Județul
HUNEDOARA
monografie

volumul I

EMIA

TIMPUL

Ioan Sebastian BARA · Denisa TOMA · Ioachim LAZĂR

(coordonatori)

JUDEȚUL HUNEDOARA, MONOGRAFIE

VOLUMUL 1

(DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ LA SFÂRŞITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Județul Hunedoara : monografie. - Ed. a 2-a, rev. şi adăug. **-** Iaşi : Timpul, 2012.

3 vol.
ISBN 978-973-612-435-8
Vol. 1. - 2012**. -** Bibliogr. - Index. - ISBN 978-973-612-436-5

908(498-35 Hunedoara)

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Județul Hunedoara : monografie. **-** Ed. a 2-a, rev. şi adăug. **-** Deva : Emia, 2012.

3 vol.
ISBN 978-973-753-255-8
Vol. 1. - 2012**. -** ISBN 978-973-753-253-4

908(498-35 Hunedoara)

Tehnoredactare computerizată: *Ioan Paul Mihai STOICOVICI*
Corectură: *Ciprian Dacian DRĂGAN, Diana FERENCZ, Traian MARIAN, Denisa TOMA*
Coperta: *Carmen SZEKEY*
Foto copertă: *Nicu JIANU, LÖCSEI Zoltán*

Această carte apare cu sprijinul financiar
al Consiliului Județean Hunedoara,
preşedinte Mircea Ioan MOLOȚ

Casa de Editură EMIA

Deva, Mareşal Averescu, nr. 20,
e-mail: edituraemia@yahoo.com
www.emia.ro

JUDEȚUL HUNEDOARA, MONOGRAFIE

VOLUMUL 1

(DE LA ÎNCEPUTURI PÂNĂ LA SFÂRŞITUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL)

Casa de Editură EMIA **Editura TIMPUL**

2012

COLEGIUL REDACȚIONAL

AUTORI

Dumitru RUS
Ioana JURCĂ
MATÉ Marta
Stelian RADU
Cristina BODÓ
Gică BĂEŞTEAN
Costin Daniel ȚUȚUIANU
Vasile IONAŞ
Daniel IANCU
Ionuț Cosmin CODREA
Cristina PLOSCĂ
Ioachim LAZĂR
Adela HERBAN
Mihai DAVID

Notă: Întreaga responsabilitate pentru calitatea ştiințifică a materialelor din volum revine autorilor.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE

Salutăm cu mare bucurie apariția acestui prim volum – *Județul Hunedoara, monografie* –, prima lucrare de acest gen realizată în județul nostru, o lucrare necesară şi aşteptată vreme de multe decenii. Este momentul ca acest important județ al României, spațiu de etnogeneză, loc în care s-au petrecut evenimente istorice majore să primească o monografie pe măsura importanței sale istorice, etno-folclorice, culturale. Rod al unei munci asidue, rezultat al colaborării dintre specialiştii în diverse domenii, *Județul Hunedoara, monografie* este o lucrare importantă, complexă, de mare utilitate pentru oricine doreşte să cunoască în amănunțime județul, să-i cunoască istoria, locurile demne de interes, monumentele, oamenii, cultura materială şi spirituală. Este o veritabilă carte de vizită pe care o prezentăm cu mândrie oricui doreşte să ne cunoască, să ştie de unde venim, cu ce am contribuit la tezaurul spiritual al României. O lucrare de asemenea anvergură a presupus efortul concertat din partea unui colectiv care se poate mândri pe bună dreptate că a reuşit să ne ofere, nouă şi generațiilor ce ne vor urma, o carte de identitate aşa cum merită cu prisosință județul Hunedoara. Simpla răsfoire a celor trei volume oferă o oglindă fidelă a istoriei, a vieții economico-sociale, a culturii, a vieții spirituale, a frumuseților întâlnite la tot pasul în județul nostru. Cetățile dacice, capitala Daciei romane, gloria lui Iancu de Hunedoara, răscoala lui Horea, Cloşca şi Crişan, eroismul lui Avram Iancu, dar şi obiceiuri şi datini din Ținutul Pădurenilor sau din Țara Zarandului, frumusețile de basm din Parcul Național Retezat, de pe Platforma Luncanilor, bisericile străvechi, din lemn şi piatră, cu picturi şi pisanii valoroase, personalități de amploare, precum Ioan Budai-Deleanu şi Aurel Vlaicu, Gabriel Bethlen şi Francisc Hossu-Longin, Romul Munteanu, I. D. Sîrbu şi Densuşienii sunt doar câteva repere, câteva efigii care se găsesc în această monografie.

Consiliul Județean Hunedoara a oferit întregul sprijin pentru realizarea acestei lucrări de referință cu care ne mândrim şi, aşa cum am mai afirmat, vom sprijini întotdeauna proiectele care îşi propun să pună în lumină bogata moştenire materială şi spirituală a județului Hunedoara. Monografia a fost elaborată cu profesionalism şi har, cu respect şi dragoste pentru aceste ținuturi de care este legată viața şi activitatea autorilor ei. Pentru aceasta, întregul colectiv merită din plin felicitările noastre.

Prof. Mircea Ioan MOLOȚ

Preşedintele Consiliului Județean Hunedoara

ARGUMENT

Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva, prin menirea ei de instituție culturală primordială a județului, a avut datoria şi curajul să elaboreze un proiect editorial de mare amploare, un proiect îndrăzneț, dar în a cărui finalizare a crezut, mai ales după succesul de care s-a bucurat lucrarea *Deva, contribuții monografice*. După coagularea unui colectiv competent şi entuziast de specialişti, am început o muncă asiduă, tenace şi migăloasă de elaborare, pagină după pagină, a acestei ample lucrări, veritabilă oglindă a județului Hunedoara.

Ca într-o amplă panoramă, în paginile monografiei se reflectă nenumărate aspecte din aproape toate domeniile ce definesc o comunitate: aşezare şi condiții naturale; istoria care vine din negurile vremurilor şi se opreşte în zilele noastre, cu suişurile şi coborâşurile ei, cu perioadele de linişte şi anii în care a răsunat zăngănit de arme; viața spirituală a celor ce au trăit şi trăiesc în județul Hunedoara, de orice religie sau confesiune ar fi; patrimoniul cultural, societățile culturale, învățământul – privite din perspectivă istorică; obiectivele turistice prezente aproape la tot pasul, zonele demne de a fi vizitate în orice anotimp, cu monumente, lăcaşuri de cultură, locuri de un pitoresc aparte; zonele etno-folclorice de o bogăție greu de aflat în altă parte, zone analizate cu profesionalism şi descrise minuțios tocmai pentru a pune în lumină unicitatea județului Hunedoara sub aspectul etosului. De asemenea, această monografie spune impresionanta istorie a județului Hunedoara, o istorie împletită cu „sfânta carte unde se află înscrisă gloria României”. Din acest motiv, istoria ocupă un spațiu amplu, dar totuşi insuficient față de bogăția de fapte, evenimente şi efigii de eroi ce au strălucit în spațiul hunedorean de-a lungul secolelor.

Tocmai pentru a putea cuprinde cât mai mult material informativ care să descrie județul Hunedoara sub multiple aspecte, am structurat monografia în trei volume. Sigur, nu ne-am propus şi nu am reuşit să realizăm o monografie exhaustivă. Cu siguranță au rămas neabordate destule aspecte, iar anumite unghiuri mai pot fi întregite. Este, însă, un prim pas esențial: prima monografie de mare amploare, realizată cu instrumentar ştiințific, de care beneficiază județul Hunedoara şi vrem să credem că am reuşit să oferim hunedorenilor, dar nu numai lor, monografia pe care au aşteptat-o ani la rând şi județul nostru o merită cu prisosință.

Biblioteca Județeană „Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva a reuşit să adune laolaltă specialişti de mare valoare, de înalt profesionalism, care au pus în pagină o impresionantă cantitate de informație dintr-o arie tematică vastă, legată de domeniile care sunt abordate în structura monografiei. Pentru realizarea accesului la această informație, toate instituțiile de profil din județ au răspuns invitației noastre de a se angrena în acest proiect deloc uşor, şi au înțeles că îşi aduc contribuția, prin nivelul înalt al textelor, la realizarea unei lucrări de care se vor bucura generații întregi ce vor veni după noi. Aducem mulțumiri instituțiilor angrenate în acest demers: Centrul Județean pentru Conservarea şi Promovarea Culturii Tradiționale Hunedoara, Compania Județeană de Turism Hunedoara S.A., Direcția Județeană pentru Cultură şi Patrimoniul Cultural Național Hunedoara, Direcția Județeană pentru Sport şi Tineret Hunedoara, Episcopia Devei şi Hunedoarei, Inspectoratul Şcolar al Județului Hunedoara, Muzeul Civilizației Dacice şi Romane Deva, Teatrul de Artă Deva.

Este esențial să ne exprimăm gratitudinea față de Consiliul Județean Hunedoara care a avut inițiativa realizării acestei ample monografii şi a finanțat-o cu generozitate, demonstrând, în felul acesta, că atunci când este vorba de proiecte culturale de mare importanță, se pot găsi fonduri băneşti care să le sprijine finalizarea.

Suntem extrem de bucuroşi că, de azi înainte, județul Hunedoara poate fi mult mai bine cunoscut grație acestei Monografii pe care o dăruim tuturor celor care, ca şi noi, îndrăgesc acest județ încărcat de istorie, cu locuri de o frumusețe aparte şi cu oameni minunați.

Deva, octombrie 2012.

Ioan Sebastian BARA

Director-Manager al Bibliotecii Județene „Ovid Densusianu” Hunedoara-Deva

CADRUL GEOGRAFIC HUNEDOREAN

AŞEZAREA GEOGRAFICĂ. RESURSELE NATURALE. RELIEFUL

AŞEZAREA GEOGRAFICĂ

La răspântia a patru drumuri: al Mureşului, al Banatului, al Olteniei şi al Ţării Crişurilor, judeţul Hunedoara este situat în partea central-vestică a ţării, la contactul dintre Carpaţii Meridionali şi Carpaţii Occidentali, într-o zonă cu masive montane, despărţite de depresiuni şi culoare intramontane. Este străbătut de paralela de 46° latitudine nordică (la sud de localitatea Zam) şi de meridianul de 23° longitudine estică (la vest de oraşul Simeria), fiind traversat de la est la vest de râul Mureş. În latitudine judeţul se dezvoltă pe 1°10' între 45°11'11" (la vest de Vârful Prisloapele, în Munţii Vâlcan) şi 46°21'11" latitudine nordică (Vârful La Cruce - 1.466 m, în Muntele Găina), iar în longitudine pe 1°15'56" între 22°20'14" longitudine estică (la vest de localitatea Pojoga, în Culoarul Mureşului) şi 23°36'10" longitudine estică (la vest de Vârful Cibanu - 1.911 m, în Munţii Parâng).

Fig. 1 – Aşezarea geografică a judeţului

Se învecinează cu județele Timiş (în vest), Arad (în nord-vest), Alba (în nord şi est), Vâlcea (în sud-est), Gorj (în sud) şi Caraş-Severin (în sud-vest). Lungimea totală a distanței pe limitele administrative, cu județele învecinate, este 529,53 km din care 184,67 km cu județul Alba, 94,22 km cu județul Gorj, 91,21 km cu județul Arad, 78,63 km cu județul Caraş-Severin, 63,83 km cu județul Timiş şi 16,97 km cu județul Vâlcea, județul Hunedoara fiind inclus în Regiunea de Dezvoltate Vest alături de județele Arad, Timiş şi Caraş-Severin.

Județul Hunedoara are o suprafață de 7.062,67 km^2 (706.267 ha), ceea ce reprezintă 3% din teritoriul țării, ocupând locul 9 ca mărime între județele țării. Este al treilea județ ca întindere din Transilvania după județele Arad (7.754 km^2) şi Bihor (7.544 km^2). Față de județele învecinate, are o suprafață mijlocie deținând locul 4. Are o întindere mai redusă decât județele Timiş (8.697 km^2), Caraş-Severin (8.514 km^2) şi Arad (7.754 km^2), şi mai mare decât a județelor Alba (6.242 km^2), Vâlcea (5.765 km^2) şi Gorj (5.602 km^2).

Localitățile extreme ale județului sunt: Ruseşti (com. Bulzeştii de Sus) în nord, Câmpu lui Neag în sud, Holdea (com. Lăpugiu de Jos) în vest şi Tirici (oraş Petrila) în est.

Din punct de vedere al provinciilor istorice, este situat la contactul dintre Transilvania şi Banat. Cu excepția localităților Sălciva şi Pojoga din cadrul comunei Zam, care se înscriu în Banatul istoric, celelalte localități ale județului fac parte din provincia Transilvania.

Principalele căi rutiere din cadrul județului sunt DN 7 (E 68) în lungul Văii Mureşului, care asigură legăturile est-vest, DN 66 care realizează legătura spre sudul țării prin Defileul Jiului, DN 68 A care se desprinde din DN 7 spre sud-vest, în localitatea Săcămaş, asigurând traficul spre Lugoj – Timişoara şi DN 76 care facilitează traficul spre Oradea, pornind din localitatea Şoimuş.

Județul Hunedoara este tranzitat de magistralele feroviare 200: Braşov – Sibiu – Simeria – Deva – Arad – Curtici (componentă a coridorului european IV: Dresda – Budapesta – Curtici – Bucureşti – Constanța) şi 202: Simeria – Petroşani – Filiaşi (care asigură legătura între Transilvania şi Oltenia) şi de căile ferate neelectrificate 212 Ilia – Lugoj şi 317 Brad – Arad.

RESURSELE NATURALE

Județul Hunedoara beneficiază de existența unei game variate de resurse naturale, regiunea fiind una dintre cele mai bogate din țară, fapt care a contribuit la o dezvoltare mai timpurie a industriei față de alte județe ale țării.

Cărbunii superiori sunt reprezentați prin huilă, care formează importante zăcăminte în Depresiunea Petroşani (cel mai mare bazin huilifer din țară). Cele mai importante zăcăminte sunt la Lupeni, Uricani, Vulcan, Petrila, Lonea, Petroşani şi Livezeni. *Cărbunii inferiori* se găsesc în cantități reduse, în Depresiunea Brad, la Țebea existând cărbune brun.

Minereuri feroase se găsesc în Munții Poiana Ruscă, la Teliuc, Ghelari, Vadu Dobrii şi Poiana lui Filimon existând cele mai importante zăcăminte de fier din România. *Minereuri auro-argentifere* există în zonele Musariu – Brad şi Săcărâmb, din Munții Metaliferi, fiind asociate cu pirită, blendă şi galenă. *Titano-manganite vanadifere şi nichelifere* apar la Ciungani – Căzăneşti, în Munții Metaliferi. *Minereuri cuprifere* există în Munții Poiana Ruscă, în arealul municipiului Deva şi în Munții Metaliferi la Căzăneşti – Ciungani şi Almăşel. *Pirită* se găseşte la Boița – Hațeg, în Munții Poiana Ruscă şi în apropiere de Zam.

Minereuri complexe există în Munții Metaliferi, în arealele Brad şi Săcărâmb şi în Munții Poiana Ruscă. *Minereuri de bauxită* au fost evidențiate în bazinul Hațeg, în perimetrul Ohaba Ponor – Pui. *Minereuri de zinc şi cinabru* au fost semnalate la Voia, în Munții Metaliferi.

Roci de construcție, numeroase ca varietate, sunt reprezentate prin: andezit, în Munții Metaliferi lângă Crişcior şi în Munții Poiana Ruscă la Cozia şi Pietroasa în sud-vestul Devei; bazalt, la Brănişca şi Birtin, în Munții Metaliferi; marmură, la Alun-Bunila, în Munții Poiana Ruscă; calcar, în Munții Metaliferi la Băița-Crăciuneşti şi Vața, în Munții Poiana Ruscă la Teliuc şi Crăciuneasa, în Munții Şureanu la Bănița etc.; calcare dolomitice, în Munții Poiana Ruscă, pe valea Zlaşti; gips, în Depresiunea Brad; argilă refractară, la Baru-Mare; argilă caolinoasă, la Brad-Poienița; argilă comună, la Chişcădaga, Brad, Brănişca, Coseşti, Izlaz-Baia de Criş, Zeicani etc.; bentonită, la Gurasada-Poieni şi Vica, în Munții Metaliferi şi la Sântămăria de Piatră, în Munții Şureanu; talc, la vest de Hunedoara, în Munții Poiana

Ruscă; travertin, în Munții Metaliferi la Banpotoc-Cărpiniş şi Geoagiu; nisip cuarțos, la Crivadia, în Depresiunea Hațeg; nisip şi pietriş, în albiile principalelor râuri.

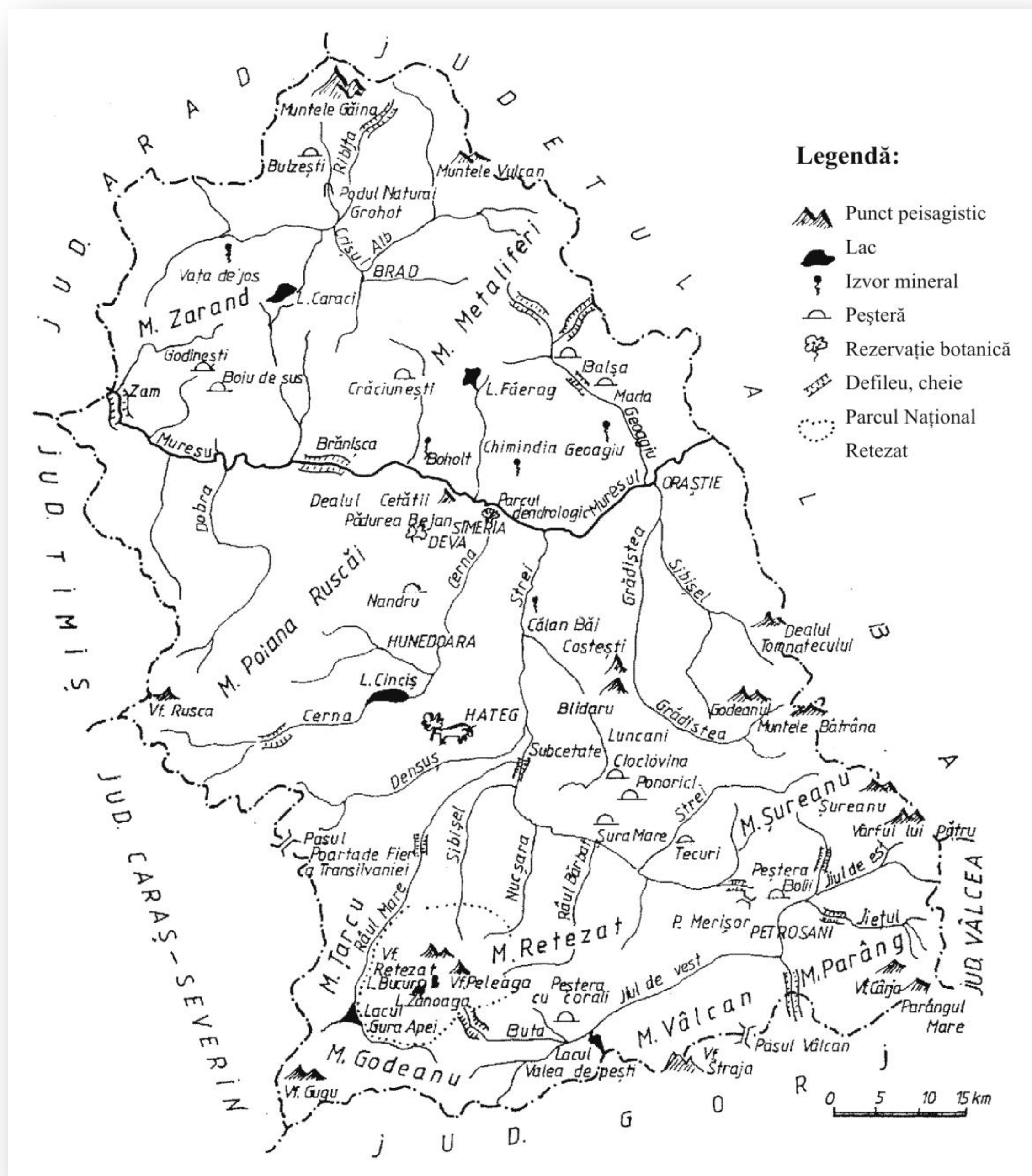

Fig. 2 – Harta cadrului natural

Ape termale se găsesc în Munții Metaliferi la Geoagiu Băi şi Vața de Jos şi în Culoarul Streiului la Călan, iar *ape minerale* există pe rama sudică a Munților Metaliferi în localitățile Boholt, Chimindia, Păuliş, Banpotoc, Rapolt, Bobâlna, Geoagiu, Bozeş, Băcâia, Hărțăgani etc.

Fondul forestier ocupa în 2010 o suprafață de 312.640 ha (44,2% din suprafața totală), județul Hunedoara ocupând locul 3 pe țară în ceea ce priveşte suprafața pădurilor (după județele Suceava şi Caraş-Severin).

RELIEFUL

Etapele formării reliefului. Aspectul actual al teritoriului județului Hunedoara este rezultatul unui îndelung proces evolutiv, produs în erele geologice, evoluția complexă derulată din Precambrian până în cuaternar fiind strâns legată de evoluția Carpaților Meridionali și Occidentali.

Fig. 3 – Harta geografică generală

În precambrian (perioada de timp anterioară cambrianului) și în era paleozoică în cadrul procesului de metamorfism regional a avut loc individualizarea șisturilor cristaline. Aceste roci au fost mai bine individualizate în era paleozoică, în silurian, în urma orogenezei caledoniene și în carbonifer, în timpul orogenezei hercinice. Zona a făcut parte din placa continentală Euro-Asiatică, formată din depozite

crustale de tip intraplacă sau margine de placă (Placa Apuliană sau Vardar). Existența unor zone de consum-subducție a unor fragmente litosferice oceanice a generat roci magmatice, de vârstă paleozoică[1].

În decursul erei mezozoice, începând cu perioada triasică, regiunea a fost inclusă în nou formatul ocean Tethys interpus între blocul continental nordic – Laurasia şi cel sudic – Gondwana. Condițiile de sedimentare marină au variat în mezozoic, în funcție de adâncimea bazinelor, de la platforme puțin adânci, care au generat recife de corali şi alge calcaroase, la zone adânci, de tip geosinclinal, în care s-au format depozite de fliş[2].

La începutul jurasicului s-a conturat ca arie de acumulare Bazinul Haţeg. În mările calde mezozoice s-au dezvoltat recifuri de corali care au generat bare calcaroase, cum sunt cele din Muntele Vulcan şi Platoul Luncani. Procesele tectonice care s-au derulat începând cu mijlocul erei mezozoice s-au produs la contactul dintre microplăcile Est-Europeană şi Transilvano-Panonică.

Aria mobilă care a condus la formarea Munților Apuseni de Sud, din nordul județului, a apărut înainte de neojurasic. Inițial, în zona actualilor Munți Metaliferi a apărut o zonă depresionară de tip graben-rift care a favorizat o activitate magmatică bazică şi a determinat divizarea ariei continentale Transilvano-Panonice. În aceste condiții, arealul nordic al județului devine, începând cu jurasicul superior – cretacicul inferior, o arie atipică de consum litosferic-subducție, care a generat formațiuni vulcanice ofiolitice, în condiții de arc insular[3]. Această zonă, numită de geologi Geosinclinalul Mureşului sau Şanțul Mureşului, se individualizează prin existența ofiolitelor, roci care apar în prezent pe versantul nordic al Culoarului Mureşului, între localitățile Zam (județul Hunedoara) şi Căpruța (județul Arad). Fenomenele de subducție au continuat în cretacicul superior, acestora asociindu-li-se produse vulcanice granodioritice, cunoscute sub numele de banatite, care apar în prezent la Zam – Cerbia.

În mezojurasicul terminal şi neojurasic, în zona Apusenilor sudici, s-a declanşat un proces de sedimentare care a continuat până la sfârşitul cretacicului, iar activitatea magmatică a evoluat cu intermitențe până la sfârşitul eocretacicului[4]. Evoluția părții centrale şi sudice a județului Hunedoara este legată de procesele care au avut loc începând cu jurasicul la marginea plăcii Est-Europene.

La sfârşitul jurasicului mediu s-a deschis riftul central carpatic (în cadrul Carpaților Meridionali), care a determinat separarea marginii active a plăcii Est-Europene în două blocuri: Getic şi Danubian. Până la începutul cretacicului inferior cele două blocuri au avut o mişcare divergentă, între ele apărând o mare cu fundament cel puțin în parte oceanic (Fosa de Severin). La sfârşitul cretacicului inferior, riftul s-a închis, iar cele două blocuri Getic şi Danubian au intrat treptat într-o mişcare de convergență. Blocul Getic a încălecat peste Blocul Danubian, alunecarea producându-se pe o masă ofiolitică, bazaltică, din crusta oceanică a fosei de Severin[5]. Încălecarea celor două blocuri a generat fazele orogenetice austrice şi laramice, care au contribuit la realizarea structurii în pânze de şariaj a munților din zona sudică şi centrală a județului.

În Bazinul Haţeg s-au depus sedimente de origine marină până în campanianul superior (acum 72 milioane de ani), după care zona a fost consolidată tectonic şi exondată, devenind aria de acumulare a depozitelor continentale (care includ urmele faunelor maastrichtiene cu dinozauri), asociate produselor vulcanice rezultate din erupțiile desfăşurate concomitent acumulării sedimentelor. În perioada mişcărilor orogenetice laramice, în urmă cu 65-70 milioane de ani, în cretacicul superior, Țara Haţegului era o insulă tropicală, situată aproximativ la 25^0 latitudine nordică, populată de dinozauri pitici. Dinozaurii de aici nu s-au dezvoltat prea mult, având o talie de maximum doi metri, cu mult sub media celorlalți, ca urmare a condițiilor de izolare totală față de alte zone ale uscatului Terrei din acea vreme[6].

La începutul erei neozoice s-au înregistrat mişcări transcurente de tip decroşant, pe fondul unor fluctuații importante ale nivelului şi dimensiunii bazinelor marine din actualul spațiu montan.

1 M. Săndulescu, *Geotectonica României*, Bucureşti, 1984.

2 V. Mutihac, L. Ionesi, *Geologia României*, Bucureşti, 1974.

3 I. Balintoni, *Structure of the Apuseni Mts*, ALCAPA II, Field Guide Book, în „Roumanian journal of tectonic and regional geology", vol. 75, supliment II, Bucureşti, 1994.

4 V. Mutihac, *Structura geologică a teritoriului României*, Bucureşti, 1990.

5 V. Mutihac, *Unitățile Geologice Structurale şi Distribuţia substanţelor minerale în România*, Bucureşti, 1982.

6 D. Grigorescu, *Cadrul stratigrafic şi paleoecologic al depozitelor continentale cu dinosaurieni din Bazinul Haţeg*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, XIII, 1983; D. Grigorescu, *New paleontological data on the dinosaur beds from the Hateg Basin, 75 years of the Laboratory of Paleontology*, în „Special", 1984.

Mişcările orogenetice laramice de la sfârşitul cretacicului şi începutul paleogenului au determinat înălţări în munţii din sudul şi centrul judeţului şi fenomene magmatice în Munţii Metaliferi.

După mişcările laramice, munţii din cadrul Carpaţilor Meridionali au intrat, începând cu paleogenul, sub influenţa agenţilor externi care au modelat într-un interval de circa 45 milioane de ani complexul sculptural Borăscu. Modelarea acestei suprafeţe s-a realizat pe fondul unui climat tropical-subtropical cu un sezon cald şi umed şi unul cald şi uscat. În aceste condiţii, în munţii Retezat, Parâng Godeanu şi Şureanu, din sudul judeţului Hunedoara, au rezultat o serie de suprafeţe intens nivelate situate la aproximativ aceeaşi altitudine (2.000-2.200 m), rezultând peneplena carpatică. Numele acestei suprafeţe a fost dat de geograful francez Emmanuel de Martonne (1906-1907) care a denumit-o după vârful Borăscu din Munţii Godeanu, unde suprafaţa de nivelare este reprezentativă.

În paleogen au fost generate ariile depresionare intramontane Petroşani şi Haţeg – Strei care ulterior, în Miocen, au funcţionat ca golfuri ale Bazinului Transilvan. În aceste bazinete de distensie, cu structuri de tip graben şi falii, s-au depus sedimente mixte marin-fluviatile şi continentale în facies de molasă[7].

În Bazinul Petroşani, la sfârşitul paleogenului, pe fondul existenţei unui climat cald şi umed, s-a dezvoltat o vegetaţie arborescentă bogată care a contribuit la formarea depozitelor de cărbune superior (huilă). În prima parte a miocenului, Depresiunile Haţeg şi Petroşani erau legate printr-un canal marin, care se continua spre Culoarul Caransebeş[8].

După faza orogenetică savică, de la sfârşitul paleogenului, a urmat o perioadă de calm tectonic, când agenţii externi au modelat într-o perioadă de circa 15 milioane de ani suprafaţa de nivelare Râu Şes. Modelarea acestui complex sculptural s-a produs într-un climat de tip mediteranean, realizându-se o nivelare a reliefului carpatic fără a se atinge însă netezimea suprafeţei Borăscu. Acest fapt este consecinţa duratei mai reduse de evoluţie subaeriană şi interpunerii mişcărilor orogenetice stirice vechi. Complexul sculptural Râu Şes se caracterizează prin existenţa a două nivele de modelare situate la altitudini cuprinse între 1.200 şi 1.600 m[9].

În Miocen, Munţii Apuseni de Sud (Metaliferi) au fost afectaţi de mişcări rupturale care au generat depresiunile intramontane post-tectonice Brad – Săcărâmb. Fracturile din lungul unor falii mai vechi, reactivate, au constituit căile de acces pentru vulcanitele neogene care au fost generate într-un regim tectonic extensional de back-arc reactivat.

Activitatea vulcanică s-a desfăşurat în trei cicluri de erupţie (badenian-sarmaţian, panonian, ponţian superior-pliocen superior), când s-au format corpurile vulcanice din Munţii Metaliferi şi nordul Munţilor Poiana Ruscă[10]. Dintre cele trei cicluri de erupţie, cel mai important a fost cel panonian[11]. Mişcările tectonice de la sfârşitul miocenului au dus la separarea bazinelor Transilvan şi Panonic, Culoarul Mureş – Strei funcţionând ca un canal de legătură între cele două bazine.

Înălţările din zona centrală a judeţului au determinat retragerea Mării Panonice şi ridicarea fundului marin, cu faze intermediare de tip lacustru-fluviatil. Concomitent cu retragerea Mării Panonice, în pliocenul inferior a fost modelată suprafaţa Deva (400-500 m altitudine). Uscatul înconjurător a suferit o înălţare generală, fapt care a determinat accelerarea eroziunii şi procesele de planaţie, care la sfârşitul pliocenului au modelat mai multe trepte de eroziune. După retragerea apelor din Canalul Mureşului între Dealurile Bulzei şi Munţii Zarand, la acest nivel a rămas un culoar depresionar reprezentat de vechea suprafaţă de abraziune şi fundul canalului dezvoltat anterior. Existenţa acestui culoar post miocen a fost confirmată geologic[12] şi morfologic[13]. Se apreciază că evoluţia actualului culoar al Mureşului a început de la nivelul de 350-380 m, momentul instalării cursului Paleomureşului fiind însă greu de precizat.

7 C. Gheorghiu, *Studiul geologic al Văii Mureşului între Deva şi Dobra*, în „Analele Comitetului Geologic”, vol. XXVII, Bucureşti, 1954.

8 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei,* Bucureşti, 1987.

9 Gr. Posea, N. Popescu, M. Ielenicz, *Relieful României*, Bucureşti, 1974.

10 C. Gheorghiu, I. Mareş, *Erupţiile neogene din Valea Mureşului (regiunea Deva - Zam)*, în „Comunicări de Geologie”, vol. II, 1963.

11 V. Ianovici, M. Borcoş, M. Bleahu, D. Patrulius, M. Lupu, R. Dumitrescu, H. Savu, *Geologia Munţilor Apuseni*, Bucureşti, 1976; V. Ianovici, D. Giuşcă, T. Ghiţulescu, M. Borcoş, M. Lupu, M. Bleahu, H. Savu, *Evoluţia geologică a Munţilor Metaliferi*, Bucureşti, 1969.

12 *Ibidem.*

13 E. Vespremeanu, *Dealurile Lipovei şi Defileul Mureşului* (teză de doctorat), 1972 ; E. Vespremeanu, *Pedimente, piemonturi şi glacisuri în Depresiunea Mureşului inferior*, Bucureşti, 1998.

Geograful E. Vespremeanu consideră că impunerea râului s-a definitivat prin trecerea de la regimul eroziunii areolare, specific glacisului superior, la un regim de eroziune axat pe verticală, odată cu scăderea nivelului Lacului Panonic şi trecerea la un climat mai umed, la sfârşitul pliocenului şi începutul cuaternarului[14]. Problema evoluției cursului inferior al Mureşului şi a formării zonei Culoarului Mureşului a fost abordată diferit în timp, ipotezele emise susținând captarea, supraimpunerea sau antecedența. Pornind de la ipoteza captării, elaborată la sfârşitul secolului al XIX-lea, privind preferința râurilor pentru paturile tari, o serie de geografi au susținut că Mureşul ar fi curs inițial spre sud-vest peste înşeuarea Holdea – Coşevița, după care ar fi fost captat de un Mureş inferior în zona Defileului Zam – Tătărăşti. Ipoteza captării a fost susținută de mai mulți autori precum R. Ficheux[15], Gh. Pop[16], Gr. Posea[17] şi alții. După R. Ficheux, captarea ar fi avut loc la Tătărăşti, iar după Gh. Pop între Grind şi Lăsău. Gh. Pop[18] şi N. Popp[19] aduc în discuție o posibilă difluență a Mureşului spre Burjuc şi Grind şi captarea prin revărsare. Ipoteza supraimpunerii şi antecedenței a fost susținută inițial de către L. Sawicki[20], care arăta că Mureşul s-a adâncit în pietrişurile ponțiene care acopereau zona la altitudinea actuală de 400 m. Eroziunea verticală a condus la intersectarea pe alocuri a unor roci dure (andezite, granite, ofiolite, formațiuni cristaline), în care au fost modelate actualele sectoare de îngustare, de tip defileu.

Caracterul antecedent şi supraimpus al văii Mureşului din sudul Munților Apuseni a fost evidențiat în studiile şi cercetările unor geografi români ca Gr. Posea[21], N. Orghidan[22], E. Vespremeanu[23], M. Grigore[24] şi alții. În opinia geografului N. Orghidan, deplasarea Mureşului spre dreapta s-a efectuat pe suprafața de 400 m, datorită conurilor de dejecție a văilor Râul şi Bega, pentru ca apoi să se adâncească epigenetic în depozitele ponțiene. În sectorul defileului, Mureşul moşteneşte un vechi traseu lesnicios oferit de un vechi culoar marin axat pe o linie tectonică. Actuala vale a Mureşului este o vale antecedentă şi supraimpusă[25]. Concomitent se susține că înşeuarea de la Holdea este un fragment dintr-un vechi glacis în care s-au adâncit două văi opuse, Valea Mare spre nord-est şi Valea Icui spre sud-vest, aspectul actual de înşeuare fiind rezultatul eroziunii recente în depozite friabile şi că printre dealurile Bulza şi Lăpugiu de Jos, în etapa deltaică, a curs un braț al Paleomureşului. După supraimpunerea văii la sfârşitul pliocenului şi începutul cuaternarului, pe fondul înălțărilor generale produse de mişcările rhodanice şi valahe, a avut loc retragerea Lacului Panonic din vestul țării, fapt care a determinat adâncirea văii Mureşului şi modelarea teraselor acesteia.

În pliocen, pe parcursul a circa 7,5 milioane de ani, în munții din sudul județului a fost modelată suprafața de eroziune Gornovița (a Pasurilor Carpatice). Acest complex a fost modelat în condițiile de calm tectonic care au întrerupt fazele orogenetice rhodonică şi valahă. Evoluția suprafeței Gornovița s-a produs în strânsă legătură cu cea a rețelei hidrografice, acest complex sculptural apărând sub forma umerilor de vale, pasurilor carpatice şi treptelor de bordură.

Definitivarea înălțării munților se realizează în pliocen şi la începutul cuaternarului. În această perioadă s-a produs retragerea apelor din depresiuni şi a început formarea rețelei hidrografice actuale. Pe fondul mişcărilor neotectonice s-a produs adâncirea râurilor carpatice, Jiu, Strei, Râul Mare, Crişul Alb etc. În sudul județului râul Jiu, a început să se adâncească în rocile sedimentare şi apoi în cele mai dure,

---

14 *Ibidem.*

15 R. Ficheux, R., *Munţii Apuseni*, în volumul „Banatul, Crişana, Maramureşul (1918-1928)", Bucureşti, 1929; R. Ficheux, *Terrasses et niveaux d' érosion dans les vallées des Munţii Apuseni*, în „CRSIGR", XXI (1932-1933), 1937.

16 Gh. Pop, *Noi contribuţii geomorfologice privitoare la cursul inferior al Mureşului*. *Vechiul curs Mureş-Bega*, în „Lucrările Institutului Geografic Universitar", VII, 1947.

17 Gr. Posea, *Antecedenţă şi captare la văile transversale carpatice*, în „Lucrări Ştiinţifice", nr. 1, 1967; Gr. Posea, *Evoluţia principalelor văi carpatice*, în „Probleme de Geomorfologia României", vol. 1, Bucureşti, 1969.

18 Gh. Pop, *op. cit.*

19 N. Popp, *Valea hunedoreană a Mureşului*, în „Lucrări Ştiinţifice", Institutul de Învăţământ Superior Oradea, 1976-1977.

20 L. Sawicki, *Beiträge zur Morphologie Siebenbügens*, în „Bull. Acad. Sci.", Cracovia, 1912.

21 Gr. Posea, *Antecedenţă şi captare la văile transversale carpatice*, în „Lucrări Ştiinţifice", nr. 1, 1967; Gr. Posea, *Evoluţia principalelor văi carpatice*, în „Probleme de Geomorfologia României", vol. 1, Bucureşti, 1969.

22 N. Orghidan, *Văile transversale din România*, Bucureşti, 1969.

23 E. Vespremeanu, *Dealurile Lipovei şi Defileul Mureşului* (teză de doctorat), Bucureşti, 1972; E. Vespremeanu, *Pedimente, piemonturi şi glacisuri în Depresiunea Mureşului inferior*, Bucureşti, 1998.

24 M. Grigore, *Defileuri, chei şi văi de tip canion în România*, Bucureşti, 1989.

25 E. Vespremeanu, *op. cit.*

cristaline, generând între Munții Parâng și Munții Vâlcan o zonă de defileu. Activitatea postvulcanică produsă în lungul unor linii de fractură a favorizat apariția unor izvoare minerale pe latura sudică a Munților Metaliferi și în nordul Munților Poiana Ruscă.

În prima parte a cuaternarului, numită pleistocen, ca urmare a răcirii climei, munții din sudul județului (Retezat, Parâng, Godeanu), care au altitudini de peste 2.000 m, au fost afectați de fazele glaciare Riss și Würm. În perioada respectivă ghețarii coborau până la altitudini de 1.300-1.600 m, sub forma unor limbi glaciare care în Munții Retezat aveau până la 6-8 km lungime.

În a doua parte a cuaternarului concomitent cu încălzirea climei și dispariția ghețarilor montani, s-au format terasele medii și inferioare ale râurilor, conurile de dejecție, coluviile, proluviile și luncile actuale ale râurilor. Tot în cuaternar a avut loc diferențierea speciilor vegetale pe trepte de altitudine și a apărut omul, care a contribuit activ la modelarea mediului geografic.

Sub aspect tectonic, teritoriul județului Hunedoara se suprapune pe două mari unități structurale: Autohtonul Danubian și Pânza Getică, diferențiindu-se două zone geologice: zona cristalino-mezozoică, incluzând Munții Retezat, Parâng, Godeanu, Țarcu, Vâlcan, Șureanu și Poiana Ruscă și zona sedimentar-vulcanică a Munților Metaliferi (Apusenii Sudici).

Autohtonul Danubian, care se dezvoltă în Munții Vâlcan, Parâng, Retezat și Țarcu, iar Pânza Getică în Munții Godeanu, Șureanu și Poiana Ruscă, este alcătuit din șisturi cristaline, peste care se suprapun formațiuni sedimentar-mezozoice, dintre care domină calcarele jurasice. Învelișul sedimentar al cristalinului danubian este alcătuit din formațiuni permo-carbonifere (conglomerate, brecii) și mezozoice (gresii, șisturi argiloase, calcare). Pânza Getică, ce apare în vestul Munților Șureanu și în Poiana Ruscă, este alcătuită din șisturi cristaline peste care s-au depus structuri sedimentare.

Zona sedimentaro-eruptivă a Munților Metaliferi este alcătuită din formațiuni sedimentare mezozoice (calcare, marne, șisturi argiloase, conglomerate, gresii), magmatite (gabrouri, bazalturi) și din formațiuni neogene (bazalte, andezite, piroclastite).

Manifestările magmatice și vulcanice din mezozoic și în special din neogen au determinat apariția în Munții Metaliferi și nordul Munților Poiana Ruscă a unor neckuri cum este Dealul Cetății Deva - 371 m, dyckuri ca Măgura Uroi - 392 m, lângă Simeria, edificii vulcanice care în prezent apar sub formă de măguri (Setrașu - 1.080 m, Haitău - 1.044 m, Băița - 662 m, Caraci - 833 m etc.) și platouri ca Măgureaua Vaței - 905 m.

Prezența rocilor dure aparținând Autohtonului Danubian și Pânzei Getice în Munții Retezat, Godeanu, Vâlcan, Parâng și Șureanu, alături de mișcările tectonice din pliocen-cuaternar, care au determinat o înălțare puternică au favorizat dezvoltarea unui relief cu forme greoaie, masive, cu pante abrupte, custuri, văi adânci, câmpuri de blocuri, care creează un peisaj de tip alpin.

Pe formațiuni calcaroase de tip recifal mezozoice s-au dezvoltat Masivul Vâlcan - 1.263 m, Măgura Crăciunești - 429 m (lângă Băița), Platforma Luncanilor din sud-vestul Munților Șureanu etc. Prezența pe arii largi a depozitelor calcaroase a favorizat morfologia carstică îndeosebi în Platforma Luncanilor, zonele Ribița – Bulzești (Munții Bihor), Băița și Geoagiu – Balșa (Munții Metaliferi), nordul și estul Munților Poiana Ruscă și sudul Retezatului.

În arealele cu roci sedimentare există importante puncte fosilifere la Sânpetru-Hațeg (depozite continentale cretacice cu dinosaurieni), Muntele Vulcan (fosile coraligene mezozoice), Lăpugiu de Sus, Buituri (faună marină badeniană) etc.

Evoluția policiclică a reliefului sub influența mișcărilor tectonice și agenților externi este reliefată de prezența suprafețelor de modelare: Borăscu (paleogenă) la 2.000-2.200 m altitudine clar exprimată, Munții Borăscu, Retezat și Parângu Mare, Râu Șes (miocenă) la 1.200-1.600 m altitudine mai clar reliefată în Munții Șureanu, Vâlcan și Retezat, Gornovița (pliocenă) evidențiată la 1.000 m altitudine îndeosebi în Depresiunea Petroșani și pe marginile munților, Măguri – Mărișel (miocenă) în Munții Găina la 800-1.200 m altitudine și Feneș – Deva (pliocenă) la 350-700 m altitudine în Munții Metaliferi.

Pe un aliniament de fracturi și falii profunde între localitățile Vața de Jos – Boholt – Deva – Călan – Rapolt – Geoagiu Băi – Băcâia, manifestările postvulcanice au dus la apariția unor izvoare minerale, unele cu caracter termal sau mezotermal.

Unitățile de relief. Teritoriul județului Hunedoara se compune din unități montane (68%) cărora le sunt intercalate întinse spații depresionare (32%) cu caracter colinar în lungul râurilor Mureș, Strei, Jiul de Est, Jiul de Vest și Crișul Alb.

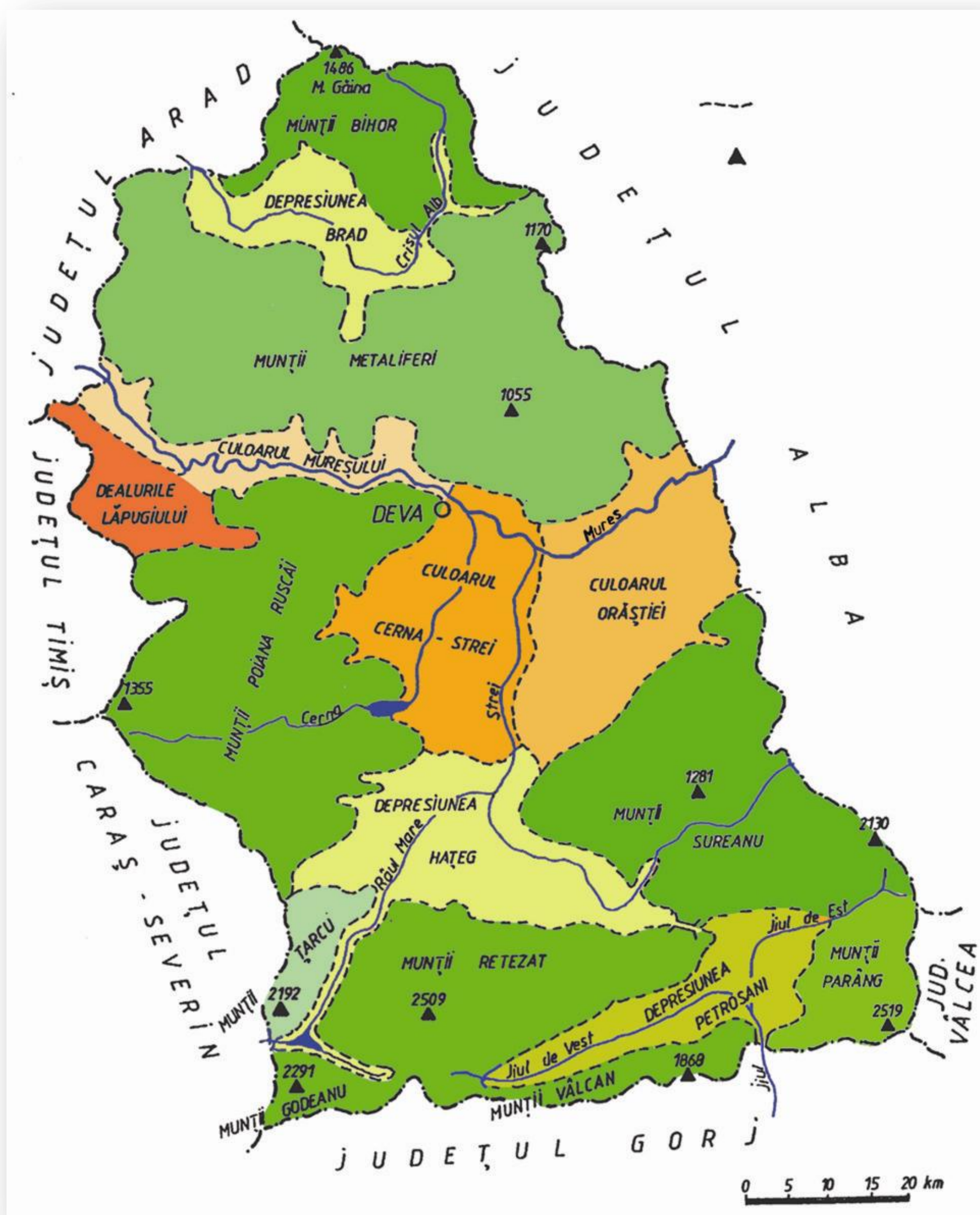

Fig. 4 – Harta unităţilor de relief

Masivele situate la sud de Mureş aparțin Carpaților Meridionali, cu excepția Munților Poiana Ruscă care sunt incluşi în Carpații Banatului.

Altitudinile maxime se găsesc în Vârful Mândra 2.519 m (Munții Parâng) şi Vârful Peleaga 2.509 m (Munții Retezat), iar cele minime în Lunca Mureşului, în zona localității Zam (170 m).

MUNȚII DEZVOLTAȚI LA SUD DE MUREŞ

La sud de râul Mureş se găsesc masive muntoase care aparțin Carpaților Meridionali (Munții Retezat, Godeanu, Țarcu, Vâlcan, Parâng şi Şureanu) şi Carpaților Occidentali (Munții Poiana Ruscă).

Munții Retezat se dezvoltă în întregime pe teritoriul județului Hunedoara, în partea sud-vestică a acestuia. Au o formă trapezoidală între Râu Mare în vest, Lăpuşnicul Mare – Scocul Mare în sud, Jiul Vestic în sud-est, Depresiunea Petroşani în nord-est şi Depresiunea Hațeg în nord. Sunt alcătuiți din roci

cristaline aparținând autohtonului Danubian şi intruziuni eruptive care apar în masivul granodioritic de Retezat situat în partea nordică şi masivul granodioritic de Buta dezvoltat în sudul Culoarului Lăpuşnic – Bărbat[26]. Dintre rocile sedimentare apar calcare jurasice care se dezvoltă înspre est, în Culmea Tulişa şi înspre sud în Retezatul Mic. Cristalinul Pânzei Getice este slab reprezentat, apărând doar pe latura nordică, de unde se continuă sub subsedimentarul depresiunilor Hațeg şi Petroşani[27].

Distanța în linie dreaptă între punctele extreme este de 25 km pe aliniamentul nord-sud şi 30 km pe aliniamentul est-vest. Altitudinea maximă este de 2.509 m în Vârful Peleaga. Cea mai joasă altitudine se înregistrează la Râu de Mori (485 m).

Din punct de vedere al altitudinii medii, Munții Retezat sunt considerați cei mai înalți din România, cu o înălțime medie de peste 2.350 m, depăşind Munții Făgăraş care au o înălțime medie de 2.300 m. Retezatul are două vârfuri de peste 2.500 m, nouă de peste 2.400 m, 20 de peste 2.300 m etc.

Foto 1 – Vedere spre Munţii Retezat

Foto 2 – Vârful Bucura II

În cadrul acestor munți se diferențiază două culmi principale, care corespund rocilor cristaline şi eruptive, mai dure. Înspre nord, cu o orientare de la sud-vest către nord-est se dezvoltă Culmea Peleaga cu vârfurile Zlata (2.151 m) – Şesele Mari (2.280 m) – Judele (2.382 m) – Bucura (2.436 m) – Peleaga (2.511 m) – Păpuşa (2.502 m) – Baleia (1.498 m). Către sud se dezvoltă Culmea Buta, cu vârfurile Piatra Iorgovanului (2.016 m) – Buta (1.977 m) – Drăgşanu (2.076 m) – Custurii (2.463 m). Culmile Peleaga şi Buta sunt paralele, fiind legate prin Custura Păpuşii. Din Culmea Peleaga se desprind înspre Depresiunea Hațeg, Culmea Retezat, cu Vârful Retezat (2.484 m), Culmea Pietrele şi Culmea Prislop, iar spre sud, către Valea Lăpuşnicul Mare, Culmea Slăveiul. Din partea sud-etică a Culmii Buta, se desprinde Culmea Piule, denumită şi Retezatul Mic. Retezatul Mic este o creastă modelată în calcare cu vârfuri care oscilează în jurul altitudinii de 2.000 m. Cele mai înalte vârfuri din Retezatul Mic sunt Piule (2.080 m) şi Stănuleții Mari (2.032 m). Partea estică a Retezatului este cunoscută sub denumirea de Munții Tulişa, care ating 1.793 m în Vârful Tulişa. Aceştia apar ca o culme prelungă cu altitudini care scad până la 1.000 m înspre Bănița şi Petroşani.

La altitudini de 2.000-2.200 m, în Munții Zlata, Zănoaga, Slăvei şi Lăncița se dezvoltă suprafața de eroziune Borăscu, iar la 1.700-1.800 m în Muntele Drăgăşanu, pe latura nordică a masivului şi între văile Râu Bărbat, Râu Mare şi Lăpuşnicul Mare, suprafața Râu Şes[28]. Suprafața de eroziune Gornovița apare la 800-1.300 m altitudine pe rama depresiunilor Hațeg şi Petroşani.

În Munții Retezat este foarte bine dezvoltat relieful glaciar, care conferă zonei un caracter alpin. Aici se dezvoltă cele mai variate forme glaciare din Carpații româneşti, modelate de ghețari în pleistocen, când limita zăpezilor permanente era la circa 1.900 m altitudine. Cercetările efectuate de geografi au pus în evidență prezența a numeroase văi glaciare prin care ghețarii coborau pe versanții nordici până la 1.350-1.400 m, ajungând în partea centrală a Retezatului la lungimi de 6-8 km[29] . Între circurile glaciare,

26 Al. Roşu, *Geografia fizică a României*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1980.

27 N. Popescu, *Munţii Retezat*, *Ghid turistic*, Bucureşti, 1982.

28 Emm. de Martonne, *La Valachie. Essai de monographie géographique*, Paris, 1902; Emm. de Martonne, *Recherches sur l`évolution morphologique des Alpes de Transylvanie (Karpates méridionales),* în „Rev. de géogr. Annuelle”, t. I (1906-1907), Paris, 1907; Gh. Niculescu, *Suprafaţa de eroziune Borăscu în Munţii Godeanu şi Ţarcu (Observaţii preliminare),* Comunic. Acad. R.P.R., t. IX, nr. 4, 1959.

29 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei*, Bucureşti, 1987.

care adăpostesc peste 80 de lacuri, se dezvoltă vârfuri foarte ascuțite, zimțate, denumite custuri. Custura principală, dezvoltată pe direcția est-vest, între vârfurile Zlata (2.147 m) şi Lazărului (2.282 m) se desfăşoară pe o lungime de 18 km[30].

Peisajul alpin este întregit de depozite morenaice, roci striate şi forme de relief periglaciar, reprezentat îndeosebi prin câmpuri de grohotişuri şi nişe[31]. Rupturile de pantă, din lungul unor pârâuri au generat cascade cum sunt Lolaia, Ciumfu şi Rovine.

În Retezatul Mic apar forme carstice ruiniforme, cum este Piatra Iorgovanului sau peşteri (Zeicului, Dâlma cu Brazi, Peştera cu Corali).

Munții Godeanu sunt cuprinşi numai parțial în județ, de o parte şi de alta a râului Lăpuşnic, sub forma unui triunghi cu vârful în lacul de acumulare Gura Apelor. Pentru Munții Godeanu a fost utilizată denumirea de Masivul Banatic[32] sau de Munții Gugu[33]. Aceşti munți sunt formați îndeosebi din roci cristaline aparținătoare Pânzei Getice, care conferă zonei un caracter de masivitate[34]. Altitudinea maximă se înregistrează în Vârful Gugu - 2.290 m. Aceşti munți se caracterizează prin existența unor suprafețe de netezire bine individualizate şi a unor forme glaciare. Aici au fost remarcate de către Emm. de Martonne suprafețele Borăscu (Vârful Borăscu, 2.158 m) la 2.050-2.000 m şi Râu Şes la 1.700-1.800 m, a căror denumire a fost extinsă, în sens clasic, pentru cele trei nivele de eroziune din Carpații Meridionali[35].

Munții Țarcu sunt reprezentați pe teritoriul județului prin versantul estic, dezvoltându-se în partea sud-vestică, la hotarul cu județul Caraş-Severin. Sunt alcătuiți din roci cristaline, aparținând Autohtonului Danubian, intruziuni granitice şi calcare jurasice[36], cum sunt cele de la Fața Fetii, de pe Valea Pietrei.

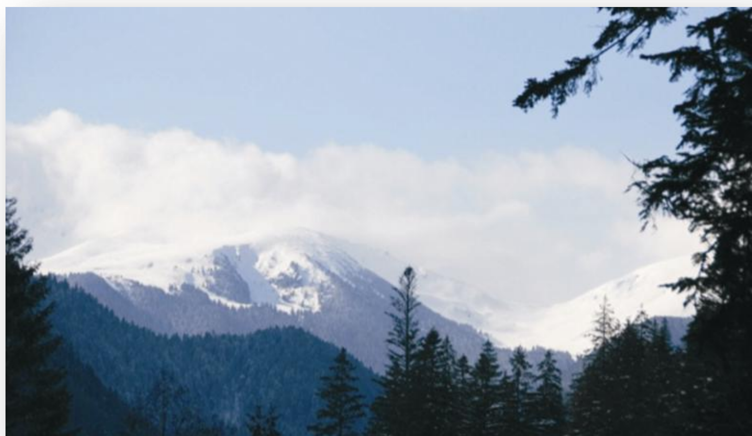

Foto 3 – Vedere din Munţii Ţarcu

Munții Parâng se dezvoltă în partea de sud-est a județului, între văile Jiul de Est şi Polatiştea. Există o opinie potrivit căreia numele de Parâng provine din cuvântul *fárangos* care în limba greacă veche înseamnă groapă, căldare sau scobitură. Argumentul principal în direcția susținerii oronimului respectiv este dat de modul de modelare glaciară a părții centrale a acestor munți[37]. Munții Parâng sunt alcătuiți predominant din roci cristaline aparținând Autohtonului Danubian acoperite pe alocuri, spre periferie, de sedimentare paleozoice, mezozoice şi neozoice şi străpunse de roci granitice şi granitoide.

---

30 Valeria Savu, Al. Velcea, *Geografia Carpaţilor şi Subcarpaţilor*, Bucureşti, 1982.

31 P. Urdea, *Munţii Retezat. Studiu geomorfologic,* Bucureşti, 2000.

32 Emm. de Martonne, *Recherches sur l`évolution morphologique des Alpes de Transylvanie (Karpates méridionales),* în „Rev. de Géogr. Annuelle”*,* t. I (1906-1907), 1907.

33 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R. P. Române*, Bucureşti, 1963.

34 Gh. Niculescu, *Munţii Godeanu. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1965.

35 Emm. de Martonne, *Recherches sur la période glaciaire dans les Karpates méridionales*, an IX, nr. 4, 1900; Emm. de Martonne, *Recherches sur l`évolution morphologique des Alpes de Transylvanie (Karpates méridionales),* în „Rev. de géogr. Annuelle”*,* t. I (1906-1907), 1907.

36 Gh. Niculescu, C. Dănuţ, *Muntele Mic - Ţarcu*, Bucureşti, 1990.

37 I. Conea, *Din geografia istorică şi umană a Carpaţilor*, în „Buletinul SRG”, 55, Bucureşti, 1936.

Rocile metamorfice aparţinând Pânzei Getice sunt puţin răspândite, apărând pe areale reduse pe stânga Văii Jiului, la intrarea în defileu, în zona Muntelui Capra şi în Munții Cimpii (situați între Jiul de Est şi Jieț). Înspre Depresiunea Petroşani apar roci sedimentare mai noi de vârstă neozoică[38].

Din punct de vedere al altitudinii, Munții Parâng se situează pe locul doi în cadrul Carpaților româneşti, după Munții Făgăraş, iar Vârful Parângul Mare este cu cei 2.519 m altitudine, al treilea vârf din România după vârfurile Moldoveanu (2.544 m) şi Negoiu (2.535 m) din Munții Făgăraş.

Configurația actuală a Munților Parâng este datorată rețelei hidrografice, care a modelat suprafața Borăscu, acțiunii ghețarilor cuaternari, fenomenelor de îngheț-dezgheț, nivației şi dizolvării fizico-chimice a calcarelor[39]. Bombările axiale granitoide din partea centrală au determinat orientarea generală a culmii principale, pe direcția vest-est. Profilul acesteia este sinuos, rezultat mai ales al pătrunderii inegale, de o parte şi de alta a ei, a obârşiilor complexelor de circuri glaciare opuse[40].

Priviți dinspre Depresiunea Petroşani, Munții Parâng apar sub forma unei creste masive care se dezvoltă între vârfurile Parângul Mic (2.074 m) – Stoienița (2.421 m) – Gemănarea (2.426 m) – Parângu Mare (2.519 m) – Gruiul (2.345 m) – Pâcleşa (2.335 m) – Ieşul (2.375 m) – Coasta lui Rus (2.301 m). Văzuți dinspre nord, din Valea Jiețului, Munții Parâng apar sub forma unei culmi puternic povârnite, modelate de numeroase circuri glaciare. Partea nordică a Munților Parâng, situată între văile Jiul de Est şi Jieț, cunoscută sub denumirea de Munții Cimpii, este mai joasă şi mai vălurită, atingând altitudinea maximă în Vârful Capra (1.927 m). Culmea dintre Vârfurile Parângu Mic şi Parângul Mare are profil transversal asimetric, versanții nordici fiind abrupți şi scurți, iar cei sudici mai domoli şi prelungi. Culmea principală, situată la 1.900-2.200 m, corespunde suprafeței de eroziune Borăscu, cu un relief larg vălurit, din care se ridică Vârful Parângul Mare.

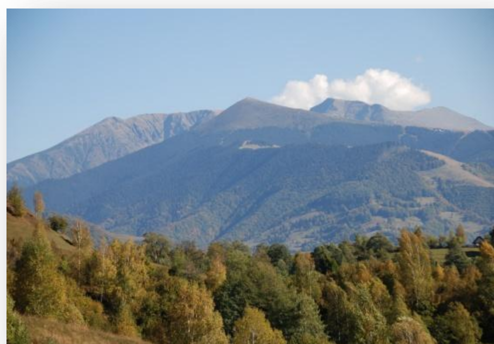

Foto 4 – Munţii Parâng, vedere spre Vârful Cârja şi Vârful Parângu Mare

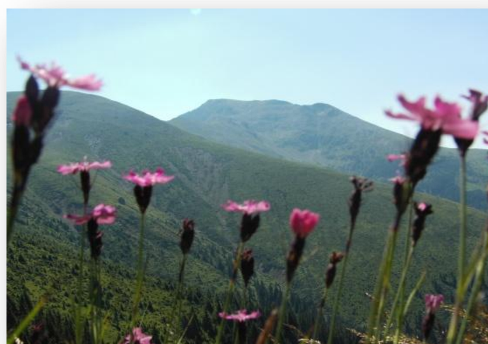

Foto 5 – Munţii Parâng. Sit de importanţă comunitară RO SCI 0188

La altitudinea de 1.400-1.600 m, se dezvoltă suprafața de eroziune Râul Şes, iar între 700 şi 1.100 m, suprafața Gornovița, alcătuită din mai multe nivele, etajate, care se intercalează sub forma umerilor de vale şi a unor prispe care domină Depresiunea Petroşani. La izvoarele Jiețului este bine dezvoltat relieful glaciar, la altitudini de peste 1.800 m dezvoltându-se circurile glaciare Mija, Slăveiu, Roşiile, Ghereşu.

Actualele văi radiare, care îşi au obârşia în aceste circuri glaciare, moştenesc vechile trasee glaciare sub formă de U, prin care limbile ghețarilor cuaternari, cu lungimi de 6-7 km, coborau lăsându-şi morenele frontale la 1.200 m pe versantul nordic[41]. Rocile striate şi custurile sporesc complexitatea formelor de relief glaciare, cărora spre periferie li se adaugă forme periglaciare de tipul grohotişurilor şi nişelor. Relieful calcaros se dezvoltă pe o parte din versanții Jiețului, în dreptul zănoagelor Pârlele şi Burtan şi pe dreapta văii Polatiştea. Prezența calcarelor a favorizat dezvoltarea Cheilor Jiețului, care au o lungime de 7,5 km. Pe alocuri pereții verticali îngustează valea, Jiețul fierbând în cataracte, izbind şi erodând stâncile calcaroase. Astfel iau naştere scobituri laterale numite marmite. În locul numit „La

38 Silvia Iancu, *Munţii Parâng, Studiu geomorfologic*, Cluj-Napoca, 1970.

39 N. Popescu, *Munţii Parâng. Ghid turistic*, Bucureşti, 1986.

40 Al. Roşu, *Geografia fizică a României*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1980.

41 *Ibidem.*

cleşti“, o cascadă macină muntele între doi colţi stâncoşi care se unesc apoi cu creasta înaltă. În partea centrală a cheilor, unde există două cascade care se dezlănţuie pe pereţii Zăgăniilor, se mai vede încă urma fostei poteci suspendate pe pereţii calcaroşi, cândva singura cale de acces în sălbăticia zonei.

Munţii Vâlcan sunt situaţi în sudul judeţului, fiind reprezentaţi prin versantul nordic, mai abrupt. Sunt alcătuiţi din şisturi cristaline aparţinând Autohtonului Danubian, străpunse de intruziuni granitice şi acoperite spre margini de resturi ale sedimentarului autohtonului de vârstă paleozoică şi mezozoică[42] .

Foto 6 – Munţii Vâlcan. Creasta Oslei. Vedere de pe Piatra Iorgovanului (Munţii Retezat)

Foto 7 – Munţii Vâlcan. Creasta Oslei, iarna

Vârfurile care apar în lungul culmii nordice a Munţilor Vâlcan (Drăgoiu - 1.690 m, Straja - 1.868 m, Coarnele - 1.789 m, Şigleul Mare - 1.682 m şi Arcanu - 1.760 m) sunt martori ai nivelului superior de eroziune situat la altitudinea de 1.650-1.800 m[43]. Altitudinea maximă se atinge în Vârful Straja (1.868 m). În aceşti munţi există Pasul Vâlcan (1.620 m) pe unde au trecut romanii spre Sarmizegetusa.

Munţii Şureanu fac parte din Carpaţii Meridionali, pe teritoriul judeţului dezvoltându-se între Culoarul Streiului inferior în vest, Culoarul Mureşului la nord, Depresiunea Petroşani şi Valea Jiului de Est la sud. Limita faţă de Munţii Retezat este formată de Valea Crivadiei, Pasul şi Valea Băniţei, până la confluenţa cu pârâul Roşia.

Numele de Şureanu a fost dat de geograful francez Emmanuel de Martonne, în anul 1907. Geograful român V. Mihăilescu a utilizat pentru aceşti munţi denumirea de Munţii Mărginimii.[44]

De-a lungul timpului, pentru partea nord vestică a acestor munţi s-au mai utilizat denumirile de Munţii Orăştiei şi Munţii Cetăţilor Dacice, fără a se încetăţeni. Sunt formaţi dintr-o culme principală, situată la hotarul dintre judeţele Hunedoara şi Alba, din care se desprind radiar culmi secundare, mai largi spre nord şi vest şi mai scunde către sud. În lungul culmii principale, care are o lungime de 49 km, se dezvoltă vârfurile Sălanele (1.709 m) – Vârful lui Pătru (2.130 m) – Auşel (2.010 m) – Şureanu (2.059 m) – Pârva (1.901 m) – Comărnicel (1.894 m) – Ştevia (1.763 m) – Jigoru (1.497 m) şi şeile Gura Potecului (1.600 m), Şureanu (1.760 m), Prislop (1.260 m) etc. Culmea principală descrie o concavitate spre sus sud-est, legându-se prin Pasul Băniţa (759 m) cu Munţii Retezat. În cadrul acestor munţi sunt bine reprezentate cele trei suprafeţe de eroziune carpatice.

La 2.000-2.200 m altitudine se desfăşoară suprafaţa Borăscu denumită aici Auşel[45] sau Cândrel[46], bine reprezentată în zonele Auşel, Vârful lui Pătru şi Şureanu. Între 1.450 şi 1.700 m altitudine se găseşte suprafaţa Râu Şes, denumită local Păltinei, mai slab dezvoltată în cadrul judeţului. O largă dezvoltare

42 Al. Roşu, *Geografia fizică a României*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1980.

43 Gh. Nimigeanu, *Munţii Vîlcanului*, în „Lucrările Simpozionului de geografie fizică a Carpaţilor”, Bucureşti, septembrie 1970, Inst. Geogr. Bucureşti, 1972.

44 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R. P. Române*, Bucureşti, 1963.

45 Constanţa Trufaş, V. Trufaş, *Munţii Şureanu. Ghid turistic*, Bucureşti, 1986.

46 V. Mihăilescu, *Platformes d'érosion et couverture d'altération dans les monts Cindrel - Carpates Méridionales*, în „Bull. Inst. Géogr.”, Bucureşti, 1970.

înspre sud, vest şi nord are suprafaţa Gornoviţa, la 800-1.400 m altitudine, denumită aici Luncani sau Guga[47] sau Platforma Mărginimii[48].

Relieful glaciar care apare în aceşti munţi are o slabă dezvoltare pe teritoriul judeţului Hunedoara, formele glaciare existente dezvoltându-se preponderent pe versanţii dinspre judeţul Alba, în circurile Şureanu şi Cârpa. Aceste circuri glaciare sunt simple, de tip pirenaic, modelate la obârşia văilor fluviatile preglaciare. Circurile Auşel, cu orientare sudică, şi Dobraia, cu orientare sud-vestică, sunt mai puţin conturate[49]. Relieful carstic este bine dezvoltat în vestul şi sudul acestor munţi, în platforma Luncani.

Foto 8 – Vedere din Munţii Şureanu

Foto 9 – Cascadă în Munţii Şureanu. Valea Şipote

O largă răspândire o au dolinele, cunoscute sub numele de tecane la est şi de caţâne la vest de Valea Petrosului. Acestea au forma unor pâlnii cu diametre sub 200 m şi adâncimi între 3 şi 25 m, fiind dispuse uneori în lanţ sub forma unor văi dolinare cum sunt Căprioara – Preluci, Piatra Tinului – Blidaru, Albii etc., generând depresiuni de tipul uvalelor.

Peşterile şi avenele sunt de asemenea bine reprezentate, mai cunoscute fiind peşterile Cioclovina, Ponorici, Şura Mare, Tecuri şi Bolii. Sistemul carstic Ponorici – Cioclovina cu apă (are o lungime de 7.890 m şi o denivelare de 174 m, galeriile existente legând săli în care există numeroase lacuri, sifoane şi speleoteme[50]. Dintre avene amintim Bâtan, Fundătura Hobenilor şi Dosul Lăscşorului, care cu minus 268 m este unul dintre cele mai adânci din ţară.

Existenţa unei zone de calcare jurasice, în partea sudică, a favorizat modelarea reliefului carstic din zona Cheilor Taiei. Cheile sunt sculptate în calcarele Pietrei Leşului şi sunt străbătute de pârâul Taia, un afluent al Jiului de Est (lungime - 20 km; suprafaţă - 90 km^2). Altitudinea în perimetrul acestor chei este cuprinsă între 730 şi 1.150 m.

Munţii Poiana Ruscă sunt reprezentaţi pe teritoriul judeţului prin compartimentul estic, denumit de geograful V. Mihăilescu, Rusca[51]. Se consideră că denumirea „Poiana Ruscă” este de origină latină, provenind din termenul „Poiana Rustica”, care înseamnă loc despădurit sau poiană situată în afara

47 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R. P. Române*, Bucureşti, 1963.

48 I. Rodeanu, *Observaţii geomorfologice la zona de contact a bazinelor Oltului şi Mureşului, în judeţul Sibiu*, în „Lucrările Institutului Geografic Universitar Cluj”, II, 1924-1925, Cluj, 1926.

49 Gh. Niculescu, *Relieful glaciar din Munţii Şureanu şi Cindrel*, în „Stud. cerc. geol., geofiz., geogr., Geografie”, t. XVI, nr. 1 Bucureşti, 1969.

50 P. Cocean, *Peşterile României*, Cluj-Napoca, 1995.

51 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R.P. Române*, Bucureşti, 1963.

capitalei Daciei romane, Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Inițial denumirea „Poiana Ruscă” a fost dată platoului despădurit din estul acestor munți, locuit de țăranii băştinaşi[52].

Datorită alcătuirii din şisturi cristaline, aparținând Pânzei Getice, cu intruziuni eruptive şi poziției lor în extremitatea vestică a Meridionalilor, aceşti munți sunt incluşi, din punct de vedere geologic, în Carpații Meridionali. Având însă în vedere altitudinea joasă, continuitatea unor structuri geologice de la nord de Culoarul Mureşului, uniformitatea şi monotonia culmilor, şi izolarea lor, prin culoarul Bistrei şi Depresiunea Hațegului, față de Carpații Meridionali, aceşti munți sunt incluşi, din punct de vedere geografic, în cadrul Carpaților Occidentali[53].

Aceşti munți cu o formă de cupolă au un relief intens nivelat, în trepte, fragmentat în culmi lungi, cu altitudini reduse, cel mai înalt vârf de pe teritoriul județului Hunedoara fiind Rusca (1.355 m). Suprafețele de eroziune au o dispunere concentrică, extensiunea cea mai mare având-o Platforma Pădurenilor care reprezintă o continuare la vest de Valea Streiului a Platformei Luncanilor din Munții Şureanu[54]. Specialiştii au diferențiat trei nivele de eroziune: Padeş – Rusca (1.100-1.300 m), Pădureni (600-1.000 m) şi Cinciş (400-500 m)[55].

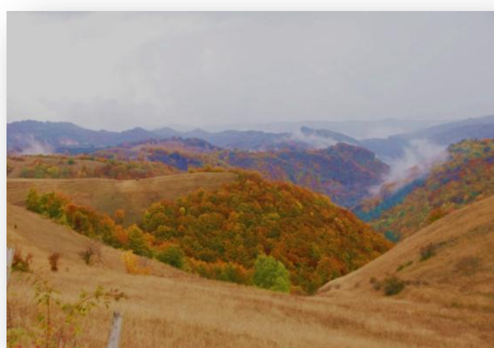

Foto 10 – Munţii Poiana Ruscă. Valea Runcului

Foto 11 – Terase agricole în Ţinutul Pădurenilor, satul Feregi, com. Cerbăl

În partea de nord-est a masivului, înspre Deva, apar formațiuni eruptive neogene care formează măguri andezitice cum sunt Dealul Cetății Deva, Dealul Cozia şi Dealul Piatra Coziei. Aglomeratele andezitice neogene formează dealurile despădurite dintre Dobra şi Valea Lăpugiului[56].

Un loc aparte în peisajul Munților Poiana Ruscă îl are Valea Cernei hunedorene. De la izvoarele situate sub Vârful Rusca până la lacul de acumulare Cinciş, Valea Cernei este strâmtă şi adâncă, formând chei şi defileuri. În amonte de localitatea Lunca Cernii de Sus valea e numită de localnici Valea Bordului.

Cheile Cernei se dezvoltă, la nord-est de satul Lunca Cernei de Jos, pe o lungime de 6,2 km, în gnaise cenuşii. Cheile sunt greu de străbătut, parcurgerea lor fiind posibilă numai în perioadele secetoase. Energia versanților, acoperiți de pădure, atinge 200 m. În jumătatea sudică pereții stâncoşi coboară până la firul apei, neexistând loc pentru potecă. Străbaterea cheilor presupune trecerea în multe locuri prin apă, traversarea fiind dificilă în perioadele cu debit ridicat. Existența cascadelor Bordul Mare şi Bordul Mic îngreunează şi mai mult accesul în lungul cheilor. La ieşirea din chei valea se lărgeşte brusc, dezvoltându-se un şes aluvial în care se găsesc satele Hăşdău şi Dăbâca. În continuare râul Cerna străbate un defileu, după care în aval de localitatea Toplița îşi deversează apele în lacul de acumulare Cinciş-Cerna, construit în anul 1964 pentru deservirea Combinatului Siderurgic Hunedoara.

52 H. G. Krautner, Munţii Poiana Ruscă, Bucureşti, 1984.
53 N. Ilinca, *Masivul Poiana Ruscă*, Bucureşti, 1994.
54 Al. Roşu, *Geografia fizică a României*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1980.
55 I. Lăzărescu, *apud*, Al. Roşu, *op. cit*.
56 H. G. Krautner, op. cit.

MUNȚII SITUAȚI LA NORD DE MUREȘ

La nord de râul Mureș, pe teritoriul județului Hunedoara se găsesc masive muntoase din Munții Apuseni, care aparțin Carpaților Occidentali.

Munții Metaliferi, numiți şi Apusenii sudici, se dezvoltă în județul Hunedoara de la Pasul Buceş (Vulcan - 725 m), în nord, până la Culoarul Mureşului, în sud. Denumirea acestor munți este în strânsă legătură cu resursele metalifere formate ca urmare a unei evoluții geologice extrem de complexe. Sunt constituiți din formațiuni ofiolitice, apărute acum 120 milioane de ani, în urma erupțiilor bazaltice de pe fundul unei mări, peste care s-au depus roci sedimentare[57]. În relief se impun ofiolitele, calcarele mezozoice şi magmatitele laramice care apar în măgurile de la Săvârşin, Căzăneşti, Ciungani, Vața de Jos etc. şi formațiunile neogene, specifice corpurilor vulcanice de la Barza şi Săcărâmb, în jurul cărora apar platouri de lavă sau de piroclastite vulcanice[58]. Au altitudini reduse spre Mureş (500 m) care cresc spre nord la 700-800 m. Altitudinea maximă pe teritoriul județului se înregistrează în Vârful Fericelii sau Fericirii (1.170 m).

Foto 12 – Munţii Metaliferi, zona Săcărâmb

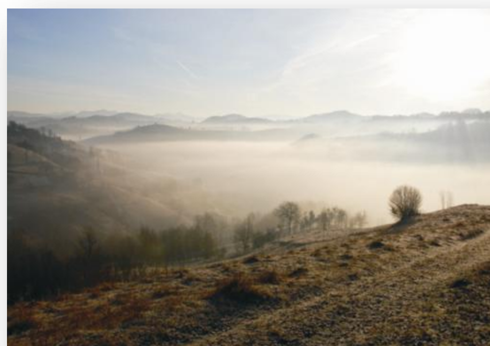

Foto 13 – Dimineaţa în Munţii Metaliferi

Urmele evoluției ciclice a acestor munți după orogeneza alpină sunt evidențiate prin existența unor areale de netezire la altitudini de 500-600 m care aparțin suprafeței de eroziune Feneş – Deva[59].

Varietatea peisajului este accentuată de prezența unor mici depresiuni interioare, rezultate din scufundări subsidente locale posttectonice, cum sunt cele de la Săcărâmb şi Băița, şi de existența zonelor calcaroase în care s-a dezvoltat relieful carstic. La nord de Geoagiu, în culmile Pleaşa Ardeului şi Pleaşa Mare, în anticlinalul Boi – Răpolțel şi în zona Zam – Cărmăzăneşti, apar calcare care au generat forme endo şi exocarstice. În bazinul Văii Geoagiului în două culmi, de 4-5 km lungime şi câteva sute de metri lățime se dezvoltă Cheile Cibului, Băcâiei, Glodului, Ardeului şi Madei. În zona Bulzeşti pârâurile care au tăiat Culmea Grohot-Piatra Helenească au modelat Cheile Uibăreştilor şi Ribicioarei. În cursul superior al Cheilor Uibăreşti se găseşte Podul natural de la Grohot care apare sub forma unei arcade calcaroase, cu o lungime de 45 m.

Principala cale de traversare a Munților Metaliferi este peste Pasul Vălişoara (461 m altitudine).

Muntele Găina se dezvoltă în extremitatea nordică a județului, făcând parte din Munții Bihor. Sunt formați din roci sedimentare străpunse pe alocuri de roci eruptive, care se impun în relief.

Din culmea principală cu Vârfurile Găina (1.486 m) şi La Târg (1.451 m), care are aspectul unui platou, corespunzător suprafeței de eroziune Fărcaşa – Cârligatele, se desprind spre sud culmi prelungi cu altitudini sub 1.200 m, care se încadrează în suprafața de eroziune Măguri – Mărişel. Măgurile situate între afluenții Crişului Alb, cu altitudini de 700-800 m, fac parte din suprafața de nivelare Feneş – Deva[60].

Muntele Vulcan se înalță sub forma unui masiv izolat la hotarul dintre județele Hunedoara şi Alba, în apropierea satului Buceş-Vulcan. Reprezintă o parte componentă a Munților Abrudului, având o

57 V. Ianovici, D. Giuşcă, T. Ghiţulescu, *Evoluţia geologică a Munţilor Metaliferi*, Bucureşti, 1969.

58 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei,* Bucureşti, 1987.

59 Gh. Pop, *Suprafaţa Cârligata din Munţii Apuseni,* Bucureşti, 1970.

60 *Geografia României, vol III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei,* Bucureşti, 1987.

altitudine de 1.263 m. Spre sud domină depresiunea Brad, diferența de nivel față de Pasul Buceş fiind de 500 m. Este constituit din calcare jurasice care reprezintă resturile unei clipe calcaroase mezozoice cu caracter recifal[61].

Foto 14 – Muntele Vulcan, văzut dinspre satul Buceş-Vulcan

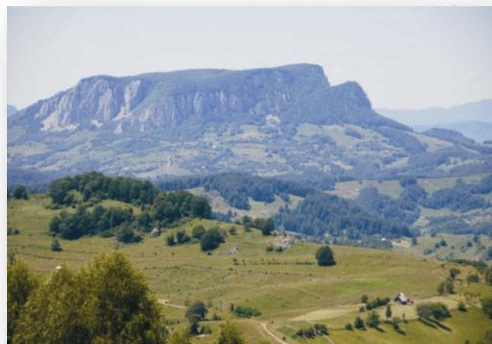

Foto 15 – Muntele Vulcan

Masa de calcar a muntelui care se înalță de la bază cu aproximativ 300 m a generat la poalele versantului sudic o masă grohotiş. Partea superioară are forma unui platou, pe care se dezvoltă forme exocarstice de tipul dolinelor. Versantul nord-vestic are o pantă domoală, care coboară spre izvoarele Crişului Alb. Existența unor praguri pe Valea Pârâului Dragobrad a determinat formarea a două cascade, una de 30 m şi cealaltă de 8 m înălțime. Tot pe această vale se găseşte izbucul Fântânuța, activ în perioadele ploioase şi la topirea zăpezilor.

ZONA DELUROASĂ

Pe teritoriul județului zona deluroasă are o dezvoltare mai redusă, cuprinzând Dealurile Lăpugiului şi Dealurile Hunedoarei, care apar ca nişte prispe ale Munților Poiana Ruscă.

Dealurile Lăpugiului se dezvoltă în partea central-vestică a județului, reprezentând o subdiviziune a Dealurilor de Vest. Sunt formate din piemonturi, cu fundament cristalin, care fac trecerea dinspre Munții Poiana Ruscă spre Dealurile Bulzei[62].

În vest Dealurile Lăpugiului se termină în lunca Pârâului Valea Mare. Cele mai mari altitudini apar pe roci andezitice în Dealul Sălişte (518 m). Spre sud-est de satul Lăpugiu de Jos se găseşte Dealul Zătănoarea (480 m), care face hotar cu satele Poieni (jud. Timiş) şi Bătrâna. Înspre sud se dezvoltă Dealul Ciungi (500 m în Vârful Zglemen), Dosul Hotarului de sub care izvorăşte Pârăul Seci, Dealul Frăsânului (ambele cu o altitudine în jur de 450 m), şi Dealul Coasta Peşterii (300 m), cu roci calcaroase în care se găseşte Peştera Gropan. Spre est se dezvoltă Dealul Brăduț a cărui denumire provine de la pădurile de brad cu care este acoperit şi Dealul Ciceului (sub 300 m), care face hotar cu satul Panc, Dealul Cotarului (200 m), care fac hotar cu satul Panc Sălişte şi Coastele Mărtineşti, cu roci eruptive. Tot de origine vulcanică, cu roci andezitice, mai sunt Dealul Dobra (364 m altitudine), Dealul Feților (250 m altitudine) şi Vâlcanu (250 m altitudine). După E. Vespremeanu[63] în aceste dealuri la 400-500 altitudine se diferențiază suprafața de nivelare Deva, iar mai jos suprafețele de 350 m şi 300 m.

Dealurile Hunedoarei sunt cuprinse între Culoarul Streiului în est şi Masivul Poiana Ruscă, în vest, apărând în relief sub forma unor culmi netede asociate într-o suprafață piemontană la sub 450 m altitudine. Relieful deluros, care include numeroase lărgiri de obârşie, coboară treptat spre est şi nord-est, până se pierde în culoarele Streiului, Cernei şi Mureşului. Altitudinile sunt cuprinse în general între 250-400 m, mai înalte fiind dealurile Sidirii (443 m), Perilor (409 m), Peştişu Mic (380 m), La Baterie (360 m), Peştişu Mare (323 m) etc. În perimetrul municipiului Hunedoara relieful deluros se prezintă ca o elipsă orientată pe direcția nord-sud, înconjurată de dealurile Buituri - 280 m, Sânpetru - 320 m,

[61] V. Ianovici, M. Borcoş, M. Bleahu, *Geologia Munţilor Apuseni*, Bucureşti, 1976.
[62] E. Vespremeanu, *Dealurile Lipovei şi Defileul Mureşului*, Bucureşti, 1972.
[63] *Ibidem.*

Castelului - 240 m, Chitid - 300 m etc.[64] În lucrarea „Geografia României", vol. III (1987) Dealurile Hunedoarei alături de Culoarul Streiului sunt incluse în Depresiunea Haţeg – Orăştie, fiind privite ca un sector nordic al Depresiunii Haţeg.

ZONELE DEPRESIONARE

Unitățile depresionare sunt bine exprimate în relief, dețin 32% din teritoriul județului, fiind reprezentate prin depresiunile Petroşani, Haţeg şi Brad, culoarele Orăştiei, Mureşului, Streiului, Cernei şi Defileul Jiului.

Depresiunea Petroşani este situată în partea sudică a județului, în lungul râurilor Jiul de Vest şi Jiul de Est (Transilvan). Are o formă triunghiulară, fiind mărginită de Munții Şureanu în nord est, Parâng, în est, Vâlcan în sud şi Retezat în vest şi nord. De la vest la est se dezvoltă pe o lungime de 45 km, lățimea maximă fiind de 9 km pe aliniamentul Petrila – Livezeni.

Bazinul Petroşani s-a format începând cu oligocenul printr-o scufundare tectonică. Existența unei vegetații arborescente bogate, dezvoltate pe fondul unui climat cald, în Eocen-sarmațian şi procesele de sedimentare ulterioare au contribuit la formarea cărbunilor. Cărbunii, reprezentați prin huilă, se găsesc în prezent în trei complexe cu 25 straturi[65].

Altitudinea medie este de 620 m, cele mai coborâte altitudini dezvoltându-se în văile celor două Jiuri: 780 m la Câmpu lui Neag, 740 m la Uricani, 580 m la Lupeni, 565 m la Iscroni, 640 m la Petroşani şi Petrila şi 560 m la confluența Sălătrucului cu Jiul de Est[66]. Relieful apare sub forma unor trepte, formate din cinci terase ale Jiului şi din piemonturi de eroziune sau de acumulare, care formează la contactul cu zona montană un nivel superior. Piemonturile de origine erozivă apar mai ales în vestul depresiunii, iar cele de acumulare în est[67].

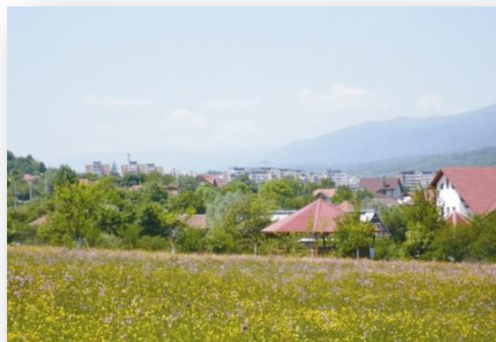

Foto 16 – Depresiunea Petroşani

Foto 17 – Depresiunea Petroşani, vedere spre Retezat

Geograful român V. Mihăilescu menționa faptul că Depresiunea Petroşani este „una din cele mai tipice arii de discontinuitate geografică din Carpații Meridionali"[68].

Defileul Jiului se dezvoltă în partea sudică a județului pe o lungime redusă, de circa 2 km, de la Livezeni până la confluența cu Valea Polatiştei. După unirea celor două Jiuri, la Livezeni, Jiul curge între Munții Vâlcan (în vest) şi Munții Parâng (în est) printr-un defileu îngust, cu versanți extrem de abrupți şi meandre încătuşate.

În legătură cu formarea defileului au fost emise mai multe ipoteze. Geograful francez Emm. de Martonne a susținut formarea defileului prin captare combinată cu antecedența[69]. În România, D. D.

64 N. Chirică, V. Răceanu, *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976.

65 Gr. Pop, *Carpaţii şi Subcarpaţii României*, Cluj-Napoca, 2000.

66 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei,* Bucureşti, 1987.

67 Silvia Lupu, *Depresiunea Petroşani, studiu geomorfologic*, Cluj-Napoca, 1970.

68 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R.P. Române*, Bucureşti, 1963.

69 Emm. de Martonne, *Sur la période glaciaire dans les Karpates méridionales,* în „Bul. Soc. Reg. Rom. Geografie", t. XX, fasc. IV, Bucureşti 1899; Idem, *La Valachie. Essai de monographie géographique*, Paris, 1902 şi *Recherches sur*

Burileanu a reluat în 1942 studiul acestei probleme şi a infirmat existenţa unui fenomen de captare la originea formării defileului[70]. Cei mai mulţi cercetători, printre care Ludovic Mrazec[71], George Munteanu-Murgoci, V. Mihăilescu[72], Gr. Posea[73], N. Orghidan[74] şi L. Badea[75] susţin formarea defileului Jiului prin antecedenţă, arătând că Jiul s-a adâncit puternic în sedimentarul mezozoic şi în rocile mai dure cristaline. Referindu-se la Defileul Jiului, N. Orghidan menţiona, „Trecătoarea Jiului este exemplul cel mai impresionant de antecedenţă dintre toate văile transversale din bazinul Dunării de Jos”[76].

Depresiunea Haţeg este situată în partea central-sudică a judeţului, fiind foarte bine individualizată între munţii Retezat, Poiana Ruscă şi Şureanu. Are legătură spre sud cu Depresiunea Petroşani prin Pasul Băniţa (731 m), spre vest cu Culoarul Bistra prin pasul Poarta de Fier a Transilvaniei (699 m), iar spre nord cu Culoarul Strei – Mureş prin Poarta de la Subcetate (300 m).

S-a format începând cu Jurasicul în urma unei scufundări tectonice şi a funcţionat ca golf al Bazinului Transilvan, prelungit până în Depresiunea Petroşani[77]. Are o formă triunghiulară având un relief neted, de câmpie în partea centrală şi deluros pe margini la contactul cu munţii. Geograful V. Mihăilescu considera Depresiunea Haţegului o adevărată câmpie intercalată şi etajată între munţi[78].

Foto 18 – Vedere spre Ţara Haţegului

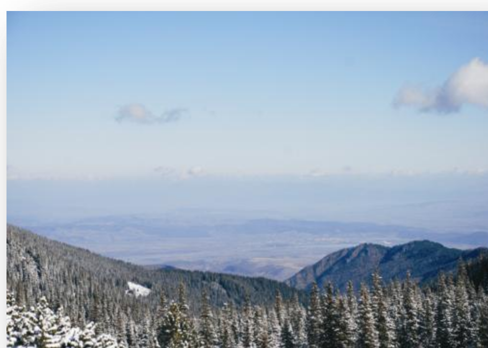

Foto 19 – Ţara Haţegului văzută din Retezat

Altitudinile cresc de la 300-450 m în partea centrală, la 650-850 m în zonele periferice. În cadrul reliefului, unii cercetători diferenţiază patru trepte concentrice: a) treapta marginală înaltă, a munceilor, cu altitudini între 600 şi 850 m; b) treapta mijlocie, corespunzătoare dealurilor piemontane cu altitudini de 500-600 m; c) treapta câmpiei piemontane înalte, dezvoltată mai ales în partea centrală la altitudini de 400-500 m; d) treapta câmpiei piemontane joase, corespunzătoare şesului format de conurile de dejecţie naturale joase, teşite şi luncile râurilor cu altitudini în jur de 300 m[79].

În cadrul depresiunii, văile principale au nouă nivele de terase, fapt care reflectă o tendinţă de înălţare lentă a regiunii, concomitent cu coborârea nivelului de bază general.

Prin Poarta de la Subcetate de pe Strei, Depresiunea Haţeg se continuă spre nord cu Culoarul Streiului comunicând cu Culoarul Orăştiei. De aceea în unele lucrări geografice această zonă apare sub denumirea de Depresiunea Haţeg – Orăştie, în cadrul căreia sunt incluse şi Dealurile Hunedoarei.

---

l`évolution morphologique des Alpes de Transylvanie (Karpates méridionales), în „Rev. de géogr. Annuelle”, t. I (1906-1907), Paris, 1907.

70 D. D. Burileanu, *Recherches morphologiques dans le défilé du Jiu*, în „LIGUC”, VII, 1942.

71 L. Mrazec, *Quelques remarques sur le cours des rivieres en Valachie*, în „Annal. Mus. Géol. Bucarest (1896)”, Bucureşti, 1898.

72 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R.P. Române*, Bucureşti, 1963.

73 Gr. Posea, *Antecedenţă şi captare la văile transversale carpatice*, în „Lucrări Ştiinţifice”, 1, 1967.

74 N. Orghidan, *Văile transversale din România*, Bucureşti, 1969.

75 L. Badea, *Valea Jiului: monografie*, Bucureşti, 1971.

76 N. Orghidan, *op. cit*, p. 94.

77 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei*, Bucureşti, 1987.

78 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R. P. Române*, Bucureşti, 1963.

79 Cornelia Grumăzescu, *Depresiunea Haţegului. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1975.

Culoarul Streiului alcătuieşte al doilea compartiment mare al Depresiunii Haţeg – Orăştie, deschis larg spre Mureş prin Valea Streiului, reprezentând o prelungire nordică a Depresiunii Haţeg. Se dezvoltă pe aliniamentul Subcetate – Simeria fiind format dintr-o zonă deluroasă şi una depresionară. Lunca largă a Streiului este mărginită de terase bine dezvoltate şi un relief colinar ce face trecerea spre Munții Poiana Ruscă în vest şi Şureanu în est.

Culoarul Cernei hunedorene se dezvoltă în sedimentar neogen, între ieşirea râului Cerna din Munții Poina Ruscă şi localitatea Sântuhalm din Culoarul Mureşului.

A funcționat în urmă cu 15-20 milioane de ani ca un mic golf al Mării Tortoniene. Acest fapt este demonstrat de faptul că la Buituri, un cartier din nord-estul municipiului Hunedoara, în locul numit Fântâna lui Ioan s-au descoperit moluşte fosile. În aval de municipiul Hunedoara, Valea Cernei se lărgeşte treptat spre confluența cu Mureşul prezentând pe ambele părți terase pleistocene. Altitudinea la nivelul luncii scade de la 220 m la Hunedoara, la circa 190 m la Sântuhalm. Este considerat asemeni Culoarului Streiului un compartiment al Depresiunii Haţeg – Orăştie.

Culoarul Orăştiei se dezvoltă din dreptul localității Aurel Vlaicu până la confluența cu Streiul. S-a format şi evoluat ca o zonă depresionară de legătură între Carpații Meridionali şi Munții Apuseni, având un caracter deluros în sud şi de terase şi luncă în nord. Lățimea culoarului ajunge până la 10 km între Munții Metaliferi la nord şi Munții Şureanu la sud. Râul Mureş, deplasat spre nord, înspre Munții Metaliferi, a contribuit la formarea unei lunci cu o lățime de 2-5 km şi a unui sistem de terase dispuse pe stânga, înspre Munții Şureanu, pe 6-7 nivele[80]. Terasele inferioare au în amonte de localitatea Aurel Vlaicu o întindere de câțiva kilometri, zona fiind denumită Câmpul Pâinii.

Culoarul Mureşului, dezvoltat în aval de Simeria, între Munții Metaliferi în nord şi Munții Poiana Ruscă – Dealurile Lăpugiului în sud, este caracterizat prin alternanța unor porțiuni înguste cu altele de lărgire. Se compune din două îngustări (Brănişca - tăiată în cristalin şi Burjuc – Zam în piroclastite) între care se dezvoltă Culoarul Iliei[81].

Foto 20 – Mureşul între Simeria şi Deva

Defileul Brănişca se dezvoltă pe o lungime de 8 km, între localitățile Şoimuş şi Brănişca, în strate de Deva şi cristalin paleozoic. La Şoimuş are loc o primă îngustare a văii, urmată de o lărgire între Şoimuş şi Mintia, unde este o zonă de confluență. În aval de Mintia defileul începe să se îngusteze, la Brănişca având loc o strangulare până la 250 m, Mureşul adâncindu-se epigenetic în cristalinul din Munții Poiana Ruscă, care se prelungeşte cu un pinten în Munții Metaliferi. Lunca dezvoltată la 180-175 m este îngustă, având o lățime de 500 m. Terasele se dezvoltă sub forma unor mici trepte care trec pe văile afluente sub formă de umeri[82].

80 N. Popp, *Valea hunedoreană a Mureşului*, în „Lucrări Ştiinţifice”, 1976-1977.

81 D. Rus, *Culoarul Mureşului. Sectorul Brănişca - Păuliş. Studiu geografico - uman*, Cluj-Napoca, 2006.

82 E. Vespremeanu, *Dealurile Lipovei şi Defileul Mureşului* (teză de doctorat), Bucureşti, 1972.

Depresiunea Ilia, numită de geograful român V. Mihăilescu Şesul Iliei[83], se dezvoltă pe o lungime de circa 22 km şi o lăţime de 4-8 km, între defileurile Brănişca în est şi Tătărăşti – Zam în vest, Munţii Metaliferi în nord şi Munţii Poiana Ruscă şi Dealurile Lăpugiului în sud. S-a dezvoltat pe seama grabenului prelung Mureş – Bega[84] şi a unor formaţiuni litologice cu rezistenţă mai scăzută, fiind cea mai extinsă arie de lărgire din cadrul culoarului.

Lunca Mureşului, dezvoltată la o altitudine de 175-160 m, se prezintă ca un şes aluvionar cu o lăţime de 3-5 km şi o pantă redusă (sub 0,05%), în care râul şi-a dezvoltat meandre. Alături de terasa de luncă cu o altitudine de 3-5 m, pe versanţi se dezvoltă şase nivele de terasă, cea mai mare extindere având-o terasele T4 (60-70 m altitudine relativă) şi T5 (85-90 m). Terasele inferioare sunt complet glacizate, încât la prima vedere depresiunea pare lipsită de terase[85] .

Culoarul Lăpugiului apare ca o prelungire sud-vestică a Depresiunii Ilia, între Dealurile Lăpugiului şi Dealurile Bulzei, în sedimentar badenian. Se dezvoltă pe circa 10 km lungime până la înşeuările Holdea (240 m) şi Coşeviţa (321 m), fiind rezultatul eroziunii exercitate de Pârâul Valea Mare şi afluenţii săi pe o zonă de glacis. Geografii E. Vespremeanu[86] şi N. Popp[87] admit că pe aici a curs un braţ al Paleomureşului în etapa deltaică.

Defileul Tătărăşti – Zam este săpat pe o lungime de circa 8 km, în gresii cuarţoase cretacice şi andezite panoniene, pe o direcţie sud-est-nord-vest.

Datorită rocilor cu durităţi diferite, versanţii sunt intens fragmentaţi şi afectaţi de torenţi. Terasele au o distribuţie extrem de neuniformă, având o extindere mai mare la capetele defileului. Lunca îngustă dezvoltată la 160-158 m se racordează cu versanţii prin glacisuri sau coluvii. V. Mihăilescu menţionează acest sector de defileu sub denumirea Burjuc – Zam.

Depresiunea Brad este situată în partea nordică a judeţului, în lungul râului Crişul Alb între Munţii Bihor (Găina) în nord şi Munţii Metaliferi în sud. Spre vest se continuă cu Depresiunea Hălmagiu prin defileul dintre Biritin şi Vaţa de Jos. Are un relief de luncă în partea centrală şi colinar spre margini, unde apar roci vulcanice, contactul cu Munţii Bihor – Găina se face prin bazinete depresionare cum sunt Râşculiţa şi Obârşa[88]. Vatra depresiunii se individualizează la altitudini de 200-250 m, în zona luncii largi a Crişului Alb, în cadrul ei diferenţiindu-se un compartiment vestic (Vaţa) şi altul sud-estic (Luncoiu).

Spaţiul deluros inclus în această depresiune corespunde interfluviilor de 350-500 m, având o dezvoltare mai alungită spre nord unde versanţii dinspre Muntele Găina sunt mai prelungi. Prin adâncirea văii Crişului Alb a rezultat un sistem de şapte terase. În cadrul zonei deluroase se diferenţiază Dealurile Bradului şi Dealurile Ţebei. Dealurile Bradului se extind între localităţile Vaţa şi Crişcior, cuprinzând culmile Lia, Corbului, Dosurile, Tudorănesc, Petriţii, Gruiu, Cioroiu, Obârşiei, Zgleamă, Tăului etc. Dealurile Ţebei au o dezvoltare maximă de 4-5 km între localităţile Ţebea şi Mesteacăn[89], cuprinzând măguri vulcanice cum sunt Mizeşu (532 m), Tălagiului (473 m) şi Teişului (472 m).

---

83 V. Mihăilescu, *Carpaţii Sud - Estici de pe teritoriul R.P. Române*, Bucureşti, 1963.

84 I. Mac, *Relieful structural din sectorul vestic al Munţilor Mureşului*, în „Studia, UBB, Series Geologie. Geografie”, XXVII, 1982.

85 E. Vespremeanu, *Pedimente, piemonturi şi glacisuri în Depresiunea Mureşului inferior*, Bucureşti, 1998.

86 *Ibidem*.

87 N. Popp, *Valea hunedoreană a Mureşului*, în „Lucrări Ştiinţifice”, 1976-1977.

88 *Geografia României, vol. III, Carpaţii Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei,* Bucureşti, 1987.

89 Valeria Velcea, Al. Savu, *Geografia Carpaţilor şi Subcarpaţilor*, Bucureşti, 1982.

CLIMA. REȚEAUA HIDROGRAFICĂ

Din punct de vedere climatic, județul Hunedoara se încadrează în clima de ansamblu a României, adică beneficiază de o climă temperat-continentală în general, climă care prezintă însă numeroase particularități.

Situat în Regiunea de Vest a României, dar în partea de răsărit a acesteia, județul Hunedoara se individualizează prin câteva trăsături climatice definitorii.

Aşezarea geografică a județului, precum şi varietatea formelor de relief determină caracteristicile majore ale climatului şi nuanțele locale ale acestuia.

În ansamblu, clima județului este temperat-continentală cu o etajare evidentă pe verticală (de la şes spre climatul alpin). Temperatura medie anuală variază între 6,8° C (Petroşani) şi 9,6°C (Hunedoara). În Lunca Mureşului media anuală a temperaturii este de 10 °C. Maxima absolută înregistrată în 1952 la Deva a fost de 39,7°C, minima absolută fiind de -29°C (în 1954 la Petroşani). Intervalul de zile până la îngheț este cuprins între 180 şi 190 de zile la Deva, fiind mai mic de 90 de zile în sudul județului. Precipitațiile atmosferice sunt repartizate neuniform, fiind cuprinse între 530 mm în depresiuni şi 1.000-1.200 mm în zonele alpine înalte. Vântul dominant bate dinspre nord-vest.

Privită însă, mai în detaliu, clima județului Hunedoara se încadrează în limitele sectorului cu climă continental-moderată, cu climă de munți înalți şi mijlocii şi depresiuni intramontane. Circulația generală a atmosferei este influențată de Anticiclonul Azoric (mai-iulie) care generează vreme însorită, Ciclonul Islandez, care generează vreme instabilă vara şi umedă iarna, Ciclonii Mediteraneeni (ianuarie-februarie şi septembrie), care transportă mase de aer calde şi umede, şi mai puțin de Anticiclonul Siberian, care aduce iarna mase de aer reci şi uscate.

Din punct de vedere al unităților climatice, județul Hunedoara este caracterizat de un climat de munte (cu 8 luni reci şi umede şi 4 luni temperate în zonele înalte şi cu 5 luni reci şi umede şi 7 luni temperate la altitudini mijlocii) şi de un climat continental moderat de deal, în restul teritoriului (cu 4 luni reci şi umede şi 8 luni temperate), cu excepția văii Mureşului şi depresiunea Hațegului. Aceste complexe condiții climatice sunt determinate de varietatea reliefului (etajare, compartimentarea şi fragmentarea lui, orientarea față de punctele cardinale). Iernile sunt relativ umede, în timp ce verile sunt însorite, cu un regim pluviometric echilibrat.

Temperatura. În cursul ultimilor 4-5 ani, valorile temperaturii aerului, precipitațiilor şi vântului înregistrate la stațiile meteorologice Deva, Petroşani, Parâng şi Țebea s-au încadrat în limitele normale pentru tipul de climat temperat-continental moderat în care ne situăm. De exemplu, față de anul 2007, putem vorbi de o vară cu temperaturi maxime mai scăzute cu 3-4°C în 2008, mai apropiate de cele ale anului 2006; iarna 2008 a avut temperaturi mai scăzute cu 0,5-6,6°C decât în aceeaşi perioadă a anului 2007 (-15,0°C la stațiile Parâng şi Petroşani, -10,8°C la stația Țebea şi -8,4°C la stația Deva), fără a atinge, însă, valorile extreme din anul 2006 (-23,4°C).

Stația meteorologică	*Temperatura [°C]*		
	medie anuală	*maximă lunară*	*minimă lunară*
Țebea	10,3	35,1	-17,4
Deva	10,9	36,1	-14,7
Petroşani	8,9	34,6	-15,4
Parâng	4,7	24,3	-19,2

Temperaturile medii, maxime şi minime anuale de la stațiile meteorologice

În ariile depresionare valorile termice se mențin între 6°C şi 8°C, iar pe Valea Mureşului, în aval de Deva, în jur de 10°C.

Mediile lunii iulie cuprind valori între 6°C şi 20°C. Cea mai mică valoare termică, de 6°C, este specifică culmilor şi vârfurilor montane de mare altitudine. Pe văile Mureşului, Cernei şi Streiului, în sectorul lor cu cea mai mică altitudine, temperatura aerului se menține între 19°C şi 20°C.

Mediile lunii ianuarie au valori de la -1°C la -10°C, contrastul termic de 9°C apropiindu-se de cel anual. Temperatura medie de -1°C corespunde Văii Mureşului, în timp ce culmile montane înalte au între -7°C şi -10°C.

Maxima absolută a fost de 39,7°C la Deva la 16 august 1952, iar *minima absolută* în Deva a atins valoarea de -31,6°C la 24 ianuarie 1963.

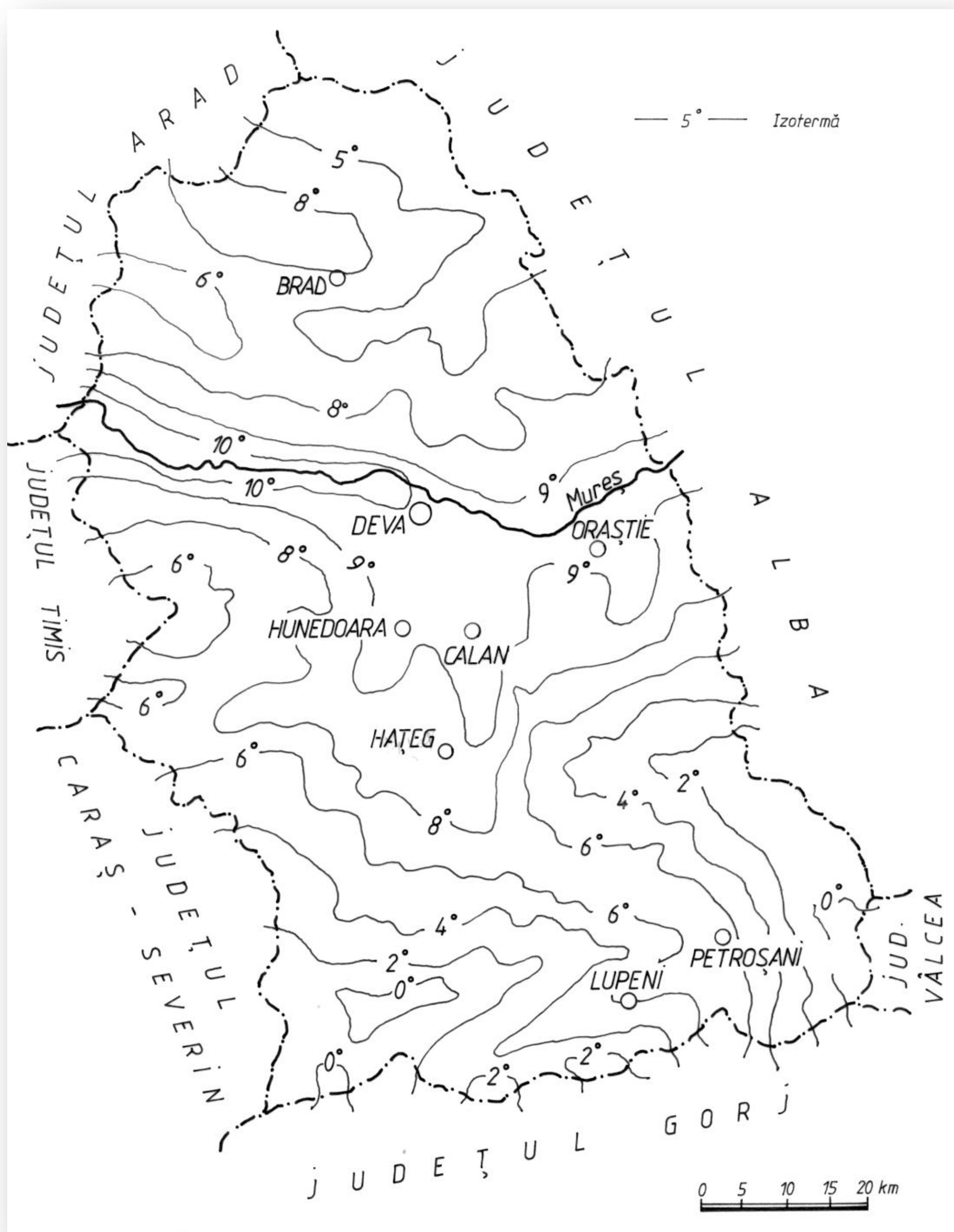

Fig. 5 – Harta temperaturilor medii anuale

Temperaturile extreme evidențiază o amplitudine termică absolută de 71,3°C. Înghețurile timpurii de toamnă se produc în jurul datei de 20 septembrie, iar cele mai târzii înghețuri de primăvară în ultima decadă a lunii mai. În decursul anului, *numărul mediu al zilelor cu îngheț* ajunge la valoarea de 155-160 pe culmile montane şi la 125-136 în ariile depresionare şi culoarele de văi mai adânci. În ceea ce priveşte circulația generală a atmosferei, vremea relativ călduroasă şi umedă iarna şi uşor instabilă, este generată de circulația dinspre vest, ce are şi uşoare influențe maritime. Circulația dinspre nord-vest şi nord evidențiază ierni reci, răcoroase şi veri instabile. În regiunile centrale şi nordice ale județului, circulația maselor de aer se face predominant din sector vestic, în timp ce aspectele de föhn sunt tipice versanților estici ai Munților Metaliferi.

Temperaturile medii anuale (+10°C lunca Mureşului, -2°C Munții Retezat şi Parâng), conduc la un contrast termic teritorial de 12°C, extremele fiind regăsite în zonele montane propriu-zise (-2°C şi -6°C) şi în sectorul Mureşului, aval de Deva (circa 10°C). Temperatura medie în depresiuni este influențată de mai mulți factori, între care amintim poziția intramontană, gradul de deschidere, circulația maselor de aer). Mediile lunii iunie sunt influențate de aceleaşi diferențe specifice fiecărei forme de relief, în general aceste temperaturi cuprind valori între 6°C şi 20°C. În centrul județului se înregistrează cele mai mari temperaturi medii, aceste valori scăzând treptat, în depresiunile mari (Haţeg, Brad, Petroşani), atingându-se medii de 16-18^0 C. De remarcat faptul că munții situați la nord de Mureş (Zarand, Găina, Metaliferi), precum şi Munții Poiana Ruscă ating medii de 14°C. Mediile lunii ianuarie au valori cuprinse între -1°C şi +10°C, înregistrate în lungul Mureşului şi al Crişului Alb, respectiv în Retezat şi Parâng, contrastul termic de 9°C anual fiind apropiat de cel anual. Amplitudinea termică medie este de circa 20-21°C în zona centrală depresionară şi de -7°C pentru regiunile montane înalte. Primele înghețuri se petrec în jurul datei de 20 septembrie, iar cele mai târzii la sfârşitul lunii mai. În munții înalți (Godeanu, Țarcu, Parâng, Şureanu), zăpada cade în medie 80 de zile pe an şi se menține circa 160 de zile, în timp ce pe culoarul Mureşului, se înregistrează circa 20-25 zile cu ninsoare. În tabelele şi graficul de mai jos, exemplificăm maxima şi minima absolută la Deva în perioada 1961-2010.

Luna	*I*	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*
Ziua	21	23	25	10	11	30
Temperatura ^0C	15,4	20,8	28,4	29,8	32,9	35,6

Luna	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*
Ziua	24	11	07	01	01	11
Temperatura ^0C	40,0	38,4	36,1	30,0	25,0	17,0

Maxima absolută la Deva în perioada 1961-2010

Luna	*I*	*II*	*III*	*IV*	*V*	*VI*
Temperatura ^0C	-31,6	-21,5	-22,3	-8,1	-1,6	2,3
Ziua	24	13	01	07	04	01

Luna	*VII*	*VIII*	*IX*	*X*	*XI*	*XII*
Temperatura ^0C	3,7	4,4	-4,2	-8,0	-13,2	-22,0
Ziua	09	25	29	20	30	27

Minima absolută la Deva în perioada 1961-2010

Precipitațiile. În privința precipitațiilor, cantitățile medii anuale de precipitații sunt cuprinse între 600 mm pe culoarele de vale (Mureş, Cerna, Strei) şi 1.200 mm pe culmile montane. Mai mult de 80% din suprafața județului primeşte peste 1.000 mm precipitații.

Cantitățile medii ale lunii iulie sunt cuprinse între 70 şi 180 mm în munții Godeanu, Țarcu, Retezat, Parâng, Şureanu. Valoarea medie a precipitațiilor se menține între 120 şi 180 mm, în timp ce în munții Zarand, Metaliferi, Depresiunile Petroşani şi Haţeg, şi în Culoarul Mureşului scade la 80-100 mm.

Cantitățile medii de precipitații ce cad în luna ianuarie se încadrează între 30 şi 100 mm. *Cantitățile maxime căzute în 24 de ore* au atins 262 mm la Deva la 19 iulie 1934, 107 mm la Petroşani la 21 iunie 1952 şi 92,4 mm la Hunedoara la 9 august 1922.

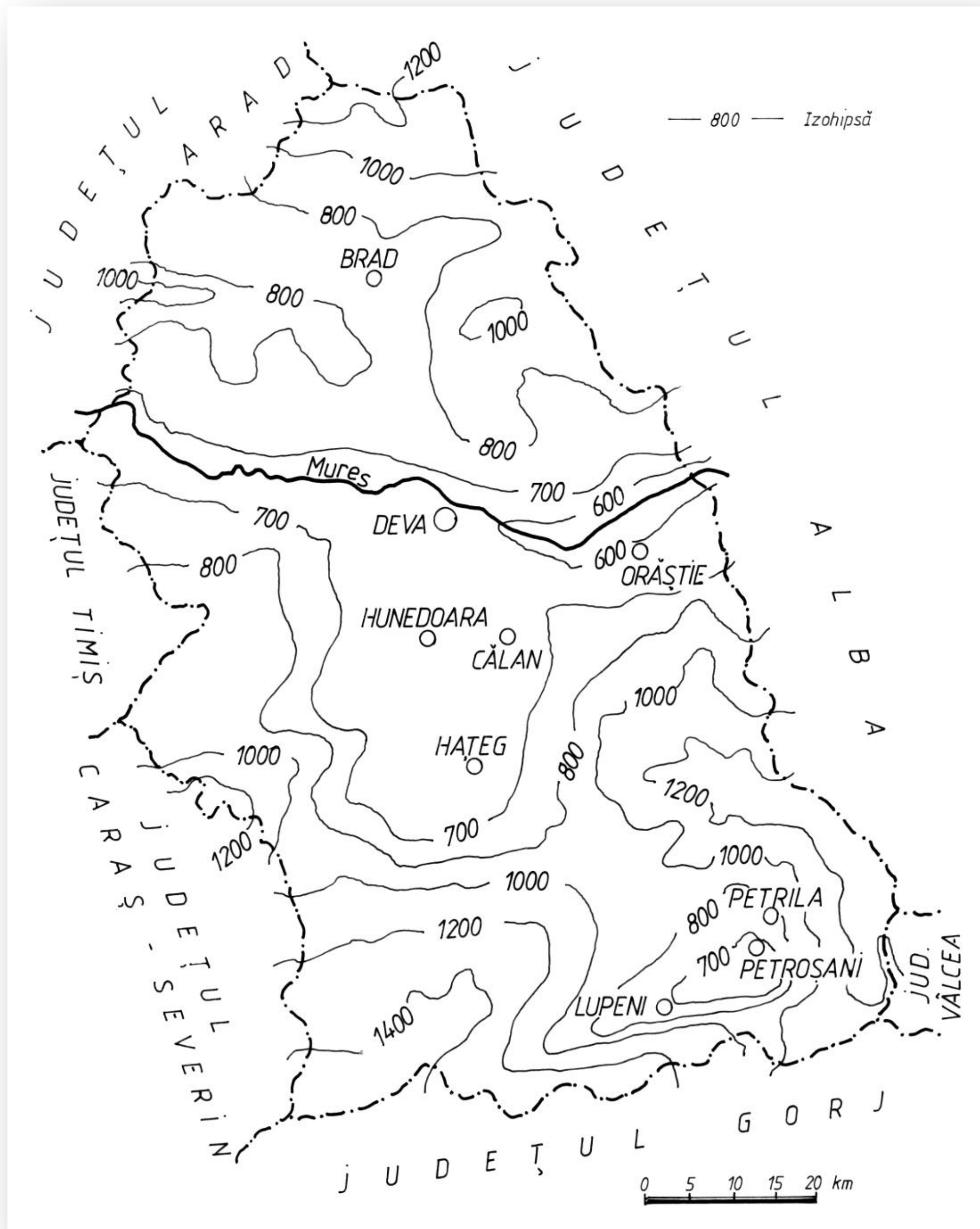

Fig. 6 – Harta precipitaţiilor medii anuale

Precipitațiile atmosferice sunt în general uşor mai ridicate față la stația Țebea (atingând 778,3 mm în anul 2008, față de 731,6 mm în anul 2006 şi 774,6 mm în 2007); la celelalte stații s-au înregistrat valori mai mici pentru precipitațiile căzute în zona centrală şi de sud a județului: 581,2 mm la stația Deva (față de 655,9 mm în 2008 şi 671,3 mm în anul 2006) şi 1.159,5 mm în zona montană.

Stația meteorologică	Cantitate totală de precipitații (mm)
Țebea	778,3
Deva	581,2
Petroşani	832,9
Parâng	1.159,5

Stratul de zăpadă. În zona munților Godeanu, Țarcu Retezat, Parâng, Şureanu, zăpada durează în medie 75-80 zile pe an. Pe Culoarul Mureşului în aval de Deva, şi pe cel al Crişului Alb se înregistrează 20-25 zile cu ninsoare. Pe culmile montane înalte stratul de zăpadă durează în medie 150-160 zile, în Valea Mureşului până la 40 zile, în Depresiunea Petroşani 110-115 zile, iar în Depresiunea Haţeg 55-60 zile. Grosimea stratului de zăpadă ajunge în cadrul masivelor montane la valori medii de 80-100 cm, iar în ariile depresionare la 50-60 cm.

Vânturile. Prezintă o mare diferențiere teritorială condiționată de particularitățile create de treptele reliefului, care modifică multe dintre însuşirile specifice curenților de aer din direcția vest. Culmile montane înalte sunt expuse vânturilor intense dinspre vest, sud-vest, nord şi nord-vest, vitezele maxime atingând în lunile de iarnă 45-50,0 m/s. Frecvența vânturilor vestice este de cca 14-15,0%, iar a celor din nord-vest şi nord de 12-14,0%.

REȚEAUA HIDROGRAFICĂ

Județul beneficiază de o rețea hidrografică vastă importantă: Mureşul străbate județul şi are ca principali afluenți Streiul, Râu Mare şi Cerna. Partea de sud a județului este drenată de Jiul de Est şi Vest, iar partea de nord de apele Crişului Alb, dar şi de importante suprafețe lacustre. Mai numeroase, sunt lacurile de origine glaciară anume în Retezat – Tău Mare, Tău Mic, Tău Porții, Bucura, Zănoaga, Tău Negru, Județe, Slăveiul, Stânişoara, Țapului, Galeşul; în Parâng – Gâlcescu, Roşiile, Zăvoaiele, Mândra, Deneş etc. şi din Şurianu – Iezerul Mare şi Iezerul Mic, lacuri care contribuie la pitorescul alpin al județului. Importante sunt şi lacurile antropice Cinciş şi Valea de Peşti. Județul Hunedoara dispune şi de altă resursă hidrografică importantă: izvoarele termale, cele mai valoroase fiind localizate la Geoagiu, Vața de Jos şi Călan.

Apele curgătoare. Rețeaua hidrografică a județului Hunedoara aparține, în cea mai mare parte a bazinului râului Mureş, şi în mai mică măsură bazinelor superioare ale Jiului şi Crişului Alb.

Râul Mureş străbate, pe o lungime de 105 km, un culoar tectonic larg între Munții Şureanu şi Munții Poiana Ruscă la sud şi Munții Apuseni, la nord. Mureşul, cel mai important râu care străbate culoarul, izvorăşte din Munții Hăşmaşu Mare, de la o altitudine de 850 m, străbătând pe teritoriul României 716 km din lungimea totală de 766 km. După I. Ujvari, în arealul județului Hunedoara valea râului corespunde Culoarului Mureşului inferior.

La intrarea în județ, în amonte de localitatea Aurel Vlaicu, râul are un bazin de 20.100 km^2, iar la ieşire, în aval de localitatea Zam, de 25.315 km^2. Diferența de suprafață de bazin aparține în proporție de 96% județului Hunedoara. Panta generală a râului, pe acest sector, este redusă (0,3-0,5$^0/_{00}$) şi, în general, uniformă, iar albia sa stabilă. Primeşte pe stânga afluenți importanți, de ordinul I, cum sunt *Orăştie* (suprafața bazinului hidrografic - 399 km^2, lungimea - 47 km), *Strei* (lungimea - 89 km şi suprafața bazinului de 1.970 km^2), *Cerna* (suprafața bazinului hidrografic - 725 km^2, lungimea - 67 km) şi *Dobra* (suprafața bazinului hidrografic - 183 km^2, lungimea - 42 km). Dintre afluenții de ordinul II sunt importanți afluenții Streiului: *Râul Bărbat* (suprafața bazinului hidrografic - 96 km^2, lungimea - 28 km), *Râul Mare* (suprafața bazinului hidrografic - 894 km^2, lungimea - 62 km) şi *Luncani* (suprafața bazinului hidrografic - 142 km^2, lungimea - 25 km). Afluenții pe dreapta, cu excepția *Geoagiului* (suprafața bazinului hidrografic - 321 km^2, lungimea - 34 km) sunt de dimensiuni reduse.

Debitul mediu multianual al râului Mureş, pe perioada ultimilor 30 de ani, variază de la 120 m^3/s, în secțiunea de intrare în județ, la 165 m^3/s în cea de ieşire, aportul cel mai mare pe acest tronson datorându-se râului Strei. Variația de la an la an a debitului mediu anual indică pentru anii ploioşi (1970)

valori de două ori mai mari, iar pentru anii secetoşi (1950, 2000) de aproximativ jumătate, comparativ cu debitele medii multianuale.

Cel mai mare debit produs la Brănişca, în ultimul secol, a avut loc în anul 1970 şi a înregistrat valoarea de 2.600 m^3/s, apropiată de debitul maxim cu probabilitatea de depăşire de 1% (o dată la 100 de ani) evaluată la 2.760 m^3/s. În timpul acestei viituri, la Brănişca s-a scurs un volum important de apă, care a atins în decurs de 10 zile valoarea de aproximativ 1.100 mil. m^3 vol. care însă a fost depăşit în anul 1975 (1.135 mil. m^3), deşi debitul maxim corespunzător acestei viituri a fost mai mic (2.280 m^3/s).

Cel mai mic debit mediu zilnic din ultimii 30 de ani la Brănişca s-a produs în iarna anilor 1963-1964 când s-au înregistrat 12,2 m^3/s. Datorită pantei reduse, viteza apei este scăzută, variind între 0,6-0,9 m/s. Debitul mediu multianual la stația hidrologică Brănişca (înființată în 1870) este de 172 m^3/s. Debitul mediu minim anual a fost de 94 m^3/s, în 1990, iar debitul mediu maxim anual de 309 m^3/s, în 1970. În timpul anului, debitele cele mai reduse se înregistrează în septembrie, iar cele mai ridicate în aprilie.

Începând cu anul 1970, ca urmare a deversării apelor reziduale încălzite de la Termocentrala Mintia, la stația Brănişca se observă o creştere a temperaturii apei. După 1995, creşterea temperaturii apei este influențată şi de încălzirea climatului.

Foto 21 – Râul Mureș la Deva

Foto 22 – Traversarea Mureşului cu brodul, la Tisa

Formațiunile de iarnă apar de regulă în a doua decadă din februarie, putând avea o durată de 40-45 zile. Podul de gheață, comparativ cu alte râuri, are o durată mai redusă, variind între 15 şi 25 zile. Primele formațiuni de gheață apar pe Mureş în a doua decadă a lunii decembrie şi se manifestă până în ultima decadă a lunii februarie. Podul de gheață, având o durată medie de 15-25 zile, se instalează la începutul lunii ianuarie, dispărând la mijlocul lunii februarie. Durata maximă a podului de gheață a fost de 107 zile, iar cea minimă de o zi. În aval de localitatea Mintia, ca urmare a deversării apelor reziduale încălzite de la Termocentrala Mintia, pe o lungime de circa 10 km, fenomenele de îngheț dispar.

Chimismul apelor Mureşului permite încadrarea acestora în categoria apelor bicarbonatate cu mineralizare moderată (200-500 mg/l), cu predominarea calcarului, sodiului şi clorului.

Scurgerea şi debitele maxime sunt caracteristice primăvara, când topirea zăpezii se suprapune ploilor, vara în timpul ploilor torențiale şi iarna la încălzirile bruşte.

Documentele vechi consemnează inundații frecvente între 1728 şi 1850, în perioada 1738-1741 revărsările producându-se în fiecare an. Viiturile cele mai mari s-au produs în 1903, 1906, 1913, 1924, 1932, 1933, 1939, 1949, 1955, 1956, 1970, 1974, 1975, 1986, 1988, 1996, 1998 şi 2000. Cele mai mari debite s-au înregistrat în 1932, 1970 şi 1975. Viitura din 12-14 mai 1970 a fost cea mai puternică, ea producându-se pe fondul topirii bruşte a unei mari cantități de zăpadă şi a unor ploi torențiale care au cumulat între 50 şi 130 l/m^2/24 h. Debitul maxim înregistrat a fost de 2.612 m^3/s la Brănişca, lunca fiind inundată în totalitate. Cantitatea de apă (1.100 mil. m^3) scursă în 1970 a fost depăşită în 1975 când s-au scurs 1.135 mil. m^3, însă debitul maxim corespunzător acestei viituri a fost mai redus (2.280 m^3/s). După inundațiile din 1970 au fost realizate lucrări de îndiguire în sectoarele cele mai expuse, realizându-se digul Mureşului.

Scurgerea minimă şi debitele minime se produc în perioada august-octombrie. Debitul mediu minim înregistrat a fost de 21,4 m/s, în anul 1950, la Brănişca. Debitul solid este ridicat, având valoarea medie de 60 kg/s, debitul maxim solid înregistrându-se în luna mai (130 kg/s), iar cel minim în

februarie (10 kg/s). Repartiția scurgerii de aluviuni în timpul anului evidențiază un maxim în luna mai și două minime în lunile februarie și septembrie. Raportul între debitul de apă și debitul de aluviuni în suspensie se reflectă în turbiditatea apei, care în cadrul culoarului are valoarea de 0,357 g/m^3. Cu această valoare, Mureșul, se încadrează în grupa râurilor cu turbiditate medie (250-500 g/m^3).

Râul Jiu se formează prin unirea a două cursuri de ape: Jiul de Vest, considerat ca izvor, și Jiul de Est. Jiul de Vest sau Românesc izvorăște din masivul Retezatul Mic, la altitudinea de 1.760 m și străbate teritoriul județului pe o lungime de 51 km. Jiul de Est, sau Transilvan, își are obârșia la sud de Munții Șureanu, la altitudinea de 1.430 m și parcurge până la confluență o lungime de 28 km. După unirea acestora, râul Jiu mai parcurge o distanță de cca. 4 km până la ieșirea din județ, unde totalizează o suprafață de bazin de 1.050 km^2. Afluenții lor sunt reduși atât ca suprafață (10-15 km^2), cât și ca lungime (5-13 km), cu excepția râurilor Taia (suprafața bazinului hidrografic - 90 km^2, lungime - 20 km), Jieț (suprafața bazinului hidrografic - 103 km^2, lungime - 16 km) din bazinul Jiului de Est.

Debitul mediu multianual al Jiului, la ieșirea din județ este de 20,0 m^3/s, din care 11,3 m^3/s este aportul Jiului de Vest și 8,2 m^3/s al Jiului de Est. *Debitele medii anuale* variază de la an la an atingând în anii ploioși (1970, 1975) valori de 1,5 ori mai mari, iar în anii secetoși de 0,7 ori mai mici comparativ cu debitele medii multianuale.

Râul Crișul Alb izvorăște din masivul calcaros-cristalin al Pietrelor Albe din Munții Bihorului (altitudine 900 m) și străbate teritoriul pe o lungime de 66 km, totalizând la ieșirea din județ o suprafață de bazin de 992 km^2. Panta râului în zona montană, de 9-25$^{0}/_{00}$, scade odată cu pătrunderea în zona joasă depresionară, aval de confluența cu râul Bucureșci, la aproximativ 1-2$^{0}/_{00}$, pantă ce se menține până la ieșirea din județ. Afluenții săi au suprafețe de bazin cuprinse între 10 și 87 km^2 și lungimi de 6-22 km, cu excepția Văii Satului (suprafața bazinului hidrografic - 107 km^2, lungime - 15 km), pe stânga, și Ribița (suprafața bazinului hidrografic - 123 km^2, lungime - 18 km), pe dreapta.

În secțiunea corespunzătoare ieșirii din județ, *debitul mediu multianual* al Crișului Alb este de aproximativ 10,0 m^3/s, iar *debitul mediu maxim cu probabilitate de depășire de 1%* de cca. 530 m^3/s.

Lacurile. Pe teritoriul județului Hunedoara, cele mai numeroase lacuri sunt de origine glaciară. Majoritatea sunt cantonate în Munții Retezat (peste 80), reprezentative fiind Bucura, prin suprafața cea mai întinsă (10,8 ha), Zănoaga, prin cea mai mare adâncime (29 m), și Tăul Custurii prin altitudinea la care se află (2.270 m). În Munții Godeanu, lacurile sunt reduse ca număr și au suprafețe mici (Scărișoara, Godeanu, Moraru, Șeselor) ca și în Munții Țarcu (Tăul fără nume, Pietrele Albe, Baicu, Corciova). Lacurile din Munții Parâng sunt cantonate în bazinul Jiețului (Slăveiul, Tăul fără Fund, Roșiile, Oglinda Mândrei), în general, la altitudini sub 2.000 m. Dintre lacurile antropice mai importante sunt *complexul hidroenergetic* și de alimentare cu apă potabilă și industrială de la Gura Apelor, din bazinul Râului Mare, și Lacul de acumulare de la Cinciș, pe râul Cerna, cu o suprafață de 2,61 km^2 și un volum de 43 milioane m^3 apă, realizat în anul 1964 pentru deservirea centrului metalurgic Hunedoara.

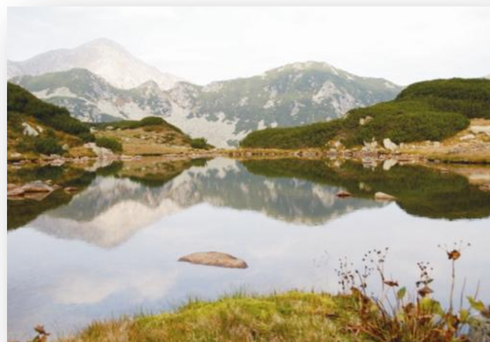
În bazinul Jiului superior, acumularea Valea de Pești, cu un volum de 7 milioane m^3 apă, deservește localitățile miniere din zonă.

Lacurile glaciare au o largă dezvoltare în munții din sud care au fost afectați în cuaternar de glaciații. Cele mai multe lacuri glaciare se dezvoltă în Munții Retezat, care dețin întâietatea în cadrul Carpaților în ceea ce privește numărul lacurilor glaciare, peste 80, și farmecul acestora. Geneza lor este glaciară, grupându-se în circurile glaciare din zona de obârșie a râurilor: Râu Bărbat, Nucșoara, Peleaga, Zlătuia, Judele, Bucura, Valea Rea, Pietrele, Stânișoara, Dobrun etc. la altitudini cuprinse între 1.700 și 2.200 m. Dintre lacurile glaciare de aici, Bucura, situat la 2.040 m altitudine, este cel mai întins din țară (10 ha), Zănoaga (29 m) și Tăul Negru (24,8 m) sunt cele mai adânci, iar Tăul Porții situat la 2.240 m altitudine și Tăul Agățat la 2.208 m sunt dezvoltate la cea mai mare înălțime în cadrul Carpaților.

În circul glaciar al Bucurei, pe valea Bucurei, se dezvoltă cea mai reprezentativă unitate de lacuri glaciare din țară. Alături de lacul Bucura, care are o formă aproximativ dreptunghiulară, se înșiră sub forma unor trepte lacurile Tăul Porții, Tăul Agățat, Florica, Viorica, Ana și Lia. În circurile glaciare de sub vârful Valea Rea în bazinul superior al pârâului Nucșoara se dezvoltă 16 lacuri glaciare între care Galeșul cu 20,5 m este al treilea ca adâncime din Carpați.

În zona Parcului Național Retezat, în bazinul pârâului Dobrun, se dezvoltă lacurile Gemenele, Tăul Negru, Caprelor, Iezilor etc., iar în circul glaciar de sub vârful Padeșu, lacurile Zănoaga Mică și Padeș.

Foto 23 – Lacurile din Căldarea Bucurei, Retezat

Foto 24 – Tăul Pietricelelor, Retezat

La obârşia Râului Bărbat sunt situate şapte lacuri glaciare la peste 2.000 m altitudine, mai mari fiind Tăul Custura Mare şi Tăul Țapului. Sub vârful Peleaga se găsesc lacurile Peleaga şi Peleguța.

Lacurile antropice au fost construite de om pentru alimentarea cu apă a zonelor industriale, pentru hidroenergie şi piscicultură.

După 1960 au fost construite o serie de lacuri îndeosebi pentru hidroenergie (Gura Apei, Ostrovu Mic, Păclişa şi Hațeg pe Râu Mare şi Subcetate – Plopi, Strei, Călan, Băcia şi Simeria Veche pe Strei). Amenajarea complexă de pe Râul Mare este cunoscută sub denumirea de „Autostrada apelor” din Țara Hațegului. Lucrările au început în anii '70 şi s-au încheiat abia în ultimul deceniu al secolului trecut.

Foto 25 – Amenajări hidrotehnice pe Râul Mare Retezat

Foto 26 – Lacul de la Barajul Gura Apei

Principalul obiectiv al amenajării este barajul de la Gura Apei, situat în Parcul Național Retezat. Barajul, aflat pe traseul dintre cabanele Gura Zlata şi Rotunda, are o înălțime de 168 de metri, fiind unul dintre cele mai înalte baraje de anrocamente din Europa. Centrala electrică subterană de la Gura Apei are o putere de 335 MW. După ieşirea Râului Mare din munți, cursul acestuia prin Țara Hațegului a fost regularizat, fiind realizate mai multe baraje de mici dimensiuni, cu lacurile de acumulare aferente, în apropierea localităților Ostrov, Sânpetru şi Sântămărie Orlea. Amenajarea hidroenergetică Râu Mare-Retezat este una dintre cele mai mari lucrări hidroenergetice realizate în România.

Apa lacurilor Ostrovu Mic (89 ha), Păclişa (88,7 ha) şi Haţeg (124 ha) este utilizată pentru obținerea energiei electrice în uzinele hidroelectrice Clopotiva, Cârneşti I-II, Ostrovu Mic, Ostrovu Mare, Toteşti I-II, Haţeg şi Orlea.

Lacul de acumulare Cinciş se găseşte în Munţii Poiana Ruscă, la circa 10 kilometri de municipiul Hunedoara, într-o zonă de un pitoresc aparte care atrage mii de turişti. Lacul de acumulare a fost amenajat pe amplasamentul satului Cinciş, în anul 1962.

IZVOARELE MINERALE

Activitatea postvulcanică produsă în lungul unor linii de fractură a favorizat apariţia în lungul Culoarului Mureşului a unor izvoare minerale la Băcâia, Banpotoc, Mada, Boholt, Chimindia şi Veţel. Cele mai cunoscute sunt apele minerale din sursele Boholt – „Aqua Sara”, Chimindia – „Miracol” – şi Băcâia – „Cezara”.

IZVOARELE TERMALE

Geoagiu Băi. Cunoscute încă din perioada romană, apele minerale din staţiunea Geoagiu Băi sunt termale şi mezotermale, bicarbonate, calcice, magneziene cu urme de fier şi hidrogen sulfurat, hipotone, carbogazoase şi cu o uşoară radioactivitate. Apele mezotermale minerale ale staţiunii Geoagiu Băi se folosesc în cura internă şi în cura externă. În cura internă sunt recomandate în diferite cazuri: gastrite cronice, afecţiuni cronice hepatobiliare şi diabet, alergii, anemii şi convalescenţe după boli infecţioase. În cura externă sunt indicate în afecţiuni ale aparatului locomotor, ale sistemului nervos periferic, în tulburări circulatorii şi afecţiuni ginecologice.

Foto 27 – Sanatoriul Geoagiu Băi, la sfârşitul secolului al XIX-lea

Foto 28 – Staţiunea Vaţa de Jos, în perioada interbelică

Vaţa de Jos. Situată în partea de nord a judeţului, în zona Zarandului, pe malul Crişului Alb, la 19 km de municipiul Brad, staţiunea Vaţa de Jos ocupă o suprafaţă de 80 km şi este deosebit de apreciată pentru apele termale cu proprietăţi curative deosebite: boli reumatice, convulsiile spasmodice, inflamaţiile, paraliziile, afecţiunile tubului digestiv, ale glandelor anexe, afecţiunile ginecologice, afecţiuni ale sistemului nervos şi bolile profesionale.

Băile Călan. Cunoscute asemenea izvoarelor de la Geoagiu, încă din epoca daco-romană, apa acestor izvoare de la Călan se menţine la o temperatură de 23-24º C. Utilizând cele şapte izvoare captate în zilele noastre, în zonă s-a dezvoltat o microstaţiune cunoscută nu numai pe plan local. Apa de aici este termominerală, bicarbonată, clorurată, calcică, sodică, magneziană cu o culoare galben roşiatică, indicând un conţinut sensibil mai ridicat de fier.

Efectele terapeutice ale acestor ape termale sunt folosite în tratamentul reumatismului degenerativ (spondiloză, artroză, poliartroză), reumatismului extraarticular (tendinoză, tendomioză, tendoperiostoză, periartritis humeroscapularis), bolilor reumatice inflamatorii (stări dureroase ale încheieturilor), a unor boli de piele şi a neuroasteniei.

VEGETAȚIA. FAUNA. SOLURILE

VEGETAȚIA

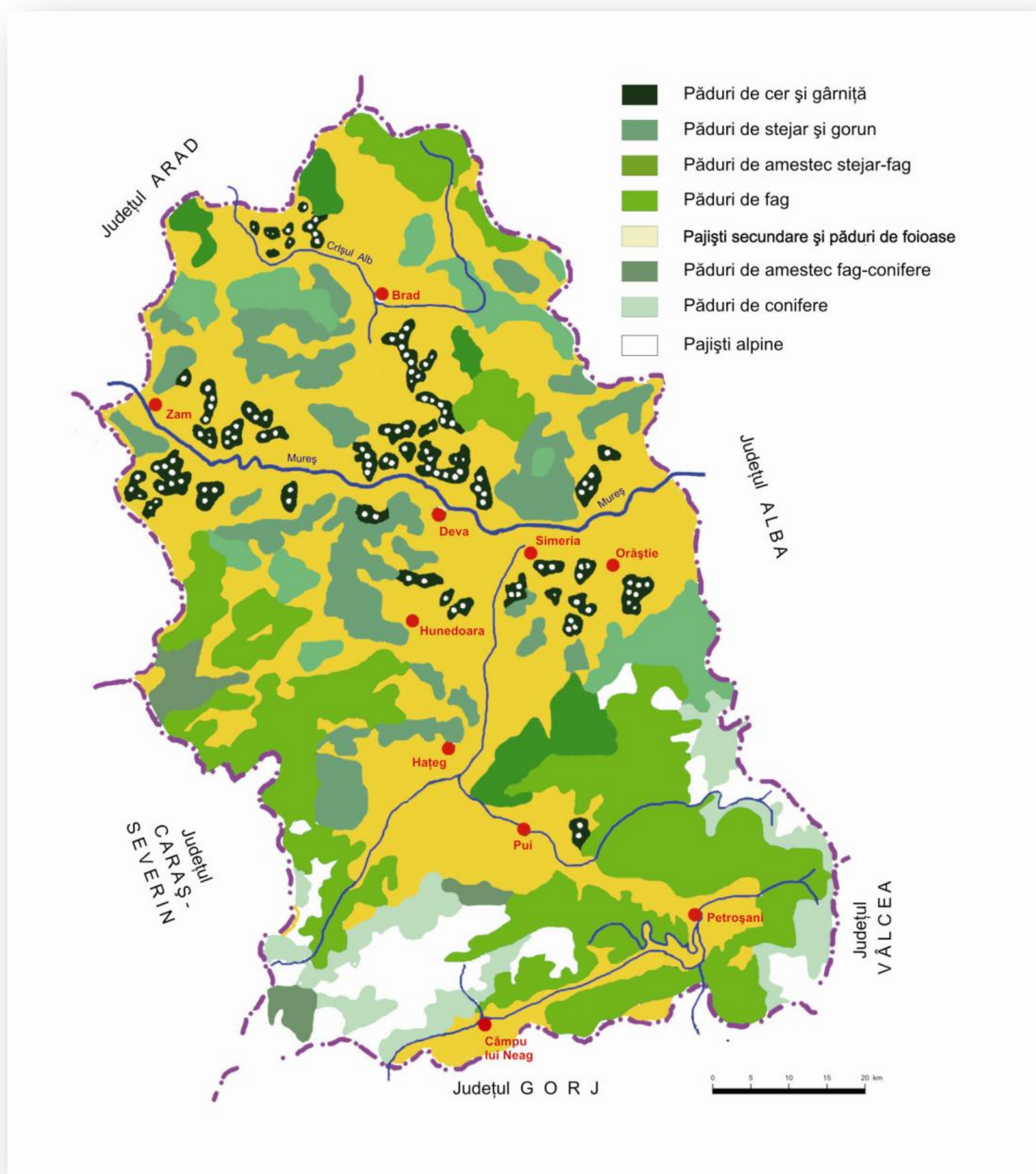

Fig. 7 – Harta vegetaţiei naturale

Prin noțiunea de vegetație se înțelege repartiția cantitativă a speciilor de plante pe grupări vegetale naturale sau antropogene, pe asociații, luându-se în considerare biomasa furnizată de o anumită specie sau de un grup de specii. Grupările (comunitățile vegetale), respectiv asociațiile la rândul lor, determină aspectul peisagistic şi au ca unitate de bază asociația vegetală, care constă din fitocenoze identice sau similare. O privire de ansamblu asupra vegetației dintr-un teritoriu, în cazul nostru județul Hunedoara, ne oferă în primul rând hărțile de vegetație, iar apoi diferitele studii, care aduc detaliile necesare.

Componentă derivată a mediului înconjurător şi componentă principală a biosferei, vegetația este elementul biotic care defineşte fizionomia unei unități teritoriale. Ea funcționează ca un indicator sintetic al celorlalte componente ale peisajului (relief, rocă, sol, dar mai ales climă).

În inventarul floristic al județului Hunedoara se regăsesc plantele cunoscute din cercetările efectuate de-a lungul timpului de numeroşi specialişti în științele naturii, printre care se remarcă J. R. Lerchenfeld, F. Schur, J. Csato, L. Simonkai, S. Javorka, iar în perioada mai recentă Al. Borza, Nyárády E. I., N. Boşcaiu, O. Bojor, Balazs M., E. Cernelea, Gh. Coldea, V. Cristea, R. Coşoveanu, Csürös Şt., M. Geanana, Tr. Iacob, Z. Oarcea, Peterfi L. St., E. Plamadă, G. Racz, S. Radu, I. Resmeriță, Z. Samoilă, W. Schreiber.

Relieful diversificat al județului Hunedoara şi condițiile topoclimatice specifice determină o mare varietate a vegetației. Marea energie a reliefului imprimă vegetației o zonalitate verticală evidentă, asociațiile vegetale diferențiindu-se altitudinal după particularitățile climatice şi topoclimatice.

Pădurile de foioase sunt cele mai răspândite ocupând o suprafață importantă din teritoriu. În cadrul acestora se diferențiază subetajele pădurilor de stejar şi al pădurilor de fag.

Pădurile de stejar sunt caracteristice zonelor cu altitudini cuprinse între 300 şi 500 m. Arealele depresionare nu imprimă vegetației o zonalitate verticală evidentă, asociațiile vegetale diferențiindu-se aici preponderent după particularitățile topoclimatice. Climatul mai blând din Culoarele Mureşului şi Streiului a favorizat dezvoltarea în cadrul pădurilor a elementelor termofile, dominante fiind speciile de cer (*Quercus cerris*) şi gârniță (*Quercus frainetto*). Alături de acestea apar gorunul (*Quercus petraea*), teiul (*Tilia tomentosa*), frasinul (*Fraxinus ornus*), carpenul (*Carpinus betulus*) şi, mai rar, fagul (*Fagus sylvatica*), în asociere cu cornul (*Cornus mas*), lemnul câinesc (*Ligustrum vulgare*), sângerul (*Cornus sanguinea*), socul (*Sambucus nigra*). În regiunile de dealuri şi pe versanții munților joşi şi mijlocii se întind păduri de gorun în amestec cu cer (mai ales în partea sudică a Munților Apuseni şi la poalele Munților Poiana Ruscă şi ale Dealurilor Orăştiei), păduri de gorun în alternanță cu păduri de fag (în Munții Apuseni şi la poalele Munților Şureanu), şi pajişti colinare secundare cu coada-calului (*Festuca rupicola*) sau cu iarba vântului (*Agrostis tenuis*) şi păiuş roşu (*Festuca rubra*), ori cu *Festuca drymeia*, care ocupă suprafețe mari şi în cadrul depresiunilor unde alternează cu terenurile agricole[90].

În funcție de modul de grupare a speciilor de cvercinee din județ, se pot deosebi mai multe asociații vegetale lemnoase[91]: *asociația stejăreto-ceretelor (Quercetum petraeae-cerris)* ocupă versanții mediu înclinați, cu expoziție sudică, puternic însoriți. Este formată din gorun, cer, carpen, scoruş şi exemplare izolate de fag. Stratul arbustiv are o pondere de până la 30%, fiind alcătuit din lemn câinesc, corn, porumbar, cireş pădureț (*Prunus avium*), păr pădureț (*Pyrus pyraster*) etc.; *asociația gârnițeto-ceretelor (Quercetum farnetto-cerris)* corespunde teraselor superioare, dezvoltându-se pe suprafețe slab înclinate şi bine însorite, fiind formată din cer, gârniță, tei, cireş păsăresc, păducel, corn, măceş etc.; *asociația goruneto-cărpinetelor (Querco petaeae-carpinetum)* se dezvoltă pe versanții umbriți, fiind alcătuită din gorun, carpen, arțar, măcieş, păducel ş.a.

În Depresiunea Haţeg, la Suseni, Râu de Mori şi Haţeg apare castanul comestibil (*Castanea sativa)*, adaptat aici unui climat relativ mai blând, cu umiditate suficientă, dar nu exagerată[92].

Pădurile de fag dezvoltate la altitudini cuprinse între 600 m şi 1.200 m sunt specifice zonelor marginale ale pădurilor de munte (Munții Retezat, Parâng, Vâlcan, Şureanu, Poiana Ruscă, Zarandului), cât şi zonelor depresionare înalte (Petroşani, Brad). Speciile care completează fagul sunt gorunul şi mai rar stejarul (*Quercus petraea* şi *Quercus robur*), la care se adaugă jugastrul (*Acer campestre*). Coroanele fagilor se îmbină cu cele ale arborilor din jur, formând o boltă cu frunzişul des, care umbreşte solul pădurii şi, în aceste condiții, vegetația ierbacee este slab dezvoltată şi cu plante rare[93].

În poienile însorite, se întâlnesc fânețe bogate. Dintre arbuşti, o dezvoltare mai largă o au păducelul (*Crataegus monogyna*), cornii (*Cornus mas, Cornus sanguinea*), măceşul (*Rosa canina*), porumbarul (*Prunus spinosa*), socul (*Sambucus nigra*), alunul (*Corylus avellana*) şi lemnul câinesc (*Ligustrum vulgare*).

90 N. Boşcaiu, *Studiul fitocenologic al pajiştilor din sectorul hunedorean al Văii Mureşului,* în „Sargetia”, IX, 1972.

91 M. Oncu, *Vegetaţia lemnoasă din Culoarul Mureşului*, în „GEIS - Referate şi comunicări de geografie”, VI, 1999, p. 98-102.

92 J. Conea, *Castanii în Haţeg şi Zarand*, în „Bul. Soc. Reg. Geogr.”, T. LIV (1935), 1936, p. 305-306.

93 E. Şerban, *Fondul forestier şi valorificarea lui în judeţul Hunedoara*, Cluj-Napoca, 1997.

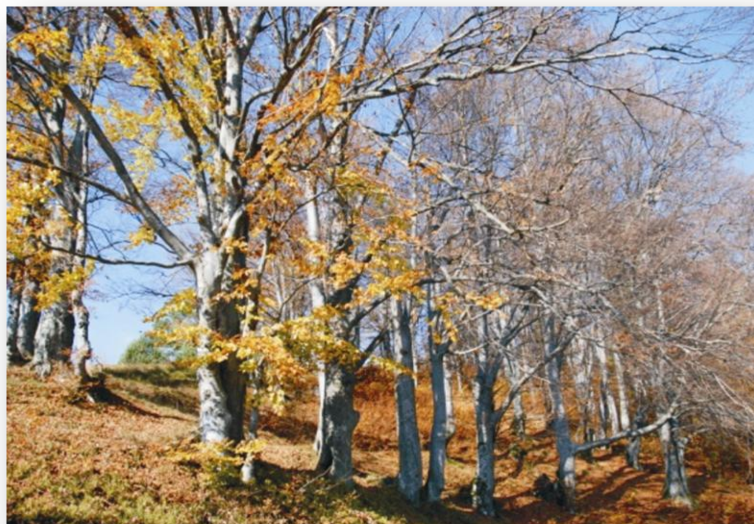

Foto 29 – Pădure de fag

Vegetația ierboasă de la baza pădurii cuprinde: fragi de pădure, brusturul negru, mătrăguna, feriga, creasta cocoşului etc. Speciile de ciuperci întâlnite sunt sbârciogul şi pălăria şarpelui.

Ca urmare a defrişărilor efectuate de om de-a lungul secolelor în arealul pădurilor de foioase au rezultat pajişti secundare şi fânețe[94].

Pajiştile şi fânețele din zona dealurilor (Hunedoarei, Devei, Orăştiei, Lăpugiului) cuprind graminee furajere şi diverse specii de trifoi, la care se adaugă sporadic alunul (*Corylus avellana*), cornul (*Cornus mas*), dârmozul (*Viburnus lantana*), ulâios (*Euonynus verrucosa*), păducelul (*Crataegus monogyna*) şi curpenul (*Clematis vitalba*). Rareori, pe calcare, pe versanții însoriți şi în chei (Crivadiei) acestora li se adaugă şi arbuşti termofili, precum liliacul sălbatic (*Syringa vulgaris*) şi mojdreanu (Fraxinus ornus), ca pe Dealul Cetății Deva.

Pădurile de conifere sunt alcătuie în principal din molid (*Picea excelsa*), care se dezvoltă optim la altitudini cuprinse între 800 şi 1.300 m şi brad (*Abies alba*), care se întâlneşte îndeosebi la altitudini de 700-1.100 m. Pădurile de conifere apar îndeosebi în munții din centrul şi sudul județului. La nord de Mureş ele au o dezvoltare redusă, fiind reprezentate îndeosebi de molid. Ele se dezvoltă pe soluri montane acide, uneori în amestec cu pin silvestru (*Pinus sylvestris*), zâmbru (*Pinus cembra*), zadă (*Larix decidua*) şi în etajele superioare de vegetație şi cu fagul, la altitudini de 900-1.000 m alături de câteva foioase. Molizii, cu coroanele lor bogate în crengi şi ace care se întrepătrund, constituie un desiş întunecos, neprielnic pentru vegetația iubitoare de lumină, care este rară în aceste păduri. Dintre arbuşti întâlnim aici: cununița, caprifoiul de munte, socul roşu, coacăzul de munte, afinul şi merişorul de munte. La etajul inferior al pădurii, mai rarefiat, în funcție de posibilitatea pătrunderii razelor solare, găsim: sugătoarea, clopoțeii, ferigile. Apar des covoare de muşchi, licheni, precum mătreața bradului, care atârnă de pe ramurile molidului cu talul său filiform şi ramificat. Speciile de ciuperci din această zonă sunt: hribii, roşcovul, pănişoarele, flocoşelul. În ultima perioadă se remarcă un atac al gândacului de scoarță *Ips typographus* asupra molizilor debilitați. Trecerea la etajul coniferelor se face prin **păduri amestecate de fag** (*Fagus sylvatica*) **şi răşinoase** la care se adaugă şi ulmul de munte (*Ulmus glabra*) sau paltinul de munte (*Acer pseudoplatanus*). Aceste păduri se dezvoltă pe suprafețe mai mici începând de la 700 m, până la 1.000-1.200 m altitudine.

Vegetația subalpină este situată deasupra limitei superioare a pădurilor, în care datorită condițiilor pedoclimatice specifice se dezvoltă tufişuri de jneapăn, ienupăr şi smirdar, alternând cu pajişti de graminee. Ea este specifică zonelor situate la altitudini cuprinse între 1.500-1.600 şi 1.700-1.800 m, cu suprafețe extinse în Munții Retezat, Vâlcanului, Parâng şi Şureanu. Aici există plante ierboase cum sunt:

[94] V. Sanda, A. Popescu, I. Peicea, *Contribuţii la cunoaşterea vegetaţiei din judeţul Hunedoara,* în „Stud. Cerc. Biol., Ser. Bot.", t. 24, 4, 1972, p. 295-317.

iarba stâncilor (*Agrostis rupestris*), păiuşul pestriț (*Festuca violaceea*), tăpoşica (*Nardus stricta*), la care se adaugă ca arbuşti ienupărul (*Juniperus sibirica*), jneapănul (*Pinus mugo*), salciile pitice (*Salix herbacea, Salix reticulata*) şi smirdarul (*Rhododendron kotschyi*).

Foto 30 – Smirdar

Zona alpină şi subalpină a Munților Retezat conservă câteva specii endemice, în cuprinsul acestui etaj altitudinal existând specii declarate monumente ale naturii precum floarea de colț (*Leontopodium alpinum*), ghințura galbenă (*Gentiana lutea*), papucul doamnei (*Cypripedium calceolus*), orhideea (*Leucorchis frivaldskiana*), argințica (*Dryas octapetala*) şi angelica (*Angelica archangelica*).

Foto 31 – Floare de colţ
pe muntele Piatra Iorgovanului

Vegetația alpină se dezvoltă la altitudini de peste 1.700-1.800 m, în zona munților înalți din sudul județului, fiind mai extinsă în zonele înalte ale Munților Retezat, Godeanu, Parâng şi Şureanu**.** Perioadele de vegetație scurte, cauzate de un climat mai aspru, se dezvoltă pe soluri neevoluate. Pajiştile cu rogoz de munte (*Carex curvula*), rugină (*Juncus trifidus*), păiuşcă (*Festuca supina*) sunt reprezentative pentru acest

etaj altitudinal[95]. Ele alternează cu tufărişuri pitice de merişor (*Vaccinum vitis idaea*), afin (*Vaccinum myrtillus*), argințică (*Dryas octopetala*).

Un loc important în cadrul județului Hunedoara revine vegetației azonale, în cadrul căreia cea mai mare pondere o are vegetația de luncă.

Vegetația de luncă se dezvoltă în lungul apelor curgătoare, având o extensie mai mare în zonele cu altitudini sub 500 m. Principalele asociații ierboase care se dezvoltă în Culoarul Mureşului şi pe văile afluenților săi sunt[96]: *asociația păiuşului (Festucetum pratensis*), cu păiuş vițelar sau iarba fânului (*Anthoxanthum odoratum*), firuță de livadă, trifoi, rogoz, caracteristică zonelor cu apa freatică aproape de suprafață; *asociația cozii vulpii (Alopecuretum pratensis),* cu coada vulpii, rogoz, firuță de livadă, mărăraş sau cucută de baltă (*Oenanthe aquatica*), specifică zonelor cu umiditate moderată din lunca Mureşului; *asociația rogozului (Caricetum vulpinae*), dezvoltată frecvent pe areale mici cu fluctuații de umiditate în timpul anului; *asociația manei de apă (Glycerietum maximae*), caracteristică arealelor înmlăştinite din lunca Mureşului; *asociația trestie-papură (Scirpo-Phragmitetum*), specifică ochiurilor de apă stătătoare şi zonelor de confluență.

Ca specii lemnoase, în lunci întâlnim pâlcuri formate din sălcii, răchite, arini, plopi, frasin, stejar şi, în trecut, ulmi.

De-a lungul timpului, vegetația naturală a fost influențată de activitatea omului, suferind modificări profunde. Intensificarea activităților agrosilvice s-a reflectat în diversificarea vegetală, pe teritoriul județului interferând taxoni variați de la fitocenoze de stepă (cum este asociația *Medicagini-festucetum vallesiacae*), până la fitocenoze montane (cum este asociația *Carpineto-Fagetum*). Defrişarea pădurilor a determinat înlocuirea vegetației forestiere cu o vegetație ierboasă secundară de tip mezofil sau mezoxerofil. Dintre zonele care păstrează specii rare de floră amintim: frăsinet cu mojdrean (*Fraxinus ornus*) pe versantul stâng al Râului Mare şi nuc sălbatic (*Juglans regia*) în pădurea dintre Râu de Mori şi Gura Zlata.

FAUNA

Strâns legată de vegetație, datorită resurselor de hrană şi adăpost, fauna județului Hunedoara este bine reprezentată atât ca număr de specii, cât şi ca indivizi.

Fauna pădurilor de foioase, deşi şi-a redus arealul ca urmare a defrişărilor, este încă bine reprezentată. Specifice acestui areal sunt mistrețul (*Sus scrofa*) care cutreieră pădurile în căutare de ghindă şi jir, dar care adeseori intră şi în lanurile de porumb din apropiere, lupul (*Canis lupus*) în căutarea hranei, vulpea (*Vulpes vulpes*), veverița (*Sciurus vulgaris*), căprioara (*Capreolus capreolus*) etc.

În pădurea Slivuț de lângă Hațeg s-au repopulat zimbri (*Bison bonasus*), aceştia fiind aduşi inițial din Polonia. În Pădurea Finicuri, lângă Şoimuş, a fost colonizat, la mijlocul secolului XX, cerbul lopătar, însă datorită influențelor antropice miniere, a dispărut ulterior din zonă.

Dintre păsările caracteristice pădurilor amintim cucul (*Cuculus canorus*), ciocănitoarea (*Dendrocopos*), gaița (*Garrulus glandarius*), corbul (*Corvus corax*), cinteza (*Fringilla coelebs*), bufnița (*Bubo bubo*) etc.

Pe malurile împădurite ale râurilor Mureş, Cerna, Strei şi Crişul Alb sălăşluieşte vidra (*Lutra lutra*), mamifer foarte bun înotător şi consumator de peşte. Vidra, trofeu rar şi greu de capturat, valoroasă şi pentru blana ei, este căutată cu interes de vânătorii sportivi ca şi de pescari, folosind mijloace speciale de capturare.

Iepurele (*Lepus europaeus*) trăieşte mai mult în tufişurile din luncile râurilor şi pe pajişti. În culturile de cereale se înmulțesc rozătoarele, mai ales şoarecele de câmp (*Microtus arvalis*), hârciogul (*Cricetus cricetus*), popândăul (*Spermophylus citellus*), cârtița (*Talpa europaea*), pârşul de alun (*Muscardinius avelanarius*), liliacul de seară (*Nyctalus noctula*) etc.

O raritate între speciile faunistice o constituie vipera cu corn (*Vipera ammodytes ammodytes)* întâlnită pe Dealul Cetății Deva şi în Munții Apuseni.

95 W. E. Schreiber, Gh. Coldea, I. Fărcaş, *Etajele geomorfologice, de vegetaţie şi climatice din Munţii Retezat,* în „Parcul Naţional Retezat, Studii ecologice", 1992.

96 M. Oncu, *Vegetaţia lemnoasă din Culoarul Mureşului*, în „GEIS - Referate şi comunicări de geografie", VI, 1999, p. 98-102.

Foto 32 – Richi, cea mai prietenoasă vulpe din Retezat

În pădurile de conifere trăiesc carnivorele mari europene: lupul (*Canis lupus)*, ursul (*Ursus arctos)* şi râsul (*Lynx lynx)* care sunt prezente mai ales în munții din sudul județului. Un mediu propice de trai îşi găsesc aici şi cerbul carpatin *(Cervus elaphus l.*), ursul carpatin *(Ursus arctos)*, lupul (*Canis lupus*), căprioara (*Capreolus capreolus*), veverița (*Sciurus vulgaris*), jderul (*Martes martes*) şi o serie de specii rare. Bursucul (*Meles meles*), al cărui seu era folosit pentru ungerea osiilor carelor, şi-a redus mult arealul de viață.

Foto 33 – Lup

În Munții Retezat apar cocoşul de munte (*Tetrao uragalus*) şi ierunca (*Tetrastes bonasia*). Apele râurilor din zona montană sunt populate de peşti, cum ar fi: cu păstrăvul indigen (*Salmo trutta fario*), lipanul (*Thymallus thymallus*), moiaga (*Barbus meridionalis petenyi*) şi nisiparița (*Sabanejeria romantica*), iar dintre nevertebrate se poate aminti racul (*Astacus torrentium*). Pentru a se asigura repopularea anuală a râurilor de munte cu puiet de păstrăv au fost amenajate păstrăvăriile Bulzeştii de Sus, Roşcani, Gura Zlata şi Gura Lolaia.

În zonele alpine apar ierbivore mari, cum sunt capra neagră (*Rupicapra rupicapra)*, cerbul (*Cervus elaphus)* şi căpriorul (*Capreolus capreolus)*. Carnivorele de mai mici dimensiuni, cum sunt pisica

sălbatică (*Felis silvestris)*, nurca şi hermina se găsesc în diversele habitate din Munții Retezat, Parâng, Şureanu, ca şi unele micromamifere precum şoarecele de zăpadă (*Microtus nivalis ulpius*), care le asigură carnivorelor o parte din hrană.

Foto 34 – Capre negre în Retezat

În anul 1973, o echipă de la Comisia Monumentelor Naturii din cadrul Academiei Române a introdus în Retezat 20 de exemplare de marmotă alpină (*Marmota marmota*) provenită din Alpii Austrieci. Marmotele au fost eliberate în căldarea lacului Gemenele, iar în prezent se pot întâlni în toate văile şi căldările glaciare de sub şaua Custurii, până în căldarea lacului Zănoaga.

Foto 35 – Marmotă

Din categoria păsărilor, aici se pot întâlni specii rare, cum sunt acvila de munte (*Aquila chrysaetos)*, emblema Parcului Național Retezat, acvila țipătoare mică (*Aquila pomarina)*, şoimul călător (*Falco peregrines)*, ciocănitoarea cu spate alb (*Dendrocopos leucotos)*, ciocârlia urecheată (*Eremophila alpestris*), pasărea omătului (*Plectrophenax nivalis*), fâsa de munte (*Anthus spinolleta*), pietrarul (*Oenanthe oenanthe*), brumărița (*Prunella collaris*) şi mierla de piatră (*Monticola saxattilis*).

Foto 36 – Vultur

Până în secolul XX, zăganul numit şi vulturul bărbos (*Gypaetus barbatus*), dispărut în zilele noastre, era stăpânul înălțimilor din Retezat[97].

În zilele călduroase, pe pajiştile alpine se pot vedea vipera comună (*Vipera berus*), şopârla de munte (*Lacerta vivipara*) şi numeroase specii de fluturi.

În Munții Retezat au fost identificate 13 specii de lilieci, printre care *Rhinolophus ferrum-equinum, Vespertilio murinus* şi *Pipistrelus pigmaeus*. În locurile umede de la obârşia râurilor, din circurile glaciare, trăiesc: broasca de munte (*Rana temporaria*), salamandra (*Salamandra salamandra*) şi tritonul (*Triturus alpestris*).

În zonele de luncă pot fi întâlnite numeroase specii de păsări, cum ar fi: barza albă (*Ciconia ciconia*), rața sălbatică (*Anas plathyrhynchos*), stârcul cenuşiu (*Ardea cinerea*), lăstunul de mal (*Riparia riparia*), prigoria (*Merops apiaster*), ciocârlia (*Alauda arvensis*), codalbul (*Haliaeetus albicilla*), sturzul cântător (*Turdus philomenes*) etc.

Herpetofauna (amfibieni şi reptile) este bogat reprezentată, datorită caracterului de zonă umedă a luncii Mureşului. Specii ca: brotăcelul (*Hyla arborea*), buhaiul de baltă cu burta roşie (*Bombina bombina*), broasca de lac (*Rana esculenta*), tritonul crestat (*Triturus cristatus*), şopârla cenuşie (*Lacerta agilis*), pot fi întâlnite frecvent în zonele cu umiditate excesivă.

În râul Mureş trăiesc în jur de 50 de specii de peşti, zona inferioară a acestuia fiind cel mai bogat segment al acestui râu, din punct de vedere al ihtiofaunei. Speciile caracteristice sunt: somnul (*Silurus glanis*), mreana (*Barbus barbus*), crapul (*Cyprinus carpio),* cleanul (*Leuciscus cephalus*), ştiuca (*Esox lucius),* scobarul (*Chondrostoma nasus*), plătica (*Abramis brama*) etc[98].

Nevertebratele au fost mai puțin inventariate până în acest moment, însă putem aminti specii ca: rădaşca (*Lucanus cervus*), melcul de livadă (*Helix pomatia*), scoica de râu (*Unio crassus*), libelule (*Ophiogomphus cecila, Coenagrion ornatum*). Pajiştile şi livezile ce înconjoară aşezările omeneşti sunt populate primăvara, mai ales până la prima cositură a ierbii, de cosaşi (*Locusta virridisima*), greieri şi fluturi de cele mai diferite specii şi culori. Dintre păsările ce populează regiunea amintim: mierla (*Turdus merula*), potârnichea (*Perdix perdix*), mai rar găinuşa de alun (*Testrastes bonasia*), pasăre ocrotită de lege, iar pe văile râurilor şi uneori în lunci mai apar şi fazani (*Phasianus colchicus*).

---

97 I. I. Dunăreanu, *Despre prezenţa vulturului bărbos în Retezat*, în „Probl. Geogr.", III, 1956, p. 294-295.

98 Cornelia Gheorghiţa, C. Lupaş, Agnişa Nuţu, *Reprezentanţi ai avifaunei din Valea Mureşului şi a Streiului în „Colecţia Muzeului judeţean Hunedoara-Deva"*, în „Sargetia", VI, 1969.

Modificările habitatului şi activitatea cinegetică au dus la scăderea numărului animalelor sălbatice şi chiar la dispariția în timp a unor specii. În perimetrul aşezărilor, îndeosebi a celor urbane, s-au înmulțit unele specii caracteristice precum: şoareci, şobolani, gândaci de diferite feluri, lilieci.

SOLURILE

Învelişul de soluri din județul Hunedoara este rezultatul conlucrării unui complex de factori, dintre care se detaşează relieful şi litologia, pe fondul evident al condițiilor bioclimatice generale. Formarea şi evoluția numeroaselor clase şi tipuri de soluri se explică prin variabilitatea spațială şi cea temporală a factorilor pedogenetici naturali, la care se poate adăuga pe suprafețe însemnate, factorul antropic.

Principalele procese pedogenetice care au determinat evoluția solurilor din zonă sunt: bioacumularea, argiloiluvierea, procesele specifice de alterare, procesele de gleizare şi pseudogleizare. În cadrul cuverturii edafice, dintre solurile zonale se remarcă ponderea relativ mare a luvisolurilor şi cambisolurilor şi spodisolurilor, precum şi a protisolurilor (aluviale, erodisoluri, rocă la zi etc.) dintre cele azonale. În regiunea montană din sud şi est se etajează clasa cambisolurilor cu soluri brune acide (districambisol) şi spodisolurilor, prepodzoluri, podzoluri şi soluri humice-silicatice (humosiosol), formate pe şisturi cristaline. Condițiile climatice în care s-a format acest tip de sol prezintă temperaturi medii anuale de 5-9 ºC şi precipitații anuale între 600 şi 1.000 mm/an. Media precipitațiilor depăşeşte de regulă evapotranspirația potențială şi deci regimul hidric este de tip percolativ. În funcție de altitudine şi de structura rocilor, în munții din grupele Parâng, Retezat-Godeanu şi Poiana Ruscă există o mare varietate pedologică, cu soluri acide în partea cristalină şi soluri alcaline în zona calcaroasă. Amenajamentele silvice şi cele silvo-pastorale identifică 11 tipuri genetice de sol.

Tipurile specifice de sol din Parcul Național Retezat sunt: districambosoluri şi prepodzoluri la care se adaugă pe spații mai restrânse, rendzinele, eutricambisolurile, soluri humicosilicatice, litosolurile şi podzolurile. Podzolul este tipul genetic cel mai frecvent, atât în golurile alpine, cât şi în păduri. Districambisolurile şi eutricambisolurile au frecvență mai mare în arealele cu vegetație forestieră.

Pentru regiunea montană din nordul şi vestul județului, etajarea este estompată, învelişul de sol fiind mai mozaicat, datorită variației rocilor. Predomină cambisolurile şi luvisolurile asociate adesea cu rendzine şi eutricambisoluri rodice formate pe calcare sau cu eutricambisoluri andice formate pe roci vulcanice.

În zonele deluroase s-au format soluri cu profil bine diferențiat, aparținând clasei luvisolurilor. Pe terasele de la poalele versanților întâlnim luvisoluri (preluvisolul tipic şi albic). Materialul parental este format din depozite cu textură mijlocie, provenite din roci bogate în minerale calcice şi ferimagneziene (gresii, marne, luturi, depozite de terasă, nisipuri).

Pe terenurile plane sau puțin înclinate, cu drenaj lateral şi intern slab, care fac posibilă stagnarea periodică a apei pluviale pe profilul solului întâlnim luvisolul stagnic. Acestea pot fi valorificate pentru livezi, precum şi ca pajişti naturale sau ca terenuri pentru culturi agricole; în aceste cazuri ele necesită amendamente calcice şi îngrăşăminte chimice.

Pseudorendzinele din clasa **cernisolurilor** apar în treimile superioare şi mijlocii ale versanților cu diferite înclinări, pe spații restrânse în dealurile situate la poalele munților, cu o frecvență mai mare în Dealurile Hunedoarei şi ale Orăştiei. Ele se caracterizează printr-o humificare activă. Coloizii din sol nu migrează sau migrează puțin pe profil. Din această cauză sunt în general slab diferențiate textural pe profil. Materialul parental, relativ uşor alterabil, favorizează formarea unor soluri relativ profunde şi cu conținut scăzut de schelet, de textură mijlocie (prăfoasă sau luto-prăfoasă) şi carbonați pe profil.

Eutricambisolurile prezintă o productivitate ridicată pentru pădurile de şleau, gorunete sau stejăreto-şleauri, precum şi pentru făgete. În agricultură ele pot fi valorificate pentru culturi pomicole, pajişti secundare (păşuni, fânețe) cu valoare nutritivă ridicată, precum şi pentru culturi de câmp. În acest caz sunt utile doze mici până la mijlocii de îngrăşăminte organice şi minerale.

Clasa **hidrisolurilor** este reprezentată prin gleisoluri, întâlnit pe suprafețe reduse, în zonele microdepresionare din cadrul luncii Mureşului, Streiului, Cernei, Crişului Alb. Excesul permanent de umiditate ca şi regimul aerohidric defectuos face ca aceste soluri să fie utilizate numai ca pajişti naturale de foarte slabă calitate.

Clasa **protisolurilor** (solurile neevoluate) este cea mai bine reprezentată, mai ales la nivelul tipului de sol, ocupând suprafețe relativ mari şi incluzând soluri de o mare diversitate: *Litosolul c*aracterizează

regiunile cu energie mare de relief, în care eroziunea a adus roca dură la suprafață. Vegetația instalată este formată din specii termofile, care se mulțumesc cu rezerve reduse de apă şi cu volum edafic mic; *Regosolul* se regăseşte mai frecvent pe formele de relief aşezat sau slab înclinat, pe care s-au putut menține depozitele de roci dezagregate neconsolidate (pe culmi plane, interfluvii plane, versanți slab înclinați). Vegetația naturală este reprezentată de cvercinee, dar mai pot apărea şi pajişti secundare, cu diferite compoziții floristice. Acest tip de sol se poate valorifica prin culturi de pomi fructiferi. Pentru culturile intensive sunt necesare însă lucrări de terasare, aplicarea de îngrăşăminte şi unele amendamente; *Aluviosolul* este constituit din depozite fluviale, mai mult sau mai puțin stratificate, fluvio-lacustre sau lacustre recente, inclusiv pietrişuri de orice textură. Acest sol se formează pe depozite aluviale recente din lunca de lângă albia râurilor în care revărsările sunt anuale sau periodice, iar solificarea este întreruptă de depunerea unui nou strat de aluviuni. În aceste condiții humificarea este slabă, acumulându-se pe profil cantități variate de substanțe organice în diferite stadii de descompunere. La poalele Dealului Cetății Deva întâlnim şi aluvisolul salinizat. Datorită unei fertilități relativ ridicate, el poate fi valorificat în silvicultură prin culturi cu specii repede crescătoare de plopi euroamericani sau prin asociații forestiere de tipul şleaurilor de luncă. În agricultură solurile aluviale pot fi valorificate prin culturi de câmp sau legumicole, precum şi prin pajişti secundare, cu productivitate superioară.

Din clasa **antrisolurilor**, modelate antropic, *erodosolurile* sunt soluri trunchiate, cu orizontul superior îndepărtat prin eroziune accelerată sau prin decopertare în vechile cariere miniere sau pe terenurile arabile cu o declivitate foarte mare. Prin aceste procese poate ajunge la zi materialul parental sau porțiuni din orizonturile inferioare. Alunecările de teren pot conduce la îndepărtarea unei părți sau chiar a întregului profil de sol.

Antrosolul este alcătuit din diferite materiale acumulate sau rezultate în urma unor activități umane (steril de mină, zgură şi cenuşă industriale, spărturi ceramice, rumeguş, deşeuri menajere, minereuri) având o grosime de cel puțin 50 cm, fără orizonturi diagnostice sau cel mult sub formă de fragmente, în cazul celor transportate. Frecvent, aceste depozite nivelate sunt acoperite cu depozite de sol vegetal de diverse grosimi. În astfel de condiții aceste materiale antropice pot fi puse în valoare prin vegetație (de exemplu Iazul de decantare Valea Mureşului), solidificarea şi integrarea depozitului fiind în acest fel grăbită.

Protosolurile antropice pot fi utilizate pentru instalarea de zone verzi în oraşe, dar pot fi folosite şi în cultura agricolă sau forestieră. Ameliorarea acestora poate fi realizată prin aport de pământ vegetal transportat, prin aplicarea de îngrăşăminte organice şi minerale, prin aplicare de amendamente calcice, precum şi prin irigații.

ARIILE NATURALE PROTEJATE

Prezența armonioasă a diferitelor forme de relief şi condițiile pedo-climatice deosebit de favorabile au îmbogățit şi înfrumusețat natura hunedoreană, încă din timpuri străvechi, cu o mare varietate de peisaje şi condiții optime pentru dezvoltarea unui covor vegetal variat şi a unor habitate diversificate pentru numeroase viețuitoare.

Grija pentru ocrotirea acestor frumuseți ale naturii a constituit o preocupare constantă a înaintaşilor noştri şi îndeosebi a populației rurale, care a conviețuit în mijlocul şi în deplină armonie cu natura înconjurătoare.

În pofida unei efemere şi excesive dezvoltări industriale din trecutul nu prea îndepărtat al unor zone bine delimitate şi a unui impact negativ asupra mediului, specific oricărei civilizații, județul Hunedoara mai păstrează un patrimoniu natural de excepție. Acesta este reprezentat de numeroase şi întinse arii ocrotite cu grad ridicat de naturalitate şi rezervații protejate de lege, pentru a fi transmise generațiilor de după noi, cărora ele le aparțin de drept.

O listă recentă a ariilor naturale protejate din județul Hunedoara[99] cuprinde Parcul Național Retezat-Rezervație a Biosferei (PNR-RB), cu suprafața de 38.138 ha, Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina (PNGM-C), cu o suprafață de 38.184 ha, Geoparcul Dinozaurilor Țara Hațegului, cu o suprafață de 102.392 ha şi un număr de 43 rezervații naturale. O parte din aceste rezervații sunt incluse în PNR-RB (3 rezervații), PNGM-C (6 rezervații) şi în Geoparcul Dinozaurilor (8 rezervații) şi sunt prezentate în continuare în cadrul acestora. Restul de 26 de rezervații naturale însumează şi ele o suprafață totală de 735,7 ha, deşi pentru supraviețuirea lor sunt necesare extinderi ale suprafețelor actuale protejate. Însumând suprafețele de mai sus, constatăm faptul că ariile naturale protejate din județul Hunedoara ocupă 25,48% din teritoriul acestuia[100].

După natura lor, pe baza Legii 9/1973, s-au stabilit următoarele opt tipuri de rezervații naturale după cum urmează:

- b - botanice;
- f - forestiere;
- g - geologice şi geomorfologice;
- l - peisagistice (*landscape*);
- m - mixte;
- p - paleontologice;
- s - speologice;
- z - zoologice[101].

În urma aderării țării noastre la Uniunea Europeană, a fost demarat şi se află în curs de implementare programul NATURA 2000, care are scopul să protejeze şi să gestioneze specii şi habitate vulnerabile pe teritoriul lor natural, în întreaga Europă, fără să țină seama de granițele statelor. Se urmăreşte realizarea unei rețele ecologice pentru implementarea Directivelor Habitate şi Păsări, respectiv Directiva CE 92/43 privind Conservarea habitatelor naturale şi speciilor de plante şi animale sălbatice şi Directiva CE 79/409 privind conservarea păsărilor sălbatice. Natura 2000 este o rețea ecologică europeană compusă din situri desemnate pe criterii ştiințifice[102].

Prin legiferarea Siturilor de importanță comunitară (SCI), stabilite în urma aplicării Directivei Habitate şi a Ariilor de protecție faunistică (SPA), pe baza Directivei Păsări, suprafața totală a ariilor protejate din județul Hunedoara însumează în prezent 285.545,5 ha, ceea ce reprezintă 40,43% din suprafața acestuia.

---

99 A. Bavaru, S. Godeanu, G. Butnaru, A. Bogdan, *Biodiversitatea şi ocrotirea naturii*. Bucureşti, 2007, p. 543-544.

100 Cifrele menţionate au inclus şi suprafaţa de 534 ha ce revine judeţului nostru din cadrul Parcului Naţional Defileul Jiului, declarat arie protejată în anul 2005, în suprafaţă de 11.127 ha, pe teritoriul a două judeţe, Gorj şi Hunedoara.

101 N. Toniuc, M. Oltean, G. Romanca, M. Zamfir, *List of protected areas in Romania (1932-1991),* în „Ocrotirea naturii şi a mediului înconjurător", t. 36, nr. 1, Bucureşti, 1992, p. 11-17.

102 Agenţia Regională pentru Protecţia Mediului Timişoara - Regiunea V Vest, Natura 2000.

Declararea acestor noi arii protejate nu limitează însă activitățile umane din zonele respective, dimpotrivă, apartenența teritorială la noua rețea NATURA 2000 constituie pentru populația locală oportunități de a desfăşura în continuare activități ecologice şi de a beneficia de fonduri europene. [103]

PARCUL NAȚIONAL RETEZAT – REZERVAȚIE A BIOSFEREI

Înființarea Parcului Național Retezat (PNR), primul mare parc național nu numai din țara noastră, ci şi din întreg lanțul Carpaților, a fost consfințită oficial în anul 1935, prin publicarea hotărârii respective în Jurnalul nr. 593 din acel an al Consiliului de Miniştri. Rolul determinant în înființarea lui îi revine marelui botanist Alexandru Borza care, încă din anul 1916, atrăgea atenția în publicația Unirea din Blaj asupra Munților Retezat şi asupra văilor din Munții Făgăraşului, ca locuri predestinate să fie transformate în parcuri naționale. Demersurile şi intervențiile sale, adresate oficialităților vremii, au început în anul 1923 şi au continuat cu multă insistență, competență științifică şi patriotism timp de aproape 12 ani, în ciuda opoziției întâmpinate din partea marilor proprietari ai terenurilor respective, până la legiferarea parcului ca monument al naturii.

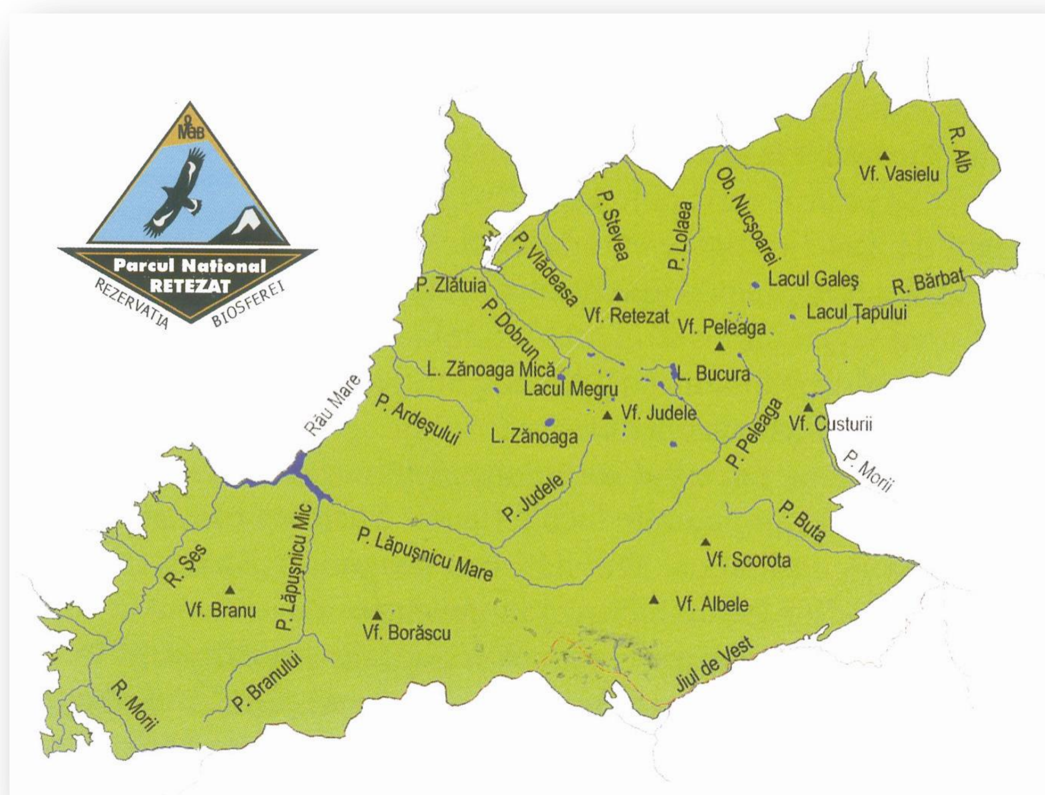

Fig. 8 – Harta Parcului Naţional Retezat

Merită amintit şi faptul că prof. dr. Alexandru Borza, inițiator şi părinte fondator al Parcului Național Retezat, ca şi al Grădinii botanice din Cluj care îi poartă numele, un „veritabil atlet al conservării naturii în țara noastră”[104], a fost prigonit de regimul comunist, fiind ales membru post mortem al Academiei Române abia în anul 1990.

La primul Congres al naturaliştilor din România, ținut în anul 1928, la Cluj, profesorul Al. Borza spunea: „Munții Retezat sunt predestinați de natură să adăpostească un adevărat parc național de mare întindere şi reprezentativ (...), acest teritoriu trebuie să fie exceptat complet de păşunat, vânat, defrişare şi pescuit, pentru a fi transformat într-un sanctuar al naturii.”

103 A. P. Badea, *Ocrotirea patrimoniului natural hunedorean în secolul XXI*. Comunicare la Simpozionul Naţional de Geografie. Geoagiu, mai 2012.

104 V. Cristea, *La conservation de la nature en Roumanie. L'uomo e l'ambiente*, Camerino, 1995.

Foto 37, 38 – Medalie bătută cu ocazia împlinirii a 50 de ani de la înfiinţarea Parcului Naţional Retezat - avers şi revers

La înființare, Parcul Național Retezat cuprindea o suprafață de numai 10.000 ha (100 kmp), care includea păduri cvasivirgine, peisaje alpine, căldări şi circuri glaciare, păşuni, precum şi diferite specii de plante şi animale. Multă vreme întinderea şi conturul Parcului, având ca nucleu bazinul hidrografic al râului Dobrun (Zlata), nu s-au modificat. Abia în ultimii 50 de ani a avut loc o extindere considerabilă prin anexarea de noi suprafețe din zona împădurită, ajungându-se în prezent la suprafața de 38.138 ha, ce include din anul 1964 şi Rezervația științifică Gemenele (1.630 ha), administrată de Academia Română, prin Comisia Monumentelor Naturii (CMN).

În anul 1979, o suprafață de 20.000 ha din Parcul Național a fost declarată de către Comitetul Internațional MAB – UNESCO drept Rezervație a Biosferei (RB), urmând ca această suprafață să fie extinsă la 64.000 ha. În prezent, Parcul are o administrație şi un plan de management proprii, deşi în ultimii ani întinse suprafețe păduroase au fost retrocedate urmaşilor unor foşti mari proprietari (familiile Kendeffy, Ocskay etc.) sau au fost afectate recent de exploatări forestiere neecologice, chiar în zone cu parcele de păduri cvasivirgine.

Deşi despre Parcul Național Retezat au fost publicate în decursul timpului numeroase şi ample studii naturalistice, îndeosebi de către Al. Borza, E. Pop, N. Boşcaiu, Csürös Ştefan, Nyárády E. I,, V. Puşcariu, P. Urdea şi alții, se cuvin menționate două sinteze capitale realizate în 1984 şi 1993[105] de cercetători de prestigiu din cadrul Filialei Academiei Române, a Grădinii Botanice „Alexandru Borza" şi a Institutului de Cercetări Biologice, toate instituții științifice de prim-rang din Cluj-Napoca. Pe baza acestor numeroase surse, redăm în continuare într-o formă succintă o caracterizare a condițiilor geomorfologice, climatice, de vegetație şi faunistice din Parcul Național Retezat prezentate *in extenso* în monografia menționată mai sus.

Parcul Național Retezat este situat în partea de vest a Carpaților Meridionali şi ocupă cea mai mare parte a Munților Retezat, dar şi o secțiune nordică a Munților Godeanu.

Limitele Parcului, stabilite în anul 2003, includ şi o parte din Retezatul Calcaros (munții Piule, Albele, Piatra Iorgovanului şi Stănuleții Mari).

Din punct de vedere al reliefului, teritoriul respectiv se caracterizează prin numeroase creste înalte ce depăşesc 2000 m (Vârful Peleaga, cel mai înalt, are 2.509 m), prin care Retezatul domină toate masivele învecinate. Între altitudinea de 500 m (la ieşirea Râului Mare din spațiul montan) şi Vârful Peleaga se înregistrează o desfăşurare şi etajare pe aproximativ 2000 m a formelor de relief fluvial (500-1.500 m) şi glaciar (peste 1.500 m).

Masivitatea Munților Retezat este conferită de existența a două culmi paralele: una nordică, cu vârfurile Zlata, Şesele, Judele, Bucura, Peleaga, Păpuşa, Lăncița şi Brădetu şi alta sudică, cu vârfurile Stănuleții Mari, Piatra Iorgovanului, Albele, Drăgşanu, Custura, Gruniu, Lazarul şi Pilugu Mic. Din ramura nordică se desprind mai multe culmi secundare, cu vârfurile Retezat (2.482 m) sau Vârful Mare (2.463 m). Din ramura sudică se desprind culmile Piule-Pleşa şi Străunele, iar legătura între cele două

105 *Parcului Naţional Retezat – Studii ecologice,* Iuliana Popovici (ed.), Braşov, 1993.

culmi principale se realizează prin vârfurile Custura şi Păpuşa, care separă bazinele Râului Bărbat de Valea Peleaga.

În urma activității îndelungate a ghețarilor şi a modelării aerofluviale, în cuprinsul masivului s-au format numeroase *tipuri geomorfologice*: circuri şi morene glaciare, lacuri alpine de origine glaciară, vârfuri ascuțite, stâncării şi blocuri mari de piatră (granitice) şi grohotişuri haotic răspândite pe versanți, platforme şi şei de legătură între vârfuri, văi adânci cu ape abundente şi limpezi, chei şi abrupturi inaccesibile în zona calcaroasă, precum şi turbării de mici dimensiuni.

Rețeaua hidrografică, destul de deasă, este orientată în două direcții. În bazinul râului Mureş sunt colectate, prin intermediul Streiului, râurile: Bărbat, Râul Alb şi Parosul. Râul Mare, care se varsă şi el în Strei, colectează râurile: Lăpuşnicul Mare, Zlata, Râuşor, Nucşoara şi Sălaşu. Partea sudică a Parcului este drenată de Jiul de Vest, având ca afluenți râurile Buta, Valea Lazarului şi Pilugul.

Amenajările hidrotehnice, respectiv barajul de la Gura Apelor (Tomeasa), începute în anul 1975 şi finalizate în anul 2000 şi captările secundare au modificat regimul hidrologic inițial.

În întreg masivul Retezat se întâlnesc peste 100 de *lacuri glaciare*, majoritatea lor fiind permanente, dintre care Bucura este cel mai întins (10,9 ha), Zănoaga cel mai adânc (29 m) şi Custura Mare se află situat la cea mai mare altitudine (2.270 m).

Factorii determinanți pentru *clima* teritoriului Parcului Național Retezat sunt: altitudinea, orientarea culmilor muntoase față de traiectoria maselor de aer atlantic şi mediteranean, precum şi expoziția versanților.

Durata strălucirii soarelui este legată de nebulozitate şi ceață şi scade de la 1.300 ore/an la baza munților la 950 ore/an pe culmi.

Temperatura aerului scade pe verticală, după un gradient termic de 0,3-0,4 grade C/100 m în timpul iernii şi de 0,5-0,7 grade C/100 m vara, iar văile umbrite prezintă inversiuni termice în timpul iernii.

Precipitațiile atmosferice anuale cresc cu altitudinea, însumând 900 mm la baza masivului şi 1.300 mm la înălțimi mijlocii, în timp ce la limita superioară a pădurii (1.600-1.800 m) cad peste 1.300 mm şi uneori depăşesc chiar 1.400 mm. Numărul zilelor cu ninsoare creşte de la 60-80 la baza masivului, până la 125-130 pe culme, iar la peste 2.000 m poate să ningă în orice lună a anului. Numărul zilelor cu îngheț variază între 134, la 700 m altitudine şi 196, la 1.800 m.

Vânturile predominante bat dinspre nord, nord-est, iar frecvența lor anuală creşte cu altitudinea şi atinge 94-95% pe creste, unde situațiile de calm sunt o excepție, spre deosebire de văile adăpostite.

Condițiile diferite de relief, substrat geologic şi vegetație au determinat formarea unei mari varietăți de *soluri*, după cum urmează: la altitudini cuprinse între 700 şi 1.650 m, acoperite de făgete sau amestecuri de fag cu molid, s-au format soluri brune acide şi brune feriiluviale, în timp ce pe calcarele din partea sudică sunt prezente solurile alcaline-bazice de tipul rendzinelor sau soluri brune eumezobazice; la altitudini de 1.200-2.300 m, în zona molidişurilor şi a etajelor subalpin şi alpin, s-au format soluri brune acide şi podzoluri sub molidişurile pure (1.250-1.650 m), în timp ce mai sus, pe culmi, predomină depozite scheletice granitice, iar în circurile glaciare, depozite pe cuverturi morenice.

Sub raport *geomorfologic*, *climatic* şi de *vegetație*, în Parcul Național Retezat se întâlnesc trei etaje distincte: *montan* (creste şi văi de la 650-1.700 m), *subalpin* (între 1.650 şi 2.300 m) şi *alpin* (peste 2.250-2.300 m).

În cadrul etajului montan se disting trei subetaje: *1) montan inferior* (650-700 m) cu gorun, carpen şi tei pe versanții însoriți; *2) montan mijlociu* (750-1.300 m), cu făgete pure şi amestecuri de fag cu brad sau molid şi *3) montan superior* (1.300-1.760 m) cu păduri boreale de molid.

În etajul subalpin apar molidişuri de limită şi tufărişuri de jneapăn (*Pinus mugo*), care urcă sub formă de pâlcuri până la altitudini de 2.300 m, ca şi pâlcurile de smirdar (*Rhododendron myrtifolium*) care marchează punctat peisajul cu prezența lor, îndeosebi în perioada înfloririi.

Etajul alpin, ce cuprinde culmile cele mai înalte, ocupă aproximativ o treime din teritoriul masivului, s-a dezvoltat pe granodiorite şi şisturi cristaline acoperite de grohotişuri, cu porțiuni restrânse de pajişti primare, tufărişuri scunde de azalee pitică (*Loisleuria)* şi specii de *Vaccinium*.

Foto 39 – *Loiseleuria procumbens*, în Şaua Retezatului

Privitor *la flora* şi *vegetația* Munților Retezat, specialiştii semnalează prezența a 1.186 de specii, 104 subspecii şi 312 varietăți de plante superioare, încadrate sistematic în 384 de genuri şi 80 de familii[106]. Sunt prezente aici un număr de 62 de specii endemice (cu areal foarte restrâns), 380 de taxoni de briofite (muşchi), 27 de specii de licheni şi 197 de specii de ciuperci macromicete[107]. Un inventar preliminar al *pădurilor cvasivirgine* din teritoriul arondat şi învecinat Parcului Național Retezat semnala prezența a 336 de subparcele cu o suprafață totală de 4890,8 ha de astfel de păduri[108].

Dintre cele 35 de specii de plante ocrotite prin numeroase acte normative la nivelul întregii țări, în Retezat sunt localizate 15 astfel de plante, dintre care enumerăm: zâmbrul (*Pinus cembra*), aici aflându-se cele mai întinse şi mai numeroase populații ale acestui arbore în țara noastră; jneapănul (*Pinus mugo*), smirdarul (*Rhododendron myrtifolium),* floarea de colț (*Leontopodium alpinum*), sângele voinicului (*Nigritella nigra*), pinul silvestru spontan (*Pinus sylvestris*), ienupărul (*Juniperus sabina*), bulbucii de munte (*Trollius europaeus*), papucul doamnei (*Cypripedium calceolus*), angelica (*Angelica archangelica*), ghințura galbenă (*Gentiana lutea*), crinul de munte (*Lilium martagon*), crinul galben (*Lilium jankae*) şi crucea voinicului (*Hepatica transsilvanica*).

Ca rarități dendrologice s-au semnalat o populație de pin silvestru de mare altitudine, precum şi două forme columnare la molid (destul de frecvente la mare altitudine) şi alta, în mod excepțional, la pinul silvestru.

Specifică pentru flora masivului Retezat este marea variabilitate a speciilor din genul *Hieracium* (vulturică), din care se citează 34 de specii endemice, aici fiind centrul genetic al acestui gen. Multe din aceste specii de *Hieracium* poartă denumirea specifică după locul în care au fost găsite şi descrise: *Hieracium bucuranum, H. nigrilacus, H. ostii-bucurae, H. pelagae, H. riumarense, H. zanoagae* etc.[109]

În privința *faunei*, Parcul Național Retezat adăposteşte peste 150 de specii de vertebrate şi 1.750 de specii de nevertebrate. Cele 57 de specii de mamifere din Parc includ atât ierbivore mari (capra neagră, cerbul carpatin, căpriorul), cât şi carnivore mari (lupul, ursul brun şi râsul eurasiatic).

---

106 G. Coldea, *Cormofite. Sintaxonomia şi descrierea asociaţiilor vegetale în Parcul Naţional Retezat – Studii ecologice*, Braşov, p. 31-48.

107 S. Radu., *Monografia Parcului Naţional Retezat*. Raport final, Deva, 2004, p. 55.

108 S. Radu., *Inventar preliminar al pădurilor virgine şi cvasivirgine din teritoriul arondat şi învecinat P. N. Retezat*, APNR, Deva, p. 19.

109 Nyárády E. I. , *Flora şi vegetaţia munţilor Retezat*, Bucureşti, 1958.

Foto 40 – Ursoaică cu pui

Zonele păduroase adăpostesc şi populații de mamifere mici (şoareci şi alte rozătoare), ca şi carnivore mici.

În Parcul Național Retezat se întâlnesc: 186 de specii de păsări, 15 specii de lilieci, 1.100 specii de fluturi, 11 specii de peşti, 9 specii de reptile şi 11 specii de amfibieni.

În privința *faunei ocrotite*, lista cuprinde capra neagră (*Rupicapra rupicapra*) – emblematică pentru Retezat, cerbul carpatin (*Cervus elaphus*), ursul (*Ursus arctos*), lupul (*Canis lupus*) şi râsul (*Lynx lynx*). Ultimele trei specii de carnivore mari sunt rare sau aproape dispărute din Europa şi constituie, alături de păsările mari – cocoşul de munte (*Tetrao urogalus*), acvila de munte (*Aquila chrysaëtos*) şi capra neagră – podoaba faunistică a Retezatului.

Foto 41 – Acvilă regală

Foto 42 – Uliu

Trei specii de păsări, emblematice în trecut pentru Carpați – vulturul pleşuv sur (*Gyps fulvus*), vulturul pleşuv negru (*Aegipius monachus*) şi zăganul sau vulturul bărbos (*Gypaetus barbatus*) – au dispărut în perioada interbelică în urma încercării de stârpire a populațiilor de lup considerate dăunătoare pentru „vânatul util", prin folosirea de către gestionarii fondurilor de vânătoare a leşurilor otrăvite cu stricnină.

Din păcate, temerile exprimate în anul 1933 de August von Spiess, maestru al vânătorilor regale, s-au adeverit, cel puțin în ceea ce priveşte soarta acestor trei specii de vulturi: „Fie ca aceste păduri montane să aibă parte de o soartă norocoasă, peste generații. Ca zăganul – cu pieptul său auriu – să mai poată plana prin văzduh şi acvila temerară, dornică de pradă, să mai poată scruta zarea de pe creasta ei stâncoasă. Dumnezeu să-i aibă în paza sa!"[110]

[110] August von Spiess, *Caprele negre din Masivul Retezat* (trad. din lb. germană de Walter Frank), Sibiu, 2005.

În anul 2002, Consiliul Ştiinţific al Parcului a propus delimitarea a 10 zone de interes special pentru biodiversitate prevăzute în planul de management al PNR-RB (varianta 2). Aceste zone includ:

- *Retezatul Calcaros* (în amonte de Câmpul Mielului);
- *Lunca Berhinei* (de importanţă lepidopterologică);
- *Valea Râului Mic* şi a *Lăpuşnicului* (de importanţă avifaunistică);
- *Faţa de sud a Retezatului* (de importanţă faunistică);
- *Poarta Bucurei* (de importanţă botanică);
- *Căldările glaciare ale lacurilor Ana, Lia, Viorica* (de importanţă botanică);
- *Versanţii din jurul lacului Zănoaga* (de importanţă botanică şi faunistică);
- *Feţele Voilesei* (de interes botanic şi faunistic);
- *Zona alpină de deasupra Gura* Apei;
- *Versantul drept tehnic al Râului Şes* (cu păduri virgine).

În anul 2008, prin stabilirea Ariilor de importanţă avifaunistică din România, ca urmare a aplicării Directivei Păsări, în cadrul reţelei NATURA 2000, s-a constituit Aria de Importanţă Avifaunistică (A.I.A.) intitulată Munţii Retezat - RO 065 ce se suprapune Parcului Naţional Retezat şi cuprinde nouă specii de păsări calificative conform Criteriului 6 (Specii ameninţate la nivelul Uniunii Europene). Aceste specii sunt: minuniţa (*Aegolius funereus*), acvila de munte (*Aquila chrysaetos*), ierunca (*Bonasa bonasia*), bufniţa (*Bubo bubo*), şoimul călător (*Falco peregrinus*), muscarul mic (*Ficedula parva*), ciuvica (*Glaucidium passerinum*), ciocănitoarea de munte (*Picoides tridactylus*) şi cocoşul de munte (*Tetrao urogallus*).

Datorită diversităţii sale peisagistice, floristice şi faunistice, Parcul Naţional Retezat - Rezervaţia Biosferei este recunoscut şi peste hotarele ţării, ne reprezintă cu cinste în topul sanctuarelor naturale ale lumii şi merită pe deplin să fie declarat ca Patrimoniu Natural Mondial.

În cuprinsul PNR-RB sunt localizate trei rezervaţii naturale:

- Rezervaţia ştiinţifică Gemenele;
- Peştera cu Corali;
- Peştera Zeicului.

Având o suprafaţă de 1.630 ha, **Gemenele** este principala şi cea mai valoroasă rezervaţie ştiinţifică de tip mixt din Parc. A fost înfiinţată în anul 1955, dar zona respectivă a beneficiat din partea foştilor proprietari de un regim special de protecţie încă înainte de 1918. Vizitarea ei se face pe bază de autorizaţii eliberate de Comisia pentru Ocrotirea Monumentelor Naturii din cadrul Academiei Române.

Foto 43 – Vedere din Rezervaţia ştiinţifică „Gemenele"

Între cota de 870 m de la Gura Zlata şi până la peste 2.200 m, rezervația prezintă o excepțională succesiune altitudinală de monumentale făgete, amestecuri de fag-brad-molid, molidişuri pure, rarişti de molid cu zâmbru (*Pinus cembra*), urmate de jnepenişuri de nepătruns şi pajişti alpine cu tăuri, circuri glaciare şi vârfuri semețe.

Fauna carpatină reprezentată îndeosebi de capra neagră, de ursul brun, ca şi de acvila de munte, este şi ea prezentă în acest tărâm al liniştii, în care şi în trecut păşunatul era interzis datorită vânătorilor regale ce se organizau aici.

În Rezervația științifică „Gemenele" a fost construită, la altitudinea de 1.770 m, o Casă-laborator, de către ing. Traian Iacob, cercetător în cadrul Comisiei Monumentelor Naturii din Academia Română şi este funcțională din anul 1965. Peisajul din jurul Casei-laborator, delimitat numai de piscuri montane îndepărtate, este cu totul remarcabil, aşa cum au subliniat în publicațiile şi impresiile lor numeroşi oameni de ştiință din întreaga lume.

Foto 44 – Casa-laborator „Gemenele"

Peştera cu Corali este o rezervație speologică, ce se întinde pe o suprafață de 0,5 ha, pe versantul drept al Scocului Mare (Jiul de Vest), în zona localității Câmpu lui Neag, la altitudinea de 1.080 m. Peştera are o lungime de 83 m fiind bogată în formațiuni stalactitice şi stalagmitice perlate, intrarea ei ascundu-se printre arbuştii de pe versantul culmii Cioaca.

Foto 45 – Peştera cu Corali

Peştera Zeicului este o rezervaţie speologică cu o suprafaţă de 1 ha, în zona localităţii Câmpu lui Neag, pe valea Scorotei. Are o lungime de 1.260 m, prezintă o mare varietate de formaţiuni stalagmitice şi un bogat zăcământ de material paleontologic (oase fosile, dovadă a prezenţei ursului de cavernă). Denumirea peşterii este legată de numele haiducului Zeicu, care, potrivit legendei, ar fi trăit aici pentru a se ascunde de poteră.

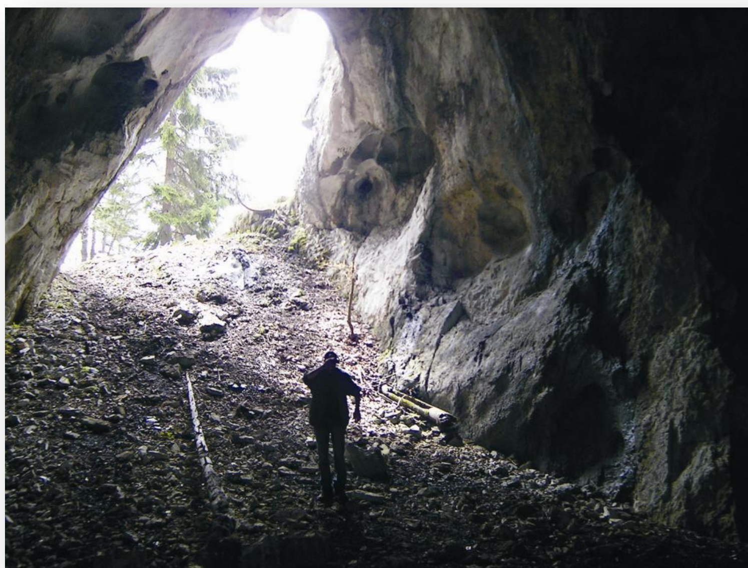

Foto 46 – Peştera Zeicului

PARCUL NATURAL
GRĂDIŞTEA MUNCELULUI-CIOCLOVINA (PNGM-C)

A fost înfiinţat în anul 2000 prin Legea nr. 5 ca arie protejată de interes naţional, iar Hotărârea Guvernului României nr. 230/2003 îi precizează limitele şi suprafaţa de 38.184 ha. În conformitate cu criteriile stabilite de Uniunea Internaţională pentru Conservarea Naturii (UICN), parcurile naturale sunt acele arii protejate al căror scop îl constituie protecţia şi conservarea unor ansambluri peisagistice în care interacţiunea activităţilor umane cu natura din decursul timpului a creat o zonă distinctă cu valoare peisagistică şi/sau culturală semnificativă, deseori cu mare diversitate biologică. Parcurile naturale corespund categoriei V UICN - Peisaj protejat: arie protejată în principal pentru conservarea peisajului şi recreere. În administrarea acestor parcuri se urmăreşte menţinerea interacţiunii armonioase a omului cu natura prin protejarea diversităţii habitatelor (a locurilor în care trăiesc diferite organisme vii, plante şi animale) şi a peisajului. Se promovează păstrarea folosinţelor tradiţionale ale terenurilor, încurajarea şi consolidarea activităţilor, practicilor şi culturii tradiţionale ale populaţiei locale, dezvoltând totodată posibilităţile de recreere şi turism în natură, ca şi încurajarea activităţilor ştiinţifice şi educaţionale[111].

Ca etape premergătoare legiferării recente a PNGM-C se cuvin menţionaţi anii:

- 1957, Acad. C. Daicoviciu şi Prof. Octavian Floca, directorul Muzeului din Deva, propun înfiinţarea unei rezervaţii istorico-naturale, care să grupeze Cetăţile dacice şi zona carstică din bazinul râului Strei cu numeroasele ei peşteri;
- 1974, Acad. N. Boşcaiu, prof. V. Puşcariu, împreună cu specialişti din judeţ (O. Floca, E. Maiorescu. E. Cernelea etc.) reiau această iniţiativă subliniind importanţa şi obiectivele principale ale viitorului parc natural, pe un teritoriu de cca 30.000 ha, dar acţiunea nu se finalizează[112];

[111] S. Radu, *Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina: cadrul natural, obiective, realizări şi provocări*. Comunicare la Simpozionul „Cu privire la ariile naturale protejate în fondul forestier al României", organizat de Academia Română, Academia de Ştiinţe Agricole şi Silvice şi Regia Naţională a Pădurilor-Romsilva, în 18 noiembrie 2011, Bucureşti

[112] O. Floca, P. Stoican, N. Boşcaiu ş. a., *Parcul Natural Grădiştea de Munte*-Cioclovina, în „Sargetia" – Series Scientis Naturae, vol. X, 1974, p. 187-196.

- 1979 şi 1997, autorităţile judeţene pun formal sub ocrotire „Rezervaţia complexă Parcul Natural Grădiştea de Munte-Cioclovina”, pentru conservarea cetăţilor dacice, a staţiunilor antropologice de la Cioclovina, a grandiosului complex carstic şi a numeroaselor situri cu vegetaţie termofilă.

Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina este localizat în Munţii Orăştiei şi ai Şebeşului, subdiviziuni ale Munţilor Şureanu, în zona montană şi de dealuri înalte, la atitudini cuprinde între 450 şi 1.700 m.

Fig. 9 – Harta Parcului Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina

Substratul geologic este constituit din roci metamorfice, în principal şisturi cristaline, dar şi gnaisuri şi amfibolite. În partea sud-estică (bazinul râului Strei), apar roci sedimentare (conglomerate, gresii şi îndeosebi calcare jurasice).

Relieful este reprezentat de versanţi cu pante accentuate şi culmi interfluviale convexe, cu urme ale suprafeţei de nivelare Gornoviţa (pe Platforma Luncani). Relieful carstic prezintă numeroase peşteri, avene, doline, lapiezuri, chei, văi oarbe şi ponoare.

Reţeaua hidrografică este colectată de râul Grădişte (cu afluenţii Anineşul, Valea Mică, Valea Rea – pe dreapta, şi văile Gerosu, Pustiosu, Petrosu şi Făeragu, pe stânga) şi de râul Strei (cu afluenţii

Jigoreasa, Crivadia, Ohaba, Cioclovina şi Luncani, acesta din urmă străbătând Peştera Ponorici-Cioclovina cu Apă). Rețeaua hidrologică este discontinuă în zona calcarelor unde apar izvoare carstice cu debit mare şi constant, dar şi cu pierderi în ponoare sau avene. Cursurile subterane au lungimi destul de mari, unele străbătând peşteri active.

Clima este temperată, cu temperaturi medii de 6-8 grade C, cu 550-600 mm precipitații medii anuale şi chiar de peste 1.000 mm la altitudini de 1.500-1.700 m.

Pădurile şi tufărişurile ocupă 79% din suprafața Parcului, fiind reprezentate de păduri de foioase, în principal făgete pure montane şi de dealuri (pe 64%), de răşinoase, în principal molid (8%) şi de amestec pe 4% din teritoriu. Păşunile şi pajiştile naturale şi secundare ocupă 10%, iar zonale cultivate numai 11%[113].

Foto 47 – Vedere din Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina

În aceşti munți ai dacilor este localizată cea mai mare parte a sistemului de Cetăți fortificate şi aşezări din jurul capitalei politice, culturale şi religioase a regilor Burebista şi Decebal.

În teritoriul PNGM-C sunt situate cinci din cele şase monumente arheologice înscrise în 1999 de UNESCO în lista Patrimoniului mondial, respectiv: Sarmizegetusa Regia, Costeşti-Cetățuie, Costeşti-Blidaru, Piatra Roşie şi Bănița. În afara acestora, în cadrul zonelor de protecție integrală, prin Planul de management al PNGM-C, au mai fost incluse o serie de situri complexe: Bordu Mare-Ohaba Ponor, Cioclovina-Turnul Crivadiei, Masivul Fețele Albe, castrul roman Jigurul Mare şi altele.

Pe Platforma Luncanilor sunt aşezări de înălțime (Târsa, Ursici, Prihodişte), aşezări pe interfluvii (Alunu, Cioclovina, Piatra Roşie) şi pe vale (Luncani). Toate aceste aşezări au un grad ridicat de autenticitate etnografică.

Vegetația parcului este reprezentată, în afara făgetelor, a molidişurilor şi a amestecurilor de conifere cu fag, şi de tufărişuri de liliac sălbatic, mojdrean şi sorb, în chei şi pe stâncării. Deasupra pădurilor se întâlnesc pajişti secndare.

Flora parcului cuprinde specii endemice precum crucea-voinicului (*Hepatica transsilvanica*), o specie de cimbrişor (*Thymus comosus*), brusturul negru (*Symphytum cordatum*), iar ca rarități *Dianthus petraeus* subspecia p*etraeus*, *Sesleria rigida*, *Festuca pseudodalmatica* şi *F. panciciana*.

Fauna este reprezentată prin mamiferele specifice zonelor împădurite, prin numeroase specii de păsări, iar în peşteri tăiesc numeroase specii de lilieci.

---

[113] T. Papp, C. Fântână (Editori), Ariile de importanţă avifaunistică din România. Tg. Mureş, 2008, p. 89

Foto 48 - Colonie de lilieci

Lepidopterele sunt reprezentate prin specii rare de fluturi, cum sunt: *Maculina alcon*, *Lycaena dispar rutila*, *Euphydrias aurinia*. Se întâlnesc şi coleoptere rare (gândaci), endemice, precum *Sophinocaeta dacica* (în Peştera Tecuri) sau cel mai mare gândac din România, *Procerus gigas*[114].

Prin Planul de management (2007), în Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina sunt incluse un număr de 6 rezervații naturale, unele declarate încă din anii 1979 şi 1982, dar cu suprafețe mult mai extinse în prezent, ca zone de protecție strictă şi zone de protecție integrală.

Zone de protecție strictă (ZPS) s-au constituit în jurul peşterilor din clasa A declarate rezervații științifice, închise accesului public, integral sau în anumite sectoare deosebit de valoroase. Din această categorie fac parte peşterile Şura Mare, Valea Stânei (din Valea Călianului) şi Cioclovina Uscată. Acestea au o deosebită importanță speologică, dar şi paleontologică. În Peştera Cioclovina Uscată s-au descoperit în trecut cranii de *Homo sapiens fosillis* (omul de Cro-Magnon), mineralul fosfatic denumit ardealit, unul din cele mai mari depozite de guano-fosfat din lume (exploatat industrial într-o anumită perioadă), patru straturi paleolitice suprapuse şi resturi scheletice de *Ursus spelaeus* şi *Canis lupus*.

Zone extinse de protecție integrală (ZPI) s-au delimitat în cadrul următoarelor obiective naturale (clasificate şi neclasificate), precum şi a unor monumente şi situri arheologice, după cum urmează:

- ZPI – Şura Mare-Cioclovina-Piatra Roşie (5217,4 ha) include cunoscutul Complex carstic Ponorici-Cioclovina, cu peşterile Şura Mare, Cioclovina Uscată, Valea Stânei, Cioclovina cu Apă, Cocolbea (Şura Mică), precum şi siturile arheologice Cetatea Piatra Roşie (sit UNESCO), Fortificația dacică Cioclovina, Bordu Mare etc.
- ZPI – Cheile Crivadiei-Comărnicel-Perete (1009,1 ha) include Cheile Crivadiei, peşterile neclasificate Gaura Oanei, Țepoasa, Valea Cerbului, cascada Valea Cheii şi avenul Tecanul Rotund, iar ca sit arheologic, Turnul Crivadiei.
- ZPI – Complexul Carstic Răchițeaua-Tecuri (535,0 ha) include peşterile clasificate Tecuri, peştera Sifonului de la Şipot, avenul Ponorul Răchițeaua şi Peştera Pălăriei (neclasificată).
- ZPI – Dealul şi Peştera Bolii (46,6 ha) include Dealul şi Peştera Bolii, iar ca sit arheologic UNESCO, Cetatea dacică de la Bănița.
- ZPI – Costeşti-Cetățuia-Blidaru (323,6 ha) include cetățile dacice Costeşti-Cetățuia Înaltă şi Costeşti-Blidaru, ambele situri UNESCO.
- ZPI – Cetatea Fețele Albe (171, 6 ha) inlude situl arheologic Masivul Fețele Albe.
- ZPI – Sarmizegetusa Regia (230,8 ha) include incinta şi zona sitului UNESCO Sarmizegetusa Regia

114 A. Bavaru şi alţii, *Biodiversitatea şi ocrotirea naturii*, 2007, p. 457-458; S. Burnaz, *Mocrolepidoptere din Munţii Şureanului*, Deva, 2008.

- ZPI – Păşunea Jigoru-Vf. Muntelui (231,0 ha) include castrul roman de pe Platoul Jigoru Mare.
- ZPI – Locul fosilifer Ohaba Ponor (11,8 ha) include rezervația paleontologică din acest punct.

În zonele de protecție integrală menționate mai sus, au fost incluse, printr-o hotărâre a Consiliului Ştiințific al PNGM-C şi **Codrii seculari**: Tâmpu (94,5 ha), Valea Mică (194,6 ha), Porumbelu-Râgla (115,7 ha), Sarmizegetusa Regia (53,2 ha), Obârşia-Valea Ohabei (64,4 ha) şi Obârşia-Valea Ponorului (160,5 ha), ca **păduri cvasivirgine**.

Zonele de dezvoltare durabilă a activităților umane (ZDD) însumează 224,3 ha şi includ intravilanul localităților, infrastructura rutieră şi amenajările hidrotehnice, iar **Zonele de management durabil (ZMD)** cuprind restul de 29.778 ha, fac trecerea între ZPI şi ZDD şi permit dezvoltarea activităților tradiționale ale populației din zona Parcului.

Ca urmare a aplicării Directivei Păsări a Uniunii Europene, în anul 2008 s-a constituit A.I.A. RO 050 Grădiştea Muncelului ce cuprinde întregul Parc Natural şi 6 specii de păsări amenințate la nivelul UE: ierunca, ciocănitoarea cu spate alb, ciocănitoarea neagră, muscarul gulerat, muscarul mic, gheonoaia sură şi huhurezul mare.

Pe teritoriul PNGM-C există următoarele şase rezervații naturale:[115]

- **Complexul carstic Ponorici-Cioclovina**, o rezervație de tip mixt în zona localității Cioclovina, comuna Boşorod. În Peştera Cioclovina uscată există depozite de guano-fosfați şi resturi de mamifere cuaternare. Peştera a fost locuită de omul diluvial, care a întrebuințat diferite obiecte din cremene, opal şi os. Arheologii şi speologii au găsit aici un tezaur atribuit perioadei Hallstatt, de la limita epocii bronzului şi a fierului. În cadrul acestui complex se găseşte **Peştera din Valea Stânii**, în zona comunei Boşorod, cu o lungime de 1.500 m şi o denivelare de 165 m. Cele două sectoare ale peşterii se remarcă prin formațiunile deosebite de aragonit, stalagmite şi perle de peşteră.

Foto 49 – Intrarea în peştera Cioclovina cu apă

- **Peştera Şura Mare**, rezervație speologică cu o lungime de 4 km, pe teritoriul satului Ohaba, com. Pui. Peştera este unică în România, datorită adăpostirii celei mai mari colonii de lilieci mici (*Pipistrellus pipistrellus*) în periodele lor de hibernare.

115 D. Rus, *Ocrotirea naturii în România, Deva*, 2001; N. Toniuc şi alţii, *List of Protected Areas in Romania (1932-1991)*, în „Ocrotirea naturii şi a mediului înconjurător”, t. 36, nr. 1, Bucureşti, 1992; Gh. Mohan, A. Ardelean, M. Georgescu, *Rezervaţii şi monumente ale naturii din România*, Bucureşti, 1993; O. Floca, *Regiunea Hunedoara – ghid turistic*, 1957; Tr. Iacob, *Ocrotirea naturii în judeţul Hunedoara*, Bucureşti, 1968.

Foto 50 – Intrarea în peştera Şura Mare

- **Peştera Tecuri**, rezervație speologică situată în Valea Petrosului, satul Petros, com. Baru Mare, cu o lungime totală de 485 m şi o denivelare de 49 m, se remarcă prin frumusețea formațiunilor stalagmitice, coraliforme şi a monocristalelor. Aici se dezvoltă una dintre cele mai mari stalagmite din România, cu o înălțime de 7 m.

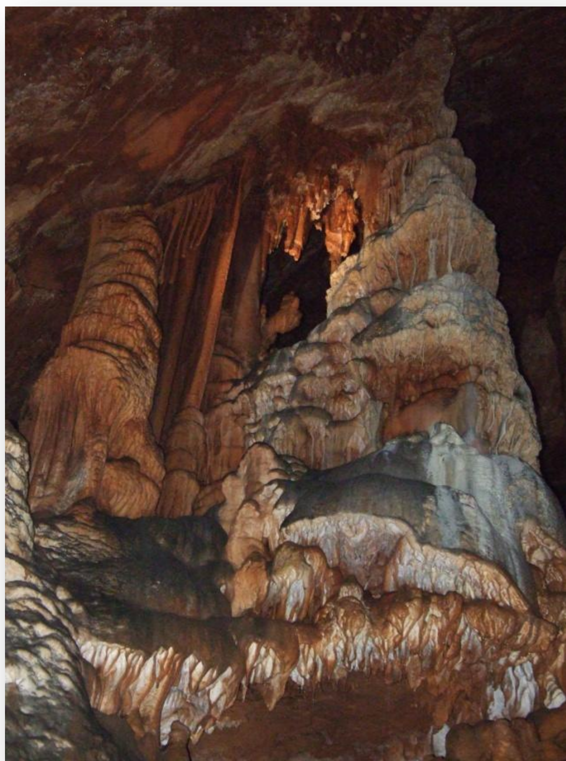

Foto 51 – Peştera Tecuri

Descoperită de speologii de la Cluj-Napoca, a fost declarată monument al naturii în anul 1954, datorită frumuseții şi importanței ştiințifice. În Peştera Tecuri a fost identificat, pentru prima dată, pe pereții umezi, coleopterul *Sophrochaeta dacica*, care şi-a pierdut de mult ochii, neîntrebuințați în întunericul în care trăieşte.

- **Dealul şi Peştera Bolii,** rezervație naturală de tip mixt, situată pe teritoriul comunei Bănița, cu o suprafață de 10 ha. În interiorul peşterii au fost descoperite vestigiile unei aşezări, precum şi fragmente de faună veche. Pe lângă diversitatea zonelor carstice, Dealul Bolii adăposteşte şi o floră bogată în elemente termofile sudice: liliac sălbatic, mojdrean şi sorb.

Foto 52 – Dealul Bolii

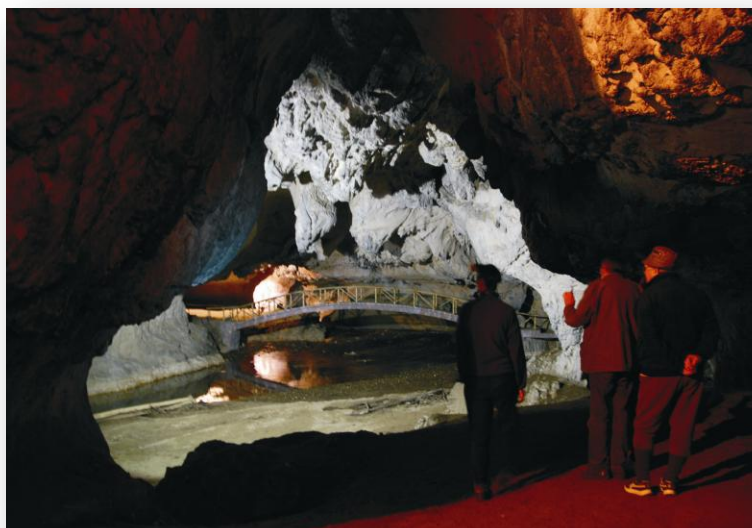

Foto 53 – Peştera Bolii, interior

Rezultatele cercetărilor floristice publicate de Marcela Balazs, 2012, confirmă prezența aici a 307 specii de plante şi faptul că substratul calcaros al Dealului Bolii a asigurat refugii favorabile pentru supraviețuirea unei flore termofile prewürmiene, exemplare de *Dianthus giganteus*, *Alyssum murale*, *Chamaecytisus leicarpus*, *Galega officinalis*, *Orlaya grandiflora*, *Fraxinus ornus* etc.

- **Cheile Crivadiei**, rezervație naturală de tip mixt în suprafață de 10 ha, pe teritoriul satului Crivadia, comuna Bănița. Vegetația lemnoasă este reprezentată prin populații compacte de liliac sălbatic, mojdrean şi sorb. Aici vegetează numeroase specii de plante dacice şi daco-balcanice, precum şi specii endemice[116].

---

[116] N. Boscaiu, Peterfy Şt., *Aspecte de vegetaţie din Cheile Crivadiei (jud. Hunedoara*, în „Sargetia", X, 1974.

Foto 54 – Cheile Crivadiei

Foto 55 – Cheile Crivadiei

- **Locul fosilifer Ohaba-Ponor,** rezervație paleontologică cu o suprafață de 10 ha, în perimetrul satului Ohaba-Ponor, adăposteşte moluşte fosile.

Foto 56 – Moluşte fosile la Ohaba-Ponor

GEOPARCUL DINOZAURILOR
ȚARA HAȚEGULUI (GDTH)

Este o arie naturală protejată de interes național situată în Țara Hațegului.

În anul 2001 a luat ființă Asociația Geoparcul Dinozaurilor Țara Hațegului, organizație non-guvernamentală şi non-profit, constituită, pentru coordonarea activităților de creare a Geoparcului. Membrii fondatori au fost reprezentanții universităților din Bucureşti şi Petroşani, Consiliului Județean Hunedoara, Primăriei oraşului Hațeg, Întreprinderii Hidroconstrucția Râul Mare ş. a. Primarii comunelor din regiune au semnat un acord de parteneriat cu Asociația prin care s-au angajat să conlucreze şi să susțină, din fondurile locale, realizarea obiectivelor proiectului.

Foto 57 – Vedere din Parcul Naţional Retezat spre Geoparcul Dinozaurilor

Prin Hotărârea Guvernului României nr. 2.151/ 30 noiembrie 2004 au fost puse bazele Geoparcului Dinozaurilor Țara Hațegului, iar în octombrie 2005, la Mitilini - Grecia, în cadrul celui de al 6-lea Congres al Geoparcurilor Europene, Geoparcul Dinozaurilor a fost primit în Rețeaua Europeană a Geoparcurilor[117].

Geoparcul are o suprafață de 102.392 ha, cuprinzând în totalitate localitățile Densuş, General Berthelot, Toteşti, Răchitova, Sântămăria Orlea, Sarmizegetusa, Hațeg şi parțial localitățile: Baru Mare, Sălaşu de Sus, Pui, Râu de Mori[118].

Un rol deosebit în inițierea şi susținerea proiectului de realizare a Geoparcului Dinozaurilor l-a avut prof. dr. Dan Grigorescu, paleontolog la Universitatea din Bucureşti. Proiectul lansat în februarie 1999 urmărea protejarea depozitelor fosilifere şi stimularea dezvoltării economice şi sociale a Țării Hațegului pe arealul a 11 localități cu o populație de peste 50.000 de locuitori.

În anul 2005 prin preluarea în custodie a geoparcului de la Ministerul Mediului şi Gospodăririi Apelor, de către Universitatea Bucureşti s-a realizat un parteneriat între universități, autorități centrale şi locale, întreprinderi şi organizații neguvernamentale. Acțiunile de cooperare între aceste instituții au condus la înființarea în localitatea General Berthelot a unui Centru Educațional care organizează acțiuni de păstrare a identității locale şi dezvoltare economică a zonei, din perspectiva activităților turistice.

Geoparcul este un proiect desfăşurat sub egida Universității Bucureşti, cu scopul de a asigura protecția patrimoniului natural, istoric şi cultural al Depresiunii Hațegului. Se urmăreşte, totodată, promovarea turistică integrală a acestei pitoreşti zone şi dezvoltarea ei durabilă.

Pe teritoriul Geoparcului sunt incluse următoarele opt rezervații naturale:

- **Locul fosilifer cu dinozauri de la Sânpetru** – rezervație paleontologică în suprafață de 5 ha, pe teritoriul comunei Sântămărie Orlea. În versanții Văii Sibişelului se găsesc straturi sedimentare cu resturi scheletice de dinozauri.

[117] D. Rus, *Geoparcul dinozaurilor Haţeg*, în „Terra Magazin”, nr. 2.

[118] D. Grigorescu, *Geoparcul dinozaurilor Ţara Haţegului. De la cercetarea geologică la o nouă strategie de dezvoltare durabilă a regiunilor*, în „Anuarul. Inst. Geol. al României”, 74, p. 75-77.

Foto 58 – Locul fosilifer cu dinozauri

Foto 59 – Locul fosilifer (detaliu)

Până în prezent, au fost descoperite aici patru specii de dinozauri (*Telmatosaurus transsylvanicus /* hadrosaur, *Magyarosaurus dacus /* titanosaur, *Zamolxes shqiperorum /* ornithopod şi *Strutiosaurus transsylvanicus /* nodosaur), o broască țestoasă (*Kallokibotion bajazidi*), o specie de crocodil (*Allodaposuchus precedens*) şi theropodul *Eloptheryx nopcsai*. La Densuş-Ciula, s-a mai descoperit un pterosaur numit *Hatzegopteryx*.

Dinozaurii pitici, unici în lume, sunt cei mai cunoscuți în Europa. Ei au trăit în urmă cu cca 65 de milioane de ani, perioada în care Depresiunea Hațegului era o insulă în mijlocul Oceanului Tethis[119].

- **Paleofauna reptiliană Tuştea** – rezervație paleontologică cu o suprafață de 0,6 ha pe teritoriul satului Tuştea, com. General Berthelot, unde există depozitele continentale (din cretacicul superior) cu ouă fosilizate de dinosaurieni.

Foto 60 – Cuib cu ouă de dinozaur din situl de la Tuştea

Foto 61 – Oase de dinozaur

- **Calcarele de la Fața Fetei** – rezervație botanică cu o suprafață de 3 ha, în extremitatea culmii care uneşte vârfurile Custurii şi Tomeasa din Masivul Bloju-Petreanu.

Pe stâncăria de calcare jurasice şi pajiştile respective creşte un număr de peste 50 de specii, dintre care o valoare ştiințifică şi patrimonială deosebită o prezintă: *Hepatica transsilvanica*, *Hepatica x media*, *Saxifraga luteo-viridis*, *Centaurea retezatensis*, *Leontopodium alpinum* şi *Lilium jankae*, precum şi arbuştii *Rosa pendulina*, *Spiraea ulmifolia* şi şase specii de *Hieracium*.

Deşi prezența diferitelor specii de plante a fost semnalată aici de multă vreme de către botanişti consacrați (Fekete & Bllatny, 1919; H. Zahn, 1928; I. Prodan, 1930; Nyárády E., 1964; N. Boşcaiu, 1971), rezervația ar trebui extinsă şi înconjurată cu o zonă-tampon întrucât în amenajamentul silvic suprafața figura ca loc pentru hrana vânatului[120].

119 I. Mărculeţ şi alţii, *Superlativele României. Mică enciclopedie,* Bucureşti, 2010, p. 113-114.

120 N. Boşcaiu, *Flora şi vegetaţia Munţilor Ţarcu, Godeanu şi Cernei*. Bucureşti, 1971; S. Radu, *Inventar preliminar al pădurilor virgine şi cvasivirgine din teritoriul arondat şi învecinat P. N. Retezat,* APNR, 2002.

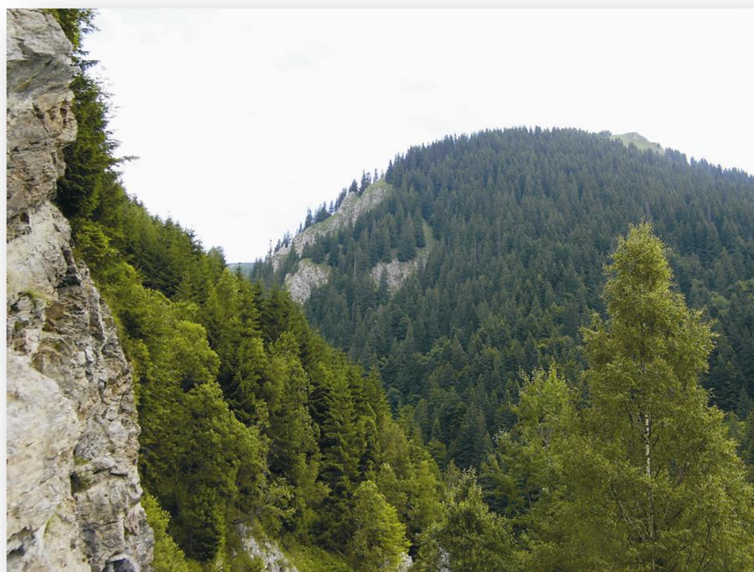

Foto 62 – Calcarele de la Faţa Fetei

▪ **Fâneţele cu narcise de la Nucşoara –** rezervaţie botanică în suprafaţă de 20 ha, pe raza satului omonim, comuna Sălaşul de Sus. Primăvara, în perioada de înflorire a narciselor, denumite popular şi coprine, peisajul măreţ al fâneţelor de aici capătă valenţe peisagistice deosebite.

Împreună cu narcisele aici mai cresc speciile *Peucedanum rochelianum*, *Gladiolus imbricatus* (gladiola sălbatică) şi *Iris sibirica* (stânjenel pitic)[121].

Foto 63 – Fâneţele cu narcise
de la Nucşoara, com. Sălaşu de Sus

▪ **Fâneţele de la Pui** – rezervaţie botanică cu o suprafaţă de 13 ha, situată pe malul stâng al Streiului, între localităţile Pui şi Galaţi. Aici există fragmente de vegetaţie relictă de la sfârşitul glaciaţiei cuaternare.

▪ **Mlaştina de la Peşteana** – rezervaţie botanică în suprafaţă de 2 ha, pe teritoriul satului omonim, comuna Densuş, este una din cele mai sudice mlaştini oligotrofe din România în care cresc

[121] M. Balazs, *Rezervaţii botanice din judeţul Hunedoara*, în „Ecos 95”, 1995.

plantele roua-cerului (*Drosera rotundifolia*), un relict glaciar, singura plantă carnivoră din România, precum şi *Menyanthes trifoliata* (trifoişte).

Foto 64 – Mlaştina de la Peşteana
şi *Drosera rotundifolia*

- **Pădurea Slivuț** – rezervație forestieră şi zoologică în suprafață de 40 ha, situată în vecinătatea oraşului Hațeg, în partea nordică. La 12 noiembrie 1958, a fost adusă aici din Polonia o pereche de zimbri (Podarec şi Polanka), care s-au acomodat foarte bine noilor condiții şi numărul lor a crescut treptat. O parte însemnată dintre zimbrii născuți la Hațeg au luat drumul altor zone din România (Vânători - Neamț, Bucşani - Dâmbovița şi Trivale - Piteşti), unde s-au constituit rezervații asemănătoare. În anul 2011, în Pădurea Slivuț mai erau şase zimbri, față de cele 23 de exemplare din perioada de maximă dezvoltare a rezervației.

Foto 65, 66 – Zimbri în Rezervaţia Pădurea Slivuţ

Suprafața împrejmuită este de 5 ha, din care 1,5 ha, partea de la intrarea în rezervație, este destinată pentru hrănire şi observare (vizitare), iar restul de 3,5 ha sunt împădurite asigurând astfel o zonă de odihnă a animalelor.

Cercetătoarea M. Balazs a stabilit, în această pădure, prezența unui număr 231 de plante vasculare.

- **Vârful Poienii** – o rezervație botanică cu o suprafață de 0,8 ha, pe teritoriul satului Ohaba de sub Piatră, comuna Sălaşu de Sus. Stâncăriile de aici, situate la altitudinea de 350 m, adăpostesc o serie de plante rare printre care specia rară de pătlagină (*Plantago holosteum*), care ar avea aici singura stațiune certă din țară[122].

---

[122] N. Boşcaiu, L. Peterfi, E. Cernelea, *Vegetaţia stâncăriilor de la Vârful Poienii de lângă Ohaba de sub Piatră (Valea Streiului)*, în „Sargetia", X, 1974.

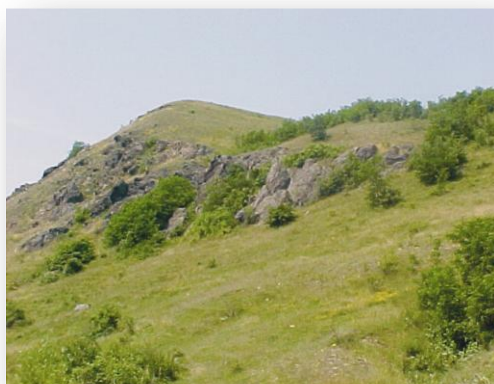

Foto 67 – Rezervaţia naturală Vârful Poienii, Ohaba de sub Piatră

Foto 68 – Raritatea floristică *Plantago holosteum*

ARBORETUMUL (PARCUL DENDROLOGIC) SIMERIA

A fost creat la începutul secolului al XVIII-lea prin amenajarea succesivă a unor zăvoaie şi pajişti naturale din lunca Mureşului într-o pădure de agrement, pe o suprafaţă mai extinsă decât cea actuală[123].

Parcul dendrologic din Simeria este un arboretum (colecție ştiințifică de arbori şi arbuşti indigeni şi exotici) considerat de specialiştii consacrați un monument național în arta peisagistică şi totodată cea mai veche şi mai valoroasă colecție de plante lemnoase exotice şi autohtone din România şi are statutul de rezervație dendrologică şi peisagistică.

Foto 69 – Clădirea administrativă a Parcului (Arboretum) Simeria

Introducerea de arbori exotici a început în anul 1763, cu plantarea unei alei de castan porcesc (*Aesculus hippocastanum* L.) şi, în anul 1860, a exemplarelor de salcâm (*Robinia pseudacacia* L.) de-a lungul canalului Strei. Extinderea parcului în jurul reşedinței nobiliare a fost continuată cu alte specii de arbori şi arbuşti de către proprietarii succesivi: familiile Gyulay, Kuun, Fáy şi Ocskay. Lucrările au fost reluate după 1879 când, după planuri precise, începe introducerea a numeroase specii din Extremul Orient şi America de Nord şi se refac o serie de construcții (clădirea, izvoarele, bazinele).

După 1918, Fáy Bela (proprietarul parcului) se stabileşte la Simeria, în familia lui intrând ca ginere Ocskay Istvan, un militar înnobilat, cu simț artistic, care ameliorează parcul sub aspect peisagistic. Este

123 C. Coandă, S. Radu, *Arboretumul Simeria. Monografie*, Bucureşti, 2006, 237 p.

posibil ca întreaga concepție de amenajare peisagistică a parcului să aparțină unor peisagiști cunoscuți ai timpului, dar acest lucru nu apare menționat. În perioada 1924-1938 a lucrat aici ca grădinar-horticultor Ludwig Bucek din Germania.

Între cele două războaie mondiale se realizase deja un reuşit ansamblu arhitectural-peisagistic, cu multe specii rare (magnolii, bambuşi, răşinoase). Existau şi preocupări de multiplicare şi difuzare a unor specii decorative, aşa cum arată un catalog de puieți din anii 1928-1930 ce cuprindea 54 de denumiri de plante lemnoase, în afara trandafirilor şi plantelor perene produse în trei mici pepiniere din parc. Deşi privat, parcul din Simeria se bucura de o faimă deosebită fiind vizitat şi de numeroase personalități, precum scriitorul clasic maghiar Kazinczy Ferenc (1816) şi, mai târziu, după 1918, de către regele Ferdinand al României, cu prilejul celei de-a doua vânători regale din Retezat (1923).

Arboretumul ocupă lunca propriu-zisă a Mureşului şi o fâşie din terasa secundară, situată la o altitudine de 200 m.

Amenajat şi menținut cu scrupulozitate în stilul său peisagistic inițial (natural, romantic, englezesc), caracteristic pentru perioada sa de edificare, parcul dendrologic a fost considerat de către mari specialişti „**un adevărat monument național în arta parcurilor**”. Acest calificativ peisagistic de excepție este confirmat de prezența mai multor componente specifice parcurilor celebre: diversitatea formelor de relief; varietatea şi întinderea spațiilor cu apă; alternanța masivelor compacte cu poieni şi cu luminişuri şi păstrarea unei proporții ideale între aceste categorii; prezența unor arbori giganți şi a numeroase puncte de belvedere, amestecuri inedite de fragmente ale vechii păduri de luncă cu arbori exotici introduşi şi compoziții dendro-arhitecturale de o mare varietate şi expresivitate peisajeră şi cromatică.

În interiorul parcului, pe o arie de 67 de hectare, cresc în prezent peste 2.130 de arbori şi arbuşti, dintre care multe sunt rarități (*Cephalotaxus harringtonia* K. Koch *var. sinensis, Metasequoia glyptostroboides* Hu et Cheng) şi chiar câteva specii unicat (*Abies faxoniana* Rehd. & Wils., *Cunninghamia lanceolata* Hook şi *Torreya californica* Torr). În Arboretumul din Simeria se găsesc şi specii de plante aflate pe „Lista roşie”: plante periclitate, în pericol de extincție (ghimpele / *Ruscus aculeatus*, liliacul transilvănean / *Syringa josikaea*); plante vulnerabile (*Prunus laurocerasus*, tisa / *Taxus baccata*) şi plante rare (jugastrul de Banat / *Acer monspessulanum*, alunul turcesc / *Corylus colurna*, laurul / *Ilex aquifolium*, păducelul negru / *Crataegus nigra*).

Speciile exotice din Parc au început să fie introduse treptat, îndeosebi după anul 1879, chiar dacă plantațiile de salcâm (*Robinia pseudacacia*) şi de castan porcesc (*Aesculus hippocastanum*) sunt ceva mai vechi. Numeroşi arbori şi arbuşti provin din Asia (47%), America de Nord (25%) şi din întreaga Europă.

Fiecare anotimp, în Parcul din Simeria, are farmecul său. Primăvara este o adevărată simfonie a magnoliilor (11 specii) care încep să înflorească în luna martie şi aprilie cu exemplare precum *Magnolia kobus* D. C., *Magnolia denudata* Desr., *Magnolia stellata* (S&Z) Maxim, *Magnolia tripetala* L., *Magnolia obovata* Thunb., iar în luna iulie înfloresc *Magnolia macrophylla* Michx, *Magnolia acuminata* L. şi *Magnolia virginiana* L. După sezonul magnoliilor şi al forsythiei, cu galbenul ei ca o ploaie de aur, încep să înflorească cireşul japonez, castanul, călinul „Bulgăre de zăpadă”, mălinul alb, numeroase varietăți de liliac, arborele Iudei, păducelul etc. Parcul are amenajat şi un rozariu, foarte apreciat pentru numeroasele specii de trandafiri.

Toamna oferă o extraordinară explozie cromatică, cu nuanțe ce merg de la galbenul deschis la roşul sângeriu al frunzelor. Arbori precum *Gingko biloba*, nucul american, tulipierul, chiparosul de baltă, arțarul, platanul îmbracă straiele toamnei şi oferă un tablou foarte pitoresc. Vița canadiană, cu roşul ei viu, înconjoară trunchiurile arborilor.

Iarna, de sub stratul de zăpadă, se întrevede verdele în zeci de nuanțe al molizilor, al brazilor, al pinului strob, al tuiei şi ienuperilor. Printre crengi sau la poalele copacilor, este un adevărat rai pentru veverițe.

Inventarul dendrologic realizat după naționalizare însuma numai 251 taxoni (specii, subspecii, forme) de arbori şi arbuşti exotici şi nativi ce creşteau în condițiile climatice şi pedologice din parc. În prezent, pe suprafața de 67 ha cresc peste 2.130 taxoni lemnoşi, datorită activității permanente de introducere de noi specii, desfăşurată timp de peste o jumătate de secol de către colectivul actualei Stațiuni ICAS Simeria.

O pepinieră anexă, în suprafaţă de 3,0 ha, produce şi difuzează în întreaga ţară un bogat sortiment de puieţi decorativi din specii rare pentru zonele verzi şi alte colecţii dendrologice şi grădini botanice.

Foto 70 – Floare de *Magnolia macrophylla*

Importanţa botanică, forestieră, peisagistică, educaţională şi social-culturală a Arboretumului din Simeria este recunoscută de toţi cei care îl vizitează şi de numeroşi specialişti[124]. După părerea acad. M. P. Korjev, fost arhitect peisagist al oraşului Moscova, „colecţia dendrologică a arboretumului este uimitoare şi reprezintă o adevărată comoară din punct de vedere al speciilor şi vârstei plantelor (...) Din punct de vedere peisagistic, Arboretumul Simeria reprezintă un **monument naţional în arta parcurilor**, în care cadrele tinere de dendrologi şi arhitecţi peisagişti îşi pot îmbogăţi cunoştinţele şi ridica măiestria”.

Foto 71 – Toamna în Arboretumul Simeria

[124] S. Radu, F. Popescu, C. Coandă, *Rolul arboretumului Simeria în ştiinţa silvică, silvicultura şi arhitectura peisageră românească*, în „Compziţii optime pentru pădurile României” (V. Giurgiu, red.), Bucureşti, 2005, p. 237-247.

ALTE REZERVAȚII NATURALE DIN JUDEȚUL HUNEDOARA

Calcarele de la Boiu de Sus formează o rezervație de tip geologic şi speologic pe teritoriul satului Boiu de Sus, comuna Gurasada, cu o suprafață de 50 ha. Zona carstică cuprinde ponoare, avene şi două peşteri, una de 8 m lungime şi alta mult mai mare de cca 200 m, cu stalactite, stalagmite şi o colonie de lilieci.

Calcarele din Dealul Măgura (Cheile Crăciuneştilor) alcătuiesc o arie naturală protejată de tip mixt, cu o suprafață de 120 ha şi o lungime de 3 km. Masivele Măgura Băiței (670 m), Ghergheleu (560 m) şi Măgura Crăciuneşti (550 m), deşi afectate de exploatarea calcarelor prezintă un interes peisagistic, speologic, arheologic, floristic şi faunistic.

Formațiunile carstice sunt reprezentate prin peşteri şi doline cu vestigii paleolitice. Vegetația stâncăriilor include colilia şi laleaua pestriță, iar fauna cuprinde şi elemente rare cum este vipera cu corn. În colaborare cu specialişti din Franța şi din țara noastră, aici s-a constituit situl NATURA 2000 - RO SCI 0110 desemnat prin Directiva Europeană 92/43 în suprafață de 257 ha[125].

Calcarele de la Godineşti reprezintă o rezervație naturală de tip mixt (geologic, paleontologic, forestier, botanic), cu o suprafață de 6 ha, în zona comunei Zam. Pe formațiuni calcaroase se găsesc păduri de fag cu mojdrean şi sânger, dar şi peşteri cu stalagmite şi urme de locuire umană (instrumente din piatră, fragmente de vase etc.).

Cheile Cernei reprezintă o rezervație naturală de tip mixt cu o suprafață de 2 ha, pe valea râului Cerna, comuna Lunca Cernii de Sus.

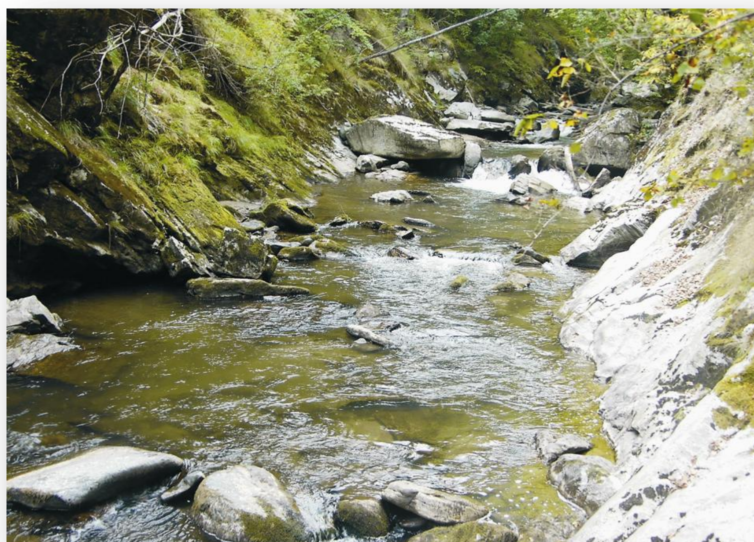

Foto 72 – Cheile Cernei

Cheile Jiețului reprezintă o arie protejată de tip mixt (geologic, floristic, peisagistic) cu o suprafață de 10 ha, în apropiere de oraşul Petrila, pe valea râului Jieț. Aflate la poalele Vf. Piatra Roşie (1.196 m), cheile străbat o zonă sălbatică, flancată de stânci de culoare roşie, cu o peşteră şi peisaje inedite.

---

125 Terraz L. et all, *Ghid metodologic pentru realizarea planurilor de management pentru siturile Natura 2000*, Timişoara, 2007, p. 21

Foto 73 – Cheile Jieţului

Cheile Madei reprezintă o rezervație naturală de tip mixt cu o suprafață de 10 ha, pe teritoriul satului Mada, comuna Balşa. În Masivul Pleşa Mare (714 m) există formațiuni carstice (peşteri şi doline) dintre care amintim Peştera Mare sau Peştera Zidită, în apropierea căreia au fost descoperite vestigii paleolitice. Pe calcare creşte o floră bogată în elemente termofile.

Foto 74 – Cheile Madei

Cheile Ribicioarei şi **Cheile Uibăreştilor** adăpostesc o rezervație naturală de tip mixt în suprafață de 20 ha, pe raza comunei Ribița, pe râurile Ribicioara şi Uibăreşti. Se remarcă o vegetație bogată reprezentată prin pâlcuri de cer, mojdrean, nuc, liliac sălbatic.

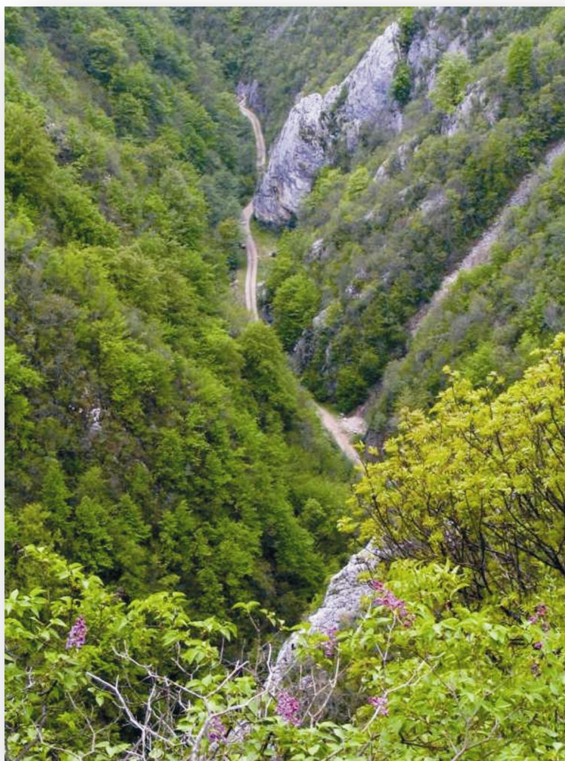

Foto 75 – Cheile Ribicioarei

Cheile Taia adăpostesc o rezervație naturală de tip mixt cu o suprafață de 2 ha, pe valea râului Taia, în vecinătatea oraşului Petrila.

Foto 76 – Cheile Taia

Codrii seculari de pe Valea Dobrişoarei şi Prisloapei formează o rezervație forestieră, constituită din două trupuri de păduri seculare de fag în suprafață totală de 139,3 ha situate în zona localităților Bătrâna şi, respectiv, Bunila. Aici sunt protejate fragmente ale întinselor făgete virgine cu vârste de peste 160-180 de ani şi înălțimi de 45-46 m, ce acopereau odinioară Munții Poiana Ruscă. Primele măsuri de ocrotire şi excludere de la tăiere au fost luate în 1966 şi reconfirmate în 1988, prin planurile de amenajare

silvică. Cercetările efectuate de M. Balazs, 2002, confirmă prezenţa a 370 saxoni de plante vasculare în codrii seculari de pe Valea Dobrişoarei.

Foto 77 – Codrii seculari de pe Valea Prisloapei

Dealul Cetății Deva este o rezervație naturală de tip mixt (geologic, botanic, peisagistic), cu o suprafață de 30 ha, în municipiul Deva. Pe lângă importanța istorică a Cetății Deva, măgura vulcanică formată din andezite adăposteşte o vegetație de interes fitogeografic (liliac sălbatic, mojdrean etc.) şi faunistic datorită exemplarelor de viperă cu corn. Se menționează prezența a peste 375 de specii de plante vasculare[126], dintre care numeroase sunt endemice.

Foto 78 – Dealul Cetăţii Deva, văzut de pe Dealul Zănoaga

Dealul Colț şi Dealul Zănoaga alcătuiesc o rezervație naturală botanică cu o suprafață de 78,4 ha, pe teritoriul municipiului Deva, între Dealul Cetății şi Dealurile Cuca, Brădet şi Cozia. Substratul andezitic al dealurilor este acoperit de o vegetație alcătuită din 533 de specii de plante ierboase şi lemnoase.

126 M. Cândea, *Conspectul sistematic al plantelor vasculare de pe dealul Cetăţii Deva*, în „Sargetia”, XI-XII, 1975-1976.

Foto 79 – Dealul Colţ

Depozitul fosilifer de la Lăpugiu de Sus reprezintă o rezervație paleontologică şi geologică în perimetrul satului Lăpugiu de Sus cu o suprafață de 5 ha. În malurile Văii Lăpugiului există resturi ale unei faune marine (corali, echinoderme, foraminifere şi moluşte). Depozitele badeniene de la Lăpugiu au fost studiate de diverşi specialişti de renume mondial ca: M. Hornes (1856), O. Boettger (1896-1905), Neugeboren (1846-1872), care au identificat aici cca 1.400 de specii fosile, dintre care 700 sunt gasteropode. Inițial, rezervația trebuia să aibă o suprafață de 320 ha.

Măgurile Săcărâmbului reprezintă o rezervație forestieră şi geologică cu o suprafață de 23 ha, situată în localitatea Săcărâmb, comuna Certeju de Sus. Dealurile Săcărâmb, Gurguiata, Hăitău şi Sărcău sunt martori ai vulcanismului neogen. Rezervația a fost constituită pentru ocrotirea fagului cu scoarță albă, cretacee (*Fagus sylvatica f. leucodermis*) şi ca rezervație seminologică.

Foto 80 – Vedere spre Măgurile Săcărâmbului

Măgura Uroiului este o rezervație geologică, situată în zona satului Uroi, oraşul Simeria, cu o suprafață de 10 ha. Este formată din rocile andezitice sub formă de coloane cu aspect de cupolă (dyck vulcanic). În Dealul Uroiului se pot observa trei scurgeri de lavă andezitică, iar de pe vârful Dealului se deschide o panoramă largă a Văii Mureşului şi a Văii Streiului. Pe Măgura Uroiului creste sporadic

arbustul *Cytisus* (*Sarothamnus*) *scoparius* (L.) Link, denumit popular mături, care este fixator de sol şi de azot.

Foto 81 – Măgura Uroiului

Muntele Vulcan reprezintă o rezervaţie naturală geologică, floristică şi peisagistică cu o suprafaţă de numai 5 ha, pe teritoriul comunei Buceş. Este un masiv izolat format din calcare, cu 18 specii vegetale montane de interes ştiinţific. Situată la altitudinea de cca 500 m şi având iniţial o suprafaţă de 52 ha, deasupra serpentinelor Pasului Buceş-Vulcan, rezervaţia reprezintă cumpăna apelor dintre Crişul Alb şi Arieş, străjuind drumul moţilor între Brad şi Abrud. Bancurile calcaroase, stratificate, de culoare gălbui-cenuşie conţin resturi fosilifere caracteristice faunei de apă caldă din timpul formării coralilor.

În masiv cresc o serie de specii de plante endemice, dacice şi balcanice: *Cardamine glanduligera*, *Silene dubia*, *Sorbus dacica*, *Aster alpinus*.

Pădurea Bejan reprezintă o rezervaţie forestieră din vecinătatea municipiului Deva, pe Dealul Bejan, cu o suprafaţă de 70 ha. Aici cresc 8 din cele 9 specii de stejari din România, iar convieţuirea acestora a dat naştere unui mare număr de hibrizi interspecifici, semnalaţi de numeroşi botanişti (L. Simonkai, V. Borbas, Al. Borza, O. Schwartz etc.). Rezervaţia a fost constituită în 1936 la propunerea profesorului Al. Borza, directorul Grădinii Botanice din Cluj şi a inginerului silvic I. Zeicu, pe o primă suprafaţă de 40 ha, după ce înainte de 1918 o suprafaţă de 80 ha fusese transformată în păşune. Aici cresc cele trei subspecii de gorun (*Quercus petraea subspecia petraea*, *subspecia polycarpa* şi *subspecia dalechampii*), stejarul (*Q. robur*), cerul (*Q. cerris*), gârniţa (*Q. frainetto*), stejarul pufos (*Q. pubescens*) şi *Q. virgiliana.* Lipseşte numai stejarul brumăriu, (*Q. pedunculiflora*), care creşte în silvostepa din sudul ţării. Aici s-au descris un număr de 10 hibrizi, ceea ce face din Pădurea Bejan unul dintre cele mai renumite centre de hibridare ale genului *Quercus* din ţară şi chiar din Europa.

În Pădrea Bejan M. Balazs a inventariat 351 de plante vasculare.

Pădurea Chizid este o rezervaţie forestieră cu subspecii de gorun, pe o suprafaţă de 50 ha, situată pe raza municipiului Hunedoara. Aici predomină subspeciile de gorun *Quercus dalechampii* şi *Q. polycarpa*, iar peisajul este înfrumuseţat de covorul de lăcrămioare (*Convallaria majalis*).

Pădurea Pojoga este o rezervaţie forestieră, pe raza comunei Zam, satul Pojoga, cu o suprafaţă de 20 ha, unde este protejat ghimpele (*Ruscus aculeatus*)[127].

Rezervaţia de ape mezotermale Geoagiu-Băi este o rezervaţie de tip mixt cu o suprafaţă de 8 ha, în zona oraşului Geoagiu. Include izvoarele de ape mezotermale, pădurea din jur şi castrul roman Germisara.

Peştera Cizmei reprezintă o rezervaţie speologică situată în Cheile Ribicioarei, satul Ribicioara, comuna Ribiţa. Cu o lungime totală de 69 m şi o denivelare de 41 m, această peşteră prezintă în etajul

[127] M. Balazs, *Calcarele de la Godineşti-Zam, prima staţiune naturală cu Ruscus aculeatus L. din judeţul Hunedoara*, în „Studia Univ. Vasile Goldiş", 2, 1993, p. 5-10.

superior o galerie pe ai cărei pereți au fost descoperite desene rupestre, cu cercuri concentrice sau intersectate, atribuite neoliticului. În etajul inferior, alături de fragmente ale ursului de peşteră, a fost descoperit un schelet uman datând din neolitic.

Piatra Crinului este o rezervație naturală botanică situată în Munții Parângului (Parângu Mic) la 1.750 m altitudine, cu o suprafață de 0,5 ha. Reprezintă o stâncărie izolată cu populații compacte ale plantei *Potentilla haynaldiana.*

Foto 82 şi 83 – Piatra Crinului şi *Potentilla haynaldiana*

Podul natural de la Grohot reprezintă o rezervație naturală de tip geologic cu o suprafață de 1 ha, pe teritoriul satului Grohot, comuna Bulzeşti. Este modelat într-o zonă calcaroasă a masivului Piatra Grohotului, pe valea Bulzeşti, având o lungime de 30 m şi o înălțime de 4-8 m. Pe versanți există asociații compacte de liliac sălbatic. Podul natural se încadrează în zona unor chei lungi de peste 4 km în pereții cărora sunt mai multe peşteri.

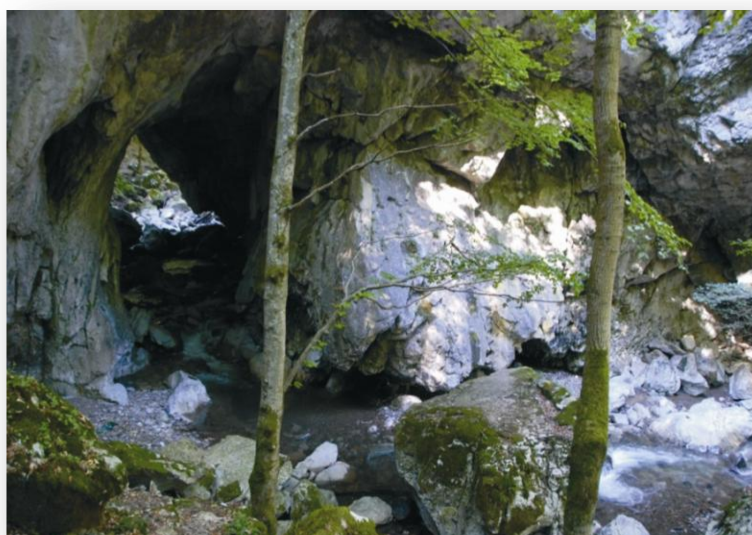

Foto 84 – Podul natural de la Grohot, com. Bulzeştii de Sus

Punctul fosilifer Buituri-Hunedoara este o rezervație paleontologică cu o suprafață de 0,1 ha, în zona municipiului Hunedoara, unde există moluşte fosile.

Rezervația naturală Boholt reprezintă o rezervație de tip mixt, cu o suprafață de 1 ha, în zona localității Boholt, comuna Şoimuş unde sunt protejate sursele apelor minerale.

Tufurile calcaroase din Valea Bobâlna reprezintă o rezervație geologică în suprafață de 12,5 ha şi o lungime de 2,5 km, pe teritoriul satului Bobâlna, comuna Rapoltu Mare. Aici există izvoare termale, carbonatice care au depus carbonat de calciu sub forma tufurilor calcaroase.

Foto 85 – Tufurile calcaroase din Valea Bobâlna

În județul Hunedoara mai sunt protejate şi următoarele **obiective naturale**:

Arborele cu lalele de la Iscroni reprezintă specia ornamentală *Liriodendron tulipifera* (cunoscut şi sub denumirea de tulipier). Şi în Arboretumul de la Simeria cresc numeroase exemplare monumentale din această specie răspândită în America de Nord.

Ginkgo biloba (Arborele pagodelor) numără câteva exemplare în municipiul Deva, dar şi în Arboretumul din Simeria, în alte parcuri şi grădini private.

Gorunul lui Horea, monument al naturii din satul Țebea, comuna Baia de Criş, este un stejar (*Quercus robur*) de pe vremea lui Horea (secolul XVIII). Pentru a fi protejat, în anul 1924 a fost legat cu cercuri de oțel şi cimentat în interior. Pentru a permite dezvoltarea coroanei, trunchiul arborelui a fost retezat la înălțimea de 9 m, de unde s-a dezvoltat o creangă laterală. Aceasta a fost doborâtă însă de o furtună în iulie 2005, în prezent păstrându-se numai trunchiul cimentat.

CIVILIZAȚIA UMANĂ PE TERITORIUL HUNEDOREAN DIN PALEOLITIC PÂNĂ LA ÎNCEPUTURILE ISTORIEI DACILOR

Paleoliticul este cea mai veche şi mai îndelungată perioadă din istoria străveche a omenirii. Debutul acestei epoci (deci şi a preistoriei) variază de la o zonă la alta, fiind determinat de apariția urmelor activității hominizilor[128].

Epoca paleolitică este împărțită de specialişti în trei perioade, în funcție de tehnicile de cioplire şi de formele uneltelor[129]: paleoliticul inferior (1.000.000-120.000), paleoliticul mijlociu (cca 120.000-35.000) şi cel superior (35.000-18.000 a. Chr.)[130].

Pe teritoriul actualului județ Hunedoara nu sunt descoperiri care să ne aducă informații privind paleoliticul inferior.

Paleoliticului mijlociu îi este caracteristică cultura musteriană. Printre descoperirile acestei epoci un loc important îl ocupă cele din peşterile de la Nandru[131] şi Ohaba Ponor-Bordul Mare[132]. În aceste puncte au fost cercetate bogate locuiri în peşteri aparținând musterianului de peşteră, cu depuneri care ating 2 metri, cu bogat inventar litic: racloare (cele mai importante), vârfuri şi piese bifaciale, materia primă folosită fiind cea din apropierea aşezărilor, cuarțul, cuarțitul şi mai rar silexul[133]. S-au mai descoperit şi piese de os cu urme de prelucrare[134]. Speciile de animale descoperite sunt atât carnivore – ursul de peşteră, hiena, leul, pantera –, cât şi erbivore – calul, cerbul etc.[135]

Foto 86 – Mulaj după craniul de hominid descoperit în peştera Cioclovina

[128] I. Glodariu, *Introducere în istoria antică a României*, Cluj-Napoca, 2001, p. 13.
[129] Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *Dacia înainte de Dromihete,* Bucureşti, 1998, p. 8.
[130] I. Glodariu, *op. cit.*, p. 13-15.
[131] Al. Păunescu, *Paleoliticul şi mezoliticul din spaţiul transilvan*, Bucureşti, 2001, p. 241-264.
[132] *Ibidem*, p. 264-298.
[133] Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit*, p. 10.
[134] M. Rotea, în *Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)*, (coord. Ioan Aurel Pop şi Thomas Nägler), Cluj-Napoca, 2003, p. 30.
[135] *Ibidem*, p. 31.

Paleoliticul superior se caracterizează printr-o diferențiere zonală a culturilor, pe teritoriul României fiind reprezentate cultura aurignaciană şi cea gravettiană[136]. În zona care ne interesează sunt descoperiri din cultura aurignaciană, de exemplu în peşterile Ohaba Ponor şi Cioclovina, în cea din urmă descoperindu-se şi o calotă craniană cu trăsături neandertaloide apropiate de tipul Cro-Magnon[137].

Foto 87 – Piese litice din paleoliticul superior

Locuirile erau de scurtă durată, ocupațiile de bază fiind vânătoarea şi culesul, iar uneltele necesare şi armele se confecționau din piatră, prin cioplire[138]. Manifestările religioase se înscriu în sfera magiei, animismului, totemismului[139].

Perioada intermediară dintre paleoliticul final şi neoliticul timpuriu este reprezentată de două grupuri culturale: unul epipaleolitic (continuare culturală a paleoliticului târziu) şi altul constituit din unele grupuri venite din afara teritoriului României[140].

Trecerea la condițiile de viață ale **neoliticului** s-a realizat datorită pătrunderii unor comunități venite din sudul Peninsulei Balcanice. Schimbările au fost uriaşe – s-a trecut la cultivarea plantelor şi creşterea animalelor şi s-a utilizat ceramica, astfel acest proces de mari schimbări poartă denumirea de revoluție neolitică[141] – marcând astfel profundele modificări ce se petrec la începutul perioadei.

În neoliticul timpuriu se datează două orizonturi culturale: Gura Baciului-Cârcea-Precriş şi cultura Starčevo-Criş. Cultura Gura Baciului-Cârcea este rezultatul desprinderii din cultura Protosesklo a unui grup care înaintează spre nord şi aduce prima cultură cu ceramică pictată pe teritoriul României[142].

Pe teritoriul județului Hunedoara este mai bine reprezentată a doua cultură a neoliticului timpuriu – cultura Starčevo-Criş, care marchează şi generalizarea neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic[143]. Urme de locuire se află pe lunci, dealuri şi peşteri. În faza mai veche, locuințele erau adâncite, iar în cele mai noi, de suprafață[144]. Ceramica era decorată prin incizie şi pictură cu alb sau roşu şi negru[145], au fost

136 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 15.
137 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 16-17; Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 231.
138 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 17.
139 *Ibidem, p. 16.*
140 Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit.,* p. 14-15.
141 *Ibidem*, p. 24-25.
142 M. Rotea, *op. cit.*, p. 34.
143 *Ibidem,* p. 35.
144 *Ibidem.*
145 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 25.

descoperite şi altăraşe cu trei sau patru picioruşe[146]. Utilajul litic este reprezentat de microlite din silex şi obsidian şi topoare mari de piatră şlefuită de tip *Walzenbeile*[147]. În această perioadă apar, sporadic, şi primele obiecte de aramă[148].

Foto 88 – Topoare din piatră din epoca neolitică

Foto 89 – Statuetă antropomorfă - Turdaş

La finalul neoliticului timpuriu şi începutul celui dezvoltat, vin dinspre sud două grupe de populații, ambele aparținând grupului de culturi cu ceramică neagră lustruită, pornite din sudul Peninsulei Balcanice sau din Anatolia. Prima grupă a creat cultura Vinča (care se extinde şi la nord de Carpați), iar celălalt grup de populație a adus la nord de Dunăre (în Oltenia şi Muntenia) cultura Dudeşti[149]. În neoliticul dezvoltat, marea unitate culturală Starčevo – Criş este înlocuită printr-o serie de culturi şi sinteze, proces ce se petrece în momente şi ritmuri diferite de la o zonă la alta, conducând la decalaje cronologice şi o puternică fragmentare culturală, mai ales în zonele vestice ale țării[150].

Dintre culturile epocii neo-eneolitice, în afara celor amintite mai sus, pe teritoriul județului Hunedoara s-au descoperit artefacte aparținând culturilor Vinča, Turdaş, Tisa, grupului cultural Taulaş, grupului cultural Foeni-Mintia, culturilor Petreşti, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr. Printre localitățile cu descoperiri neo-eneolitice din județul Hunedoara, amintim: Turdaş (probabil una dintre cele mai importante localități cu descoperiri neolitice, fiind şi aşezarea eponimă culturii Turdaş), Deva, Hunedoara, Mintia, Orăştie-Dealul Pemilor, Şoimuş[151], Brănişca, Cerişor-Peştera Cauce[152].

În neoliticul dezvoltat, în Transilvania, dominantă este cultura Vinča[153]. Elementul caracteristic al acestei culturi îl reprezintă ceramica – în nuanțe de negru şi cenuşiu, bine arsă şi cu un puternic luciu metalic, cu decor cu caneluri, pliseuri şi benzi de linii incizate, umplute cu puncte[154].

Una dintre culturile bine reprezentate este cultura Turdaş care, conform lui S. A. Luca, se dezvoltă ca o entitate independentă, în urma unui puternic aflux vinčan[155]. S-au făcut o serie de descoperiri de excepție, care demonstrează legături strânse cu lumea Orientului Apropiat[156]. Pe unele

---

146 S. A. Luca, N. Boroffka, M. Ciută, *Aşezarea neolitică aparţinând culturii Starčevo-Criş de la Orăştie - Dealul Popilor, punctul X8*, în „Apulum", XXXV, 1998.

147 M. Rotea, *op. cit.*, p. 35.

148 *Ibidem*.

149 Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 31-32.

150 N. Ursulescu, în *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001, p. 134.

151 S. A. Luca, *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (I). Habitatul turdăşan de la Orăştie-Dealul Pemilor (punct x_2)*, Alba Iulia, 1997, p. 68-70.

152 Idem, *Arheologie şi istorie (III). Descoperiri din judeţul Hunedoara*, Bucureşti, 2005, p. 46, 59.

153 Idem, *Aspecte ale neoliticului şi eneoliticului din sudul şi sud-vestul Transilvaniei*, în „Apulum", XXXVI, 1999, p. 8.

154 N. Ursulescu*, op. cit.,* p. 135.

155 S. A. Luca, *op. cit*, p. 11.

156 N. Ursulescu*, op. cit.,* p. 139.

obiecte din aşezări ale culturii Turdaş apar semne care ar putea să fie mai mult decât un decor, adică să reprezinte un mod de comunicare. De exemplu, la Turdaş, pe o amuletă din lut au fost descoperite o serie de semne care, după autorul săpăturii, ar reprezenta „proto-cuneiforme”, iar ceea ce este reprezentat ar putea să fie o „legendă sau o poveste cu rol de protecție mistică”[157]. Important este că în acest sat eneolitic de pe malul Mureşului „cineva a fost capabil să înțeleagă un mesaj incizat pe o tăbliță din lut, arsă”[158].

Foto 90 – Amuletă descoperită la Turdaş

Marile modificări ale stilului de viață se datorează trecerii la cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. Se cultivau plante cerealiere (grâu, orz, mei etc.), se practica creşterea animalelor (oi, capre, bovine, porci). S-a practicat în continuare vânătoarea şi culesul anumitor plante, ca şi pescuitul şi culesul scoicilor şi melcilor[159]. Noua populație aduce şi uneltele de piatră şlefuită, dar se folosesc în continuare şi obiectele din piatră cioplită[160]. Continuă să fie utilizate microlitele, apar tehnicile şlefuirii şi perforării pietrei, osul este utilizat pe scară largă.

Metalurgia s-a dezvoltat în regiunile unde se afla minereul utilizat. Astfel, în Transilvania s-a exploatat din vechime arama şi aurul. Şi în cazul metalurgiei aramei (ce presupunea reducerea minereului, realizarea unor obiecte prin batere sau prin turnare în forme de lut) şi a aurului în mod sigur era nevoie de meşteri specializați[161]. Primele obiecte din aramă apar încă în neoliticul timpuriu, dar în eneolitic se petrece intensificarea cunoaşterii şi folosirii aramei, producându-se prima dată şi unelte grele de aramă[162], unele dintre ele având şi rol simbolic.

Varietatea formelor şi a decorului ceramicii au presupus o specializare, prin urmare existența unor meşteri specializați, iar unele aspecte i-au determinat pe cercetătorii perioadei să creadă că au existat şi meşteri itineranți[163]. Ceramica se împarte în două mari categorii: cea de uz comun şi cea fină, unele obiecte, prin formă şi decor, fiind adevărate opere de artă[164]. Ornamentarea ceramicii se obținea prin incizie, imprimare, excizie, în relief, încrustare cu alb, pictură, decorul fiind dispus pe aproape toată sau chiar toată suprafața vaselor, uneori în registre, motivele ornamentale fiind aproape exclusiv de esență geometrică şi spiralică[165].

---

[157] S. A. Luca, *Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaş*, în „De la primele scrieri la multimedia. O scurtă istorie a comunicării şi mai mult”, Alba Iulia, 2010, p. 273-279.

[158] *Ibidem*, p. 276.

[159] Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit*., p. 25.

[160] *Ibidem*, p. 29-30.

[161] *Ibidem*, p. 28.

[162] M. Petrescu-Dâmboviţa, în „Istoria românilor”, vol. I, Bucureşti, 2001, p. 154.

[163] Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit*., p. 27.

[164] *Ibidem*, p. 42.

[165] *Ibidem*, p. 42-43.

În ceea ce priveşte alegerea locului aşezării, de regulă, se prefera vecinătatea imediată a unei surse de apă potabilă, iar în multe cazuri (mai ales spre finalul epocii) aşezările sunt situate pe un loc dominant, mai uşor de apărat[166]. La începutul perioadei, locuinţele erau adâncite şi de mici dimensiuni, ajungându-se la locuinţe de suprafaţă, unele chiar de mari dimensiuni[167]. În interior se afla o vatră de foc sau un cuptor de lut.

Existenţa unor aşezări de dimensiuni considerabile i-a făcut pe cercetătorii epocii să presupună o organizare socială destul de complexă[168]. Probabil exista o anumită organizare în ginţi (alcătuite dintr-un număr de familii având strămoşi comuni) şi în triburi. Familia-pereche era deja o realitate[169].

Descoperirea pieselor caracteristice unei culturi în aria alteia (nu neapărat vecină), a unor obiecte din materie primă adusă de la distanţe relativ mari dovedeşte existenţa schimburilor, probabil realizate din aproape în aproape şi nu prin negustori care străbăteau distanţe mari[170].

În aria culturilor acestei epoci au fost descoperite: statuete antropomorfe şi zoomorfe şi vase modelate în forme umane sau animale, aceste piese fiind legate de credinţele şi practicile magico-religioase[171]. În ceea ce priveşte statuetele antropomorfe, se remarcă numărul mare al reprezentărilor feminine, în diferite ipostaze, dar majoritatea având reliefate însemnele feminităţii[172]. Acest lucru este firesc, ţinând cont că un loc central l-a ocupat cultul fecundităţii şi fertilităţii, adorarea Zeiţei Mamă. Personificarea principiului feminin este „Marea Mamă", iar principiul masculin este încarnat de „Taur"[173]. Decorul de pe statuete a fost interpretat ca fiind simplu ornament, sau că astfel se indicau veşmintele, coafura sau tatuajele[174].

În ceea ce priveşte domeniul funerar, ritul era cel al inhumaţiei. În neoliticul timpuriu, morţii erau îngropaţi şi pe cuprinsul aşezărilor, chiar sub locuinţe[175].

Perioada următoare – cea de **tranziţie la epoca bronzului** – este dominată, în spaţiul în discuţie, de cultura Coţofeni. În această perioadă pătrund noi populaţii, venite dinspre stepele nord-pontice[176]. Punctele cu descoperiri ale culturii Coţofeni sunt numeroase pe teritoriul judeţului Hunedoara, dintre ele amintim: Cerişor-Peştera Cauce[177], Boiu, Crăciuneşti, Deva, Geoagiu, Hunedoara, Simeria, Streisângeorgiu, Veţel[178].

Aşezările se aflau pe toate formele de relief, iar când se aflau pe forme dominante uneori erau întărite. În aşezări găsim şi bordeie, şi locuinţe de suprafaţă, urme de locuire descoperindu-se şi în peşteri. Uneltele erau din piatră şlefuită, din silex, dar mai numeroase erau cele din os şi corn. Metalurgia a decăzut, descoperindu-se puţine unelte, arme şi podoabe din aramă[179], datorită epuizării exploatărilor de suprafaţă. Formele ceramice sunt foarte variate, cele mai caracteristice fiind: străchinile, ceştile cu toarta supraînălţată, cănile, vasele de uz comun, iar decorul era realizat prin adâncire, în relief, incrustaţie (mai rar)[180]. Se practica creşterea animalelor şi cultivarea primitivă a plantelor[181]. Predomină ritul inhumaţiei, dar apare pentru prima oară şi incineraţia[182].

În acest context trebuie să amintim o descoperire interesantă din judeţul Hunedoara, mai exact cele patru statui antropomorfe şi menhirul de la Baia de Criş, care, din punct de vedere cronologic, au fost

166 *Ibidem*, p. 25.
167 *Ibidem*.
168 D. Monah, în *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001, p. 174.
169 Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 26.
170 *Ibidem*, p. 28.
171 *Ibidem*, p. 44.
172 *Ibidem,* p. 44-45.
173 D. Monah, *op. cit.*, p. 170.
174 Vl. Dumitrescu, Al. Vulpe, *op. cit*, p. 45.
175 *Ibidem,* p. 48.
176 *Ibidem*, p. 52.
177 S. A. Luca, *Arheologie şi istorie (III). Descoperiri din judeţul Hunedoara*, Bucureşti, 2005, p. 59-60.
178 I. Andriţoiu, *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bucureşti, 1992, p. 17.
179 *Ibidem*, p. 55.
180 *Ibidem*, p. 17-18.
181 *Ibidem,* p. 18.
182 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 30.

plasate „la un orizont cronologic sincron sfârşitului perioadei de tranziție (cultura Coțofeni) şi începutului epocii bronzului", aparținând unui complex cultic sau funerar megalitic[183]. Statuile au fost realizate din gresie de proveniență locală, fiind vorba de blocuri de piatră care în urma prelucrării au primit forma corpului uman[184]. Categoriile de elemente figurate sunt: elemente anatomice, vestimentație, accesorii vestimentare şi podoabe, echipament (unelte, arme, însemne de rang)[185].

Foto 91 – Menhir de la Baia de Criş

Începând cu **epoca bronzului** se poate da un nume populațiilor care locuiau în acest spațiu – este vorba despre proto-traci, strămoşii tracilor cunoscuți prin izvoarele literare de mai târziu, astfel că începutul epocii bronzului coincide cu încheierea procesului de sinteză culturală, etnică şi lingvistică desfăşurat în perioada de tranziție[186].

Epoca bronzului este împărțită în trei perioade: bronzul timpuriu (2000/1900 a. Chr.-1600 a. Chr.), bronzul mijlociu (1600-1300 a. Chr.), bronzul târziu (1300-1100 a. Chr.)[187].

În județul Hunedoara regăsim descoperiri aparținând grupului cultural Livezile, grupului cultural Şoimuş, grupului cultural Gornea-Orleşti, culturilor Wietenberg, Otomani, Noua şi grupului cultural Balta Sărată. Dintre localitățile cu astfel de descoperiri, amintim: Deva, Şoimuş, Ardeu, Rapoltu Mare, Hunedoara, Simeria[188].

S-a practicat agricultura primitivă pe văile şi terasele râurilor (mai ales Mureşul şi afluenții) sau în zonele depresionare, aceasta fiind o ocupație de bază, dovedită de descoperiri arheologice ca bucăți de chirpici cu paie în compoziție, diferite unelte – râşnițe de mână, săpăligi, brăzdare din corn de cerb, seceri de bronz[189]. Se cultiva sigur grâul, orzul şi ovăzul; depozitarea cerealelor făcându-se în gropi de provizii sau în vase. Un loc important îl ocupă şi creşterea animalelor, materialul osteologic descoperit oferindu-ne indicii privind speciile exploatate: bovinele, ovicaprinele, suinele[190]. Se practică şi ocupațiile din epoca anterioară: culesul, pescuitul, strângerea scoicilor, vânătoarea – erau vânați cerbul, căpriorul,

183 N. C. Rişcuța, *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criş (jud. Hunedoara)*, în „Thraco-Dacica", XXII, 1-2, 2001, p. 139-171.
184 *Ibidem*, p. 141.
185 *Ibidem*, p. 142.
186 I. Andrițoiu, *op. cit*., p. 92.
187 *Ibidem*, p. 87-88.
188 *Ibidem*, p. 19, 29, 55-56, 63.
189 *Ibidem*, p. 88.
190 *Ibidem*, p. 89.

mistrețul, ursul brun, râsul, pisica sălbatică, specii de păsări[191]. În urma unui proces lent şi lung, are loc o desprindere a meşteşugurilor unele de altele, devenind specializate: mineritul, prelucrarea metalelor, a lemnului, a pieilor, a osului, a pietrei, olăritul, torsul, țesutul etc.[192]

Descoperirea câtorva zeci de piese de bronz, a unor valve de tipar (Deva, Turdaş), a unor turte de bronz în cadrul depozitelor (Balşa), a unor piese scoase din uz atestă existența unor mici ateliere, stabile sau mobile, ale căror produse răspundeau nevoilor cotidiene ale comunităților[193].

Foto 92 – Celturi din bronz

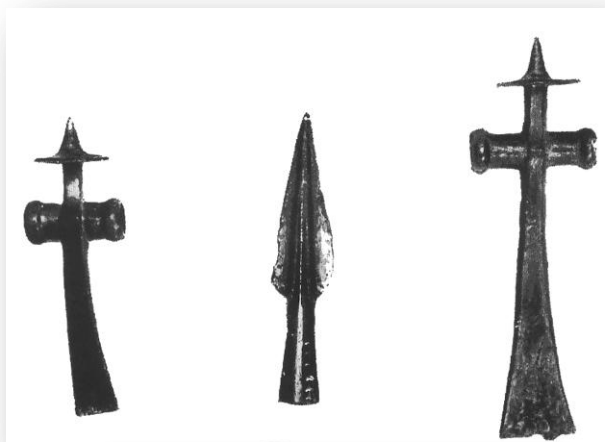

Foto 93 – Lance şi topoare cu disc şi spin descoperite la Deva şi Petroşani

S-a descoperit şi o gamă variată de unelte şi obiecte din corn şi os: săpăligi şi brăzdare din corn de cerb, spatule, sule, pumnale, amulete, sceptre, constatându-se o dezvoltare deosebită mai ales în cadrul culturilor Wietenberg şi Noua[194].

În epoca bronzului, mai ales în prima sa fază, un rol important îl are încă prelucrarea pietrei, uneltele de piatră continuând tipurile şi formele cunoscute din perioada anterioară sau reprezintă transpuneri în piatră ale unor piese de metal[195].

În ceea ce priveşte ceramica, se constată o varietate a formelor şi a motivelor decorative – mai ales în cadrul culturilor Wietenberg şi Otomani. Se consideră că punctul culminant al olăriei epocii din zona

191 *Ibidem*, p. 89-90.
192 *Ibidem*, p. 90.
193 *Ibidem*.
194 *Ibidem*.
195 *Ibidem*.

discutată o constituie ceramica fazelor II-III ale culturii Wietenberg (străchini, castroane, ceşti etc.) – „siluetele şi proporțiile vaselor, echilibrul dintre diferitele lor părți, ca şi raportul dintre acestea şi bogatul decor aplicat ne dezvăluie un deosebit simț estetic al meşterilor olari ai culturii Wietenberg"[196].

Foto 94 – Ceramică Wietenberg descoperită pe dealul Cetăţii din Deva

Foto 95 – Vas aparţinând culturii Otomani, descoperit la Deva

Se intensifică schimburile între comunităţi, în cadrul unei culturi sau pe arii mai largi. Acestea îmbracă o formă regulată şi organizată, de-a lungul cursului Mureşului trecând unul dintre marile drumuri ale preistoriei, care lega Podişul Transilvaniei de Câmpia Tisei[197]. Se transportau cantităţi mari de sare necesare populaţiilor din Vest, ca şi unele produse finite, erau aduse materii prime ca plumb, antimoniu, cositor, astfel ajungând în Transilvania piese de factură central-europeană[198]. Între comunităţile Wietenberg şi Otomani au fost relaţii de schimb permanente, constante şi de lungă durată, după cum o demonstrează descoperirile arheologice.

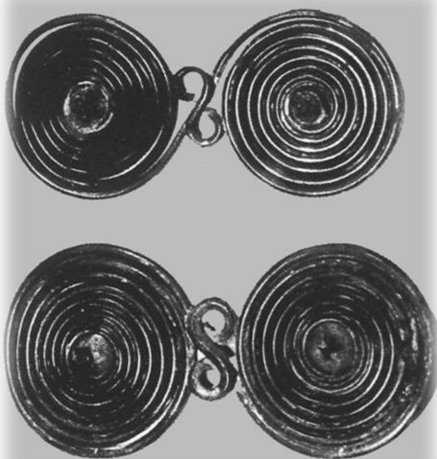

Foto 96 – Fibule din bronz de tip „ochelari" descoperite la Boş (Hunedoara)

196 *Ibidem.*
197 *Ibidem*, p. 91.
198 *Ibidem.*

Aşezările au caracter deschis, dispuse mai ales pe forme de relief proeminente, locuințele fiind adâncite în pământ şi de suprafață, având, de obicei, dimensiuni reduse[199].

O schimbare importantă are loc în domeniul credințelor religioase, se trece la cultele de esență uraniană[200]. În ceea ce priveşte ritul funerar, constatăm existența atât a inhumației, cât şi a incinerației, ultimul fiind dominant în perioada bronzului mijlociu.

În ornamentarea diverselor obiecte predomină motivul spiralic, mai apărând şi altele ca cercul, cercul roată, probabil legate de simbolistica solară[201]. Printre piesele cu posibil caracter de cult amintim: rotițe de cărucioare, altare, figurine antropomorfe, discul cu însemne solare de la Streisângeorgiu, unele tipuri de vase[202].

Caracteristicile specifice ale **epocii fierului** o diferențiază net de epoca precedentă, utilizarea fierului fiind fenomenul definitoriu. Epoca fierului se împarte în două mari perioade: prima epocă a fierului (denumită şi epoca hallstattiană) şi a doua epocă a fierului (La Tène). Epoca hallstattiană este împărțită în trei perioade: Hallstatt timpuriu (HaB1-3, 1000 - 750/700 a. Chr.), Hallstatt mijlociu (HaC, 750/700 - 600 a. Chr.) şi Hallstatt târziu (HaD, 600 - 450/400 a. Chr.)[203]. Pentru Transilvania s-a definit o perioadă de tranziție de la epoca bronzului la prima epocă a fierului, până la 1000 a. Chr.[204].

În perioada de tranziție (HaA-A2, 1100 - 1000 a. Chr.) evoluează grupe distincte, care derivă din culturile epocii bronzului, dar prezintă caracteristici proprii (clare în ceramică), ceea ce le diferențiază atât de fondul anterior, cât şi de cultura primei epoci a fierului[205].

Perioada se caracterizează şi prin maxima dezvoltare a metalurgiei bronzului[206]. Totuşi, fierul este cunoscut în Transilvania încă din Hallstatt-ul A, dar este rar utilizat.

La debutul **primei epoci a fierului** se constată o omogenizare culturală, acum apare o cultură nouă, unitară în aspectele ei generale, elementul specific fiind ceramica neagră canelată, numită de tip Gáva[207]. Formele caracteristice sunt vasele bitronconice, negre la exterior, roşii în interior, ornamentate adesea pe pântec cu caneluri, verticale, oblice sau în ghirlandă, străchinile, ceştile, vasele de tip sac[208].

Fierul este utilizat pe o scară mai largă de la finele secolului VIII a. Chr., dar mai ales din secolul VII a. Chr., folosirea sa amplificându-se în HaD, iar despre generalizarea utilizării fierului se poate vorbi doar din a doua epocă a fierului[209].

Spre sfârşitul primei jumătăți a secolului al VIII-lea a. Chr. apare cultura Basarabi, pe teritoriul Transilvaniei fiind menționate câteva zeci de puncte cu astfel de descoperiri, majoritatea concentrându-se pe cursul mijlociu al Mureşului[210].

Agricultura continuă să ocupe locul principal în economia comunităților epocii. Se cultiva grâu, orz, secară, mei, cânepă[211]. Se utilizează aceleaşi categorii de unelte ca în epocile anterioare, schimbări majore având loc mai ales în secolul al VII-lea a. Chr., de când se utilizează şi unelte din fier[212].

Descoperirea unor mari cantități de oase de animale ne indică rolul important jucat de carne în alimentație, mai ales carnea de bovine, ovicaprine, porcine, în cantități mai mici vânatul (cerb, căprior, mistreț, lup)[213]. Meşteşugurile practicate erau: țesutul, torsul, prelucrarea pieilor, olăritul, metalurgia, prelucrarea osului şi cornului.

199 *Ibidem.*
200 *Ibidem*, p. 96.
201 *Ibidem*, p. 95.
202 *Ibidem*.
203 V. Vasiliev, în *Istoria Transilvaniei*, vol. I, p. 52-63.
204 *Ibidem*, p. 52-54.
205 *Ibidem*, p. 53
206 *Ibidem*, p. 54.
207 *Ibidem*, p. 53
208 *Ibidem*, p. 56.
209 *Ibidem*, p. 57-58.
210 *Ibidem*, p. 60
211 *Ibidem*, p. 63.
212 *Ibidem*.
213 *Ibidem*, p. 63

Şi în această epocă locuinţele sunt adâncite şi de suprafaţă, cu o suprafaţă redusă, de 10-12 mp. În schimb fortificaţiile epocii sunt impunătoare, elementele de fortificare fiind şanţul, valul şi palisada[214].

Pentru această epocă, avem documentat cultul fertilităţii, cultul soarelui[215], iar ca rit funerar incineraţia şi inhumaţia.

Printre localităţile cu descoperiri din prima epocă a fierului amintim: Ardeu, Balomir (com. Sântămărie Orlea), Folt (com. Rapoltu Mare), Hunedoara, Rapoltu Mare, Silvaşul de Jos (oraş Hunedoara), Strei (oraş Călan), Streisângeorgiu (oraş Călan), Turdaş[216].

Mai trebuie menţionat că la finalul epocii bronzului şi primele faze ale epocii fierului are loc fenomenul îngropării depozitelor de bronzuri. Acestea sunt numeroase şi în judeţul Hunedoara, astfel de depozite fiind descoperite la: Aurel Vlaicu, Balşa, Deva (patru depozite), Uroi, Boş (municipiul Hunedoara), Romos, Sarmizegetusa, Strei – Săcel, Brad, Chergeş (com. Cîrjiţi), Cioclovina (com. Boşorod), Dumeşti, Hărău, Jeledinţi, Mărtineşti, Petroşani, Rapoltu Mare, Streisângeorgiu, Vaidei[217].

La începutul secolului al VI-lea a. Chr. în Transilvania pătrunde un grup scitic. Pe teritoriul judeţului nostru avem câteva astfel de descoperiri la Deva şi Simeria[218].

La începutul celei **de-a doua epoci a fierului**, spaţiul transilvan este dominat de către celţi, conform descoperirilor arheologice de până acum. Aceştia pătrund în Transilvania în secolul al IV-lea a. Chr. Există descoperiri care indică faptul că primele grupuri celtice au pătruns pe Valea Mureşului în a doua jumătate a secolului IV a. Chr. Menţionăm descoperirea unui coif celto-italic la Haţeg, probabil împreună cu un colier de bronz[219].

Obiecte celtice au mai fost semnalate la: Deva, o brăţară de bronz cu granulaţii[220]; Şoimuş-Bălata, un cuţit de luptă şi o foarfecă[221] Turdaş, o fibulă[222].

Foto 97 – Verigă cu semiove de la Uroi

Cele mai târzii descoperiri celtice din această zonă se pot data în *La Tène C*, fiind reprezentate de următoarele piese: o centură de bronz de la Veţel, o verigă cu semiove mari de la Uroi şi o fibulă de argint descoperită în peştera Bordul Mare de la Ohaba-Ponor[223].

---

214 *Ibidem*, p. 64.
215 *Ibidem.*
216 A. Ursuţiu*, Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureş),* Cluj-Napoca, 2002, p. 82-100.
217 M. Petrescu-Dâmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977, p. 39-45, 51-72, 80-118, 125-138, 161-163.
218 V. Vasiliev, *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980, p. 145, 149.
219 A. Rustoiu, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 30.
220 I. V. Ferencz, *Celţii pe Mureşul Mijlociu*, Sibiu, 2007, p. 41.
221 *Ibidem*, p. 46.
222 *Ibidem*, p. 47.
223 A. Rustoiu, *op. cit.*, p. 30.

MUNȚII ORĂŞTIEI,
CENTRUL REGATULUI DAC

Deocamdată, pentru perioada secolelor IV-III a. Chr., există puține descoperiri arheologice care ar putea da indicii cu privire la populația geto-dacică din zonă, dar aceasta reprezintă şi un stadiu al cercetărilor. Cert este că, din punct de vedere arheologic, odată cu secolul II a. Chr. constatăm o dezvoltare destul de bruscă a aşezărilor şi fortificațiilor dacice din zonă, cu un bogat material arheologic. Acum, mai ales de pe la jumătatea acestui secol, îşi au începuturile o serie de aşezări de pe Valea Mureşului.

Cele mai semnificative urme ale civilizației dacice de pe teritoriul județului Hunedoara aparțin epocii **Regatului Dac**, secolul I a. Chr. - începutul secolului al II-lea p. Chr. Pe lângă urmele arheologice, avem şi câteva izvoare scrise care servesc la reconstituirea istoriei politice a perioadei. Centrul Regatului se afla în Munții Şureanu, pe teritoriul actualului județ Hunedoara, astfel că într-un mod fericit istoria ridicării acestei construcții politice, rezultatele dezvoltării civilizației dacice din această zonă şi perioadă sunt strâns legate de teritoriul de care ne ocupăm.

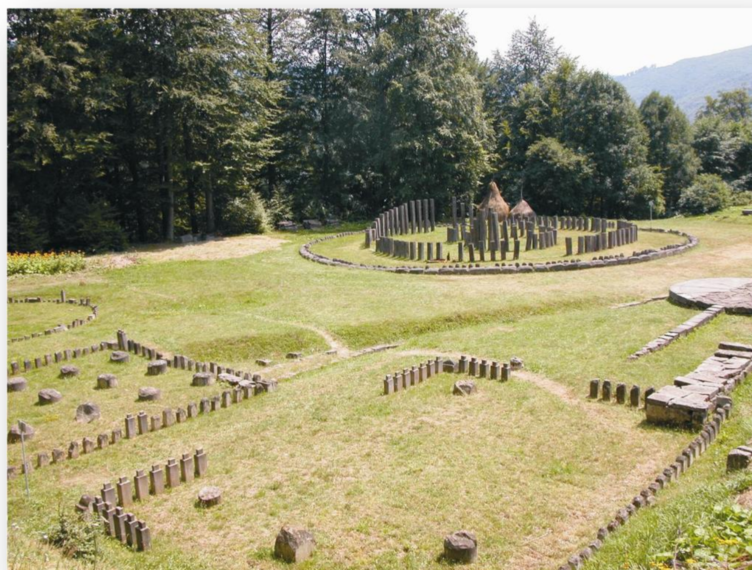

Foto 98 – Sarmizegetusa Regia, zona sacră

Geneza acestui centru de putere foarte important şi spectaculos este marcată de incertitudini. Cercetătorii consideră surprinzătoare apariția într-un spațiu politic puțin vizibil ca sudul Transilvaniei a unor personalități precum Burebista şi Deceneu, care au atras atenția contemporanilor asupra acestei părți a Europei[224].

Au fost exprimate diverse opinii cu privire la premisele apariției centrului de putere din Munții Orăştiei de la începutul secolului I a. Chr. Le vom aminti pe cele mai importante.

Burebista era conducătorul unei uniuni de triburi care-şi avea centrul în cetatea de la Costeşti-Cetățuie; aceasta fiind situată în zona muntelui sfânt Kogaionon, avea acces la mari bogății în zăcăminte de minereu de fier şi era în apropierea Văii Mureşului şi a Munților Apuseni pe care-i stăpânea[225]. Deci apariția centrului de putere din Munții Orăştiei ar fi o urmare a evoluției demografice şi a cristalizării

---

[224] G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la génèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011, p. 112.

[225] I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541), (*coord. I. A. Pop, Th. Nägler), Cluj-Napoca, 2003, p. 80.

câtorva centre de putere locale, intracarpatice – mai exact, centrele de pe Valea Mureşului mijlociu, atestate prin apariția aşezărilor şi fortificațiilor din secolul II-I a. Chr. şi de emisiunile monetare[226].

Conform altei ipoteze, ar fi fost vorba de un transfer de putere din zona de la sud de Carpaţi, probabil dintr-un centru din Muntenia, ținând cont că în perioada anterioară aici s-au acumulat anumite experiențe şi tradiții[227].

Mai nou, s-a exprimat ipoteza conform căreia creşterea demografică sesizabilă pe Valea Mureşului prin apariția unui număr mare de aşezări, cât şi a unor fortificații, s-ar datora pătrunderii, în secolul II a. Chr. / jumătatea acestui secol, a unor comunități şi a unui grup de războinici, cunoscuți ca „grupul Padea – Panagyurskij Kolonii", de la sud de Carpaţi, din sud-vestul României. Ar fi vorba de o populație formată din elemente tribalo-daco-scordisce, cu un caracter militar accentuat, cristalizată la nord de Balcani[228]. Pătrunderea grupurilor de războinici din sud (după analogiile de rit şi ritual funerar, dinspre Oltenia) s-ar fi produs din rațiuni strategice şi economice, iar câteva generații mai târziu se va naşte regatul lui Burebista[229].

Foto 99 – Sarmizegetusa Regia, poarta de vest a fortificației

La începutul secolului I a. Chr. se pun bazele Regatului Dac, prin acțiunea începută de către Burebista, sprijinit de marele preot Deceneu. Conform celor transmise de Iordanes[230], începutul domniei lui Burebista se situează în anul 82 a. Chr.[231]. De asemenea, la Strabon găsim câteva informații[232] referitoare la începuturile domniei: „Lăsând la o parte lucrurile mai vechi ale geților, întâmplările din urmă sunt următoarele. Ajungând în fruntea neamului său, care era istovit de războaie dese, getul Burebista l-a înălțat atât de mult prin exerciții militare, sobrietate şi ascultare de porunci, încât, în câțiva ani, a făurit un regat puternic şi a supus geților cea mai mare parte din populațiile vecine. Ba încă a ajuns să fie temut şi de romani. Căci trecând plin de îndrăzneală Dunărea şi jefuind Tracia – până în Macedonia şi Illiria – a pustiit pe celții care erau amestecați cu tracii şi cu ilirii şi a nimicit pe de-a întregul pe boiii aflați sub conducerea lui Critasiros şi pe taurisci".

226 H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca, 1972, p. 32-54.
227 R. Vulpe, *Le Gète Burebista, chef de tous les Géto-Daces*, în „Studia Thracologica", 1976, p. 52-55.
228 A. Rustoiu, *op. cit*, p. 33-36.
229 *Ibidem*, p. 37.
230 Iordanes, *Getica,* X, 67.
231 I. Glodariu, *op. cit*., p. 80.
232 Strabon, *Geografia*, VII, 3, 11.

Acțiunea lui Burebista are loc în contextul în care pericolul roman se extindea în Peninsula Balcanică, iar în vestul teritoriului se aflau celții şi e posibil ca războaiele dese menționate de izvor să reprezinte conflictele dintre uniunile de triburi existente[233].

Oricum, probabil şi datorită colaborării strânse cu puterea religioasă, dar şi forței militare şi viziunii sale politice, Burebista reuşeşte să aducă sub ascultare mare parte din teritoriile locuite de geto-daci. Unele uniuni de triburi sunt unificate pe cale paşnică, altele, se pare, sunt supuse prin forța armelor[234]. Reuşeşte să controleze regiunile unificate făcându-i pe locuitori să „asculte de porunci", prin posibile măsuri de însănătoşire a moravurilor şi prin sprijinul marelui preot, astfel că este înzestrat cu o „putere aproape regală"[235]. Inițial, Burebista a fost conducătorul unei uniuni de triburi, dar odată cu extinderea autorității sale asupra unui teritoriu mult mai larg, probabil a creat şi mijloacele şi instituțiile prin care să controleze aceste teritorii. Astfel, a început un proces de fortificare, în timpul lui încetează emisiunile monetare tradiționale şi a început emiterea monedelor de tip roman. Armata cu care a organizat numeroasele expediții presupunea o autoritate centrală destul de puternică, probabil a existat o cancelarie regală – din moment ce avem informații despre relații şi tratative diplomatice[236].

Reperele importante ale politicii sale externe sunt următoarele: expediția împotriva celților, cea care viza oraşele greceşti de pe țărmul Mării Negre, atacurile la sud de Dunăre şi implicarea în conflictul dintre pretendenții la conducerea Romei[237].

După anul 60 a. Chr. îi atacă pe celții care ocupau nord-vestul teritoriului din zona sa de interes, îi învinge şi îi dislocă, aceştia ajungând în vestul Europei, iar Burebista îşi extinde stăpânirea până la Dunărea Mijlocie, fără ca acest lucru să însemne dispariția totală a elementului celtic din regiune[238].

În jurul anului 55 a. Chr. organizează o expediție împotriva oraşelor greceşti de pe țărmul Mării Negre, probabil cu scopul de a le supune controlului său. O parte dintre ele au fost lovite necruțător, Olbia este cucerită şi distrusă – în 98 p. Chr., Dion Chrysostomos vede o parte din distrugeri –, Tyras are aceeaşi soartă, Histria a fost asediată, i-au fost distruse zidurile şi teritoriul ei rural a fost ocupat timp de trei ani, Tomis şi Mesembria au suferit lungi asedii, Callatis a avut distrugeri, la Odessos avem o pribegie în masă a cetățenilor[239]. Datorită mai vechilor bune relații cu geții, oraşul Dionysopolis a fost cruțat. Oricum, oraşele de pe țărmul Mării Negre, de la Olbia la Apollonia, au ajuns sub autoritatea lui Burebista[240].

Astfel, stăpânirea sa se întindea de la Morava şi Dunărea Mijlocie până la gurile Bugului, din Carpații Păduroşi până la Munții Haemus (denumirea antică a Munților Balcani), iar în decretul dat în cinstea lui Akornion este numit „cel dintâi şi cel mai mare dintre regii Traciei"[241].

O altă acțiune externă a sa se situează în contextul războiului civil de la Roma, dintre Pompei şi Caesar. Burebista îl trimite pe Akornion din Dionysopolis să poarte tratative cu Pompei. Cei doi poartă discuțiile la Heracleia Lyncestis şi se presupune că solul lui Burebista a obținut, în schimbul ajutorului militar oferit de Burebista, recunoaşterea cuceririlor pontice ale regelui dac[242], dar cel care iese victorios în confruntarea de la Pharsalus este Caesar care, după ce rezolvă problemele din interiorul Imperiului, plănuieşte o expediție şi împotriva Daciei. Însă în 44 a. Chr., Caesar este asasinat şi în acelaşi an moare şi Burebista[243].

După moartea lui Burebista, formațiunea statală creată de el se destramă. Datele arheologice şi puținele izvoare scrise păstrate ne fac să credem că nucleul statal din zona Munților Şureanu supraviețuieşte.

---

233 I. Glodariu, *Introducere în istoria antică a României*, Cluj-Napoca, 2001, p. 65.

234 I. H. Crişan, *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1977, p. 170-175.

235 I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei,* p. 81.

236 *Ibidem*, p. 84-85.

237 I. H. Crişan, *op. cit*, p. 230-266.

238 I. Glodariu*, op. cit*., p. 82; I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 230-241.

239 I. Glodariu*, op. cit*., p. 82.

240 I. Glodariu*, op. cit*., p. 82; I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 243-257.

241 I. H. Crişan, *op. cit.*, p. 285.

242 I. Glodariu*, op. cit*., p. 82-83; I. H. Crişan, *op. cit.,* p. 261-266.

243 I. Glodariu, op. cit., p. 85.

Urmaşul lui Burebista la conducerea Regatului Dac a fost Deceneu, marele preot şi colaboratorul apropiat al primului rege. Deceneu este cel care mută capitala politică a Regatului Dac de la Costeşti-Cetățuie (unde a funcționat în timpul lui Burebista) la Sarmizegetusa Regia (Dealul Grădiştii), unde se afla şi centrul religios. Astfel, din această perioadă funcțiile de rege şi mare preot sunt reunite, iar indicii privind separarea celor două funcții până la finalul existenței Regatului Dac nu există[244].

Deceneu e posibil să fi fost urmat de Comosicus, despre care ştim de la Iordanes că „... era socotit, datorită priceperii sale, şi rege pentru dânşii, şi preot şi judeca poporul ca judecător suprem. Şi după ce el a lăsat cele lumeşti, a venit la domnie Coryllus, regele goților şi timp de 40 de ani a stăpânit peste neamurile lui în Dacia”[245].

Coroborând izvoarele literare, se poate reconstitui o listă a regilor care, după moartea lui Burebista, au condus o formațiune politică cu capitala la Sarmizegetusa Regia: Deceneu, Comosicus, Coryllus-Scorilo şi Duras[246]. La aceştia s-ar putea adăuga un dinast cunoscut din descoperirile arheologice – Coson, al cărui nume apare pe monedele de aur descoperite în zona Munților Orăştiei, despre care s-a emis părerea că au fost bătute de Brutus, în timpul războaielor civile, pentru a fi plătiți mercenarii daci[247].

Ca repere ale evenimentelor politice în perioada dintre moartea lui Burebista şi până la venirea la putere a lui Decebal, în zona despre care discutăm, amintim: în timpul lui Augustus ştirile despre conflictele cu dacii erau un subiect frecvent de conversație la Roma[248], după războiul din 13-11 a. Chr. din Pannonia, dacii invadează această provincie, iar romanii organizează expediția generalului Marcus Vinicius care-i urmăreşte pe daci pe Mureş până în inima Daciei[249]. Oricum, până la sfârşitul secolului I p. Chr., granițele Imperiului Roman ajung la Dunăre, inclusiv teritoriul Dobrogei de azi este ocupat, iar controlul roman se exercită şi la nord de Dunăre, în zona Munteniei[250]. În acest context izvoarele literare ne menționează atacuri ale dacilor împotriva posesiunilor romane de la sud de Dunăre.

De fapt, chiar cauza oficială a debutului războaielor daco-romane de la finalul secolului I p. Chr. a constituit-o un atac daco-bastarno-roxolano-iazig din iarna anilor 85-86 în Moesia[251]. În aceste lupte îşi pierde viața chiar guvernatorul Moesiei, C. Oppius Sabinus. În urma acestor evenimente, în vara anului 86, împăratul Domitianus vine la Dunăre, împarte provincia Moesia în două unități administrative: Moesia Inferior şi Moesia Superior şi pregăteşte campania împotriva Daciei. În fruntea armatei care trece la nord de Dunăre pe un pod de vase l-a numit pe Cornelius Fuscus, comandantul pretoriului.

În aceste condiții grele pentru Regatul Dac, Duras, care trebuie să fi fost în vârstă (izvoarele ne spun că a domnit 40 de ani), probabil că a cedat domnia lui Diurpaneus[252]. După I. Glodariu, personajul amintit în izvoarele antice sub numele de Diurpaneus este acelaşi cu cel pomenit ca Decebal, ultima variantă fiind un supranume primit de rege după victoria asupra romanilor, însemnând „Onoratul Viteaz/Puternic”, dacă se ține seama că „dek” înseamnă a „onora” şi „balos” (din „bel”) înseamnă „puternic”[253]. Această opinie nu e acceptată de toți specialiştii, unii exprimând părerea că ar fi vorba de două persoane diferite[254].

Întinderea Regatului Dac condus de către Diurpaneus-Decebal era mult mai restrânsă decât cea a epocii lui Burebista, dar teritoriul era mai bine organizat. Probabil că cele trei funcții pe care le deținea Comosicus – rege, mare preot, judecător suprem – sunt în continuare deținute de aceeaşi persoană. Funcționa un sfat regal, este amintit Vezinas care „venea ca demnitate îndată după Decebal”[255] – înseamnă o funcție, probabil, politică şi militară, situată pe scară ierarhică imediat după cea regală –,

244 *Ibidem,* p. 86.
245 Iordanes, *Getica*, 73-74.
246 I. Glodariu, *op. cit.,* p. 87.
247 *Ibidem.*
248 Horatius, *Satire*, II, 6, 51-53.
249 I. Glodariu, *op. cit*., p. 89.
250 *Ibidem*.
251 *Ibidem*, p. 128.
252 *Ibidem*, p. 129.
253 *Ibidem*, p. 91.
254 C. C. Petolescu, *Le nom de Decebalvs dans l'onomastique dace*, în „SCIVA”, 58, 1-2, 2007, p. 11-19.
255 Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVII, 10, 1.

existau împuterniciți puși în fruntea agriculturii, comandanți de fortificații, cancelaria regală, soli trimişi la popoare vecine[256].

În ceea ce priveşte politica externă, locul central este ocupat de conflictele cu Imperiul Roman, în acest context situându-se şi alianțele cu unele populații vecine. La finalul secolului I p. Chr. şi începutul secolului II p. Chr. s-au desfăşurat patru războaie între Regatul Dac şi Imperiul Roman. Motivul principal al acestor conflicte a fost de natură politică-militară, la care probabil s-a adăugat şi o motivație economică.

Despre începutul primului dintre aceste conflicte am pomenit mai sus. Ca răspuns la atacul daco-bastarno-roxolano-iazig împotriva Moesiei, din iarna anilor 85-86, în vara anului 86, împăratul Domitian vine la sud de Dunăre şi organizează o campanie militară, în fruntea armatei romane numindu-l pe Cornelius Fuscus, comandantul pretoriului. Acesta trece Dunărea pe un pod de vase. Diurpaneus cere de mai multe ori pace, dar este refuzat. În bătălia decisivă, ce a avut loc în 87 p. Chr., armată romană este învinsă, murind chiar Fuscus, iar dacii au capturat stindardul legiunii V Alaudae, numeroşi prizonieri şi material de război[257].

Romanii reiau ofensiva în anul 88 p. Chr., când generalul Tettius Iulianus pătrunde prin Banat spre Sarmizegetusa. În lupta de la Tapae (Porțile de Fier ale Transilvaniei), victoria aparține romanilor. Pe parcurs, Decebal a cerut de mai multe ori pace, dar aceasta se încheie doar în 89. Tratativele sunt purtate de Diegis, fratele lui Decebal[258]. În urma acestui tratat, Decebal intra în rândul regilor clientelari Imperiului Roman. El trebuia „să aibă drept prieteni şi drept duşmani pe prietenii şi duşmanii poporului roman" – adică renunța la propria politică externă, primea din Imperiu subsidii anuale în bani şi „meşteşugari de tot felul, şi pentru timp de pace, şi pentru timp de război..."[259].

La începutul secolului II p. Chr. au loc cele două conflicte decisive dintre daci şi romani. Sursele păstrate sunt puține, majoritatea fiind pierdute, una dintre ele rămânând reprezentările de pe Columna lui Traian, ele fiind probabil realizate după scrierile lui Traian despre războaiele daco-romane.

Foto 100 – Scenă din lupta de la Tapae imortalizată pe Columna lui Traian

256 I. Glodariu, *op. cit*., p. 92-92.
257 *Ibidem*, p. 129.
258 *Ibidem.*
259 *Ibidem*.

Pe 25 martie 101 împăratul Traian pleacă din Roma şi se îndreaptă spre Dunăre[260]. Decebal cere pace, fără succes, armatele romane înaintând pe două coloane: cea care îl are în frunte pe Traian trece Dunărea la Ramna (*Lederata*) şi înaintează prin Banat spre Jupa (*Tibiscum*), iar a doua a trecut Dunărea la Orşova (*Dierna*) şi face joncţiunea cu prima la Jupa[261]. Dinspre Banat, trupele romane se îndreaptă spre Tapae, unde se dă bătălia ce trebuie să fi fost extrem de sângeroasă, din moment ce pe Columna lui Traian sunt redaţi soldaţi romani răniţi şi într-o scenă împăratul îşi rupe veşmintele pentru a lega rănile soldaţilor răniţi[262]. Traian obţine victoria, este proclamat Imperator de trupele sale, apoi se deplasează spre Ţara Haţegului[263]. Odată cu venirea iernii, Decebal încearcă o diversiune, atacând, împreună cu aliaţii săi bastarni şi roxolani, Moesia. Traian se îndreaptă spre acest teritoriu şi îi învinge pe daci şi aliaţii lor la *Nicopolis ad Istrum* şi Adamclisi[264]. În 102 trupele romane reiau înaintarea spre Sarmizegetusa Regia. Principalele forţe romane, conduse de Traian, atacă dinspre nord, urcând pe Valea Grădiştii şi cuceresc „munte după munte cu mari pericole"[265]. Într-una dintre cetăţi au găsit prizonierii luaţi în 87, vulturul Legiunii V Alaudae şi maşinile de război[266]. Se pare că luptele au fost grele. Într-o cetate este capturată sora lui Decebal, pe Columnă apar scene de supunere a unor daci, Sarmizegetusa este atacată din spate de cavaleria maură condusă de generalul Lusius Quietus[267]. Se presupune că acesta a pătruns în Transilvania prin Pasul Vulcan, a cucerit cetatea Băniţa, apoi şi-a împărţit cavaleria în mai multe coloane, care au făcut joncţiunea la Comărnicel, de unde au înaintat spre Sarmizegetusa pe drumul de plai[268]. Aşezarea de la Feţele Albe şi cartierul de vest al Sarmizegetusei au fost incendiate[269]. În final, Traian acceptă pacea solicitată de către Decebal, dar impune condiţii extrem de dure. Prin tratatul de pace încheiat în 102, Decebal se obliga să predea toate armele şi maşinile de război, să extrădeze inginerii şi dezertorii şi să nu mai primească alţii, să dărâme cetăţile, să cedeze teritoriile ocupate de către romani şi să renunţe la o politică externă proprie[270]. În Dacia au rămas trupe romane, comandate de Longinus, care trebuiau să supravegheze îndeplinirea condiţiilor păcii. Sunt date ce atestă demantelarea parţială a fortificaţiilor de la Costeşti-Cetăţuie, Sarmizegetusa Regia şi Luncani-Piatra Roşie[271]. În toamna anului 102 Traian primeşte titlul de *Dacicus Maximus*.

Foto 101 – Regele Decebal (87-106)

Foto 102 – Împăratul roman Marcus Ulpius Traianus (98-117)

260 *Ibidem*, p. 131.
261 *Ibidem*, p. 132.
262 *Ibidem.*
263 *Ibidem*.
264 *Ibidem.*
265 Cassius Dio, *Istoria romană*, LXVIII, 8.
266 I. Glodariu, *op. cit*., p. 132.
267 *Ibidem*.
268 *Ibidem.*
269 *Ibidem.*
270 *Ibidem.*
271 *Ibidem*, p. 133.

Ambele părți continuă pregătirile în vederea următoarei confruntări. În 103, romanii încep construirea podului de la Drobeta, sub conducerea arhitectului Apollodor din Damasc. Decebal încalcă tratatul de pace din 102: caută aliați printre popoarele vecine, își reface în grabă fortificațiile, ocupă teritorii de la iazigi (aliați ai romanilor în timpul primului război)[272].

Pe 4 iunie 105, Traian părăseşte Roma, armatele romane trec podul la Drobeta. Decebal cere pace, i se refuză. Nu a găsit aliați nici între vecini. Încearcă să îl asasineze pe împărat, fără succes, apoi încearcă să îl şantajeze prin capturarea lui Longinus, dar generalul se sinucide[273]. Traian înaintează fără mari probleme, apar defecțiuni în tabăra lui Decebal, unii daci se supun împăratului roman. Grosul trupelor romane atacă dinspre Țara Hațegului. Trupele romane asediază zidurile Sarmizegetusei Regia. Reprezentările de pe Columna lui Traian redau scene dramatice: soldații romani găsesc sursa de apă a cetății şi taie accesul apărătorilor spre ea, doi nobili daci împart ultimele rezerve de apă apărătorilor, Decebal reuşeşte să se strecoare din cetate cu câțiva însoțitori, romanii trimit după el un escadron condus de Tiberius Claudius Maximus, aceştia îl ajung din urmă, iar regele Decebal alege soluția sinuciderii, pentru a nu fi prins viu de către romani[274]. Capul şi mâna dreaptă a regelui sunt tăiate şi duse lui Traian, care se afla la Ranistorum. Împăratul le-a arătat soldaților, apoi le-a dus la Roma[275].

Foto 103 – Scena de pe Columna lui Traian reprezentând asaltul unei cetăţi

După înfrângerea militară a dacilor, Sarmizegetusa Regia a fost distrusă, templele au fost incendiate, chiar se pot observa în piatră urmele dălților romanilor, semn al unei distrugeri metodice[276]. Deşi situații similare sunt rare în istoria militară a Romei, distrugerea Sarmizegetusei Regia nu reprezintă un fenomen izolat al politicii romane, printre exemplele mai cunoscute fiind Corint, Cartagina, Numantia, Ierusalim şi Pamyra[277]. La fel ca în celelalte situații, şi în cazul Sarmizegetusei gestul a avut motivații politice, economice, dar şi religioase[278]. În ceea ce priveşte ultimul aspect, se

272 *Ibidem*.

273 *Ibidem,* 132-133.

274 *Ibidem*, p. 134.

275 *Ibidem*.

276 I. Glodariu, *The destruction of sanctuaries in Sarmizegetusa Regia*, în „Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie", Bucureşti, 2006, p. 113-126.

277 P. Pupeză, *Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepţie a politicii romane?*, în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi", Cluj-Napoca, 2010, p. 155-166.

278 *Ibidem*, p. 160.

pare că rezistența armată a dacilor s-a fundamentat pe sentimentul religios[279], astfel că a fost distrus în totalitate centrul religios şi politic al acestora.

După cucerire, pe locul capitalei Regatului Dac va staționa o unitate militară romană, pentru aproximativ 11 ani, iar populația din zona Munților Şureanu a fost evacuată[280].

Una dintre importantele realizări ale epocii o reprezintă complexul de cetăți care avea în centru Sarmizegetusa Regia şi care cuprinde Costeşti-Cetățuie (com. Orăştioara de Sus), Blidaru (Ocolişu Mic, com. Orăştioara de Sus), Piatra Roşie (com. Boşorod), Bănița din județul Hunedoara şi Căpâlna din județul Alba.

Acest sistem de fortificații realizat de regii daci în Munții Şureanu impresionează prin modul unitar al concepției care a dus la edificarea lui, scopul fiind acela de a ridica un brâu de fortificații care să apere capitala religioasă, politică şi economică a Regatului Dac. Aceste fortificații controlau căile de acces spre Sarmizegetusa Regia, dinspre direcțiile de unde se putea aştepta un atac, alături înflorind şi aşezări civile; zona fiind în antichitate mai dens locuită decât în prezent.

În aceste cazuri sunt combinate sisteme de fortificare tradiționale (val, palisadă) cu cele din piatră fasonată. Zidurile din piatră fasonată sunt inspirate din lumea elenistică şi au fost ridicate, începând de la mijlocul secolul I a. Chr., cu participarea meşterilor veniți din oraşele greceşti de pe țărmul vestic al Mării Negre[281]. Zidul elenistic consta din două paramente din blocuri de calcar fasonate cu grijă, care alternau cu blocuri dispuse transversal (butise) pe direcția paramentului. Spațiul dintre cele două şiruri de blocuri se umplea cu emplecton – sfărâmături de piatră şi pământ foarte bine bătut. Pentru a evita posibilele împingeri laterale până la perfecta tasare a emplectonului, în blocuri se săpau jgheaburi, în „coadă de rândunică" şi în ele se aşezau capetele unor bârne de lemn care uneau cele două paramente. Zidul dacic (*murus dacicus*) s-a inspirat din acesta, renunțându-se doar la butise[282].

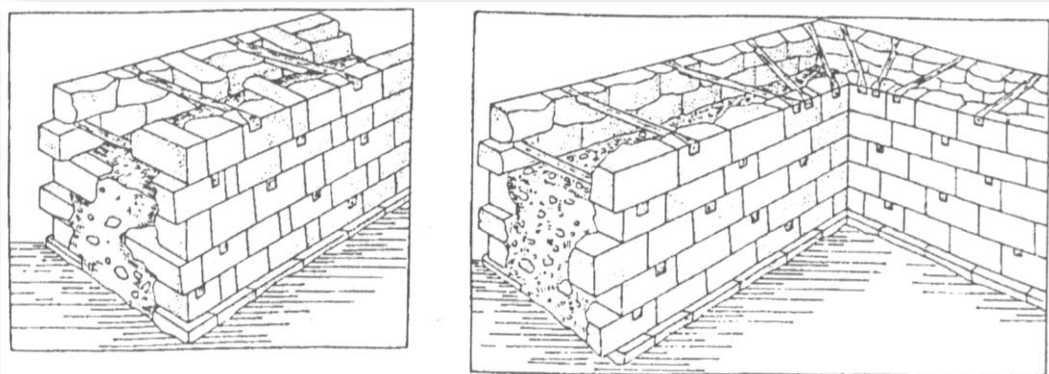

Fig. 10 – Propuneri de reconstituire a zidului elenistic, respectiv *murus dacicus*

Ca o caracteristică a locuirii din zona capitalei Regatului Dac, menționăm faptul că realizarea fortificațiilor, a templelor, a locuințelor şi a altor construcții din zonele civile a necesitat ample lucrări de amenajare a unor terase pentru că roca din zonă nu a permis existența unor terase naturale de dimensiuni corespunzătoare necesităților dacilor.

Prima menționare a monumentelor de la sud de Orăştie apare în secolul al XVI-lea la Heltai Gáspár[283]. Interesul autorităților pentru zonă apare la începutul secolului al XIX-lea, în urma descoperirii întâmplătoare a unui tezaur de monede. Fiscul austriac a trimis acolo mineri sub

279 G. Florea, *Archeological observations concerning the Roman conquest of the area of the Dacian kingdoms capital*, în „ActaMN", 29-30, 1, 1989-1993, p. 37.

280 I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei*, p. 135.

281 Idem, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p. 158-159.

282 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996, p. 53-55.

283 *Ibidem*, p. 16.

conducerea lui B. Aigler care semnalează în raportul lor câteva monumente[284]. Pe parcursul secolului al XIX-lea ruinele din zonă sunt vizitate de o serie de specialişti ai vremii cum ar fi M. J. Ackner, J. F. Neigebaur, A. Fodor.

Cercetările sistematice în zonă încep în 1924 la Grădiştea Muncelului sub conducerea lui D. M. Teodorescu, şi vor fi continuate de un colectiv coordonat de O. Floca, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, I. Glodariu.

La **Costeşti-Cetățuie**[285] (altitudine 561 m) s-a aflat prima capitală a Daciei, în epoca regelui Burebista. În acest punct valea Apei Grădiştii se îngustează brusc, iar din vârful mamelonului privirea cuprinde întreaga vale a Apei Grădiştii, până la confluența cu Mureşul. Găsim mai multe etape de fortificare. În prima fază pe trei versanți a fost ridicat un val de pământ, pe culmea valului erau înfipți stâlpi de lemn, dispuşi pe două şiruri, la distanța de 3,30 m unul de celălalt, iar în spațiul dintre şiruri se afla pământ bătut. În faza a II-a, pe pantele de sud şi vest, s-a ridicat un zid, în tehnica elenistică descrisă mai sus, cu câte un turn la cele două extremități şi unul central. Se mai construieşte un turn pe partea de vest a aceleiaşi terase, şi încă trei turnuri pe versantele de est şi nord. În interiorul cetății, la capetele de nord şi de sud ale platoului, au fost ridicate două turnuri-locuință (ambele cu două faze de construcție). Ele au două nivele: parterul construit din piatră de calcar, în tehnica descrisă mai sus, iar etajul este reprezentat de un zid din cărămizi mari, slab arse. Acoperişul a fost realizat din țigle. Parterul era folosit ca depozit, locuința propriu-zisă aflându-se la nivelul superior. Înălțimea părții de piatră a turnurilor era de aproximativ 2 m, iar partea de cărămidă trebuie să se fi înălțat mai mult de 3 m, înălțimea totală fiind de 5-6 m. În spațiul dintre turnurile-locuință se afla un turn de veghe susținut de patru stâlpi de lemn şi barăci pentru garnizoana cetății. Spre unul din turnuri duce o scară monumentală din lespezi de calcar. În ultima fază constructivă, se datează aşa-numitul val roşu, care, urmărind în general traseul valului vechi, se petrece în cleşte în fața turnului II, formând intrarea. La Costeşti-Cetățuie se aflau patru temple patrulatere, amplasate pe patru terase ale dealului, amenajate de daci.

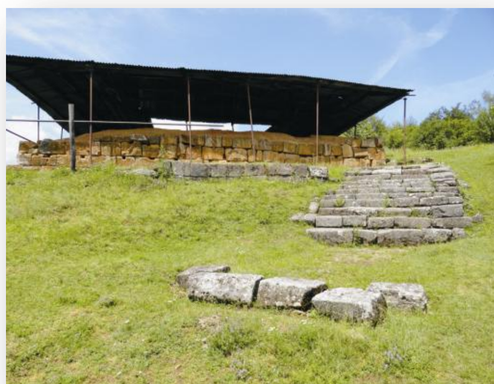

Foto 104 – Costeşti-Cetăţuie.
Turn-locuinţă cu scări monumentale

Foto 105 – Zid de cărămidă de
la unul din turnurile-locuinţă

Cetatea **Blidaru**[286] (altitudine 705 m) este cea mai impozantă lucrare de acest gen din zonă. Pentru a face terenul propice unei asemenea construcții, vârful mamelonului a fost îndreptat şi lărgit, fiind amenajate suprafețele netede din interiorul cetății, iar ceva mai jos, la cota şeii ce-l leagă de dealurile din sud şi vest, a fost amenajată o terasă îngustă, suportul zidului de incintă. De pe platoul superior există o vizibilitate bună asupra cetății de pe dealul „Cetățuie” de la Costeşti şi asupra turnurilor ce se înşiruie pe culmea dealului Făeragul.

---

284 S. Jakò, *Cercetări arheologice la cetatea Grădiştea Muncelului în anii 1803-1804*, în „ActaMN”, III, 1966; S. Jakò, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anul 1803 (I)*, în „ActaMN”, V, 1968; S. Jakò, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anii 1803-1804 (II)*, în „ActaMN”, VIII, 1971, cu detalii privind evenimentele din 1803-1804.

285 H. Daicoviciu, Şt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăţi şi aşezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1989, p. 178-180.

286 *Ibidem,* p. 181-183; I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *op. cit*., p. 69.

Foto 106 – Cetatea Blidaru
(vedere aeriană)

Construcția a fost ridicată în două etape. În prima fază a fost ridicată incinta dinspre est, de forma unui patrulater neregulat. La colțuri au fost ridicate patru turnuri patrulatere. Intrarea în cetate se făcea prin turnul 1, din colțul sud-vestic. Este o poartă *à chicane* - odată dărâmată poarta de lemn, inamicul intrat în turn se izbea de peretele din spate al construcției şi era nevoit să cotească spre dreapta, spre o nouă poartă, care dădea în cetate. Canaturile porții şi colțul exterior al turnului sunt decorate cu profilaturi verticale. Tot în această fază a fost ridicat, pe versantul de sud-vest al mamelonului, un turn izolat, pătrat, iar la jumătatea sudică a platoului din interiorul cetății, un turn-locuință. În câteva blocuri din prima asiză se observă litera „C" incizată, probabil un semn de constructor. Cronologic, construcția se datează după domnia lui Burebista.

În faza a II-a a fost construită cetatea II, mai mare, înglobând şi prima incintă. Acum, turnul izolat a fost legat prin ziduri ce porneau spre nord şi est. Poarta de intrare se afla pe latura estică şi era flancată în interior de două scurte ziduri. Pe laturile de nord-vest şi de sud-vest ale cetății, de pe fața internă a zidului de incintă, pornesc alte ziduri perpendiculare pe el, ce întâlnesc în spate un zid care le uneşte, formând astfel încăperi patrulatere, cu dimensiuni inegale. Aceste ziduri sunt ridicate din piatră locală – plăci de micaşist sumar fasonat – alternând cu blocuri de calcar, apareiajul zidului amintind oarecum de tabla de şah. Încăperile cuprinse între ziduri aveau la bază un spațiu de depozitare a proviziilor, iar sus erau adevărate „cazemate", prevăzute cu platforme pe care puteau fi instalate maşini de război. Înălțimea estimată a zidului în acest sector era de 5-6 m. În interiorul cetății au fost descoperite resturile unor barăci de lemn, adăpostul garnizoanei de aici. În afara zidului cetății se află o cisternă construită cu mortar, în tehnica romană. Datarea fazei a doua de construcție este târzie, foarte probabil anterioară celei de-a doua confruntări cu romanii.

Foto 107 – Cetatea Blidaru, o parte din zidul cetăţii şi intrarea

Foto 108 – Cetatea Blidaru, zidul cetăţii cu bloc cu literă grecească

Cetatea de la Blidaru se remarcă şi prin faptul că în jurul ei se află cea mai densă rețea de turnuri de apărare care, alături de pantele abrupte ale mamelonului şi de fortificația din vârful lui, creşteau dificultățile pentru orice inamic[287].

În apropiere de cetatea de la Blidaru, în punctul „Pietroasa lui Solomon", s-au descoperit două temple patrulatere[288].

Foto 109 – Piesă din argint cu reprezentarea unei feline, descoperită la Blidaru-Pietroasa lui Solomon

Masivul stâncos **Piatra Roşie** (823 m altitudine)[289] este legat doar spre est de celelalte înălțimi printr-o şa şi o pantă ceva mai domoală, restul pantelor fiind aproape verticale.

Foto 110 – Masivul stâncos Piatra Roşie (vedere aeriană)

287 A. Pescaru, E. Pescaru, C. Bodó, *New elements of fortification in the area of citadel of Costeşti – Blidaru*, în „Daco-Geţii", Deva, 2003, p. 47-54.

288 A. Rusu-Pescaru, *Sanctuarele Daciei*, Deva, 2005, p. 27-29.

289 H. Daicoviciu, Şt. Ferenczi, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 199-201.

Elementele de fortificare au fost amplasate pe versantul de est şi pe platou. Cetatea are două incinte: una construită din piatră fasonată, în tehnica *murus dacicus*, cealaltă din zid de piatră nefasonată. Incinta mică include cinci turnuri, dintre care patru de colţ şi unul pe latura de est. Intrarea în cetate se făcea prin turnul de la colţul nord-estic. Spre ea ducea un drum lat (care porneşte din dreptul intrării de pe zidul din latura de est a incintei mari), pavat în prima incintă cu lespezi de calcar; la intrare începea o scară din calcar, lată de 2,50 m, care era mărginită de balustrade din blocuri din acelaşi material. Cu puţin înainte de a ajunge la turnul incintei cu ziduri din piatră ecarisată, drumul pavat are o ramificaţie spre nord care duce la clădirea cu absidă de pe terasa situată sub platoul cetăţii. În absida acestei clădiri s-a descoperit aşa-numitul *scut de la Piatra Roşie*, cu bogate reprezentări animaliere şi vegetale. În interiorul incintei mici a cetăţii se afla o mare clădire, două încăperi rectangulare şi un deambulatoriu absidal, cazarma garnizoanei permanente a cetăţii. Nu departe de turnul din colţul de nord-vest se află „cisterna" cetăţii, cu diametrul de circa 2 m, săpată direct în stânca masivului. La nord de incinta mică s-au descoperit plintele unui templu patrulater.

Foto 111 - Piesă din bronz descoperită la Piatra Roşie, reprezentând un personaj feminin

Foto 112 – Drumul pavat de la Piatra Roşie

La est de **Băniţa**[290] se înalţă mamelonul de calcar aproape conic (904 m) care poartă numele de Dealul Cetăţii sau Dealul Bolii. Singurul versant accesibil, dar cu mari dificultăţi, este cel de nord, pe care, de altfel, s-au amplasat, etajat, elementele de fortificare. Elementele de fortificaţie de la Băniţa înglobează o serie de construcţii cu caracter militar: ziduri de incintă, turnuri, platforme de luptă, val de apărare, ridicate pe terasele şi culmea înălţimii. Primul dintre ele este un zid lung de 115 m şi gros de 2 m, ridicat pe panta de nord şi parţial pe cea de nord-est. Tehnica de construcţie este cea cunoscută sub numele de *murus dacicus*. În partea de nord-est a zidului se află intrarea în cetate constând dintr-o poartă monumentală cu trepte de calcar încadrate de balustrade din andezit. Dincolo de această poartă se află platoul superior al cetăţii, de fapt trei terase în trepte, prevăzute şi ele cu elemente de fortificare. Pantele de sud, est şi vest sunt foarte abrupte încât aproape că nu necesitau ridicarea pe ele a unor construcţii de apărare.

Dealul Grădiştii, locul anticei **Sarmizegetusa Regia,** se află în spatele confluenţei pâraielor Valea Albă şi Valea Godeanului şi reprezintă un picior al Muncelului[291]. Sarmizegetusa Regia era formată din trei părţi distincte: cetatea, zona sacră şi „cartierele" cu construcţii civile, acestea din urmă fiind situate la est şi la vest de primele două.

290 *Ibidem*, p. 211-213.
291 *Ibidem*, p. 193-195.

Toate terasele pe care se ridică construcțiile (civile, militare, de cult) sunt antropogene, dar numai terasele din zona sacră sunt susținute şi protejate de ziduri puternice ridicate în tehnica de inspirație elenistică, unele având în antichitate o înălțime de 12-14 m. Terasele cele mai mari ajungeau la zeci de metri lungime şi 20-30 m lărgime (cea mai mare avea 200 m lungime şi o lățime medie de 50 m), încât pentru amenajarea lor s-au excavat, tasat şi consolidat sute de mii de metri cubi de pământ şi stâncă.

Cetatea a fost ridicată în jurul mamelonului cu înălțimea de 1.000 m, dominant atât față de „cartierul" de vest al capitalei, cât şi în raport cu zona sacră. Astăzi, se poate vedea doar o parte din ea, dar şi aceasta refăcută de către romani după instalarea lor pe Dealul Grădiştii.

Conform condițiilor de pace impuse de romani după războiul din 101-102, dacii au fost obligați să demanteleze o parte din zidul de incintă. În preajma izbucnirii celui de-al doilea război daco-roman de la începutul secolul II p. Chr., după plecarea detaşamentului roman, dacii au reînălțat zidurile cetății folosind vechiul traseu.

Construcțiile civile constau din locuințe, hambare, ateliere, conducte de apă, canale de drenaj, drumuri pavate, scări. Planul locuințelor era diferit: rectangular (cu două trei încăperi), poligonal sau circular. De obicei, pe o terasă din aşezarea civilă se afla o locuință şi o construcție anexă. În zona civilă a aşezării funcționau, de asemenea, ateliere. Pe traseul actual al zidului dintre poarta de vest şi poarta de sud, sub zid s-a descoperit un atelier de forjă roman, iar sub acesta s-a găsit un atelier monetar dacic.

Foto 113 – Coloană de andezit refolosită de romani în zidul fortificaţiei de la Sarmizegetusa Regia

Atât cartierele civile, cât şi zona sacră erau înzestrate cu instalații de captare şi transportare prin conducte de lut ars a apei potabile şi cu instalații de drenare a apei provenite din precipitații.

Aici a fost ridicată o impresionantă incintă sacră, întinsă pe două terase antropogene, unde, la un moment dat, au funcționat în paralel şapte temple.

Acceptându-se ideea că sistemul de fortificații din Munții Orăştiei a fost construit pentru a proteja şi controla accesul spre Sarmizegetusa, atunci reprezintă o punere în operă a unei concepții de organizare a teritoriului de tip centru-periferie[292]. În mod just se consideră că Valea Mureşului reprezintă bazinul agricol care a făcut posibilă ridicarea fortificațiilor din Munții Orăştiei şi menținerea în viață a aglomerațiilor din jurul Sarmizegetusei[293]. Argumente în acest sens sunt: identificarea la Măgura Călanului (com. Sântămărie Orlea) şi la Deva-cariera Bejan a surselor de materie de primă pentru

292 G. Florea, *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011, p. 161.

293 *Ibidem*, p. 163.

calcarul, respectiv andezitul utilizat la construcțiile monumentale din Munții Şureanu; nevoia de a controla teritoriul (axa fiind Valea Mureşului) care asigura o parte importantă a cerealelor necesare şi pe unde trecea fluxul de produse de import[294].

Metalurgia fierului s-a dezvoltat în mod deosebit în această perioadă, remarcându-se mai ales zona capitalei, unde s-au descoperit numeroase ateliere de prelucrare a fierului, iar cantitatea de fier descoperită în unelte şi în lupe doar la Sarmizegetusa Regia depăşeşte cantitatea descoperită în restul Europei din afara Imperiului Roman[295].

Se remarcă varietatea obiectelor obținute din fier, de la diferitele categorii de unelte, la materialele de construcție. Acest lucru nu trebuie să surprindă, ținând cont de faptul că în zona capitalei Regatului Dac existau numeroase zăcăminte de minereu, în apropierea cărora au funcționat cuptoare de redus minereul[296]. În aceste instalații, de obicei, se obțineau lupe din fier în greutate de 9-12 kg. Într-un singur loc în Dacia s-au obținut lupe de peste 40 kg – din cuptoarele care au funcționat la Gura Tâmpului, lângă Sarmizegetusa Regia[297]. Pe terasele Dealului Grădiştii au fost descoperite ateliere de făurărie şi numeroase unelte din fier şi lupe, în ateliere, diferite construcții sau în depozite[298]. Ținând cont de descoperirile din zona capitalei Regatului Dac, se poate spune că „aici s-a dezvoltat o adevărată industrie siderurgică, numeroasele ateliere aprovizionate cu fier extras din zonă producând suficient pentru satisfacerea nevoilor mereu sporite ale înfloritoarelor aşezări locale, dar şi pentru îndestularea celor aflate în zone mai îndepărtate"[299]. Amintim doar atelierul de pe terasa a VIII-a (deasupra zonei sacre) şi cel de la Căprăreața[300]. În ultimul caz, atelierul[301] consta dintr-o baracă din lemn, de mari dimensiuni, în interiorul ei aflându-se vatra forjei (sub vatră pământul a fost înroşit până la adâncimea de 1 m). Inventarul atelierului consta din unelte de făurărie: nicovale, baroase, ciocane, cleşti, apărători de gură de foale, desfundătoare ale gurilor de foale, dălți etc., din lingouri, piese în curs de prelucrare şi piese finite de tâmplărie, pentru agricultură. Pe o terasă vecină s-au descoperit aproximativ 1.000 de kg de fier brut sub formă de lupe.

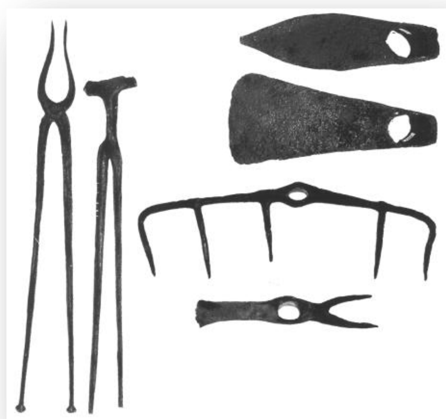

Foto 114 – Unelte din fier descoperite la Sarmizegetusa Regia

Foto 115 – Ceaşcă dacică descoperită în cetatea Costeşti

Obiectele obținute din fier erau de o mare diversitate şi acopereau toate domeniile de activitate, aşa cum se poate observa dintr-o simplă enumerare a lor: unelte de făurărie (nicovale, baroase, ciocane, cleşti,

294 *Ibidem.*
295 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *Civilizaţia fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979, p. 150.
296 *Ibidem*, p. 22.
297 *Ibidem*.
298 E. Iaroslavschi, *Zona siderurgică din preajma capitalei statului dac*, în „Geto-Dacii", Deva, 2004, p. 58.
299 *Ibidem,* p. 59.
300 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit*., p. 39.
301 I. Glodariu, *Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică*, în „ActaMN", XII, 1975, p. 107-134.

tăietoare cu coadă, dălți, dornuri, punctatoare, pile)[302], unelte de tâmplărie (topoare, barde, tesle, fierăstraie, compasuri, unelte pentru scos cuie, dălți, cuțitoaie, sfredele, rindele, pile, răzuitoare)[303], unelte de orfevrărie (ciocane, nicovale, cleşti, filiere)[304], unelte pentru prelucrarea pietrei (topoare, ciocane, dălți)[305], unelte agricole (brăzdare şi cuțitul de plug, oticul necesar curățării brăzdarului şi cuțitului, greble, sape, săpăligi, seceri, coase, îmblăcie, cosoare)[306], piese de harnaşament şi de car (zăbale, catarame de fier, pinteni, părțile metalice pentru care)[307], arme (umbo-uri de scut, vârfuri şi călcâie de lănci, săgeți, săbii, pumnale, cuțite de lovit)[308], materiale de construcție şi obiecte de întrebuințare curentă (scoabe pentru lemn şi piatră, cuie şi piroane, ferecături, țâțâni, balamale, nituri, drugi, chei, cârlige, ținte, frigări, furculițe, vase din fier, cremaliere, trepiede, cercuri de fier, crampoane)[309].

Principala ocupație şi în această epocă rămâne agricultura, cu cele două ramuri de bază ale ei: cultivarea plantelor şi creşterea animalelor. Am văzut mai sus varietatea uneltelor folosite la cultivarea pământului. Descoperirile arheologice aduc informații şi despre plantele cultivate. Astfel, la Sarmizegetusa Regia s-au descoperit semințe din două specii de grâu, semințe de secară, mei, drăgaică, zizanie, orz, zămoşiță, luşcă, orzoaică, bob, linte, muştar, rapiță, mac, semințe de la o iarbă furajeră, usturoi[310], la Costeşti-Cetățuie s-au descoperit semințe de spanac porcesc şi de mohor[311].

Proviziile de cereale erau depozitate în gropi de provizii sau în hambare. În zona noastră de interes au fost descoperite puține gropi de provizii, mai frecvent gropi în care erau depuse mari vase de provizii[312]. În schimb este demn de amintit că în aşezările din zona Munților Şureanu au fost descoperite urmele unor magazii şi hambare[313]. De exemplu, la Sarmizegetusa Regia, lângă locuința de la „Terasa depozitului de vase" s-a descoperit o magazie cu vase ceramice, boabe de grâu, secară şi bulgări mari de mei carbonizat[314], iar la Fețele Albe s-au descoperit urmele unei astfel de construcții ridicate din lemn pe o bază din pietre de calcar[315].

În ceea ce priveşte creşterea animalelor, pe baza determinărilor osteologice se poate preciza că, în principal, se consumau ovinele şi caprinele, bovinele, suinele[316].

Majoritatea construcțiilor din epoca dacică erau din lemn, astfel că un loc important îl ocupa şi meşteşugul dulgheriei – tâmplăriei. Uneltele sunt variate, deseori specializate pe anumite operațiuni[317]. Materialul obişnuit la ridicarea locuințelor, a diferitelor anexe, a cisternelor, pentru realizarea unor piese de mobilier, lemnul a fost utilizat şi în arhitectura sacră – din lemn era realizată mare parte din suprastructura templelor – şi în cea militară – palisadele, grinzile transversale care legau cele două paramente ale zidurilor din piatră fasonată etc. În zona Munților Şureanu, la Sarmizegetusa Regia şi Muchia Chişetoarei, s-a păstrat o parte din structura din lemn a cisternelor – lemn de zadă, respectiv gorun[318].

Un loc aparte a fost ocupat de prelucrarea pietrei, mai ales dacă ținem seama de impresionantele edificii militare şi religioase din zona capitalei Regatului Dac. În mod obişnuit se utiliza piatra existentă în zona în care se realizau diferitele construcții[319]. O cantitate uriaşă de piatră a fost dislocată de daci cu ocazia realizării lucrărilor de terasare care constau din excavarea pământului şi a pietrei din partea superioară a

302 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.*, p. 43-57.
303 *Ibidem,* p. 77-95.
304 *Ibidem*, p. 96-103.
305 *Ibidem*, p. 104-108.
306 *Ibidem,* p. 58-75.
307 *Ibidem*, p. 124-128.
308 *Ibidem*, p. 129-142.
309 *Ibidem*, p. 112-123.
310 G. Gheorghiu, *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului*, Cluj-Napoca, 2005, p. 133.
311 *Ibidem*.
312 *Ibidem*, p. 136.
313 *Ibidem,* p. 137.
314 C. Daicoviciu şi colab., *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului*, în „Materiale", VII, 1961, p. 309-310.
315 I. Glodariu, *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II a. Chr.– I p. Chr.),* Cluj-Napoca, 1983, p. 137.
316 Idem, în *Istoria Transilvaniei*, Cluj-Napoca, 2003, p. 97.
317 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, *op. cit.,* p. 77-95.
318 G. Gheorghiu, *op. cit.,* p. 154.
319 I. Glodariu, *op. cit.*, p. 98.

dealului şi bătătorirea în partea de jos până la obţinerea unor suprafeţe netede şi stabile[320]. Nu întotdeauna piatra locală corespundea necesităţilor constructive. Aceasta a fost situaţia în cazul construcţiilor din Munţii Şureanu, unde s-a adus calcar de la Măgura Călanului[321] pentru ridicarea construcţiilor cu caracter militar, a unei părţi a templelor, a amenajărilor din zona sacră, chiar şi pentru utilizarea la baza clădirilor civile, şi andezit de la cariera Bejan (Deva)[322], pentru o parte dintre edificiile de cult.

Se practică în continuare şi metalurgia bronzului[323]. Ateliere de prelucrare a bronzului şi orfevrărie au funcţionat la Ardeu, Bănița, Grădiştea de Munte, Costeşti-Cetăţuie, Piatra Roşie[324], după cum o dovedesc descoperirile arheologice – construcţii destinate lor, uneltele specifice, tiparele, piesele în curs de prelucrare.

Foto 116 şi 117 – Tipare de la Bănița

Din bronz se produceau accesorii vestimentare: catarame, verigi simple şi cu nodozităţi; piese de podoabă – fibule şi brăţări; piese de harnaşament: verigi, zăbale, pinteni; piese de car: bucşe de roţi, ornamente, obiecte de întrebuinţare curentă şi uneori vase[325].

Din argint s-au confecţionat fibule, lanţuri de centură din sârmă împletită şi din plăcuţe, colane, brăţări, inclusiv mari brăţări-spirale cu capetele ornamentate cu palmete şi capete de şarpe, inele, rar cercei etc[326]. Pe teritoriul judeţului, la Cerbăl, s-a descoperit un tezaur ce cuprindea obiecte de argint – un fragment de lanţ, brăţări, dintre care o brăţară-spirală cu extremităţile în formă de capete de şerpi, cercei, două fragmente de fibule cu scut, inele – spirale mici şi monede de argint[327]. Mai adăugăm că la Orăştie[328] şi Vaidei[329] s-a descoperit câte o brăţară spiralică de argint.

Până de curând, pentru perioada clasică de dezvoltare a civilizaţiei dacice, exceptând monedele, se cunoşteau extrem de puţine obiecte din aur. Izvoarele antice relatează despre cantităţile mari de aur şi argint care au fost duse la Roma, ca pradă de război, după cucerirea Regatului Dac. Activitatea căutătorilor de comori pe Dealul Grădiştii a dus la descoperirea unor brăţări spiralice de aur. Pentru zece brăţări se cunosc condiţiile descoperirii, datorită cercetărilor arheologico-judiciare[330]. S-a stabilit că locul

---

320 E. Iaroslavschi, *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997, p. 32.

321 I. Mârza, *Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăştie et les carrières antiques*, în „ActaMN", 32/1, 1995, p. 199-207.

322 Idem, *Andezitul utilizat de daci în construcţiile sacre de la Sarmizegetusa Regia – petrografie şi provenienţă*, în „ActaMN", 34/1, 1997, p. 819-823.

323 A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci*, Bucureşti, 1996, passim.

324 G. Gheorghiu, *op. cit.,* p. 155.

325 I. Glodariu, *op. cit*., p. 100.

326 *Ibidem*, p. 101.

327 G. Gheorghiu, *op. cit*., p. 31.

328 *Ibidem*, p. 42.

329 *Ibidem*, p. 49.

330 R. Mateescu, *Între aducere de ofrandă şi ascundere. Studiu de caz asupra depunerii brăţărilor dacice de aur*, în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi", Cluj-Napoca, 2010, p. 128-140.

descoperirii îl reprezintă una dintre pantele foarte abrupte din perimetrul „cartierului civil de est”, nu departe de atelierul metalurgic de la „Căprăreața”[331].

La rândul lui, meşteşugul olăritului a cunoscut o dezvoltare remarcabilă în perioada clasică a civilizației dacice. Compoziția pastei vaselor, arderea devin tot mai bune, iar roata olarului este răspândită pretutindeni[332]. Ceramica dacică este reprezentată de forme lucrate cu mâna şi la roată, observându-se în această perioadă creşterea cantității ceramicii lucrate la roată. Pentru zona Munților Orăştiei putem spune că ceramica lucrată la roată este majoritară. Arderea vaselor se făcea în cuptoare cu reverberație, ca acelea descoperite în două puncte din Deva[333], Fețele Albe, Costeşti[334]. Formele frecvent întâlnite sunt: borcanele, vasele de provizii – chiupurile cu buza în trepte şi vasele de tip *dolia* cu buza îngroşată şi orizontală, vasul de tip *situla*, capacele, castroanele, străchinile, fructierele, cănile, ceştile, vasele de tip *kantharos*, vasele de tip crater, strecurătorile, vasul cu guler, vasul cu tub[335]. Un aspect aparte, deosebit al ceramicii dacice îl reprezintă ceramica pictată. Este vorba de ceramică de lux, care este produsă sub influența venită din lumea mediteraneană[336], preponderentă fiind pictura pe angobă, de origine elenistică, cu motive geometrice.

Foto 118 – Fragment de vas dacic pictat descoperit la Sarmizegetusa Regia

În secolul I p. Chr. apare stilul figurativ specific centrului de olărie din Munții Orăştiei, ceea ce reprezintă o noutate în ansamblul producției ceramicii pictate şi al artei dacice târzii[337]. Apariția acestei ceramici este explicată printr-o combinație între o inițiativă locală (o inovație în materie de ornamentație născută într-un atelier din ambianța Sarmizegetusei Regia) şi un impuls venit dinspre motivistica figurată elenistico-romană[338]. Apoi, meşterii autohtoni au încercat un gen de pictură inspirat de natura care-i înconjura şi de fondul mitologic autohton. „Nevoile locale marcate de anumite exigențe sporite față de

331 *Ibidem*.

332 I. Glodariu, *op. cit.,* p. 98.

333 O. Floca, *Cuptor dacic de ars vase descoperit la Deva*, în „Apulum”, IX, 1971, p. 163-270; M. D. Lazăr, *Un nou cuptor dacic pentru ars ceramică descoperit la Deva*, în „Sargetia”, XIV, 1979, p. 637-643.

334 G. Gheorghiu, *op. cit*., p. 138.

335 *Ibidem*, p. 139-146.

336 G. Florea, *Ceramica pictată. Artă, meşteşug şi societate în Dacia preromană (sec. I a. Chr. - I p. Chr.),* Cluj-Napoca, 1998, p. 233.

337 *Ibidem*, p. 236.

338 *Ibidem*, p. 236-237.

restul Daciei, mediul mai elevat, ca şi prezenţa unor străini în număr mai mare, poate, decât în alte centre au stimulat spiritul creativ, astfel explicându-se apariţia acestui gen de decoraţie doar în regiunea Sarmizegetusa Regia"[339].

În capitala Regatului Dac s-au descoperit şi urme care atestă prelucrarea sticlei[340]. Este vorba de descoperirea pe terasa a VIII-a a Dealului Grădiştii a unui tub de suflat sticla, a unor bulgări de sticlă şi a unui posibil fragment de creuzet cu pojghiță de sticlă care sugerează prezența unui meşter sticlar la Sarmizegetusa Regia, în ultima perioadă de existență a Regatului Dac[341].

Pentru prima fază de dezvoltare a monetăriei dacice (aproximativ între anii 250 a. Chr. şi 150 a. Chr.) se semnalează doar o monedă de tip Banat, descoperită la Petroşani, iar în localitatea Romoşel (comuna Romos) s-a descoperit o monedă de tip Jiblea[342]. În schimb, pentru faza a doua de dezvoltare a monetăriei dacice există mai multe descoperiri, cele mai numeroase fiind descoperirile de tip Răduleşti-Hunedoara (sub formă de tezaure sau ca piese izolate)[343]. În tezaure au mai fost descoperite tetradrahme thasiene, monede Macedonia Prima, drahme Apollonia şi Dyrachium, monede romane republicane şi imperiale[344]. Aceste tipuri monetare au fost descoperite şi ca piese izolate, la fel ca monede din bronz emise de Histria, monede emise de Mesembria[345]. Un loc aparte îl ocupă monedele de aur – s-au descoperit două tipuri: monede Lysimach şi monedele tip Koson[346].

Foto 119 – Monede dacice din aur de tip Koson

Foto 120 – Monede dacice din argint, tip Răduleşti-Hunedoara

339 *Ibidem*, p. 237.
340 E. Iaroslavschi, *Au prelucrat dacii sticla?*, în „Studii dacice", Cluj-Napoca, 1981, p. 166-173.
341 *Ibidem*, p. 171-173.
342 G. Gheorghiu, *op. cit*., p. 183.
343 *Ibidem*, p. 184.
344 *Ibidem,* p. 185-190.
345 *Ibidem*.
346 *Ibidem*, p. 192-193.

În timpul domniei lui Burebista încetează emisiunile monetare tradiționale copiate sau inspirate după cele macedonene şi elenistice şi începe să se bată monedă care imită denarul roman[347]. La Sarmizegetusa Regia s-au descoperit urmele unui atelier monetar, într-una din gropile căruia au fost recuperate patru ştanțe monetare, cu care se bătea monedă ce imita denari romani: denar republican de la 126 a. Chr., denar republican de la 86 a. Chr., denar al împăratului Tiberiu[348]. De asemenea, o ştanță monetară cu care se băteau monede ce imitau un denar republican din secolul I a. Chr. a fost descoperită la Ludeştii de Jos[349].

În această perioadă se generalizează în Dacia şi comerțul pe bază de monedă[350]. Produsele de import demonstrează legăturile cu lumea elenistică şi romană. Până spre sfârşitul secolului II a. Chr. piața dacică era mai bogată în produse greceşti, dar de acum ponderea acestora scade în favoarea celor romane, iar în perioada anterioară confruntării cu romanii ultimele predomină, cel puțin în zona capitalei Regatului Dac[351]. Erau importate în special mărfuri de lux: vase de bronz, obiecte de argint, vase de sticlă, dar se întâlnesc şi obiecte din fier sau vase ceramice[352].

Foto 121 – Pond (greutate) din plumb descoperit la Sarmizegetusa Regia

În zona Sarmizegetusei au fost descoperite şi o serie de ponduri, unele în zona sacră a capitalei. Marea lor majoritate au fost realizate din plumb. Acestea demonstrează că în zona capitalei se folosea sistemul ponderal al as-ului libral, cel utilizat în întreg Imperiul Roman după reforma lui Augustus[353].

În legătură cu utilizarea scrisului în lumea dacică avem câteva izvoare scrise, dar şi dovezi arheologice. În ceea ce priveşte sursele literare, Dio Cassius aminteşte în două locuri despre acte scrise: scrisoarea primită de către Domitian de la Decebal şi trimisă de primul Senatului şi trimiterea de către buri, înainte de începutul operațiunilor militare din războiul din 101-102, a unei ciuperci mari pe care era scris cu litere latine[354].

347 I. Glodariu, *op. cit*., p. 102.

348 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Die Münzstatte von Sarmizegetusa Regia*, în „Ephemeris Napocensis”, II, 1992, p. 57-68.

349 I. Glodariu, *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elensitică şi romană*, Cluj, 1974, p. 155.

350 I. Glodariu în „Istoria Transilvaniei”, p. 103.

351 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *op. cit*., p. 205.

352 *Ibidem*.

353 G. Gheorghiu, *Primele ponduri descoperite la Sarmizegetusa Regia*, în „Studii de Istorie Antică”, Deva – Cluj-Napoca, 2001, p. 189-198; Idem, *New weights discovered in the area of Sarmizegetusa Regia*, în vol. „Daco-Geţii”, Deva, 2004, p. 75-78; G. Gheorghiu, V. Crişan, *Noi ponduri dacice din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Transilvaniei*, în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi”, Cluj-Napoca, 2010, p. 132-140.

354 I. Glodariu, *op. cit.,* p. 113-114.

În acest context amintim blocurile cu litere incizate descoperite la Costeşti-Blidaru, Costeşti-Cetățuie, Sarmizegetusa Regia[355] şi la turnul de la Poiana lui Mihu, de lângă Blidaru[356]. La acestea se adaugă litera incizată descoperită în cariera de la Măgura Călanului, pe peretele unui front de lucru[357]. Astfel de litere incizate sunt frecvente în lumea greacă şi, la fel ca acolo, în Dacia, au avut semnificații diferite[358]. Blocurile cu litere incizate din Munții Şureanu se împart în două categorii: cele descoperite *in situ* şi cele găsite în poziție secundară. În prima grupă se înscriu blocurile cu sigla „C" din turnul-locuință de la Costeşti-Blidaru şi blocul cu aceeaşi siglă de la turnul din Poiana lui Mihu (un bloc cu astfel de literă a fost descoperit şi la turnul-locuință de la Căpâlna), litera Θ de pe un bloc al cetății de la Blidaru - aceste sigle au indicat destinația lotului de blocuri fasonate în carieră[359]. De asemenea, s-a presupus că litera din carieră reprezenta un avertisment – că locul respectiv trebuia evitat, că acolo se aluneca într-o groapă, într-o cavernă[360]. În legătură cu literele de pe blocurile fasonate pe toate cele şase fețe, descoperite în poziție secundară, s-a presupus că marcajele au avut semnificații diferite, cum ar fi ghidaje de montare pentru o construcție de tip platformă, monograme[361].

La Sarmizegetusa Regia a fost descoperit un vas cu inscripție, conic, cu pereții îngroşați la buză şi la fund, sub buză au fost realizate patru perforații, două câte două față în față[362]. Tot sub buză, înainte de ardere, au fost aplicate de patru ori câte două ştampile: una cu cuvântul *DECEBALVS*, cealaltă cu *PER SCORILO*[363].

Foto 122 – Vasul dacic cu ştampilele DECEBALVS şi PER SCORILO

Pe o serie de vase, mai exact pe unele capace şi funduri de vase descoperite în zona capitalei, apar semne grafice, mai ales litere din alfabetul grecesc şi cel latin[364]. În funcție şi de forma de vas pe care apar, aceste semne şi litere pot fi interpretate ca fiind semne de proprietate, au legătură cu conținutul –

355 G. Gheorghiu, *op. cit*., p. 172.

356 I. Glodariu şi colab., *Ocolişu Mic, com. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara, punct La Vămi – Poiana lui Mihu*, în „Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 2007", Târgovişte, 2008, p. 208.

357 V. Moraru, V. Pârvu, *Noutăţi la Măgura Călanului*, în *„Sargetia"*, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 645, fig. 6.

358 I. Glodariu, *Blocuri cu marcaje în construcţiile dacice din Munţii Şureanului*, în „Ephemeris Napocensis", VII, 1997, p. 65-87.

359 *Ibidem*, p. 74-75.

360 *Ibidem*, p. 78.

361 *Ibidem*, p. 76-77.

362 Idem, *Din nou despre „Decebalus per Scorilo*", în „Sargetia", XX, 1986-1987, p. 93.

363 *Ibidem*.

364 G. Florea, *Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia*, în „Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu", Cluj-Napoca, 2001, p. 179-187.

măsură de capacitate, felul conținutului[365]. O descoperire aparte o reprezintă un fragment de picior de strachină sau castron pe care se află zgâriată o scurtă inscripție cu litere latine cursive, care ar putea fi considerată prima atestare epigrafică a unui roman în capitala Regatului Dac[366].

În acest areal au fost descoperite şi instrumente medicale, care oferă informații despre cunoştințele din domeniu deținute de daci. Amintim trusa medicală de la Sarmizegetusa Regia[367], descoperită într-o clădire din aşezarea civilă şi care demonstrează că la finalul secolului I p. Chr., aici activa un chirurg[368]. Descoperirea instrumentelor medicale, a unor plante medicinale, pomenirea în izvoarele scrise antice ale unor plante utilizate, probabila utilizare a unor izvoare termale (precum cele de la Germisara) demonstrează că în lumea dacică existau anumite cunoştințe medicale relativ avansate[369].

Interesante sunt şi elementele de arhitectură civilă. În zona Sarmizegetusei, au fost ridicate locuințe ce aveau următoarele caracteristici: ridicarea lor la suprafața solului, folosirea masivă a pietrei, inclusiv a celei de calcar fasonat, la baza pereților, dimensiunile considerabile ale încăperilor, existența, uneori, a două niveluri[370]. În afara locuințelor, există câteva descoperiri importante care intră în aceeaşi sferă a construcțiilor cu caracter civil: captări ale izvoarelor, conducte de teracotă pentru apă potabilă, cisternele din lemn sau construite în tehnica romană (Blidaru), canalele săpate în stâncă sau realizate din blocuri de calcar, scări monumentale din piatră fasonată, drumuri pavate, unele cu lespezi de calcar şi acoperiş[371].

Arhitectura militară cunoaşte o dezvoltare deosebită în această perioadă. În cazul fortificațiilor din județul Hunedoara găsim atât urme ale elementelor tradiționale ca valul de pământ, palisada sau şanțul, cât şi elemente noi, specifice zonei capitalei, zidurile de inspirație elenistică. În afara cetăților descrise mai sus, aflate în imediata apropiere a Sarmizegetusei Regia, fortificații au mai fost semnalate la Bretea Mureşană-Măgura Sârbilor[372], Câmpuri Surduc-Cetățeaua[373], Câmpuri Surduc-„La mănăstire"[374], Deva-Dealul Cetății, Dealul Piatra Coziei[375], Ardeu-Cetățuie[376]. Cetățile din această epocă adăposteau permanent o garnizoană restrânsă, nefiind cetăți de refugiu[377]. Se cunosc şi două fortificații liniare, de baraj: una la Porțile de Fier ale Transilvaniei, cealaltă la Cioclovina Ponorici[378].

În epoca Regatului Dac, apar mare parte dintre edificiile de cult – templele. Această evoluție arhitecturală nu este neapărat semnul unei modificări a ritualului[379]. Templul nu este loc de adunare pentru credincioşi. Ritualul sacrificial, ca punct central al cultului, continuă să se desfăşoare în cea mai mare parte afară, în jurul altarului (care în lumea clasică se află în fața templului). Precizăm că dacii au fost politeişti (credeau în mai mulți zei).

Cele mai spectaculoase materializări ale sacrului sunt, fără îndoială, templele, împărțite în mai multe categorii, în funcție de forma lor: temple patrulatere formate din aliniamente de coloane (Bănița, Blidaru-punct Pietroasa lui Solomon, Costeşti-Cetățuie, Dealul Grădiştii-Sarmizegetusa Regia, Piatra Roşie), temple circulare (Dealul Grădiştii-Sarmizegetusa Regia şi Fețele Albe) şi construcții cu absidă cu caracter de cult (Piatra Roşie – clădirea din incinta mare). Templele patrulatere şi absida din centrul celor circulare sunt orientate, cu mici excepții, spre nord, nord-vest. Efortul necesar ridicării majorității acestor temple rezultă şi din faptul că acolo unde materialul local nu corespundea cerințelor, se aducea materialul

---

365 *Ibidem*, p. 182-183.

366 *Ibidem,* p. 181, 183-185.

367 C. Daicoviciu şi colab., *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului – Blidaru"*, în „Materiale", III, 1957, p. 260-261.

368 L. Suciu, *Instrumentar medical şi „farmaceutic" în Dacia preromană*, în „Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase", Bistriţa – Cluj-Napoca, 2006, p. 282.

369 *Ibidem*, p. 275-283.

370 I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu-Pescaru, Fl. Stănescu, *op. cit.,* p. 210.

371 *Ibidem*, p. 211.

372 L. Mărghitan, *Fortificaţii dacice şi romane. Sisteme de pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului*, Bucureşti, 1978, p. 23-26.

373 *Ibidem,* p. 26-27.

374 *Ibidem*, p. 27-28.

375 *Ibidem*, p. 15-23.

376 C. Bodó, I. V. Ferencz, *Câteva consideraţii privind fortificaţia şi aşezarea dacică de la Ardeu (com. Balşa), jud. Hunedoara*, în „Istros", XI, 2004.

377 I. Glodariu, *Arhitectura dacică*, p. 118-119.

378 Idem, în *Istoria Transilvaniei*, p. 108.

379 V. Pirenne-Delforge, *Religion grecque*, în „Religions de l'antiquité", Paris, 1999, p. 121.

de construcţie din altă parte, chiar de la zeci de kilometri distanţă. Astfel, în Munţii Şureanu, s-a adus calcar de la Măgura Călanului[380] şi andezit de la Dealul Bejan, de lângă Deva[381].

Foto 123 – Drumul pavat cu lespezi de calcar, de la Sarmizegetusa Regia

Zona sacră cea mai închegată, impresionantă prin concepţie, este cea de la Grădiştea de Munte (com. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara) – antica Sarmizegetusa Regia[382]. Aici găsim temple patrulatere şi circulare, dispuse pe două terase: terasa a X-a şi a XI-a. Ambele terase, la fel ca majoritatea celor de pe Dealul Grădiştii, sunt antropogene, dar aici s-au construit ziduri de susţinere a acestor terase de mari dimensiuni. Aceste ziduri au fost construite în tehnica *murus dacicus*, în faţa teraselor a IX-a, a X-a şi a XI-a. La ridicarea diferitelor construcţii din zona sacră (temple, altar, piaţă, eventuale clădiri anexe templelor) s-a folosit calcarul, andezitul şi lemnul. La un moment dat, funcţionau în acest perimetru şapte temple: două circulare şi cinci rectangulare, unele dintre acestea suferind modificări, reconstrucţii în timp. În zona sacră a anticei Sarmizegetusa Regia se pătrundea pe un drum care venea dinspre cetate; acesta era pavat cu lespezi de calcar, fiind folosit ca drum pentru procesiuni. La intrarea în arealul sacru, se împărţea în două ramuri, una mergea spre templul de pe terasa a X-a, iar cealaltă se termina în piaţa pavată tot cu lespezi de calcar de pe terasa a XI-a.

Pe terasa a X-a s-a aflat un singur templu patrulater, într-o primă fază construit din calcar şi lemn, apoi din andezit; această a doua fază a templului era în construcţie în epoca războaielor cu romanii conduşi de Traian. În a doua fază, probabil se dorea ridicarea unei clădiri impresionante, dat fiind că se preconiza a fi singura care avea şi coloanele din piatră. Astfel, ca elemente de construcţie, remarcăm existenţa a trei componente (se pare că toate din piatră): plinta din andezit (cu diametrul de peste 2 m), aşezată pe o fundaţie de piatră şi lut; peste ea se aşeza o bază de coloană, iar peste aceasta coloana de andezit. În condiţiile în care numeroase elemente ale acestui templu au fost refolosite de romani, fiind descoperite, de exemplu, în zidul fortificaţiei romane sau îngropate, iar cercetarea arheologică duce în continuare la descoperirea unor elemente inedite[383], este riscant a propune reconstituiri.

380 I. Mârza, *Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăştie et les carrières antiques*, în „ActaMN", 32/1, 1995, p. 199-207.

381 Idem, *Andezitul utilizat de daci în construcţiile sacre de la Sarmizegetusa Regia – petrografie şi provenienţă*, în „ActaMN", 34/1, 1997, p. 819-823.

382 C. Bodó, *Quelques considérations sur les temples datant de l'époque du Royaume Dace*, în „Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World", Braşov, 2007, p. 13-16.

383 I. Glodariu şi colab., *Grădiştea de Munte, com. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara [Sarmizegetusa Regia]*, în „CCA, campania 2006", Tulcea, 2007, p. 169.

Pe terasa a XI-a se află restul templelor, de mai mici dimensiuni. În partea de sud se află două temple patrulatere, unul dintre ele având mai multe faze de construcție, cea mai veche din epoca lui Burebista. Urma un spațiu liber, relativ mare, probabil loc pentru desfăşurarea ceremoniilor impuse de religie. Aici se afla izvorul a cărui apă a fost captată. Apoi, la marginea pieței pavate, se găsea construcția pentagonală, a cărei utilitate se lega de nevoile cultului. Aproape de zidul de susținere a terasei a X-a, a fost descoperit *Soarele de andezit*, de fapt un altar din andezit. Urmau celelalte patru temple din zona sacră, relativ grupate: două circulare şi două patrulatere din andezit, ultimele două fiind în partea nordică a terasei. Față-n față cu altarul de andezit, se afla templul mare circular, apoi, în nordul terasei, aşezate aproximativ în linie, cele două temple patrulatere din andezit şi cel circular mic. Intrările ultimelor trei temple dădeau în aceeaşi direcție, spre „centrul” zonei sacre, în timp ce intrarea în templul mare circular se făcea dinspre estul terasei, şi nu dinspre piață. Este de remarcat acest amănunt, deoarece acest templu avea „spatele” spre piața unde probabil aveau loc ceremoniile. Astfel că pentru a intra în el, trebuia să fie ocolită pe jumătate din circumferință.

Foto 124 – Templul mare circular de la Sarmizegetusa Regia

Foto 125 – Templu patrulater din andezit de la Sarmizegetusa Regia

Terasa a XI-a este străbătută de un canal din elemente din calcar în formă de U. Acest canal pornea din două puncte ale terasei, de lângă zidul care sprijinea terasa a X-a, colecta apa şi alte lichide rezultate ale ritualurilor efectuate aici, apoi se vărsa pe marginea terasei a XI-a, spre vale.

Foto 126 – Canalul din zona sacră de la Sarmizegetusa Regia

Săpăturile arheologice din ultimii ani au scos la lumină un depozit de blocuri de calcar aflat în umplutura terasei a X-a, în spatele paramentului intern al zidului de susținere al acesteia[384]. Aceste blocuri au fost fasonate pe toate cele şase fețe, iar inițial au fost prinse între ele cu scoabe de fier fixate în plumb. Pe o parte dintre aceste blocuri s-au descoperit litere greceşti sau alte marcaje incizate. Acestea se adaugă altor blocuri de acelaşi tip descoperite în zonă. Blocurile provin de la o construcție care s-a aflat în zona sacră, fiind demontată de daci într-unul din momentele de reamenajare şi reconstrucție a acestui spațiu. Apoi, au fost îngropate chiar de către daci în zona sacră, chiar dacă unele erau într-o stare suficient de bună pentru a putea fi refolosite la alte construcții. Acest gest a fost explicat prin intenția dacilor de a le proteja, îngroparea lor în zona sacră datorându-se dorinței ca aceste elemente de arhitectură să nu fie profanate, în mod asemănător cum obiectele din temple sunt depuse în *favissae*[385].

Primele construcții din zona sacră, cele din epoca lui Burebista, au fost ridicate din calcar. Apoi, treptat, este utilizat andezitul, din acest material fiind realizate templele aflate în picioare la începutul secolului II p. Chr.

Foto 127 şi 128 – „Soarele de andezit" din zona sacră de la Sarmizegetusa Regia

Un alt complex de temple de acelaşi tip, dar de dimensiuni mai mici, ar putea exista la Fețele Albe, în punctul numit *Şesul cu Brânză*. Acest punct se află pe un deal aflat în imediata apropiere a Sarmizegetusei Regia şi este parte a unei aşezări de mari dimensiuni, extinse pe zeci de terase. La *Şesul cu Brânză* există cinci terase amenajate cu grijă, susținute şi protejate printr-o rețea de ziduri[386] ridicate în tehnica de inspirație elenistică. Terasele sunt ocupate de construcții, unele cu mai multe faze: pe terasa I se află o construcție circulară cu încăpere posibil cu absidă în centru, pe terasa a II-a se află o construcție circulară cu plan complex, pe terasa a III-a un templu circular simplu de tipul celui de la Sarmizegetusa Regia, pe terasa a IV-a nu s-a descoperit nicio construcție *in situ*, iar pe terasa a V-a se semnalează urmele a două posibile clădiri pe cele două laturi. Se adaugă elementele de la edificii sacre aflate în poziție secundară: pilaştrii de calcar şi de andezit, un bloc de andezit de colț, tamburi de calcar – acestea sugerează prezența unor temple patrulatere. Prin analogii cu descoperirile de pe Dealul Grădiştii, putem presupune existența unui templu cu elemente de andezit, similar celor două din nordul terasei a XI-a (elementul de construcție de colț, din andezit, este similar cu cele de la Sarmizegetusa, din locul indicat), şi a unui templu din calcar, cu aliniamente de coloane. O ipoteză ar fi ca aceste temple să se fi aflat tot pe acest complex de terase. Prezența aici a unui astfel de complex ar explica şi grija pentru amenajarea acestor terase. Reutilizarea pilaştrilor de la templele distruse la edificiul de pe terasa I ar sugera faptul că şi funcționalitatea acesteia ar putea ține tot de sfera de cult.

---

384 G. Gheorghiu, *„Deposits" and consecrated material reused within the sacred area from Sarmizegetusa Regia*, în „Studia historiae et religionis daco-romanae", Bucureşti, 2006, p. 127-138; G. Gheorghiu, R. Mateescu, *Ruinele unei construcţii necunoscute aflată în zona sacră de la Sarmizegetusa Regia*, în „Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata", Cluj-Napoca, 2007, p. 118-127.

385 G. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 127-138.

386 H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Consideraţii asupra cronologiei aşezării de la Feţele Albe*, în „ActaMN", VI, 1969, p. 465-473; H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, *Un complex de construcţii în terase din aşezarea dacică de la Feţele Albe,* în „ActaMN", XI, 1973, p. 67-96.

Rămânând în sfera locurilor de cult, o descoperire ce ar putea fi inclusă aici (cu mențiunea că cercetarea nu a fost finalizată), a fost făcută la Ardeu (com. Balşa), unde pe o terasă de pe partea nord-estică a dealului s-au descoperit urmele unei depuneri de cult: aici, sub o manta de piatră au fost descoperite oase de animale, fragmente ceramice numeroase şi obiecte din fier şi bronz[387].

Imaginea descoperirilor arheologice care țin de sfera religiei/vieții spirituale este completată de o descoperire din ultimii ani, de la Hunedoara, Grădina Castelului[388] (cercetările continuă). Aici au fost descoperite 30 de depuneri, cuprinzând 52 de indivizi, dintre care patru incinerați. Numărul indivizilor depuşi varia de la unu la şase, unii depuşi întregi, de la alții doar câteva oase. Majoritatea – 35 – aveau vârsta de până la şase ani. Rămăşițele incinerate aparțin unor maturi. Se remarcă numărul mare de piese de port depuse alături: fibule, cercei, pandantive. Descoperirile se datează în două etape: sfârşitul secolului II - mijlocul secolului I a. Chr şi cei patru indivizi incinerați, a doua jumătate a secolului I p. Chr. Autorii descoperirii consideră că este vorba fie de o necropolă, fie de o incintă sacră şi propun o ipoteză de lucru: „poate că în această perioadă de schimbări profunde în viața spirituală a geto-dacilor se constată o întrepătrundere/unificare între cele două tipuri de situri, care reflectă noile mentalități ale comunităților despre lumea zeilor şi defuncților"[389].

Cu toate că densitatea populației în această perioadă este mai mare ca în toate perioadele anterioare (fapt documentat de numărul şi dimensiunile aşezărilor şi fortificațiilor), pentru toată aria locuită de daci se observă lipsa necropolelor, a mormintelor. Este un fenomen care începe în secolul al II-lea şi ține până la cucerirea romană[390].

Aceeaşi situație este valabilă pentru aria din jurul Munților Şureanu, cu câteva excepții, cum ar fi o descoperire „recentă", de fapt, reevaluare a unei descoperiri mai vechi – mormântul tumular de la Călan[391]. Este vorba de un mormânt de incinerație, unde a fost depus întregul echipament militar al celui defunct, piesele – pumnal curb, vârf de lance, o sabie lungă de tip celtic cu teacă, fragment din teaca pumnalului curb, piese de harnaşament întregi şi fragmentare, printre ele o zăbală din fier de tip „tracic" – poartă urme de ardere intensă[392]. Tumulul de la Călan se numără printre descoperirile funerare din secolul I a. Chr.[393]. Descoperirile din Grădina Castelului din Hunedoara ar putea completa imaginea; de exemplu, printre complexele cercetate aici se numără şi mormântul unui războinic dac datat între 150 - jumătatea secolului I a. Chr.[394].

Cucerirea romană de la debutul secolului II p. Chr. a pus capăt dezvoltării acestei civilizații. Izvoarele antice vorbesc despre prăzile fabuloase capturate de romani, care au avut efecte vizibile asupra Imperiului Roman: se redresează finanțele acestuia, prețul aurului scade în imperiu, împăratul face daruri pentru trupe şi plebea Romei, îşi construieşte Forul, dă scutiri de impozite, construieşte la Roma o conductă de apă şi canalul Nil-Marea Roşie, oferă timp de câteva luni jocuri şi spectacole gratuite la Roma, ridică monumentul triumfal de la Adamclisi, finanțează pregătirile pentru războiul cu parții[395].

387 C. Bodó, I. V. Ferencz, *op. cit*, p. 151.

388 V. Sîrbu, S. A. Luca, C. Roman, S. Purece, D. Diaconescu, N. Cerişer, *Vestigiile dacice de la Hunedoara/The Dacian Vestiges* in Hunedoara, Sibiu, 2007, passim.

389 *Ibidem*, p. 193-194.

390 V. Sîrbu, *Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galaţi, 1993, p. 39-40, 126, 129.

391 A. Rustoiu, *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002, p. 47-55.

392 *Ibidem*.

393 *Ibidem*, p. 54.

394 V. Sîrbu, S. A. Luca, C. Roman, S. Purece, D. Diaconescu, N. Cerişer, *op. cit*., p. 195-196.

395 I. Glodariu, în *Istoria Transilvaniei*, p. 135-136.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA, CAPITALA DACIEI ROMANE

După încheierea celor două războaie mai mari purtate de romani la nordul Dunării, aceştia i-au înfrânt definitiv pe daci şi au creat provincia Dacia. Sarmizegetusa Regia a fost transformată în castru pentru trupele rămase să pacifice zona[396], iar în Țara Hațegului a fost construită o nouă capitală, cu acelaşi nume, Sarmizegetusa, dar în acest caz avem de-a face cu un oraş roman. Probabil că similitudinea de nume nu este una întâmplătoare. Din cele 11 sau 12 comunități urbane fondate de romani, doar Romula poartă un nume care vine din limba latină, restul au nume dacice. Unele dintre ele s-au constituit în apropierea sau pe aşezările preromane, dar în cazurile mai sus menționate avem de a face cu o distanță în linie dreaptă de aproximativ 30-40 km. În mod clar în Țara Hațegului a funcționat între războaie un castru legionar. Un altul a folosit ruinele aşezării dacice din Munții Orăştiei. Luptele grele pentru distrugerea unui simbol al dacilor care a fost Kogaiononul sau poate a unei Sarmizegetuse cu localizare diferită, timpul îndelungat pentru ducerea acestora, construirea unui oraş roman, poate că toate aceste similitudini de situații şi renunțarea la rămânerea pe viitor într-o zonă montană greu accesibilă vor avea ca urmare acordarea aceluiaşi nume aşezării din Țara Hațegului.

Oraşul fondat de împăratul Traian mai dispunea şi de un *territorium* în jur, o zonă imensă care se întindea din Munții Apuseni, până la Dunăre. Această uriaşă întindere de pământ semnifica faptul că metropola şi oamenii săi de afaceri dețineau şi controlau comerțul de la Dunăre, agricultura din fertila vale a Mureşului şi, nu în ultimul rând, profiturile aduse de minele de aur din Munții Apuseni. Iată câteva motive pentru care oricare alt oraş al Daciei romane cu greu ar fi putut să detroneze Sarmizegetusa din poziția pe care a deținut-o.

Pentru că teritoriul Sarmizegetusei depăşeşte cu mult granițele județului Hunedoara, practic istoria provinciei Dacia se leagă în cea mai mare măsură de trecutul marelui oraş roman situat în vestul Țării Hațegului, precum şi de fermele (*villa rustica*) sau aşezările de rang inferior cum au fost *Aquae* (astăzi Călan Băi) sau *Germisara* (astăzi Geoagiu Băi), care gravitau în jurul acesteia. Un statut aparte pare să fi avut *Micia* (astăzi comuna Vețel), unde existența unui castru auxiliar[397] şi a unui *vicus*[398] militar par să indice o separare de *territorium*-ul coloniei romane.

Din păcate, mutarea centrului de greutate înspre Hațeg şi ruralizarea Sarmizegetusei, devenită o simplă moşie care va fi supusă partajelor familiale medievale, coroborate cu lipsa unei politici coerente de prezervare, vor avea ca rezultat distrugerea treptată şi ireversibilă a oraşului roman.

Localitatea Sarmizegetusa este aşezată în partea de vest a Depresiunii Hațegului, la aproximativ 10 km de Trecătoarea Porților de Fier ale Transilvaniei şi la 17 km de oraşul Hațeg. Este învecinată cu Munții Țarcului (Sud), Munții Poiana Ruscăi (Nord), iar în direcția est se face o deschidere pitorească spre Țara Hațegului. În ceea ce priveşte relieful localității, nota lui caracteristică este dată de extinderea piemonturilor de eroziune a conurilor de dejecție. Cele patru forme de relief întâlnite pe teritoriul localității sunt: muncei, dealuri, câmpie piemontană înaltă şi joasă, la care se mai adaugă şi porțiuni mai restrânse de luncă[399].

Colonia Dacica Sarmizegetusa în istoria provinciei. Fiind cea mai veche aşezare urbană din Dacia şi cel mai mare centru cultural şi religios al ei, oraşul a avut de la început o situație fruntaşă în cadrul provinciei.

Mult timp s-a crezut că în partea de vest a Țării Hațegului a existat un castru roman cu misiunea de a supraveghea mişcările dacilor între cele două războaie. Există două ipoteze de lucru, una potrivit căreia

---

396 I. Glodariu, E. Pescaru, A. Rusu-Pescaru, FL. Stănescu, *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996, p. 133-134, este vorba despre legiuni sau vexilaţii ce au aparţinut Legiunilor IIII *Flavia Felix*, II *Adiutrix* şi VI *Ferrata*.

397 Trupe recrutate dintre necetăţeni.

398 Aşezare rurală.

399 C. Grumăzescu, *Depresiunea Haţegului*, Bucureşti, 1972, p. 51.

acest castru se află chiar pe locul pe care s-a ridicat oraşul[400] şi o a doua, conform căreia trupele romane au contribuit la ridicarea coloniei, iar garnizoana acestora se afla într-o altă zonă[401].

Dacă prezenţa Legiunii IIII Flavia Felix la Sarmizegetusa este clară şi nimeni nu o contestă, nu acelaşi lucru se poate spune despre Legiunea XIII Gemina. Ştampilele de pe materialul tegular aparţinând primei unităţi apar aproape peste tot, inclusiv în primele nivele de construcţie ale oraşului. Pornind de la aceste consideraţii s-a ajuns la concluzia că avem de-a face cu vexilaţii din Legiunea IIII Flavia Felix care au staţionat la Sarmizegetusa, or, conform altor păreri, au luat parte la programul de construcţii[402]. Câteva inscripţii ne vorbesc despre soldaţi din Legiunea XIII Gemina[403] prezenţi în Colonia Dacica, dar ei sunt puşi în legătură cu perioada de început, atunci când guvernatorul şi-a avut sediul aici. Există şi păreri potrivit cărora la Sarmizegetusa ar fi staţionat o vexilaţie a acestei unităţi militare[404].

După ce a încheiat victorios cele două grele şi sângeroase războaie cu dacii, împăratul Traian va promulga *Lex provinciae*[405].

S-a păstrat şi inscripţia ce conţine într-o formă lapidară actul de întemeiere a primului şi singurului oraş (la acea vreme) din Dacia, cu numele Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, de către guvernatorul Decimus Terentius Scaurianus. Textul fragmentar şi cu multe lipsuri se cunoaşte numai din copiile lui Mezerzius în trei variante[406]. Una dintre versiunile de completare propuse este aceasta:

[Divinis auspiciis]
[Imp(eratoris) cae]saris divi Nerva[e]
[f(ili) Nervae] Traiani augusti
[Germ(anici) Dacici] condita Colonia
[Ulpia Traiana Augusta] Dacica

---

400 N. Branga, *Consideraţii topografice şi arhitectonice cu privire la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XIII, 1977, p. 183-190; D. Alicu, *Le camp légionnaire de Sarmizegetusa*, în „Potaissa”, II, 1980, p. 23-28; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 198, p. 31; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 13; K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mitteleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984, p. 95-96 (este cel care atribuie printre primii construcţia castrului de la Sarmizegetusa Legiunii XIII Gemina); M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987, p. 156-157; N. Gudea, *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în „JRGZM”, 44, 1997, p. 1-113; D. Isac, I. Stratan, *Monumentele de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj*, în „Banatica”, II, 1973, p. 117-130; W. Eck, T. Lobüscher, *Ein neuer Stadtplan der Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, în „ZPE”, 137, 2001, p. 263-269; T. Lobüscher, *Neuer Untersuchungen zum Umwehrung und Stadtenwicklung von Sarmizegetusa*, în „ArchKorr”, 32, 1, 2002, p. 91-100; C. H. Opreanu, *Activitatea constructivă a Legiunii IIII Flavia Felix la nordul Dunării, în anii 101-117 d.Chr.* în „E. S. Teodor/Ovidiu Ţentea (ed.) Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei”, Bucureşti, 2006, p. 51-74, autorul ia în considerare posibilitatea existenţei unui castru al Legiunii XIII Gemina la Sarmizegetusa; C. Timoc, *Bătălia de la Tapae şi locul Coloniei Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în „E. S. Teodor, Ovidiu Ţentea (ed.) Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei”, Bucureşti, 2006, p. 341-348.

401 I. Piso, AL. Diaconescu, *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 22-23, 1986, p. 161-183; R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în „REA”, 92, 3-4, 1990” p. 273-297; R. Etienne, I. Piso, AL. Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, în „AMN”, 39-40, 2002-2003, p. 60-88; I. Piso, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, Bucureşti, 2006, *passim*; Al. Diaconescu, *Forum and Principia. An Essay on the function of a speciffic architectural form. New data in the light of the excavations from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „N. Gudea (ed.) Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies”, Zalău, 1999, p. 84-89; Al. Diaconescu, E. Bota, *Le forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009, p. 13-19.

402 A. Rusu, *Bronzuri figurate romane în Muzeul judeţean din Deva*, în „Sargetia”, XIV, 1979, p. 47-70; D. Alicu, *Le camp légionnaire de Sarmizegetusa*, în „Potaissa”, II, 1980, p. 23-28; D. Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea VII-a Claudia şi Legiunea IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983, p. 156; R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, în „AMN”, 39-40, 2002-2003, p. 59-154.

403 *IDR* III/2, 243, 248, 268, 337, 419, 432; M. Bădău-Wittemberger, *Consideraţii privind ştampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 24-25, 1987-1988, p. 615.

404 V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985, p. 61; M. Bădău-Wittemberger, *Consideraţii privind ştampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 24-25, 1987-1988, p. 616.

405 M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 29.

406 *IDR* III/2, 1.

[Sarmizegetusa] per
[D(ecimum) Terenti]um Scaurianum
[legatum eius pro pr(aetore)][407]

Traducerea ar fi:

Sub auspiciile divine ale împăratului cezar, fiul divinului[408] *Nerva, Nerva Traianus augustul, învingătorul germanilor, învingătorul dacilor, a fondat Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa, prin Decimus Terentius Scaurianus guvernatorul său.*

Pe una dintre primele monede bătute pentru provincie este redat ritualul religios de fondare a coloniei[409]. Este vorba de un sesterț de bronz emis la Roma în vederea celebrării acestui eveniment. Întemeierea orașului s-a făcut, după cum o arată imaginea numismatică, potrivit străvechiului rit moştenit de romani de la etrusci (*etrusco ritu*)[410]. Pe avers este redat chipul împăratului Traian, iar pe revers un personaj uman cu un plug tras de un bou şi o vacă de culoare albă trasează *pomerium*-ul (o brazdă de pământ) pe care sau în interiorul căruia se vor ridica zidurile de incintă. Este acelaşi ritual pe care l-a realizat Romulus la Roma, după ce şi-a ucis fratele, pe Remus.

Foto 129 şi 130 – Monedă reprezentând ritualul religios de fondare a unui oraş roman, avers-revers

La Sarmizegetusa, guvernatorul D. Terentius Scaurianus, în numele împăratului, îmbrăcat în *cinctus gabinius* (toga cu acoperământ pentru cap), mâna un plug ce va marca limitele viitorului oraș, lăsând nearate zonele unde se vor poziționa porțile coloniei[411].

Ar fi fost interesant ca acest lucru să se fi întâmplat imediat după încheierea războiului, însă acest important funcționar şi-a desfăşurat magistratura cândva între 107 şi 112, dar nu se ştie exact când a început-o şi când a terminat-o. Dacă am lua în considerare posibilitatea ca împăratul Traian să se mai fi aflat în a doua jumătate a anului 106 în Dacia, este foarte posibil ca primul guvernator să fi intrat în funcție doar în 107. Luând în considerare o magistratură normală, de un an de zile, şi nu din cele care ar putea dura şi până la doi sau trei ani de zile, am putea spune că Iulius Sabinus, primul guvernator, şi-a desfăşurat magistratura între anii 107-108, după care ar fi putut să-i urmeze în 108-109 Decimus Terentius Scaurianus. Datele exacte lipsesc, dar dacă Iulius Sabinus ar fi exercitat un singur an de guvernare, într-un moment de mari probleme de natură politică şi militară, nu vedem de ce am lua în calcul o magistratură extraordinară pentru următorul guvernator. Sinuciderea lui Decebal şi încheierea rezistenței din munții Orăştiei, odată cu rezolvarea răzmeriței iazigilor din 107 (evenimente care trebuie

407 H. Wolff, *Miscellanea Dacica (II)*, în „AMN”, 13, 1976, p. 108.
408 Era deja decedat.
409 C. şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966, p. 8.
410 *Ibidem*, p. 9.
411 *Ibidem*, p. 9.

să fi avut legătură între ele), nu ne mai oferă nici un motiv să luăm în considerare o staționare pe mai departe în zonă a legiunilor II Adiutrix şi VI Ferrata. Pe fondul acestei detensionări şi a mutării Leg. XIII Gemina spre valea Mureşului şi a Legiunea IIII *Flavia Felix* în Banat, se vor crea spațiul şi posibilitatea pentru fondarea oraşului cu un *territorium* cuprins între castrele celor două unități militare. Prin urmare, datarea exactă a acestui important moment din viața oraşului rămâne, încă, o enigmă neelucidată.

Aşezarea astfel întemeiată va primi încă de la început titlul de *colonia*, cea mai importantă formă administrativă din Imperiu şi a fost înscrisă în tribul Papiria[412], din care făcea parte şi împăratul ctitor Traian.

Următorii împărați, Hadrian, Marcus Aurelius şi mai ales Septimius Severus au crescut numărul comunităților urbane din Dacia, uneori chiar în dauna Sarmizegetusei, dar fără ca vreuna să-i poată egala prestigiul. Când se vorbeşte despre acest oraş, de obicei se foloseşte titlul de capitală provincială. Chiar dacă cea mai mare parte a timpului guvernatorul a avut sediul la *Apulum* (Alba Iulia), chiar dacă centrul apulens a fost vatra de dezvoltare a două oraşe şi a unui castru legionar, chiar dacă a existat o mare concurență pentru supremația provincială, Sarmizegetusa nu a putut fi detronată de pe un loc câştigat înainte ca toți concurenții săi să se fi născut. Toate comunitățile urbane romane trebuiau să parcurgă o carieră pentru a atinge mult râvnitul titlu de *colonia*. Sarmizegetusa a fost fondată de la început ca o *colonia*. Mai târziu, pentru a suplini şi din pierderile teritoriale suferite, va primi şi *ius italicum* (dreptul italic), ceea ce însemna acordarea unor avantaje directe. Va fi singurul oraş din provincia Dacia care va primi epitetul *metropolis*, iar amfiteatrul va găzdui *concilium Daciarum Trium*.

Foto 131 – Sarmizegetusa. Amfiteatrul

La scurt timp de la întemeiere, are loc o răscoală a sarmaților, în anii 117-118 p. Chr. Ea a fost înăbuşită cu cruzime de către generalul Quintus Marcius Turbo, trimis de împăratul Hadrian (117-138). Drept recunoştință pentru nimicirea răscoalei, conducerea oraşului a ridicat în 118 un monument în cinstea împăratului[413], iar în 119 a aplicat o inscripție de mulțumire pentru generalul învingător[414].

În anul 166 p. Chr. popoarele barbare de la granița Iliriei până în Galia, în frunte cu marcomanii, s-au ridicat împotriva Imperiului. La un moment dat apărarea Daciei nu mai face față presiunii, atacatorii invadează teritoriul provinciei, pustiesc regiunea auriferă şi se îndreaptă spre Ulpia Traiana. Guvernatorii Daciei vor lupta din greu pentru apărarea hotarelor provinciei. Pe unul dintre ei, M. Claudius Fronto (mort pe câmpul de luptă în anul 170) populația oraşului îl cinsteşte printr-o inscripție în care îl numeşte *fortissimus dux*[415].

412 C. şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Samizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966, p. 9, fig. 10.
413 *IDR* III/2, 70.
414 *IDR* III/ 2, 96.
415 *CIL* III 1457 = *IDR* III/2, 90.

Descoperirile arheologice atestă o distrugere a zonei din afara zidurilor oraşului, aproape toate clădirile din zona *extra muros* având de suferit în urma atacurilor. Dar se pare că în oraş nu s-a reuşit pătrunderea. Până la urmă Colonia Dacica Sarmizegetusa este salvată şi dedică împăratului Marcus Aurelius (161-180), pe la 172, o inscripție prin care îşi manifestă recunoştința pentru că a scăpat-o de un dublu pericol: cel al invaziei şi cel al răscoalei autohtonilor[416].

Familia Severilor s-a bucurat în capitala Daciei de multă prețuire, împăratului Caracalla (211-217) datorându-i-se câteva monumente onorifice[417].

Despre starea de înflorire a oraşului pe timpul lui Severus Alexander (222-235) stă mărturie faptul că acesta acordă urbei titlul de *metropolis* şi de acum în amfiteatrul Sarmizegetusei se va întruni *Concilium Trium Daciarum*[418].

Colonia îşi exprimă devotamentul față de împăratul Gordian al III-lea (238-244), iar în anul 241, la Sarmizegetusa, conciliul celor trei Dacii se închină acestuia[419].

În timpul împăratului Filip Arabul (244-249) au loc atacuri ale carpilor (248-249), care se îndreaptă spre Dunăre. Conciliul celor trei Dacii, la rândul său, îi dedică o inscripție onorifică în anul 248[420].

Împăratului Traianus Decius (249-251) Colonia Dacica i-a ridicat o statuie din bronz aurit (de la care ni s-a păstrat capul)[421], probabil în for, ca mulțumire că a apărat Dacia de goți şi carpi.

În ultimele două decenii ale dominației romane s-a resimțit criza prin care trecea imperiul, Dacia şi metropola sa. De exemplu, în timpul lui Gallienus (253-268) circulația monetară pe teritoriul Sarmizegetusei, şi nu numai, se restrânge. Din timpul aceluiaşi împărat s-a păstrat o inscripție dedicată fiului său, Licinius Cornelius Valerianus[422].

Foto 132 – Cap de statuie imperială

Foto 133 – Picior de statuie imperială

După jumătatea secolului III provincia nord-dunăreană, pe fondul atacurilor barbare şi a lipsei soluțiilor de apărare, la fel ca şi în cazul celei mai mari părți a Imperiului, intră într-o criză profundă. Împăratul Aurelian (270-275) decide scurtarea frontierelor şi implicit unele sacrificii, printre care şi renunțarea la provincia creată de Traian. Cu acest prilej se vor retrage peste Dunăre, pe lângă armată, şi funcționarii, proprietarii de pământ şi cei cu interese în imperiu, dar nu şi marea masă a populației.

416 H. Daicoviciu, I. Piso, *Sarmizegetusa şi războaiele marcomanice*, în „AMN”, 12, 1975, p. 162.
417 *IDR* III/2, 77, 227.
418 C. Daicoviciu, *Severus Alexander şi provincia Dacia*, în „AMN”, 3, 1966, p. 153–171.
419 *IDR* III/2, 80.
420 *IDR* III/2, 81.
421 O. Floca, *Un monument sculptural al împăratului Traianus Decius*, în „Sargetia”, VII, 1970, p. 79-86.
422 *CIL* III 1971 = *IDR* III/2, 82; I. Berciu, *Mozaicurile romane de la Apulum – Contribuţii la studiul mozaicurilor din Dacia*, în „Apulum”, IV, 1961, p. 158-161.

Istoricul descoperirilor arheologice. Deşi s-au făcut numeroase cercetări, datele în legătură cu eventuale locuiri preistorice sunt foarte sărace la Sarmizegetusa.

Din locuri greu de precizat au fost adunate piese neolitice. A fost descoperit şi un depozit de bronzuri, care nu a putut fi încadrat cronologic sau cultural. Se mai cunosc materiale ce aparțin culturii Coțofeni, topoare din piatră şlefuită sau un topor din cupru cu brațele în cruce de tipul Jászládány, varianta Orşova[423].

Din săpături mai vechi, în locul numit Grohotea Tornească, a fost descoperită ceramică lucrată cu mâna[424]. Unele dintre aceste mărturii au fost interpretate ca dovezi ale unei locuiri pe teritoriul Sarmizegetusei înainte de cucerirea romană. Doar că nu există, până în acest moment, nici un complex care să poată fi atribuit unei alte perioade istorice, mergând din neolitic până la daci sau celți. Avem de-a face cu piese disparate în contexte arheologice romane. În aceste condiții probabil că explicația trebuie găsită în faptul că atunci când s-au construit castrul sau oraşul, s-a folosit lut pentru amenajări dintr-un sit sau mai multe, în care a existat o locuire anterioară. Este posibil ca astfel de aşezări să fi existat în jur, dar în vatra oraşului, unde s-au concentrat săpăturile arheologice, nu există nici un fel de atestări de locuințe, cu excepția pieselor.

În condiții cu totul întâmplătoare, în anul 1823 se descopereau două mozaicuri policrome la Sarmizegetusa, ce formau podeaua a două încăperi. Amplasarea acestui punct era în apropierea casei baronesei Nopcsa, la nord de zidurile oraşului roman, de-a lungul drumului care ducea spre fosta gară. Este vorba despre celebrele mozaicuri ce reprezintă „Judecata lui Paris” şi „Implorarea lui Ahile de către Priam” pentru cedarea trupului lui Hector, fiul ucis. Din păcate astăzi aceste importante monumente de artă provincială le cunoaştem doar din nişte desene realizate la vremea respectivă de M. Ackner, fiind distruse după 1832 de către un ofițer austriac[425].

Foto 134 – Judecata lui Paris

Foto 135 – Implorarea lui Ahile de către Priam

În anul 1880 se crea la Deva „Societatea de Istorie şi Arheologie”. Arheologii maghiari Király şi Téglás au cercetat în partea de vest, în afara zidurilor oraşului, Templul zeilor sirieni şi tot *extra muros*, în colțul de sud-vest, Templul lui Mithras. Tot ei au început lucrările din zona amfiteatrului şi a termelor aflate în imediata vecinătate, la nord de zidurile oraşului, iar la nord-est de amfiteatru templele dedicate lui Malagbel, Aesculap, Hygia etc.

423 I. Andrițoiu, *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara (vestigii romane)*, în „Sargetia”, XIV, 1979, p. 26; E. Nemeş, *Locuitorii Ţării Haţegului până la cucerirea romană*, în „Sargetia”, XX-XXIV, 1988-1991, p. 41; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Ţării Haţegului (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia”, XX-XXIV, 1988-1991, p. 99; S. Luca, *Descoperiri preistorice din judeţul Hunedoara – din paleolitic până la începutul civilizaţiei dacice*, în „SUC”, 2, 2005, p. 34; *Rep. Hd*, *s. v.* Sarmizegetusa, p. 147.

424 A. Ardeţ, *Ceramica dacică de tradiţie celtică la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „TD”, 10/1-2, 1991, p. 137-143.

425 H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 66.

Din anul 1924 C. Daicoviciu împreună cu O. Floca încep săpături în interiorul oraşului, descoperind ceea ce ei au interpretat drept un „Palat al Augustalilor”, mai târziu dovedindu-se a fi forul *Coloniei Dacica*. De asemenea au mai săpat în cimitirul de est al oraşului, unde a fost descoperit un mausoleu dedicat familiei Aurelia, la amfiteatru, două *Villa suburbana* etc.

După o întrerupere, săpăturile arheologice au fost reluate în anul 1973, la aproximativ 100-500 m est de zidurile oraşului fiind descoperite câteva cuptoare pentru arderea cărămizilor. Un atelier de sticlărie (EM 21) a fost descoperit la nord de zidul de incintă, tot în această zonă au fost descoperite mai multe edificii cu caracter religios (EM 2, EM 14-20, EM 22, EM 24). În partea de răsărit şi de apus, de o parte şi de alta a Drumului Imperial, se înşirau cele două necropole. Şi în partea de nord sau de sud au fost scoase la iveală stele funerare şi morminte[426].

În partea de vest a oraşului, în zona grădiniței, au fost cercetate clădirile EM 5 şi EM 6, una dintre ele beneficiind de instalație de hipocaust[427].

Imediat la intrarea în oraş, în anii ’80, a fost cercetat, fără a fi terminat, *Domus Procuratoris*, Palatul Procuratorului financiar al Provinciei Dacia Apulensis. Săpată doar parţial, clădirea se poate observa în grădinile învecinate[428].

În anii ’90 au continuat săpăturile în zona forului coloniei, centrul oraşului de odinioară.

Astăzi cercetările arheologice continuă în zona centrală a aşezării şi în cimitirul din partea de răsărit a oraşului[429], iar o echipă germană a desfăşurat săpături în zona sacră, a templelor, unde au şi descoperit un templu nou.

O parte dintre obiectivele cercetate au fost conservate şi restaurate, fiind puse la dispoziția vizitatorilor. Monumentele pot fi împărțite între zona din afara zidurilor de incintă ale oraşului şi cele *intra muros* (dintre ziduri).

La Hobița, în punctul „Dealul Hobenilor”, pe malul stâng al pârâului Hobița, a fost cercetată în anul 1948 o *Villa rustica*. Au fost identificate clădirea principală, un turn, anexe şi zidul de incintă. Materialul arheologic recoltat a fost foarte bogat. La 200 m de sat, pe malul drept al Hobiței, a fost descoperită în anul 1978 o altă *Villa rustica*. Au fost scoase la iveală ziduri, ceramică, cărămizi şi țigle. Numele satului este atestat de documentele medievale.

La Breazova au fost observate în mai multe puncte de pe teritoriul satului urmele unor clădiri de piatră, cărămizi şi țigle de epocă romană. A mai fost identificat un cuptor pentru ars ceramica, monede şi morminte romane. Numele satului apare menționat în documentele medievale sub diverse forme: Brazua, Brazowa.

Noile descoperiri arheologice. Oraşul antic avea forma unui dreptunghi cu laturile de nord şi sud de aproximativ 600 m şi cu laturile de est şi vest de 540 m[430].

Cu cele aproximativ 33 ha dintre ziduri şi alte 60-80 ha din afara acestora, *Colonia Dacica Sarmizegetusa* se înscrie între oraşele de dimensiune medie la scara Imperiului. Pe această suprafață locuia o populație de aproximativ 15-20.000 locuitori[431]. Astăzi comuna cu toate satele ce-i aparţin nu are nici 1500 de locuitori. Însă oraşul mai dispunea şi de un *territorium* în jurul său, o zonă în care cei ce-şi puteau permite se retrăgeau pe timp de vară, se desfăşurau activități agricole în cadrul a numeroase *villa*

---

426 C. Daicoviciu, O. Floca, *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa. Raport preliminar. Das Mausoleum der Aurelier von Sarmizegetusa. Kurze Beschreibung*, în „Sargetia”, I, 1937, p. 1-23; H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1975-1977 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XIV, 1979, p. 139-154; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984, p. 130-132; H. Daicoviciu, D. Alicu, S. Cociş, *Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 26-30, 1-2, 1993, p. 409-432; H. Daicoviciu, D. Alicu, S. Cociş, *Săpăturile arheologice din 1983 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 31, 1, 1994, p. 433-460; D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR”, 605, 1995, p. 7-8.

427 Informaţie D. Alicu; a se vedea planul din D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR”, 605, 1995, pl. I.

428 H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, *Săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA”, 14, 1980” p. 276-282; H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA” 15, 1983, p. 246-277.

429 *CCA* 2002, 274; *CCA* 2003, 457, pl. 103; *CCA* 2004, 290; *CCA* 2005, 324-326; *CCA* 2006, 311; *CCA* 2007, 307-308; *CCA* 2008, 270; *CCA* 2009, 192.

430 D. Alicu, *Le camp légionnaire de Sarmizegetusa*, în „Potaissa” II, 1980, p. 24; D. Alicu, A. Paki, Town-Planning and population in „Ulpia Traiana Sarmizegetusa”, în „BAR”, 605, 1995, p. 4.

431 C. şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966, p. 12.

rustica (ferme) sau chiar se dezvoltau aşezări de rang inferior, cum ar fi de exemplu: *Germisara* (Geoagiu Băi) sau *Aquae* (Călan Băi). Această zonă se întindea în apus până la Dunăre, unde *Dierna* se va rupe şi se va dezvolta din teritoriul Sarmizegetusei, în timp ce spre răsărit *Ampelum* (Zlatna) se va dezvolta prin fragmentarea teritoriului metropolei. *Tibiscum* (Jupa) şi unul dintre cele două oraşe de la *Apulum* s-au format conform aceluiaşi scenariu[432].

Zona din afara zidurilor era dominată de construcția gigantică, de 88 x 69 m, a amfiteatrului, dedicat atât de îndrăgitelor spectacole cu lupte de gladiatori, dramă, mimă, sport etc. Toate aceste spectacole se desfăşurau în *harena* (arena) astăzi acoperită cu iarbă, la acea vreme acoperită cu nisip sau rumeguş pentru a absorbi sângele.

La sfârşitul luptelor suprafața se curăța cu apă, care era apoi drenată prin marele canal ce tăia arena dinspre vest spre est. În partea centrală canalul se întrepătrunde cu o cameră ce adăpostea, probabil, o maşinărie pentru realizarea de efecte speciale în timpul spectacolelor *pegma*.[433] O inscripție din muzeu ne vorbeşte despre un C. Valerius Maximus care a fost *pegmarius*, unul dintre manipulanții maşinăriei[434].

Foto 136 – Inscripţie ce atestă *pegma*

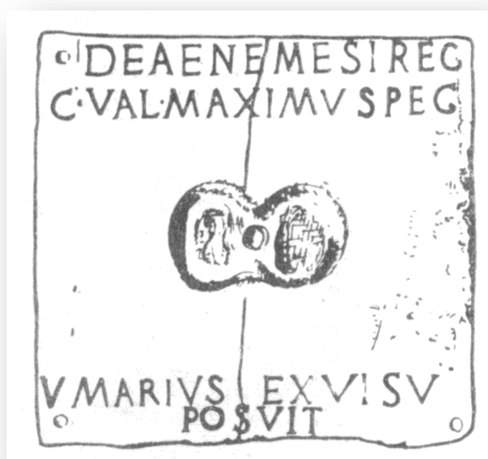

Foto 137 – Caius Valerius Maximus, *pegmarius*

Din fotografii mai vechi se pot observa câteva blocuri de piatră patrulatere aliniate de-a lungul sistemului de canalizare. Cinci piese de acest gen erau amplasate pe marginea canalului, dând impresia că au fost descoperite în interiorul structurilor subterane. Unul dintre blocuri se sprijinea pe peretele de vest al camerei, dar nu este sigur dacă a fost surprins *in situ*. Blocurile sunt din andezit, cu latura de 50 cm şi o grosime de 20 cm. În zona centrală prezintă un orificiu cu diametrul de 8-9 cm. Deasupra sau dedesubtul orificiului se afla o inscripție *p(edes)*, urmată de o cifră. Se pare că distanțe dintre lespezi era de doi *pedes*, după cum rezultă din inscripțiile PCCCXC şi PCCCXCII. Numărul cel mai mare este CCCCXX. Istoricul Ioan Piso le interpreta drept baze pentru susținerea parilor *velarium*-ului[435], în timp ce cifrele par a măsura circumferința amfiteatrului[436].

---

432 I. Piso, *Le territorie de la Colonia Sarmizegetusa*, în „EN", 5, 1995, p. 63-82; R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia Romană*, Timişoara, 1998, p. 74-81.

433 C. H. Opreanu, *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, în „AMN", 22-23, 1985-1986, p. 156-157, fig. 4.

434 C. Daicoviciu, *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor. Les fouilles de Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, în „ACMIT", 4, 1938, p. 410; C. şi H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966, p. 80; I. I. Russu, *Note epigrafice (XIV), Inscripţii din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „SCIVA", 25/4, 1974, p. 590-591, fig. 5; *IDR* III/2, 321.

435 Un fel de acoperiş care oferea un minim de protecţie pentru spectatori.

436 *IDR* III/2, 53-61; I. Piso, *Epigraphica IX*, în „AIIA", 21, 1978, p. 285-286, pl. I şi IV 2.

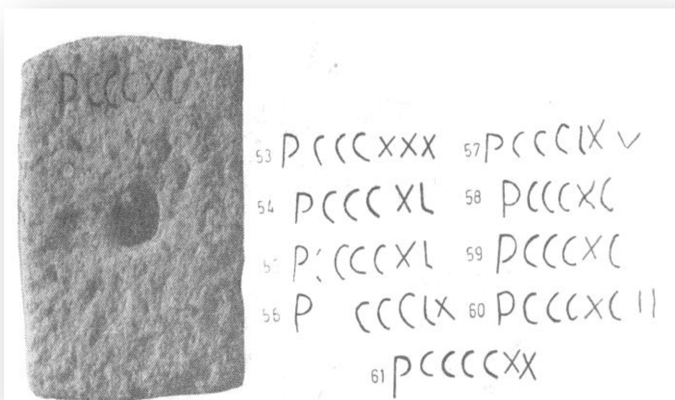

Foto 138 – Bloc de racord amfiteatru cu inscripţie

Dacă s-a anticipat corect locul de descoperire a blocurilor de piatră, mult mai plauzibilă pare ipoteza unor blocuri de racord pentru o conductă de plumb care să aprovizioneze bazinul din camera centrală, cu atât mai mult cu cât unul dintre blocuri a fost descoperit în această cameră[437].

Foto 139 – Blocuri de racord amfiteatru

Cei aproximativ 5.000-6.000 de spectatori îşi ocupau locurile într-o ordine socială foarte strictă. În primele rânduri, pe bănci de piatră, unele rezervate prin inscripțiile ce se mai pot vedea pe spătare, stăteau cei din *ordo decurionum*, aristocrația oraşului. Apoi urmau câteva rânduri pe care stăteau cei din ordinul equestru, cavalerii, pe care Th. Mommsen îi compara cu burghezia germană, erau oamenii de afaceri, uneori mai înstăriți decât cei din primele rânduri, dar nu aveau originea lor socială, iar în ultimele rânduri stătea *plebs* (plebea, poporul), oamenii de rând şi femeile.

În fața amfiteatrului, spre răsărit, se întinde o *area sacra* (zonă sacră)[438], incomplet cercetată. Numai în urmă cu câțiva ani a fost descoperită clădirea unui templu nou, necunoscut încă, divinitățile cărora le este închinat fiind mai puțin cunoscute: Domnus şi Domna, de origine celtică[439].

---

437 Analogii pentru astfel de blocuri se cunosc la Artemisionul din Efes, unde apar blocuri circulare. Mai apropiată ca formă este piatra de racord de la Pergam care, spre deosebire de exemplele de la Sarmizegetusa, are diametrul orificiului central mai mare, ceea ce se poate explica prin faptul că avem de-a face cu conducte ceramice.

438 H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în „AMN", 18, 1981, p. 59-84; H. Daicoviciu, D. Alicu, *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, în „AMN", 19, 1982, p. 59-74.

Aici se mai afla templul dedicat lui Aesculap şi Hygia, zeii protectori ai medicinei. Era şi un fel de spital, deoarece se putea acorda primul ajutor în caz de necesitate. Zeii erau reprezentați prin urechi, întrucât se numărau printre „zeii ascultători”, cărora li se şopteau la ureche problemele[440].

Foto 140 – Statuia lui Aesculap

Foto 141 – Zeii medicinii și șarpele

Foto 142 – Aesculap şi Hygia, „zeii ascultători”

Spre sud, în apropierea zidurilor oraşului, se afla Templul Mare, în care se pare că se aduceau rugăciuni mai multor divinități. Imediat alături, se poate vedea ceea ce s-a mai păstrat din Templul lui Silvanus, zeul pădurilor, protectorul vegetației, care apare însoțit de mai multe Silvane[441].

439 M. Fiedler, C. Höpken, *Das „gemeinschaftliche“ und das „private“ Opfer: Beispiele aus dem Spektrum von Votivpraktiken in römischen Heiligtümern, dargestellt an Befunden aus Apulum und Sarmizegetusa (Dakien),* în „C. Frevel, H. von Hesberg (ed.) Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike, Wiesbaden”, 2007, p. 435-466.

440 H. Daicoviciu, D. Alicu, E. Nemeş, I. Piso, C. Pop, A. Rusu, *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973-1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificaţia lor*, în „Sargetia”, XI-XII, 1975, p. 225-229; A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, Deva, 2000, p. 32-42.

441 Rusu-Pescaru, Alicu*, op. cit*. p. 114-119.

Chiar la intrarea în amfiteatru se afla Templul zeiței Nemesis, care printre altele proteja şi norocul (mai apare cu balanța reprezentând justiția[442], întrucât era adorată în mediul militar pentru că întruchipa răzbunarea), deoarece gladiatorii aveau nevoie de mult noroc pentru a scăpa cu viață[443].

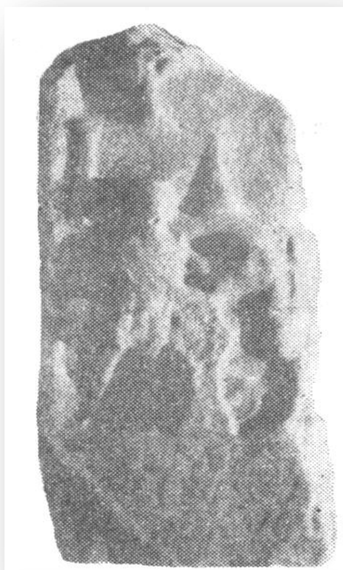

Foto 143 – Zeiţa Nemesis care ţine în mână balanţa

Fig. 11 – Zeiţa Nemesis care ţine în mână balanţa (desen)

Între temple şi zidurile oraşului şerpuieşte un drum care vine dinspre vest şi se îndreaptă spre est. Este un fragment din drumul imperial, pe care localnicii îl mai folosesc pe unele porțiuni. Ca toate drumurile romane, a fost construit la înalte standarde de urbanism şi are traseul cunoscut în întregime. Era cea mai importantă rută de circulație, nu doar o legătură între partea de sud şi cea de nord a provinciei, ci o legătură între o zonă izolată la miazănoapte de Dunăre şi restul lumii Imperiului Roman. Venea de la *Drobeta* (Drobeta Turnu Severin), prin *Tibiscum* şi *Sarmizegetusa*, apoi o cotea spre nord către *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca* şi se oprea la *Porolissum* (Moigrad), cel mai înaintat punct al provinciei.

În fața acestui drum se mai poate vedea un val de pământ, care vine continuu dinspre est şi se îndreaptă spre vest. În pământ, încă nescos la iveală, se află zidul de nord al oraşului. La fel de bine se mai văd zidul de est şi cel de sud, ceva mai puțin păstrat este cel de vest, fiind acoperit astăzi în mare măsură de sat.

Foto 144 - Zidul de nord al oraşului roman Sarmizegetusa

442 *IDR* III/2, 308.

443 D. Alicu, *Templul zeiţei Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN", 15, 1978, p. 173-177; Rusu-Pescaru, Alicu, *op. cit.*, p. 61-65.

Zidurile erau construite din blocuri fasonate de gresie, care se ridicau până la aproximativ 4-5 m înălțime şi erau prevăzute, probabil, cu creneluri în partea de sus. Pe fiecare dintre laturi era câte o intrare. Porțile opuse erau legate între ele printr-un drum principal, *cardo maximus* (nord-sud) şi *decumanus maximus* (est-vest), în felul acesta oraşul era străbătut în cele patru direcții de două artere de bază. În paralel cu cele două se trasau alți *cardines* (drumuri secundare nord-sud) și alți *decumani* (drumuri secundare est-vest), între care se dezvoltau construcțiile publice sau cele private[444].

Imediat la intrarea în oraş se afla una dintre cele mai importante clădiri, *domus procuratoris*[445], palatul procuratorului financiar al provinciei Dacia Apulensis. Acest magistrat era un personaj foarte important în ierarhia provincială, practic al doilea după guvernator. Era un fel de ministru de finanțe care se ocupa de strângerea taxelor şi impozitelor, doar că avea o atribuție mai importantă în plata armatei. Palatul a fost săpat fragmentar, fiind scoase la iveală două complexe termale (băi), un templu, birouri etc.

Foto 145 – *Domus Procuratoris*, substrucţie *horreum*

Foto 146 – *Domus Procuratoris*, complex termal

Unul dintre zidurile clădirilor de aici măsoară peste 1 m lățime. Este greu de spus care trebuie să fi fost înălțimea acestui edificiu, dar este destul de clar faptul că a avut de susținut o greutate imensă, probabil greutatea mai multor etaje. La Roma clădirile puteau atinge 20 m înălțime în vremea lui Augustus. La intervenția împăratului s-a stabilit acest etalon ca un maximum, deoarece edificiile care îl depăşeau deveneau nesigure şi mai erau şi insalubre. Măsuri similare au luat Nero şi Traian[446]. Probabil că la Sarmizegetusa nu s-au atins astfel de înălțimi, dar cu certitudine au existat edificii cu mai multe niveluri.

Spre nord această clădire era flancată de un zid imens, care nu este parte componentă a palatului. Este un picior, substrucția unui *horreum*, un depozit pentru cereale. În grădinile alăturate, încă nesăpat, se află cel de-al doilea picior, ele jucând rolul de susținere a schelăriei de lemn sau zidărie a hambarului. Semăna cu construcțiile de acest fel din zilele noastre, diferă dimensiunile, cel roman este unul gigantic. Atât în oraşe cât şi în castre (tabere militare) aceste hambare se găseau la intrare, în apropierea porților, pentru a nu deranja circulația importantă din zona centrală unde se afla forul sau *principia*.

Se ajunge apoi la forul coloniei *Dacica Sarmizegetusa*, centrul oraşului. Era centrul întrucât aici se intersectau cele două drumuri principale – *cardo maximus* şi *decumanus maximus* –, cu punctul de intersecție *locus gromae* păstrat şi marcat de câteva blocuri de marmură pe care se afla un altar ce marca acest punct important. Intrarea spre curte se făcea printr-o poartă monumentală, un *tetrapilum*,

444 D. Alicu, *Le camp légionnaire de Sarmizegetusa,* în „Potaissa”, II, 1980, p. 24-27; D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR”, 605, 1995, p. 2-6.

445 H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, *Săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA”, 14, 1980, p. 276-282; H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA”, 15, 1983, p. 246-277; I. Piso, *Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I)*, în „ZPE”, 50, 1983, p. 233-251.

446 N. Lascu, *Cum trăiau romanii*, Bucureşti, 1965, p. 168.

susținută de patru piloni (un arc de triumf dublu), pe frontonul căruia trebuie să se fi aflat inscripția de fondare a forului[447].

Foto 147 – Propunere de reconstituire fântână

Partea de nord a intrării era mărginită de câte o fântână publică, prima dată construite din gresie[448], iar după dezafectarea şi mutarea lor spre centru vor fi edificate în marmură[449]. S-au păstrat şi inscripțiile

[447] I. Piso, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, Bucureşti, 2006, p. 211-214; Al. Diaconescu, *Inscripţia monumentală de la intrarea în forul traianic al Sarmizegetusei. O reconsiderare*, în „EN", 16-17, 2006-2007, p. 95-106; Al. Diaconescu, E. Bota, *Le forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009, p. 33-34.

[448] R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, în „AMN", 39-40, 2002-2003, p. 120.

celor două monumente[450]. Meşterii care s-au ocupat de aceste construcţii trebuie să fi fost din Asia Mică, ceea ce se poate deduce din tehnica de construcţie constând dintr-un miez de *opus incertum*[451] şi blocuri de marmură. În ceea ce priveşte statuile folosite drept decor, acestea sunt nişte copii mediocre, dar se ştie că meşterii din Asia Mică reproduceau des modelele greceşti.

Capitelurile şi cornişa sunt şi ele de origine micro-asiatică. Între această tehnică de lucru folosită la îmbrăcarea forului în marmură, la construcţia fântânilor de marmură, şi blocurile de piatră de la cel puţin un apeduct, nu poate să fie o simplă coincidenţă. Legătura dintre toate aceste elemente este dată de meşterii micro-asiatici, care marchează o nouă etapă constructivă a lui *forum vetus* la Sarmizegetusa[452].

Pe lângă figurile de la marile fântâni de pe *decumanus maximus*, la Sarmizegetusa se mai cunosc şi alte astfel de piese, care demonstrează existenţa mai multor obiective de acest gen[453].

Se trecea în curtea forului, placată în întregime cu blocuri de marmură. În centrul curţii şi pe margini tronau bazele ce susţineau statui de bronz aurit (din care s-au păstrat doar fragmente) sau marmură ale unor împăraţi ce au jucat un rol în viaţa oraşului sau a provinciei.

Foto 148 - Capul lui Neptun

Foto 149 - Statuia lui Neptun

Foto 150 - Statuia unei nimfe

În părţile de est, nord şi vest curtea comunica cu exteriorul prin portice, colonade de marmură, cu înălţimea de aproximativ 6 m, ce susţineau acoperişuri din ţiglă[454].

449 R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *op. cit.*, p. 120-126; Al. Diaconescu, E. Bota, *Epigraphy and Arcaeology: The Case of Two Recently Excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (ed.), Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis”, Cluj-Napoca, 2004, p. 470-501.

450 *IDR* III/2, 22; R. Etienne, I. Piso, Al. Diaconescu, *op. cit.,* p. 123-126, Planşa XL, 26; Al. Diaconescu, E. Bota, *Epigraphy and Arcaeology: The Case of Two Recently Excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (ed.), Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis”, Cluj-Napoca, 2004, p. 490.

451 Tehnică de construcţie ce consta din folosirea bolovanilor de râu legaţi cu ciment.

452 Al. Diaconescu, E. Bota, *La décoration architectonique et sculpturale du „forum vetus” Sarmizegetusa: origine, évolution et chronologie*, în „ActaMN”, 39-40/I, 2002-2003 [2004], p. 155-196.

453 D. Isac, I. Stratan, *Monumentele de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj*, în „Banatica”, II, 1973, p. 117-130; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured Monuments from Sarmizegetusa*, în „BAR”, 55, 1979, p. 159, pl. LXXIV; G. Băeştean, *Fântâni publice la Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XXVIII-XXIX/1, 1999-2000, p. 243-251; AL. Diaconescu, E. Bota, *Epigraphy and Arcaeology: The Case of Two Recently Excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „L. Ruscu, C. Ciongradi, R. Ardevan, C. Roman, C. Găzdac (ed.), Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis”, Cluj-Napoca, 2004, p. 485, fig. 19; G. Băeştean, *Distribuţia şi canalizarea apei în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „S. Nemeti, FL. Fodorean, E. Nemeth, S. Cociş, I. Nemeti, M. Pîslaru (ed.) Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata”, Cluj-Napoca, 2007, p. 390-401; G. Băeştean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008, p. 113-120.

454 Al. Diaconescu, E. Bota, *Le forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009, p. 140-142.

Din curtea forului se trecea într-o *basilica*, clădirea ce domina prin înălțimea ei întreg ansamblul arhitectonic. Această clădire era flancată în partea de est şi de vest de câte un podium, de pe cele două *tribunalia* cetățenii îşi țineau discursurile sau cei doi primari, *II virii*, judecau. Tribunalul de răsărit avea la subsol o *carcer*, care nu era chiar închisoarea, ci mai degrabă un arest preventiv[455].

Foto 151 – Curtea Forului

Foto 152 – Tribunalul de răsărit

Din acest spațiu se putea intra în *curia*. La Roma, în această încăpere senatorii discutau problemele importante ale Republicii sau Imperiului; în provincii, decurionii, care se reuneau într-un fel de consiliu de astăzi al oraşelor – *ordo decurionum* – discutau problemele importante ale oraşului, prezidați de cei doi primari. Dedesubt se aflau două camere cu boltă, *aeraria*, camerele de tezaur ale oraşului. Încăperile care flancau *curia* nu au o destinație bine precizată, dar aici trebuie să se fi aflat birourile magistraților superiori ai oraşului. Pe lângă cei doi primari, ar mai fi de amintit edilii, ce se ocupau de problemele de urbanism şi questorul, ce se ocupa de banii comunității. Tot în acea zonă se presupune existența „Palatului Augustalilor"[456].

Foto 153 şi 154 – Forul, *curia* şi *aeraria*

455 *Ibidem*, p. 56-61.

456 I. Piso, *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, Bucureşti, 2006, p. 167-169; Al. Diaconescu, E. Bota, *op. cit.* p. 61-62.

În zona forului se găseau şi *taberna*, magazine. Înainte ca forul să fi îndeplinit funcţii politice, administrative, era locul unde cetățeanul roman se ducea să schimbe produse. Astfel avem ştiință de *forum boarium* (piața de animale), *forum piscatorium* (piața de peşte), *forum oleatorium* (piața pentru uleiuri) etc.

Foto 155 - Bloc de calcar pentru canalizare

Foto 156 - Conducte de plumb cu inscripţii

Sistemul de canalizare[457], blocurile de piatră[458], tuburile ceramice[459] şi conductele de plumb[460] ne îndreptățesc să înscriem metropola Daciei alături de marile oraşe ale Imperiului Roman, care au însemnat etaloane şi standarde de urbanism şi civilizație la cel mai înalt nivel.

De-a lungul timpului au fost săpate şi alte obiective, fără a fi puse însă în circuitul turistic.

Din anul 1924, la inițiativa lui Constantin Daicoviciu, Sarmizegetusa beneficiază şi de un muzeu ce colectează piesele descoperite în timpul săpăturilor.

Toate aceste ruine vorbesc încă. Povestea lor nu s-a sfârşit. Chiar dacă astăzi viața, obiceiurile, cultura şi spiritualitatea celor care le-au dat viață sunt mai greu de descifrat, este de datoria noastră să le păstrăm şi, dacă este posibil, să le reînviem. Un exemplu în acest sens este şi acela când, cu ocazia sărbătoririi zilei de naştere a împăratului Traian, la 18 septembrie (*Dies Traiani*), câțiva soldați romani au mărşăluit din nou, după aproape 2.000 de ani, în arena amfiteatrului.

TERITORIUL COLONIEI DACICA

Pe *territorium*-ul Sarmizegetusei romane, în suprafața ocupată de județul Hunedoara, au fost cercetate sau se cunosc urmele mai multor clădiri sau aşezări rurale. O v*illa suburbana* a fost cercetată încă din anul 1924, sub conducerea lui C. Daicoviciu, fiind situată la răsărit de oraş. Era o simplă construcție gospodărească alcătuită din cinci încăperi, un bazin cu pereți de marmură, alături de care s-a

[457] R. Etienne, I. Piso, AL. Diaconescu, *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, în „AMN”, 39-40, 2002-2003, p. 120, fig. XXVIII, XXXIX, 1-2; *CCA* 2003, 266. Piese din zidurile bisericilor de la Peşteana sau Densuş provin din sistemul de canalizare al oraşului roman.

[458] G. Băeştean, *Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XXVI/1, 1995-1996, p. 353-367; G. Băeştean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008, p. 104-108. Astfel de blocuri sunt încastrate în ziduri sau se pot vedea în curtea bisericii din Densuş.

[459] O. Floca, V. Şuiaga, *Ghidul Judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 322; D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR”, 605, 1995, p. 11; G. Băeştean, *Conducte din tuburi ceramice în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XXVII/1, 1997-1998, p. 253-260; G. Băeştean, *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008, p. 99-103.

[460] I. Piso, G. Băeştean, *Des fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, în „AMN” 37/I, 2000, p. 223-229; G. Băeştean, *op. cit.,* p. 108-113. Pentru provincia Dacia mai sunt atestate astfel de ţevi, dar cele de la Sarmizegetusa sunt unice prin ştampilele – *silloge aquaria* ce apar pe ele. Înscrisurile în relief sunt redate în negativ şi cuprind numele, probabil, a doi magistraţi: Ant(onio) Val(---) et Ma(?rio) Cl(?audiano), numele oraşului: [C]ol(oniae) Dac(icae) Sar(mizegetusae). După turnarea foii din care a fost realizată conducta a mai fost inscripţionată şi cifra CXXVIII.

mai descoperit şi un mormânt construit din cărămizi, dintr-o perioadă ulterioară. Zidurile erau construite în tehnica *opus incertum*, des folosită la romani[461].

O a doua a fost descoperită în anul 1936 în partea de nord a amfiteatrului. Deşi planul clădirii nu poate fi identificat în întregime, zidurile din piatră de râu s-au păstrat până la o mică înălțime. Au fost cercetate două faze de construcție, una mai veche, distrusă de foc, şi o alta ce o suprapune pe prima[462].

La vest față de marele oraş, în satul Păucineşti, mărturiile sunt de natură civilă şi probabil că aparțin unei *villa* sau unei aşezări romane[463]. O situație asemănătoare este semnalată şi la Zeicani[464].

Hobița. Ferma – *villa rustica* de la Hobița era situată la aproximativ 1 km față de latura sudică a oraşului. Planul fermei este bine conturat, incluzând casa de locuit, curtea cu accesorii, respectiv magazii, turnuri de veghe, barăci din lemn etc.[465]

Pe teritorilul satului Breazova, situat mai spre răsărit față de acest cartier sarmizegetusan, au fost observate în mai multe puncte urmele unor clădiri de piatră, cărămizi şi țigle de epocă romană. A mai fost identificat un cuptor pentru ars ceramica, monede şi morminte romane[466].

Ostrovu Mic. Construcția de tip *villa* de la Ostrovu Mic, aflată la aproximativ 5 km est față de Colonia Dacica, a relevat o construcție romană cu mai multe faze de existență. Lipsesc, însă, elementele care le-ar putea data cu precizie. De asemenea, încadrarea tipologică a clădirii sau funcționalitatea sa nu poate fi încă precizată din cauza suprafeței mici dezvelite şi a distrugerilor ulterioare, pentru început urmărindu-se delimitarea construcției[467]. În trecut au mai fost descoperite materiale de construcție, morminte şi o frumoasă statuetă a Dianei, astăzi dispărută[468].

Hațeg. Oraşul Hațeg a fost remarcat încă de F. Marsigli pentru rămăşițele romane de pe teritoriul său. Au fost puse în evidență urme de clădiri, diverse materiale de construcție sau piese cu caracter funerar. În apropierea Hațegului Radu Popa a cercetat mai amănunțit o *villa rustica*[469].

Hunedoara. Această localitate şi cimitirul ei sunt reprezentate prin resturi de zidărie, materiale de construcție, fragmente de sarcofage sau un altar. Descoperirile de pe Dealul Sânpetru ar putea indica suprapunerea unei aşezări dacice peste una romană[470]. La Cinciş, în apropierea oraşului Hunedoara, la începutul anilor '60 a fost cercetată o *villa rustica*, cu dimensiunile de 15,5 x 22,7 m, ce era compartimentată în cinci încăperi. Tot aici a mai fost descoperită o construcție funerară şi un spațiu de înmormântare exterior acesteia, în care au fost identificate un număr de 13 morminte de incinerație[471].

---

461 C. Daicoviciu, *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa. Ier compte-rendu*, în „Dacia", 1, 1924, p. 234-238.

462 O. Floca, *O nouă villa suburbana în hotarul Sarmizegetusei. Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser Gebiet*, în „Sargetia", I, 1937, p. 25-42.

463 L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul judeţului Hunedoara*, în „Sargetia", XI-XII, 1974-1975, p. 41; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 35, 109; Nemeş, *Descoperiri de epocă romană în Ţara Haţegului*, în „Sargetia", XXVI, 1995-1996, p. 347; D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, p. 141.

464 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *Contribuţii la repertoriul arheologic al Ţării Haţegului (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia", XXI-XXIV, 1988-1991, p. 102-103; D. Popa, *op. cit.*, p. 219-220.

465 O. Floca, *op. cit.*, p. 46-47; O. Floca, *O zeitate orientală Jupiter Erapolitanus la Micia*, în „MCA", 1, 1953, p. 743-754; I. Mitrofan, *Villae rustice în Dacia Superioară (I)*, în „AMN", 10, 1973, p. 127-144; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.* p. 97; D. Popa, *op. cit.*, p. 98-99.

466 O. Floca, V. Şuiaga, *Ghidul Judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 322; I. Mitrofan, *Villae rustice în Dacia Superioară (II)*, în „AMN", 11, 1974, p. 41; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, op. cit., p. 94; D. Alicu, A. Paki, *Town-Planning and population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR", 605, 1995, p. 11; D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, p. 44.

467 G. Băeştean, O. Tutilă, *Construcţia de tip villa de la Ostrovu Mic*, în „Sargetia", I1 serie nouă, 2010, p. 173-183.

468 C. Pop, E. Nemeş, *Diana de la Ostrov*, în „AMN", 11, 1974, p. 85-92; A. Rusu, E. Nemeş, C. Pop, *Bronzuri figurate în Muzeul de Arheologie din Sarmizegetusa*, în „Sargeţia", XI-XII, 1974-1975, p. 101, fig. 2; D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *The figured Monuments from Sarmizegetusa*, în „BAR", 55, 1979, nr. 27, Pl. CXIII-CXIV; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, op. cit., p. 97.

469 C. Daicoviciu, *Un ghid latinesc al Transilvaniei*, în „ACMIT", 1, 1979, p. 175; R. Popa, *Săpături într-o villa rustica de lângă Haţeg*, în „AMN", 9, 1972, p. 109; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 108; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 21-24.

470 D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 111; I. Andriţoiu, *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara (vestigii romane)*, în „Sargetia", XIV, 1979, p. 24; D. Popa, *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002, p. 100-101.

471 O. Floca, M. Valea, *Villa rustica şi necropola daco-romană de la Cinciş*, în „AMN", 2, 1965, p. 163-193.

Călan-Băi. O aşezare cu statutul de *pagus* (sat) a marelui oraş care a fost Sarmizegetusa a funcționat în zona Călanului de astăzi. La autorii antici apare sub forma *Hydata*, dar în documente mai târzii apare ca *Ad Aquas*. Spre deosebire de semnalările unor construcții disparate sau a unor posibile aşezări rurale, în acest caz avem de-a face cu o localitate ceva mai răsărită şi mai bine reprezentată. Această importanță reiese şi din faptul că este prezentă în *Tabula Peutingeriana*[472]. Probabil că localizarea a jucat un rol foarte important în dezvoltarea comunității de aici. În jur au funcționat cariere de piatră, iar apa termală naturală trebuie să fi atras numeroşi vizitatori de pe alte meleaguri. De altfel, se cunoaşte existența unui atelier de prelucrare a pietrei care îi aparținea unui anume Diogenes. Dar cele care au şi dat numele *Aquae* acestei aşezări au fost termele, din care s-au descoperit amenajările şi instalațiile. Un bazin uriaş săpat direct în stâncă, care colecta apele izvorului termal, era prevăzut cu stăvilare verticale pentru reglarea volumului de apă. Din punct de vedere administrativ se cunoaşte faptul că atribuțiile de conducere le deținea un *praefectus*[473], care era şi decurion (consilier orăşenesc) al Coloniei Dacica Sarmizegetusa. De aici avem atestarea mai multor decurioni sarmizegetusani[474]. Au mai fost descoperite şi alte construcții prevăzute cu paviment interior, piese de arhitectură sau epigrafice[475].

Foto 157 – Bazinul roman de la Aquae (Călan-Băi)

La fel ca şi Sarmizegetusa, *pagus*-ul său a avut probabil de suferit de pe urma războaielor marcomanice. Chiar dacă nu avem dovezi clare în acest sens, la *Aquae* avem atestate materiale de construcție ce poartă ştampila Legiunii XIII Gemina[476]. Situația este similară cu cea din marele oraş situat în Țara Haţegului, unde avem peste 40 de exemple asemănătoare[477], alături de evidențele epigrafice[478]. Dar dacă inscripțiile s-ar putea referi la un moment incipient al Sarmizegetusei, poate imediat după

472 Date importante despre căile de comunicaţie romane ni s-au păstrat din aşa numita *Tabula Peutingeriana*, care a stârnit numeroase controverse. Totul a pornit de la umanistul Konrad Celtes (începutul sec. XVI), care a copiat un pergament descoperit într-o mănăstire germană. El a dăruit acest document lui Konrad Peutinger, ministru al împăratului Maximilian I. Documentul, păstrat acum la Viena, avea aproximativ 34 cm lăţime şi o lungime de 7 m. Erau cuprinse reţele de drumuri, localităţi şi distanţele dintre ele, edificii şi instalaţii de apărare, băi publice, temple, porturi etc. Nu este o hartă propriu-zisă, în antichitate erau folosite aşa numitele *itineraria*, care cuprindeau posibile trasee pentru buna desfăşurare a unei călătorii, cu toate facilităţile de care se putea beneficia de-a lungul drumului.

473 *IDR* III/3, 10.

474 *IDR* III/3, 17-19.

475 D. Tudor, *op. cit.*, p. 115-119; N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 104; D. Popa, *op. cit.*, p. 51; *Rep. Hd*, p. 41-42.

476 *IDR* III/6, 100, 148, 239, 246.

477 G. Băeştean, *Legiunea XIII Gemina în Colonia Dacica Sarmizegetusa?*, în „SCIVA”, 59-60, 2008-2009, p. 165-172.

478 *IDR* III/2, 243, 248, 268, 337, 419, 432; M. Bădău-Wittemberger, *Consideraţii privind ştampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 24-25, 1987-1988, p. 615-616; V. Moga, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina, Cluj-Napoca*, 1985, p. 61.

desființarea castrului şi construirea oraşului, ştampilele de pe materialul tegular se referă la o perioadă mai târzie, care ar putea să coincidă cu atacurile marcomanice. Întrucât cele mai recente descoperiri cu loc de descoperire cunoscut se grupează la est sau la nord de oraş, în afara zidurilor de incintă, considerăm că este foarte posibil să avem de-a face cu materialul furnizat de armată pentru refacerea zonelor afectate de război, în acest caz a Sarmizegetusei şi a *pagus*-ului său.

Deva. Descoperirile de epocă romană de pe teritoriul oraşului Deva sunt numeroase şi diversificate. Substrucțiile unor clădiri şi materialul de construcție abundent au fost puse pe seama unei importante aşezări rurale sau ale unor *villa rustica* separate. Din câteva puncte se cunosc piese cu caracter funerar. În partea de sud a oraşului modern se pare că au funcționat două cariere de piatră, una pe dealul Bejan, de unde se putea extrage augut-andezit de culoare roşie şi în punctul Pietroasa, de unde se putea obține un andezit sur. De asemenea au fost descoperite şi câteva tezaure monetare[479].

Geoagiu-Băi. O altă aşezare foarte cunoscută de pe *territorium*-ul Sarmizegetusei a fost *Germisara*, care mai apare şi sub formele *Germithera*, *Germisera* sau *Germigera*. La fel ca şi *Aquae*, era un *pagus* al Coloniei Dacica, iar existența unei inscripții[480], al cărei loc de proveniență nu este foarte clar, care ar putea să ateste aici un decurion al capitalei, poate să indice o organizare asemănătoare. În orice caz, reprezentanți ai Sarmizegetusei apar menționați în monumentele epigrafice, fie că s-au numărat printre cei care au beneficiat de apele curative, fie că au jucat un rol politic sau administrativ[481].

Foto 158 – Complexul termal roman de la Germisara (Geoagiu-Băi)

Şi aici apele termale au fost cele care au adus celebritatea locului, care a ajuns să fie cunoscut ca „*thermae Germisara*“ sau „*Germisara cum thermis*“. Există unele păreri potrivit cărora băile au fost folosite şi de către daci. Au fost descoperite instalațiile pentru captarea şi transportul apelor termale. Inițial a existat o cavitate naturală cu deschiderea de 18 x 12 m şi adâncă de 7 m, în formă de pâlnie, plină cu apă termală. De-a lungul timpului s-a realizat amenajarea unor bazine săpate direct în stâncă şi căptuşite cu scândură, precum şi o rețea de canale pentru dirijarea apei către acestea. Canalizarea a fost săpată parțial în piatră, dar au fost porțiuni unde s-au folosit țigle romane prinse cu ciment sau lemn. Se cunoaşte existența unui templu dedicat nimfelor. Inscripțiile dedicate divinităților tămăduitoare arată că

479 D. Tudor, *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968, p. 126-127; O. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva,* în „Sargetia”, VI, 1969, p. 25-36; L. Mărghitan, C. Pop, *Două piese sculpturale de bronz, recent descoperite la Deva şi Geoagiu*, în „Sargetia”, VIII, 1971, p. 67-75; I. Winkler, *Despre două tezaure de monede antice descoperite la Deva*, în „Sargetia”, IX, 1972, p. 51-53; V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în „Sargetia”, X, 1973, p. 105; O. Floca, *Dovezi ale continuei locuiri a zonei cetății Deva în epoca dacică şi romană*, în „Sargetia”, XI-XII, 1974-1975, p. 407-410; M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba-Iulia*, în „AIIA”, 22, 1979, p. 173.

480 I. Piso, A. Rusu, *Nymphaeum-ul de la Germisara*, în „Revista Monumentelor Istorice”, 59, 1990, p. 16.

481 *CIL* III 1397=*IDR* III/3, 242; *IDR* III/3, 215; *IDR* III/3, 245; *IDR* III/3, 247.

un mare număr de oameni au beneficiat de calitățile acestor ape, de la personalități de rang înalt, până la oamenii de rând. Un număr important dintre piesele cunoscute aparțin ritului funerar[482].

Mai multe plăcuțe de aur, unele cu inscripție, au fost depuse de cei care şi-au tratat bolile aici, alături de peste 600 de monede din bronz sau argint[483].

Foto 159 – Plăcuţe votive
din aur de la Germisara (Geoagiu-Băi)

Mânerău. O *villa rustica* a fost cercetată la Mânerău încă înainte de primul război mondial. Avea un plan rectangular cu dimensiunile de aproximativ 30 x 30 m. Spațiile interioare se grupau de-a lungul unui coridor central, unele fiind prevăzute cu instalații pentru încălzire – *hypocaust*. Un al doilea corp de clădire probabil că reprezenta spațiul pentru diverse anexe, unde a fost descoperit un cuptor şi urme de activități industriale[484].

Urme care ar putea să ateste clădiri sau aşezări rurale situate în cea mai mare parte pe teritoriul Coloniei Dacica se mai cunosc la Clopotiva[485], Râu Mare[486], Râu de Mori[487], Peşteana[488], Peştenița[489],

[482] D. Tudor, *op. cit.,* p. 130-137; E. Pescaru, A. Rusu-Pescaru, *Faze şi etape de amenajare ale complexului termal Germisara (Geoagiu-Băi, judeţul Hunedoara)*, în „Sargetia”, XXVI/1, 1995-1996, p. 326-328; D. Popa, *op. cit.,* p. 88; *Rep. Hd*, p. 79.

[483] I. Piso, A. Rusu, *op. cit.,* p. 9-17; E. Pescaru, *Încă o plăcuţă votivă din aur descoperită la Germisara (Geoagiu-Băi)*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991, p. 663-666; E. Pescaru, A. Rusu-Pescaru, *op. cit*., p. 326.

[484] I. Mitrofan, *Villae rustice în Dacia Superioară (I)*, în „AMN” 10, 1973, p. 144; D. Popa, *op. cit.,* p. 116-117.

[485] D. Tudor, *op. cit.,* p. 104; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 94-95; O. Popa, *op. cit.,* p. 63; *Rep. Hd*, p. 53.

[486] L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul judeţului Hunedoara*, în „Sargetia”, XI-XII, 1974-1975, p. 41; O. Popa, op. cit., p. 153; *Rep. Hd*, p. 141.

[487] Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 99; O. Popa, *op. cit.,* p. 153; *Rep. Hd*, p. 140-141.

[488] Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 97-98, O. Popa, *op. cit.,* p. 142; *Rep. Hd*, p. 128-129.

[489] I. Andriţoiu, *op. cit.,* p. 25; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 98; O. Popa, op. cit., p. 142-143; *Rep. Hd*, p. 129.

Densuş[490], Hăţăgel[491], Tuştea[492], General Berthelot[493], Crăguiş[494], Cârneşti[495], Păclişa[496], Reea[497], Râu Alb[498], Sânpetru[499], Valea Dâljii[500], Nălaţvad[501], Silvaşu de Jos[502], Ruşi[503], Strei[504], Târsa[505], Boşorod[506], Băţălar[507], Chitid[508], Bucium[509], Ciopeia[510], Râu Bărbat[511], Sălaşu de Sus[512], Valea Lupului[513], Pui[514], Băniţa[515], Leşnic[516], Livadia[517], Petrila[518], Vulcan[519], Peştişu Mare[520], Peştişu Mic[521], Băcia[522], Totia[523], Batiz[524], Săuleşti[525], Boholt[526], Petreni[527], Rengheţ[528], Beriu[529], Bobâlna[530], Căbeşti[531], Cârjiţi[532], Orăştie[533], Folt[534], Pricaz[535], Almaşu Sec[536], Aurel Vlaicu[537].

---

490 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 95; O. Popa, *op. cit.,* p. 76; *Rep. Hd*, p. 65-66.

491 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 96; O. Popa, *op. cit.,* p. 97; *Rep. Hd*, p. 93-94.

492 D. Tudor, *op. cit.,* p. 108-109; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 102; O. Popa, op. cit., p. 201-202; *Rep. Hd*, p. 172-173.

493 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 102; O. Popa, *op. cit.,* p. 207; *Rep. Hd*, p. 177.

494 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 95; O. Popa, *op. cit.,* p. 67; *Rep. Hd*, p. 61.

495 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 95; O. Popa, *op. cit.,* p. 53; *Rep. Hd*, p. 45.

496 D. Tudor, *op. cit.,* p. 108; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 97; O. Popa, *op. cit.,* p. 140; *Rep. Hd*, p. 127-128.

497 O. Floca, *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană. Gräberarten im oberen römischen Dakien*, în „Sargetia", II, 1941, p. 32; D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenenţa Banatului şi a Olteniei de Vest la provincia Dacia*, în „AMN", 4, 1967, 59; D. Tudor, *op. cit.,* p. 108; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit*., p. 155.

498 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 41; , Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit*., p. 99; O. Popa, *op. cit.,* p. 153; *Rep. Hd*, p. 140.

499 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 41; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 100; O. Popa, *op. cit.,* p. 168; *Rep. Hd*, p. 153.

500 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 102; O. Popa, *op. cit.,* p. 208; *Rep. Hd*, p. 182.

501 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 97; O. Popa, *op. cit.,* p. 130; *Rep. Hd*, p. 116.

502 I. Andriţoiu, *op. cit.,* p. 26-27; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 100; O. Popa, *op. cit.,* p. 177; *Rep. Hd*, p. 157.

503 D. Tudor, *op. cit.,* p. 117; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit.,* p. 159; *Rep. Hd*, p. 146.

504 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 41; O. Popa, *op. cit.,* p. 183; *Rep. Hd*, p. 160.

505 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 101; O. Popa, *op. cit.,* p. 196; *Rep. Hd*, p. 168.

506 D. Tudor, *op. cit.,* p. 117-118; O. Popa, *op. cit.,* p. 42; *Rep. Hd*, p. 36.

507 I. Mitrofan, *Villae rustice în Dacia Superioară (II)*, în „AMN", 11, 1974, p. 41; , Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 94; O. Popa, *op. cit.,* p. 34; *Rep. Hd*, p. 32-33.

508 I. Andriţoiu, *op. cit.,* p. 21; O. Popa, *op. cit.,* p. 57; *Rep. Hd*, p. 48.

509 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.*, p. 94; O. Popa, *op. cit.,* p. 46; *Rep. Hd*, p. 40.

510 D. Tudor, *op. cit.,* p. 109; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 94-95; O. Popa, *op. cit.,* p. 59; *Rep. Hd*, p. 51-52.

511 D. Tudor, *op. cit.,* p. 110; Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 99; O. Popa, *op. cit.,* p. 153; *Rep. Hd*, p. 140.

512 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 99; O. Popa, *op. cit.,* p. 161-162; *Rep. Hd*, p. 151.

513 L. Mărghitan*, op. cit.,* p. 42; I. Andriţoiu, *op. cit.,* p. 28; O. Popa, *op. cit.,* p. 209; *Rep. Hd*, p. 182.

514 D. Tudor, *op. cit.,* p. 109-110; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit.,* p. 150; *Rep. Hd*, p. 136.

515 D. Tudor, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, op. cit., p. 24; *Rep. Hd*, p. 31-32.

516 D. Tudor, *op. cit.,* p. 126; I. Mitrofan, *op. cit.,* p. 45; N. Branga, *op. cit.,* p. 108; O. Popa, *op. cit.,* p. 110; *Rep. Hd*, p. 105.

517 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op. cit.,* p. 97; O. Popa, *op. cit.,* p. 110-111; *Rep. Hd*, p. 106.

518 D. Tudor, *op. cit.,* p. 110; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit.,* p. 145; *Rep. Hd*, p. 131-132.

519 D. Tudor, *op. cit.,* p. 110; M. Rusu, *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba-Iulia*, în „AIIA", 22, 1979, p. 177; N. Branga, *op. cit.,* p. 112; O. Popa, *op. cit.,* p. 218; *Rep. Hd*, p. 187.

520 D. Tudor, *op. cit.,* p. 113; I. P. Albu, *Noi monumente sculpturale în colecţia muzeului din Deva*, în „Sargetia", VIII, 1971, p. 73-75; O. Popa, *op. cit.,* p. 143; *Rep. Hd*, p. 130.

521 D. Tudor, *op. cit.,* p. 113; O. Popa, *op. cit.,* p. 143; *Rep. Hd*, p. 130-131.

522 O. Popa, *op. cit.,* p. 32; *Rep. Hd*, p. 29.

523 L. Mărghitan, *Urme romane pe cuprinsul judeţului Hunedoara*, în „Sargetia", XI-XII, 1974-1975, p. 42; O. Popa, *op. cit.,* p. 200; *Rep. Hd*, p. 170.

524 O. Popa, *op. cit.,* p. 32; *Rep. Hd*, p. 29.

525 O. Floca, *Harta arheologică a municipiului Deva,* în „Sargetia", VI, 1969, p. 28; O. Popa, *op. cit.,* p. 154; *Rep. Hd*, p. 152.

526 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 37; O. Popa, *op. cit.,* p. 40; *Rep. Hd*, p. 34.

527 D. Tudor, *op. cit.,* p. 118; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit.,* p. 143; *Rep. Hd*, p. 131.

528 O. Floca, V. Şuiaga, *op. cit.,* p. 88; D. Tudor, *op. cit.,* p. 131; I. Andriţoiu, *op. cit.,* p. 26; O. Popa, *op. cit.,* p. 155; *Rep. Hd*, p. 142.

529 Hr. Tatu, O. Popa, Z. Kalmar, *op.cit*, p. 94; O. Popa, *op. cit.,* p. 37; *Rep. Hd*, p. 34.

530 O. Floca, V. Şuiaga, *op. cit.,* p. 88; D. Tudor, *op. cit.,* p. 131; O. Popa, *op. cit.,* p. 39; *Rep. Hd*, p. 34.

531 O. Floca, *O nouă villa suburbana în hotarul Sarmizegetusei. Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser Gebiet*, în „Sargetia", I, 1937, p. 79-82; O. Popa, *op. cit.,* p. 50; *Rep. Hd*, p. 41.

Urme ale unor cariere sau exploatări miniere ar putea fi cele de la Almaşu Mic[538], Alun[539], Baia de Criş[540], Băița[541], Brad[542], Căraci[543], Crişcior[544], Fizeş[545], Ghelari[546], Hărțăgani[547], Hondol[548], Iscroni[549], Măgura-Toplița[550], Petroşani[551], Poiana[552], Porcurea[553], Rapoltu Mare[554], Ribița[555], Ruda[556], Săcărâmb[557], Sântămăria de Piatră[558], Simeria[559], Stănija[560], Strei-Săcel[561], Streisângeorgiu[562], Techereu[563], Teliucu Inferior[564], Țebea[565], Uroi[566], Valea Sângeorgiului[567].

Mai există alte câteva puncte cu descoperiri întâmplătoare de ceramică sau alte obiecte, pe care nu le vom mai aminti aici.

Cigmău. De un statut aparte s-au bucurat taberele militare şi aşezările dezvoltate în jurul lor. În hotarul satului Cigmău a funcționat castrul unei trupe de auxiliari – *Numerus Singularium Peditum*

---

532 D. Tudor, *op. cit.,* p. 127; V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în „Sargetia", X, 1973, p. 105; O. Popa, *op. cit.,* p. 53; *Rep. Hd*, p. 44-45.

533 D. Tudor, *op. cit.,* p. 134; N. Branga, *op. cit.,* p. 109; O. Popa, *op. cit.,* p. 137; *Rep. Hd*, p. 124.

534 I. Andrițoiu, *op. cit.,* p. 23-24; O. Popa, *op. cit.,* p. 85-86; *Rep. Hd*, p. 76.

535 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 41; O. Popa, *op. cit.,* p. 149; *Rep. Hd*, p. 135.

536 L. Mărghitan, op. cit., p. 37; O. Popa, *op. cit.,* p. 21; *Rep. Hd*, p. 21.

537 I. Andrițoiu, *op. cit.,* p. 12; O. Popa, op. cit., p. 29; *Rep. Hd*, p. 23-24.

538 D. Tudor, *op. cit.,* p. 27; O. Popa, *op. cit.,* p. 21; *Rep. Hd*, p. 21.

539 D. Tudor, *op. cit.,* p. 111; *V. Wollmann, Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erybergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche in römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996, p. 234; O. Popa, *op. cit.,* p. 21; *Rep. Hd*, p. 22.

540 D. Tudor, *op. cit.,* p. 192; V.Wollmann, *op. cit.,* p. 132-134; O. Popa, *op. cit.,* p. 30; *Rep. Hd*, p. 25-26.

541 D. Tudor, *op. cit.,* p. 191; V. Wollmann, op. cit., p. 130-131; O. Popa, *op. cit.,* p. 33; *Rep. Hd*, p. 30.

542 O. Floca, *op. cit.,* p. 66-69; L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 38; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 187-188; O. Popa, *op. cit.,* p. 43.

543 D. Tudor, *op. cit.,* p. 192-193; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 132-133; O. Popa, *op. cit.,* p. 52; *Rep. Hd*, p. 42.

544 V. Wollmann, *op. cit.,* p. 134; O. Popa, *op. cit.,* p. 69; *Rep. Hd*, p. 62.

545 D. Tudor, *op. cit.,* p. 191; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 131; O. Popa, *op. cit.,* p. 85; *Rep. Hd*, p. 74.

546 D. Tudor, *op. cit.,* p. 111; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 233-234; O. Popa*, op. cit.,* p. 89; *Rep. Hd*, p. 80.

547 D. Tudor, *op. cit.,* p. 192; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 132; O. Popa, *op. cit.,* p. 96-97; *Rep. Hd*, p. 93.

548 D. Tudor, *op. cit.,* p. 191; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 131; O. Popa, *op. cit.,* p. 99.

549 L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 38; *Rep. Hd*, p. 94-95.

550 D. Tudor, *op. cit.,* p. 191; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 131; O. Popa, *op. cit.,* p. 115-116; *Rep. Hd*, p. 101.

551 S. Stanca, *Descoperiri arheologice şi numismatice la Petroşeni*, în „AMN", 9, 1972, p. 385-386; O. Palamariu, *Informaţii documentare referitoare la unele descoperiri de monedă antică în judeţul Hunedoara (prima jumătate a sec. XIX-prima jumătate a sec. XX)*, în „Sargetia", XXIV, 1992-1994, p. 194; O. Popa, *op. cit.,* p. 146; *Rep. Hd*, p. 132.

552 D. Tudor, *op. cit.,* p. 95; N. Branga, *op. cit.,* p. 110; O. Popa, *op. cit.,* p. 148; *Rep. Hd*, p. 133.

553 D. Tudor, *op. cit.,* p. 189; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 138; O. Popa, *op. cit.,* p. 149.

554 D. Tudor, *op. cit.,* p. 127-128; O. Popa, *op. cit.,* p. 150; *Rep. Hd*, p. 137-138.

555 D. Tudor, *op. cit.,* p. 193; V. Wollmann, *op. cit.,* p. 134; O. Popa, *op. cit.,* p. 155-156; *Rep. Hd*, p. 142-143.

556 D. Tudor, *op. cit.,* p. 111; V. Wollmann, *op.cit*, p. 233; Popa 2002, p. 158; *Rep. Hd*, p. 144.

557 D. Tudor, *op. cit.,* p. 191; V. Wollmann, *op.cit*, p. 131; Popa 2002, p. 161; *Rep. Hd*, p. 150.

558 D. Tudor, *op. cit.,* p. 118; V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în „Sargetia", X, 1973, p. 105; N. Branga, *op. cit.,* p. 111; O. Popa, *op. cit.,* p. 169; *Rep. Hd*, p. 154.

559 D. Tudor, *op. cit.,* p. 127; O. Popa, *op. cit.,* p. 177; *Rep. Hd*, p. 158-159.

560 D. Tudor, *op. cit.,* p. 193; N. Branga, op. cit., p. 111; *V. Wollmann, Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erybergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche in römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996, p. 136-137; O. Popa, *op. cit.,* p. 182; *Rep. Hd*, p. 159.

561 D. Tudor, *op. cit.,* p. 117; N. Branga, *op. cit.,* p. 111; O. Popa, *op. cit.,* p. 183; *Rep. Hd*, p. 161.

562 D. Tudor, *op. cit.,* p. 117; N. Branga, *op. cit.,* p. 111; O. Popa, *op. cit.,* p. 184; *Rep. Hd*, p. 161.

563 V. Wollmann*, op. cit.,* p. 136-137; O. Popa, *op. cit.,* p. 197; *Rep. Hd*, p. 168.

564 D. Tudor, *op. cit.,* p. 110; V. Wollmann*, op. cit.,* p. 233-239; O. Popa, *op. cit.,* p. 197; *Rep. Hd*, p. 168-169.

565 D. Tudor, *op. cit.,* p. 192; V. Wollmann*, op. cit.,* p. 132; O. Popa, *op. cit.,* p. 203; *Rep. Hd*, p. 175.

566 D. Tudor, *op. cit.,* p. 127; , V. Wollmann, *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în „Sargetia", X, 1973, p. 105; L. Mărghitan, *op. cit.,* p. 42; *V. Wollmann, Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erybergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche in römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996, p. 257; O. Popa, *op. cit.,* p. 207-208; *Rep. Hd*, p. 178-179.

567 D. Tudor, *op. cit.,* p. 118; N. Branga, *op. cit.,* p. 112; O. Popa, *op. cit.,* p. 210-211; *Rep. Hd*, p. 183.

Britannicorum cu rolul de a supraveghea drumurile spre Sarmizegetusa sau pe cele dintre Micia şi Apulum. Atestarea Legiunii XIII Gemina probabil că trebuie pusă în legătură cu războaiele marcomanice sau cu activitatea constructivă prolifică a acestei trupe, pe care o regăsim aproape peste tot. În vecinătate şi beneficiind de prezența unității militare s-a dezvoltat şi un *vicus* militar[568].

Foto 160 – Castrul militar roman de la Cigmău

Cercetări mai recente s-au concentrat pe zona centrală şi a porților. Cum era şi de aşteptat, au fost descoperite *principia*, unde îşi avea sediul comandantul garnizoanei, iar în apropierea zidurilor de incintă câteva *horrea*. Au mai fost evidențiate zidurile de incintă şi turnul circular din colțul de nord-est[569].

Micia a avut un statut aparte şi diferit de celelalte aşezări romane din aria de cuprindere a Coloniei Dacica.

S-a încercat acreditarea ideii unei aşezări dacice preromane. Dar ipoteza s-a bazat doar pe descoperirea unor piese ceramice sau pe interpretarea unor morminte din necropola de răsărit ca aparținând autohtonilor. Caracterul lacunar al informațiilor, descoperirea obiectelor ceramice în contexte clare de epocă romană şi interpretarea unei singure urne funerare, din cele 18 morminte cercetate, ca fiind diferită de materialul roman, pun serioase semne de întrebare asupra unei locuiri anterioare venirii romanilor. Mult mai probabil avem de-a face, ca şi în cazul altor aşezări civile sau militare, cu o prezență a dacilor după cucerire, în contextul procesului de asimilare pe care l-a întreprins statul roman peste tot pe unde a fost prezent[570].

Tot ce s-a înfăptuit în această zonă a fost în jurul unui puternic castru de trupe auxiliare, ce avea menirea de a apăra intrarea provinciei dinspre vest, minele de aur, liniile de comunicație de pe Mureş şi nu în ultimul rând fertila vale a acestui râu[571]. Este o construcție neobişnuit de mare pentru soldații auxiliari dar, dacă ținem seama de faptul că aici avem atestate cel puțin trei trupe diferite, inclusiv o ală[572], probabil că avem şi răspunsul la această problemă. De-a lungul timpului, aici au staționat mai multe

568 E. Pescaru, A. Rusu-Pescaru, *Faze şi etape de amenajare ale complexului termal Germisara (Geoagiu-Băi, judeţul Hunedoara)*, în „Sargetia”, XXVI/1, 1995-1996, p. 325-326; I. A. Oltean, W. S. Hanson, *Military Vici in Roman Dacia: An Aerial Perspective*, în „AMN”, 38/I, 200, p. 127-129.

569 *CCA* 2003, 131-132; *CCA* 2005, 158-159; *CCA* 2007, p. 127-128; *CCA* 2008, p. 103-104.

570 I. Andriţoiu, *op. cit.*, p. 31; D. Alicu, *Micia studii monografice I. Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004, p. 14-18.

571 O. Floca, *Pagus Miciensis*, în „Sargetia”, V, 1968, p. 49-50; L. Petculescu, *Castrul de la Micia*, în *Muzeul Naţional* 5, 1981, p. 109-114; L. Petculescu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia*, în „Cercetări arheologice”, 6, 1983, p. 45-50.

572 Trupă de cavalerie.

trupe[573], dar unitățile de garnizoană au fost *cohors II Flavia Commagenorum*, *numerus Maurorum Miciensium* şi *ala I Hispanorum Campagonum*[574].

Se presupune existența unui castru în faza de lemn, cu plan rectangular, dar cu dimensiuni neprecizate. În schimb, despre castrul din faza de piatră ştim că avea dimensiunile de 360x181 m, era de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite, turnurile de colț erau trapezoidale. A fost datat la mijlocul secolul II[575]. Din păcate interiorul este mai puțin cunoscut, avem unele date despre *principia*, clădirea comandantului şi despre un *horreum*[576].

În părțile de la nord, est şi sud de castru au fost scoase la iveală urmele unui *vicus* militar. Au fost descoperite cuptoare pentru ars ceramica, amfiteatrul de lemn, thermae şi un cimitir cu morminte de inhumație în cistă de cărămizi sau de piatră. Cercetările au evidențiat existența a patru faze de structuri de locuire, trei de lemn şi una de piatră, dar alte posibile faze de piatră ar fi putut fi distruse de intensa exploatare agricolă modernă a zonei[577]. În anumite locuri din aşezare se cunosc construcții de piatră cu mai multe suprapuneri[578]. Vicusul se pare că a început să se dezvolte în vremea Traian-Hadrian, dar structurile de piatră nu sunt mai timpurii de domnia lui Antoninus Pius. A fost observată o orientare a locuințelor în funcție de o rețea stradală, cu o oarecare aglomerare, încă din prima fază. S-a putut observa o continuitate a zonei de locuire, fazele mai noi fiind reconstruite folosind materiale de la fazele precendente. Clădirile se pare că au combinat activitățile domestice cu cele meşteşugăreşti[579].

Mult mai complicată este situația unui *pagus Miciensis*[580]. Pe de o parte, sunt cei care susțin că avem de-a face cu o aşezare rurală, cu un statut asemănător, dar nu identic[581], cu *Aquae* sau *Germisara*, de dependență față de *territorium*-ul Sarmizegetusei[582]. Pe de altă parte, sunt păreri conform cărora nu există dovezi care să susțină apartenența la Colonia Dacica, practic avem de-a face cu „un *vicus* militar cu organizare tipică, dar cu numele neobişnuit de *pagus*"[583]. Sperăm ca cercetările ulterioare şi aducerea la iveală de noi mărturii arheologice şi epigrafice să aibă ca rezultat găsirea unui răspuns la această complicată problemă.

În partea de nord, lângă Mureş trebuie să fi fost amenajat un port, în legătură cu care a funcționat şi o stație vamală – *st*(*atio*) *Mici*(*ensis*)[584]. Un posibil post de poliție este atestat printr-o inscripție în care este amintit un *beneficiarius consularis*[585], care erau soldați cu însărcinări speciale, printre care şi poliția

573 *CIL* III 1344 = *IDR* III/3, 76; *CIL* III 1382 = *IDR* III/3, 179; *CIL* III 7871 = *IDR* III/3, 184; *AE* 1983, 847; C. C. Petolescu, *Cohors II Hispanorum la Micia*, în „Sargetia", IX, 1972, p. 43-46.

574 L. Petculescu, *Castrul de la Micia*, în „Muzeul Naţional", 5, 1981, p. 109-114; L. Petculescu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia*, în „Cercetări arheologice", 6, 1983, p. 45-50; D. Benea, *Istoria aşezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timişoara, 2003, p. 69.

575 C. Daicoviciu, *Micia I. Cercetări asupra castrului. (Cu un „Supliment epigrafic"). Richerche sul castro. (Con un „Supplementum epigraphicum")*, în „ACMIT", 3, p. 169-170; O. Floca, L. Mărghitan, *Noi consideraţii privitoare la castrul roman de la Micia*, în „Sargetia", VII, p. 43-57.

576 L. Petculescu, *Castrul de la Micia*, în „Muzeul Naţional", 5, 1981, p. 109-114; L. Petculescu, *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia*, în „Cercetări arheologice", 6, 1983, p. 45-50; L. Petculescu, *Roman military granaries in Dacia*, în „SJ", 43, p. 66-76.

577 L. Ţeposu-Marinescu, *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în „Sargetia", 18-19, 1984-1985, p. 125-127; I. A. Oltean, W. S. Hanson, *Military Vici in Roman Dacia: An Aerial Perspective*, în „AMN", 38/I, 2001, p. 124-127; I. A. Oltean, V. Rădeanu, W. Hanson, *New discoveries in the military vicus of the auxiliary fort at Micia*, în „Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies", 2005, p. 351-356.

578 L. Mărghitan, *Micia a fost un „pagus" în tot timpul stăpânirii romane?*, în „SCIVA", 21, 4, 1970, p. 580-591.

579 L. Ţeposu-Marinescu*, op. cit.*, p. 126; *CCA* 2003, p. 337-338; *CCA* 2005, p. 403-404; *CCA* 2006, p. 393; *CCA* 2007, p. 390; *CCA* 2008, p. 326-327; *CCA* 2009, p. 229; *CCA* 2010, p. 204-205;

580 *CIL* III 1345 = *IDR* III/3, 85; *CIL* III 1352 = *IDR* III/3, 83; *CIL* III 7847 = *IDR* III/3, 69; *IDR* III/3, 80.

581 Dacă *Aquae* era condus de un *praefectus*, Micia se pare că a beneficiat de o autonomie mai mare, pe lângă un colegiu de doi magistraţi - *magistri pagi Miciensis*, mai este atestat şi un *quaestor*.

582 D. Tudor, *op. cit.*, p. 120-126; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 146; L. Mărghitan, *op. cit.*, p. 579-591; I. I. Russu, *Veterani et cives Romani Micienses*, în „SCIVA", 31, 3, p. 445-454; L. Ţeposu-Marinescu, *op. cit.*, p. 127-128; Al. Diaconescu, *Urme ale centuriaţiei la Sarmizegetusa şi în teritoriul său (I)*, în „Sargetia", I, serie nouă, p. 154-155.

583 R. Ardevan, *Veteranen und städtische Dekurionen in römischen Dakien*, în „Eos", 77, 1989, p. 84; M. Macrea, *Viaţa în Dacia romană*, Bucureşti, 1969, p. 29; H. Wolff, *Miscellanea Dacica (II)*, în „AMN", 13, 1976, p. 108; R. Ardevan, *Viaţa municipală în Dacia Romană*, Timişoara, 1998, p. 75-78.

584 *IDR* III/3, 102.

585 *IDR* III/3, 86.

militară. Tot de aici avem documentat pe un Publius Aelius Marus – *conductor pascui et salinarum*[586], un personaj ce trebuie să fi fost foarte important, din moment ce se ocupa de problema păşunilor şi mai ales de cea a salinelor. De-a lungul timpului, în acest sit au fost cercetate câteva obiective situate în afara castrului. În partea de est se extindea o necropolă marcată prin monumente arhitectonice, dintre care unele specifice unui posibil atelier local[587]. În aceeaşi zonă trebuie să fi funcţionat şi un cartier meşteşugăresc, un mare număr de cuptoare fiind grupate la un loc[588].

Foto 161 - Termele şi amfiteatrul de la Micia (vedere aeriană)

Termele de la Micia ocupă o suprafaţă foarte întinsă, aproximativ un hectar, intrigând prin faptul că nu îşi găsesc analogii prin dimensiuni cu alte instalaţii asemănătoare dezvoltate în jurul castrelor. În aceste condiţii ipoteza cea mai plauzibilă pare a fi faptul că au fost folosite în acelaşi timp şi de civili. Au cunoscut mai multe faze de construcţie, momentul ridicării lor fiind în timpul împăratului Hadrian (117-138), după care sunt extinse în timpul lui Septimius Severus (193-211) şi suferă noi transformări şi reamenajări sub Severus Alexander (222-235)[589].

Amfiteatrul de aici se înscrie, alături de cele de la Porolissum şi Sarmizegetusa, între obiectivele cercetate, întrucât există probabilitatea destul de mare ca şi celelalte oraşe din provincie să fi beneficiat de asemenea construcţii[590]. Tribunele – *cavea* – au fost construite din lemn şi erau delimitate faţă de arenă printr-un zid din piatră cu lăţimea de 0,75-0,80 m, se pare că puteau suporta o capacitate de aproximativ 1.500 de oameni. În ceea ce priveşte utilitatea acestuia s-a discutat foarte mult. Prin dimensiuni, simplitate şi materialul folosit, a fost înscris printre amfiteatrele militare, unii interpretându-l drept un spaţiu pentru antrenamentul soldaţilor sau al cavaleriei. Însă, odată cu dezvoltarea aşezării civile din jurul castrului, se

586 *IDR* III/3, 119.

587 O. Floca, *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia*, în „AMN”, 5, 1968, p. 111-124; L. David, L. Mărghitan, *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia*, în „AMN”, 5, 1968, p. 126-135; L. Ţeposu, L. Mărghitan, *Monumente funerare de la Micia (Partea II)*, în „AMN”, 6, 1969, p. 159-165; L. Mărghitan, I. Andriţoiu, *Monumente sculpturale romane în Dacia Superioară*, în „SCIVA”, 27, 1, 1976, p. 45-54; L. Ţeposu-Marinescu, *L'atelier de Micia*, în „Sargetia”, XIV, 1979, p. 155-163.

588 O. Floca, Şt. Ferenczi, L. Mărghitan, *Micia. Grupul de cuptoare de ars ceramica*, Deva, 1970, *passim*; L. Mărghitan, *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, în „Apulum”, IX, 1971, p. 531-535.

589 *IDR* III/3, 45-46; L. Marinescu, L. Mărghitan, C. C. Petolescu, *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974*, în „CA”, 1, 1975, p. 217-230; L. Marinescu,A. Sion, L. Petculescu, I. Andriţoiu, E. Ionescu, M. Brăileanu, *Cercetări arheologice de la Micia*, în „CA”, 3, 1979, p. 105-110; L. Marinescu, A. Sion, I. Andriţoiu, *Cercetările arheologice din thermele romane de la Micia (Veţel)*, în „CA”, 7, 1984, p. 121-127; L. Ţeposu-Marinescu, *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în „Sargetia”, XVIII-XIX, 1984-1985, p. 126-127.

590 D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul 1*, Cluj-Napoca, 1997, p. 45-46; *Micia studii monografice I. Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004, p. 26.

pune problema folosirii sale şi de către civili. De altfel, după incendierea tribunelor, se pare că nu au mai fost reconstruite ulterior, motiv pentru care unii specialişti au luat în considerare posibilitatea reamplasării pe un loc nou şi cu o capacitate mai mare[591]. Aceleaşi controverse le-a stârnit şi datarea stabilimentului. Autorii săpăturilor arheologice[592] consideră că a fost construit în timpul împăratului Hadrian şi a funcționat până la mijlocul secolului al III-lea. J. Golvin datează începuturile în timpul aceluiaşi împărat, iar sfârşitul, pe la anul 150[593]. D. Alicu, studiind monedele descoperite şi materialul arheologic, sugerează perioada dinastiei Severilor ca moment de început şi continuarea folosirii sale, chiar şi după incendierea tribunelor, de către trupele de cavalerie[594].

Templele descoperite la Micia se pot înscrie în trei mari categorii: cele cercetate arheologic, cele atestate epigrafic şi cele considerate probabile pe baza altor descoperiri[595].

O clădire cercetată parțial[596] aparține templului zeilor mauri[597]. Edificiul avea formă rectangulară, cu un *pronaos*[598] împărțit în trei nave, urmate de trei *cellae*[599]. O inscripție[600], foarte probabil realizată la Sarmizegetusa[601], databilă în anii 204-205, atestă o refacere a clădirii ruinată de vechime – *vetustate conlapsum*. Această întreprindere s-a dus la îndeplinire prin munca şi banii maurilor din Micia şi a militarilor din *Numerus Maurorum Miciensis*[602]. Faptul că templul avea trei *cella* ar putea fi un indiciu pentru adorarea mai multor divinități în acelaşi timp, cum ar fi: Jupiter Ammon-Bel Hammon, Caelestis-Tanit-Fenebal, Saturn-Baal[603]. Descoperirea unui altar dedicat lui Silvanus în acelaşi lăcaş de cult ar putea semnifica adorarea unor divinități romane sau asimilarea acestuia cu un zeu african[604].

Un alt templu, identificat pe baza câtorva altare descoperite în săpăturile arheologice, este cel dedicat lui Jupiter sau cum a mai fost cunoscut în literatura de specialitate, Jupiter Hierapolitanus[605]. A mai fost descoperită o substrucție din pietriş, cu lățimea de 22-25 cm, ce ocupa o suprafață aproximativ ovală cu dimensiunile de 2 x 3,5 m. Chiar dacă nu au putut fi evidențiate urme de zidărie, pe lângă inscripțiile de pe altare au mai apărut fragmente de coloană şi capiteluri, fragmente tegulare din acoperiş etc. Dar probabil că este vorba doar de amenajări din interior, din păcate restul edificiului nu mai poate fi cercetat, întrucât între timp a fost suprapus de termocentrala care funcționează aici. Pe baza inscripțiilor s-ar putea data începutul lucrărilor de construcție la începutul secolului al II-lea p. Chr. şi funcționa cel puțin la începutul secolului al III-lea[606].

Printre lăcaşurile de cult atestate epigrafic s-ar putea număra cel al lui Isis[607], *Sol Invictus*[608]. De asemenea, aici mai este cunoscut un lucru mai puțin obişnuit pentru Dacia, respectiv altarul Miciei – *Ara*

591 D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul 1*, Cluj-Napoca, 1997, p. 48-59; *Micia studii monografice I. Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004, p. 21-48.

592 O. Floca, V. Vasiliev, *Amfiteatrul militar de la Micia*, în „Sargetia", V, 1968, p. 144.

593 J. C. Golvin, *L'amphithéâtre romain. Essai sur théorisation de sa forme et de ses fonctions*, Paris, 1988, p. 100.

594 D. Alicu, *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul 1*, Cluj-Napoca, 1997, p. 55; D. Alicu, *Micia studii monografice I. Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004, p. 37-38.

595 *Ibidem*, p. 63-114.

596 C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia. Templum deorum Maurorum Miciensium*, în „Sargetia", II, 1941, p. 117-125; M. Moga, *Muzeul Judeţului Hunedoara*, în „Transilvania", 72, 1941, p. 659.

597 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *Templele romane din Dacia*, Deva, 2000, p. 92-94; D. Alicu*, op. cit*., p. 63-68.

598 Încăperea de dinaintea camerei altarului.

599 Spaţiul destinat statuii zeului.

600 *IDR* III/3, 47.

601 D. Alicu, *op. cit.,* p. 66-67. Inscripţia a fost scrisă pe marmură, mai puţin întâlnită la Micia, iar decorul lateral este specific plăcilor de construcţie sarmizegetusane.

602 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit*., p. 94.

603 *Ibidem*, p. 94.

604 *Ibidem*, p. 94.

605 O. Floca, *O zeitate orientală Jupiter Erapolitanus la Micia*, în „MCA", 1, 1953, p. 773-784.

606 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 77; D. Alicu, *op. cit*., p. 68-74.

607 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 140; D. Alicu, *op. cit*., p. 81-83.

608 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 139; D. Alicu, *op. cit*., p. 86-89.

Miciae[609]. Nu se ştie exact la ce se referă acest termen, dar ar fi putut fi un sanctuar dedicat lui *Genius Miciae*[610] sau altor divinităţi cu un cult mai puţin reprezentativ[611].

Printre templele probabile se numără cele ale lui Silvanus[612], Hercule[613], Nemesis[614], Diana şi Luna[615], Mithras[616].

Concluzii. În ceea ce priveşte cazul Coloniei Dacica de-a lungul timpului ne-am confruntat cu o situaţie mai puţin întâlnită, aceea a unui lung şir de erori datorat atât nivelului de cunoaştere la un moment dat, cât şi a marilor orgolii şi a refuzului de a se recunoaşte faptul că s-a greşit din punct de vedere ştiinţific. Conform vechilor teorii s-a afirmat că Sarmizegetusa a fost fondată în anul 106, după încheierea războiului cu dacii, ca o *colonia deducta*, cu veteranii lăsaţi la vatră după război. Cei care au afirmat prezenţa unui castru, cu excepţia lui C. H. Opreanu[617], majoritar au pledat pentru o fază de piatră a acestuia. O unanimitate a existat doar în ceea ce priveşte cele două faze ale extinderii aşezării urbane spre vest.

Numai că în ceea ce priveşte anul 106 singura certitudine este legată de faptul că se va constitui Provincia Dacia, despre terminarea războiului datele cunoscute până acum nu confirmă deloc teoria. Altfel cum putem înţelege prezenţa a două castre, unul în Munţii Orăştiei şi altul în Ţara Haţegului? Care este rostul menţinerii unor efective ce aparţin a cel puţin trei legiuni, dacă nu cumva acesta este momentul în care este adusă şi Legiunea XIII *Gemina*, cât timp Dacia a avut maximum două legiuni de-a lungul istoriei sale provinciale? De ce primele atestări ale veteranilor datează în provincie abia de la 109-110, iar în Colonia Dacica ei se aşază majoritar abia din a doua jumătate a secolului II şi începutul secolului al III-lea? De ce stau cel puţin primii doi guvernatori ai Daciei într-un castru? De ce Sarmizegetusa este fondată cel mai devreme la doi ani după încheierea războiului? De ce următoarele oraşe vor apărea abia în timpul lui Hadrian, dar, practic, procesul de urbanizare provincială îşi va arăta roadele abia în timpul lui Septimius Severus?

De altfel, în acelaşi mod s-a susţinut şi prezenţa guvernatorilor la Sarmizegetusa până la jumătatea secolului al II-lea. În ciuda faptului că nu există niciun fel de date de natură arheologică sau istorică, pe baza unei inscripţii care îl atestă pe un centurion, M. Calventius Viator, se consideră că şi guvernatorul C. Avidius Nigrinus, căruia îi este ridicat monumentul, trebuie să se fi aflat în acelaşi loc[618]. Chiar dacă avem de a face cu un centurion din trupele de gardă a guvernatorului, considerăm că nu este suficient, cu atât mai mult cu cât ceva mai târziu îl avem atestat pe un alt guvernator al Daciei, M. Sedatius Severianus, pe care nimeni nu-l mai consideră rezident al Sarmizegetusei.

În ceea ce priveşte castrul, situaţia stratigrafică din săpăturile arheologice de până acum susţine prezenţa sa doar în prima fază de lemn. În cea de a doua îi avem prezenţi pe coloniştii civili, care refolosesc materialele de construcţie rămase de la soldaţi, în faza de piatră ei ridicând zidurile de incintă ale oraşului cu planul cunoscut astăzi, fără nici o altă extindere.

O prelungire a zidurilor de incintă ale oraşului spre vest nu poate fi susţinută de arheologie. Pe de o parte, în porţiunea în discuţie nu au fost descoperite, deocamdată, urme ale vreunei faze de lemn, echipament militar sau distrugeri provocate de războaiele marcomanice, unul din motivele prioritare care a fost invocat pentru argumentarea extinderii. Pe de altă parte, nu a fost descoperit un prim zid de incintă spre vest, deşi există o săpătură arheologică în zonă, cu excepţia sistemului de fortificaţii a castrului[619].

---

609 *IDR* III/3, 67.

610 Geniul era spiritul îndrumător sau divinitatea tutelară a unei persoane, familii – *gens* sau a unui loc – *genius loci*.

611 D. Alicu, *op. cit.*, p. 89-92.

612 *Ibidem*, p. 94-98.

613 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 148-149; D. Alicu, *op. cit.*, p. 98-99.

614 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit.*, p. 151; D. Alicu, *op. cit.*, p. 107.

615 D. Alicu, *op. cit.*, p. 111-112.

616 A. Rusu-Pescaru, D. Alicu, *op. cit*, p. 148-149; D. Alicu, *op. cit.*, p. 98-99.

617 Care nu ne lămureşte, însă, cum vede succesiunea aşezărilor de aici, întrucât pare să susţină prezenţa unui castru de lemn, dar încearcă să argumenteze prezenţa soldaţilor până în timpul războaielor cu iazigii din timpul lui Hadrian, când avem şi construcţii de piatră, dar fără a lămuri situaţia coloniştilor civili. De asemenea vorbeşte despre construcţia zidurilor de piatră ale oraşului abia în epoca severiană.

618 *CIL* III 7904 = *IDR* III/ 2, 205.

619 H. Daicoviciu, D. Alicu, I. Piso, C. Pop, A. Soroceanu, C. Ilieş, *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA” 15, Bucureşti, 1983, p. 251-252, fig. 6.

În baza tuturor acestor observații cucerirea Daciei trebuie privită dintr-o perspectivă diferită. În primul rând, nu toate teritoriile au intrat imediat sub controlul armatei romane. În mod clar faptul că efective din mai multe legiuni au trebuit să-şi petreacă un an şi ceva, poate chiar doi pentru pacificarea zonei din Munții Orăştiei şi la Sarmizegetusa romană, înseamnă că într-adevăr centrul de putere al dacilor s-a aflat în regiunea Țării Hațegului până la cel de-al doilea război şi a durat ceva timp până se va realiza înlăturarea ultimelor rezistențe. Abia după ce acest lucru se va fi întâmplat, guvernatorul însoțit de Legiunea XIII se va muta la Apulum. Desigur, acest lucru nu exclude prezența unor vexilații legionare sau trupe auxiliare care să fi desfăşurat unele operațiuni şi în perioada 106-108 în afara Munților Orăştiei, dar probabil că amploare vor căpăta spre nord şi sud abia după 108, atunci când se va stabili Legiunea XIII *Gemina* în Valea Mureşului, iar a IIII-a *Flavia Felix* la *Berzovis* (Berzovia). Această ipoteză ar răspunde în acest fel şi presupunerilor, ca nefondate, conform cărora Sarmizegetusa Regia a căzut în mâna romanilor încă după primul război, practic al doilea desfăşurându-se undeva în Munții Apuseni[620]. Formularea obişnuită din orice carte de istorie „*al doilea război din 105-106*” probabil că are la bază presupunerea, corectă de altfel, că în anul 106 are loc fondarea provinciei Dacia. Dar dacă ținem seama de o eventuală blocare a unor efective semnificative de legionari în zona fostei capitale a Daciei şi în Țara Hațegului, probabil că luarea în considerare a unui singur an de război este foarte departe de realitate. Crearea provinciei de către împăratul Traian în anul 106 s-ar fi putut datora şi necesității de a-şi găsi un înlocuitor la comanda trupelor şi pentru consolidarea provinciei nou creată, el neputând să rămână pe aceste meleaguri până la încheierea unui război ce se anunța de durată. Aşa zisa răzmeriță a iazigilor din 107 probabil că nu era decât unul dintre ultimele episoade ale unui război de uzură şi nu tocmai uşor de încheiat. Având în vedere o rezistență atât de îndelungată, poate că nu ar trebui exclusă nici moartea lui Decebal tot în 107. În orice caz, păstrarea unor trupe numeroase şi o mutare spre Valea Mureşului abia din 108, cred că îndreptățesc înlocuirea formulării „*războiul din 105-106*” cu cea de „*războiul din 105-107*”.

---

620 Opreanu, C. H., *The Roman Fort at Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Regia). It's Chronology and it's Historical Meaning*, Simpozionul Naţional *Daker und Römer am Anfang des 2. Jh. n. Chr. im norden der Donau*, Timişoara, 2000, p. 79-96; Opreanu, C. H., *Castrul roman de la Grădiştea Muncelului (Sarmizegetusa Regia). Cronologia şi semnificaţia sa istorică*, EN 9-10, p. 151-168; C. H. Opreanu, *Activitatea constructivă a legiunii IIII Flavia Felix la nordul Dunării, în anii 101-117 d. Chr.* în E. S. Teodor/Ovidiu Ţentea (ed.) „Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei”, Bucureşti, 2006, p. 55-57.

ȚINUTUL HUNEDOREAN DE LA RETRAGEREA ROMANĂ PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XI-LEA

De la încheierea războaielor daco-romane şi întemeierea noii provincii şi până la părăsirea acesteia au trecut aproximativ 165 de ani, perioadă pentru care putem consulta o vastă bibliografie şi ne putem alcătui o imagine generală despre ceea ce a însemnat viața, sub toate aspectele ei, în acea perioadă. În fața noastră se ridică însă un mare semn de întrebare: Ce s-a întâmplat după? Această întrebare la care vom căuta un răspuns ridică la rândul ei alte semne de întrebare: doar atât cunoaştem? Important este să ştim ce s-a întâmplat în cei aproape 800 de ani de care ne vom ocupa. De aceea, trebuie să cunoaştem întâi contextul politic şi teritorial al perioadei la care ne referim. La mijlocul secolului al III-lea se fac simțite, mai ales sub aspectele civilizației materiale, trăsăturile unei noi perioade, o epocă romană târzie, ce va dăinui până la invazia hunilor[621].

Reprezentativ pentru această epocă este perpetuarea unei populații latinofone, deprinsă cu civilizația romană provincială, dar la un nivel mai modest. Populația rămasă a trebuit însă să facă față migrațiilor sau invaziilor barbare, proces care se va întinde pe durata a cinci-şase secole. În căutarea unui teritoriu pentru obținerea hranei, atrase de oraşele bogate ale imperiului sau împinse de alte populații migratoare, aceste triburi se vor stabili sau vor traversa fosta provincie Dacia.

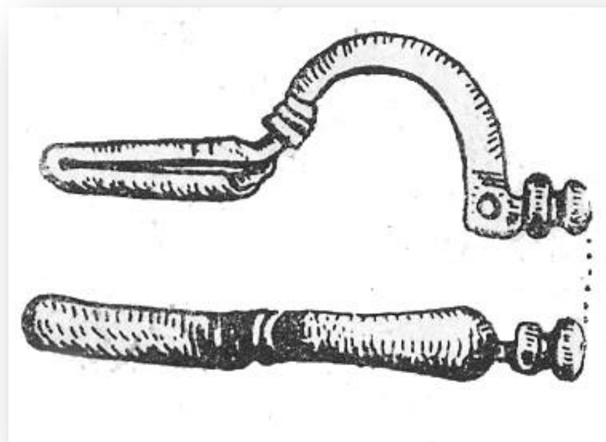

Foto 162 – Fibulă descoperită la Veţel, secolele III-IV

De la sfârşitul secolului al III-lea şi în secolul al IV-lea, pe acest teritoriu este caracteristică o cultură complexă, cultura Sântana de Mureş-Cerneahov. Această cultură reprezintă de fapt un conglomerat de influențe: germanice (goții), nord-pontice, sarmatice, dacice (costobocii) şi romanice (daco-romanii din Dacia şi de la Dunărea de Jos). Purtătorii culturii Sântana de Mureş-Cerneahov pătrund, după anul 330, în sud-estul Transilvaniei, pentru ca la mijlocul secolului al IV-lea să înainteze pe cursul superior al Mureşului şi centrul Transilvaniei[622]. Dispariția acestei culturi se datorează apariției hunilor, undeva la sfârşitul secolului al IV-lea, începutul secolului al V-lea. În anul 376, hunii, neam turanic, îi înfrâng pe vizigoți şi întemeiază un centru de putere în nordul Moldovei. De aici controlează teritorii întinse ca Moldova, Muntenia şi Oltenia. În anul 433 are loc deplasarea hunilor, conduşi de Attila, spre apus, fiind aşezați în calitate de federați în Pannonia. În confederația lor, hunii îi înglobau şi pe ostrogoți şi gepizi[623]. Instalarea hunilor în Pannonia e resimțită şi în Trasilvania unde dispare viața

---

621 *Istoria Transilvaniei. vol. I (până la 1541)*, (coord. Ioan Aurel Pop şi Thomas Nägler), Cluj-Napoca, 2003, p. 181.

622 *Ibidem*, p. 189.

623 *Ibidem*.

orăşenească dar şi cultura Sântana de Mureş-Cerneahov. Această situație nu reprezintă un caz particular, involuția civilizației romane urbane pe parcursul secolului al V-lea fiind un proces generalizat. Spre deosebire de regiunile extracarpatice, în Transilvania centrele de putere sunt puține. Moartea lui Attila în anul 452 şi înfrângerea hunilor la Nedao (454) de către o coaliție germanică din care făceau parte şi foştii aliați, ostrogoții şi gepizii, duc la schimbări politice majore: ostrogoții se aşază în Pannonia iar gepizii, în calitate de federați, se stabilesc în fosta provincie Dacia[624].

La mijlocul secolului al VI-lea îşi fac apariția avarii, originari din Mongolia, mai întâi în stepele nord-pontice de unde întreprind expediții de jaf în Muntenia, Dobrogea şi Peninsula Balcanică, contribuind alături de slavi la căderea limesului de pe Dunărea Inferioară[625]. Aliați cu longobarzii, avarii îi înfrâng pe gepizi în 567, încetând astfel supremația gepidică în zona carpato-dunăreană. După plecarea longobarzilor spre Italia, avarii rămân stăpâni pe un teritoriu imens, din stepele nord-pontice până în Alpi, dar stăpânirea lor era exercitată cu mijloacele unei societăți reduse numeric[626].

De la mijlocul secolului al VII-lea şi până pe la 680, dispar elementele germanice din Transilvania, în necropolele gepidice târzii făcându-şi apariția piese tipice pentru avari. Prezența avarilor, atestată de morminte de călăreți cu ritual şi inventar tipic, este legată de exploatările de sare din zona Turda – Teiuş. Acest centru de putere se menține până în secolul al VIII-lea[627].

Începând cu secolul al VI-lea, îşi fac apariția slavii, dar abia în secolul VII ei ajung în Podişul Transilvaniei şi în Banat, pentru ca ulterior să înainteze spre Transilvania Centrală şi Nord-Vestică[628]. Până la apariția ungurilor, în această zonă are loc un amestec treptat între elementele de cultură materială slavă şi cele de tradiție daco-romană şi romanică. Ponderea acestor elemente, autohton şi slav, diferă de la o epocă la alta şi de la o aşezare la alta.

Foto 163 – Fibulă descoperită la Sarmizegetusa, secolul VII

După înfrângerile suferite în apus ungurii îşi îndreaptă atenția spre sud-est, cucerirea Transilvaniei petrecându-se în intervalul dintre secolul al X-lea şi secolul al XIII-lea. Kurt Horedt consideră că această cucerire s-a petrecut în cinci etape[629]:

- Etapa I – în jurul anului 900, până la Someşul Mic.
- Etapa II – în jurul anului 1000, Valea Someşului Mic şi cursurile mijlociu şi inferior al Mureşului.
- Etapa III – în jurul anului 1100, până la Târnava Mare.
- Etapa IV – în jurul anului 1150, până la linia Oltului.
- Etapa V – în jurul anului 1200, până la linia Carpaților.

624 *Ibidem* p. 190.
625 *Ibidem*, p. 191.
626 *Ibidem*, p. 192.
627 *Ibidem*.
628 *Ibidem*, p. 196.
629 K. Horedt, *Contribuţii la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Bucureşti, 1958, p. 117-123.

Această scurtă trecere prin evoluția politică a teritoriului transilvănean a fost imperios necesară, deoarece nu am fi putut înțelege altfel evoluția teritoriului județului Hunedoara. Perioada de care ne ocupăm, de la sfârşitul secolului al III-lea, când are loc retragerea romană şi până în secolul al XI-lea, este foarte slab ilustrată cu material documentar şi arheologic.

Se poate constata că pentru anumite secvenţe temporale aceste informații lipsesc în totalitate. Poate şi datorită acestui fapt, cercetarea acestor 800 de ani a fost abordată de foarte puțini cercetători, aici putând fi amintiți doar Kurt Horedt, Radu Popa şi Ioan Andrițoiu. Arheologul Ioan Andrițoiu abordează tangențial problematica perioadei în virtutea unor descoperiri personale. Primii doi au fost cei care au încercat, fiecare la nivelul anilor în care au studiat, să realizeze o radiografie obiectivă a realităților istorice şi arheologice din zona în discuție şi pentru această perioadă. Datorită faptului că materialele arheologice erau foarte puține, la început majoritatea cercetărilor s-au îndreptat spre analiza izvoarelor istorice, studierea problemelor lingvistice, legate de toponimie, de formarea şi structura limbii române.

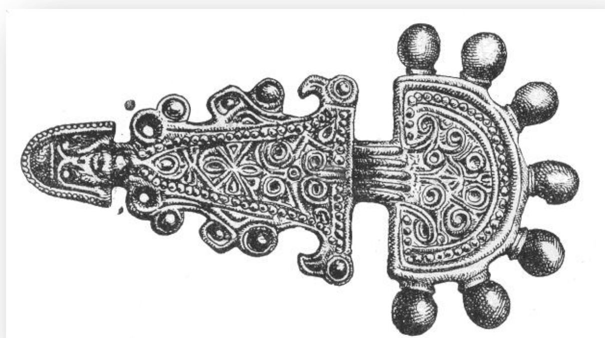

Foto 164 – Fibulă descoperită la Veţel, secolul VII

Cercetarea arheologică a teritoriului la care ne referim, şi anume cel care administrativ cuprinde județul Hunedoara, este singura care ne poate oferi informații, chiar şi schematizate, despre evoluția umană în perioada de timp avută în discuție. Arheologia hunedoreană a secolelor IV-XI poate fi împărțită în trei perioade, astfel putem urmări atât numărul descoperirilor cât şi nivelul de cunoaştere la care s-a ajuns până în momentul de față.

Cercetătorul Kurt Horedt constată, încă din anii 1960, că materialul arheologic este extrem de sărac, iar cel existent a apărut mai ales în urma descoperirilor întâmplătoare. Tot el afirmă că, dacă această perioadă cronologică, la nivelul teritoriului transilvănean, se află într-o stare puțin avansată de cercetare, pentru zona județului Hunedoara cercetarea lipseşte cu desăvârşire[630].

Înainte de a trece la prezentarea tuturor materialelor arheologice pe care le cunoştea, Kurt Horedt a căutat să facă repertorierea descoperirilor numismatice din arealul geografic în cauză. Se ştie că un aport esențial în analiza cercetărilor arheologice îl au descoperirile numismatice. Faptul că mare parte din monedele descoperite sunt din aramă şi bronz, şi mai puțin din metal prețios, duce la concluzia că tezaurizarea lor nu ar fi fost motivată, decât dacă ar fi avut putere de circulație, deci ar fi îndeplinit funcția lor originară de bani[631]. Aşadar prezentăm totalitatea descoperirilor monetare pentru acest palier de timp.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR MONETARE

Dobra[632]. Înainte de 1811, au fost descoperite monede de aur ale împăraților romani răsăriteni, în special de la Theodosius II.

Fizeş[633]. Aici au fost descoperite 11 monede de la Valentinian, cu semne speciale, donate de Mallász I. Deoarece nu se pomeneşte nimic despre metalul din care erau fabricate, se presupune că monedele ar putea fi de la Valentinianus I sau Valentinianus II şi nu de la Valentinianus III.

630 *Ibidem*, p. 5-6.
631 *Ibidem*, p. 19.
632 *Ibidem*, p. 32.
633 *Ibidem*.

Hunedoara[634]. Aici a fost descoperit un tezaur cu 1.117 monede ce cuprinde cinci piese de la Apollonia, 19 monede de la Dyrrachium, 1.033 denari republicani, un denar de argint de factură barbară, 54 denari şi antoniniani de la Nero până la Salonina, două monede de bronz de la Niceea şi trei bronzuri mici de la Constans.

Sarmizegetusa[635]. În anul 1909 s-a găsit un bronz mijlociu al lui Galerius Maximinianus, bătut în monetăria de la Carthago. De asemenea tot aici a mai apărut un bronz mare de la Iulian Filozoful, bătut la Nicomedia. În anul 1890, într-o lojă a amfiteatrului din localitate, au fost descoperite mai multe monede mici de aramă de la Valentinianus I.

Sălaşu[636]. Aici a fost descoperită o monedă de la Diocleţian.

Veţel[637]. Pe teritoriul localităţii au fost descoperite două monede de la Diocleţian. Tot de aici provine şi o monedă de aur de la Iustinian I

Pasul Vulcan[638]. În anul 1869 a fost descoperit un tezaur cu monede de bronz, care cuprinde: o monedă de la Tiberius, două monede de la Claudius, o monedă de la Hadrian, două monede de la Antoninius Pius, o monedă de la Marcus Aurelius, o monedă de la Alexander Sever, o monedă de la Gordian III, o monedă de la Filip Arabul, o monedă de la Probus, o monedă de la Maximinianus Daza, trei monede de la Licinius sen., o monedă de la Licinius iun., patru monede de la Constantin I, o monedă de la Constantinopol, două monede de la Constantin II, o monedă de la Constans, zece monede de la Constantinus, 1 de la Iulian Filozoful.

La acest repertoriu numismatic adăugăm totalitatea rezultatelor cercetărilor arheologice la care a avut acces Kurt Horedt, pentru secolele III-XI. Astfel, în privinţa descoperirilor arheologice, ceea ce s-a putut constata cu certitudine este că, după retragerea aureliană, în două centre influenţate puternic de cultura romană, şi anume Sarmizegetusa şi Veţel, viaţa a continuat, dar la un nivel mult mai modest.

La Sarmizegetusa, în sectorul *aedes augustalium*, au fost descoperite urmele unor ziduri suplimentare, ziduri legate cu lut, care împart o încăpere mai mare de epocă romană. Se presupune că aceste modeste adosări aparţin secolului IV[639]. Tot aici, dar la amfiteatru, în urma săpăturilor s-a constatat că intrările au fost umplute cu pământ şi baricadate în mod intenţionat, într-o perioadă ulterioară retragerii romane din fosta provincie.

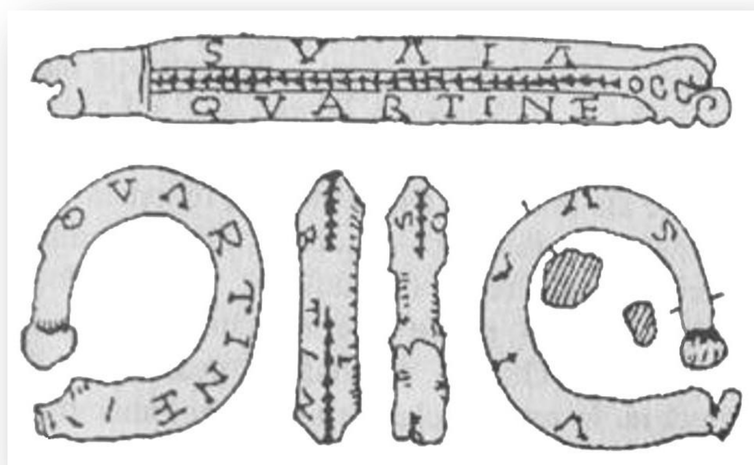

Foto 165 – Fibulă fragmentară de argint cu inscripţia QVARTINE VIVAS, descoperită la Veţel, secolul IV

634 *Ibidem*, p. 33.
635 *Ibidem*, p. 36.
636 *Ibidem*.
637 *Ibidem*, p. 39.
638 *Ibidem*.
639 K. Horedt , *Ţinutul hunedorean în sec. IV-XII*, în „Contribuţii la cunoaşterea regiunii Hunedoara”, Deva, 1956, p. 103.

La Veţel, în 1865, a fost descoperită o fibulă fragmentară de argint, de aşa numitul tip „cu capete de ceapă", care se găseşte în colecţiile Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca. Ce este interesant la această fibulă este faptul că din arcul propriu-zis a fost realizat un inel digital cu marginile foarte apropiate, dar neunite. Ornamentaţia este realizată dintr-o succesiune de triunghiuri incizate, iar pe două feţe laterale poartă inscripţia QVARTINE (pe o parte) şi VIVAS (pe cealaltă). După dedicaţie, ornamentaţie şi tip, fibula se datează în secolul IV[640].

În 1882, la Sarmizegetusa a fost descoperită o fibulă digitată, numită aşa după placa semicirculară de pe capul fibulei purtând, ca palma unei mâini, cinci, trei, şapte sau nouă ramificaţii. De asemenea, la Veţel, a fost descoperită tot o fibulă digitată, dar spre deosebire de cea de la Sarmizegetusa, aceasta prezenta nouă ramificaţii. Ambele piese de podoabă sunt încadrate în secolul al VII[641]. Din aceeaşi epocă provine o limbă de centură din bronz aurit, descoperită la Leşnic[642].

Pentru secolele următoare, respectiv VIII-X, sunt prezentate doar câteva puncte: peştera „Coasta Vacii" lângă Federi; Turdaş; Valea Nandrului[643]. Existenţa unei întinse necropole descoperite la Hunedoara, în 1911, care se datează în secolul al XI-lea presupunea şi existenţa unei aşezări destul de mari. În partea de nord-vest a oraşului, pe „Dealul cu comori", în urma săpăturilor arheologice au fost dezvelite un număr de 57 de morminte. Din inventarul lor putem menţiona: inele de păr cu capăt în „S", inele digitale, brăţări simple deschise, un vârf de săgeată. Datarea necropolei este foarte bine asigurată de prezenţa monedelor de argint ai căror emitenţi cuprind intervalul de timp de la Ştefan I (1000-1038) până la Salamon (1063-1074)[644].

La sfârşitul anilor 1980 putem remarca din nou un interes pentru perioada acestor secole şi în judeţul Hunedoara. Ca şi predecesorul său, Kurt Horedt, şi istoricul Radu Popa remarca cu regret următoarele: izvoarele arheologice sunt foarte puţin valorificate iar lipsa unor cercetări mai ample pune o piedică serioasă cunoaşterii acestei zone şi nu contribuie la elucidarea acestei etape. Documentaţia arheologică a sporit într-o oarecare măsură, faţă de nivelul anterior, dar nu în ritmul şi la nivelul dorit. Remarca sa este însă foarte elocventă, în judeţul Hunedoara lipsesc săpăturile de mare anvergură, chiar dacă în alte părţi din Transilvania au fost înregistrate progrese remarcabile. Totul s-a rezumat la descoperirile întâmplătoare, sondaje de mică amploare şi din când în când valorificarea colecţiilor muzeelor, şi asta doar pentru secolele IV şi XI-XIII. Cercetările arheologice din anii 1969-1970, întreprinse cu ocazia restaurării bisericii medievale de la Strei, au avut ca rezultat descoperirea unei aşezări rurale care se datează după retragerea romană. Această aşezare se află situată la aproximativ 80 de m nord de biserică, pe aceeaşi terasă cu aceasta, în direcţia oraşului Călan. Suprafaţa aproximată a aşezării este de 1 ha. În timpul cercetării au fost surprinse câteva complexe arheologice (locuinţă tip semibordei, cuptoare, gropi de provizii). Inventarul arheologic descoperit constă în ceramică, fusaiole, obiecte de os şi fier. Datarea în perioada – sfârşitul secolului al III-lea. începutul secolului al IV-lea – este asigurată de apariţia în timpul săpăturilor a unui pieptene de os, cu un singur rând de dinţi şi a două fibule[645]. Dintre punctele care par să aparţină secolelor III-IV, mai menţionăm pe cel aflat la marginea de vest a oraşului Haţeg, sub promontoriul numit „Martin", şi pe cel situat pe partea dreaptă a văii Ponorului, între satele Ponor şi Ohaba Ponor[646].

Dintre descoperirile de secol VIII amintim pe cea de la Streisângeorgiu, unde în urma unor cercetări arheologice sistematice a fost descoperită o vatră, care ar fi aparţinut unei locuinţe de suprafaţă, lângă care a fost găsit un vas borcan modelat la roată înceată, ornamentat cu linii vălurite. Vasul se datează în secolul al VIII-lea şi ridică ipoteza existenţei unei aşezări în zonă[647]. Din păcate aşezarea nu a putut fi cercetată mai în amănunt din cauza existenţei blocurilor dintr-un cartier nou al oraşului Călan. De la Sarmizegetusa provin şi două vase borcan întregi care sunt datate tot în aceeaşi perioadă şi care ar

---

640 K. Horedt, *Ţinutul hunedorean în sec. IV-XII,* p. 104; D. Protase, *Problema continuităţii în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966, p. 132.

641 K. Horedt, *op. cit.*, p. 106-108.

642 *Ibidem*, p. 108.

643 *Ibidem,* p. 109-111.

644 *Ibidem*, p. 111-114.

645 R. Popa, *La începuturile Evului Mediu Românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988 p. 40-44.

646 *Ibidem*, p. 45.

647 *Ibidem*, p. 47.

presupune existența în zonă a unei necropole care nu a fost încă localizată în teren[648]. Un alt punct cu descoperiri arheologice, ceramică în mod special, datând din secolele VIII-IX, poate chiar secolul X, este la Piatra Roşie, în ruinele cetății dacice de aici[649]. În regiunea de care ne ocupăm nu au fost descoperite până în prezent vestigii care să ateste prezența sau afectarea ei de expedițiile militare întreprinse de războinicii maghiari în Transilvania pe durata secolului al X-lea şi nici instalarea pe durată mai scurtă sau mai lungă a unor centre de autoritate militară a triburilor maghiare.

Dintre descoperirile de secol X, Radu Popa aminteşte necropola de la Deva, necropolă ce se pare că dovedeşte faptul că, în anumite perioade de timp, maghiarii au controlat drumul Mureşului, care le asigura accesul spre Alba Iulia şi spre depozitele de sare din vecinătatea ei[650]. Descoperirea necropolei, aparținând unor războinici călăreți, reflectă probabil instalarea aici pe o perioadă mai lungă sau mai scurtă a unor elemente legate de triburile maghiare din vremea sedentarizării lor. Faptul că acest control nu a fost ferit de conflicte şi ciocniri cu mediul în care s-au instalat şi pe care încercau să-l supună dominației lor, este dovedit şi de prezența în necropola de la Deva a unui schelet de călăreț cu un vârf de săgeată rămas în cavitatea toracică. Tot la Deva, cu prilejul reluării săpăturilor arheologice într-o *villa rustica*, cercetată anterior, au fost descoperite urme de locuire ce în principal ar aparține secolului al XI-lea[651]. La Simeria, în partea de nord a oraşului, cu prilejul cercetărilor arheologice dintr-o aşezare hallstattiană, a fost descoperită o necropolă al cărei inventar constă în inele de păr cu capătul în „S”, care aparțin secolului XI, poate chiar XII[652].

Cea de-a treia etapă în cercetarea arheologică hunedoreană o considerăm cea de după anii '90 perioadă de la care se aştepta foarte mult, mai ales că încercăm să ne debarasăm de anumite clişee sau chiar intruziuni politice. Cercetările sistematice de mare anvergură au ocolit din nou aceste secole, singura şansă rămânând doar descoperirea întâmplătoare în cadrul altor cercetări arheologice a unor materiale ce se datează în perioada cronologică a secolelor IV-XI.

Foto 166 – Obiecte descoperite în cimitirul de la Hunedoara, secolul XI

648 *Ibidem*.
649 *Ibidem*.
650 *Ibidem*, p. 52.
651 *Ibidem*, p. 59.
652 *Ibidem*.

Un astfel de caz este la Orăştie, „Dealul Pemilor”, unde în cadrul cercetărilor ce vizau epoca neolitică a fost descoperită o necropolă, ce se datează în secolul al X-lea, cu 71 de morminte, din care 11 publicate, având ca inventar piese de podoabă, arme, piese de harnaşament, vase. Datarea este în a doua jumătate a secolului X şi începutul secolului XI[653]. De asemenea, tot în acelaşi areal au fost descoperite alte 11 morminte. Inventarul pe care îl dețineau defuncții constă din: cercei cu pandantiv globular sau în formă de măciucă, colan de gât, mărgele, pandantiv semilunar. Datarea este în a doua jumătate a secolului IX - începutul secolului X[654]. În rest, pentru această a treia etapă în cercetarea arheologică hunedoreană, nu putem spune prea multe, poate doar că anumite lucrări edilitare de mare anvergură să reuşească să ne ofere şansa de a umple acest gol lăsat uneori voit în întuneric.

Aceşti 800 de ani de istorie au fost privați de o amplă cercetare arheologică şi, în consecință, şi de o bună cunoaştere. Stadiul cercetărilor stagnează de 50 de ani, cercetările sistematice cu scopul declarat de a umple această lacună lipsesc, iar eventualele descoperiri fortuite se pierd în lipsa contextului.

La sfârşitul anilor 1980, istoricul Radu Popa afirma pe bună dreptate un fapt care dăinuie şi astăzi în cercetarea arheologică din județul Hunedoara: dacă pentru unele zone din Transilvania sunt cel puțin descoperiri spectaculoase – tezaure şi inventare funerare bogate – în Hunedoara lipsesc cu desăvârşire.

---

653 R. Harhoiu, D. Spânu, E. Gáll, *Barbari la Dunăre*, Cluj-Napoca, 2011, p. 115.

654 *Ibidem*.

COMITATUL HUNEDOAREI
ÎN EVUL MEDIU

Comitatele (*comitatus* în latină, *vármegye* în maghiară) au avut parte de-a lungul timpului de atenția istoricilor, indiferent dacă a fost vorba de studii de geografie istorică, istorie socială sau arhondologie. În evoluția comitatelor medievale se deosebesc două mari perioade: cea a comitatelor regale şi respectiv a comitatelor nobiliare. Comitatele regale au fost instituții care cuprindeau sistemul castrelor regale, cu roluri preponderent militare, şi cuprindeau cetățile regale şi domeniile cetății, cu locuitorii de acolo. Centrul comitatului era cetatea de pământ al cărui nume devenea şi numele comitatului. Comitele (*comes* în latină, *ispán* în maghiară) era pus în funcție de către rege. Primul comitat transilvănean organizat a fost Alba, care inițial cuprindea mai mult ca probabil întreaga Transilvanie de Sud (în perioada arpadiană demnitatea de comite al acestui comitat a fost îndeplinită de cele mai multe ori de către voievodul Transilvaniei). Comitatele Turda, Hunedoara şi Târnave s-au desprins din Alba, a cărei extindere s-a diminuat odată cu aşezarea secuilor şi colonizarea saşilor. Comitele avea inițial autoritate doar asupra locuitorilor de pe domeniile cetății, iar proprietarii privați intrau sub autoritatea judecătorească directă a regelui, iar mai târziu, din secolul al XIII-lea, a juzilor regali, desemnați câte doi pentru fiecare comitat. Desființarea treptată a sistemului castrelor regale a dus în secolul al XIII-lea la apariția comitatelor nobiliare[655].

Comitatele nobiliare, ca şi dreptul nobiliar, s-au format în Transilvania mai târziu decât în Ungaria propriu-zisă. În secolul al XIII-lea mai dăinuia sistemul organizării pe principiul cetăților regale[656]. În cadrul acestora s-au dezvoltat domeniile. Spre deosebire de comitate, problematica domeniilor medievale este una încă incomplet studiată. În plan general se presupune că a avut o relație indisolubilă cu fortificațiile. Acestea din urmă au apărut cu mult înainte de constituirea domeniilor lor (aici vorbim de fortificații de pământ – castre – aparținând secolelor XI-XII, cum este şi cazul Hunedoarei), dar menținerea şi dezvoltarea acestora este de neconceput fără asocierea teritorialității. Secolul al XIII-lea a fost marcat de interesul regalității maghiare de a recupera pământurile castrelor care erau considerate a fi uzurpate prin diferite modalități. Vedem, astfel, că la acel moment regii erau preocupați mai mult de pământuri şi de oamenii de pe ele şi nu neapărat de fortificații. De asemenea, dezvoltarea economică a unor regiuni nu a fost legată de construirea de noi fortificații ci de menținerea celor deja existente[657].

Primii care şi-au asumat sistemul de guvernare al voievodatului au fost nobilii, al căror domeniu s-a dezvoltat rapid. Apoi, a fost domeniul regal constituit în vremea lui Ştefan I şi a succesorilor săi. În secolele XII-XIII are loc slăbirea regalității într-un ritm accelerat, mai ales prin faptul că o parte destul de importantă a domeniului regal, organizat în comitate şi administrat de obicei dintr-un centru fortificat, cetate regală, a trecut în stăpânirea elementelor nobiliare, fie prin donații, fie prin uzurpări. După invazia tătară, regele Bela al IV-lea a încercat să oprească destrămarea domeniului regal, dar atât situația politică externă cât şi conflictele interne au zădărnicit acest efort[658]. Politica de recuperare a „perpetuităților" a fost reluată atât de Ştefan I cât şi de Ladislau Cumanul. Încercările lor de a înfrunta puterea oligarhiei au fost oscilante. Andrei al III-lea a fost cel care a hotărât să coopereze cu nobilimea pentru a fi în măsură să se opună oligarhilor. El a încercat statuarea rolului nobilimii în administrarea justiției în comitate, confirmând astfel tendința de a constitui comitatul nobiliar pe ruinele comitatului regal[659]. La sfârşitul secolului al XIII-lea lucrurile încep să se clarifice, fapt dovedit de diversele acte care vorbesc de suficiența sau insuficiența domeniului unei cetăți. Începând cu epoca Angevinilor, unitatea normală a stăpânirii regale a fost castelania, care consta dintr-o cetate şi domeniul care-i aparținea. Prin domeniile regale se înțelegea un anumit număr de sate, împreună cu veniturile lor, inclusiv impozitele de la țărani,

---

655 Kovács A. W., *Administrația comitatului Hunedoara în evul mediu*, în „Sargetia", XXXV-XXXVI, 2007-2008, p. 203.

656 Th. Nägler, *Transilvania între 900 şi 1300*, în „Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541)", Cluj-Napoca, 2003, p. 230.

657 A. A. Rusu, *Castelarea Carpatică*, Cluj-Napoca, 2005, p. 317-318.

658 Ş. Papacostea, *Românii în secolul al III-lea. Între cruciată şi imperiul mongol*, Bucureşti, 1993, p. 147.

659 *Ibidem*, p. 129-130.

prestări şi amenzi, pieţele, târgurile săptămânale, vămile, pădurile, veniturile locurilor de pescuit şi orice alte drepturi de stăpânire[660].

Avem astfel conturate două tipuri diferite de domenii. Primul ar fi acela care a menținut formele de relaționare, sociale şi funciare arpadiene, iar cel de-al doilea, de tip nou, care era asociat unei cetăți. Domeniile ce ţineau de cetăţi se numeau „pertinenţe". Evoluţia lor a fost una fluctuantă, mai ales în ceea ce priveşte satele care au fost adăugate sau scoase de sub ascultarea cetăţilor, de la o vreme la alta[661].

Pentru a înțelege mai bine naşterea şi dezvoltarea comitatului trebuie să înţelegem evoluția politică a Voievodatului Transilvaniei odată cu cucerirea maghiară. Până la începutul secolului al XIII-lea Transilvania a fost inclusă în Ungaria arpadiană urmând un drum evolutiv alert. Ca şi în alte state europene, şi aici regele şi-a păstrat dreptul de stăpânire superioară asupra pământului, din care donează cea mai mare parte nobilimii laice, instituţiilor religioase, secuilor şi saşilor, o bună parte rămânând în stăpânirea cnezilor şi voievozilor români[662].

Una din principalele preocupări ale regalităţii, încă din secolele XI-XII, a fost încercarea introducerii acestei instituţii locale politico-administrative. Deşi mai modestă ca însemnătate în raport cu instituţia voievodatului, comitatul încearcă să îşi facă loc între mai vechile instituţii, districtele şi cnezatele româneşti, pe care încearcă să le înlocuiască[663]. Odată cu constituirea unor arii teritorial-sociale şi teritorial-etnice autonome şi privilegiate, s-a încercat suprimarea progresivă a autonomiilor teritorial-politice ale autohtonilor români şi excluderea lor finală din congregaţii. Astfel, în voievodatul Transilvaniei s-au dezvoltat comitatele – cadrul teritorial administrativ al puterii regale[664].

Organizarea comitatensă a necesitat din partea regilor Ungariei eforturi susţinute, în unele zone ea lovindu-se de populaţia românească băştinaşă care trăia în obşti ţărăneşti organizate în cnezate şi districte. Organizarea în comitate s-a făcut pe măsura cuceririi Transilvaniei. Aşa se explică diferenţa de două veacuri între atestarea documentară a celui dintâi comitat, 1111 (Bihor), şi a celui din urmă, 1300 (Maramureş)[665]. Nu este întâmplător faptul că în lista comitatelor ardelene, Hunedoara apare printre cele din urmă, deoarece teritoriul său îngloba vechi districte româneşti ce au opus rezistenţă la încercările de organizare ale regalităţii maghiare. Dintre ele, cel mai vechi şi mai însemnat era districtul Haţegului, pomenit la 1247 ca „Ţara Haţegului" *(terra Harszoc)* în Diploma cavalerilor Ioaniţi. Prima atestare documentară ne parvine odată cu manifestarea intenţiei regelui Bela al IV-lea de a desprinde legăturile acestei zone de voievodatul Olteniei. Înainte de această dată, după părerea lui Radu Popa, Ţara Haţegului era unul din cele patru cnezate care, reunite sub autoritatea voievodului Litovoi (*terra kenezatus Lytuoy woiawode*), constituiau un voievodat românesc dispus pe cele două laturi ale munţilor. Ea a fost cucerită definitiv de oştile regelui Ladislau Cumanul abia după uciderea lui Litovoi şi luarea în prinsoare a voievodului Bărbat în urma unei confruntări armate ce se presupune că ar fi avut loc în zona satului Râu Bărbat[666].

În 1276 apare prima atestare a unui comite de Haţeg. Acesta, Petru Aba (*Petrus, magister agazonum, comes de Hatzag*), nu era un dregător local, ci un important dregător regal. Se poate astfel presupune că marele comis venise în zonă cu delegaţie temporară şi specială din partea coroanei. Astfel, faptul că tot în anul 1276 este atestat şi comitatul Hunedoarei nu poate fi întâmplător. Organizarea acestor două comitate nu poate fi coborâtă mai jos de această dată deoarece de-lungul secolelor XI-XII şi până la mijlocul secolului următor aşezările catolice din partea apuseană a cursului mijlociu al Mureşului, până la Zam, precum şi cele de pe cursurile inferioare ale râurilor Cerna şi Strei, au ţinut de marele comitat al Albei[667]. Informaţiile documentare despre comitatul Haţegului sunt puţine. În afară de menţionarea comitelui Petru, în 1276, în diplomatica medievală mai apare doar o dată, în 1315, când moşia Britonia este precizată ca aflându-se în comitatul Haţeg. În afara marelui comis regal Petru, mai cunoaştem un singur nume care ar putea fi al unui comite al Haţegului. Momentul menţiunii

660 Pál E., *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006, p. 177.

661 A. A. Rusu, *Castelarea*, p. 321.

662 Th. Nägler, *op. cit.*, p. 227

663 Şt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972, p. 99-100.

664 Ş. Papacostea, *op. cit*., p. 144-145.

665 Şt. Pascu, *op. cit*., p. 100.

666 R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Ţara Haţegului*, Bucureşti, 1988, p. 249-252.

667 *Ibidem*, p. 254.

comitelui sau castelanului Nicolae Szechy este unul important, de natură militară. El este pomenit în 1317, an în care Carol Robert reuşea să înfrângă sub cetatea Deva ultima rezistență a partizanilor fostului voievod Ladislau Kán (1294-1315).

Instalarea comitelui Petru Aba a produs o schimbare a relațiilor dintre autoritatea regală şi sistemul de stăpâniri din interiorul societății româneşti. Începând cu această dată feudalitatea românească acceptă tacit constituirea domeniului regal şi totodată transformarea venitului global anterior în venituri de pe urma satelor sau a grupurilor de sate. Acest sistem de relații s-a perfecționat de-a lungul secolului al XIV-lea, el aducând beneficii ambelor părți: pe de-o parte aducea cetății regale venituri şi slujbe, plus participare la campanii militare sub comanda castelanului de Haţeg, care uneori era şi vicevoievodul Transilvaniei, de cealaltă parte cnezii locali aveau ocazia de a câştiga merite şi îşi obţineau recunoaşterea stăpânirilor[668]. Existența comitatului Hațegului poate fi urmărită până în anul 1320 când este organizat ca district, ca parte constitutivă a comitatului Hunedoara[669].

Prima mențiune scrisă a comitatului Hunedoara se găseşte într-un document din 25 noiembrie 1276 prin care capitlul din Alba Iulia întăreşte lui Petru, episcop al Transilvaniei, moşia Izvorul Crişului din comitatul Bihor în schimbul pământului numit Simeria din comitatul Hunedoara *(comitatus Hunod)* şi al altuia numit Acmariu din comitatul Alba[670]. În documentele ulterioare numele comitatului apare sub forme diferite: *Hunod, Huniod, Hvnyad, Hwnyad, comitatus Hunyadiensis.*

Întinderea sa în această perioadă de început este greu de stabilit din cauza lipsei izvoarelor. De la crearea lui şi până către 1320 teritoriul noului comitat a fost foarte restrâns. Nu avem ştiri ca el să se fi extins spre nord până în valea Crişului Alb, cum s-a întâmplat ulterior, spre sfârşitul secolului al XIV-lea, iar pe valea Cernei comitatul nu a depăşit cu mult în amonte localitatea eponimă, deoarece satele de pe cursul superior al Cernei, începând cu Cincişul, sunt precizate ca aparținând, în jurul anului 1300, de comitatul Hațegului[671].

Limitele teritoriale ale comitatului Hunedoara se conturează mai precis în secolele XV-XVI şi corespund în linii mari cu cele ale județului de astăzi, excepţie făcând partea nordică. Zona Bradului şi Băii de Criş aparținea pe atunci comitatului Zarand. La marginea de nord a comitatului Hunedoara se aflau satele Crăciuneşti, Vălişoara, Dealul Mare, Luncşoara, Visca, Almăşel; la răsărit – Poiana şi Almaşul Mare, precum şi cele învecinate scaunului săsesc al Orăştiei, ca Pişchinți şi Binţinţi; la sud erau Munții Carpați, care formau granița Transilvaniei cu Țara Românească; la apus comitatul se întindea pe Valea Mureşului până la Zam şi la dealurile Coşavei, învecinându-se cu comitatul Arad şi cu Banatul. Depresiunea Petroşanilor era foarte puțin populată, abia mai târziu fiind întemeiate o serie de aşezări de către locuitorii veniți prin roire din Țara Hațegului. În vremea Huniazilor pe teritoriul comitatului Hunedoara se aflau şapte cetăți, opt aşezări cu statut de târg şi 481 de sate[672].

După prima atestare, ştirile referitoare la comitatul Hunedoara lipsesc timp de o jumătate de veac. În intervalul acesta se înscriu anii în care Transilvania, sub conducerea voievodului Ladislau Kán, manifestă puternice tendințe de autonomie față de statul maghiar. Cetatea Devei servea voievodului drept reşedință şi probabil unul dintre slujitorii săi era comite al comitatului, deoarece în actele emise voievodul nu purta titlul de comite de Hunedoara. Funcţia de comite al Hunedoarei va fi fost cumulată, aşa cum se va întâmpla de multe ori mai târziu, cu cea de castelan al cetății Deva, în care este atestat, în 1309, un anume Paul, fiul lui Ladislau[673].

Noul comitat avea inițial centrul la Hunedoara, ipoteză susținută atât de faptul că începând cu 1265 este atestat un arhidiaconat al Hunedoarei cât şi de faptul că s-a păstrat numele de-a lungul evului mediu şi s-a transmis noului județ. Mutarea centrului administrativ, militar şi politic la Deva a avut loc abia în deceniul 3 al secolului al XIV-lea, după cucerirea acestei cetăți de către oastea regală de la fiii fostului voievod al Transilvaniei Ladislau Kán[674]. Organizarea şi administrația comitatului Hunedoarei era

668 *Ibidem*, p. 189.

669 *Ibidem*, p. 254.

670 *Documente privind Istoria României, C, Transilvania, veacul XI, XII, XIII, vol. II (1251-1300)*, Bucureşti, 1952, p. 184.

671 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 255.

672 Csánki D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában,* vol. V, Budapesta, 1913.

673 A. A. Rusu, *Castelani din Transilvania în secolele XIII-XIV,* în „Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj”, XII, 1979, p. 86, 96.

674 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 255.

formată din comiți numiți în funcție de către voievodul Transilvaniei, astfel că odată cu schimbarea voievodului Transilvaniei, comiții erau revocați din funcție. Autoritatea comitatensă era formată, pe lângă comite, şi din doi juzi nobiliari. Aceştia din urmă erau aleşi de către nobilimea comitatului, probabil anual, dar ei rămâneau în funcție o perioadă mai lungă de timp. Alegerea se făcea din rândul familiilor influente din comitat. Aceştia aveau în primul rând atribuții judecătoreşti, iar locul de desfăşurare a acestor judecăți a fost scaunul de judecată comitatens (*sedes iudiciaria*, numit mai scurt şi *sedria*)[675].

Organizarea românilor în cadrul comitatului Hunedoara. Cnezatele din Țara Hațegului. Românii, ca popor cucerit, nu au beneficiat de avantaje şi privilegii globale din partea regalității maghiare, aşa cum au beneficiat celelalte populații colonizate în Transilvania (saşii şi secuii). Prin urmare ei au încercat să supraviețuiască în noile condiții, încercând să-şi adapteze vechile instituții teritorial-administrative (țări, cnezate, voievodate) noii situații politice. Autoritățile au numit, la început, aceste teritorii organizate după cum le numeau locuitorii lor, dar după 1300 devine curentă, în anumite condiții, noțiunea de district (*districtus*). Acestea erau teritorii destul de bine delimitate teritorial organizate în jurul nucleelor unor vechi formațiuni politice, unde populația românească reuşise să rămână compactă. Ele intră în atenția documentelor în secolele XIV-XV când vechile cnezate se fărâmițaseră la nivelul satelor sau chiar al unor părți de sate. Elita districtelor era formată, astfel, din cnezii liberi care au rosturi militare, ctitoresc biserici şi sunt proprietari ai unor curți şi chiar ai unor cetăți de piatră – turnuri-locuință. În timp între ei apar unele diferențieri: cei din zonele deschise, unde regalitatea maghiară a ajuns mai repede, s-au transformat din stăpâni în supuşi; iar cei din zonele fertile, apărate natural, mai greu accesibile şi-au păstrat mult timp prerogativele aproape intacte, stăpânind, prin tradiție, cnezatele lor. Doar odată cu Ludovic I, cnezii români au trebuit să aleagă între a obține diploma de recunoaştere regală cu titlu cnezial şi apoi nobiliar, sau să decadă în rândul supuşilor[676].

Procesul de eliminare a acestora a cunoscut o formă paşnică prin transferul masiv şi continuu al domeniului regal în stăpânirea privată a nobilimii laice şi a bisericii. În consecință la jumătatea secolului al XIV-lea, feudalitatea românească a fost practic desființată ea menținându-se în acele regiuni de graniță şi enclave favorizate, îndeosebi pe domeniile cetăților regale. Echilibrul creat în aceste zone se putea modifica numai în funcție de opțiunea cnezilor. Perseverența în slujirea regelui aduce în schimb confirmarea stăpânirilor vechi sub un nou titlu, nobiliar. Tranziția dintre statutul de cnezi şi acela de nobili s-a petrecut gradual, cu căutări de soluții juridice potrivite[677].

Majoritatea nobililor români făceau parte din nivelul de jos al acestei clase, lipsiți de iobagi sau având câțiva iobagi, ceea ce însemna că îşi lucrau singuri pământul pentru care aveau diplomă de proprietate, aflându-se din punct de vedere economic în categoria țăranilor liberi (*nobiles unius sessionis*). Următorii în rang sunt fruntaşii (*potiores*), categorie în care sunt incluse familiile înstărite, al căror domeniu a depăşit de cele mai multe ori, prin danii şi alte achiziții, satul de origine, precum şi acumularea de funcții la nivel comitatens şi districtual. O parte a acestora din urmă, ca familiari, în serviciul direct al regelui sau al unor mari dregători, au ocupat funcții civile şi militare care le-au favorizat sporirea veniturilor băneşti şi a domeniilor, devenind aleşii (*egregii*). Aceştia sunt „fruntaşii fruntaşilor", adică acei nobili din comitat care, pe lângă avere, îndeplineau şi o funcție de stat de o anume importanță. O mare parte a acestora proveneau din elita cnezială şi voievodală românească. În Țara Hațegului familiile cneziale din Râu de Mori, Densuş, Peşteana, Ciula aveau reprezentanți în conducerea districtului hațegan în calitate de cnezi jurați încă de la mijlocul secolului al XIV-lea. Trebuie menționat faptul că majoritatea „aleşilor" au fost indubitabil creația Corvineştilor. Sub Iancu de Hunedoara familiarii săi (căpitani, dregători sau consilieri) au fost primii care au primit danii în afara satului de origine[678].

Din punct de vedere geografic, cele mai multe districte româneşti apar în zonele unde regalitatea maghiară a ajuns mai târziu. Ele erau formate dintr-un anumit număr de cnezate sau voievodate locale. Districtele s-au organizat în paralel cu alte organizații administrative şi judecătoreşti (comitate, scaune

675 Kovács A. W., *op. cit.,* 7-34. În anexa *Arhondologia comitatului Hunedoara în evul mediu*, p. 221-232, este prezentată şi lista completă a comiţilor, de la prima menţiune din 1333 şi până în 1533.

676 I. A. Pop, *Transilvania în secolul al XIV-lea şi în prima jumătate a secolului al XV-lea (cca. 1300-1456)*, în „Istoria Transilvaniei", vol. I *(până la 1541)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 243-245.

677 A. A. Rusu, *Ctitori şi biserici din Ţara Haţegului până la 1700*, Satu Mare, 1997, p. 23.

678 I. Drăgan, *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, Bucureşti, 2000, p. 273-279.

săseşti sau secuieşti)[679]. Printre acestea şi zona Hațegului situată în depresiunea cu acelaşi nume, la sud de Mureş, cu prelungiri spre Valea Jiului[680] şi cele de pe valea Mureşului.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea sunt menționate aceste structuri, pentru prima dată districtele: Hațeg, Deva, Hunedoara, Strei şi Dobra[681]. Acestea au făcut parte la un moment dat al existenței lor din domeniul regal al cetății Deva.

Unul dintre aceste districte, cel al Hunedoarei, ce conținea, la sfârşitul secolului al XIV-lea, doar câteva sate, a constituit baza pe care s-a clădit imensa avere a Hunedoreştilor (domeniul nobiliar), de la mijlocul secolului al XV-lea[682], iar districtele Deva, Dobra şi Strei vor intra în atenția noastră odată cu prezentarea domeniului regal al cetății Deva.

După 1320 comitatul Hațegului este organizat ca district în cadrul comitatului Hunedoara[683]. Constituirea districtului, în deceniul şase al secolului al XIV-lea, s-a vrut o încercare de asimilare a structurilor socio-politice româneşti într-o unitate administrativă şi economică conformă cu realitățile regatului. Organizarea locală a fost inclusă în repertoriul formulelor acceptate cu scopul de a controla şi echivala ulterior administrația comitatensă. Aceste eforturi de integrare a Hațegului sunt reliefate şi de întemeierea unei case regale (*domus regia*), menționată în 1402, şi a mănăstirii franciscane. Construirea curții regale, a cărei locație ne este necunoscută, mai este de înțeles şi dacă privim situația din punctul de vedere al lipsei de spațiu şi confort provocate de dimensiunile reduse ale cetății.

Până la sfârşitul secolului al XIV-lea noua formulă se poate identifica cu termenul de district cnezial. Acum se încheie raporturile de stăpânire care respectau dreptul cnezial. Reprezentantul autorității regale era castelanul de Hațeg, cel care trebuia să perceapă şi câteva dări specifice, mai mult cu valoare simbolică[684].

În ceea ce priveşte hotarele districtului Hațeg şi locul în cadrul comitatului Hunedoara, reconstituirile sunt aproximative. Dacă limitele sudice şi vestice sunt clare (creasta munților Vulcan şi Parângului la sud şi zona dintre munții Țarcului, munții Poiana Ruscă până pe valea Mureşului la vest) în schimb limitele nordice şi nord-vestice ale districtului sunt mai greu de trasat. Din documentele păstrate se pot trasa hotare în bazinul superior al râului Cerna, pe întregul curs al Streiului fiind semnalate două districte ce aparțineau cetății Deva[685]. Se poate observa astfel că districtul medieval al Hațegului din secolele XIV-XV nu s-a modificat sub aspect teritorial față de „țara" din secolul al XIII-lea, episodul comitatului Hațegului neproducând schimbări în această direcție[686].

După numirea lui în anul 1441 ca voievod al Transilvaniei, Iancu de Hunedoara intră în stăpânirea târgului Hațeg, cu cetatea şi cele 12 sate rămase ale districtului, după ce celelalte fuseseră încorporate în domeniul cetății Hunedoara sau în domeniul cetății Deva. Multe din localitățile hațegane au format apoi obiectul unor danii făcute de voievod însuşi slujitorilor săi pentru merite militare în campaniile antiotomane[687]. Acesta desființează complet ceea ce fusese odinioară centrul districtului Hațeg.

În jurul cetății Hațeg gravitau de fapt trei aşezări: oraşul Hațeg, Sântămărie-Orlea şi Subcetate. Acestea se aflau până la acest moment în proprietate regală. El dezmembrează acest centru prin donarea târgului Sântămărie-Orlea lui Ioan (Cândea) de Râu de Mori, în 1447. Târgul Hațeg şi Subcetate se vor întoarce în domeniul regal al Devei până în 1453, dar doar pentru o scurtă perioadă. În 1462 ele sunt donate lui Iancu Cândreş, iar în 1482 sunt anexate domeniului nobiliar al Hunedoarei[688].

---

679 I. Andriţoiu, I. P. Albu, *Deva şi împrejurimile sale în sec. IV-XIV*, în „Sargetia", VI, 1969, p. 64.

680 I. A. Pop, *Transilvania în secolul al XIV-lea*, p. 245.

681 Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 210.

682 A. A. Rusu, *Castelarea*, p. 323.

683 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 254.

684 A. A. Rusu, *Ctitori şi biserici*, p. 22.

685 A. Răduţiu, *Domeniul cetăţii Deva. Localităţile: 1453-1673*, în „Studii Istorice. Omagiu profesorului Camil Mureşanu", Cluj, 1998, p. 67; R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 258.

686 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 259.

687 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 65.

688 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 21.

Cetatea Haţegului[689] este situată în extremitatea nordică a depresiunii omonime, în intrândul format de vărsarea Galbenei (vechea vale a Fărcădinului) în Râul Mare (vechea vale a Haţegului şi albia Streiului). Aici, pe o creastă înaltă de 490 m, se înalţă vechea cetate regală a Haţegului.

Donjonul a rămas singura construcţie de zid vizibilă până astăzi. El are formă hexagonală, cu laturile neegale, alungită pe axa est-vest. Din el s-a păstrat doar un fragment mai înalt de 7,2 m, în colţul de nord-est. La construirea turnului s-a folosit piatră şistoasă, piatră de râu şi spolii romane. Paramentul este aranjat cu grijă din piatră aleasă iar în partea superioară, prin folosirea masivă a cărămizilor romane. În zid se văd încă bine lăcaşurile bârnelor ce sprijineau zidăria. Din ce se mai poate observa, donjonul avea parter şi cel puţin două etaje ce se sprijineau pe planşee de lemn. Turnul are ziduri groase de 3 m şi o suprafaţă utilă de cca 40 m^2, pe nivel. Chiar mărind de trei sau patru ori această suprafaţă, după numărul nivelelor, dar ţinând seama că serveau şi ca depozite, rezultă că garnizoana permanentă a fost foarte mică.

Foto 167 - Dealul Orlea
cu turnul cetăţii Haţegului

Cercetările arheologice au început în anul 1978 şi au continuat cu campanii în anii 1980 şi 1982. Pe platoul situat la sud de donjon, a fost descoperit un şanţ de apărare şi un val de pământ în formă de potcoavă. Lungimea totală a traseului valului de apărare atinge 185 m. Şanţul are deschiderea de 14-18 m. Fundul acestuia, în formă de albie, se află la o adâncime de 3 m faţă de coama valului. Latura nefortificată a rămas cea de vest unde panta naturală coboară brusc realizându-se o diferenţă de nivel de 200 de metri. Dimensiunile iniţiale, surprinzător de mici, nu se vor schimba prea mult nici ulterior, o dată cu construirea zidului de incintă din piatră legată cu mortar. Zidul de incintă, descoperit în săpătură, a fost construit de-a lungul marginii platoului. Zidul lat de 1,70-2,0 m nu mai prezintă, ca în cazul turnului, spolii romane în compoziţie. Accesul în incintă se presupune că se realiza pe o intrare simplă undeva în apropierea donjonului. Construcţiile interioare au existat sub forma unor clădiri de suprafaţă din lemn în colţul de sud-vest al cetăţii. Singura structură din zid din interiorul cetăţii a fost o cisternă, apoape de zid, în partea de est.

Datarea primei faze de construcţie a cetăţii nu este certă. Menţionarea lui Petru Aba drept comite de Haţeg, chiar dacă funcţia se raporta de obicei la o cetate, nu certifică şi prezenţa unei cetăţi. În anul 1317, când este amintit castelanul Nicolae Szechy, donjonul, şanţul şi valul dominau deja Haţegul de pe înălţimea de la Orlea. Încă de la început, rolul fortificaţiei a fost unul politic şi militar. Ea avea să controleze căile de acces către centrul Transilvaniei. În tot secolul al XIV-lea cetatea Haţeg a fost subordonată autorităţii voievodale. De-a lungul secolului al XIV-lea, în trei rânduri titlul de castelan este unit cu cel de comite: voievodul Andrei Lackfi (1356-1359) care a confiscat moşiile mai multor cnezi

689 A. A. Rusu, *Castelarea*; R. Popa, *Ţara Haţegului*; Gh. Anghel, *Fortificaţii medievale de piatră din sec. XIII-XIV*, Cluj-Napoca, 1986; A. A. Rusu, *Cetatea Haţegului. Monografie istorică şi arheologică*, în „Sargetia”, XVI-XVII, 1982-1983, p. 333-359.

români, pe care le anexează cetății regale, vicevoievodul Petru de Iara (1360-1366) şi voievodul Stibor Dobriski (1395). După anul 1403, odată cu Sigismund de Luxemburg, cnezii hațegani apar tot mai des în documente ca beneficiari de titluri scrise de stăpânire, iar cetatea avea să devină o reală reprezentantă a autorității regale. Acum cetatea îşi consolidează poziția de cea mai importantă cetate a comitatului Hunedoarei. În 1413 castelanul de Haţeg îndeplinea şi funcția de comite de Hunedoara. Această evoluție este întreruptă brutal în toamna lui 1420 când o puternică armată turcească înfrânge *sub castro Hathzak* oştile voievodului Nicolae Csáki. Dezastrul militar a dus la distrugerea definitivă a curții regale, întreruperea funcționării mănăstirii franciscane şi dezafectarea cetății. Noile amenințări turceşti de la mijlocul secolului al XV-lea aduc în față şi ideea revitalizării cetății Hațegului, dar şi a celorlalte fortificații din Țara Hațegului. Acest moment se leagă de perioada când cetatea i-a aparținut lui Iancu de Hunedoara. În această perioadă a fost construită incinta de piatră.

După moartea lui Iancu de Hunedoara, Cândeştii de Râu de Mori au intrat în posesia ei, iar conjunctura politică a vremii a favorizat şi legalizarea stăpânirii. De acum importanța fortificației scade semnificativ, ea nu mai are nici măcar un rol militar. Singurele ei mențiónări sunt referitoare la numeroasele litigii dintre familia Cândeştilor şi Ioan Corvin, fiul regelui Matia Corvin. Ioan Corvin a obținut câştig de cauză în 1500. În 1507 cetatea aparținea lui Beatrix de Frangepan, iar după moartea acesteia, în 1510, regele Vladislau al II-lea o donează, împreună cu castelul de la Hunedoara, lui Gheorghe de Brandenburg. Ieşirea totală din uz a cetății şi condamnarea la uitare au avut loc odată cu construirea turnului de la Crivadia, în pasul Merişor, cu puțin înainte de 1528.

Turnul de la Crivadia este situat în apropierea satului omonim pe drumul spre comuna Bănița, pe valea râului Merişor. A fost construit din piatră de calcar extrasă din împrejurimi, iar zidurile sale ating încă pe alocuri înălțimea de 20 m. Turnul este de plan circular, cu diametrul de 13 m, iar la exterior este tencuit. Intrarea era situată în partea de nord, la 4 m înălțime de pământ şi pentru acces se folosea o scară. În jumătatea de vest are şapte deschideri de tragere cu ambrazuri evazate spre interior, situate la o distanță de aproximativ 1-1,5 m unul de altul, iar în cea de est este protejat natural datorită terenului accidentat, ceea ce a făcut inutilă practicarea în zid a unor deschideri de tragere suplimentare. Turnul avea şi un coronament uşor scos în consolă şi, foarte probabil, creneluri la care se ajungea pe un drum de strajă de lemn. În interior este posibil să fi avut cisternă, singura urmă vizibilă astăzi fiind o groapă. Era prevăzut şi cu un drum de strajă de lemn, astăzi dispărut, cu parapetul lat de 1 m şi înalt de 0,8 m.

Foto 168, 169 – Turnul medieval de la Crivadia, com. Băniţa,
vedere de ansamblu şi detaliu din interior

Deşi are aparenţa unui donjon, turnul de la Crivadia datează de fapt dintr-o perioadă mult mai târzie, comparativ cu celelalte fortificaţii din Ţara Haţegului, şi scopul său principal a fost cel de a observa şi controla căile de comunicaţie de graniţă. Construit pe marginea unui perete de stâncă ce coboară vertical mai bine de 100 m până la fundul cheilor pârâului Merişor, turnul domina drumul din Ţara Haţegului spre depresiunea Petroşanilor. De altfel în direcţia acestui drum sunt îndreptate ferestrele de tragere, singura din care putea fi atacată fortificaţia. Suprafaţa interioară de aproape 140 m^2 permitea amenajarea unei construcţii de lemn ce putea adăposti 20-25 de luptători.

Construcţia a fost ridicată în cel de-al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, probabil după 1528, pentru a supraveghea vechiul drum care lega Oltenia prin Valea Jiului de Valea Mureşului. Comanditarul a fost voievodul Transilvanei, Petru Pereny (1526-1529), iar motivul pare a fi consemnat de o plângere a nobililor din Haţeg în legătură cu contrabanda oltenilor şi a haţeganilor. Două documente din 1528 şi 1529 aruncă lumină şi spre o altă funcţionalitate a acestui turn şi anume cea de vamă. În primul document nobilii haţegani se plâng lui Gheorghe de Brandenburg că voievodul foloseşte turnul pentru a lua pentru el tot aurul şi vama de la cei ce veneau din Ţara Românească. În celălalt document este răspunsul regelui Ferdinand II de Habsburg către voievodul Transilvaniei prin care interzice ca oamenii săi să mai perceapă vamă. În Ţara Haţegului, în secolul al XIV-lea, s-au conturat treptat şi normele juridice ale stăpânirilor cuprinse în „domeniul regal" şi s-a creat conceptul juridic de „cnezat al Haţegului" care a reprezentat pentru cancelaria regală o stăpânire de moşie care avea sau nu întăriri regale scrise. Satele stăpânite de cnezi fără întăriri erau de drept componente ale domeniului regal.

Toate documentele medievale privesc instituţia *cnezatului de sat* ca reprezentând stăpânirea unui sat de către o familie cnezială. Acest fenomen a fost destul de mult răspândit în Transilvania. Generalizarea acestei scheme şi asupra Ţării Haţegului simplifică o realitate care a fost mult mai variată şi mai ales în continuă evoluţie. De asemenea, datele documentelor cancelariei regale privind această instituţie românească sunt contradictorii. Pe de-o parte, ele definesc cnezatul ca simplă posesiune de pământ grevată de obligaţiile faţă de cetatea regală şi de coroană – *more kenesiatus*, pe de altă parte, ele subliniază şi caracterul de *dominium* al cnezatului, înţeles ca stăpânire asupra satului, a mai multor sate sau a unei părţi de sate, prin urmare şi asupra obştii.

Diversitatea menţiunilor documentare duce la concluzia existenţei mai multor categorii de cnezi în Ţara Haţegului şi în general pe teritoriul Transilvaniei[690]. Deşi documentele cancelariei regale lasă impresia unei „democraţii cneziale", în care toţi cnezii erau egali, realitatea din teren era cu totul alta. După cum vom vedea existau „mari cnezate" (cnezatele de vale) care nu pot fi puse pe aceeaşi treaptă cu cnezatele de sat[691].

Cnezatul de vale Râu Mare. Ca principal afluent al Streiului, Râul Mare concentrează pe cursul său, ca şi în valea râului învecinat şi mai mic, Sibişelul, toate aşezările de pe versantul nordic al Munţilor Retezat. Cea mai importantă aşezare, la nivelul secolelor XIII-XIV, a fost cea de la Râu de Mori, satul de baştină şi reşedinţă a familiei Kende – Cânde, Cândea – ea evoluând mai târziu spre forma Kendeffy (fiul lui Cândea) odată cu contopirea familiei în nobilimea regatului. Cnezatul de vale al familiei Cândea poate fi urmărit cu uşurinţă reconstituind sate întărite sau confirmate ale familiei.

Despre satele din cnezatul Râului Mare avem ştiri începând cu anul 1359 când familiei îi sunt retrocedate satele Râu de Mori, Sibişel şi Nucşoara, confiscate cu câţiva ani înainte. Diplomele obţinute de Cândeşti de la rege sau de la voievodul Transilvaniei înainte de 1438 au fost distruse în acest an odată cu trecerea turcilor prin Ţara Haţegului, astfel o parte a celorlalte sate ale familiei le găsim consemnate într-o confirmare din 1439. Este vorba de Gureni, Ostrovel, Ohaba şi Suseni. Pentru alte aşezări învecinate, Cândeştii obţin confirmări privind părţi de sat: Cârneşti, Pâclişa, Reea, Sânpetru, Toteşti şi Unciuc[692].

Odată cu creşterea autorităţii cneziale, în secolul al XV-lea, pe fundalul afirmării sale în cadrul luptelor antiotomane, o parte a cnezilor şi-au creat, după modelul regal de la Haţeg, fortificaţii şi curţi nobiliare proprii. Astfel cnezii de Râu de Mori au ridicat cetatea de Colţ - Suseni, aşa cum cnezii de Sălaş au ridicat o cetate de zid la Mălăieşti, iar cei din Densuş, la Răchitova.

690 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 160-161.
691 *Ibidem*, p. 165.
692 *Ibidem*, p. 166-167.

Fortificația acestora de la Colț – Suseni[693] este poate cea mai cunoscută din Țara Hațegului: situată pe un vârf stâncos de pe malul drept al Râuşorului, la ieşirea acestuia din munte, în capătul de sus al satului Suseni pe care-l domină de la o înălțime de aproape 200 m. Distanța până la Râu de Mori, unde se află resturile curții nobiliare a Cândeştilor, care au deținut cetatea, este de cca. 3 km.

Etapa inițială a cetății a constat dintr-un turn-locuință cu plan pătrat cu laturile de 7,5 m şi cu o grosime de 1,7-1,8 m, ridicat direct pe stâncă. S-au păstrat zidurile a două etaje deasupra parterului (înălțimea actuală a turnului fiind de 12,7 m) dar este foarte probabil ca el să fi avut cel puțin patru nivele, sprijinite pe bârne, fiecare cu suprafață utilă de 20-22 m^2. Actuala intrare în parterul turnului este mai nouă, inițial aici se afla o scară de lemn exterioară ce ducea la primul nivel de unde se ajungea apoi, pe scări interioare, în celelalte încăperi.

Donjonul era înconjurat de o incintă de piatră, contemporan cu turnul, de plan aproximativ triunghiular, șanț de apărare şi două bastioane adosate zidului de incintă. În a doua fază de extindere a fortificației au fost ridicate cele trei construcții interioare de pe latura de nord a incintei. Cele două bastioane exterioare reprezintă o fază târzie. Cel mai impunător şi mai bine păstrat se află în colțul de nord-vest. Acesta este construit direct din fundul şanțului, având ziduri realizate din piatră locală şi fragmente de cărămidă legate cu mult mortar. În colțul de sud-est s-a ridicat un alt bastion, mai scund, aflat acum într-o stare avansată de degradare. Dintr-o fază mai târzie datează celelalte construcții exterioare incintei, adosate de-o parte şi de alta bastionului nord-vestic.

Ştirile documentare referitoare la monument sunt destul de puține şi relativ târzii cu toate că arhivele familiei Cânde de Râu de Mori, devenită mai apoi Kendefy, proprietară a fortificației, sunt cele mai bogate dintre arhivele familiilor cneziale din zonă. La 1359 moşia Râu de Mori şi alte două sate ținând de ea, confiscate în trecut de la Mihail zis Cânde, sunt înapoiate văduvei lui Mihail din porunca regelui Ludovic. Confiscarea trebuie să se fi produs cu prilejul represiunilor voievodului Andrei Lackfy la adresa feudalității româneşti din Țara Hațegului. Tot din acest document aflăm că tatăl lui Mihail se numea Nicolae zis Cânde din Râu de Mori. Acesta din urmă este cel mai vechi personaj cunoscut al familiei, a cărui existență poate fi plasată în jurul anului 1300.

Foto 170 – Cetatea Colţ, com. Râu de Mori

Foto 171 – Cetatea Colţ, com. Râu de Mori, vedere spre şesul Haţegului

În 1394 aflăm despre alte două generații ale familiei, Ioan şi Cânde, fiii lui Cânde, fiul lui Mihail. De la această dată ştirile privind familia cnezială se înmulțesc[694]. Ei ajung să ocupe înalte demnități şi să primească întinse donații regale de la Sigismund de Luxemburg şi mai ales de la Iancu de Hunedoara şi de la Matei Corvin. Secolul al XV-lea reprezintă ridicarea spectaculoasă a cnezilor de Râu de Mori. Această ieşire în frunte a fost posibilă prin stabilirea unor strânse legături cu oficialitățile, participări militare şi alte slujbe credincioase[695].

---

[693] A. A. Rusu, *Castelarea*; R. Popa, *Ţara Haţegului*; V. Eskenasy, *New archeological research in Transylvania: a complex of romanian monuments at Colţi-Suseni (Hunedoara country)*, 11, 1988, p. 180-191; Gh. Anghel, *op. cit.*; R. Popa, *Cetăţile*, p. 54-66; V. Drăguţ, *Vechi monumente hunedorene*, Bucureşti, 1968; Szinte G., *Kolzvár*, în *Huhyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, 7, 1891-1892, p. 69-79; *Cetatea Colţului*, în „Familia", Pest, 4, 8, 1860, p. 92-93.

[694] R. Popa, *Cetăţile*, p. 64.

[695] A. A. Rusu, *Ctitori şi biserici*, p. 275.

Abia spre sfârşitul secolului al XV-lea posedăm informații referitoare la cetate. Din mențiunile documentare din 1493 şi 1501 nu rezultă foarte clar dacă acestea se referă la turnul donjon sau la turnul bisericii de la poalele înălțimii. Doar actul din 1519 se referă clar la *castrum* şi precizează existența a două curți nobiliare distincte, una la Suseni cealaltă la Râu de Mori.[696]

Cnezatul Densuşului. Satele cnezatului de vale care şi-au avut centrul la Densuş se grupează pe cursul mijlociu al râului Galbena, pe văile afluenților lui, precum şi în bazinul superior al învecinatului râu Cerna care echivalează cu treimea sudică a masivului Poiana Ruscăi. La 1360 cnezilor din Densuş li se recunoaşte stăpânirea asupra Mesteacănului şi a unei părți din Răchitova. De la 1380 avem date despre alte sate stăpânite de ei pe cursul superior ale Cernei şi în munții Poiana Ruscăi: Poienița Voinii şi *Bobochmezeu*, iar Ableu şi Bunila la 1416. În 1404 le este întărită stăpânirea lor din satul Densuş iar în 1438 le sunt întărite satele Hăşdău, Cernişoara, Cerna, Criva, Stei şi Poieni, care se află pe cursul superior al Cernei cât şi pe văile din jurul Densuşului. Satele Densuşenilor evidențiază o structură teritorială unitară care se întinde din partea de nord-vest a Depresiunii Hațegului şi până în munții Poiana Ruscăi[697].

Cea mai veche mențiune documentară privind fortificația de la Răchitova[698] este din anul 1360 şi se datorează unui proces purtat între familia cnezială din Densuş şi nepoții de bunic ai lui Costea pe de-o parte, şi o a treia familie cnezială, pe de o altă parte. Familia cnezială din Densuş, reprezentată de Stoyan şi Bolyen, fiii lui Musana, afirmă că satul a fost întemeiat de Costea cu ajutorul lui Muşina, ştire care ar putea plasa începuturile Răchitovei cel mai târziu pe la 1310-1320.

Foto 172 – Turnul medieval de la Răchitova

Din deceniile următoare posedăm ştiri care atestă moşia Răchitova ca aflându-se în continuare în stăpânirea familiei cneziale din Densuş, împreună cu alte sate din această parte a Țării Hațegului şi din învecinata vale a Cernei. Cetatea este situată la 20 km vest de Hațeg, în colțul de nord-vest al Țării Hațegului. Monumentul care a fost semnalat la începutul secolului al XX-lea ca turn de pază a fost cercetat în anul 1970 de o echipă de arheologi condusă de Radu Popa.

Fortificația domină centrul actual al satului de pe un pinten de deal înalt de 70-80 m deasupra văii cu acelaşi nume. Cetatea se compune dintr-un turn de piatră de plan pătrat. Latura de 8,40 m are zidul gros de aproape 2 m. Inițial contrucția avea trei sau patru nivele deasupra unui parter-depozit ce era dispus într-o incintă de plan oval, cu diametrele de 45 şi 35 m, mărginită de un val de pământ şi, pe

696 R. Popa, *op. cit.*, p. 65.
697 R. Popa, *op. cit.*, p. 168-171.
698 A. A. Rusu, *Castelarea*; R. Popa, *Țara Haţegului*; Gh. Anghel, *op. cit.*; R. Popa, *Cetăţile*, p. 54-66.

direcția de acces, de un șanț de apărare. Donjonul, așezat chiar pe marginea pantei, este zidit cu piatră locală înecată în mortar.

La nivelul al treilea se observă blocuri de piatră ușor fasonate. S-au păstrat doar trei laturi ale donjonului, fiindcă cea de nord s-a prăbușit. Turnul, înalt de 12 m, are un parter semi-îngropat, iar nivelele erau sprijinite pe bârne. Săpăturile arheologice au surprins armătura din stâlpi de lemn a valului și un șanț de apărare mai vechi, situat la numai 10 m distanță de turn, șanț astupat în momentul amenajării incintei actuale de piatră. Dat fiind că documentele nu aruncă o lumină prea clară asupra monumentului, datarea acestuia se bazează doar pe conjuncturile istorice locale și în acord cu celelalte realizări similare hațegane. Putem spune că cetatea a fost construită către sfârșitul secolului al XIV-lea, iar extinderea ei a avut loc cândva în secolul al XV-lea.

Cnezatul Râului Bărbat. Grupul de sate din colțul sud-estic al Depresiunii Hațegului, de pe cursul superior al Streiului și din văile afluenților acestuia, a avut în secolul al XIV-lea centrul la Râu Bărbat. Reconstituirea teritorială a cnezatului se întemeiază în principal pe urmărirea satelor și părților de sate întărite cneazului Lel de Râu Bărbat și urmașilor săi. În 1391 lui Lel îi sunt întărite două sate din vecinătate, Uric și Valea Verde. Câțiva ani mai târziu, în 1404, fiii lui Lel obțin de la rege confirmarea stăpânirii asupra unei jumătăți a satului Ponor, precum și a unei treimi din satele Livadia de Câmp și Livadia de Coastă. În 1411 fiii lui Lel se judecă pentru satul Hobița, în 1418 le este confirmată stăpânirea unei jumătăți a satului Baru Mare, în 1426 asupra satului Dumbrăvița, iar în 1479 asupra unei părți din satul Federi[699].

Cnezatul Râului Alb. Situat la nord-est de cnezatul Râului Bărbat cu satele dispuse pe o porțiune scurtă din cursul superior al Streiului și pe văile învecinate a trei afluenți ai acestora, cnezatul a fost unul de mici dimensiuni, cuprinzând doar cinci sate. Un document din 1398 pomenește două dintre satele acestui cnezat: Râu Alb și Râușor. Celelalte trei sate Vaidei (Ohaba), Băiești și Șerel erau stăpânite în devălmășie cu cnezii de Băiești.

Cnezatul Britoniei. Cnezatul de vale din partea de vest a Depresiunii Hațegului este singura structură teritorială de acest tip pentru care posedăm în secolul al XIV-lea o hotărnicie. Centrul cnezatului l-a reprezentat în secolele XIII-XIV satul Britonia-Grădiște, situat pe ruinele Sarmizegetusei romane, de care țineau ca pertinențe Breazova, Hobița, Păucinești, Poiana Selii și Zăicani. Pe lângă acestea se presupune că și satele Clopotiva, Ostrov, Cârnești și poate Peșteana, care aveau propriile familii cneziale, au făcut parte din cnezatul Britoniei, a cărei principală familie a fost cea a judelui Nicolae cel Roșu[700].

Cnezatul Streisângeorgiului. Majoritatea satelor românești de pe cele două laturi ale cursului inferior al Streiului au făcut parte din acest cnezat de vale. Despre cnezatul Streisângeorgiului posedăm cele mai vechi informații scrise certe, începând cu anii 1313-1314, conform pisaniei descoperite în capela de curte din localitatea eponimă, dar totodată și mărturii materiale relevate de săpături arheologice. Stăpânirile de sate ale cnezilor de Streisângeorgiu și Strei, două ramuri ale aceleiași familii, s-au exercitat *de facto*, fără întăriri regale, până la 1400. Printre primele sate despre care avem documente sunt Chitidul de Jos, Chitidul de Sus (Boșorod) și Ocolișul Mic, care înainte de 1377 aparțineau unui cneaz numit Cânde. În 1392 cnezii de Streisângeorgiu obțin de la rege întăriri asupra satelor Grid, Strei-Săcel și Valea Sângeorgiului, iar în 1440 le este întărită stăpânirea asupra unui sat din apropiere de Ohaba Streiului[701].

Cnezatul Cernei. Existența unui cnezat de vale hațegan pe cursul inferior al râului Cerna, în perioada premergătoare instalării în zonă a coloniștilor străini care au ținut de cetatea de la Hunedoara, decurge din caracteristicile geografice ale regiunii și din mențiunile documentelor scrise. Valea Cernei urcă de-a lungul a cca 12 km cu terenuri întinse pe cele două maluri, cu o zonă de dealuri joase înspre valea Streiului și cu afluenți importanți care coboară din Munții Poiana Ruscă. Printre familiile cneziale din această zonă, cea mai importantă pare a fi aceea a „comitelui" Lațcu fiul lui Mușat, ce pare să fi rezidat în secolul al XIV-lea la Popești, pe valea Almașului care se varsă în Cerna la Cristur. Această familie obține în 1362 satul Zlaști, despre care se menționează că se află pe domeniu regal și aparține de

699 R. Popa, *Țara Hațegului*, p. 171-172.
700 *Ibidem*, p. 175-176.
701 *Ibidem*, p. 176-178.

cetatea Deva, împreună cu pertinenţele sale şi mai ales cu pădurea Thytös, iar în 1387 îi sunt întărite drepturile, din satele Arănieş şi Căoi[702].

Cnezatul Sălaşurilor. Era situat pe versantul nord-estic al Munţilor Retezatului, între cnezatele de vale ale Râului Mare şi Râu Alb. Cnezii de Sălaş apar ca jucând un rol de frunte în ierarhia societăţii româneşti din Ţara Haţegului, fapt oglindit şi de ridicarea în satul vecin celui în care îşi aveau reşedinţa, la Mălăieşti, a unei fortificaţii de piatră. Ei aveau drepturi de stăpânire asupra satelor de pe valea Sălaşului: Sălaşul de Sus, Sălaşul de Jos, Mălăieşti şi Ohaba de sub Piatră, a unor părţi de sate, ceva mai departe, cum sunt Pui, Merişor şi Crivadia iar, în 1421, s-a adăugat prin danie regală stăpânirea Barului Mic[703]. Monumentele aflate pe valea Sălaşului nu fac excepţie de la cadrul tipic prezentat mai sus. Aici se păstrează curtea nobiliară de la Sălaşul de Sus, o cetate şi o biserică (azi dispărută, dar cercetată arheologic), în imediata vecinătate, la Mălăieşti.

Cetatea de la poalele Retezatului, în zona răsăriteană a Ţării Haţegului, a fost ridicată pe un platou îngust, format dintr-o argilă dură amestecată cu piatră şi prundişuri mărunte. Aceasta, dintre toate fortificaţiile haţegane, a avut parte de o atenţie deosebită din partea cercetătorilor, poate şi datorită faptului că se păstrează cel mai bine[704]. Cetatea a fost construită pe un pinten de deal, orientat nord-sud, continuare a unui platou deluros aparţinând ultimelor înălţimi din zona submontană a Retezatului. Locul a fost ales foarte bine de către constructori, deoarece prezintă caracteristici favorabile apărării. Cetatea avea o vizibilitate foarte bună înspre nord (valea Streiului şi cetatea Haţegului) şi înspre vest (valea Râului Mare, satul Nucşoara şi cetatea de la Colţ, posesiuni ale familiei din Râu de Mori).

Foto 173 – Ruinele şi donjonul curţii nobiliare de la Sălaşu de Sus

Pentru cnezatul văii Sălaşului, ca şi pentru celelalte cnezate din Ţara Haţegului, menţiunile documentare datează de la mijlocul secolului al XIV-lea. Primul dintre cnezii cunoscuţi a fost Constantin, amintit între juraţii cnezi adunaţi la Haţeg în 1360 cu ocazia dezbaterii unui proces pentru stăpânirea posesiunii Răchitova. Următoarea menţiune documentară mai apare doar în 1392, când cnezii din oastea lui Sigismund de Luxemburg obţineau o întărire a drepturilor lor asupra posesiunilor de la Streisângeorgiu şi Sălaş. Erau menţionate atunci două generaţii de cnezi: Cândreş, fiul lui Grigore din Streisângeorgiu şi Laţcu, fiul lui Nicolae din aceeaşi localitate.

Începând cu această dată, cnezii se succed la date relativ apropiate în documentele de epocă păstrate: Costea (1402), Cândreş şi Barb, fiii lui Grigore (1404), Costea, fiul lui Iaroslav (1411), Grigore,

702 *Ibidem*, p. 178-180.

703 *Ibidem*, p. 180-182.

704 R. Popa, *Ţara Haţegului*; Gh. Anghel, *op. cit.*; A. A. Rusu, *Cetatea Mălăieşti şi cnezatul Sălaşului (sec. XIV-XVII)*, în „AIIA”, *Cluj-Napoca*, 25, 1982, p. 54-92; V. Eskenasy, *Complexul de monumente al cnezatului Sălaşului*, în „Documente noi descoperite şi informaţii arheologice”, Bucureşti, 1981, p. 41-60; V. Eskenasy, A. A. Rusu, *Cahle cu cavaler în turnir din cetatea cnezială de la Mălăieşti (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia”, XV, 1980, p. 87-101; Şt. Moldovan, *Annotaţiuni despre Ţara Haţegului*, în „Foaie pentru minte, animă şi literatură”, Braşov, 1854.

fiul lui Costea şi Şerban, fiul lui Barb (1418), Nan, fiul lui Bărbat (1427). Ei apar fie în postura de jurați sau de martori ai unor introduceri în posesiune, fie ca deținători ai cnezatului văii Sălaşului. Cnezii de Sălaş apar, astfel, ca jucând un rol de frunte în ierarhia societății româneşti din Țara Hațegului.

Această perioadă reprezintă momentul construirii unei fortificații la Mălăieşti. Prima fază de construcție constă din turnul donjon. Acesta are o planimetrie aproximativ pătrată (7,20 x 7,20 x 7,25 x 7,30 m). Grosimea zidurilor la nivelul parterului este de 1,90 m, subțiindu-se în înălțime, până l,70 m. Constructorii turnului au folosit marginea nordică a platoului, duritatea solului neimpunând un şanț de fundare propriu-zis, ci doar o adâncire superficială, care trasa conturul elevației. În cazul terenurilor stâncoase, grija constructorului era aceea de a avea neregularități pe care să se ancoreze elevația.

Înălțimea totală a donjonului (11 m) a fost compartimentată în această primă fază în patru nivele, cu dimensiuni apropiate. Între etaje erau dispuse planşee din bârne de lemn cu podele. Acestea erau sprijinite la primul şi al doilea nivel pe retrageri ale zidului, iar la celelalte prin încastrarea bârnelor în zidărie. Au fost folosite câte cinci rânduri de bârne. Circulația în interior se realiza pe scări de lemne sprijinite pe planşee. Urmele de tencuială conservate la nivelul al III-lea, redau profilul unei scări fixe. Acest tip de scară, fără sprijin în zidărie, trebuie să fi existat la fiecare nivel.

Foto 174 - Cetatea cnezială
de la Mălăieşti (com. Sălaşu de Sus)

În ceea ce priveşte perioada de ridicare a unui turn donjon, având în vedere dimensiunile, putem estima că lucrările au fost terminate pe perioada unui sezon de construcție. Şantierul începea cel mai târziu la începutul verii şi se încheia cel mai târziu în luna octombrie. Pentru a se efectua o bună priză a mortarului hidraulic sunt necesare 90 de zile. Paramentul turnului prezintă şi unele delimitări pe orizontală, cu rosturi mai largi decât nişte simple asize, oferind o „sectorizare” a etapelor de construcție zilnice. Timpul de construcție al turnului donjon de la Mălăieşti a fost calculat de cercetători, de aproximativ o lună, cu aportul a 20 de muncitori.

Funcționalitatea turnului a fost de la început una strict militară, fapt atestat şi de forma ferestrelor, toate de tragere: înguste şi înalte la exterior, foarte evazate la interior, asigurând, astfel, o vizibilitate perfectă de 360º. Pe peretele sudic prezintă două ferestre la nivelele trei şi patru; pe peretele nordic apare o singură fereastră (acum obturată cu cărămidă) la nivelul al patrulea; peretele estic are două ferestre la nivelele doi şi patru. Paramentul vestic prezintă o fereastră la nivelul al patrulea (acum obturată), şi intrarea în donjon, la mijlocul nivelului al treilea.

Accesul în turn a fost ales pe motive tactice, militare, această zonă fiind cea mai protejată datorită coborârii în pantă abruptă a terenului, cu o cădere de nivel de 18 m, până la pârâul Mălăieştilor. Toată partea de zidărie a pragului este distrusă până la nivelul de călcare actual. Intrarea se prezintă sub forma unei bolți în arc de cerc, având drept bolțari pietre plate aşezate în cant. Spre exterior există un al doilea ancadrament, unghiular. O uşă de bârne, cu două canaturi, putea intra complet în grosimea acestui ultim

ancadrament. Ea era blocată în partea superioară de o bârnă transversală, ale cărei lăcaşuri s-au păstrat. Al doilea element al intrării era un pod mobil. El efectua o mişcare de coborâre fiind fixat cu baza în dreptul pragului, în scobitura unei pietre romane refolosite, încastrate în colţul din dreapta, jos al intrării.

Celălalt capăt trebuie să fi fost prins cu un lanţ sau frânghie ce se manevra prin fereastra de deasupra de la nivelul al patrulea. Lăsat, devenea o platformă care asigura accesul, iar ridicat dubla uşa propriu-zisă. Analiza sistemului de închidere al donjonului constată, astfel, folosire simultană, pe lângă uşa batantă, a unui *pont levis.* După finalizarea construcţiei, interiorul a fost organizat, cel mai probabil după canoanele timpului: primul nivel era folosit ca depozit şi temniţă; al doilea ca bucătărie, cameră a slugilor; al treilea nivel, drept cameră a gărzilor; iar ultimul nivel ca locuinţă a stăpânilor. Urmele unei astfel de amenajări au fost surprinse la nivelul al doilea în colţul de sud-est: o sobă probabil alcătuită din cahle-oale simple. Hornul sobei a urmat traseul colţului, până la ieşirea din acoperiş.

În cursul secolului al XVI-lea, probabil în prima sa parte, donjonul suferă modificări substanţiale: adăugarea unui nou nivel, cu funcţionalitatea expresă de folosire a armamentului mai greu de foc. Astfel înălţimea donjonului ajunge aproape de 14 m. Podeaua acestui ultim nivel a fost sprijinită pe două rânduri de bârne, aşezate perpendicular unele pe altele, o serie încastrate în zid, cea de-a doua sprijinită pe retragerile marginale ale laturilor de nord şi sud. Acest nivel prezintă ferestre pe toate laturile; câte două pe laturile de est şi sud; câte una la celelalte două. Forma şi orientarea acestora, ca şi soliditatea podelei ofereau posibilitatea de a utiliza piese de artilerie uşoară, de calibru mic (archebuze).

Din deceniul al patrulea al secolului al XV-lea începe să se afirme un anume Cândreş de Valea Sălaşului menţionat ca om al regelui în 1438. În anul următor acelaşi Cândreş cerea voievodului confirmarea drepturilor sale în stăpânirile deţinute la Ohaba, Sălaşul de Sus, Mălăieşti, Merişor, Bar, Sălaşul de Jos şi Crivadia. Tot ca om al regelui apare şi un alt personaj, Sărăcin, amintit în 1445, şi care va da numele său unei ramuri a familiei. În 1444, regele Vladislav confirmă donaţia unora dintre sălăşeni: Cândreş, Filip, George, Grigore, Dionisie, Iarul, Nan, toţi din Sălaşul de Sus. Mai târziu, în 1447, apare menţionat un alt sălăşan, Borcea, om al regelui. Toate aceste acte de reconfirmare şi altele care apar pe parcursul deceniului al şaselea reflectă cu deosebire autoritatea socială şi probabil contribuţia militară a familiei de pe valea Sălaşului. De acum din marea familie cnezială se desprinde o ramură, a Sărăcinilor, care se va instala în fruntea fiecărei enumerări a drepturilor ce priveau Sălaşul de Sus. Sălaşul de Jos va fi dominat de ramura condusă de Iarul (Iaroslav).

Secolul al XV-lea marchează de asemenea şi maxima extindere teritorială a domeniului sălăşan. Altă consecinţă importantă a poziţiei atinse de familia cnezială este şi amplificarea fortificaţiei lor de Mălăieşti. Redeschiderea şantierului a avut ca prin obiectiv construirea unei curtine ce înconjura turnul donjon. Ridicarea unui nou nivel al turnului donjon a apărut şi ca o necesitate de a asigura înălţimea convenabilă şi vizibilitatea, în urma ridicării în jurul turnului a unei curtine. Astăzi în ea se mai păstrează doar o mică porţiune în sectorul nordic. Spre deosebire de fundaţia donjonului, la curtină constructorii au avut mai multă grijă, adâncimea gropii fiind în unele cazuri şi de 1,2 m. Zidurile de incintă ale cetăţii aveau într-o primă fază de construcţie (mijlocul secolului al XV-lea), 7 metri şi o grosime de 1,5 m, păstrată şi în elevaţie. În faza iniţială, partea superioară a incintei a fost prevăzută cu creneluri înalte de un metru şi o lăţime variind în jur de doi metri. La interior, în partea superioară a zidului, apare o retragere ce îi reduce grosimea. Pe aceasta a funcţionat primul drum de strajă, a cărei podea era susţinută de bârne, dispuse la distanţe neregulate. Poarta de intrare, principală, în incintă nu a fost găsită în urma cercetărilor arheologice, dar se presupune că era de mici dimensiuni, inaccesibilă carelor. Într-o fază apropiată, probabil la începutul secolului al XVI-lea, incinta a fost modificată: crenelurile au fost astupate şi apoi supraînălţate, fapt ce a dus şi la adăugarea unui nou nivel la turnul donjon.

După perioada bogată în menţiuni documentare de la mijlocul secolului al XV-lea, informaţiile se răresc pentru o vreme. Evenimentul principal al acestui sfârşit de secol l-a constituit moartea fără urmaşi în linie bărbătească a două personaje importante de la Streisângeorgiu, tată şi fiu: Cândreş, în 1483, şi Dionisie, în 1490. Moartea acestora face ca familia sălăşană, prin Iancu Sărăcin alături de alţi deţinători ai unor părţi din posesiune, să deschidă un proces de moştenire împotriva soţiei lui Cândreş, Dorotea.

După efortul constructiv din primele decenii ale secolului al XVI-lea, condus, la Mălăieşti, de Ioan şi Mihail Sărăcin, şantierul în cetate a fost redeschis abia la sfârşitul secolului. Nobilii sălăşeni au dispus înălţarea a patru turnuri poligonale, adosate curtinei în sectoarele mai expuse. Accesul în turnuri se făcea de la nivelul al doilea la cel inferior, din drumul de strajă, nefiind observată nicio deschidere practicată în

zid. În urma cercetărilor arheologice s-a constatat faptul că turnurile erau folosite ca locuințe sau depozite. În unul dintre acestea s-a găsit o sobă de cahle prăbuşită. O parte a cahlelor poartă data *1588,* anul în care a fost dată în folosință locuința.

Foto 175 – Cahlă reprezentând un cavaler în turnir descoperită în cetatea cnezială de la Mălăieşti

Începutul secolului al XVII-lea reprezintă şi sfârşitul Sărăcinilor, odată cu moartea fără moştenitori pe linie bărbătească a lui Ştefan Sărăcin. Toate domeniile familiei au intrat astfel în posesia lui Paul Keresztesi, grație relațiilor cu principele Gabriel Bethlen. Ultimele evenimente istorice remarcabile de care se leagă istoria sălăşenilor au avut loc în vremea răscoalei curuților, la începutul secolului al XVIII-lea. Isac Mara, participant la răscoală, s-a retras în curtea nobiliară de la Sălaşul de Sus, iar după distrugerea acesteia de către trupele baronului Tige, s-a retras la cetatea de Mălăieşti, unde, în cele din urmă, au fost înfrânți. Acest eveniment este considerat momentul în care apare dezafectarea definitivă a fortificației.

Cnezatul Silvaşului. Această structură organizatorică este greu de reconstituit. Aici se aflau în secolele XIV-XV un grup de zece sate româneşti, majoritatea cu familii cneziale proprii. Silvaşul de Sus se poate fixa doar cu titlu ipotetic ca fiind centrul acestui grup pe considerentul că aici rezida o familie cnezială importantă ale cărei drepturi asupra celor trei sate cu acest nume nu erau afectate de pretențiile familiilor din satele învecinate[705].

Cnezatul Vadului. Şi pentru acest grup de sate vechi româneşti lipsesc informațiile legate de apartenența la unul dintre cnezatele de vale. Este vorba despre satele de pe cursul inferior al Râului Mare, din imediata apropiere a Hațegului, printre care Vadul pare să fi aparținut, în secolul al XV-lea, unei familii care mai avea drept de stăpânire şi asupra altor trei sate: Nălați, Balomir şi Bărăşti[706].

Un alt element al afirmării familiilor cneziale au fost curțile nobiliare. Apariția acestora se consideră că a fost coborâtă până în perioada arpadiană, dar răspândirea lor se face simțită mai mult de la

705 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 182.

706 *Ibidem*, p. 182.

sfârşitul secolului al XIV-lea. Districtul Haţegului a avut şansa să găzduiască destul de devreme astfel de construcţii. Prima cunoscută a fost curtea regală de la Haţeg, care apare în documente în anul 1402. Nu cunoaştem prea multe date despre ea, doar că a fost distrusă în urma unei bătălii din 1420. Chiar şi cu o perioadă de existenţă relativ scurtă, ea trebuie să fi fost cunoscută cnezilor locali, iar când ambiţiile lor au crescut, ei au avut-o model pentru construcţiile proprii[707]. Preluarea acestui model este considerat de cercetători unul dintre indicii maturizării relaţiilor feudale şi al adâncirii diferenţelor în sânul societăţii româneşti. Existenţa lor în teren este atestată, în general, de prezenţa bisericilor de familie, care nu au putut fi decât capele de curte, astfel datarea lor ar trebui pusă în legătură cu monumentul ecleziastic din apropiere. Foarte probabil ca multe dintre acestea să fi fost până în secolele XIV-XV, din lemn şi mai apoi să fie construite din piatră. Pe de altă parte menţionarea lor documentară apare odată cu secolul al XIV-lea mai ales în zona satelor catolice de pe râurile Cerna şi Strei, în sate de mică nobilime, dar mai ales în sate cotropite de familii nobiliare importante[708].

Una dintre cele mai vechi curţi nobiliare despre care avem cunoştinţă a fost cea de la Grădişte (Sarmizegetusa). În 1377 se scrie despre *curia* care fusese ridicată probabil în prima jumătate a secolului al XIV-lea[709]. Alte curţi nobiliare sunt atestate documentar la Peştişul Mic unde sunt pomenite, la 1330, trei curţi nobiliare (sau locuri de curţi) ca aparţinând nobililor Hermann din Mintia[710]. În secolul al XV-lea moda curţilor nobiliare cuprinde treptat întreg districtul. Dintr-un document din 1501 ştim că Ioan Kendeffy, care trăise cu jumătate de secol înainte, ridicase la Râu de Mori o astfel de construcţie iar, la 1519, aceiaşi nobili ridicaseră o altă curte la Colţ-Suseni, sub cetate[711]. Curtea nobiliară de la Râu de Mori aşa cum se păstrează acum a rezultat în urma marilor modificări pe care le-a suferit în prima jumătate a secolului al XIX-lea[712]. Curtea nobiliară de sub cetatea Colţ a avut şi ea parte de un sondaj arheologic. Aici s-au păstrat urmele unei pivniţe de mari dimensiuni, iar materialele prelevate sunt relativ târzii[713].

La Sălaşul de Sus curtea cnezială a Sărăcineştilor, familie care s-a stins la începutul secolului al XVII-lea, este menţionată doar la 1612, dar începuturile ei trebuie coborâte la mijlocul secolului al XV-lea. Din vechea curte nobiliară, o construcţie de mari proporţii, nu se păstrează astăzi decât o parte a incintei şi o capelă de curte în ruină. Cercetările arheologice au pus în evidenţă o succesiune de faze constructive. Cea dintâi poate fi situată la mijlocul secolului al XV-lea, iar în secolul al XVI-lea curtea a fost extinsă. Ultima fază este reprezentată de capela care a fost datată în secolul al XVII-lea[714]. O altă curte nobiliară despre care avem informaţii arheologice este cea de la Densuş. Odată cu săpăturile arheologice întreprinse la Biserica Sf. Nicolae, a fost cercetată şi o zonă din apropierea monumentului unde denivelările din teren anticipau o serie de descoperiri importante. Eforturile au fost răsplătite de scoaterea la iveală a unei structuri de piatră care s-a dovedit a fi o construcţie civilă a cărei funcţionalitate a fost relevată de inventarul arheologic descoperit. În legătură cu datarea construcţiei s-a avansat ideea funcţionării sale în ultimul deceniu al secolului al XV-lea şi nu mai mult de secolul al XVI-lea. La acest ultim moment clădirea a fost abandonată, golită, iar pereţii demolaţi. Datele istorice referitoare la posibilul constructor al curţii lipsesc. S-au păstrat însă două documente care vorbesc despre o curte, respectiv aceea a familiei Arca. Primul document, din 1504, vorbeşte de două atacuri asupra curţii, unul în 1464, celălalt în anul emiterii actului. Aceste atestări se leagă de numele lui Ladislau Arca, fiul lui Arca, „venetic" de peste munţi şi al Neacşăi din familia locală a Muşineştilor[715].

Despre o altă curte, de la Fărcădinul de Sus, avem ştiri din 1480, atunci când se spune că a fost distrusă de turci. Ea mai este menţionată şi în anii 1493 (*domus nobilitaria*), în 1511 şi 1537, când aflăm despre stăpâni că pieriseră. O altă curte atacată şi distrusă în 1487 este cea din Sânpetru. În 1499 este

707 A. A. Rusu, *Biserica Sântul Nicolae şi curtea nobiliară a Arceştilor de la Densuş*, în „Arheologia Medievală", VII, 2008, p. 168.

708 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 224-225.

709 A. A. Rusu, *op. cit.,* p. 168.

710 R. Popa, *op. cit.,* p. 111.

711 A. A. Rusu, *Biserica Sântul Nicolae*, p. 168.

712 I. M. Ţiplic, *Monumentele din comuna Râu de Mori, jud. Hunedoara*, în „Saşii şi concetăţenii lor ardeleni. Studia In Honorem Dr. Thomas Nägler", Alba Iulia, 2009, p. 60.

713 R. Popa, *op. cit.,* p. 225.

714 A. A. Rusu, *Cetatea de la Mălăieşti*, p. 88.

715 Idem, *Biserica Sântul Nicolae*, p. 167-168.

menționată curtea nobiliară de la Streisângeorgiu[716]. Cercetările arheologice, realizate la 80 m de capela de curte de la Streisângeorgiu, pe marginea unei terase, au scos la iveală o pivniță ce a aparținut unei case de lemn şi urmele unei alte construcții de mari dimensiuni. Destinația socială a complexului este marcată, pe lângă apropierea de capelă, şi de inventarul descoperit: pinteni, catarame, vârfuri de săgeată[717]. În 1500 apar menționate trei curți nobiliare la Coroieşti, în 1519 este consemnată o curte mai veche din Peşteana, iar la 1529 apare curtea din Râu Bărbat ridicată cu ani înainte de Iacob de Râu Bărbat[718].

Domeniul nobiliar al Hunedoarei. Prima mențiune a Hunedoarei datează din 1265 ca făcând parte din Arhidiaconatul de Hunedoara şi plătind un cens identic cu oraşele-târg. Evoluția sa de-a lungul secolului al XIV-lea rămâne o incertitudine cauzată de lipsa documentelor, dar se pare că şi-a păstrat un oarecare rol central din moment ce în jurul ei s-a format un district în perioada angevină. Importanța aşezării îşi are rădăcinile în perioada arpadiană când aici funcționa o fortificație de pământ, folosită până la mijlocul secolului al XIII-lea, localizată pe dealul Sânpetru, în imediata apropiere a actualului castel. Despre existența unui comitat în jurul acestei cetăți nu se pot face decât presupuneri, lipsind informațiile scrise. Totuşi cercetările arheologice efectuate în zonă, de-a lungul timpului, au scos la iveală elemente ce pot ține de o astfel de structură organizatorică: cetatea, o aşezare şi o necropolă (datată pe baza monedelor în secolul al XI-lea) a căror existență paralelă cuprinde aproape un secol.

Dată fiind atestarea târzie a comitatului, 1276, precum şi lipsa altor documente, nu ştim clar care era relația dintre cetate şi momentul naşterii comitatului, dar cu siguranță pentru o perioadă acestea s-au suprapus, dovadă fiind preluarea de către comitat a numelui cetății. Cel târziu în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (după invazia tătară şi revizuirea de către regatul maghiar a strategiei de apărare), Hunedoara şi-a pierdut funcția de centru de comitat în detrimentul noilor generații de cetăți din piatră de la Deva şi Haţeg. Dimensiunile districtului nu le ştim cu exactitate. Cunoaştem doar două dintre posesiunile componente: Poienița Voinii (*Polonycza*) şi Totia (*Thoty*), ele constituind extremitatea estică a districtului[719].

La 18 octombrie 1409, regele Sigismund de Luxemburg a donat posesiunea regală Hunedoara lui Voicu şi familiei sale (Mogoş şi Radu, frații lui Voicu, Radu, văr din partea tatălui şi Ioan, fiul său). Extinderea domeniului Hunedoarei a fost dezbătută îndelung de istoriografie. Noile cercetări ne fac să înțelegem faptul că donația inițială a fost modestă, doar o parte din ceea ce reprezenta districtul românesc. Actul regal *possessionem Hwnyad* ne arată că donația a vizat doar aşezarea Hunedoara şi pertinențele (păduri, fânațe etc.), satele districtului rămânând în continuare în proprietate regală. Din momentul daniei din 1409 şi până la începutul carierei lui Iancu de Hunedoara, nu cunoaştem etapele de lărgire a domeniului nobiliar care este foarte posibil să nu se fi extins prea mult. Nici din timpul vieții lui Iancu de Hunedoara nu cunoaştem etapele de dezvoltare a domeniului, dispunând doar de informații indirecte[720]. Se pare că timp de trei decenii de la donația făcută în 1409 în viața domeniului nu au avut loc schimbări esențiale. Din documentele care s-au păstrat ştim că la 1419 Voicu nu mai era în viață, iar fratele său, Radu, care reprezenta interesele familiei, era deja mort la 1429. Şi în aceste condiții, se pare că domeniul era bine condus de cei doi fii ai lui Voicu, care din 1431 apar tot mai des în documente cu acelaşi nume *Johannes*. Veniturile domeniului îi dădeau posibilitatea fratelui mai mare, Iancu de Hunedoara, de a-l împrumuta pe regele Sigismund de Luxemburg cu sume importante de bani. În acelaşi timp cei doi frați îşi permiteau să întrețină din veniturile domeniului 50 de lăncieri, care puteau fi oricând puşi la dispoziția regelui. Încă din 1441, an în care moare fratele său, Iancu de Hunedoara se ocupa tot mai intens şi de organizarea domeniului. În acest an îi este donat de regele Vladislav I târgul Dobra cu districtul său, rupându-l din domeniul cetății Deva[721].

În 1453, Iancu de Hunedoara a cumpărat mai multe părți de proprietăți din posesiunea vecină Buituri, părți ce sunt menționate şi în 1482. Aici Iancu de Hunedoara a fondat o mănăstire pentru augustinieni, dar care în final a fost dată franciscanilor. Conform regelui Matia ştim că tatăl său anexase domeniului satul Nădăştia, cnezatele Coroieşti, aflate în districtul Haţeg, Ruşi şi Cerbăl. Dintr-un act de

716 *Ibidem*, p. 169.

717 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 224.

718 A. A. Rusu, *Biserica Sântul Nicolae*, p. 169.

719 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 8-9.

720 *Ibidem*, p. 10.

721 I. Pataki, *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studii şi documente*, Bucureşti, 1973, p. XIII.

retrocedare din 1457 aflăm că inclusiv cetatea Hațegului a aparținut lui Iancu de Hunedoara. Nu cunoaştem momentul punerii în posesie, dar putem presupune că undeva în jurul anului 1448, când este menționat Ioan (Cânde) de Râu de Mori, familiar al guvernatorului, fiind castelan al cetății. Este cunoscut faptul că mai multe posesiuni hațegane sunt amintite în 1453 ca aflându-se în proprietatea lui Iancu de Hunedoara, prin intermediul domeniului Deva.

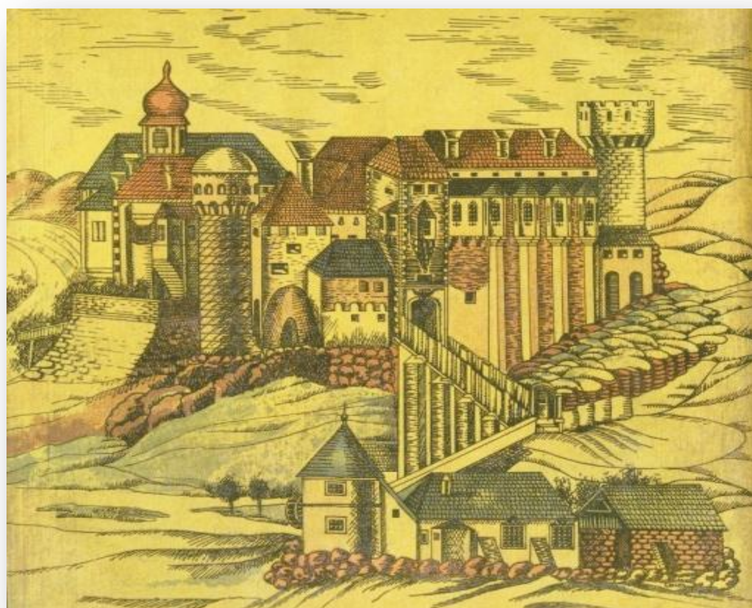

Foto 176 – Castelul de la Hunedoara, la începutul secolului al XIX-lea

Cetatea Deva i-a fost donată de către regele Vladislav I, probabil în 1443, dar pregătirile de război şi mai apoi moartea prematură a regelui au întârziat efectiva punere în posesie. Acest fapt se întâmplă în 1453, când Ladislau V emite un nou act de punere în stăpânire. Acest act are o importanță covârşitoare mai ales pentru domeniul cetății Deva deoarece aici sunt prezentate şi pertinențele ei. Din acest document se poate observa că toate proprietățile lui Iancu de Hunedoara, fie ele în nordul sau sudul comitatului ce făceau parte din mai multe districte, au fost legate de cetatea Deva[722]. După moartea neaşteptată a lui Iancu de Hunedoara, în 1456, domeniul stămoşesc a trecut, împreună cu celelalte achiziții, în posesia primului născut, Ladislau. Condamnarea şi decapitarea acestuia în 1457 a dus la pierderea tuturor posesiunilor familiei şi doar la începutul anului următor, când fratele său, Matia, ajunge regele Ungariei este anulată dispoziția predecesorului său, Ladislau al V-lea[723].

Regele Matia a extins şi mai mult domeniul Hunedoarei prin subordonarea districtelor timişene moştenite de la tatăl său. Nu cunoaştem acest moment, dar aceste districte figurează ca pertinențe ale cetății în 1482. În timpul lui, cetatea a devenit cea mai importantă din comitat, devansând-o nu doar pe cea de la Hațeg, dar şi pe cea de la Deva, prin extinderea domeniului şi prin faptul că acum castelanii Hunedoarei îndeplineau şi funcția de comite[724].

Faptul că Matia nu a avut descendenți nici din a doua căsătorie, cu Beatrice de Aragon, l-a făcut să îl legitimeze pe fiul său natural, Ioan Corvin, născut în 1473. Lui i-a făcut numeroase donații printre care şi domeniul Hunedoarei, rămas în proprietatea sa până la moartea lui survenită în 1504. Acum, domeniul Hunedoarei a ajuns în proprietatea fiului său, singurul descendent masculin al familiei Huniazilor, Cristofor, dar care se stinge subit o jumătate de an mai târziu. După legile de moştenire în vigoare, toată averea imobilă trebuia să revină coroanei. După doi ani, văduva lui Iancu Corvin, Beatrice de Frangepan şi fiica acesteia Elisabeta, (în vârstă de 8 ani), reuşesc să recupereze o parte din

722 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 18.
723 I. Pataki, *op. cit.*, p. XIX.
724 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 22.

averea familiei. Ele nu au apucat să se bucure prea mult de averea familiei, ambele murind la scurt timp după aceea, Elisabeta în 1508, iar Beatrice în 1510, dar nu înainte de a se căsători, la insistențele regelui, cu margraful Gheorghe de Brandenburg.

După moartea Beatricei, toată averea Huniazilor ajunge în mâna nepotului regelui, printr-un act de donație al regelui Vladislav II. Astfel Gheorghe de Brandenburg ajunge proprietar, pe lângă castelul de la Hunedoara, şi al cetăților Şoimoş, Lipova şi Gyula, cu pertinențele lor. Cu trecerea Hunedoarei în posesia lui Gheorghe de Brandenburg, situația şi soarta domeniului devin mai cunoscute pentru noi[725]. Daniile din 1506 şi 1510 evidențiază cel mai bine structura domeniului. Acesta era format dintr-o cetate (Hunedoara) care era centrul întregului domeniu, reşedința castelanului şi a unei părți a administrației, trei curți fortificate (*castellum*) – care erau centre regionale – Hațeg, Margina şi Mănăştiur, ultimele două din comitatul Timiş, cinci oraşe-târg: Hunedoara, Hațeg, Margina, Mănăştiur, Bujor şi 144 de sate[726]. Astfel se observă o ierarhizare administrativă bine pusă la punct al cărei centru era cetatea Hunedoarei[727].

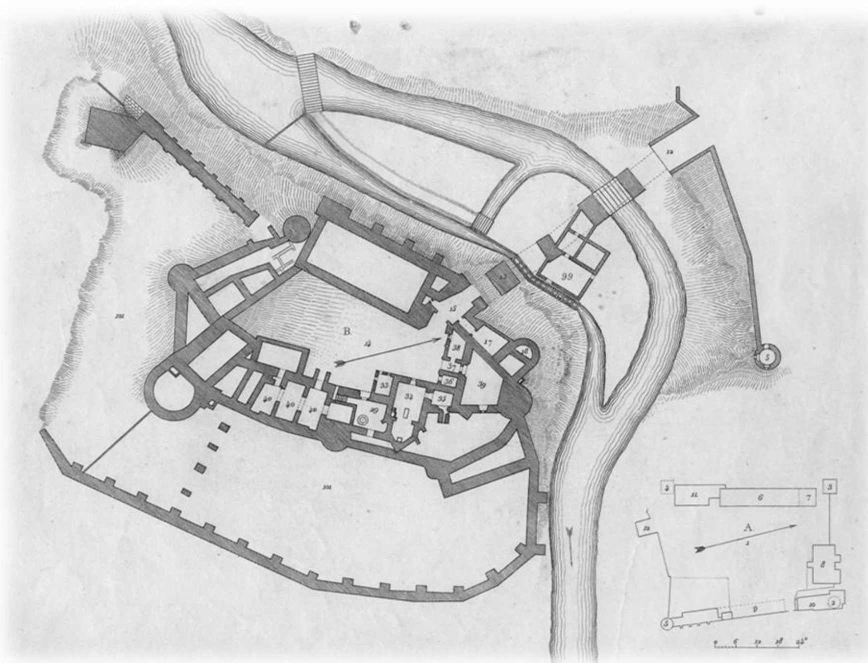

Fig. 12 – Planul topografic al Castelului, 1866

Prima fortificație de piatră de la Hunedoara a fost datată de majoritatea cercetătorilor în secolul XIV, deşi există specialişti care atribuie castrul primei jumătăți a secolului al XV-lea. Aceştia din urmă sunt de părere că în actul donațional din 1409 nu apare şi cetatea, iar documentele care atestă castelanii de *Hwnyad* fac de fapt referire la castelanii cetății Bologa (jud. Cluj). Cetatea, devenită centrul domeniului, a apărut în izvoarele documentare la mijlocul secolului al XV-lea. Prima dată este menționată în 1443, într-o suplicație a lui Iancu de Hunedoara către curia papală în care cerea indulgență pentru cei care vizitau capela cetății. Atribuirea construcției cetății lui Iancu de Hunedoara este susținută şi de un document din 1482 în care regele Matia, enumerând linia de moştenire a cetății, îl

725 D. Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, Bucureşti, 1968, p. 29.

726 R. Lupescu, *op. cit.*, p 24-25.

727 *Ibidem*, p. 7-34; I. Lazăr, *Castelul şi domeniul Hunedoarei în timpul lui Matia Corvin (1458-1490)*, în „Sargetia", XXI-XXIV, 1988-1991, p. 133-150; Gh. Anghel, *Fortificaţii medievale de piatră din sec. XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986; Al. Bogdan, *Contribuţii arheologice la cunoaşterea castelului Corvineştilor de la Hunedoara,* în „BMI", 39, 2, 1978, p. 18-25; I. Lazăr, *Hunedoara. Castelul Corvineştilor*, Bucureşti, 1976, 56 p.; I. Pataki, *op. cit.*; O. Velescu, *Castelul de la Hunedoara*, Bucureşti 1968; Arány L., *Vajda-Hunyad vára. 1452, 1681, 1866*, Bratislava, 1867, 90 p.; Kenderesi F., *Vajda Hunyad vára és ennek környéke*, în „Tudományos gyüjtemény", Pest, 5, 1831, 80-93; Kenderesi F., *Vajda Hunyadi vár*, în „Arpadia", Kosice, 1, 1833, p. 53-69.

menționează pe tatăl său ca primul proprietar. Deşi se pot distinge mai multe etape de construcție a cetății, foarte probabil avem de-a face cu un şantier aproape continuu, iar lucrările nu au fost întrerupte nici la moartea lui Iancu de Hunedoara.

Această primă fortificație avea o formă elipsoidală, cu capetele de nord şi sud ascuțite, marcate de piatră de talie. Zidurile, cu grosimi de până la 2 m, au fost construite din blocuri de calcar dolomitic şi piatră de râu, direct pe stânca nativă. După 1440, au loc construcții de mare amploare vizând transformarea cetății într-un castel, prima etapă cuprinzând ridicarea a două curtine în jurul vechii cetăți, construite din blocuri de calcar dolomitic, prevăzute cu creneluri la partea superioară. Aceste ziduri de curtină erau flancate de turnuri circulare şi rectangulare, primele constituind o noutate pentru arhitectura militară a Transilvaniei secolului al XV-lea. Turnurile circulare (Turnul Capistrano, Turnul Pustiu, Turnul Toboşarilor), cu excepția turnului pictat (Turnul Buzdugan), erau prevăzute cu un parter din zidărie plină, urmat de două niveluri, cele de la partea inferioară fiind utilizate ca şi camere pentru puşcaşi, iar cele de la partea superioară ca zone de locuit şi/sau zone de apărare. De notat faptul că Turnul Capistrano cuprinde singurul şemineu gotic (restaurat) din monumentul hunedorean. Turnul pictat (Turnul Buzdugan) are un singur nivel de apărare şi este pictat în frescă la exterior cu motive geometrice şi guri de tragere, cu corespondente tipologice în spațiul german. Turnurile rectangulare plasate în zonele de nord-vest, respectiv sud-est ale castelului (turnul vechi de poartă, turnul nou de poartă) erau prevăzute cu intrări carosabile şi niveluri de apărare, gândite atât pentru arme cu coarda cât şi pentru arme de foc. Intrările propriu-zise în castel se făceau prin intermediul unor poduri, susținute de piloni de piatră, ultimele tronsoane ale podurilor fiind mobile.

Un punct de interes în castel îl reprezintă fântâna, săpată în spațiul dintre curtina veche şi cea nouă. Prima etapă de construcție a castelului se încheie înainte de 1446, moment la care Iancu de Hunedoara, devenit guvernatorul regatului Ungariei, modifică planurile de edificare ale castelului, în sensul creşterii ponderii construcțiilor civile. După dobândirea acestei înalte funcții, el începe o nouă fază de construcție, datorită căreia cetatea se va transforma într-o reşedință somptuoasă. Acum este ridicată capela, una dintre cele mai interesante construcții datate în această perioadă, plasată pe latura estică a castelului. Nava, de formă dreptunghiulară, este precedată de un pronaos, deasupra căruia este sprijinită pe stâlpi hexagonali o galerie cu tribună. Particularitățile constructive ale altarului, regăsite la alte construcții ecleziastice din zonă, sunt legate de arhitectura gotică locală. Tot acum este construit palatul propriu-zis, amplasat pe latura vestică care este compus din Sala Cavalerilor, Sala Dietei şi scara spirală, ele reprezentând un exemplu unic de arhitectură civilă în spațiul transilvănean. Ambele săli au un plan dreptunghiular, fiind divizate în două nave cu cinci piloni octogonali din marmură, cu nervuri în cruce şi console ornamentate, cu chei de boltă în stil gotic târziu. Funcționalitatea acestor săli ne este sugerată de corespondențele tipologice din mediul teuton, respectiv de sala de mese la ocazii festive pentru Sala Cavalerilor şi de sala de festivități pentru Sala Dietei. O notă distinctă este dată de amplasarea pe partea vestică a Sălii Dietei a unei galerii cu burdufuri, sprijinită pe console, element unicat pentru arhitectura civilă transilvăneană, cu analogii în spațiul german.

O altă construcție unică de factură militară este reprezentată de galeria şi Turnul Neboisa (Nu te teme), denumire impusă probabil sub influența mercenarilor sârbi, aflați în garnizoana castelului. Turnul propriu-zis, alcătuit din cinci niveluri de apărare, este prevăzut cu deschideri pentru arme de foc. Legătura cu castelul este asigurată prin intermediul unei galerii suspendate, lungă de 33 m, galerie ce se sprijină pe stâlpi masivi, din calcar dolomitic. Marele şantier de construcții se închide odată cu moartea lui Iancu de Hunedoara şi cu începerea luptelor pentru ocuparea tronului regatului maghiar. Probabil că, după 1458, se inițiază lucrări, în zona nordică a castelului, rezultând aşa numita aripă Matia, compusă din logii, pictura cu subiect laic existentă aici fiind un unicat. Se admite, în general, faptul că finalizarea lucrărilor la castel încetează în jurul anului 1480. În secolul al XVI-lea au loc puține modificări acestea vizând construcții civile, identificate, în zona turnului vechi de poartă, cu ocazia ultimelor lucrări de restaurare. În secolul al XVII-lea, principele Gabriel Bethlen modifică în spiritul vremii părți din castel, modificări dictate atât de necesități civile, cât şi militare. Se construieşte pe latura estică, peste fundații mai vechi, un corp de clădire, denumit Palatul mare dinspre oraş, compus din două niveluri, respectiv camere de locuit şi o sufragerie. Tot în plan civil, Sala Dietei este reamenajată, prin demontarea întregii arhitecturi gotice de piatră, şi compartimentarea ei, rezultând încăperi cu funcționalități diverse. De menționat este faptul că la primul nivel, rezultat în urma acestei intervenții, se păstrează urmele unei picturi în frescă, ce prezintă nobili şi reprezentări de fortificații ale vremii. Şi aspectul interior al capelei a fost modificat substanțial în

vremea lui Gabriel Bethlen. Astfel, sunt înlăturate bolțile gotice, ferestrele sunt transformate într-unele rectangulare prin îngroparea părții lor superioare în molozul de egalizare din pod; de asemenea este deschis un pasaj de legătură între aripa Bethlen şi aripa Matia. Lucrările de factură militară sunt reprezentate de construirea Turnului Alb şi a Terasei de Artilerie. Turnul menționat este de formă semicirculară, prevăzut cu trei niveluri de apărare, sprijinite pe bârne de lemn şi deschideri pentru arme de foc. Terasa de artilerie funcționa ca o platformă deschisă pregătită pentru arme grele de foc. Tot în secolul al XVII-lea se construieşte curtea exterioară (curtea husarilor), spațiu care adăpostea locuințele administratorului, ale funcționarilor, casa ogarilor şi depozitele pentru hrană şi fânaț. În 1666 începe un lung proces pentru revendicarea dreptului de proprietate asupra castelului şi domeniului.

Ultimul proprietar al castelului a fost principele Mihail Apafi II, ultimul principe al Transilvaniei, până în 1699, anul păcii de la Karlovitz, când Ardealul este anexat Austriei. În castel se instalează sediul administrației miniere şi locuințele funcționarilor. Aceştia fac o serie de reparații curente, iar sub îngrijirea călugărilor franciscani, stabiliți aici la începutul secolului al XVIII-lea, capela este redată cultului catolic. În 1817 încep o serie de reparații la castel dar, imediat după finalizare, acesta este lovit de un trăsnet ce distruge parțial castelul. Castelul este în întregime distrus, în noaptea de 13 aprilie 1854, de un incendiu provocat de un trăsnet. Lăsat în ruină pentru o perioadă de timp, monumentul ajunge în actualitate odată cu lucrarea lui Ludovic Arányi, care face o amănunțită descriere a castelului. Restaurarea a început sub conducerea arhitectului Francisc Schulcz, iar după moartea lui lucrările au fost preluate de arhitectul Steindl, constructorul Palatului Parlamentului din Budapesta. Lucrările începute de el se încadrează în curentul şcolii de restaurare franceze de la sfârşitul secolului al XIX-lea care promova un stil gotic curat, uneori mai pur decât al constructorilor originari. După Steindl urmează o serie de lucrări de restaurare de proastă calitate ce au produs un mare scandal care a ajuns până la Parlamentul de la Budapesta. Lucrările au fost încredințate, în 1907, arhitectului Stefan Moeller, secondat de arhitectul Rudolf Wagner, primii care au abordat competent problema castelului de la Hunedoara, concentrându-se asupra consolidării zidurilor.

Domeniul cetății Deva. Începuturile domeniului cetății regale din Deva sunt strâns legate de celelalte cetăți din această zonă, Hunedoara şi Hațeg, iar dezvoltarea lui a ținut de evoluția în zonă a fortificației, ajungând să înglobeze, pe lângă districtul eponim, cea mai mare parte a districtelor din apropiere. Constituirea domeniului este coborâtă de cercetători în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, odată cu construirea cetății Deva, dar o imagine globală a domeniului ni se oferă abia în 1453, când este emis un act de punere în stăpânire a lui Iancu de Hunedoara asupra cetății şi domeniului Deva[728].

Perioada dintre aceste două repere cronologice se caracterizează printr-o penurie de documente referitoare la subiect. Din 1308 avem un document care menționează că voievodul Ladislau Kán avea aici reşedință şi o casă domnească[729]. Mai târziu, în timpul lui Carol Robert, domeniul cetății Deva avea probleme de constituire. La 1326, prin decizie regală, posesiunea *Thomaspataka* a fost alipită domeniului cetății Deva. La 1362 este consemnat domeniul întreg, iar în 1371 se scria despre *quatuor sedibus districtus castri*. A. A. Rusu crede că în acest document se face referire la întreaga moştenire a domeniului regal din fostul comitat arpadian al Hunedoarei[730]. Chiar dacă datele documentare nu sunt foarte clare trebuie precizat faptul că domeniul s-a constituit din realitățile moşiilor cneziale administrate districtual sub autoritatea castelanilor cetății, nucleul de bază şi componenta cea mai stabilă a acestuia fiind districtul cetății cu satele din imediata vecinătate. Pe măsură ce importanța cetății a crescut dovedindu-se vitală atât în plan regional, cât şi voievodal, domeniul ei s-a extins peste limitele propriului district, anexând integral sau parțial districtele vecine. Această expansiune nu trebuie privită din punct de vedere militar, ci mai degrabă din punct de vedere economic şi fiscal. Această extindere nu poate fi clar urmărită, atât din cauza lipsei documentelor dar şi din pricina unei geografii istorice complexe.

Axa principală a regiunii este Valea Mureşului, având ca poziție centrală cetatea Deva care face legătura dintre Câmpia Ardealului şi şesurile vestice ale Aradului, pe axa est-vest, iar pe axa nord-sud cetatea se află la distanțe egale de depresiunile văilor Crişului Alb şi văile Streiului şi Cernei. Cele două regiuni comunică fiecare cu Bihorul, respectiv Banatul şi mai departe cu aşezările Munților Apuseni la nord, iar la sud cu Țara Românească. Avem astfel o zonă populată intens de români grupați în sate ce

728 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 18.
729 V. Şuiaga, *op. cit.*, p. 196.
730 A. A. Rusu, *Castelarea*, p. 322.

gravitau în jurul unor centre militare sau economice cum ar fi, pe lângă cetatea Devei, Hunedoara, Haţeg, Subcetate, Dobra, Ilia, Şoimuş etc. cu cetăți sau curți nobiliare proprii şi cu districte aferente[731].

Foto 177 – Cetatea Devei, stampă din secolul al XVIII-lea

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea sunt menționate aceste structuri, pentru prima dată patru districte: Haţeg – *districtus Hatzak*, în 1359; Deva – *districtus castri Deva*, la 1362; Hunedoara – *districtus de Hunyad*, în 1360[732]; şi Strei – *districtus fluvii Stryg***,** la 1377; Dobra – *districtus Iofgw*, în 1387[733]. Celelalte districte (Baia de Criş, Şoimuş sau districtul Crişului Alb) sunt menționate pentru prima dată în prima jumătate a secolului al XV-lea[734]. Revenim la documentul din 1371, care este foarte important pentru aceste structuri. Actul înregistrează faptul că „toți cnezii şi românii din cele patru scaune şi districte ale cetății Deva" (*universi kenezii et Olachi de quatuor sedibus et districtibus castri Deva*) se opun judecării unui hoț prins de către dregătorii din Vețel şi Peştiş şi predat castelanului Ștefan al Devei – potrivit cu „obiceiul regal" (*de regni consuetudine*), pretinzând o procedură şi sentință „după legea românilor" (*iuxta legem Olachorum*)[735]. Acest act face referire la cele patru scaune de judecată ale cetății Deva, raportându-se astfel la structura sa internă. Având în vedere acest lucru şi raportându-ne la documentele ulterioare se poate concluziona că cele patru districte, nenominalizate, ar putea fi: Deva, Dobra şi două districte situate de-a lungul Streiului[736].

Districtul Dobra era localizat pe cursul inferior al Mureşului, la sud şi sud-vest de acesta, în jurul localității Dobra şi înspre Ilia. Aşezarea geografică îi asigura o poziție strategică importantă, controlând calea de acces dinspre apus spre interiorul Transilvaniei, favorizând geneza şi evoluția districtului. Tot pe aici trecea „drumul sării" ce ducea înspre Banat. Trei documente păstrate din secolul al XIV-lea (1371, 1387 şi 1394) pun, încă de la începuturi, districtul Dobrei în rândul pertinențelor domeniului cetății Deva, soarta sa ținând de evoluția acestui domeniu[737].

Pe cursul inferior al Streiului este atestat „districtul râului Strei", menționat pentru prima dată, în 1377, în două diplome succesive privind aceeaşi danie. Zece ani mai târziu aflăm că satul Călanul Mic, vecin cu satele Strei şi Streisângeorgiu ținea de cetatea Deva. Informațiile pe care le avem despre acest

731 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 62-63.
732 *Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, XII* (1361-1365), Bucureşti, 1985, p. 79.
733 Şt. Pascu, *op. cit.*, p. 210.
734 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 63.
735 C. Feneşan, *Districtul Dobra şi privilegiile sale până spre sfârşitul veacului al XV-lea*, în „AIIA", *Cluj Napoca*, XXVII, 1985-1986, p. 302.
736 C. Feneşan, *op. cit.*, p. 302; A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 63-64.
737 C. Feneşan, *op. cit.*, p. 302.

district îl definesc ca o încercare a autorităților regale de a desprinde din Țara Hațegului aproximativ 15 sate românești de pe cursul inferior al Streiului și pentru a le lega mai strâns de centrul administrativ al comitatului de la Deva. Încercare care pare să fi dat roade, dat fiind că de la sfârșitul secolului al XIV-lea și pe parcursul secolului al XV-lea, satele din zonă au aparținut administrativ de domeniul cetății Deva, deși au rămas tot timpul îndreptate spre mai vechiul lor centru din Țara Hațegului[738].

Apartenența celei mai mari părți a localităților sau moșiilor este greu de urmărit deoarece domeniul regal a fost o instituție în continuă mișcare datorită constantului transfer de proprietate de la un stăpân la altul, prin danii, moșteniri, împărțiri de bunuri, acțiuni prin care se compun, se destramă sau se recompun părți ale domeniului. În zona noastră, de acest sistem a beneficiat, după cum este oglindit în majoritatea documentelor păstrate, unul și același personaj, Iancu de Hunedoara (sau familiari ai săi) pe măsură ce urcă în ierarhia demnităților regale[739]. În 1440, Iancu și fratele său, în calitatea lor de bani de Severin, primesc de la Vladislav I, moșiile Șoimuș, Bârsău, Nevoeș și Buruene, moșii care sunt luate de sub stăpânirea voievodului Transilvaniei, deci dintre pertinențele domeniului regal al cetății Deva. După numirea lui în anul 1441 ca voievod al Transilvaniei, Iancu de Hunedoara intră în stăpânirea târgului Hațeg, cu cetatea și cele 12 sate rămase ale districtului, după ce celelalte fuseseră încorporate în domeniul cetății Hunedoara sau în domeniul cetății Deva. Multe din localitățile hațegane au format apoi obiectul unor danii făcute de voievod însuși slujitorilor săi pentru merite militare în campaniile antiotomane[740].

Tot pentru merite militare Vladislav I îi donează lui Iancu de Hunedoara, în 1441, moșia Dobra cu districtul și pertinențele sale, scoțând-o de sub stăpânirea castelanilor cetății Deva[741]. Probabil în 1443 cetatea Devei i-a fost donată, de către rege, dar pregătirile de război și mai apoi moartea prematură a regelui au întârziat efectiva punere în posesie. Acest fapt se întâmplă în 1453, când succesorul la tron, Ladislau V, emite un nou act de punere în stăpânire. Acest act are o importanță covârșitoare pentru domeniul cetății Deva deoarece aici sunt prezentate și pertinențele ei. Din acest document se poate observa că toate proprietățile lui Iancu de Hunedoara, fie ele în nordul sau sudul comitatului, ce făceau parte din mai multe districte, erau trecute ca pertinențe ale cetății Deva.

Pe baza acestui document, istoricul Radu Lupescu grupează posesiunile astfel: districtul Devei (*castrum Dewa, Dewa* – târgul, Sântandrei, Sântuhalm, Archia, Almașul Sec, Cârjiți, Cozia, Căoi, Bretelin, Leșnic, Dumbrăvița, Boia Bârzii); districtul Dobra cu pertinențele neprecizate în document; districtul Șoimuș (Șoimuș, Bârsău, Lunca, Păuliș, Boholt, Chișcădaga, Fizeș, Toplița Mureșului); posesiuni din zona centrală a comitatului (Călanul Mic, Călan, Strei Săcel, Streisângeorgiu, Ruși, Strei, Nădăștia de Jos, Nădăștia de Sus); posesiuni din districtul Hațeg (Bățălar, Vâlcele Bune, Vâlcele, Bretea, Covragiu, Izvoarele, Cinciș, Subcetate, Ciopeia, Sânpetru, Vad, Nălați, Reea, Sântămărie-Orlea, Coroiești, Râu Alb, Băiești, Ohaba, Livadia – ambele, Ponor, Paroș, Mățești)[742]. Aceste din urmă posesiuni au fost împărțite de Aurel Răduțiu în două districte; cel al cursului mijlociu și inferior al Streiului și cel al cursului superior al Streiului[743].

Dacă ar fi să rezumăm aceste documente, putem trage concluzia că procesul de constituire a domeniului, în cursul secolului al XIV-lea, era departe de a se fi terminat. Mai mult, dezvoltarea domeniul cetății Deva de-a lungul primei jumătăți a secolului al XV-lea a făcut ca sate aflate în puncte extreme ale comitatului Hunedoara să fie pertinențe ale cetății, acestea formând adevărate enclave între posesiunile care aveau alt statut[744]. Odată cu moartea neașteptată a lui Iancu de Hunedoara, în 1456, tot domeniul ajunge în posesia fiului cel mare, Ladislau. În 1457 acesta din urmă a fost decapitat și cea mai mare parte a averii familiei a fost pierdută, inclusiv cetatea Deva și pertinențele sale. Astfel, în 1482 de domeniul Hunedoarei mai aparțineau doar 13 din localitățile din 1453, iar după 1490 ele nu se vor mai regăsi deloc. În 1491 domeniul cetății apare într-un act de zălogire pe care îl face Vladislav al II-lea, urmașul la tron al lui Matia Corvin, fraților Báthory pentru servicii aduse coroanei, mai ales de Ștefan

---

738 R. Popa, *Ţara Haţegului*, p. 258-259.

739 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 64.

740 *Ibidem*, p. 65.

741 I. Pataki, *op. cit.*, p. XIII.

742 R. Lupescu, *op. cit.*, p. 18.

743 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 67.

744 C. Feneşan, *op. cit.*, p. 303.

Báthory. Această punere în stăpânire a fost motivată şi de necesitatea întreţinerii oastei voievodului[745]. În acest document sunt înregistrate următoarele localităţi: târgurile Deva şi Dobra cu satele: Almaşul Mic, Almaşul Sec, Cârjiţi, Cozia, Arănieş, Căoi, Leşnic, Merişoru (de Munte), Dumbrăviţa, Boia, *Derchesd*[746], Ohaba, Bretelin, *Alsofalu*, Gura Dobrii, Mihăieşti, Roşcani, *Papesd*, *Pywa*, Strigoanea, *Bonzlaza*, Muncelul Mare, Sânceşti, *Play*, Răduleşti, *Facset*, *Facsa*, Lăpuşnicu de Sus, Lăpuşnicu de Jos, Brâznicu de Sus, Brâznicul de Jos, Săcămaş, Abucea, *Bwkwrel*, Teiu, Grind, *Polyen*, *Mohws*, Tisa, *Kys Tyza*, *Also Zagya*, *Felsew Zagya*, Lăsău, *Bredeth*, Fintoag, Ohaba, *Gwrbwnyesth*, *Hatar*, *Seez*, Lăpugiu de Sus, Lăpugiu de Jos, *Kordynest*, Sălişte, Panc şi *Lygewsth*[747]; alte cinci sate: Veţelul Unguresc, Veţelul Românesc, Herepeia, Vulcez şi *Hydegfalw* au fost revendicate de către Iancu Corvin care a pretins că fac parte din domeniul cetăţii Şoimoş. Comparând cele două documente, din 1453 şi 1491, se remarcă modificări de ordin structural importante. Din pertinenţele din 1453 au mai rămas doar 12, nu mai apar nici aşezările grupate în districtul Şoimuş, apărând în schimb un număr mare de localităţi noi[748].

De-a lungul secolului al XVI-lea, cetatea cu domeniul Devei ajunge în mâna mai multor potentaţi ai vremii. În 1511 domeniul ajunge la Ioan Zápolya, care îl păstrează până în 1540. După acest an se pot enumera mai mulţi stăpâni: generalul Castaldo, voievodul Pavel Banc, voievodul Dominic Dobó, iar în 1581, cetatea şi domeniul, devenite bun princiar, ajung la Francisc Gezthy, rudă cu principele Sigismund Báthory. Acesta ajunge în Transilvania în acest an, prilej cu care are loc punerea în posesie[749]. Dania este reconfirmată în 1589 printr-un act în care sunt reamintite componentele domeniului. Prin parcurgerea documentului se constată faptul că faţă de înscrierile precedente domeniul a rămas, în general, acelaşi. Din totalul de 69 de localităţi, 57 erau pertinenţe ale domeniului şi în 1491, iar din acestea 13 fuseseră înscrise încă din 1453. Domeniul îşi adaugă în 1589 şi 15 moşii noi[750].

Din stăpânirea lui Francisc Gezthy domeniul cetăţii ajunge în posesia lui Ştefan Bocskay, dar pentru scurtă vreme căci, după cucerirea Transilvaniei de către Mihai Viteazul, şi alegerea sa ca principe, domeniul Devei trece sub controlul noului stăpân. După moartea principelui român, cetatea şi domeniul îi revin lui Basta, pentru a redeveni domeniu princiar.

Astfel, în 1601, domeniul este pus în stăpânirea lui Gheorghe Borbély, de către Sigismund Báthory. Conform scrisorii de punere în stăpânire domeniul avea următoarea alcătuire, semnificativ redusă faţă de înscrierile anterioare: cetatea şi târgul Deva, cu moşiile: Veţel, cu curtea, Sântuhalm, Cozia, Almaşu Sec, Cârjiţi, Herepeia şi Vulcez; târgul Dobra, cu moşiile: Lăpuşnicu de Sus, Lăpuşnicu de Jos, *Banyest*, Răduleşti, *Play*, Strigoanea, Stânceşti, Brâznicu de Sus, Brâznicu de Jos, *Fachat*, Mihăieşti, *Facza*, Roşcani, *Piva*, *Pokest*, Panc, Sălişte, *Kordun*, Lăpugiu de Sus, Lăpugiu de Jos, *Sesz*, Teiu, *Bukurel*, Lăsău, *Felsö Zaditor*, *Bradest*, Grind, Tisa şi Ohaba. Donaţia mai prevedea şi dijmele din orice fel de produse din moşiile Peştişul Mic, Chimindia şi Mintia, care se vor strânge în folosul cetăţii[751].

Domeniul a mai fost stăpânit din 1613 de principele Transilvaniei Gabriel Bethlen până în 1622. După moartea sa domeniul trece în stăpânirea lui Ştefan Bethlen şi a soţiei sale Maria Szécsy. În 1640 aceasta din urmă vinde domeniul lui Gheorghe Rákóczi I, de la care trece în mâinile fiului său Gheorghe Rákóczi II care îl donează în 1657 lui Acaţiu Barcsay, iar de la acesta domeniul este preluat, în 1661, de Mihail Apafi care îl stăpâneşte până 1687 când este preluat de trupele imperiale habsburgice[752]. În această perioadă de aproape un secol, în două rânduri sunt înregistrate localităţile domeniului cetăţii Deva: în 1650, când are loc o conscripţie generală şi în 1673, când este realizat urbariul domeniului.

Dacă prima conscripţie ne arată în linii mari acelaşi domeniu situaţia se schimbă în textul urbariului, care ne face şi o prezentare amănunţită a acestuia[753]. Urbariul din 1673 a fost publicat integral de către David Prodan, în anul 1981: districtul Deva: târgul Deva, cu moşiile Sântuhalm, Sântandrei, Veţel, Vulcez, Herepeia, Căoi, Bretelin; districtul Dobra cu moşiile: Brâznic, Lăpuşnic, Răduleşti, Plai,

745 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 68.

746 Localităţile, scrise cu italice, sunt aşezări dispărute în prezent şi a căror localizare ne este necunoscută.

747 Csánki D, *op. cit.*, p. 44.

748 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 68

749 V. Şuiaga, *op. cit.*, p. 198.

750 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 69.

751 V. Şuiaga, *op. cit.*, p. 199; A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 70-71.

752 O. Floca, B. Bassa, *Cetatea Deva*, Bucureşti, 1965, p. 21.

753 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 72.

Strigoanea, Roşcani, Băneşti, Făgețel şi Fața; districtul Dobra/2 cu moşiile: Lăpugiu de Jos, Sădişor, Mihăieşti, Panc, Lăsău, Lăpugiu de Sus, Tisa, Bătrâna şi locurile pustii: Sălişte, Piva, Bucurel, Cordineşti, Ligheşti, Brădet, Fintoag, Coseşti, Ohaba, Şesul, Teiu; districtul Şoimuş sau Băița cu moşiile: Şoimuş, Păuliş, Chişcădaga, Nevoeş, Fizeş, Călimăneşti, Băița, Certej şi Toplița; averile de pe Criş; moşiile Valea Bradului, Uibăreşti, Grohot, Bulzeşti şi Ribicioara. După cum vedem domeniul este mult redus față de marele domeniu din evul mediu, cuprinzând acum doar 35 de localități[754]. Raportată la părțile componente ale domeniului se remarcă tendința de restrângere a numărului de aşezări datorată reorganizării teritoriale în funcție de factorii demografici şi administrativ-politic[755].

Fig. 13 – Primul sigiliu al oraşului Deva, 1618 (desen)

Aproape toate personalitățile care au deținut domeniul regal al Devei şi-au lăsat amprenta şi asupra celor două elemente importante în jurul cărora gravita viața domeniului: cetatea şi curia de la poalele dealului. Ambele au avut un rol bine definit atât în cadrul domeniului cât şi al comitatului. Cetatea, considerată una din cele mai importante fortificații medievale din Transilvania, a păzit, secole de-a rândul, ieşirea şi intrarea în Transilvania, pe valea Mureşului, una din cele mai importante artere de circulație spre centrul şi vestul Europei, iar *Magna Curia* (Curtea Mare) a fost locul de unde se administra acest întins domeniu feudal.

Cetatea regală a Devei[756]. Fortificația se află pe o formațiune de natură vulcanică ce se desprinde din masivul Poiana Ruscăi, constituind punctul cel mai înalt spre nord, având o altitudine de 378 m față de nivelul mării şi 184 m față de oraş. Poziționarea acestei fortărețe a atras atenția de-a lungul timpului multora dintre călătorii care au trecut prin aceste părți. Dintre aceştia, Giovandrea Gromo (1564) consideră cetatea Devei ca una din cele mai importante fortărețe ale țării, întrucât se afla într-un defileu periculos. Cetatea domina râul Mureş, râu care nu putea fi traversat pe nici o cale, iar faptul că era aşezată la o asemenea înălțime făcea ca ea să nu poată fi bătută de nicio artilerie. Era atât de tare încât nu se putea mina şi era aprovizionată cu tot ce îi trebuia pe o perioadă de trei ani şi chiar mai mult. Toate acestea, în concepția lui Gromo, făceau cetatea Deva „de necucerit".

754 D. Prodan, *Urbariul domeniului Deva la 1673*, în „Sargetia", XV, 1981, p. 125-151.

755 A. Răduţiu, *op. cit.*, p. 74.

756 V. Şuiaga, *op. cit.*; A. A. Rusu, *Castelarea*; Gh. Anghel, *op. cit.*; O. Floca, Ben. Bessa, *op. cit.*; O. Floca, *Cetatea Deva*, Deva, 1965; C. Tănăsescu, *Din trecutul municipiului Deva. De la prima atestare documentară până în secolul al XVI*-lea, în „Sargetia", XX, 1986-1987, p. 160-169; C. Tănăsescu, *Date privitoare la oraşul şi cetatea Deva în secolele XVI şi XVII*, în „Sargetia", XV, 1981, p. 203–214; Szabó I., *Déva vára*, Deva, 1910; Veress E., *Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében*, în „HTRTÉ", 16, 1907, p. 1–42; M. Schuster, *Schloss Déva in Siebenbürgen. Topografisch-historisch-touristiche Skizze*, Hermannstadt, 1905; Kővári L., *Erdély régiségei és történelmi emlékei*, Kolozsvár, 1892, p. 167–174.

Descrierea lui Gromo este completată de cea a lui Evlia Celebi (1664), care o prezintă ca o cetate puternică, întrucât este aşezată pe un vârf de stâncă şi nu se poate ajunge la ea. Cetatea nu putea fi cucerită, ci doar asediată şi silită să se predea prin înfometare.

Cetatea a fost ridicată, probabil, în perioada dintre anii 1250 şi 1260, ea existând în 1264, când avem ştiri despre o bătălie purtată, la poalele cetății, de unul din comandanții ducelui Transilvaniei, Ştefan, Petre Csák, împotriva cumanilor conduşi de Ladislau Kán, în timpul celui de-al doilea război civil dintre Ştefan şi tatăl său Bela al IV-lea, regele Ungariei. Această ştire ne parvine dintr-un document din anul 1273, însă prima mențiune a cetății datează din 1269, când cetatea este donată de către ducele Ştefan greavului Chyl din Câlnic. Din cercetările realizate până în prezent se poate concluziona faptul că, în prima fază, cetatea era formată dintr-o curtină (prima incintă – nucleul fortificației) ce cuprinde vârful dealului, adaptându-se configurației terenului şi are forma ovoidală, lungă de 90 m, iar lățimea variază între 18 şi 35 m. Zidul de incintă a fost aşezat direct pe stâncă. Interiorul fusese nivelat astfel încât de la început s-a călcat pe stânca nativă. Intrarea în cetate se realiza, probabil, pe latura de nord a incintei. La capetele de est şi de vest erau dispuse două turnuri, unul circular, în partea de est, iar în partea de vest unul rectangular. Ultimele cercetări arheologice au scos la iveală faptul că turnul-donjon de pe latura de est adăpostea şi o cisternă în care se înmagazina apa necesară celor din cetate. Tot din această perioadă datează clădirea reprezentativă, cu etaj, de pe latura sudică. Aceasta prezintă elemente arhitectonice aparținând perioadei apariției goticului din Transilvania, adică în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea. La sfârşitul secolului al XIII-lea cetatea a devenit reşedința voievozilor Roland Borşa şi Ladislau Kán, de unde aceştia îşi exercitau autoritatea asupra voievodatului, care nu mai depindea decât formal de regatul Ungariei. Curtea de la Deva a voievodului Ladislau Kán înregistrează un remarcabil salt calitativ față de perioadele anterioare. Izvoarele istorice confirmă existența unui jude al curții voievodului şi a unui stolnic, demnitari ce constituie o inovație a epocii lui Ladislau Kán şi fac dovada existenței unui sistem administrativ care prelua funcțiile puterii regale[757].

Foto 178 – Ruinele cetăţii Deva
la începutul secolului XX

În 1444, Ladislau al V-lea donează cetatea, cu satele aparținătoare, lui Iancu de Hunedoara, voievodul Transilvaniei, prin donație regală, ca răsplată pentru victoriile lui împotriva turcilor. Odată cu moartea lui Iancu de Hunedoara, în 1456, cetatea îi revine lui Matia Corvin, şi rămâne în proprietatea familiei prin Ioan Corvin, fiul natural al lui Matia, până la moartea acestuia, în 1504. După sfârşitul Huniazilor, cetatea a devenit iarăşi proprietatea statului până când Vladislav II o zălogeşte împreună cu domeniul unor nobili din Transilvania. Din 1530 cetatea intră în posesia voievodului Ioan Zápolya. După moartea voievodului, în 1540, şi alungarea văduvei acestuia, regina Isabella, în 1550, Transilvania a intrat sub stăpânirea Austriei.

757 T. Sălăgean, *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Cluj, 2007, p. 79.

În condițiile care au determinat formarea principatului, Deva s-a transformat într-o cetate de graniță menită să supravegheze calea posibilelor atacuri turcești către interiorul Transilvaniei: dinspre Timişoara şi Lipova ei puteau să înainteze de-a lungul culoarului Mureşului, iar un alt drum practicabil, care ajungea tot la Deva, lega Țara Românească cu Țara Hațegului prin Pasul Vulcan. Organizarea apărării acestei frontiere a început încă în vremea generalului Castaldo care, la instalarea sa în cetate, în 1551, a găsit-o în paragină, fără armament suficient. Dieta Transilvaniei a dispus prin urmare fortificarea Devei şi a castelelor de la Ilia şi Brănişca. Odată cu fortificarea cetății Castaldo o şi înzestrează cu armament. Aici se aşază o tabără militară (mercenari, cei mai mulți spanioli) sub comanda lui. Din armată mai făceau parte şi 100 de călăreți conduşi de căpitanul burgund Jean Villy.

În cetate şi-a sfârşit viața, în 1579, Francisc David, predicatorul protestant şi ulterior episcopul întemeietor al Bisericii Unitariene din Transilvania. În anul 1581, cetatea Deva a ajuns în mâinile lui Francisc Geszthy, comandantul oştilor şi guvernatorul Transilvaniei, printr-o donație a voievodului Cristofor Bathory. El a efectuat lucrări de construcție, mai ales în partea de sud, despre care face mărturie placa (astăzi dispărută), scrisă deasupra cisternei:

FRANCISCUS GESZTI DE EADEM GEZD 1582.
QUAE TEMPORA DESTRUXERUNT
TRANSILVANIAE GENERALIS SOLERTIA RESTAURAVIT.

(Francisc Geszthy de Gesti 1582.
Ceea ce vremurile au distrus
a restaurat iscusința generalului Transilvaniei)

La începutul secolului al XVII-lea, cetatea a constituit scena unor dispute şi lupte între principalii rivali la conducerea Principatului Transilvaniei, intrând, pe rând, în stăpânirea lui Sigismund Báthory, Moise Secuiul şi a generalului Basta care o ocupă în 1601. Ştefan Bocskay alungă trupele austriece din Transilvania, şi constrânge pe comandantul austriac al Devei, Belgioso, urmaşul lui Basta, să se predea. În anul 1607, Dieta Transilvaniei declară cetatea Devei proprietate perpetuă a Principatului Transilvaniei. Sub Gabriel Bethlen cetatea intră într-o nouă fază de refaceri. Principele donează cetatea primei sale soții, iar după moartea acesteia o deținea nepotul său, Ştefan Bethlen, şi soția sa Maria Szechy. Aceasta o vinde, în 1640, principelui Rákóczi I, păstrându-se din acea vreme un inventar în care sunt amintite părți ale cetății, inventar care arată starea deplorabilă în care ajunsese cetatea. Ea era neîngrijită (garnizoană slabă, armament puțin şi demodat, încăperi şi fortificații nereparate de mult timp). Principele ordonă efectuarea unor lucrări de reparații importante. Tot el pune să se facă cisterna mare pentru apă de băut şi construieşte un bastion mare în partea de est (ce poartă azi denumirea de bastionul Bethlen). În 1648 cetatea este donată de Gheorghe Rákóczi II lui Acațiu Barcsay, iar în 1659 dieta Transilvaniei cedează cetatea lui Acațiu Barcsay, ca voievod ales.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea şi secolul al XVII-lea au reprezentat şi o extindere a fortificației cu o a doua incintă. De asemenea, au avut loc modificări semnificative la nivelul primei incinte. A doua incintă are de asemenea un traseu ovoidal, determinat de forma primei incinte şi de configurația terenului. Distanța dintre cele două curtine variază între 2 şi 20 m. Aproape de colțul sud-vest se află bastionul semicircular – Bastionul Bethlen. Bastionul are un diametru de 7,2 m, zidurile groase de 2 m sunt realizate din piatră şi cărămidă şi au o înălțime de 13 m. Are un parter orb, un etaj prevăzut cu metereze mari şi o terasă superioară. Terasa susținea armele grele de foc dispuse în fața a patru creneluri, cărora li se adaugă trei jgheaburi pentru lansat lichide incendiare şi grenade. Pe latura de nord, curtina este dublată de un zid la o distanță de 2,50 m, formând un zwinger. În capătul de vest s-a amenajat o poartă principală de intrare carosabilă ce străpungea incinta. Bine conservată, poarta avea în față şapte piloni scunzi, construiți din piatră şi cărămidă, dispuşi radial. Pe aceşti piloni se sprijinea un pod de bârne întrerupt de un tronson ridicător, în fața porții. Poarta are un ancadrament semicircular cu muchie teşită terminată pieziş spre bază ce aparține perioadei de trecere de la gotic la renaştere. La bază, în extremități, poarta este prevăzută cu blocuri de piatră având cioplite jgheaburile semicirculare în care se mişcau țâțânile podului ridicător. În partea superioară se văd orificiile de trecere a celor două lanțuri care ridicau podul.

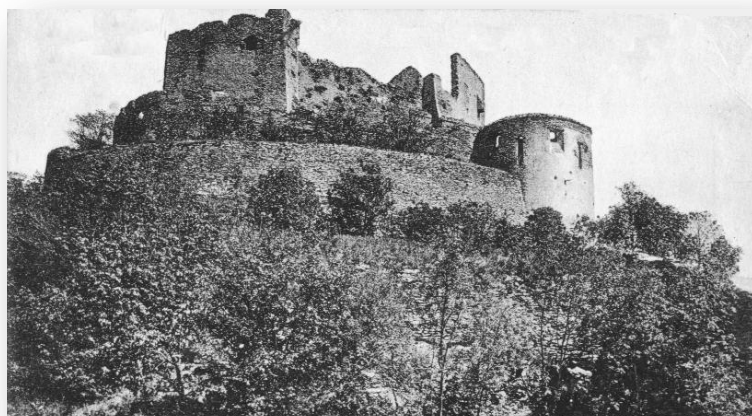

Foto 179 – Cetatea Deva cu bastionul Bethlen

La sfârşitul secolului al XVII-lea, cetatea intră în posesia casei de Habsburg, împreună cu proprietățile fiscale ale principatului. În 1713, după pacea de la Satu Mare, Principatul independent al Transilvaniei îşi încetează existența. Din acest an, noul guvernator, Johann Steinville, începe lucrări de transformare a cetății într-o fortificație bastionară, cuprinzând şi terenul de la bazele cetății. Aceste lucrări sunt atestate de o placă (azi dispărută) ce era aşezată deasupra cisternei:

AEDIFICAVIT STEINVILLE ILLIS UT PORRIGAT UNDE
VINCERE QUI CUPIUM TURCAS, ARCEMQUE TUERI
FORTITER INDOMITOS QUOQUE DEBELLARE REBELLES

(A construit-o Steinville, ca să fie utilă acelora,
care vreau ca de aici să învingă pe turci,
să apere eroic cetatea şi să înfrângă şi pe sălbaticii răsculați)

În interiorul primei incinte au fost restaurate o serie de clădiri, dar poate cea mai importantă construcție a acestei perioade este cisterna bazată pe un sistem de colectare a apelor pluviale de pe o parte din acoperişuri. Incinta a treia înglobează o suprafață apreciabilă de teren. Ea protejează mai ales drumul carosabil de acces spre incintele principale de pe vârful stâncii. Intrarea se face printr-o poartă situată pe latura de nord, având dimensiunile de 10,20 x 10 m. De la această poartă porneşte spre nord şi est zidul de incintă prevăzut cu drum de rond. La 180 m spre nord-vest se află poarta a doua, cu dimensiunile de 17,8 x 11 m. Şi aceasta este construită din piatră şi cărămidă, fiind împărțită în trei părți de arcuri semicirculare de cărămidă şi acoperită cu bolți din cărămidă cu penetrații.

Din dreptul porții a doua, curtina coteşte spre sud, ajungând în preajma celei de-a doua incinte. În punctul cel mai estic, curtina formează un traseu rectangular în formă de bastion, umplut cu pământ şi prevăzut cu metereze pentru tragere cu arme uşoare de foc. Partea de sud-vest a acestei curtine este mai complexă. Aici terenul, fiind mai puțin accidentat, a permis construirea a trei terase bastionare de formă triunghiulară cu ziduri duble, umplute cu pământ, formând platforme cu traverse pentru artilerie specifice secolului al XVIII-lea.

În anul 1731, Carol al II-lea îi donează cetatea lui Iulius Visconti, de la care a cumpărat-o, în 1743, contele Ioan Haller, comandantul militar al Transilvaniei. Acest fapt aruncă o lumină curioasă asupra epocii. Deşi era proprietate particulară, totuşi era locuită şi păzită de garda imperială. În 1752 groful Mikşa Ullisses Braun, comandantul Transilvaniei, a executat reparații le cetate, după cum arată şi inscripția:

QUE TEMPERA DESTRUNXERUNT ULISSIS TRANSILVANIAE
GENERALISSOLERTIA RESTAURAVIT.

(Ceea ce vremurile au dărâmat, Ullisses,
comandantul Transilvaniei le-a reconstituit, cu multă ardoare)

Importanța cetății Deva a scăzut treptat, iar după însemnările lui Andrei Huszti, ea era folosită doar pentru înăbuşirea eventualelor răscoale. La propunerea grofului Mitrovsky, comandantul corpului de armată din Transilvania, făcută la 1800, cetatea încetează a mai fi folosită în scopuri militare. Toate bunurile au fost scoase la licitație, ele revenind Franciscăi Pogány. Cu bunurile recuperate ea a construit Parva Curia (clădirea fostului Inspectorat Şcolar al județului, din curtea Liceului Pedagogic). Cetatea părăsită a fost salvată de regele Francisc I, care a rămas impresionat de aceasta în timpul unei călătorii efectuate în Transilvania în 1817. Reparația a durat 12 luni. Această măsură a fost imortalizată printr-o inscripție (azi dispărută), aşezată deasupra primei porți:

FRANCISCUS I. RESTAURAVIT – 1829

(A reconstruit-o Francisc I – 1829)

Cetatea a fost definitiv distrusă în timpul revoluției din 1848-1849 când a fost ocupată de o unitate austriacă. În anul 1849, generalul Czecz ia cu asalt cetatea şi după 8 săptămâni de asediu aceasta se predă la 27 mai. La 13 august 1849 în cetate a fost aruncat în aer depozitul de muniție aflat în partea răsăriteană a cetății.

Magna Curia. La poalele cetății, în partea de sud a acesteia, se află cel mai interesant şi cel mai vechi monument al Devei, aflat încă în picioare. Castelul se impune, de la bun început, prin elementele sale arhitectonice şi stilistice de influență renascentistă şi barocă. Magna Curia era piesa principală a ansamblului arhitectural ce a fost folosit ca reşedință şi sediu administrativ de către toți cei care au stăpânit domeniul cetății Deva. Întemeierea şi perioada de început a monumentului este incertă. Prima mențiune documentară o avem din anul 1520, când nobilul Benedict este numit *castellanus et provisor curie de Dewa*[758]. Mai târziu, în 1542, în timpul unei vizite în Ardeal, Izabella Zápolya se opreşte pentru un timp în Deva, unde locuieşte în „modesta curie aflată sub cetate"[759].

Foto 180 – Castelul Magna Curia cu scara monumentală

Următoarea mențiune o avem prin intermediul pietrei de mormânt a Sofiei Sulyok, decedată în 1590 (aflată actualmente în interiorul bisericii Reformate din Deva). Sfârşitul ei intervenise *in oppido Deva, in curia filii sui Francisci, sub arce eiusdem sita*. Fiul acesteia, Francisc Geszthy, comandantul oştilor princiare, ajunsese, în anul 1581, printr-o donație a voievodului Cristofor Báthory, proprietarul domeniului cetății Deva. De numele acestuia a fost legată o presupusă fază de construcție a clădirii, fază care a fost pusă în legătură cu şantierul de construcție pe care l-a deschis Geszthy, în cetate, încheiat în

758 Csánki D, *op. cit.*, p. 57-58.

759 Veres E., *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában*, în „HTRT", 1904, p. 56.

1582[760]. Din acest moment informațiile se înmulțesc, istoria monumentului în secolele XVII şi XVIII fiindu-ne mai accesibilă.

Începutul secolului al XVII-lea a fost unul nefast pentru Magna Curia, presupunându-se că a avut de suferit odată cu jefuirea şi arderea bisericii învecinate. În anul 1608, domeniul ajunge în posesia lui Gabriel Bethlen din donația principelui Gabriel Báthory. În 1613, Bethlen este ales principe al Transilvaniei şi donează domeniul Devei soției sale Susana Károlyi, în a cărei posesie rămâne castelul până în 1622, anul morții acesteia. De numele lui Gabriel Bethlen se leagă o importantă fază de construcție. În această perioadă, pe lângă lucrările care au fost efectuate la castel, s-a construit şi o clădire care încheia inelul dublu al zidurilor de incintă ce înconjura castelul propriu-zis. Lucrările au început imediat după intrarea în posesie, iar din 1615 lucrările la castel au fost conduse de arhitectul Giacomo Resti da Verna. După moartea Susanei Károlyi domeniul îi revine lui Ştefan Bethlen, nepot de frate al principelui, şi soției sale, Maria Széchy. În 1640, aceasta din urmă vinde domeniul principelui Gheorghe Rákóczi I. Cu ocazia tranzacției sunt inventariate, printre altele, părți ale domeniului şi castelul (30 noiembrie 1640). Inventarele, din 1640 şi un altul din 1648, au fost publicate de Andrei Veress în 1907[761], acestea fiind însă problematice. Itinerariul este confuz, nefiind delimitate corpurile de clădiri, cu multe scări şi foişoare, atât în exterior, cât şi în interior[762]. În timpul lui Gheorghe Rákóczi I, conform mărturiei secretarului acestuia Iancu Szalárdi, pe lângă reparații şi modificări, s-a acoperit cu țiglă castelul. Din perioada acestuia se mai păstrează documente care atestă prezența unor meşteri. Între anii 1641 şi 1643 au fost trimişi meşteri de la Cluj, un sculptor de la Braşov, cărămidari şi dulgheri, dar nu se cunoaşte ce tip de lucrări au efectuat[763]. O altă importantă etapă din istoria Magnei Curia o reprezintă anul 1743, când domeniul intră în posesia guvernatorului Transilvaniei, contele Ioan Haller. În perioada 1743-1755 castelul intră într-o nouă fază de amenajări, oglindite atât de o serie de dosare, privind refacerile, cât şi de un inventar datând de la sfârşitul anului 1756[764].

Clădirea actuală are etaj şi plan rectangular, fiind prevăzută cu bastioane la colțurile de sud-vest, sud-est şi nord-est, şi un mic rezalit la colțul de nord-vest. Încăperile de la parter şi cele din latura estică sunt boltite cu bolți semicilindrice cu sau fără penetrații. Restul încăperilor de la etaj sunt tăvănite, decorate cu stucaturi. Accesul în clădire se face prin două scări: una de onoare, pe latura estică, şi o scară mică dispusă pe rezalit. Fațada monumentului este împărțită în registre printr-un brâu plat şi se încheie prin cornişa principală bogat profilată. Registrul inferior este prevăzut cu ancadramente baroce, ferestrele cu colțurile superioare evazate şi portaluri cu fronton arcuit bogat decorat. La etaj, ferestrele au fronton triunghiular, pervaz baroc şi montanți şi lintel cu profile renascentiste. Ancadramente din timpul Renaşterii mai întâlnim şi la bastionul de nord-est (la etaj) şi în interiorul clădirii. Tot aparținând acestei perioade, întâlnim în câteva încăperi console[765]. Clădirea are două pivnițe, una cu intrare dinspre fațada sudică, iar cealaltă se găseşte spre vest, în prelungirea fațadei sudice.

Prima clădire administrativă a domeniului cetății Deva nu poate fi cu exactitate datată, în lipsa documentelor şi a unei cercetări arheologice. Nici primele date pe care le avem, mențiónările din 1520 şi 1542, nu ştim dacă fac referire la clădirea actuală sau la cea anterioară. Existența unei clădiri, anterioare clădirii cunoscute ca Magna Curia, a fost trădată de prezența unor fragmente de pietre profilate refolosite în construirea actualei clădiri. Ultimele cercetări istorice au adus noi elemente care ne ajută să avem o imagine mai clară asupra monumentului, în special prin relevarea faptului că Magna Curia avea o capelă, asemănătoare cu cea din cetatea Făgăraşului[766]. Cercetările de parament realizate în timpul restaurării monumentului au adus de asemenea informații noi în urma cărora au fost identificate în structura şi planimetria monumentului fazele de construcție[767]

760 Szabó I., *Déva vára*, Deva, 1910, p. 16.

761 Veress E., *A dévai vár és curia 1640-i összeirása*, în „HTRT", 16, 1907, p. 27-35.

762 Kovács A., *Magna Curia din Deva. Contribuţii la istoria construcţiilor*, în „Ars Transilvaniae", 3, 1993, p. 154-156.

763 Benczéd S., Eke Zsuzsanna, Kirizsán Imola, Kovács A., Szabó B. (szerk.), *Déva: Magna Curia,* în „Erdélyi Műemlékek", 46, Cluj, 2007, p. 4.

764 Kovács A., *op. cit.*, p. 160.

765 *Ibidem*, p. 153-154.

766 Kovács A., *A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén*, în „Ez a világ, mint egy kert..." Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére, (red.) Bubryák Orsolya, MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó. Budapest, 2010, p. 143–152.

767 I. Codrea, *Magna Curia. Studiu de arhitectură*, în „Corviniana", 13, 2009, p. 263-284.

IANCU DE HUNEDOARA, APĂRĂTORUL CREŞTINĂTĂȚII ÎN FAȚA PERICOLULUI OTOMAN

Într-o vreme de mare primejdie pentru Țările Române şi pentru întreaga Europă, de pe meleagurile hunedorene s-a ridicat un conducător legendar, Iancu de Hunedoara, care avea să aducă faimă poporului său prin strălucite fapte de arme. Acesta a cuprins în sfera sa de activitate nu numai poporul român şi teritoriile locuite de el, ci şi Regatul Ungariei şi țările din Răsăritul Europei. Iancu de Hunedoara a strâns sub steagurile sale de luptă popoarele din Balcani şi a unit creştinătatea în lupta comună împotriva puterii otomane. Biruințele repurtate în stăvilirea năvălitorilor l-au ridicat la un rol istoric european şi i-au adus recunoştința popoarelor, care i-au slăvit faptele de arme în balade şi povestiri.

Foto 181 – Iancu de Hunedoara (1407-1456)

Foto 182 – Elisabeta Szilágyi, soţia lui Iancu de Hunedoara (?-1482)

Numele eroului constituie încă subiect de discuție pentru oamenii de ştiință, având în vedere că în actele vremii apare sub forma *Johannes* – Ioan şi că mai avea un frate, mai mic, botezat la fel. În prima jumătate a secolului al XV-lea niciun document latin nu-i grafiază numele altfel decât *Ioan* de Hunedoara[768]. Tradiția populară, dar şi istorici de reputație[769] au optat pentru forma *Iancu*, aceştia din urmă invocând argumentul că în documentele latine medievale ambii frați sunt numiți Ioan deoarece în limba latină nu există un echivalent pentru Iancu. În schimb, izvoarele sârbeşti şi greceşti îl numesc pe eroul nostru Janko, Jangos[770]. Ultima ediție a *Tratatului de Istoria românilor* redactat sub egida Academiei Române foloseşte tot numele *Iancu de Hunedoara*[771], drept care astfel îl vom numi şi noi.

Originea familiei a născut şi ea multe ipoteze. Una dintre versiunile furnizate de izvoare cu privire la originea familiei lui Iancu de Hunedoara se referă la refugierea unor boieri din Țara Românească în Transilvania drept consecință a pustiirilor turceşti de la sud de Carpați[772]. Printre micii boieri care au avut

---

768 Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și românii din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999, p. 14. Lucrarea rămâne ultimul și cel mai amplu studiu apărut în legătură cu subiectul în cauză, dar punctul de vedere al autorului nu este împărtășit de majoritatea istoricilor.

769 Vezi în acest sens lucrările lui Ștefan Pascu, *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara,* în „Studii și cercetări de istorie", Cluj, VIII, 1-4, 1957; Camil Mureșan, *Iancu de Hunedoara,* ed. a II-a, revăzută și adăugită, București, 1968. Istorici din perioada mai recentă, ca Ioan Aurel Pop și Ioan Drăgan folosesc și ei numele Iancu.

770 Camil Mureșan, *op. cit.*, p. 41.

771 *Istoria românilor,* vol. IV, București, 2001. Capitolul referitor la Iancu de Hunedoara a fost scris de acad. Camil Mureșan.

772 Camil Mureșan, *op. cit.,* p. 38-39.

de suferit de pe urma atacurilor turceşti şi au emigrat în Transilvania ar fi fost şi doi fraţi, dintre care unul, Şerbu, se distinsese prin merite militare împreună cu fiii săi, Voicu, Mogoş şi Radu. Celălalt frate, al cărui nume nu se cunoaşte, avea şi el un fiu cu numele Radu. Faima de buni oşteni ai membrilor acestei familii l-a făcut pe regele Sigismund de Luxemburg să le înlesnească aşezarea în Transilvania şi să îi angajeze în serviciul său. Dintre toți, s-a distins în special fiul mai mare, Voicu, în calitate de ,,oştean al curții regelui". Probabil în apărarea sudului Ungariei şi al Transilvaniei a câştigat aprecierea generalului de origine florentină Filippo Scolari, cunoscut şi sub numele de Pippo de Ozora sau Pippo Spano, însărcinat cu apărarea acelor ținuturi.

Foto 183 – Castelul de la Hunedoara
la sfârşitul secolului al XVIII-lea

Pe acelaşi front au luptat mulți cnezi români din Banat, fapt ce lasă loc supoziției că în cronicile de mai târziu Voicu şi fratele său au fost socotiți ca venind din Țara Românească. Ei puteau fi tot atât de bine cnezi români din părțile Hunedoarei, ținut în care populația românească îşi păstrase organizarea locală autonomă, respectată de rege şi de comiții şi castelanii săi. Unii dintre cnezi, aşa-numiții cnezi regali, erau recunoscuți de rege în calitate de conducători ai obştilor locale şi înzestrați cu anumite drepturi. Pentru serviciile aduse regelui, mulți cnezi regali au fost răsplătiți cu moşii şi au intrat în rândurile nobilimii. O asemenea cale poate să fi urmat familia lui Voicu, fiul lui Şerbu, ridicarea sa încadrându-se în procesul mai larg de ridicare a unei părți a cnezilor hunedoreni în rândurile nobilimii. Faptul acesta ar explica legăturile de rudenie ale familiei cu mica nobilime din Hunedoara şi Caraş.

Ipoteza originii familiei în cnezimea hunedoreană este întărită de faptul că izvoarele narative (cronicile) din secolul al XV-lea nu menționează decât originea românească şi ,,obscură" a familiei, nu şi venirea sa din Țara Românească. Mai mult, cronici din secolul al XV-lea şi al XVI-lea afirmă direct că Iancu era originar din Transilvania, sau chiar din Hațeg. Un Şerb este amintit într-un document din 2 iunie 1360 în legătură cu procesul pentru stăpânirea satelor Răchitova şi Lunca din Hațeg, dar nu avem alte informații care să facă vreo legătură cu tatăl lui Voicu.

În ce priveşte etnia lui Iancu de Hunedoara, lucrurile sunt mai lămurite. Originea sa românească este foarte certă şi puțin contestată de istoricii serioşi[773]. Izvoarele documentare interne îl numesc *valah* până după anul 1439, dar cele externe continuă să folosească vechiul său cognomen şi mai târziu, apărând adeseori sub numele de *Joannes Olah*. Şi cronicile de curte din Ungaria îl consideră nemaghiar. Indiferent care va fi fost originea lui Voicu, venit din Țara Românească sau cu rădăcini în cnezimea hațegană, sigur este că el a fost în slujba regelui Ungariei şi că în primii ani ai secolului al XV-lea se căsătoreşte cu o tânără

---

[773] A. A. Rusu, *op. cit.,* p. 24.

din mica nobilime hunedoreană, Elisabeta Morsinai. Şi asupra acestei femei s-au emis diverse ipoteze. Numele său, scris în documente Morsina, Musina, Musana, poate indica o origine românească prin deformarea de către scribii medievali maghiari a cuvântului românesc Marginea (din Banat, n. n.). S-a susținut şi originea ei maghiară şi catolică prin religia în care îşi va creşte fiii şi prin numele de Clara, neobişnuit la români, atribuit uneia dintre fiicele sale[774]. O altă teorie ne duce spre „numele de familie Muşina, Mînjina, acesta din urmă asociat cu feudalii români din Densuş", care „dovedeşte că singurele repere sigure de înrudire ale Hunedoreştilor se îndreaptă către Densuş"[775].

Din căsătoria dintre Voicu şi Elisabeta Morsinai s-a născut pe la anul 1407 un fiu cu numele Iancu, iar după 1409 un al doilea băiat care se va numi Ioan cel Tânăr *(Joannes junior)*. Un alt frate, mai mic, Voicu, moare la o vârstă fragedă, cândva după 1419. Două dintre surorile lui Iancu se vor căsători cu nobili ardeleni, una cu Ioan Székely, iar Clara cu Pancrațiu de Dindeleag. Izvoare nesigure vorbesc de alte două surori, una căsătorită cu Petru al II-lea, domnul Moldovei din anii 1448-1449 şi alta cu un boier din Argeş. Iancu îşi va fi petrecut copilăria pe domeniul Hunedoarei, apoi, aşa cum era obiceiul timpului, în slujba unor familii nobiliare, precum Csáki şi Csanádi, ca şi în serviciile despotului sârb Ştefan Lazarevic, probabil pe unul din domeniile acestuia din sudul Ungariei. Mai târziu s-a aflat în serviciul familiei Újlaki şi în cel al episcopului de Zagreb. Prin 1428-1430 s-a căsătorit cu Elisabeta Szilágyi, descendentă dintr-o familie nobilă din Slavonia sau din comitatul Solnocul de Mijloc. Din această căsătorie s-au născut doi fii: Ladislau, în 1431 şi Matia, viitorul rege al Ungariei, la 24 februarie 1443, în oraşul Cluj.

Momentul de cotitură în viața familiei s-a produs la 18 octombrie 1409, când regele Sigismund de Luxemburg dăruia „pentru slujbele lui credincioase în loc şi în timp potrivit" moşia *(possessio)* regală Hunedoara cu domeniul ei, soldatului de curte (cavalerului) Voicu, fiul lui Şerb *(Wayk filius Serbe)*, fraților săi Mogoş şi Radul, vărului său Radul, şi fiului său Ioan (Iancu). Diploma de danie din 1409 menționează că este vorba de o donație nouă (*nova donatio)*, nu de reconfirmarea uneia mai vechi, fapt ce indică o relație specială, de favoare excepțională, cu regele[776]. Scribii cancelariei regale plasează moşia în mod eronat în comitatul Alba. Abia actul de punere în stăpânire, săvârşită la 28 octombrie în acelaşi an, de slujbaşii Capitlului din Alba Iulia corectează greşeala şi plasează moşia în comitatul Hunedoara. Forma privilegială a actului de danie a fost emisă la 10 februarie 1410[777]. Întrucât domeniul Hunedoara a jucat un rol atât de important în ridicarea Hunedoreştilor, este cazul să prezentăm pe scurt evoluția sa.

Cercetătorii nu s-au pus de acord în ce priveşte mărimea domeniului la data donării şi realitățile aflătoare pe domeniu. În monografia sa, Camil Mureşan afirmă că e vorba de „castelul Hunedoara cu pământurile ce țineau de el, cuprinzând oraşul şi vreo 35 de sate, vămi, mine de sare, aur, argint şi fier"[778]. Astfel se constituia în proprietatea familiei lui Voicu un domeniu cam tot atât de întins ca acela aparținător de cetatea Devei şi în urma acestei danii familia lui Iancu de Hunedoara ajunge să dețină o poziție fruntaşă în rândurile nobilimii provinciale de stare mijlocie[779].

Încercând să evalueze mărimea domeniului, Iosif Pataki[780] afirmă că „se poate deduce că în perioada aceasta țineau de el în afara târgului Hunedoara, satele din apropierea cetății, în primul rând cele de pe valea Cernei şi a afluenților ei, spre vest toată regiunea Pădurenilor cu aşezările de acolo, iar spre est câteva sate din valea Streiului, în total vreo 25 de aşezări. Dincolo de acest număr relativ redus de sate, care aveau însă hotare întinse, domeniului îi aparțineau nişte păduri uriaşe, care şi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea se mai învecinau cu cele ale scaunului Orăştiei, Sebeşului, Sibiului, ajungând până la Carpații Meridionali". Alți istorici, ca Adrian Andrei Rusu[781], formulează rezerve serioase în legătură cu extensiunea domeniului la data donării sale. Nu doar că întinderea domeniului era mai mică decât se afirmă, dar şi cetatea era „o ruină de cetate, care nu mai avea nici un fel de importanță politică". Trebuie

---

774 Camil Mureșan, *op. cit.,* p. 41.

775 A. A. Rusu, *op. cit.,* p. 31.

776 *Ibidem,* p. 43.

777 Radu Lupescu, *Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor,* în „Medievalia Transilvanica", *Satu Mare,* 2001-2002, 5-6, nr. 1-2, p. 7-34. Vezi la același autor discuția în legătură cu întinderea domeniului și cu existența unei cetăți la data donației.

778 Camil Mureșan, *op. cit.,* p. 42.

779 *Ibidem.*

780 Iosif Pataki, *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu și documente,* București, 1973, p. XI.

781 A. A. Rusu, *op. cit.* p. 37-41.

menționat că la data actului de donație cetatea şi domeniul Hațegului îşi pierduseră mult din importanță, în schimb, domeniul Hunedoara se învecina cu puternica cetate a Devei şi cu domeniul întins al acesteia.

Actul donațional din 18 octombrie 1409 a adus familiei Hunedoreştilor şi blazonul ei nobiliar, având ca emblemă un corb cu aripile uşor desfăcute şi purtând în cioc un inel. După ce Iancu de Hunedoara şi-a câştigat faima de erou al luptelor cu turcii şi fiul său mai mic, Matia, a ajuns rege al Ungariei, pe seama blazonului au apărut felurite legende în legătură cu originea familiei care îl purta. Cea mai cunoscută dintre ele spune că regele Sigismund de Luxemburg, aflat în trecere prin Transilvania spre Țara Românească, a fost găzduit de un nobil român din părțile Hunedoarei şi s-ar fi îndrăgostit de fiica acestuia, cu care ar fi avut o relație[782]. La despărțire, regele i-ar fi dăruit tinerei un inel, ca semn de recunoaştere pentru copilul ce avea să se nască din dragostea lor şi pe care viitoarea mamă trebuia să-l trimită la curtea regală când va fi mare. Apoi, fata a fost căsătorită cu un boier din Țara Românească refugiat în Hunedoara numit *Woyk*. Copilul născut a fost botezat Iancu *(Johannes)* şi la scurt timp a rămas orfan de tatăl său vitreg. Odată, la o vânătoare, un corb atras de strălucirea inelului, l-a furat şi s-a aşezat cu el pe o creangă de copac. Unchiul băiatului a săgetat corbul şi a recuperat prețiosul inel, cu care mai târziu s-a prezentat la curtea regală, a fost recunoscut, luat sub protecția regelui şi dăruit cu moşii întinse. După întâmplarea din copilărie, regele i-a dat un blazon înfățişând tocmai corbul cu inel în cioc[783]. Este important de menționat că asemănarea blazonului cu stema Țării Româneşti, o pajură cu o cruce în cioc, a fost adusă ca argument pentru venirea familiei din Țara Românească şi pentru înrudirea ei cu familiile domneşti de aici. O altă legendă, cu totul fantezistă şi care nu merită niciun fel de crezare, a fost plăsmuită de umanistul italian Anton Bonfinius, istoricul oficial al curții regelui Matia Corvinul. Pentru a-şi măguli stăpânul, acesta alcătuieşte o genealogie fantezistă, potrivit căreia familia Huniazilor (sau Corvinilor, cum s-au mai numit după blazonul cu corb), ar descinde din familia romană Valeria Corvina. În vremea împăratului Augustus, un urmaş al familiei Corvina ar fi fost trimis în Pannonia să înăbuşe o răscoală, iar urmaşii săi s-au strămutat în Transilvania, unde au adus numele Corvinus. Vreme de trei decenii de la donația făcută în 1409, în viața domeniului Hunedoara nu s-au produs schimbări esențiale[784]. Faptul se poate explica prin aceea că membrii familiei erau ocupați cu organizarea moşiei de curând primite, iar doi dintre beneficiarii donației muriseră în scurt timp. Astfel, pe la 1419, Voicu nu mai era în viață, iar la 1429 era mort şi Radu (sau cu noul său nume, Ladislau), care după moartea lui Voicu reprezenta interesele familiei. Domeniul se pare că era bine condus şi dădea un venit bun, din moment ce îi asigura lui Iancu mijloacele financiare ca să poată pleca în toamna anului 1431 în suita regelui Sigismund de Luxemburg în Italia şi chiar să-l împrumute pe rege în anii următori, în repetate rânduri, cu importante sume de bani. Aceleaşi venituri le permiteau celor doi frați să întrețină pe cheltuială proprie 50 de lăncieri, aflați în permanență la dispoziția regelui.

Situația grea în care se afla Regatul Ungariei, aşezat pe direcția principală de înaintare a turcilor spre centrul Europei, impunea un efort militar considerabil. Apărarea nu putea fi susținută decât dacă se sprijinea pe o bază economică solidă, care să furnizeze mijloacele financiare pentru plata ostaşilor angajați de rege şi de nobilii aflați în slujba sa. În ce-i priveşte pe Huniazi, este evidentă tendința acestora de a-şi dezvolta baza economică pentru acțiunile lor militare prin achiziționarea de posesiuni noi, atât cu ajutorul daniilor regale, cât şi prin cumpărări şi schimburi de moşii. Aceasta, mai ales în situația în care nici regele, reprezentantul puterii centrale, nu dispunea întotdeauna de resurse financiare suficiente pentru organizarea apărării țării[785].

În cursul anilor 1434-1435, Iancu şi fratele său Ioan primesc drept zălog în contul sumelor de bani împrumutate şi pentru plata soldaților întreținuți de ei mai multe moşii în comitatele Arad, Cenad şi Békés, la care s-a adăugat târgul Comiat din comitatul Timiş cu tot districtul său. Aceste moşii, recent achiziționate, depăşeau cu mult moştenirea părintească şi însemnau o sporire considerabilă a veniturilor lor. Găsindu-se departe de Hunedoara, moşiile recent achiziționate alcătuiau domenii aparte şi erau administrate separat. Nu peste mult timp, avea să înceapă şi dezvoltarea domeniului Hunedoara.

---

782 În epocă, faptul că o tânără se dăruia seniorului său nu constituia o ruşine, ci dimpotrivă.

783 Camil Mureşan, *op. cit.* p. 43, nota 1. Legenda a fost consemnată la 1575 de cronicarul transilvănean Gáspár Heltai care pretinde că a cules-o „de la aceia ai căror părinți au slujit ei înşişi lui Iancu” şi a avut o veche circulație populară cu unele variante de amănunt.

784 Pataki I., *op. cit.*, p. XII.

785 *Ibidem,* p. XIV.

Cei doi frați s-au distins în primăvara anului 1439 în apărarea cetăților Severin, Orşova, Mehadia şi Gureni, aflate la granița de sud a regatului maghiar, pe direcția principală de înaintare a turcilor spre cursul mijlociu al Dunării. Pentru plata soldei ostaşilor lor, adică 2.757 florini de aur, regele Albert le zălogea celor doi frați mai multe târguri şi sate din comitatul Bodrog, dintre Tisa şi Dunăre. Presiunea mereu mai mare a turcilor a necesitat sporirea efectivului trupelor de apărare şi dintr-un act al regelui din 27 septembrie 1439 putem vedea că frații Huniazi, care poartă acum titlul de bani ai Severinului, în afara oştilor din cetățile amintite, mai conduc ,,în câmp" şi 200 de soldați călări. Plata acestora pe timp de trei luni făcea 6.000 florini de aur, şi deoarece regele nu putea achita mai mult de 2.000 florini, pentru restul de 4.000 florini frații Huniazi primeau sub formă de zălog districtul Icuş cu târgul Margina din comitatul Timiş. Nu peste mult timp aflăm de alte fapte de vitejie ale celor doi frați. Un document emis de noul rege Vladislav I la 9 august 1440 ne spune că ei nu s-au mulțumit să-i oprească pe năvălitori la granițele regatului, ci au pornit ei înşişi la atac, pătrunzând în părțile Vidinului, ocupate de turci.

Drept răsplată pentru faptele lor de arme, regele le donează în comitatul Hunedoara târgul Şoimuş cu satele Bârsău, Lunca (Nevoeş) şi Păuliş (Buruene), iar în comitatul Timiş tot districtul Bujor, care erau scoase astfel de sub jurisdicția voievodului Transilvaniei. Este foarte posibil ca tot acum, sau după un timp foarte scurt, să fi primit frații Huniazi şi districtele Mănăştiur, Fârdea, Sudea şi Jupani din comitatul Timiş. Donația acestora va fi reînnoită de către regele Ladislau al V-lea, în 1453, când Iancu de Hunedoara va primi şi alte posesiuni, între care şi Bistrița[786]. Donațiile cuprinzând o bună parte din districtele româneşti de pe valea Timişului au avut o însemnătate deosebită şi pentru domeniul Hunedoara. Aflate în vecinătatea domeniului, este foarte probabil că districtele au fost încorporate în acesta, formându-i aşa-numitele ,,pertinențe exterioare". Din lipsa izvoarelor este greu de stabilit numărul exact al satelor care alcătuiau districtele, dar coroborând informațiile cu datele din secolul următor se poate susține că domeniul s-a mărit cu circa 95 de aşezări, între care şi câteva târguri[787].

Moşiile intrate recent sub stăpânirea Corvinilor, aflate în zone de câmpie din văile Mureşului şi Tisei, asigurau cantități importante de produse cerealiere, în timp ce domeniul Hunedoarei, mărit şi acesta, putea contribui la acoperirea nevoilor de aprovizionare cu carnea animalelor crescute aici, precum şi cu resurse băneşti provenite din exploatarea fierului şi spălarea aurului. În fața dimensiunilor pericolului turcesc se impunea o şi mai mare acțiune de concentrare a tuturor resurselor materiale aflate la îndemâna Huniazilor şi o lărgire neîncetată a acestora pentru asigurarea mijloacelor materiale fără de care nu se putea concepe şi realiza o vastă acțiune militară de apărare împotriva turcilor. Era nevoie de unirea cât mai multor moşii în aceeaşi mână, mai ales în situația în care regalitatea dovedea slăbiciuni în organizarea apărării. Aşa se explică politica lui Iancu de achiziționare de noi posesiuni, începută în perioada când era ban de Severin şi continuată după moartea fratelui său, survenită probabil în toamna anului 1441, cu ocazia luptelor purtate de cei doi frați cu turcii în părțile Belgradului. Drept răsplată pentru victoria repurtată în aceste lupte, dar ținând cont şi de alte merite ale lui Iancu de Hunedoara, regele Vladislav i-a donat, la 8 octombrie 1441 târgul Dobra, pe care l-a rupt din domeniul cetății Deva.

Dregătoriile înalte dobândite de Iancu, precum cea de voievod al Transilvaniei, apoi cea de comite de Timiş şi căpitan suprem al cetății Belgrad, îl ridicau în rândul celor mai înalți demnitari ai țării, dar i-au sporit considerabil şi veniturile. Ajuns între baronii țării, se preocupă de apărarea împotriva turcilor şi de sporirea domeniului părintesc. Mai ales după 1441, caută să-i extindă granițele şi să întărească centrul acestuia, cetatea Hunedoara. Probabil în această perioadă va lua în stăpânire târgul Hațeg cu cetatea de acolo şi cu cele 10-12 sate ce-i aparțineau.

Districtul Hațegului va rămâne însă în afara domeniului, deoarece satele de aici se găseau în stăpânirea unor familii cneziale pornite pe drumul asimilării cu nobilimea şi membrii acestora, distingându-se în luptele cu turcii, vor primi la rândul lor donații de moşii. Unele familii cneziale, cum au fost Kende din Râu de Mori şi Ungur din Nădăştia, au ajuns să stăpânească mai multe sate şi să se bucure de prerogative nobiliare depline, intrând în rândul adevăraților stăpâni feudali. Asemenea sate, rupte probabil în cursul veacului al XIV-lea din corpul domeniului Hunedoara şi donate în întregime sau parțial unor familii de nobili, se găseau de-a lungul cursului inferior al Streiului şi al Cernei şi la apus de aceasta, în vecinătatea marelui domeniu al Devei. Moşii nobiliare de 8-10 sate se întindeau şi în partea de nord a

786 *Ibidem,* p. XIII-XIV.
787 *Ibidem,* p. XIV.

comitatului Hunedoara, pe malul drept al Mureşului, astfel că domeniul Hunedoara era înconjurat aproape peste tot de moşii mai mari sau mai mici ale cnezilor şi nobililor de diferite categorii. Această divizare a proprietății a determinat intenția lui Iancu de rotunjire a domeniului, dar acțiunea lui s-a redus de cele mai multe ori la cumpărări şi schimburi de proprietăți. Recunoscând valoarea militară a cnezilor şi nobilimii de rând, Iancu de Hunedoara nu va încerca să cotropească moşiile acestora şi să le alipească propriului domeniu, ci a căutat să-i întărească din punct de vedere economic. Probabil aşa se explică de ce a încercat să lărgească granițele domeniului mai degrabă spre vest, spre valea râului Bega. Mai trebuie adăugat faptul că în timpul luptelor cu turcii multe familii cneziale şi nobiliare s-au stins fără urmaşi, dând posibilitatea achiziționării unor noi posesiuni prin donație regală în apropierea Hunedoarei[788]. Veniturile sporite ale domeniului şi creşterea numărului locuitorilor aflați sub stăpânirea sa i-au permis lui Iancu după 1441 să întreprindă lucrări de amplificare şi de consolidare a cetății de la Hunedoara, crescându-i rolul de apărare. Aflată aproape de granița sudică a Transilvaniei, regiune vizată de atacurile turceşti, a căutat să facă din cetate un punct fortificat capabil să reziste unei armate numeroase. Cetatea a fost întărită cu ziduri noi şi cu bastioane puternice, iar în afara cetății, spre sud, a construit un turn foarte masiv, cunoscut sub numele de Turnul Neboisa (Nu te teme). Construcția, legată de cetate printr-un coridor aşezat pe pilaştri, era folosită pentru prima dată în Transilvania şi asigura refugiul în caz că cetatea era cucerită. La capătul podului dinspre cetate se găsea un pod ce se putea ridica şi asigura astfel şi mai mult izolarea turnului. Cu toate aceste măsuri, cetatea Hunedoarei putea să reziste unui asediu îndelungat. La adăpostul cetății bine întărite, târgul de la poalele ei putea să se dezvolte în siguranță şi să permită activitatea unui mare număr de meşteşugari veniți din satele învecinate.

A doua fază importantă a construcțiilor la cetate se înregistrează după anul 1446, când Iancu de Hunedoara va fi ales guvernator al Ungariei. În perioada aceasta, care durează până la 1453, cetatea se va transforma într-o reşedință somptuoasă, pe măsura rangului social la care ajunsese stăpânul său. Acum se vor construi capela, frumoasa Sală a Cavalerilor şi Sala Dietei, care vor da aspectul caracteristic aripii de vest a castelului. Unii specialişti opinează că Iancu, dându-şi seama de progresul general al armelor de foc, care ar fi dat posibilitatea artileriei turceşti să dărâme zidurile, a renunțat la continuarea lucrărilor de fortificare. Ar fi contribuit la această hotărâre împrejurarea că după victoriile repurtate de el, turcii nu au mai reuşit o vreme să pătrundă pe teritoriul Transilvaniei[789].

Evoluția domeniului cetății Hunedoara în cele două decenii de la primele zălogiri făcute fraților Huniazi şi până la ridicarea lui Iancu în fruntea regatului a dus la constituirea unei mari unități economice. În perioada următoare, chiar dacă se vor mai adăuga noi sate ori se vor dezlipi altele prin schimburi sau donații, componența şi viața domeniului nu se vor schimba în mod esențial. În acelaşi timp cu dezvoltarea şi întărirea domeniului Hunedoara, Iancu ajunge în posesia altor domenii, care vor face din el cel mai mare proprietar feudal din regatul Ungariei. Mărimea şi valoarea economică a domeniilor stăpânite de Iancu aproape le întreceau pe cele ale coroanei. Istoricii menționează că întinderea acestei uriaşe proprietăți se ridica în 1456 la peste patru milioane de iugăre, pe care se găseau vreo 28 de cetăți, 57 de târguri şi aproape 1.000 de sate[790]. Domeniul se învecina cu alte mari domenii ajunse după 1444 în stăpânirea lui Iancu, aşa cum erau domeniile cetății Deva, mai spre apus al cetăților Şiria şi Şoimoş şi spre sud-vest Timişoara.

Moartea neaşteptată a lui Iancu de Hunedoara la puțin timp după strălucita victorie împotriva turcilor la Belgrad (1456) a făcut ca domeniul strămoşesc, împreună cu celelalte achiziții să treacă în posesia primului său născut, Ladislau. Acesta dă, la 1456, aprobare credincioşilor ortodocşi, sârbi şi români, din târgul Hunedoara pentru construirea unei capele. Condamnarea şi decapitarea lui Ladislau în 1457 a dus la pierderea tuturor posesiunilor familiei, dar alegerea în scaunul regatului a fiului mai mic al lui Iancu, Matia[791], a dus la anularea dispoziției regelui Ladislau al V-lea şi la revenirea bunurilor în stăpânirea familiei. Puțin timp după ridicarea sa pe tron, la 5 iulie 1458, regele Matia semnează un

788 *Ibidem,* p. XVI.

789 *Ibidem,* p. XVII.

790 *Ibidem.* Calculele au fost făcute de Gergely Endre, în lucrarea lui Hóman Bálint și Szekfü Gyula, *Magyar történet* (Istorie maghiară), II, Budapesta, 1939, p. 440 urm.

791 Numele corect al regelui este Matia, nu Matei, cum apare uneori, întrucât acesta a fost botezat cu numele apostolului, nu al evanghelistului. Vezi discuția la A. A. Rusu, *op. cit.*, p. 22.

document prin care întăreşte permisiunea dată anterior de fratele său mai mare, Ladislau, românilor şi sârbilor din Hunedoara de a-şi ridica o biserică ,,pe locul celei vechi”[792].

Sub domnia lui Matia Corvinul situația domeniului nu se schimbă în mod esențial[793]. Domeniul continuă să fie condus de castelanii cetății, care trebuiau să îndeplinească în primul rând dispozițiile mamei regelui, Elisabeta Szilágyi. După moartea soțului ei, aceasta s-a interesat de toate problemele domeniului şi a continuat lucrările de mare valoare artistică la castel prin angajarea unor meşteri din Apusul Europei. Tot ea s-a îngrijit de construirea mănăstirii, fundate anterior de Iancu. Regele Matia Corvinul a petrecut foarte puțin timp pe domeniu, dar s-a interesat de castel şi a contribuit la înfrumusețarea sa prin noi construcții, mai ales cele de pe aripa dinspre nord. El a terminat şi mănăstirea din hotarul satului Buituri, începută de tatăl său pe la 1450, pe seama călugărilor eremiți augustini. La intervenția regelui, Papa a aprobat ridicarea unei biserici alături de această mănăstire în care mai apoi au fost instalați călugări franciscani observanți[794].

Regele Matia Corvinul a arătat grijă față de locuitorii târgului Hunedoara. Având în vedere pagubele suferite de aceştia din pricina năvălirilor turceşti, dar şi pentru a promova legăturile comerciale ale meşteşugarilor şi locuitorilor aşezați în Hunedoara, în 1480 regele i-a scutit de plata vămilor pe tot teritoriul regatului. Stăpânirea domeniului Hunedoara a devenit o problemă delicată încă din timpul vieții lui Matia Corvinul, prin faptul că regele nu a avut descendenți nici din a doua căsătorie, încheiată cu Beatrice de Aragon în 1474. În această situație s-a gândit la legitimarea fiului său natural, Ioan Corvinul, născut în 1473 şi pentru a-i netezi drumul la tron i-a făcut o serie de donații. Intenția regelui era ca tânărul Ioan să fie înzestrat nu doar cu o educație aleasă, ci şi cu o avere pe care să nu o egaleze nimeni pe teritoriul țării.

Foto 184 – Regele Ungariei, Matia Corvinul (1458-1490)

Foto 185 – *Loggia* Matei, cu fresca reprezentând legenda familiei Corvinilor

Prin documentul din 21 octombrie 1479 adresat conventului din Cluj-Mănăştur, regele ordona ca fiul său, întitulat duce de Liptovia şi comite de Hunedoara să fie pus în posesia mai multor moşii din Transilvania, iar la 8 aprilie 1482, când Ioan Corvinul împlinea nouă ani, îi donează întreg domeniul Hunedoarei. Punerea efectivă în stăpânire s-a făcut la 19 iunie şi în zilele următoare, fără nicio împotrivire. În scurt timp au fost date şi alte acte de donație, pentru domenii situate pe întreg întinsul regatului. Cu puțin înaintea morții, în 1484, Elisabeta Szilágyi donează şi ea nepotului său mai multe moşii, între care posesiunile Huniazilor din comitatul Békés şi domeniile de la Muncacevo şi Debrețin.

Domeniul Hunedoara a rămas în stăpânirea lui Ioan Corvinul până la moartea sa în anul 1504. În timpul vieții s-a aflat mai mult pe teritoriul Slavoniei, unde a îndeplinit dregătoria de ban şi unde s-a şi

[792] Documentul se păstrează la Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale, *Colecția de documente. Parohia ortodoxă română Sf. Nicolae,* 2/XVI.

[793] Pataki I., *op. cit.,* p. XVIII.

[794] *Ibidem.*

căsătorit, în 1496, cu Beatrice de Frangepan. Domeniul a rămas în tot acest timp sub conducerea castelanilor. În perioada frământată care a urmat morții regelui Matia Corvinul, multe domenii din cele donate fiului său i-au fost luate cu forța sau au ajuns obiect de litigiu. Pentru a face față datoriilor, Ioan Corvinul zălogeşte în 1494 domeniul Hunedoara lui Pavel Chinezul şi soției acestuia pentru suma de 10.000 de florini. Aceştia transmit drepturile lor asupra domeniului episcopului de Agria şi celui de Pécs, dar în curând episcopul de Agria, Toma Bakócz, rămâne singurul creditor. Situația juridică a drepturilor cumpărate a dat naştere unui proces care a durat mai multe decenii, astfel că Bakócz nu a mai intrat niciodată în posesia efectivă a domeniului Hunedoara. Din cauza dificultăților economice prin care trecea, Ioan Corvinul a fost nevoit în mai multe rânduri să zălogească domeniul în întregime sau numai părți ale sale. Cu toate procesele şi încercările de înstrăinare a unor părți din domeniu, acesta nu a suferit schimbări teritoriale esențiale până la moartea lui Ioan Corvinul în anul 1504. După dispariția timpurie a lui Ioan Corvinul în 12 octombrie 1504 şi a fiicei sale, Elisabeta, domeniul a revenit văduvei acestuia, Beatrice de Frangepan, care la 25 ianuarie 1509 s-a recăsătorit cu margraful Gheorghe de Brandenburg, nepotul de soră al regelui Ungariei, Vladislav al II-lea. Căsătoria a durat puțin, deoarece în primăvara anului 1510 Beatrice a murit şi toate bunurile sale au revenit soțului. Prin actul de donație din 22 martie 1510, regele Vladislav al II-lea a dăruit nepotului său cetatea Hunedoara cu domeniul aparținător şi cu toate drepturile regale asupra lui. Peste doi ani, Gheorghe de Brandenburg va fi numit de rege şi comite al comitatului Hunedoara, cu argumentul că demnitatea de comite este legată de stăpânirea cetății Hunedoara.

Din vremea stăpânirii lui Gheorghe de Brandenburg au rămas numeroase documente legate de administrarea domeniului, care permit o cunoaştere mai amănunțită a realităților din cele şase târguri şi 123 de sate care compuneau unitatea economică. Informațiile perioadei vorbesc despre sursele de venituri ale domeniului, în special cele provenite din extragerea şi prelucrarea fierului, organizarea domeniului, populația supusă şi obligațiile sale, dregătorii aflați în slujba stăpânului feudal, relațiile sociale, raporturi juridice şi altele. Gheorghe de Brandenburg a făcut eforturi mari pentru a păstra stăpânirea domeniului, râvnit de alți mari feudali ai vremii. După moartea lui, survenită la 27 decembrie 1543, fiii săi au continuat decenii la rând bătălia pentru păstrarea domeniului, dar până la urmă au trebuit să accepte pierderea domeniului Hunedoara, împreună cu alte domenii ale familiei.

Fig. 14 – Iancu de Hunedoara în armură de cavaler (desen)

Foto 186 – Stema familiei Corvinilor

Foto 187 – Stema militară a lui Iancu de Hunedoara

Numele celui care va rămâne veşnic legat de ținutul Hunedoarei a strălucit prin victoriile militare repurtate împotriva turcilor şi prin calitățile sale de om politic. A contribuit la aceasta formația sa militară, începută încă din fragedă tinerețe, aşa cum se obişnuia în mediul nobiliar al vremii. Tatăl, soldat, l-a îndreptat şi pe fiul său spre cariera armelor. Tânărul Iancu a urcat toate treptele „familiarității", făcând servicii de aprod, de ostaş la curțile nobiliare mai mari. În vara sau în toamna anului 1430 Iancu de Hunedoara a intrat, asemenea tatălui său odinioară, în slujba regelui Sigismund. Descrierile făcute de cronici ni-l înfățişează ca pe un tânăr de statură mijlocie, bine legat, cu gât puternic, cu un păr castaniu sclipitor, ochi mari, fața rumenă şi cu ținută plină de seriozitate. Iubea meseria armelor şi i s-a dedicat cu trup şi suflet. Cronica lui Thuróczi ne spune că pentru el viața de ostaş însemna ceea ce era apa pentru peşti, sau pentru cerbii cei iuți hățişul pădurilor umbroase[795].

În slujba regelui, Iancu de Hunedoara şi-a putut îmbogăți cunoştințele, îndeosebi cele militare, şi a putut cunoaşte oameni şi locuri care i-au deschis orizontul. Anii aceştia l-au învățat nu doar meşteşugul mânuirii armelor, dar l-au învățat şi ce înseamnă războiul, calamitatea năvălirilor turceşti, jafurile, atrocitățile, târârea în robie a oamenilor. Aflat în serviciul regelui Sigismund de Luxemburg, tânărul ostaş îl însoțeşte în toamna anului 1431 în Italia, făcând parte din contingentul de soldați pe care regele îi promisese ca ajutor ducelui de Milano, Filippo Visconti, împotriva Veneției. La Milano, mare centru meşteşugăresc şi comercial, Iancu rămâne doi ani, timp în care cunoaşte comandanți vestiți italieni şi îşi însuşeşte temeinic arta militară italiană. Printre altele, în Italia a luat cunoştință de fabricarea şi utilizarea tunurilor de luptă. Se pare că ducele de Milano l-a răsplătit cu generozitate pentru serviciile sale, Iancu adunând anumită avere cu care mai târziu l-a putut împrumuta chiar pe rege.

La întoarcerea lui Sigismund din Italia, Iancu părăseşte slujba ducelui de Milano şi în 1434 îşi însoțeşte suveranul în Elveția, la Basel, unde se desfăşurau interminabilele şedințe ale conciliului bisericii catolice. De la Basel, Iancu pleacă împreună cu fratele său în cortegiul regal în Boemia, bun prilej pentru ca timp de vreo doi ani să observe inovațiile aduse de husiți în tactica militară. Aceştia trecuseră la transportul pedestrimii în căruțe, fapt ce-i conferea o rază crescută de acțiune şi mobilitate sporită, precum şi capacitatea de a trece rapid de la atac la apărare. Căruțele puteau fi folosite şi la apărare, dispuse în careu sau în cerc, astfel încât să blocheze şarjele de cavalerie. Experiența militară dobândită în Italia şi în Cehia, precum şi virtuțile sale războinice şi abilitățile politice care începeau să se întrevadă i-au adus încrederea regelui şi intrarea lui Iancu în sfatul regal. Era doar începutul unei cariere de conducător militar şi politic, care va începe în 1439, când împreună cu fratele său a fost încredințat cu misiunea grea de apărare a cetăților regale Severin, Orşova, Mehadia şi porțiunea Porților de Fier. Aici, Iancu şi fratele său au luptat cu vitejie şi pricepere, stăvilind incursiunile turceşti şi trecând ei înşişi la atac împotriva năvălitorilor. Drept răsplată, regele i-a numit împreună bani de Severin, dregătorie deosebit de importantă nu doar pentru că le asigura un rol esențial în apărarea graniței sudice a regatului, ci şi pentru că îi ridica în rândul marii nobilimi, cu steaguri proprii şi le lărgea considerabil prestigiul.

Moartea împăratului Sigismund de Luxemburg, în decembrie 1437, deschisese în Ungaria seria unor aprige lupte pentru tron, în care intervine şi Iancu pentru a consolida poziția noului rege Vladislav în confruntarea cu baronii țării. Iancu zdrobeşte oastea marilor feudali, victorie ce-i va aduce noi demnități, mult mai importante, ca aceea de voievod al Transilvaniei şi comite al Timişoarei, păstrând totodată bănia Severinului. Odată cu aceste dregătorii se deschideau noi perspective, prin veniturile importante aduse de noile domenii şi oastea provinciei aflată sub comanda sa, dar devenea şi un conducător politic şi militar al uneia dintre regiunile cele mai importante pentru organizarea luptei antiotomane. Realizarea obiectivului de stăvilire a ofensivei turceşti presupunea crearea unor condiții propice în interiorul țării. Iancu a căutat să sporească veniturile statului, care puteau contribui la întreținerea oştirii, prin aducerea la ascultare a nobilimii, prin protejarea oraşelor, a comerțului şi a mineritului, prin sprijinirea țărănimii libere, mai ales cnezii din Hunedoara şi cei din Banat, cărora le-a mijlocit primirea sau confirmarea unor proprietăți ori alte drepturi cneziale. Printre cnezii şi micii nobili din Transilvania avea şi legături de rudenie, iar prin familia soției sale aceste legături se întindeau şi în afara voievodatului. Un cronicar din secolul următor, Anton Verancsics, afirma că românii din Hațeg au primit înnobilarea în vremea lui Iancu de Hunedoara.

[795] Thuróczi, *Cronica Hungarorum,* p. 397, apud Camil Mureșan, *op. cit.,* p. 47.

Tulburările din regatul Ungariei au fost folosite de sultanul Murad al II-lea pentru pregătirea trupelor turceşti din Serbia, în apropierea hotarelor de miazăzi ale Ungariei. După câteva succese pe teritoriul Serbiei, acesta lovi cu putere cetatea Belgradului, dar bombardamentele n-au reuşit să îngenuncheze apărarea. Iancu primi titlul de căpitan suprem al cetății şi însărcinarea de a reface zidurile zdrobite pentru a preveni un nou atac. Odată începute lucrările de reconstrucție, Iancu porni spre Transilvania spre a-şi lua în primire voievodatul. Cu tact şi abilitate reuşi să mai calmeze relațiile cu marea nobilime potrivnică regelui şi încercă să câştige aderenți pentru a-şi întări poziția sa şi a regelui. Întăreşte legăturile cu micii nobili, dintre care o bună parte erau „slujitori” *(familiares),* adică un fel de vasali ai săi. De o atenție deosebită se bucurară cnezii hunedoreni, cărora le acordă acte de proprietate sau de întărire a drepturilor cneziale, intervenind pe lângă rege în acest scop. Între ei, Cândeştii din Râu de Mori, cu care se afla în bune legături, vor fi în viitoarele campanii printre cei mai credincioşi oşteni ai lui Iancu. Legăturile sale de familie au contribuit din plin la consolidarea poziției lui Iancu în Transilvania.

Asemenea altor mari feudali ai vremii, Iancu de Hunedoara a avut o armată proprie, compusă din cnezi şi mici nobili din comitatele Hunedoara şi Caraş, pe care i-a dotat cu proprietăți şi i-a înnobilat. Aceştia îl urmau la oaste în temeiul obligațiilor lor militare, de ajutor *(auxilium)* acordat seniorului. Mai erau, într-o măsură mai mică, țărani liberi care aveau îndatoriri militare. Pe marea nobilime şi pe orăşenime nu se putea sprijini pe deplin, deoarece aceste categorii sociale erau obligate a-şi îndeplini sarcinile militare numai în interiorul hotarelor țării, iar în afara lor numai pentru o durată limitată şi în anumite condiții. Or, pe măsură ce cunoştea mai bine intențiile turcilor, Iancu era convins de necesitatea unor acțiuni ofensive de amploare, prin care să obțină succese decisive împotriva acestora. O asemenea strategie cerea recrutarea la oaste a elementelor angajate a-i sluji necondiționat şi atâta vreme cât situația militară pretindea continuarea campaniei.

Alături de cnezi şi micii nobili, relativ puțini la număr şi pe care nu putea conta sigur în toate împrejurările, Iancu învață din campaniile sale din Italia şi Cehia că trebuie să se sprijine mai mult pe mercenari. Îl ajutau acum şi veniturile moşiilor proprii, în condițiile în care vistieria regală era mereu în imposibilitate de a-şi plăti datoriile şi era silită să zălogească bunuri ale fiscului. Pe această cale, multe moşii ale regelui au trecut în proprietatea deplină a lui Iancu în contul datoriilor pe care regele le avea cu întreținerea mercenarilor. Iancu a pregătit cu mare grijă armata de mercenari ținând cont şi de noutățile apărute în arta militară prin folosirea armelor de foc. Este foarte probabil să fi angajat mercenari cehi, poloni, germani sau chiar unguri încă înainte de 1441. Arma de bază a continuat să fie cavaleria, dar a acordat o mare importanță infanteriei, pe care a deprins-o cu mânuirea armelor de foc. Preluând modelul husit, a crescut mobilitatea infanteriei transportând-o cu căruțele. Pentru a creşte puterea infanteriei a dotat-o cu tunuri uşoare, de unde până atunci tunurile erau considerate doar arme fixe, folosite la apărarea cetăților. Cunoscând metodele de luptă ale turcilor, a pregătit detaşamente de cavalerie uşoară, pe care le-a aşezat pe flancurile armatei cu scopul de a contracara încercările de învăluire venite din partea duşmanului. Pregătirile făcute cu sârguință îi permiseră să intervină în toamna anului 1441 pe teatrul de război din Serbia, unde beiul de Semendria întreprindea incursiuni în împrejurimile Belgradului şi pe valea râului Sava. În octombrie, pentru a pune capăt incursiunilor, Iancu pătrunse pe teritoriul sârbesc ocupat de turci şi îl atacă pe bei la întoarcere. Aranjând dispozitivul de luptă cu mare măiestrie şi folosind eficient cavaleria grea, Iancu reuşi să provoace o mare înfrângere turcilor, pe care îi urmări până aproape de Semendria. Victorios în bătălie, Iancu se întoarse în Transilvania încărcat de pradă. Era prima lui luptă mai mare şi prima lui mare victorie. Regele Vladislav îi trimise o scrisoare de mulțumire şi-l dărui cu noi moşii în comitatul Hunedoara. Bucuria izbânzii avea să fie umbrită de pierderea, în cursul acestor lupte, a fratelui său mai mic, Ioan, tovarăş de arme cu care urcase împreună treptele primelor slujbe şi demnități. Ioan va fi înmormântat cu cinste în biserica episcopală „Sf. Mihail” din Alba Iulia, acolo unde şi Iancu îşi va hotărî lăcaş de veci.

Răgazul obținut după luptele din sudul Dunării a fost de scurtă durată. În primăvara anului 1442, după ce turcii l-au reținut la Poartă pe domnul Țării Româneşti, Vlad Dracul, şi intenționau să transforme țara în paşalâc, o oaste otomană comandată de Mezid, beiul de Vidin, a pătruns în Transilvania pe la Turnu Roşu şi s-a îndreptat spre valea Mureşului, în timp ce o parte a turcilor a rămas să asedieze Sibiul. Abia întors de pe câmpul de luptă din Serbia şi surprins de repeziciunea turcilor, Iancu a proclamat în grabă ridicarea generală la oaste şi l-a înfruntat pe duşman în bătălia din 18 martie 1442 de la Sântimbru. Armata voievodului fu înfrântă şi Iancu se retrase în cetatea de la Alba Iulia. Turcii se răspândiră prin împrejurimi după pradă şi după două zile se retraseră spre Sibiu pentru a întări trupele asediatoare. Cu

ajutoarele venite din întreaga Transilvanie, Iancu le luă urma şi undeva în apropierea Sibiului le provocă o gravă înfrângere în bătălia din 22 martie 1442. Mezid bei împreună cu fiul său şi-au găsit moartea pe câmpul de luptă şi resturile armatei invadatoare au fost urmărite până pe teritoriul Țării Româneşti.

Riposta turcilor s-a produs la scurt timp, sub forma unui corp de oaste alcătuit din 80.000 de oameni conduşi de beilerbeiul Rumeliei, Sehabeddin, trimis de sultan să răzbune înfrângerea lui Mezid bei. Traversând Dunărea pe la Nicopole, aceştia au ocupat probabil Târgoviştea şi au înaintat pe valea Ialomiței cu gândul de a trece munții spre Transilvania. Iancu a atacat trupele turceşti în 2 septembrie într-un loc muntos şi strâmt şi a repurtat o strălucită biruință. În urma victoriei, învingătorii au capturat o pradă însemnată, compusă din steaguri, corturi, cămile, cai şi catâri, haine scumpe şi numeroase alte lucruri. Au fost ucişi în bătălie un sangiac şi patru bei otomani, iar Sehabeddin, scăpat cu fuga peste Dunăre, a fost înlocuit de la conducerea trupelor din Rumelia de către sultan.

Succesele repurtate de Iancu au reaprins în Europa nădejdea unei campanii hotărâtoare pentru alungarea turcilor de pe continent. Din felurite motive, participarea statelor apusene la proiectata campanie nu s-a realizat. Greul efortului militar a rămas în continuare pe oştile Transilvaniei, ale Ungariei, ale Poloniei şi ale despotului Serbiei, ultimele două state contribuind cu un contingent redus de soldați. Pentru a exploata victoriile de pe teritoriul Transilvaniei şi al Țării Româneşti, Iancu întreprinse între septembrie 1443 şi ianuarie 1444 o expediție militară cunoscută sub numele de „campania cea lungă”. Oastea compusă în cea mai mare parte din transilvăneni, între care se aflau numeroşi cnezi români, a înaintat pe valea Moravei, cucerind oraşul Niš, apoi până la răsărit de Sofia, dând bătălii victorioase la Zlatița, Mestița, Cunovița. Iancu pătrunse în strâmtorile Balcanilor, țintind ocuparea Adrianopolului şi despresurarea Constantinopolului, dar rezistența apărătorilor turci şi lăsarea iernii l-au obligat să se întoarcă înaintea sărbătorii de Crăciun a anului 1443.

Foto 188 – Lupta de la Zlatiţa, 1443

Foto 189 – Iancu de Hunedoara primind o solie turcă la Seghedin, 1444

„Războiul cel lung” avu un răsunet extraordinar în întreaga Europă, iar groaza turcilor îl făcu pe sultan să ceară pace regelui Ungariei. Fu însă o pace de scurtă durată. Venețienii şi Papa, împreună cu alte puteri europene îl convinseră pe rege că e momentul ca turcii să fie alungați de pe continent şi îi promiseră mari ajutoare pentru o campanie decisivă în acest scop. Dar, din toate aceste promisiuni, prea puțin se înfăptui. Mai cu seamă, puterile apusene nu au reuşit să formeze o flotă care să împiedice trecerea forțelor otomane din Asia Mică în Europa. Ajunsă pe câmpul de la Varna, oastea creştină se trezi față în față cu grosul oştirii turceşti, mult mai numeroasă şi pregătită de atac decât se aştepta Iancu. Bătălia din 10 noiembrie 1444 se termină nefericit pentru oastea creştină şi căzură morți însuşi regele Vladislav şi cardinalul papei Giuliano Cesarini. Înfrângerea nu l-a demoralizat pe Iancu, acesta susținând în anul următor, 1445, o nouă campanie împotriva turcilor la sudul Dunării.

Situația ivită prin dispariția regelui şi iminența unui nou atac turcesc au creat în țară o stare de tensiune. Era nevoie de un om destoinic, în stare să învingă dificultățile interne şi să coordoneze eforturile pentru depăşirea impasului. Sub presiunea nobilimii mici şi mijlocii, ca o recunoaştere a meritelor sale,

Iancu de Hunedoara a fost ales în iunie 1446 guvernator al Ungariei, urmând să conducă țara până la majoratul regelui Ladislau al V-lea Postumul.

Conducător militar strălucit, Iancu de Hunedoara avea să se dovedească şi un mare bărbat de stat. În calitate de guvernator al Ungariei a trebuit să lupte din greu împotriva anarhiei feudale şi să mențină unitatea statului într-un moment de grea cumpănă. Tendințele centrifuge ale marii nobilimi, luptele interne, faptele de silnicie ale nobilimii şi starea de nesiguranță i-au impus să conducă țara cu o mână de fier, dar şi cu o mare suplețe şi abilitate. Din 1446 şi până în 1452, când a renunțat la demnitatea de guvernator al Ungariei, rămânând căpitan general al regatului, Iancu a dus o politică de întărire a puterii centrale şi a oştirii, spre a putea face față atât pericolelor venite din afară, cât şi celor din interior. Pentru a mări veniturile vistieriei, a pus ordine în vămi şi în administrarea ocnelor de sare, a vegheat la întărirea monedei şi a căutat să reducă arbitrarul justiției feudale. Bazându-se pe finanțele țării, dar şi pe ale lui proprii, a cheltuit sume importante pentru întărirea armatei, iar nobilimii şi oraşelor le reaminteşte mereu de îndatoririle lor militare.

În vederea blocării intențiilor agresive ale turcilor, Iancu de Hunedoara a căutat să închege un sistem de alianțe cu domnii Moldovei şi Țării Româneşti şi să mențină în scaunele domneşti persoane devotate frontului antiotoman. Spre sfârşitul anului 1447 l-a ucis şi înlocuit pe domnul Țării Româneşti, Vlad Dracul, care încheiase pace cu turcii, iar în 1448 l-a înlăturat din tronul Moldovei pe Roman al II-lea şi l-a înscăunat pe Petru al II-lea. Acesta i-a cedat Cetatea Chilia, important punct strategic şi comercial la Dunărea de Jos, unde Iancu a instalat o garnizoană.

Şirul campaniilor ofensive împotriva Imperiului otoman se încheie în toamna anului 1448, când a înaintat adânc în Peninsula Balcanică având ca scop final despresurarea Constantinopolului. Stânjenit de opoziția despotului sârb Gheorghe Brancovici şi aflat în inferioritate numerică, Iancu suferă înfrângerea de la Câmpia Mierlei (Kossovopolje) în bătălia din 17-19 octombrie 1448, la care au participat numeroşi cnezi din Transilvania şi detaşamente de luptători din Moldova şi Țara Românească.

În vara anului 1454 Iancu a mai purtat o campanie victorioasă în Serbia, împotriva sultanului Mahomed al II-lea care încălcase armistițiul de trei ani încheiat anterior şi cucerise importantul centru minier Novobrdo. Iancu a înaintat peste Dunăre în august 1454 şi a zdrobit armata otomană lângă Krusevač, după care s-a întors pentru iernat în apropierea Belgradului.

Cucerirea Constantinopolului în mai 1453 a însemnat o victorie importantă pentru sultan, care a început pregătirile în vederea unei campanii de proporții împotriva Ungariei. Cheia strategică spre centrul Europei era cetatea Belgrad, a cărei apărare fu încredințată lui Iancu. Turcii începură asediul cetății în iulie 1456, dar garnizoana asediată putea primi ajutoare pe apă, datorită aşezării fortificației la confluența Dunării cu Sava. La 14 iulie a avut loc o luptă între flota turcească şi cea organizată de Iancu. Flota turcească a fost învinsă şi obligată să se retragă, astfel că asediații au primit pe apă ajutoare substanțiale, iar armata de uscat a putut ocupa poziții favorabile de manevră între Belgrad şi Zemun. Asaltul general întreprins de otomani în 21-22 iulie a fost respins şi contraatacul lui Iancu a pus pe fugă oştirea turcească. Aceasta s-a retras cu pierderi mari şi lăsând în mâinile învingătorilor o pradă de război uriaşă. Victoria de la Belgrad a avut un răsunet imens în Europa şi a ferit centrul continentului circa 70 de ani de amenințarea cuceririi otomane.

Bătălia de la Belgrad, culme a gloriei militare a lui Iancu, avea să fie şi ultima din şirul strălucitelor fapte de arme ale marelui oştean. Viața eroului a fost curmată pe neaşteptate la 11 august 1456 în urma epidemiei de ciumă izbucnite în tabăra de la Zemun. Iancu de Hunedoara a fost înmormântat în catedrala catolică de la Alba Iulia, alături de fratele său mai tânăr, Ioan, şi în acelaşi loc unde mai târziu va fi înmormântat fiul său mai mare, Ladislau, căzut victimă complotului unor familii aristocratice.

Iancu de Hunedoara va rămâne înscris în istoria românilor şi a întregii Europe prin dimensiunea personalității sale. Născut din mijlocul poporului român, el s-a afirmat în cadrul politic oferit de Regatul maghiar, datorită împrejurărilor istorice specifice din Transilvania. Iancu a fost legat în primul rând de Transilvania, dar calitățile sale de oştean şi om politic au fost puse în slujba neatârnării şi unității popoarelor din centrul şi sud-estul continentului, amenințate de expansiunea otomană. Politica dusă de el a fost una de dimensiuni europene, marcată de vaste relații diplomatice şi pusă în slujba luptei de apărare pe care a condus-o cu pricepere şi fermitate timp de peste două decenii.

Arta militară a lui Iancu de Hunedoara s-a ridicat la nivelul celei europene din vremea sa, adaptată la nevoile teatrului de luptă răsăritean şi la specificul luptelor cu turcii, un duşman viclean şi ingenios. Ştiința armelor e dublată la Iancu de o vitejie fără seamăn, care i-a adus admirația soldaților săi, dar şi a duşmanului deopotrivă. Cronicile îl descriu mereu în cele mai primejdioase puncte ale bătăliei, încurajându-i pe ai săi şi băgând groaza în duşmani. Eroismul său şi ataşamentul față de cauza creştinătății i-au adus stima popoarelor care au luptat sub steagul viteazului, fiind urmat nu numai de români, ci şi de unguri, cehi, nemți, polonezi, bulgari, sârbi, croați, albanezi, sloveni şi alții. Sub sabia lui s-a creat o vastă frăție de arme pusă în slujba cauzei comune a stăvilirii năvălitorului. În rândurile oştirii lui Iancu au luptat nu doar cavalerii deprinşi cu meseria armelor, ci şi poporul însuşi, care a alergat la chemarea sa, aducându-şi contribuția la marile victorii creştine.

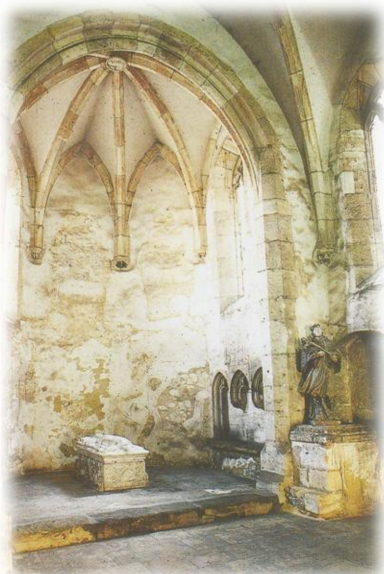

Foto 190 – Capela Castelului
din Hunedoara
cu mormântul (mulaj) al
lui Iancu de Hunedoara

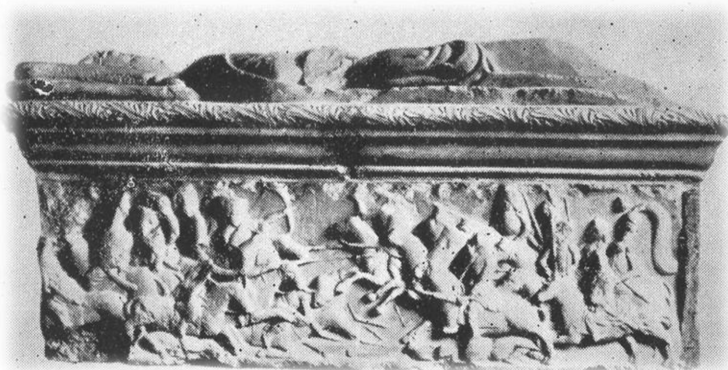

Foto 191 – Sarcofagul
lui Iancu de Hunedoara
aflat în Catedrala Romano-Catolică
„Sfântul Mihail” din Alba Iulia

Prin faptele sale de arme Iancu a devenit un erou popular cântat în baladele românilor, ungurilor şi sârbilor, slăvit în versuri şi poveşti, temut în cronicile turceşti. Epopeea sa trebuie înscrisă în şirul glorioaselor bătălii pentru neatârnare purtate se marii voievozi români ai vremii, ca Mircea cel Bătrân, Vlad Țepeş şi Ştefan cel Mare.

TERITORIUL JUDEȚULUI HUNEDOARA ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI (1541-1750)

Constituirea Principatului Transilvaniei la 1541, evoluția acestei construcții politice într-o relație de dependență politică față de Imperiul Otoman, precum şi evenimentele ce au precedat şi succedat recunoaşterea internațională a instaurării administrației habsburgice (în 1699, prin Pacea de la Karlowitz) le regăsim reflectate într-o măsură semnificativă şi în evenimentele desfăşurate pe actualul teritoriu al județului Hunedoara. Este o epocă marcată de importante transformări atât pe plan politic intern, pornind de la constituirea principatului, cu „națiunile” sale recunoscute (fără români) şi cu „religiile” sale recepte (fără ortodoxism), cât şi pe plan internațional, acesta din urmă neputând fi separat de diversele şi multiplele acțiuni militare. Caracteristicile proprii ale acestui spațiu nu pot fi analizate decât în contextul mai larg al zonei transilvane, zonă aflată geografic, la rândul ei, „la întretăierea celor două mari culturi, greco-slavă (răsăriteană) şi romano-germanică (apuseană)”[796], prima reprezentată de români, cea de-a doua de maghiari, secui şi saşi. În plus, interesele expansioniste ale mai-marilor vremii, luptele pentru putere dintre diverşi pretendenți şi-au pus şi ele amprenta asupra situației locuitorilor din Transilvania, deci şi asupra hunedorenilor, o parte dintre acțiunile militare şi politice desfăşurându-se şi pe teritoriul actualului județ Hunedoara[797].

Cu precădere, problemele esențiale în ceea ce priveşte politica internă şi cea externă au fost dezbătute şi soluționate de către dietă, ca adunare a reprezentanților marii nobilimi, clerului superior şi patriciatului orăşenesc. Atribuțiile sale şi modul în care acestea au fost puse în practică au variat de-a lungul timpului, însă, în principal ele vizau stabilirea obligațiilor față de stat şi de nobili, soluționarea litigiilor dintre membrii claselor privilegiate, dreptul de a hotărî în problemele de război şi pace, încheierea legăturilor diplomatice cu alte state şi, nu în ultimul rând, dreptul de a alege, mai bine spus de a confirma, principele[798].

Tratatul de la Gilău, din 29 decembrie 1541, prin care, printre altele, Izabella restituie coroana regală Habsburgilor şi le cedează acestora o serie de cetăți şi oraşe din Ungaria şi Transilvania, conduce la o suită de evenimente complicate atât intern, cât şi internațional, mai ales din perspectiva jocului diplomatic. Trebuie precizat că Imperiul Otoman îl recunoscuse ca principe al Transilvaniei doar pe Ioan Sigismund, sub regența mamei sale Izabella, însă conducerea efectivă a țării urma să fie realizată, până la împlinirea majoratului, de Petru Petrović, Török Balint (tatăl castelanului de Hunedoara) şi George Martinuzzi, episcop de Oradea şi fost tezaurar al lui Ioan Zápolya (tatăl lui Ioan Sigismund). Oscilând între două alternative, prohabsburgică şi prootomană, Martinuzzi va concentra cu timpul toată puterea în mâinile sale, „în calitate de guvernator, tezaurar, jude şi căpitan suprem”[799]. Evenimentele militare şi jocurile de culise vor conduce în 1550 la decizia Porții de a-l înlătura pe Martinuzzi, concretizată prin pătrunderea trupelor otomane ale paşei de la Buda în Transilvania, alături de oştile trimise de domnii Țării Româneşti şi Moldovei şi susținute din interior de oamenii lui Petru Petrović. Riposta habsburgică nu se lasă aşteptată şi contele Gianbattista Castaldo pătrunde şi el cu armata în principat, în cele din urmă ajungându-se la înțelegerea parafată de Dieta de la Sebeş. În 1551 are loc o nouă campanie otomană, iar Martinuzzi este asasinat în castelul de la Vinț, pe 17 decembrie, de către Castaldo[800]. Subiectul privind constituirea şi evoluția Principatului, pe parcursul celui aproximativ un secol şi jumătate de existență,

---

796 Călin Felezeu, *Cadrul politic internaţional (1541-1699)*, în „Istoria Transilvaniei”, vol. II (de la 1541 până la 1711), Cluj-Napoca, 2007, p. 13.

797 Victor I. Şuiaga, *Deva. Contribuţii monografice*, vol. I, *Oraşul, Cetatea şi Domeniul*, Deva, 2010, p. 52-56.

798 Ştefan Pascu, *Cum se înfăţişa principatul autonom al Transilvaniei?* în „Ce este Transilvania? Was ist Siebenbürgen?”, Cluj-Napoca, 1983, p. 70.

799 Camil Mureşan, *Situaţia politică a Transilvaniei după crearea principatului autonom (1541-1571)*, în „Istoria Românilor”, vol. IV, *De la universalitatea creştină către Europa „Patriilor”*, Bucureşti, 2001, p. 509.

800 *Ibidem*, p. 511.

până la 1699, este considerat de către specialiştii în domeniu unul extrem de dificil, pe de o parte din cauza complexității evenimentelor, iar pe de alta datorită divergenței opiniilor exprimate în arealul istoriografic român şi maghiar[801]. Primii ani ai existenței noii structuri sunt marcați, sub raport juridico-politic, de provizorat şi improvizație, multiplele încercări de normalizare a situației izbindu-se de conservatorismul unor tradiții şi individualități politico-istorice. Pierderile teritoriale suferite de stat din cauza campaniilor otomane din 1551 şi 1552, în urma cărora nu se va exercita controlul asupra Banatului de Câmpie, fac ca teritoriul actualului județ Hunedoara să se trezească amplasat foarte aproape de noua „graniță" de vest[802]. Acest lucru nu poate rămâne fără urmări. În plus, întreaga perioadă este caracterizată de „bătălii pentru domnia țării, de luptele pentru putere ale marii nobilimi împărțită în turcofilă şi germanofilă, de prezența pericolului turcesc, de răscoale țărăneşti şi lupte haiduceşti, apoi de conflicte religioase între catolici şi reformați, de asupriri şi prozelitism religios față de români, de jafuri şi prădăciuni, de ciumă şi foamete"[803].

Trebuie amintit faptul că inclusiv titulatura conducătorului a cunoscut o succesiune de „transformări", de la Ioan Sigismund Zápolya, ce îşi ia efectiv titlul de „principe" abia în 1570 (în urma Tratatului de la Speyer, până atunci el purtând denumirea de „rege al Ungariei", deşi oficial coroana ungară fusese cedată prin tratatele anterioare), trecând pe la Ştefan Báthory, numit inițial „voievod" apoi „principe" şi continuând cu urmaşii săi Cristofor şi Sigismund, ce primesc aceleaşi titluri. Abia în 1586 funcția de voievod, ca locțiitor al principelui, este desființată[804]. Bazele instituționale şi, implicit, legislative s-au format în jurul activității dietelor constituante din 1542-45 şi 1556-71, precum şi în jurul puterii centrale. S-a reînnoit pactul Stărilor (*Unio Trium Nationum*) şi a fost creat Consiliul princiar (1542), dar şi Cancelaria (1556)[805].

Din punct de vedere evenimențial, trebuie amintite, pentru această perioadă de început, câteva repere în istoria locului, ca reflectare a istoriei mai ample a Transilvaniei. Deva, spre exemplu, dar şi alte localități ale actualului județ, se afla într-o stare de decădere din punct de vedere demografic, iar dezvoltarea era în stagnare[806]. Acest fapt nu a constituit însă un impediment pentru a deveni loc de popas al reginei Izabella şi a principelui Ioan Sigismund, în 1541, însoțiți de guvernatorul George Martinuzzi şi de întreaga suită, în drumul lor spre Alba Iulia[807]. Evenimentul, căci pentru mica localitate Deva din acea perioadă trebuie să fi fost un eveniment, nu a fost unul singular, ci s-a repetat, deoarece „în anii următori, Izabella vine şi stă în mai multe rânduri la Deva. Astfel, în 1542 stă aici două săptămâni, în 1546, o lună, iar în 1549 vine şi aduce tezaurul spre a fi păzit în Cetate"[808].

În octombrie 1550, în contextul conflictului menționat anterior, se petrece un eveniment militar semnificativ chiar pe teritoriul oraşului Deva, în momentul în care Hassim, paşa de la Buda[809], vine în Transilvania cu armata şi-şi stabileşte tabăra la Lipova. De aici „a trimis o avangardă de 200 de călăreți comandați de beiul Feru, care a intrat în Deva. La auzul acestora, castelanul din Hunedoara, viteazul Ioan Török care tocmai îşi serba căsătoria, porneşte în grabă cu 113 călăreți şi 67 pedeştri la Deva. Noaptea atacă oraşul cu pedestraşii dinspre păduri şi grădini, iar călăreții ocupă barierele de intrare şi cea dinspre Cetate, pentru că jurase răzbunare turcilor care îl țineau prizonier pe tatăl său. Turcii, surprinşi, fug spre Cetate, dar la bariera de sus sunt măcelăriți cu ajutorul țăranilor localnici. În această luptă pier 88 de turci împreună cu begul lor şi patru creştini, iar turcii scăpați fug spre Lipova. Pe drum întâlnesc 500 de turci plecați în ajutorul lor, dar care auzind cele întâmplate la Deva, se reîntorc în tabără"[810]. Toate aceste conflicte au condus inevitabil la o sărăcire a populației, precum şi la o scădere demografică. Urmările nu s-au lăsat prea mult aşteptate, astfel încât se înmulțesc actele de haiducie şi de răzvrătire, iar autoritățile iau anumite măsuri în consecință. Dieta de la Cluj, din 1550-1551, dispune, printre altele, „să fie urmăriți

---

801 Szegedi Edit, *Constituirea şi evoluţia principatului Transilvaniei (1541 – 1690)*, în „Istoria Transilvaniei", p. 108.
802 *Ibidem*, p. 109.
803 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 53.
804 Szegedi Edit, *op. cit.*, p. 110.
805 *Ibidem*, p. 109.
806 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 53.
807 Veress Endre, *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában*, în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. Evkönyve", XIV, 1904, Deva, p. 55.
808 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 53.
809 Camil Mureşan, *op. cit.*, p. 510.
810 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 54.

şi pedepsiţi tâlharii şi tăinuitorii de lotri din comitatele Hunedoara şi Zarand. Toate acestea pentru că erau dese cazurile când furau şi prădau casele nemeşilor, se băteau cu ei, prindeau şi spânzurau nobili sau atacau şi furau banii adunaţi pentru tributul turcilor"[811]. Fenomenul nu era specific doar ţinuturilor hunedorene, ci se amplificase la nivelul întregului principat, spre sfârşitul secolului al XVI-lea întâlnindu-se situaţiile în care „spânzurătorile, butucii, cârligele, furcile şi toate locurile de osândă erau pline cu ţăranii iobagi, tocmai pentru a înfricoşa poporul"[812].

Scăderea demografică din această perioadă a determinat Dieta, întrunită tot la Cluj, în 1553, să ia anumite hotărâri privind o nouă conscriere a iobagilor din comitatul Hunedoara. Sărăcia este apoi cauza pentru care Dieta din Târgu-Mureş, din 1555, hotărăşte pentru acelaşi comitat Hunedoara reducerea dării „după poartă", de la 99 la 75 de denari, una dintre motivaţiile suplimentare fiind în acest caz şi o răsplată acordată populaţiei care a participat la consolidarea Cetăţii Deva sub voievodul Dobo[813].

Alte evenimente oarecum similare, asociate diferitelor campanii militare, le întâlnim şi în anii următori. Spre exemplu, în 1552, în urma ocupaţiei turceşti a Banatului şi Crişanei şi a transformării lor în paşalâc cu centrul la Timişoara, şi în special a ocupării Caransebeşului şi a Lugojului, are loc un exod de populaţie din acele zone spre ţinuturile hunedorene, cifrele fiind estimate la 100.000 de oameni cu 13.000 de căruţe[814]. În acelaşi an, 1552, este amintit faptul că „o trupă de 600 de turci şi 400 de tătari conduşi de un popă român vin să atace Deva"[815]. Toate aceste campanii au condus şi la încercări de consolidare a dominaţiei austriece, în mai multe locuri fiind adăpostite trupe imperiale. Spre exemplu, la Orăştie, s-au aflat „un număr de zece companii, în marea lor majoritate formate din soldaţi spanioli şi germani, aflaţi sub comanda contelui Helfenstein. Abuzurile repetate la care s-au dedat pe parcursul anilor au cauzat numeroase plângeri de care a fost informat şi suveranul habsburg. Magistratul orăşenesc a făcut multe intervenţii pe lângă forurile centrale ale ţării şi din Viena pentru retragerea grabnică din zonă a tuturor forţelor armate imperiale şi reinstaurarea legalităţii în Orăştie. La veştile primite, împăratul Ferdinand I dispune în 1553 ca locuitorii orăştieni pe viitor să nu mai fie prigoniţi sau constrânşi la obligaţii în natură şi bani peste sarcinile generale"[816]. De altfel, ocupaţia habsburgică dintre 1551 şi 1556 s-a dovedit a fi şi pentru ţinuturile hunedorene o perioadă extrem de apăsătoare. În timp ce comisarii imperiali Paul Bornemisa şi Georg Werner au cutreierat principatul spre a putea înştiinţa autorităţile imperiale despre resursele subsolului, despre veniturile şi domeniile fiscului[817], dar şi despre populaţia aptă a fi folosită în războaiele ulterioare, trupele lui Castaldo, estimate la aproximativ 60.000 de oameni, erau cantonate în ţinuturile hunedorene[818]. Scopul lor era să apere cetăţile din Banat şi Crişana în faţa uriaşelor forţe trimise de către Poartă, dar după cum am văzut acest lucru nu s-a întâmplat. Mai mult, documentele vremii arată că „mercenarii lui Castaldo atacau şi jefuiau satele, organizaţi în cete de câte 40-50 de oşteni (1552). Cei care încercau să se opună erau ucişi sau alungaţi, iar gospodăriile lor date pradă focului. Populaţia s-a risipit în aceste condiţii, unele sate au rămas pustii, mulţi ţărani refugiindu-se în Ţara Românească"[819].

Un personaj local extrem de controversat rămâne, pentru această perioadă a sfârşitului de secol XVI, Francisc Gesthy (1546-1595), care, în calitate de „comandant şi guvernator al Ardealului", ajunge să stăpânească Deva între 1581 şi 1585[820]. Pe de o parte, aceşti ani sunt percepuţi ca o perioadă de decădere a localităţii, libertăţile târgului fiind îngrădite la minimum, iar comportamentul său faţă de iobagi este descris în termeni duri[821]. Pe de altă parte, în timpul vieţii, pe cheltuiala lui s-a tipărit *Palia de*

---

811 *Ibidem*, p. 55.

812 *Ibidem.*

813 David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, vol. I, Bucureşti, 1967, p. 416.

814 Veress Endre, *Déva és környéke Castaldo idejében*, în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. Évkönyve", IX, 1898, Deva, p. 23, 26, 37-38.

815 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 54.

816 Anton E. Dörner, *Orăştia în epoca principatului*, în *„Orăştie 775"*, Deva, 1999, p. 22.

817 Camil Mureşan, *op. cit.*, p. 511.

818 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 54.

819 Camil Mureşan, *op. cit.*, p. 512.

820 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 54-55.

821 Veress Endre, *Oklevelek és kivonatok az Országos levéltárbol (1529-1786),* în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. Evkönyve", X, 1899, Deva, p. 81.

la Orăştie şi tot în anul 1582 s-a reabilitat Curtea Mare, amplasată pe locul actualei Magna Curia, iar prin testamentul său a dorit repararea bisericii reformate şi înfiinţarea unei şcoli la Deva[822].

Ultimele decenii ale secolului al XVI-lea se caracterizează atât prin „bătălii” confesionale, cât şi printr-o serie de conflicte între naţiuni şi chiar în cadrul acestora: „Unitatea confesională nu garanta, prin urmare, unitatea opţiunilor politice, după cum diferenţa confesională nu era un impediment în calea creării de coaliţii sau a mobilizării pentru atingerea anumitor scopuri”[823], unul dintre tipurile de conflicte apărând ca urmare a dorinţei de a participa la luarea deciziilor, atât din punct de vedere politic, cât şi religios, ambele planuri fiind la vremea respectivă strâns corelate într-o politică internă ce-şi dorea păstrarea unui echilibru între principe şi Stări. Această luptă confesională o regăsim şi pe teritoriul actualului judeţ Hunedoara. La Orăştie populaţia a scăzut drastic atât în urma războaielor sau a consecinţelor acestora, cât şi a numeroaselor incendii, precum cele din anii 1553, 1554 sau 1558, calamităţi naturale sau epidemii de ciumă (1544 şi 1577). „Acţiunile de repopulare au făcut ca în târgul multisecular să pătrundă şi elemente adepte ale cultului unitarian, care întreprind un proces de convertire a populaţiei locale. De ceea ce se întâmpla la Orăştie erau ţinuţi la curent şi conducătorii Transilvaniei. Scrisori repetate adresate orăştienilor în anii 1572 şi 1575 de voievodul Ştefan Báthory, apoi de urmaşul său, Cristofor Báthory, au deplâns fenomenul şi au cerut insistent aplanarea disputelor de ordin confesional”[824]. Acest din urmă aspect nu a putut fi pus în practică în mod exhaustiv, puterea centrală (reprezentată, între 1604 şi 1690, de către principii reformaţi), nereuşind impunerea respectivei confesiuni ca singura obligatorie. Cauze sunt multiple şi sunt atât de natură internă, cât şi circumscrise politicii internaţionale. Gabriel Bethlen, de exemplu, ia o serie de măsuri menite să restrângă apariţia altor secte sau religii, prin invocarea legii inovaţiei, care îi forţează pe aşa-numiţii sabatarieni să îmbrăţişeze una din religiile recepte.

Foto 192 – Mihai Viteazul, (1593-1601), unificatorul celor trei provincii româneşti

Foto 193 – Uciderea lui Mihai Viteazul pe Câmpia Turzii (9 august 1601)

La sfârşitul secolului al XVI-lea asistăm la o aşa-numită „criză” de autoritate politică, declanşată de Sigismund Báthory prin politica sa şovăielnică, „criză” începută la 1597 şi „finalizată” în 1604 prin izbucnirea conflictului dintre tabăra condusă de Ştefan Bocskai, prootomană, şi Habsburgi. Doi ani mai târziu, prin Pacea de la Viena (iunie 1606), Bocskai este recunoscut ca principe al Transilvaniei, dar moare pe neaşteptate, relaţiile politice dintre cele două părţi menţinându-se însă până la anul 1663[825]. După încă o perioadă în care Stările l-au ales pe Sigismund Rákóczi ca principe (1607-1608), care nu reuşeşte însă să impună o stabilitate politică, dieta din martie 1608 îl confirmă în fruntea Transilvaniei pe

822 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 55.

823 Szegedi Edit, *op. cit.*, p. 111.

824 Anton E. Dörner, *Orăştia în epoca principatului*,… p. 23.

825 Susana Andea, *Evoluţii politice în secolul al XVII-lea. De la Ştefan Bocskai la Mihail Apafi*, în „Istoria Transilvaniei”, p. 123.

Gabriel Báthory. Lucrurile nu sunt nici pe departe aşezate, în condiţiile în care tânărul principe a încercat impunerea unei politici interne autoritare, pe de o parte, iar pe de altă parte, pe plan extern, s-a ajuns la declanşarea campaniei din 1610 împotriva Ţării Româneşti. Înfrânt pe plan militar şi căzut în dizgraţia celor două mari puteri vecine, Gabriel Báthory este asasinat şi înlocuit pe scaunul principatului, în 1613, de Gabriel Bethlen. Acesta s-a născut la Ilia, localitate din actualul judeţ Hunedoara, căsătorindu-se cu Ecaterina de Brandenburg, cea care i-a succedat la conducerea Principatului Transilvaniei pentru circa un an după moartea sa. Bun diplomat, acesta a dus de la început o politică prin care s-a poziţionat de partea Imperiului Otoman şi a ţărilor române, intrând după o perioadă într-un adevărat joc politic internaţional ce a inclus o succesiune de alianţe şi conflicte între aceiaşi parteneri. Pe plan intern, diminuarea influenţei Stărilor în luarea unor decizii a realizat-o prin schimbarea funcţionării şi compoziţiei acestora, cea mai mare parte dintre membri fiind numiţi de către principe dintre dregătorii care îi erau loiali, abia o treime rămânând a fi aleşi în continuare. O serie de măsuri în domeniul fiscal, monetar, comercial, social şi militar îi sporesc principelui veniturile proprii şi, implicit, autonomia financiară faţă de Stări. Puterea centrală se întăreşte astfel treptat, pe măsură ce şi baza sa socială se lărgeşte, pentru că reformele sale au vizat categorii diverse şi domenii multiple.

Foto 194 – Gabriel Bethlen, principe al Transilvaniei (1613-1629)

Foto 195 – Castelul lui Gabriel Bethlen din Ilia

Această politică de consolidare a absolutismului princiar a luat oarecum prin surprindere clasa nobiliară. Pe de o parte, au loc înnobilări ale unor personaje provenind din rândul claselor sociale libere, se duc acţiuni concertate de atragere a nobilimii mici şi mijlocii, precum şi de sprijinire a secuilor şi a oraşelor libere. Pe de altă parte, se încearcă îngrădirea atât a privilegiilor săseşti, cât şi a puterii marii nobilimi[826]. Lucrurile s-au complicat foarte mult în timpul Războiului de 30 de ani, când Bethlen intervine de partea Uniunii Evanghelice împotriva Ligii Catolice, la un moment dat oferindu-i-se chiar coroana regală a Ungariei, pe care principele o refuză[827]. Moartea sa, în 1629, conduce însă la lupte pentru putere între facţiunile nobiliare şi la încercările habsburgilor de a recuceri Transilvania, sau de a reintra cel puţin în posesia celor şapte comitate[828]. În acelaşi timp, are loc revenirea în forţă a influenţei Stărilor, ce înlătură consecinţele reformelor lui Gabriel Bethlen şi limitează puterea princiară, exercitată până în 1630 de soţia fostului principe, Ecaterina de Brandenburg, ajutată de Ştefan Bethlen.

Revenind la familia Bethlen, trebuie spus că „între anii 1613 şi 1640 stăpânii cetăţii şi domeniului [Deva, *n. n.*], au fost principele Gabriel Bethlen şi fratele său Ştefan. În vremea acestuia, cetatea va fi reparată şi i se va construi bastionul circular. Tot el a avut meritul de a fi transformat sau de a fi reclădit Magna Curia (la 1621), motiv pentru care ea îi va purta numele. […] La 28 mai 1606, nefiind încă

826 Pompiliu Teodor, *Monarhia feudală (1601-1716)*, în „Istoria României", Bucureşti, 1998, p. 249.

827 Susana Andea, *op. cit.*, p. 127.

828 M. Berza, *Transilvania în timpul Războiului de 30 de ani*, în „Istoria poporului român", Bucureşti, 1970, p. 244.

principe, va lua parte la acea frumoasă învoială de bună vecinătate care se încheia între Transilvania şi Muntenia lui Radu-Vodă cel Mare”[829].

Gabriel Bethlen se pare că a dorit să fie rege al Ungariei, participarea Transilvaniei în campaniile Războiului de 30 de ani având la bază, printre altele, şi această motivație. „Deşi n-a izbutit – din cauza condițiilor puse de turci – să se încoroneze rege al Ungariei, a realizat totuşi importante câştiguri teritoriale, imperialii recunoscându-i, prin tratatul de la Mikulov, ratificat la 6 ianuarie 1622, stăpânirea asupra celor şapte județe limitrofe Transilvaniei şi acordându-i, pentru apărarea cetăților de la graniță, o subvenție anuală de 50.000 de florini”[830]. Principele ardelean a mai visat şi la tronul regatului cehilor, dar victoria Habsburgilor de la Muntele Alb (1620) a eliminat această posibilitate. „Spre sfârşitul domniei, el s-a gândit la coroana polonă; opoziția din Polonia i-o şi oferi; nu se ajunse însă la acțiune, deoarece firul vieții i se curmă”[831]. Se vorbeşte apoi despre planul lui Bethlen de a reuni cele trei țări româneşti şi de a deveni „rex Daciae”. „O corespondență din decembrie 1627 ne arată că el făcea în acest sens demersuri la Poartă. Turcii, care n-aveau însă nici un interes să creeze un asemenea organism puternic în coasta lor şi care nu uitaseră cele pățite sub Mihai, nu aprobară cererea. Bethlen nu încercă s-o realizeze cu armele; relațiile lui cu Muntenia şi Moldova au fost paşnice”[832]. În plus, „față de românii din Ardeal, a căror limbă o ştia din copilărie, Bethlen n-a avut o atitudine ostilă, dimpotrivă, a făcut chiar câteva gesturi de înțelegere. Astfel, cu prilejul confirmării episcopului Teofil de la Prislop, la 21 februarie 1615, el hotărăşte ca toți aceia care au înstrăinat sau vor înstrăina bunuri sau venituri ale preoților sau bisericilor româneşti să fie obligați a le înapoia numaidecât; pedeapsa, pentru neascultători, va fi de 200 de florini, dacă sunt nobili, şi de 12 florini, dacă sunt plebei”[833]. Gabriel Bethlen a murit la vârsta de 49 de ani, la 15 noiembrie 1629, în oraşul Aiud.

Următoarea perioadă, cea a domniei lui Gheorghe Rákóczi I (1630-1648), se caracterizează şi ea în faza de început prin încercările principelui de a recâştiga autoritatea pierdută, după care se observă o preocupare deosebită pentru activitatea cancelariei, dar şi pentru transmiterea informațiilor, rețeaua de poşte din această perioadă atingând cea mai mare dezvoltare şi cea mai eficientă organizare. Pe de altă parte, activitatea adunării generale a țării se diminuează cu timpul, ceea ce denotă faptul că creşte puterea şi autoritatea principelui.

Foto 196 – Gheorghe Rákóczi I, principe al Transilvaniei (1630-1648)

Foto 197 – Acaţiu Barcsay, principe al Transilvaniei (1658-1660), născut la Bârcea

829 Constantin Tănăsescu, *Date privitoare la oraşul şi cetatea Deva în secolele XVI şi XVII*, în „Sargetia”, XVIII-XIX, 1984-1985, p. 212.

830 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, Bucureşti, 2000, p. 256.

831 *Ibidem*.

832 *Ibidem.*

833 *Ibidem.*

Prestigiul principatului creşte mai ales după terminarea războiului şi încheierea Păcii de la Westfalia (1648), în ale cărei prevederi finale este consemnată şi participarea Transilvaniei la conflict. În afară de aceste evenimente, principatul a fost inclus într-o serie de relații cu celelalte două țări române, relații ce poartă denumirea de „politică de confederare"[834]. Gheorghe Rákóczi II ajunge principe în 1648, după moartea tatălui său, şi domneşte până în 1660. Una dintre cele mai importante măsuri a fost cea care prevedea sistematizarea tuturor legilor şi hotărârilor adoptate de Stări, mai precis adunarea lor într-un corpus comun, aşa-numitele *Approbatae Constitutiones* (1653)[835].

Evenimentele din timpul războiului de succesiune la tronul Poloniei s-au încheiat nefavorabil pentru principe, pacea reprezentând în fapt o capitulare soldată cu plata unor importante despăgubiri. Dar cea mai gravă dintre urmări este mazilirea principelui, în condițiile în care campania militară anterioară fusese declanşată fără acordul Porții. Puterea suzerană are astfel deschisă calea pentru o intervenție în Transilvania, iar sub presiunea acesteia este ales principe Francisc Rhédei. Rákóczi II revine în 1658, tot fără acordul Porții, dar în fața amenințării cu transformarea țării în paşalâc, Stările îl „aleg" principe „pe fostul ban al Lugojului şi Caransebeşului, nobilul calvin de origine română Acațiu Barcsay (23 august 1658)"[836].

Crescut şi educat politic la curtea Rákóczeştilor, Acațiu Barcsay a fost răsplătit pentru meritele sale cu demnitatea mai sus amintită, de ban al Lugojului şi Caransebeşului, precum şi cu aceea de comite al Hunedoarei. În anii 1653 şi 1655-1657, îl regăsim în funcția de preşedinte la Tabla princiară[837]. Ajuns principe prin voința turcilor victorioşi în campania din 1658, marele vizir Mehmet Köprülü îi impune condiții extrem de grele, precum cedarea cetăților Ineu, Lugoj şi Caransebeş, statutul Transilvaniei fiind coborât cu o treaptă, la nivelul Țării Româneşti şi al Moldovei. Esențial rămâne însă faptul că se evită transformarea țării în paşalâc[838]. Din păcate, se explică astfel de ce Barcsai nu a fost agreat de către Stări, mai ales în condițiile în care, în 1660, Transilvania pierde şi cetatea Oradea cu împrejurimile. „Lipsit de sprijinul larg al stărilor, divizate în a-l susține pe el sau pe Gheorghe Rákóczi, [...], în absența armatei proprii şi a resurselor financiare necesare angajării de mercenari, pentru a face față pericolului de atac reprezentat de Rákóczi, apelează la ajutor turcesc"[839]. Abilitățile sale diplomatice sunt recunoscute şi prin faptul că a reuşit să încheie tratate de alianță cu Gheorghe Ghica, domnul Moldovei, şi mai greu cu Mihnea al III-lea, al Țării Româneşti, printre urmările importante ale unor asemenea demersuri numărându-se şi eliberarea unor nobili ardeleni din robia tătară, precum Ioan Kemény sau Mihail Apafi. Pe de altă parte, Barcsay încearcă şi o apropiere de Viena, ca posibil aliat împotriva lui Rákóczi, nerenunțând nici la bunele relații cu Poarta sau cu domnii români ajunşi pribegi prin Transilvania. Indecis dacă să mai păstreze puterea şi nereuşind să strângă tributul promis, Acațiu Barcsai este înlocuit pe tronul Transilvaniei în urma unei acțiuni în forță, de către Gheorghe Rákóczi al II-lea, care este recunoscut de Stări în august 1659. Politica antiotomană a acestuia determină o intervenție a turcilor, ce îl readuc pe tron pe Barcsay. Gheorghe Rákóczi al II-lea moare la 8 iunie 1660, la Oradea, în urma rănilor primite în confruntările militare, iar susținătorii lui se regrupează în jurul fostului său general, Ioan Kemény, care începe să fie sprijinit şi de nobili şi de secui, nemulțumiți de faptul că Barcsay îi impune la dări pentru a putea plăti tributul restant[840]. După abdicarea sa, la 31 decembrie 1660, stările îl aleg la 1 ianuarie 1661 principe pe Kemény, care încearcă chiar asasinarea lui Acațiu Barcsay. Acesta moare însă la 22 ianuarie 1662, în lupta de la Seleuşul Mare, lângă Sighişoara, într-o nouă încercare de a relua tronul[841]. Pe plan financiar, toate aceste conflicte au avut urmări dintre cele mai nefaste pentru Transilvania: plata unei despăgubiri de 500.000 de galbeni, ridicarea tributului la 40.000 de galbeni, desființarea sistemului de apărare bazat pe cetățile de graniță[842]. Printre acțiunile lui Barcsay care merită a fi amintite se numără şi

834 Susana Andea, *op. cit.*, p. 131.

835 Vezi, printre altele, *Constituţiile Aprobate ale Transilvaniei, 1653,* ediţie îngrijită de Liviu Marcu, Cluj-Napoca, 1997.

836 Susana Andea, *op. cit.*, p. 134.

837 Suzana Andea, *Instituţii centrale şi locale în Transilvania*, în „Istoria Românilor", vol. V, „O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)", Bucureşti, 2003, p. 706.

838 Suzana Andea, Avram Andea, *Principatul Transilvaniei în vremea Rákóczeştilor,* în „Istoria Românilor", vol. V, Bucureşti, 2003, p. 199.

839 *Ibidem.*

840 *Ibidem*, p. 200.

841 Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. III, Bucureşti, 2000, p. 260.

842 Susana Andea, *op. cit.*, p. 136.

confirmarea în funcția de mitropolit a lui Sava Brancovici, sub autoritatea căruia include şi Țara Făgăraşului, la 9 ianuarie 1659, eliminând astfel, pentru un timp, jurisdicția Consistoriului reformat asupra bisericii ortodoxe[843]. Mai mult, prin privilegiul din 15 martie 1659, întreaga preoțime din Transilvania şi Partium era scutită de orice dijme şi none din semănături şi animale[844]. În planul învățământului, trebuie precizat că, în urma trecerii la calvinism a unei părți a populației româneşti din zonele Caransebeşului, Hațegului, Orăştiei şi Făgăraşului, se înființează centre de învățământ în limba română la Lugoj, Caransebeş, Hațeg, Orăştie, Alba Iulia şi Făgăraş, ele beneficiind la un moment dat de sprijinul substanțial oferit de Acațiu Barcsay[845].

Situația rămâne extrem de dificilă şi în primii ani ai domniei lui Mihail Apafi (1661-1690). Ajuns principe „prin reprezentanții sultanului şi simulacrul unei alegeri dietale"[846], Apafi era preocupat mai mult de îndeletniciri intelectuale. Treptat, mai ales după Pacea de la Vasvár (1664), ce pune capăt luptelor dintre Imperiul Habsburgic şi Imperiul Otoman, situația politică trece de la anarhie la un regim de autoritate princiară ce se menține până la 1685, când trupele austriece vin în Transilvania. Din acest an, puterea principelui scade treptat, frâiele conducerii fiind controlate de către Mihail Teleki, liderul aşa-numitei Ligi Blestemate, cel care a jucat rolul esențial în tratativele privind statutul Transilvaniei sub Habsburgi şi care luase legătura cu Curtea Imperială încă din timpul asediului Vienei din 1683[847]. Din fericire, o serie dintre măsurile luate de el pe plan economic pentru refacerea situației principatului au avut un rol important în consolidarea independenței financiare. Printre altele se introduc culturile de porumb, se relansează producția economică, se revine la o situație demografică satisfăcătoare. În plus, venituri importante sunt aduse de exploatările de aur şi argint, printre care şi cele de la Baia de Criş, de fier (Ghelari şi Teliuc) ori de mercur. Veniturile vămilor au fost arendate, iar dijmele bisericeşti secularizate au intrat în subordinea principelui[848].

Influența habsburgică în Transilvania capătă o nouă turnură după înfrângerea turcilor în bătăliile de la Viena (1683), Buda (1686) şi Mohács (1687). Deja supremația militară a Habsburgilor în fața Otomanilor nu mai putea fi pusă la îndoială. O serie de inițiative diplomatice, concretizate în tratate, dublate de o forță militară în continuă înaintare, au condus la impunerea Vienei şi în Transilvania. Aşa-numitul „acord hallerian", semnat de reprezentanții stărilor la 28 iunie 1686, la Viena, consfințea succesele politicii imperiale. Moartea lui Apafi determină un moment de cumpănă şi alte conflicte. O contraofensivă otomană în Transilvania părea iminentă, astfel încât generalul Caraffa îi propune împăratului trecerea Principatului sub autoritatea directă a Curții Vieneze[849]. În plus, el solicită, pentru o mai eficientă apărare, pe lângă trupe bine pregătite şi numeroase, şi întărirea cetăților şi consolidarea oraşelor cu ziduri. Printre acestea din urmă se afla inclus şi oraşul Deva, alături de Braşov, Bistrița, Cluj, Sibiu sau Gherla. Prudența a fost însă cuvântul de ordine la Curtea Imperială, astfel încât se adoptă o soluție mai flexibilă, „care să ofere aparența asigurării vechilor drepturi politice şi economice". Prin urmare aşa ia naştere *Diploma leopoldină*, ratificată la 4 decembrie 1691[850], un document în 18 puncte care reglementa relațiile politice, juridice şi economice ale Principatului cu Imperiul Habsburgic, mai precis se contura în mod clar politica amestecului direct al Curții Imperiale în problemele interne ale Transilvaniei. Pe baza acestui act a fost înființat Guberniul, noua putere executivă a țării, la 9 aprilie 1692. Începând cu anul 1697, se schimbă total şi politica economică față de principat, datorită în principal încheierii conflictului dintre habsburgi şi otomani în zona de vest, odată cu victoria de la Zenta (4 septembrie), pentru ca totul să fie consfințit oficial prin Pacea de la Karlowitz, parafată în anul 1699. Urmarea a fost o politică internă mai dură în teritoriile mai noi incluse în imperiu şi începutul încercărilor de a pune capăt sistemului economic învechit care funcționa în Transilvania[851].

843 Avram Andea, *Biserica românilor transilvăneni în secolul al XVII-lea şi Unirea cu Roma*, în „Istoria Românilor", vol. V, Bucureşti, 2003, p. 789.
844 *Ibidem*, p. 791.
845 Ovidiu Mureşan, *Cultura românilor*, în „Istoria Românilor", vol. V, Bucureşti, 2003, p. 917.
846 Pompiliu Teodor, *Monarhia feudală (1601-1716)*, în „Istoria României", Bucureşti, 1998, p. 263.
847 Magyari András, *Ocuparea militară a Transilvaniei la sfârşitul secolului al XVII-lea*, în „Istoria Transilvaniei", p. 346.
848 Susana Andea, *op. cit.*, p. 137-138.
849 *Ibidem*, p. 140.
850 Magyari András, *op. cit.*, p. 350.
851 *Ibidem,* p. 354.

Legat de anul 1697 şi de campania generalului Caraffa în Transilvania, trebuie spus că trupele imperiale ocupă atât oraşul Deva, cât şi cetatea şi instaurează noua stăpânire. Pe de o parte, există informaţii că starea generală a populaţiei se înrăutăţeşte, dar pe de altă parte tot în această perioadă se construiesc biserici, se întăresc fortificaţiile cetăţii, iau avânt meseriile şi comerţul[852].

În ceea ce priveşte problemele religioase, sunt necesare câteva precizări succinte. Nu trebuie să uităm de momentul apariţiei Reformei în Transilvania, ce a fost susţinută în principal de saşi, prin structurile oraşelor săseşti, dar şi de domeniile cetăţilor, ceea ce a condus şi la conflicte. Braşovul devine oraş reformat încă din 1542, iar deciziile Universităţii Săseşti, din 1544 (pentru oraşe) şi 1545 (pentru sate), au condus la impunerea acestei mişcări şi pe teritoriul actualului judeţ Hunedoara. Mai mult, tot în 1545 are loc şi primul sinod reformat, al comunităţilor maghiare la Ardud, la care au participat şi reprezentanţi din zona hunedoreană. Până la anul 1570 Reforma a pătruns în toate scaunele săseşti şi în comitate[853]. Faptul nu putea rămâne fără urmări din partea puterii (catolice), ceea ce a condus la apariţia unei controverse. S-a încercat păstrarea vechii ordini prin hotărâri dietale, însă intervenţii violente în această problemă religioasă nu s-au înregistrat, în mare parte şi datorită pericolului otoman care nu prea dădea răgaz puterii să se războiască cu proprii supuşi, mai ales că o parte dintre castelanii puternici îmbrăţişaseră ideile Reformei. Printre aceştia s-a numărat şi Valentin (Bálint) Török (1529-1562), tatăl castelanului Ioan Török de la Hunedoara, pomenit mai sus.

Foto 198 – Castelul de la Hunedoara după incendiul din 1854

Până la 1556 devenise clar pentru autorităţi că în Transilvania nu mai putea fi vorba despre o uniformitate confesională, astfel încât Dieta de la Sebeş, desfăşurată sub patronajul guvernatorului Petru Petrovics, consfinţeşte noua orientare în politica religioasă a Principatului, ce tinde să devină protestant. Cu toate acestea problemele nu dispar, căci apare schisma din interiorul bisericii protestante, dar pacea religioasă este restabilită curând[854], prin sinodul de la Aiud, reunit în urma Dietei de la Sighişoara. Momentul esenţial îl constituie însă recunoaşterea celor patru religii recepte (catolicismul, calvinismul, luteranismul şi antitrinitarianismul), în anul 1595. Religia ortodoxă rămânea una tolerată, aflată la mâna principelui. Până să se ajungă însă în acest punct, istoria bisericească din Transilvania mai consumă încă un episod ce trebuie menţionat, şi anume cazul reformatorului Francisc David, care a murit în 1579 la Deva, după ce fusese judecat de Dieta transilvană pentru „inovaţie". „Legea inovaţiei" fusese adoptată cu şapte ani înainte, prin ea se interzicea orice inovaţie de la sistemul doctrinar existent şi îl obliga pe principe să-i pedepsească pe toţi cei care nu dădeau ascultare. „Reformatorul clujean, care prin

852 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 71.
853 Szegedi Edit, *op. cit.*, p. 112.
854 *Ibidem*, p. 113.

continuarea reflecției teologice a ajuns de la respingerea doctrinei trinității şi a cristologiei ortodoxe la nonadorantism, a fost denunțat de coreligionarii săi care se temeau că, prin această evoluție, întreaga mişcare antitrinitariană va fi periclitată. Principele Cristofor Báthory a preluat inițiativa lui Giorgio Biandrata, colegul şi apoi rivalul lui David, convocând dieta la Alba Iulia. Condamnarea lui Francisc David s-a făcut deci cu acordul bisericii pe care o păstorise şi al Stărilor majoritar protestante, chiar dacă principele a fost cel care a convocat Dieta"[855].

Politica religioasă oficială a principatului a suferit un şoc în timpul scurtei domnii a lui Mihai Viteazul, când s-a încercat schimbarea sistemului Stărilor (mai puțin) şi a confesiunilor (în mod radical). Astfel, calvinismul şi antitrinitarianismul au fost scoase în afara legii, iar ortodoxia devenea religie receptă. „Măsurile anticalvine ale lui Mihai Viteazul atestă o convergență de interese între ortodoxie, catolicism şi Habsburgi, în care principele vedea un suport în războiul antiotoman. […] Or, în condițiile în care sistemul de Stări nu putea să fie modificat, integrarea românilor ortodocşi în rândul religiilor recepte putea constitui o deschidere spre considerarea lor ca element politic"[856]. Tradiția politică şi religioasă a fost restabilită însă în urma răscoalei conduse împotriva Habsburgilor de către Ştefan Bocskai (1604-1606), şi se va menține, în linii mari, până la sfârşitul secolului al XVII-lea.

Supremația pe plan militar a Curții vieneze, înregistrată la sfârşitul secolului al XVII-lea, îşi va pune amprenta asupra Europei Centrale, zonă ce va intra pentru o lungă perioadă în stăpânirea Habsburgilor. Autoritățile Principatului pe de o parte au amânat cât au putut mai mult ratificarea tratatelor cu Habsburgii, iar pe de altă parte s-a încercat păstrarea contactelor cu turcii, tocmai în vederea păstrării situației de până la sfârşitul secolului XVII. În cele din urmă însă, prin *Diploma leopoldină* se reaşază, pe alte baze, raporturile Transilvaniei față de imperiu. „Deşi *Diploma leopoldină* cuprindea revendicările mereu afirmate ale stărilor din Transilvania, în fiecare paragraf s-au introdus şi formule care asigurau, la nevoie, amestecul nemijlocit al Curții. […] În general, se constată că *Diploma leopoldină* lăsa Curții vieneze posibilitatea să se amestece în mod direct în toate problemele politice ale Transilvaniei. Prin urmare, împăratul avea asigurate atât funcția de conducere, cât şi de control"[857]. Diploma va constitui, pentru un secol şi jumătate, o aşa-numită bază constituțională a principatului. În cele din urmă, actul stipulează în principiu tradițiile țării în privința autonomiei şi statutului, dar reconfirmă o stare de lucruri anormală în ceea ce priveşte națiunile recunoscute sau religiile recepte din Transilvania[858]. Aceste evenimente nu au determinat însă o resemnare a transilvănenilor, iar acțiunile ulterioare confirmă acest fapt. Ne referim aici la aşa-numita răscoală antihabsburgică din anii 1703-1711 condusă de Francisc Rákóczi al II-lea şi determinată de „nemulțumirea stărilor din Ungaria Superioară față de politica absolutistă a habsburgilor, care lăsa să se întrevadă tendința de micşorare a privilegiilor nobilimii, iar prin acțiunea de catolicizare leza interesele calvine"[859]. În general, în toate teritoriile „eliberate", Curtea de la Viena a încercat să înlocuiască vechile structuri politice şi economice, cuvântul de ordine fiind centralizarea. „Fenomen pozitiv al dezvoltării istorice din epocă, a primit în acest caz un conținut negativ, deoarece a cuprins şi teritorii ca Boemia, Ungaria şi Transilvania, țări cu o îndelungată tradiție statală independentă şi cu o populație etnic diferită față de cea a provinciilor austriece. Trăsătura negativă amintită primeşte un accent şi mai pronunțat datorită proiectelor Camerei aulice de a transforma aceste teritorii în piață de desfacere şi în sursă de aprovizionare cu materii prime pentru industria manufacturieră austriacă în dezvoltare"[860].

Unul dintre cele mai grave aspecte este cel al introducerii sistemului de responsabilitate colectivă în privința colectării impozitelor, ceea ce a generat reacții violente, în condițiile în care oricum decăderea economică a țării condusese la o scădere drastică a nivelului de trai. „Din analiza izvoarelor istorice reiese că între 1685 şi 1702 capacitatea economică a populației Transilvaniei a scăzut cu peste două ori şi jumătate, iar numărul țăranilor complet sărăciți a crescut de patru ori. Pe lângă aceasta, regimentele

855 *Ibidem*, p. 115.

856 Pompiliu Teodor, *Pro Rebuplica Christiana*, în „Istoria României", Bucureşti, 1998, p. 235.

857 Andrei Magyari, *Începutul regimului habsburgic*, p. 373-374.

858 Ştefan Pascu, *Care a fost statutul Transilvaniei sub dominaţia habsburgică?* în „Ce este Transilvania? Was ist Siebenbürgen?", Cluj-Napoca, 1983, p. 97.

859 Pompiliu Teodor, *Secolul luminilor în ţările române*, în „Istoria României", Bucureşti, 1998, p. 290.

860 Andrei Magyari, *Începutul regimului habsburgic*, p. 375.

cutreierau ţara în lung şi în lat, tot ce consumau luau fără să plătească”[861]. Cel care preia conducerea opoziţiei împotriva habsburgilor este Francisc Rákóczi al II-lea, în familia sa existând o adevărată „tradiţie” în acest sens, mulţi dintre membrii familiei având de suferit din cauza poziţiei lor antihabsburgice. În primăvara anului 1703, Rákóczi încearcă să atragă de partea mişcării atât mica nobilime, cât şi ţărănimea, prin aşa-numita Proclamaţie de la Brezan, din 6 mai 1703, apoi prin Patenta de la Vitiş, din 28 septembrie din acelaşi an, conţinând printre prevederi scutirea de prestaţiile feudale a tuturor iobagilor care vor participa la susţinerea cauzei. „Transilvania ajunge de fapt centrul luptei antihabsburgice, datorită nemulţumirilor stărilor, în marea lor majoritate protestante, reticenţelor provocate de Unirea bisericească şi a unor cauze de ordin social”[862].

Răscoala izbucneşte la 21 mai 1703 şi cuprinde comitatele Ugocea, Bereg, Sătmar şi Maramureş, precum şi parte din districtul Chioar. În iulie-august evenimentele ating şi Bihorul, iar ulterior răsculaţii preiau controlul chiar şi asupra vechii Pannonii, unităţi ale armatei lui Rákóczi, în număr de 70-80.000, ajungând până pe teritoriul austriac. În Transilvania, mişcarea capătă „un pronunţat caracter antifeudal”, în condiţiile în care structura socială a populaţiei conducea inevitabil la o asemenea punere a problemei. Printre cele mai defavorizate zone se numără şi comitatul Hunedoarei, astfel încât, din cauza politicii economice a Curţii Imperiale, ţăranii liberi şi mica nobilime ajung în pragul ruinării[863].

Printre evenimentele ce merită menţionate se numără episoadele cu trupele secuieşti şi austriece trimise împotriva răsculaţilor. Unele se alătură răsculaţilor, altele sunt nimicite de răsculaţi, precum cea trimisă cu scopul împrăştierii răzvrătiţilor în Zarand şi care a fost înfrântă la 19 septembrie 1703, lângă Brad[864]. Nu insistăm asupra tuturor evenimentelor răscoalei antihabsburgice, mai ales că cele mai multe dintre ele se petrec în alte zone ale Transilvaniei. Trebuie totuşi precizat că alegerea lui Rákóczi pe tronul Principatului a contribuit la reducerea tensiunii, unele dintre acţiunile lui vizând îmbunătăţirea situaţiei ţărănimii sau anumite reglementări în domeniul religios. Tot în cadrul aceleiaşi mişcări, trebuie menţionată asedierea vreme de patru luni a cetăţii Deva, în anul 1706, de către armata lui Rákóczi[865].

Cu timpul lucrurile degenerează, în special din cauza nemulţumirii iobagilor. În plus, relaţiile internaţionale complicate contribuie şi ele la eşecul cauzei, singurele care oferă ajutor fiind Ţara Românească şi Moldova. Cu timpul, teritoriile aflate sub controlul răsculaţilor se reduc semnificativ, astfel încât după 1708 şi „baza materială” a mişcării se epuizează[866]. Entuziasmul armatei şi forţa militară sunt din ce în ce mai precare, prin urmare câştigă tot mai mult teren tabăra ce avea în vedere încheierea păcii cu Viena. Evenimentul se va petrece abia în 1711, la Satu Mare, pacea fiind semnată de contele Károlyi Sándor[867]. Condiţiile actului prevăd, printre altele, că nobilimea participantă la răscoală va fi iertată, în schimb o serie de privilegii politice sunt pierdute în favoarea puterii centrale. Se recunoaşte astfel introducerea sistemului absolutist austriac.

Din nefericire, deşi respectat „în litera lui”, conţinutul *Diplomei leopoldine* a fost cu timpul tot mai mult încălcat. Chiar dacă instituţiile ca atare au fost menţinute, ele garantând într-un fel autonomia Principatului, substituirea funcţiilor acestor instituţii s-a făcut treptat, astfel încât să devină organe ale politicii absolutiste[868]. Lucrurile nu decurg fără evenimente şi tulburări pe plan local, astfel încât la 1721 găsim Cetatea Devei din nou cucerită, de data aceasta de către trupele ţăranilor răsculaţi din Dobra[869]. La 1744, o altă răscoală, de data aceasta declanşată pe bază religioasă, cea a lui Visarion Sarai, cuprinde şi ea Deva şi împrejurimile. Nici activitatea călugărului Sofronie din Cioara nu rămâne fără urmări, acesta poposind de mai multe ori în zonă şi „de aici a trimis el, în 6 octombrie 1759, cunoscuta proclamaţie către locuitorii din Brad şi Zarand prin care îi îndemna să-şi păstreze credinţa străbună şi să-l caute la Deva”[870].

861 *Ibidem*, p. 376.
862 Pompiliu Teodor, *Secolul luminilor în ţările române*, p. 290.
863 Andrei Magyari, *op. cit.*, p. 379.
864 *Ibidem*.
865 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 71.
866 Andrei Magyari, *op. cit.*, p. 383.
867 George Bariţiu, *Părţi alese din istoria Transilvaniei cu două sute de ani din urmă*, vol. I, Sibiu, 1890, p. 261.
868 Şerban Papacostea, *Transilvania sub regimul absolutismului habsburgic*, în „Istoria poporului român”, Bucureşti, 1970, p. 281.
869 Victor I. Şuiaga, *op. cit.*, p. 72.
870 *Ibidem*.

Tot legat de această mişcare, un an mai târziu nobilii din conducerea comitatului Hunedoara primesc un memoriu prin care li se cerea „libertate religioasă" şi „dreptate socială" din partea unei delegații de țărani[871]. Din punctul de vedere al organizării politice, Transilvania îşi va păstra statutul de Principat până la anul 1765, când Maria Tereza decide ridicarea sa la rangul de Mare Principat[872]. Interesant este faptul că şi în plan religios, după o perioadă de toleranță religioasă, autoritatea imperială îşi face simțită prezența prin încercările de consolidare a catolicismului în noile teritorii. Unirea cu Biserica Romei a unei părți a românilor ortodocşi se înscrie tocmai în această politică religioasă. Aşa cum am precizat deja, titlul de principe devine atributul împăratului, astfel încât conducerea efectivă a țării este încredințată unor guvernatori, ale căror competențe sunt limitate totuşi, ei guvernând doar în numele împăratului. Pentru o viziune de ansamblu asupra succesiunii respectivei instituții, trebuie consultate listele întocmite de R. Kutschera[873] şi H. Klima[874], concluzia fiind că erau oameni fideli împăratului şi îndrumați prin Cancelaria Aulică a Transilvaniei, instituție creată încă de la 1694.

În ceea ce priveşte nobilimea maghiară, aceasta „reuşeşte să-şi mențină – pentru primele decenii după 1711 – pozițiile ei în comitate. Comitatele apusene, care în vremea Principatului de sine stătător au format „Părțile" (*Partium*), sunt treptat desprinse de Transilvania şi trecute în subordinea Consiliului Locumtenențial de la Buda: mai întâi Sătmarul şi Bihorul, apoi, în 1732, Maramureşul, Crasna, Solnocul de Mijloc şi Chioarul, Zarandul şi Aradul, unele dintre acestea fiind reținute prin câte o jumătate din cuprinsul lor la Principat. În comitatele de interior (Solnocul Dinlăuntru, Dobâca, Cluj, Turda, Alba, Hunedoara) nobilimea încearcă, în fața presiunii Curții imperiale, să-şi mențină autonomiile teritoriale şi locale şi privilegiile mai vechi. Va refuza ingerințele Curții din Viena în sfera raporturilor domeniale, invocând întotdeauna situația mai veche, prevederile din Aprobate şi Compilate, precum şi garanțiile obținute şi acordate prin *Diploma Leopoldina* din 1691"[875].

Căile de consolidare a regimului habsburgic în Transilvania rămân administrația şi biserica. Catolicismul trebuia resuscitat, astfel încât „sunt restituite cultului catolic unele din mai vechile biserici preluate de reformați, şi după 1711 este tot mai mult protejată confesiunea catolică, aparținătorii acesteia fiind ridicați prioritar în funcții civile şi militare din Principat. Prin sprijinul acordat noii Biserici româneşti, cea Unită (greco-catolică), imperiul încerca să-i atragă pe români de partea lui şi să schimbe raportul dintre religiile recepte ale Principatului, întărind catolicismul pentru a slăbi astfel confesiunile reformate, pe cea calvină îndeosebi, de care ținea nobilimea maghiară, dar şi pe cea ortodoxă, cu puternice legături în Țara Românească şi Moldova"[876].

Primii episcopi uniți, Atanasie Anghel şi Ioan Giurgiu-Patachi, se interesează, la începutul secolului al XVIII-lea, mai mult de „reorganizarea, înzestrarea şi consolidarea propriei instituții episcopale", astfel încât lasă în plan secund punerea în practică a beneficiilor politice prezente în actul promulgat de împăratul Leopold la 1701. Prin urmare, nici Curtea de la Viena nu e interesată de respectarea promisiunilor, mai ales în condițiile unei opoziții a Stărilor şi a problemelor de pe plan internațional[877]. Abia Inochentie Micu, după ce ajunge episcop unit de Făgăraş în 1729, demarează o campanie de „emancipare politico-națională" a românilor ardeleni. Deşi copleşit de ostilitățile de la Curtea Imperială şi vizat în permanență de uneltirile adversarilor, el a reuşit totuşi, „în cele câteva decenii de activitate petiționară, să conceapă obiectivele luptei naționale, să ofere acesteia un program politic bine articulat şi modern argumentat care va rămâne drept moştenire generațiilor viitoare, cu deosebire celei suplicante de la 1791"[878]. Printre acțiunile sale reprezentative se numără înființarea şcolilor pentru românii uniți, de la Alba Iulia, Hunedoara şi Făgăraş[879], având principal scop educarea şi instruirea clerului. Pe de altă parte s-a preocupat şi de soarta nobilimii române din comitatele Făgăraş,

871 Silviu Dragomir, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII*, vol. 1, Sibiu, 1920, p. 138.

872 Nicolae Edroiu, *Transilvania*, în „Istoria Românilor", vol. VI, „Românii între Europa clasică şi Europa Luminilor (1711-1821)", Bucureşti, 2002, p. 41.

873 R. Kutschera, *Guvernatorii Transilvaniei. 1691-1774*, în „AIIN", 9, 1943-1944, p. 133-222.

874 H. Klima, *Guvernatorii Transilvaniei. 1774-1867*, în „AIIN", 9, 1943-1944, p. 225-328.

875 Nicolae Edroiu, *Consolidarea regimului habsburgic*, p. 529.

876 *Ibidem*, p. 530.

877 Avram Andea, *Programul lui Inochentie Micu*, în „Istoria Românilor", vol. VI, „Românii între Europa clasică şi Europa Luminilor (1711-1821)", Bucureşti, 2002, p. 533.

878 Avram Andea, *Programul lui Inochentie Micu*, p. 540.

879 *Ibidem*, p. 534.

Hunedoara şi Chioar, dar şi din celelalte comitate, districte şi scaune ale țării, motiv pentru care cere o reprezentare corespunzătoare în Guberniu şi în Dietă. „Dintre nobilii români cere să fie numiți trei asesori la Tabla Regească din Mediaş, căpitanii supremi ai cetăților Făgăraş şi Chioar, la fel şi comitele suprem al comitatului Hunedoara”[880].

Prin activitatea sa, Ioan Inochentie a avut în vedere atribuirea drepturilor promise românilor prin cea de-a doua diplomă a Unirii religioase, însă nu a ignorat nici actele vechi, precum diploma privilegiată a saşilor din 1224, în care printre altele se regăseşte şi atestarea documentară a Orăştiei[881]. „În interpretarea episcopului român, privilegiile şi drepturile Pământului pretins Săsesc s-ar cuveni, în egală măsură, tuturor locuitorilor săi, indiferent de calitatea lor de saşi, români sau secui”[882]. Mai mult, el cere pentru clerul şi nobilii greco-catolici „recunoaşterea ca a patra națiune politică, egală în drepturi cu celelalte trei din sistemul constituțional al Transilvaniei”[883]. Toate acestea au condus la o serie de atitudini ostile îndreptate împotriva episcopului, care va muri pe 23 septembrie 1768, în exil la Roma.

880 *Ibidem*, p. 535.
881 Ion Iliescu, Tiberiu Istrate, *Orăştie. 750 de ani*, Deva, 1974, p. 44.
882 Avram Andea, *Programul lui Inochentie Micu*, p. 536.
883 *Ibidem*, p. 537.

RĂSCOALA ŢĂRANILOR ROMÂNI, DIN 1784, CONDUSĂ DE HOREA, CLOŞCA ŞI CRIŞAN, ÎN COMITATELE HUNEDOARA ŞI ZARAND

Momentul 1784 marchează punctul maxim de criză, de dezechilibru între paroxismul la care regimul iobăgiei a evoluat şi gândul contrar, de emancipare, la care masa supuşilor a răspuns într-un moment propriu unei asemenea ridicări. Rădăcinile răscoalei de la 1784 trebuie căutate şi în evoluția poporului român însuşi, în particularitățile iobăgiei sale, în lupta lui proprie de emancipare.

Cauzele adânci ale răscoalei din 1784 rezidă în gravul sistem al şerbiei din Transilvania şi mai ales datorită agravării lui, în cursul secolului al XVIII-lea, în conflictul dintre iobagi şi nobili. Şerbia era originea răului, ea este povara cea mai apăsătoare, ea face pentru supus aerul înăbuşitor, patria nesuferită – susținea generalul austriac Hadik, într-un memoriu din 1768[884]. Țăranul român era extenuat prin muncile nesfârşite: arat, semănat, cărat, treierat, cărat la târg, la moară, lucru la vie, cărături de vin, cosit, cărat de fân, tăiat, cărat de lemne, lucru la grajd, în pivniță, în casă etc. Om şi vite trebuiau să îndure în slujbele iobăgeşti, în timp ce economia lui suferă, iar familia flămânzeşte acasă. Se adăugau cărăuşiile lungi, mai ales când stăpânul călătoreşte în treburi oficiale, la comitat, la scaun, la Guvern, la Tabla regească. De multe ori supusul trebuia să meargă şi 10-12 mile, peste două sau trei comitate cu vitele şi cu carul său[885].

Şi alți generali austrieci fac rapoarte în care descriu situația de nesuportat a țăranului iobag din Transilvania. Memoriul amplu al generalului Preiss relata următoarele: „De fapt supusul transilvănean sau iobagul este în ceea ce priveşte starea sa, cel mai nenorocit țăran ce poate fi găsit pe lume. În afară de viața sa, pe care şi-o ține cu sudoare şi în cea mai neagră mizerie, nu are nimic ce să-şi aparțină personal. El poate fi primit ca un adevărat sclav al domnului său pământesc.

Foto 199 – Cloşca (1747-1785)

Foto 200 – Horea (1730-1785)

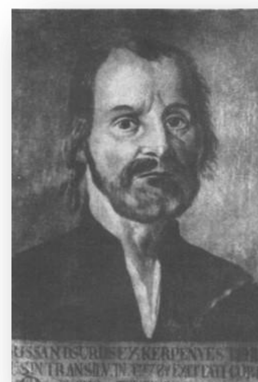

Foto 201 – Crişan (1732-1785)

În afară de robotele nesfârşite, pe care trebuie să le presteze cu vitele sau cu palmele săptămâni de-a rândul, iobagul trebuia să facă şi alte servicii fără cea mai mică retribuție, ba uneori fără nicio hrană. Dacă domnul său lipseşte, stă în capitală sau altundeva, trebuie să-i strângă victualii pe şase, opt sau mai multe zile, să-şi ruineze vitele, carul, să-şi neglijeze mica sa economie de casă, să-şi lase totul baltă. La cea mai mică abatere e aruncat de domnul său în aşa-numita temniță, care nu e decât o scobitură sub pământ, întunecoasă şi respingătoare, de unde nu mai vede lumina zilei până la eliberarea sa, lucru care se întâmplă foarte târziu. Pus în libertate nu-şi duce viața mai bine decât o vită, cu un cuvânt, necazurile şi

884 David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum,* Bucureşti, 1984, p. 245.

885 *Ibidem*, p. 246.

poverile impuse supuşilor de domnii lor pământeşti sunt fără sfârşit, iar excesele la care sunt supuşi pur şi simplu de necrezut”[886].

Într-adevăr „mâinile românilor întreţin drumurile şi căile, ei aduc locuitorilor produse de folosință din cei mai îndepărtați munți, ei cultivă partea cea mai mare a câmpurilor, viilor, ei sunt principalul temei al cărăuşitului, de la ei curge cea mai mare parte a dărilor în casieriile principelui, din aceste mâini vin cele mai multe venituri camerale, din creşterea vitelor şi păşunatul cerut de ele, din rândul românilor se recrutează soldatul, din rândul lor se asigură considerabilele transporturi de sare. Acest popor este cel care scormoneşte munţii şi prăpăstiile pentru a scoate din inima pământului preţioase minereuri spre folosul statului şi al principelui. Este cu totul neîndoielnic că tocmai acest popor care îndură atâtea chinuri e cel mai indicat pentru utilizarea în scopul bunăstării generale şi tocmai de aceea merită o atenție cu totul deosebită grijă pentru el în viitor”[887]. Imaginea țăranului şi a gospodăriei sale arăta în felul următor: „Casă mizeră care prea puțin apără de frig, îmbrăcăminte tot atât de mizeră, o femeie uscată de sărăcie, copii nevoiaşi, câmpuri pe jumătate pustii, cămări goale, vite vlăguite, sunt o privelişte de chin şi nicidecum de speranță în vreo schimbare a ororii vieții”[888]. Chiar şi împăratul Iosif al II-lea remarca cu prilejul vizitelor sale în Transilvania că „iobagul este un sclav al domnului său, el n-are nici mijloc de existență, trebuie să slujească mult sau puțin, după bunul plac, cum şi unde vrea domnul său”[889].

Împăratul Iosif al II-lea, străbătând Transilvania în anul 1773, comunica cele văzute într-un raport înaintat Consiliului de stat din Viena, în care scria: „Ţara este fără îndoială frumoasă şi bună, numai trebuie ajutor, paleativele sunt desigur neîndestulătoare, dat fiindcă sunt şi suflete aşa de corupte. Este aici atâta neîncredere, bănuială, spirit de intrigă, care domină cu desăvârşire; nobilimea ungurească nu se îngrijeşte de nimic mai mult pe lume decât de veniturile ei şi de aceea ce poate să-i îngusteze dreptul. Ce-i pasă de ce este drept sau de ce este nedrept! Merge atât de departe cât se poate întinde, şi prin urmare suge pe supuşii ei şi vrea să dispună de dânşii după plac; de aceea ar face orice alta decât să-şi recunoască o scădere; acest lucru este mai ales la unguri un obiect de groază! […]. Această țară – şi-mi fac o conştiință din aceasta – trebuie să fie cercetată şi să i se dea o reglementare”[890].

Despre români împăratul se exprima în termenii următori: „Aceşti săraci supuşi români, care sunt fără îndoială cei mai vechi şi mai numeroşi locuitori ai Transilvaniei, aceştia sunt maltratați de fiecare, aşa încât într-adevăr soarta lor, când se uită cineva bine, este vrednică de toată mila, şi este de mirare că totuşi aşa de mulți dintre oamenii aceştia există acolo şi n-au fugit cu toții. Nu mă mir că pământurile lor sunt lucrate prost, dar cum poate să fie altfel, când omul de pe o zi pe alta nu este sigur de stăpânire şi când în fiecare zi şi în fiecare ceas el poate să fie la munca stăpânului său ? Nu este de mirare că în astfel de împrejurări el se grăbeşte să facă ce poate pe acest ogor al lui rău lucrat. Națiunea este, de altminteri, cu adevărat isteață, şi nestatornicia ei vine desigur numai din nenorocirea pe care o suferă. Că ea se ocupă mai mult de cultivarea vitelor, aceasta se explică prin singura perspectivă de libertate pe care o are de a fugi mai repede. Părăseşte cineva mai curând turma decât ogorul pe care l-a lucrat”[891].

A doua călătorie a împăratului Iosif al II-lea prin Transilvania are loc în anul 1783. La 28 mai intră în Transilvania şi străbate drumul pe traseul Deva, Orăştie, Alba Iulia, Sebeş, Miercurea, Sibiu unde ajunge la 31 mai. Pe întreg traseul străbătut este asaltat cu plângerile românilor. Împăratul se convinge încă odată de stările intolerabile, de necesitatea introducerii urbariului şi de necesitatea desființării iobăgiei. Ordinul împăratului, din 16 august 1783, adresat Guvernului Transilvaniei, se concretiza în patru puncte:

„1. Oricare colon, fie ereditar sau de liberă migrațiune, e liber din proprie hotărâre, adică fără consimțământul domnului pământesc:
   - A se căsători;
   - A învăța arte şi meserii şi a le executa;
   - De ceea ce are în proprietate în sensul legilor patriei după plac a dispune, a le vinde, a le dărui, schimba sau zălogi.

886 *Ibidem*, p. 247.
887 *Ibidem*, p. 246-247.
888 *Ibidem*, p. 246.
889 *Ibidem*, p. 247.
890 Ştefan Meteş, *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, 1977, p. 143.
891 *Ibidem*.

2. Nici un supus, fie ereditar sau de liberă migrațiune, să nu poată fi după bunul plac al domnului său şi fără o cauză legală judiciar recunoscută, scos din sesia sa sau mutat dintr-un loc sau dintr-un comitat în altul.
3. Până când va fi fost introdusă noua reglementare urbarială, supuşilor să nu li se poată cere prestații contrare ordinelor în vigoare.
4. În toate cazurile abuzurilor şi vexațiunilor care se opresc în aceste puncte, procuratorul fiscal al comitatului e dator să apere din oficiu pe supuşii lezați”[892].

În județul Hunedoara – scria generalul austriac Auersperg – justiția părtinitoare ocroteşte pe funcționarii care asupreau peste măsură pe locuitori. Pentru cercetări este trimis secretarul gubernial Molnar, împreună cu Auersperg. Ancheta făcută în 150 de sate din cele 209 localități ale comitatului Hunedoara scoate la iveală tot felul de abuzuri. Auersperg cerea să se sisteze cheltuielile enorme pentru ospețele de la nunți, înmormântări şi botezuri, pretutindeni, nu numai la Sibiu[893]. El relata despre penibilele opresiuni şi fărădelegi făcute contribuabililor din comitatul Hunedoara. Auersperg sugera împăratului că este de mare urgență „să se mediteze cu privire la unele mijloace de remediere a situației”. În lista anexată îi indica pe acei indivizi care s-au evidențiat în comitatul Hunedoara în asuprirea localnicilor contribuabili.

Comitele suprem însuşi era implicat întrucât sub supravegherea şi cârmuirea acestuia stau sub mărturia neruşinată a unor înalte organe administrative că au fost exercitate felurite nedreptăți şi vexațiuni fără sfârşit, la care era părtaş în cea mai mare măsură cumnatul acestuia, judele suprem Samuel Zeik, care şi-a părăsit oficiul, alături de alții, de teamă ca în urma anchetei să nu fie suspendat din funcție[894]. Toate aceste abuzuri se aflau la cunoştința pomenitului conte de Kendeffy, care „fără doar şi poate este un individ trândav şi care, spre marele folos al cumnatului său, a deschis calea nedreptei apăsări a contribuabililor şi a văditei vătămări a dreptății. Judele suprem Samuel Zeik obliga oamenii la muncă gratuită la câmp şi cărăuşii, pentru sine, şi le impunea să-i ducă darurile la Sibiu, ceea ce le distrugea caii şi vitele de tracțiune întreținute cu furaje de locuitori, şi-i obliga să-i fiarbă mari cantități de vinars „spre cea mai mare pagubă şi osteneală a bieților contribuabili”[895].

Situația din Zarand era şi mai gravă. Vreme de mai multe secole țăranii din Zarand s-au bucurat de anumite libertăți şi drepturi tradiționale în satul românesc. Obligațiile lor se limitau la efectuarea serviciului militar şi la diverse dijme din vânat şi vite. De la 1715, întreaga zonă a Munților Apuseni avea să fie transformată în domeniu al statului sub denumirea de domeniul Zlatnei. După anul 1770 situația locuitorilor din Munții Apuseni s-a agravat şi mai mult, datorită intensificării mineritului, a construirii topitoriilor de la Baia de Arieş şi Zlatna.

În minele din zona Abrudului şi Zlatnei preponderentă era munca salariată. În cele cinci mari mine de aici, la 1770 erau cuprinşi 801 lucrători salariați şi numai 109 iobagi[896]. În aceeaşi perioadă existau în Zarand o serie de mine în care forța de muncă era predominant iobăgească. Astfel, în 1770, într-o mină unde acționar principal şi mare proprietar era vicecolonelul Adam Ribiczei, erau 90 de mineri, dintre care doar 24 salariați iar ceilalți 66 erau iobagi care lucrau în sistemul robotei[897].

În februarie 1777, satul Buceş, ataşat la Domeniul de mijloc al Zlatnei, se plângea de cărbunii pe care trebuia să-i dea schimbătoriei de aur din Brad, de cărăuşitul lemnelor necesare la topitul aurului, care nu li s-a plătit sau li s-a plătit cu puțin[898]. Satul Buceş nu dădea dijmă din grâne, în schimb din 10 oi dădea una cu miel, iar pe cele de până la zece le răscumpăra cu câte 2 creițari[899]. Şi totuşi Zarandul constituia încă un loc de refugiu pentru cei nemulțumiți de pe alte domenii. În comitatele Alba,

---

892 D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, Bucureşti, 1984, p. 79.

893 Ileana Bozac, Teodor Pavel, *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, Cluj-Napoca / Klausenburg, 2007, p. 142.

894 *Ibidem*, p. 271.

895 *Ibidem,* p. 272.

896 Constantin Corbu, *Rolul țărănimii în istoria României, sec. XIX*, Bucureşti, 1982, p. 92.

897 *Ibidem*, p. 139.

898 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, p. 138.

899 *Ibidem*, p. 144.

Hunedoara şi Zarand erau înregistraţi 157 capi de familie fugiţi de pe Domeniul de mijloc al Zlatnei, dintre care 51 s-au aşezat în Zarand[900]. Cei 51 fugiţi de pe domeniul Zlatnei s-au aşezat la Hărţăgani - 14, la Zdrapţi - 9, la După Piatră - 6, la Băiţa - 4, la Brad - 4, la Mihăileni - 3, la Bucuresci - 3, la Junc - 2, la Stănija - 2, la Ţebea - 1, la Ruda - 1, la Sălişte - 1 şi la Vaţa - 1[901].

În 31 ianuarie 1784 era emis decretul imperial care prevedea conscripţia militară în vederea întregirii regimentelor de graniţă. Pe la mijlocul verii începe conscrierea satelor. Vestea se răspândeşte rapid. Grănicerii nu erau iobagi, nu aveau domni, nu erau obligaţi la prestaţii iobăgeşti. Ei erau stăpâni pe casa şi pământul lor şi făceau doar serviciul militar. Satele româneşti din apropierea cetăţii Alba Iulia pornesc unele după altele să se înscrie, să nu rămână în iobăgie. Odată înscrişi, ţăranii considerau că n-au de ce să se mai teamă de stăpânii lor. Încep să-şi judece singuri noua stare, se antrenează la nesupuneri, îşi înfruntă stăpânii, de care şi aşa vor scăpa. Înscrierea masivă a satelor alarmează autorităţile. Tulburările cresc şi Guvernul Transilvaniei ia primele măsuri. Decretul Guvernului, din 26 august 1784, cerea comandamentului militar să sisteze conscripţia. Se cerea, de asemenea, protopopilor să liniştească populaţia satelor. Episcopul ortodox Gedeon Nichitici a scris protopopului Iosif din Trestia şi preoţilor neuniţi din Zarand „să nu se amestece în nici un fel în acea conscripţie ci dimpotrivă să cheme plebea la obligaţiile sale şi la supunere, să mişte toate pietrele instruind norodul să ducă o viaţă paşnică, morală şi liniştită, făcându-şi serviciile domnilor pământeşti”[902].

Un document, din 2 aprilie 1784, relata despre urmărirea răufăcătorilor din părţile Hălmagiului. Comitatul Zarand, după ce şi-a ţinut adunarea la Brad, se adresa, la 13 iulie, comitatului Bihor, fixând ziua de 21 iulie pentru urmărirea răufăcătorilor. Haiducii s-au dus la Gurahonţ şi s-au găzduit în casa popii. Au trimis curier la Cancelarie cerându-i să obţină de la împărat promisiunea, dacă haiducii depun armele şi cruţă viaţa vicecomitelui, să-i graţieze cât mai repede posibil.

Pe plan local se constituie o comisie alcătuită din doi juzi ai nobililor, un asesor al Tablei comitatului Timiş, în frunte cu Petru Petrovici, episcopul ortodox de la Arad, cu secretarul său şi cu protopopul de la Arad, care să meargă în tabăra lor şi să trateze direct cu ei. Sosiţi în satul Dumbrăviţa, episcopul şi comisia şi cu toată ceata haiducilor au intrat în biserică, unde delegaţii vorbindu-le şi arătându-le cartea comitatului care-i ierta de lovitura de la Ribiţa, au reuşit să obţină eliberarea vicecomitelui[903]. Comitatul Zarand a elaborat un plan în 11 puncte pentru asigurarea păcii şi siguranţei publice şi pentru reprimarea răufăcătorilor, care urma a fi publicat în toate satele. „Judelui fiecărui sat cu doi juraţi li se porunceşte aspru, dar aşa ca ceilalţi locuitori să nu ştie nimic, să cerceteze pe locuitorii de sub judecia lor, săptămânal, de trei sau cel puţin de două ori pe fiecare, aşa ca ei să nu bage de seamă, să le examineze bine casa, preajma casei să vadă dacă nu e vreun străin şi dacă va fi, şi pe găzduit şi pe gazdă să-i prindă pe loc şi să-i dea pe mâna comisarului Mihail Gal spre a-şi lua pedeapsa”[904]. „Dacă n-ar face-o, şi juzii şi juraţii se pedepsesc cu câte 40 de bâte, în câte două rate, una în târgul de săptămână în Brad, alta în cel din Baia de Criş”[905]. Judelui şi juraţilor în faţa întregului sat li s-a poruncit aspru ca din 15 aprilie 1784, până în ultima zi a lui octombrie să ţină în sat, ziua una, noaptea două străji, care să cerceteze oamenii care intră sau care trec prin sat, de unde sunt, au sau nu passus, pe cei fără să-i prindă pe loc şi, predându-i judelui, acesta să-i predea comisarului[906]. Deoarece oamenii răi care „ocolind satele se ascund în păduri, în câmpii, se rânduiesc gornici cu puşti care să cerceteze potecile ziua, noaptea, să prindă pe cei care se ascund. Cel care va denunţa vreun găzduitor de om străin judelui sau dregătorilor va avea drept dar un galben şi numele-i va fi ţinut secret. Găzduitorul în schimb va lua 60 de bâte împărţite în trei, câte 20 în târgul de săptămână din Brad, din Baia de Criş şi din Hălmagiu şi ridicat pe stativ”[907].

Publicarea conscripţiei militare a determinat înscrierea locuitorilor din Hunedoara şi Zarand în regimentele de grăniceri. Zărândenii s-au îndreptat spre Alba Iulia pentru înscriere iar cei din ţinutul

900 Toth Zoltan, *Mişcările ţărăneşti din Munţii Apuseni până la 1848*, Bucureşti, 1955, p. 141.
901 *Ibidem*.
902 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 275.
903 *Ibidem*, p. 84.
904 *Ibidem*, p. 86.
905 *Ibidem*.
906 *Ibidem*.
907 *Ibidem*, p. 87.

Hațegului, de pe Valea Streiului şi a Mureşului, spre Hațeg. La Hațeg, mai întâi s-a înscris satul Gânțaga urmat de satele Vâlcelele Bune, Vâlcelele Rele, Boşorod, Bățălar, Valea Sângeorgiului, Ohaba, Ocolişul Mic, Chitid, Sântuhalm, Plopi şi altele[908].

Pentru a cunoaşte cauzele înscrierii țăranilor din aceste sate să urmărim rezultatele cercetării făcute de către autoritățile comitatului Hunedoara, la 5 septembrie 1784, asupra locuitorilor din Gânțaga şi Vâlcelele Bune. Cercetarea s-a început la Bretea Română unde au fost chemați pentru confruntare nobilii posesori cu dregătorii şi juzii domneşti şi câte şase țărani între 21 şi 69 ani. „Întrebați dacă s-au dat la miliție împreună cu ceilalți locuitori din Vâlcelele Bune la vicecolonelul Karp, răspunseră că ei toți au fost înscrişi şi au rămas pe totdeauna în hotărârea de a lua armele"[909]. Locuitorii din Gânțaga, deşi au fost chemați de trei rânduri, nu s-au prezentat în fața comisiei.

La 1 septembrie 1784, fiind chemați prin judele nobililor Adam Szabo din Chitid „s-au înfățişat Popa Ştefan, preotul unit şi Popa Petru, preotul neunit al satului. Au răspuns că ei au primit de la locuitorii satului, ori să-i înscrie la oaste, ori să fie gata să-şi părăsească numaidecât locul"[910]. Cu prilejul înscrierii, unele sate şi-au înaintat şi plângerile. Țăranii din Valea Sângeorgiului s-au plâns că domnul lor, Gheorghe Varadi, îi sileşte să facă 6 zile pe săptămână, iar Adam Szabo le-a publicat că de acum încolo toți trebuie să-i facă câte 4 zile, când înainte patru zile trebuia să facă numai capul familiei[911]. Locuitorii din Brădățel declarau că „întrucât au primit şi ei, locuitorii din Brădățel, porunca Majestății sale împăratul că în tot Marele Principat al Transilvaniei toți să semneze în semn de credință şi de supunere față de maiestatea sa, şi ei cu toată voința şi ascultarea vor semna şi de bună voie rămân sub ocrotirea maiestății sale cu toți copiii şi cu toate bunurile lor, înscriind şi suma contribuției plătită împăratului şi suma şi taxa plătite până azi domnilor lor"[912].

Înscrierea Crişciorului este relatată de către Giurgiu Marcu în fața doctorului Piuariu Molnar, în Brad, la 16 noiembrie 1784. „Mergând el în luna iulie cu şlic la Zlatna şi sălăşluind în birtul lui Várady din Poiana, birtaşul Petru l-a întrebat dacă au fost la Bălgrad ? De nu au fost – i-a zis – să meargă şi ei crişciorenii să se înscrie că cine nu va merge va rămâne iobag, iar cine se va înscrie va fi cătană şi va sluji împăratului. Aşa, după trei săptămâni s-au înscris, prin el Giurgiu Marcu, şi crişciorenii. Când s-a întors însă de la Bălgrad şi-a găsit sluga în lanț şi doi boi legați la doamna sa Cristura Sebenoaie (Szebeni) pentru că s-a dus cu scrisoare la Bălgrad. „Aşa s-au scris pre încet pre încet toate proteşuşurile de prin prejurul acesta şi aşa toată țara"[913]. În urma înscrierilor țăranii nu se mai tem de stăpânii lor. Ei devin tot mai îndrăzneți, trec la amenințări şi chiar la acte de violență. Conscripția militară a început să înstrăineze tare pe români şi de domnii pământeşti, şi de dregătorii comitatului – scria din Toteşti, la 16 august, judele nobililor, Nicolae Puj[914]. La rândul său, judele nobililor, Samuil Rácz, relata comitatului Hunedoarei, la 15 august, din Hărău, despre tulburarea şi recalcitranța satelor din cercul său, Chimindia.

Din cercul Chimindiei s-au dus să se înscrie militari din satele Folt, Bun (?), Uroi şi Banpotoc[915]. Vicejudele nobililor, Mihail Gal, relata din Basarabasa, la 17 septembrie, că „mergând la Vața de Sus să facă conscrierea bunurilor în vederea repartiției contribuției militare, nu numai cei din sat, dar şi cei din satele vecine, din Căzăneşti, Vața de Jos, Ciungani, Prăvăleni şi Basarabasa s-au adunat şi, după ce le-a explicat rolul conscripției, într-un glas au declarat că ei nicidecum nu se învoiesc la aceasta, în satele lor nu îngăduie să se facă conscripția, bunurile lor doar se cunosc din tabelele contribuției. Dar şi pentru că ei s-au înscris la Alba Iulia militari, şi până nu le vine răspuns de la înălțatul împărat nu se învoiesc la nici un fel de conscripție"[916]. În Valea Jiului doi nobili, Moise Nandra din Clopotiva Mare şi Baltazar Hertza din cercul Râu Alb, au fost ucişi cu moarte îngrozitoare. Nicolae Brádi, judele suprem al nobililor comitatului Hunedoarei, la 26 august, raporta guvernatorului despre mărimea tulburării, despre

908 *Ibidem*, p. 244.
909 *Ibidem*.
910 *Ibidem*, p. 245.
911 *Ibidem*.
912 *Ibidem*, p. 246.
913 *Ibidem*.
914 *Ibidem*, p. 260.
915 *Ibidem*.
916 *Ibidem*.

convenirile colonilor, înscrierea lor prin preoți, dascăli neuniți, cu tot satul la oaste, venirea lor la Alba Iulia, despre nesupunerea lor la robote[917]. „Deja în vara anului 1784 se putea observa intenția românimii de tulburare a liniştii care a fost precedată în multe locuri de nesupunerea manifestată față de domnii de pământ sau oficialii acestora, urmată de amenințări cu viitoare incendieri şi ucideri" scrie Kozma Pal (? – 1852) în „Descrierea geografică, statistică şi istorică a comitatului Zarand"[918].

La 19 august 1784, oficialitățile comitatului Hunedoara raportau Guvernului că țăranii sunt încredințați că prin primirea armelor „nu numai că vor scăpa de obligații față de domnii pământeşti, ci şi pământul pe care stau acum va fi al lor"[919]. Mai ales în ținutul Hațegului s-a creat aşa o confuzie, încât locuitorii cutează „să vorbească pe față că dacă nu reuşesc în nădejdile lor de libertate, vor porni să şi-o dobândească prin omor şi pradă, dacă va trebui şi împotriva principelui, ascunzându-se în munți şi de acolo pustiind cu tâlhării țara"[920].

Foto 202 – Horea în audienţă la împăratul Iosif al II-lea

Foto 203 – Horea îndeamnă ţăranii la răscoală

Toate aceste frământări sociale au determinat pe oficialii comitatului Hunedoara, unit cu Zarandul, să raporteze Guvernului împrejurările amenințătoare şi să ceară la timp stingerea răului potențial. Guvernul a dispus trimiterea de ajutor militar, dar Comandamentul militar suprem, socotindu-se superior Guvernului n-a acceptat expedierea acestuia[921]. Decretul Guvernului, din 26 august 1784, face cunoscut că Prefectura armelor, cu ordinul din 21 august, a îndrumat pe ofițeri să sisteze conscripția, iar pentru readucerea plebei ațâțate la ascultare şi refacerea liniştii publice a rânduit pentru cercul Hațegului două centurii de miliție pedestră şi tot atâta ecvestră[922]. La 6 septembrie, episcopul Nichitici răspunde Guvernului referindu-se la raportul Tablei comitatului Zarand. „Cu privire la tulburările iscate în Zarand prin înscrierea la oaste a țăranilor şi refuzul serviciilor dominale, conscripție în care au fost implicați şi preoți şi dascăli neuniți, a scris protopopului Iosif din Trestia şi preoților neuniți din Zarand să nu se amestece în nici un fel în acea conscripție, ci dimpotrivă să cheme plebea la obligațiile sale şi la supunere, să mişte toate pietrele instruind norodul să ducă viață paşnică, morală şi liniştită, făcându-şi serviciile domnilor pământeşti"[923].

---

917 *Ibidem*.

918 *Izvoarele Răscoalei lui Horea, seria B, Izvoare narative*, vol. II, 1786-1860, Bucureşti, 1983, p. 289.

919 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 268.

920 *Ibidem*.

921 *Izvoarele Răscoalei lui Horea*, seria B, p. 289.

922 *Ibidem*, p. 270.

923 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 275.

La 31 august, Guvernul află şi motivele plângerilor țăranilor: „Francisc Matskási pe colonii din Sântuhalm îi tratează mai dur pentru că s-au înscris la miliție, pe doi i-a trimis în carcerele din Deva, la doi jeleri, sub puțin pretext, le-a luat vitele şi bucatele, i-a alungat din case. De o soartă asemănătoare se plâng şi iobagii din Plopi ai baronului Bornemisza"[924]. După sistarea conscripției militare agitațiile țăranilor continuă cu aceeaşi intensitate. Nobilul Ludovic Szilágyi întâlnindu-se cu gornicul Iosif Trifan din Certej şi vorbind despre tulburarea de acum, răspunsul acestuia a fost: „Vai domnule, dacă Dumnezeu nu opreşte cumva treaba asta, nu e nădejde să iese nimic bun, căci el întâlnindu-se cu judele din Cărmăzineşti, acela i-a spus că şi el e cu conjurații"[925].

În 6 septembrie dregătorii comitatului Hunedoara, însoțiți de armată, au plecat la Orăştioara. „Aici preotul, în numele satului, se arată neînduplecat. Numai cu aspre înspăimântări a putut fi adusă comunitatea la ascultare şi la promisiunea de a-şi face slujba după hotărârea regală"[926]. „În Vâlcelele Rele şi Vâlcelele Bune numai cu vorbe mai aspre au putut fi siliți să cedeze şi numai sub aceeaşi condiție au putut fi calmate spiritele. În Gânțaga şi Bretea Română s-au lovit de atâta cutezanță şi renitență, încât căpitanul Richard s-a văzut silit să prindă pe conducătorii rezistenței, Petru Dobra şi Rusalin Farzan din Gânțaga şi Miclăuş Stănciui din Bretea"[927]. În Câinel şi satele vecine, unde publicarea dispozițiilor guberniale s-a încercat cu asistența a 40 de soldați din legiunea ecvestră secuiască, comandați de locotenentul din Dobra, Ioan Simén, pe locuitori i-a găsit ascunşi în păduri nevrând să apară la publicare. Chiar şi cei care s-au întors din păduri n-au promis supunere decât condiționat, până la sosirea hotărârii împăratului"[928]. Publicarea anulării conscripției militare continuă în satele hațegane.

În Sântămăria Orlea**,** pentru o mai mare siguranță a publicației, din dispoziția Tablei comitatului a venit şi o companie de grăniceri. Aici un soldat licențiat cu numele Paul Rudean a exclamat în fața tuturor că „el nicicând nu va mai sluji vreun domn pământesc, ci după conscripție vrea să ia armele, care dacă de la înălțatul împărat i se vor refuza, poate să primească arme de la alte puteri"[929].

Țăranii din Zarand, la un târg de săptămână, strigară în piața Bradului că ei se vor duce la vicecolonelul Karp, la Hațeg, căci el le-a promis că în 8 zile le dă arme. Dacă nu le dă, îl scot din casă şi-l omoară. Apoi vor merge la Sibiu şi vor cere arme de la comanda generală. Dacă nu vor primi nici de acolo, vor merge la împăratul Iosif la Viena. Şi dacă nici de la împărat nu vor primi, neamul românesc va începe să lucreze şi altfel, românii se vor libera singuri pentru totdeauna şi vor da de lucru şi împăratului"[930]. Mihai Breteanu din Ostrov striga, la rândul său, în târgul Sântămăriei, din 20 septembrie, că: „Nouă ne plac poruncile înaltului împărat şi voim să le urmăm până la cea din urmă picătură de sânge, dar fiindcă domnii nu ascultă de poruncile împăratului, nici noi nu ne putem ține de ele"[931].

În satul Măceu, din valea Streiului, are loc o răzvrătire. „Țăranii de aici au alungat pe judele nobililor şi pe cei cinci soldați cu care au venit. În slujbă domnească n-au vrut să iese, pe juzii domneşti tare i-au fugărit, de unii nici măcar în vârful dealului Silvaşului nu s-au oprit"[932]. În 22 septembrie când a fost trimis un caporal cu câțiva soldați să prindă pe un conducător al recalcitranților, întreg satul s-a alarmat. „Cu tragerea clopotelor tot satul s-a adunat, înarmat cu ciomege, cu furci de fier, cu topoare. Zadarnic i-a sfătuit caporalul să stea liniştiți, ei soldații fiind trimişi prin poruncă de sus. Când le arată puştile încărcate, întreg satul începu să strige într-un glas că mai bine plătesc pe loc cu viața decât să lase să fie dus vreun om din sat, şi dacă vreunul ar vrea să apese pe trăgaciul puştii, va fi de bună seamă vai de capul lui: chiar dacă soldații ar fi de o sută de ori mai mulți, ei sunt aici zece sate într-un cerc şi țin laolaltă ca un lanț. La ceea ce detaşamentul militar s-a văzut nevoit să plece. Satul întreg i-a urmat pe soldați până pe câmp, avertizându-i prin jude să se păzească pe viitor de a mai încerca acest lucru"[933].

924 *Ibidem*.
925 *Ibidem*, p. 285.
926 *Ibidem*.
927 *Ibidem*.
928 *Ibidem*.
929 *Ibidem*, p. 286.
930 *Ibidem*, p. 287.
931 *Ibidem*, p. 287-288.
932 *Ibidem*, p. 288.
933 *Ibidem*, p. 289.

Până la urmă satul Măceu a fost iertat, dar instigatorul Ion Noilă urma să fie predat la Deva. Trei iobagi din Măceu făceau, în numele satului, act de penitență. Sunt slujbaşii satului care se eschivează şi aruncă vina pe tinerii şi răii satului şi cer să fie iertat satul pentru această singură greşeală[934].

Oficialitățile comitatului Hunedoara, la 11 octombrie 1784, au dat dispoziție ca juzii nobiliari să meargă din sat în sat pentru a afla intențiile şi modul de gândire al poporului de rând. Rapoartele întocmite vorbeau despre începutul stingerii focului răzvrătitor al poporului. Totuşi s-au găsit şi unii îndrăzneți a declara că focul nu s-a stins şi izbucnirea sa a fost amânată doar din cauza apropierii iernii. Vicecomitele Moise Váradi, la 21 octombrie, raporta comitatului ceea ce îi spusese Todor Grozav din Rapoltul Mare judelui nobililor, că preotul din Rapolt a spus: „ce-i drept acum se liniştesc românii, dar la primăvară va fi aşa de mare război, că nu rămâne piatră pe piatră"[935]. Astfel „un locuitor de rând din Uibăreşti, întorcându-se din târgul de la Brad, vorbea despre scuturarea jugului iobăgiei în primăvara viitoare"[936]. În acelaşi timp s-au remarcat prin nesupunerea față de stăpânii de pământ colonii soției lui Paul Kendeffy, contesei Kun Clara din Vaca**,** cei din satele Ribicioara, Uibăreşti, Grohot, Bulzeşti, Valea Bradului şi Bucureşci, iobagii domeniului fiscal Deva, cei din mai multe sate aparținătoare domeniului Hălmagiu, colonii stăpânilor de pământ din Hălmăgel şi Tomeşti[937].

Izbucnirea şi întinderea Răscoalei lui Horea în Zarand. În ziua de 28 octombrie era zi de târg la Brad unde soseşte şi Gheorghe Crişan. „Doi oameni necunoscuți se ascundeau sub podul Crişului. Unul ieşea şi pe câte un țăran care venea de la târg îl chema la sine zicându-i: «tocmai acum a venit de la Viena un supus fiscal al Zlatnei de la Înălțatul Împărat şi v-a adus poruncă, să trimiteți trei oameni de fiecare sat să o ascultați în 31 octombrie, în Mesteacăn, la biserica de acolo»[938]. De asemenea îi chema ca Duminica următoare, românii să se adune în număr cât mai mare cu putință la biserica din Mesteacăn, să asculte porunca împărătească[939].

La adunarea de la Biserica din Mesteacăn, unde erau adunați vreo 600 de țărani, Crişan le-a arătat o cruce şi o scrisoare pe care Horea le-ar fi primit de la împăratul, drept dovadă a încuviințării imperiale pentru înscrierea țăranilor ca militari. „Voi v-ați înscris militari, acum veniți cu mine la Alba Iulia, să ne dea arme, să ne dea drepturile noastre"[940]. „După ce şi preotul din Mesteacăn a întărit cele spuse de Crişan hotărâră să plece neîntârziat la Alba Iulia. Jurară cu toții, iar preotul rosti rugăciuni ca să le fie cu noroc călătoria"[941]. A doua zi, la 1 noiembrie, mulțimea condusă de Crişan, a pornit spre Alba Iulia. De la Mesteacăn au trecut peste satele Vaca, Valea Bradului şi Zdrapți pentru a evita Bradul şi Crişciorul unde puteau fi opriți de către autorități.

La Curechi țăranii s-au oprit pentru popasul de peste noapte şi pentru a aştepta sosirea altor cete de țărani. Doi juzi ai Zarandului, împreună cu un grup de soldați, conduşi de gornicul Petru Cara din Crişcior, încearcă să-l aresteze pe Crişan şi să împrăştie țăranii adunați. „Prevenit de o femeie despre sosirea juzilor şi a soldaților, Crişan scapă încercuirii, dar soldații trag câteva focuri de armă în urma sa. Atunci oamenii din apropiere dau chiote de alarmă, traseră clopotele bisericii. Mulțimea se adună numaidecât, cu bâte, cu pietre şi cu ce apucă şi tăbărâră asupra celor doi juzi şi îi ucise pe loc, iar soldații au fost bătuți, dezarmați, apoi lăsați să plece goi"[942]. În urma acestui incident, în dimineața zilei de marți, 2 noiembrie, are loc o adunare a mulțimii la locul numit „la Cruce". Crişan insistă să meargă mai departe la Alba Iulia să primească arme. Dar la această cerință „o parte s-au împotrivit, mai ales cei din Brad, susținând că dacă ei pleacă la Alba Iulia maghiarii se răscoală şi le ucid femeile şi copiii pentru treaba de la Curechi"[943]. Atunci Crişan îi conduce la Biserica satului unde le comunică porunca cea nouă, după ce noaptea trecută s-a întâmplat tăbărârea asupra lor şi au fost omorâți cei doi juzi ai nobililor şi un gornic,

934 *Ibidem*.
935 *Ibidem*, p. 293.
936 *Izvoarele Răscoalei lui Horea, seria B, Izvoare narative*, vol. II, 1786-1860, p. 270.
937 *Ibidem*, p. 290.
938 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 301.
939 *Ibidem*, p. 300.
940 Ştefan Pascu, *Revoluţia populară de sub conducerea lui Horea*, Bucureşti, 1984, p. 231.
941 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 302.
942 Nicolae Edroiu, *Pe urmele lui Horea*, Bucureşti, 1988, p. 80.
943 *Izvoarele Răscoalei lui Horea*, vol. II, p. 291.

poporul să-l urmeze pe el să ucidă pe toți domnii, nobilii şi ungurii şi să le prade toate averile şi bunurile. „Nu vă speriați, fiindcă eu am poruncă de la împăratul de a prăda şi omorî pe toți ungurii" i-a mai vorbit el poporului îngrijorat de omorurile din acea noapte[944]. La noua poruncă mulțimea se îndreaptă cu iuțeală spre Crişcior, unde soseşte încă înainte de amiază. „În 2 noiembrie 1784, numărul răsculaților crescu la patru-cinci mii şi se răspândiră în Crişcior, Brad, Ribița şi Mihăileni. Luată prin surprindere nobilimea din Crişcior a căzut victimă furiei dezlănțuite a răsculaților. Curțile nobiliare au fost prădate şi incendiate, iar numărul celor ucişi s-a ridicat la 17, cei mai mulți fiind din familia Kristsori"[945]. A urmat atacul asupra târgului Brad, apoi a Ribiței şi Mihăileniului. Amploarea atacului de la Ribița este descrisă şi de către Kozma Pal, fostul comite suprem al comitatului Zarand: „La 3 noiembrie, Crişan Giurgiu, împreună cu răsculații din Curechi, Bucuresci, Crişcior, Țărățel, Brad, Valea Bradului, Mesteacăn, Vaca, au atacat devreme Ribița, unde-i aşteptau deja răsculații din Ribița, Ribicioara, Uibăreşti, Grohot, Tomnatic, Bulzeşti, Dumbrava (fost Junc), Potingani, şi unindu-se cu aceştia, au început să jefuiască curțile nobilimii"[946]. Cu familia Ribitzei răsculații aveau multe de răfuit. „Vicecolonelul Adam Ribitzei fusese principalul acționar la mina Ruda 12 Apostoli. Nu cu mult înainte, în 1780, se făcuse anchetă împotriva abuzurilor lui. Era acuzat că plăteşte prea puțin pentru pământul excavat, încât unii au şi părăsit din această pricină mina; că primeşte mineri din altă parte, expulzați şi fără carte de plecare, sau din Bucureşti[947] şi din satele vecine care de nevoie se angajau cu mai puțin, şi nu primeşte de cei pricepuți, nemți, pentru că aceştia cer salariu mai mare; că ia prețuri abuzive pentru seu şi pulbere; că a falsificat registrul de cheltuieli şi de salarii; că nu dă socoteală de banii reținuți pentru «Casa frăției» destinați pentru ajutorarea minerilor bolnavi sau deveniți incapabili de muncă; că a introdus metode noi de exploatare, condiții de muncă mai grele. Îl acuză chiar îngrijitorul minei (*curator fodinae*) Gheorghe Olaios. Pentru că n-a putut să introducă noile condiții, curatorului i-a reținut salariul pe trei luni, iar pe hutmanul Adam Avram l-a aruncat la închisoare"[948]. La 24 iulie 1784 un număr de 35 de mineri (metalurgi) din Ruda, Brad, Crişcior şi Țărățel se plângeau Tezaurariatului că răposatul Adam a cuprins tot câmpul, vreo 60 de mii de stânjeni, din jurul lacului de acumulare pentru şteampuri, l-a pus tot în serviciul minelor sale, cu excluderea lor[949].

Prin activitatea lui Gheorghe Crişan, oastea țărănească a primit o primă organizare, el numind o serie de căpitani şi căprari. Între căpitani a numit pe George Marcu din Crişcior, Toma Bârna din Vaca, Ilie Dăncuț din Ociu, Ioan Faur din Tomnatic. Chiar la începutul lui noiembrie 1784, Crişan organizează o ceată de țărani călare, o unitate de cavalerie uşoară de 200 de oameni înarmați cu lănci şi puşti şi a cărei mobilitate i-a permis acțiuni rapide, care au făcut ca răsculații să controleze întreaga parte răsăriteană a Zarandului în numai 3-4 zile[950]. Au fost devastate curțile nobiliare din Ociu, Aciua, Aciuța, Lunca, Luncoi, Pleşcuța, Hălmagiu, Hălmăgel, Tomeşti, Țărmure.

Din Zarand mulțimile s-au îndreptat spre Valea Mureşului. În drumul lor spre Valea Mureşului au prădat curțile din Trestia ale generalului conte Francisc Gyulay şi apoi cele din Băița. Înaintând pe valea Căianului au prădat curțile nobiliare din Sulighete şi Chişcădaga. Ieşind în valea Mureşului, năvălesc mai întâi în Brănişca şi Şoimuş, după care cei din Brănişca se îndreaptă pe Mureş în jos, iar cei din Şoimuş pe Mureş în sus[951]. La Brănişca au prădat curțile baronilor Josika, după care au urmat apoi curțile din Leşnic, Sârbi şi târgul Ilia.

Întinzându-se spre comitatul Arad, răsculații au mai incendiat şi prădat curțile nemeşeşti din Gurasada, Lăpuşnic, Roşcani, Gura Dobrii, Lăpugiul de Jos, Bacea, Bărăşti, Vulcez, Glodghileşti şi Zam. Din Zam răscoala trece în comitatul Arad. În Şoimuş răsculații au apărut în seara zile de 4 noiembrie. La cetele ce veneau din Zarand, sub conducerea lui Ioan Golci (Golcea, n. n.) din Brad s-au ataşat țărani din satele prin care au trecut, Vălişoara, Căinel, Crăciuneşti, Stoieneasa, Fornădia, Nevoieş, Buruiene, Nojag şi altele. Au fost devastate curțile nobililor Bartsay, Bethlen, Hollaki, Noptsa, Bradi şi Bánffy. După

944 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 305.
945 Nicolae Edroiu, *op. cit.*, p. 81.
946 *Izvoarele răscoalei lui Horea*, vol. II, p. 292.
947 Localitate în Zarand, azi Bucureşci.
948 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 312.
949 *Ibidem*.
950 Nicolae Edroiu, *Pe urmele lui Horea*, p. 81.
951 D. Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 324.

prăpădul de la Şoimuş o parte dintre răsculaţi au trecut în Mintia unde au devastat curţile conţilor Samuil şi Iosif Gyulay. Alte cete ale răsculaţilor şi-au continuat drumul spre Hărău unde au fost prădaţi un număr de 18 nobili.

Focul răscoalei se propagă cu rapiditate. Răsculaţii care au plecat „vineri 5 noiembrie spre ziuă încă cu făclii aprinse din Şoimuş, dimineaţa sunt în Hărău, la 8 ceasuri în Chimindia, la 10 în Banpotoc, Cărpiniş, Uroi, la 12 în Rapolt, la 2 după amiaza în Bobâlna, la 5 în Folt, la 6 în Geoagiu, la 8 seara în Băcăinţi şi Homorod, în 6 noiembrie dimineaţa în Binţinţi, la 10 ceasuri în Pişchinţi, Şibot, Vinerea, la 12 ceasuri în Cioara, Tărtăria, în aceeaşi zi în Vurpăr, în 7 noiembrie în Vinţ, răsculând toate satele din drum”[952].

Răscoala s-a întins şi spre sudul comitatului Hunedoara, pe valea Cernei şi a Streiului. Au fost devastate curţile nobiliare din Bârcea Mare, Bârcea Mică, Cristur, Săuleşti, Sântandrei, Sântuhalm, Almaşul Mic şi Peştişul de Jos[953]. Pe Valea Streiului au fost prădate curţile nobiliare din Simeria Veche, Biscaria, Băcia, Batiz, Sântămăria de Piatră, Strei, Streisângeorgiu, Valea Sângeorgiului, Chitid, Bretea Ungurească (Bretea Streiului), Bretea Românească[954].

În cercul Haţegului au fost prădate curţile nobiliare din Cinciş, Sântămăria Orlea, Sălaşul de Sus, Ruşor, Râu Alb, Galaţi, Pui, Ponor, Râu Bărbat, Şerel şi Baru Mare. Din Nălaţ-Vad unde au prădat casa baronului Iosif Naláczi, cetele răsculaţilor au trecut prin Unciuc, Pâclişa, Ostrov, Cârneşti, Grădişte, Clopotiva, Râu de Mori şi Zeicani. După relatarea vicecomitelui Ştefan Kenderesi, în Ţara Haţegului a scăpat de pradă numai nobilimea din Breazova, Peşteana, Silvaşul de Sus, Băieşti şi Măţeşti[955].

Foto 204 – Horea, Cloşca şi Crişan, în frunrea răsculaţilor

Foto 205 – Horea şi Cloşca, conducând atacul asupra unui castel nobiliar

Căpitanul Crişan a plecat cu o trupă de ţărani de la Ribiţa, a trecut prin Vaca şi Valea Bradului, ajungând la Mihăileni, în cursul aceleaşi zile de 4 noiembrie. Aici n-a rămas decât puţin timp, deoarece atacul asupra curţilor nobililor Csiszar avusese loc în aceeaşi zi cu evenimentele de la Ribiţa. Crişan nu i-a lăsat pe răsculaţi s-o omoare pe Ecaterina Csiszar, care a fost botezată în legea românească, fiind obligată să se căsătorească cu Toader Cleş[956].

Un moment dintre cele mai importante ale răscoalei l-a constituit depunerea jurământului de către răsculaţii de sub conducerea directă a lui Horea, Cloşca şi Crişan, ce s-a desfăşurat în faţa celor trei

952 *Ibidem*, p. 349.
953 *Ibidem*, p. 340.
954 *Ibidem*, p. 340-341.
955 *Ibidem*, p. 345.
956 *Ibidem*, p. 314.

căpitani, în 4 noiembrie 1784, la Păltiniş, în hotarul satului Blăjeni[957]. După depunerea jurământului, oastea s-a împărțit în două, una plecând prin Cernița, spre Abrud, în frunte cu Cloşca şi Crişan, cealaltă, cu Horea în frunte luând-o spre Câmpeni. Abrudul a fost lăsat la dreapta, pentru o acțiune ulterioară el urmând să fie atacat cu forțe sporite, după răscularea satelor din împrejurimi[958]. În Câmpeni, cetele reunite, conduse de cei trei căpitani au intrat vineri spre amiazi, în 5 noiembrie, zi de târg.

Conform relatărilor unor martori oculari, în frunte mergea un căpitan bătrân, Gheorghe Crişan, purtând ca steag o cruce galbenă şi strigând în gura mare, pe ulițe, că e porunca lui Dumnezeu şi a împăratului „să stingă pe toți ungurii de orice lege ar fi, sau să-i boteze din nou"[959]. Atacul asupra Abrudului are loc sâmbătă 6 noiembrie 1784, după care a urmat în ziua următoare, Roşia Montană. La prădarea Abrudului şi Roşiei au participat țărani din 45 de sate, 29 din comitatul Hunedoarei şi Zarandului şi 16 din al Albei[960].

Din comitatul Hunedoarei, unit cu al Zarandului, au participat țărani din satele: Buceş, Blăjeni, Dupăpiatră, Stănija, Mihăileni, Bucureşti, Curechiu, Almaşul Mare, Zdrapți, Crişcior, Țărățel, Brad, Valea Brad, Mesteacăn, Ribița, Baia de Criş, Junc, Vaca, Scroafa, Tomnatic, Ribicioara, Lunca, Bulzeşti, Grohot, Vața, Rişca, Sârbi, Hălmăgel, Ciuci (Vârfuri, n. n.)[961].

În zilele de 6 şi 7 noiembrie cetele răsculaților încearcă să cucerească cetatea Devei. Al doilea asalt asupra cetății şi oraşului Deva s-a soldat cu o gravă înfrângere pentru tabăra țărănească. Mulți țărani au fost tăiați cu săbiile, împuşcați, răniți, împinşi în Mureş, unde s-au înecat sau au fost prinşi. Succesul nobilimii a fost urmat de o răzbunare cumplită. În zilele de 8 şi 10 noiembrie 1784, Tabla comitatului Hunedoara, după o judecată sumară, decapitează, în două rânduri, 34 de țărani. Execuțiile, în afară de răzbunare mai aveau menirea şi de a intimida şi dezarma prin teroare îndrăzneala țăranilor. Țăranii nu s-au lăsat înspăimântați, violența actelor nobilimii n-a făcut decât să-i îndârjească şi mai mult.

Ultimatul adresat nobilimii din cetatea Devei, la 11 noiembrie 1784. Prin Ultimatul înaintat la 11 noiembrie 1784, răsculații au cerut nobilimii să se autodesființeze ca nobilime şi proprietară de pământ. Momentul ales pentru înaintarea Ultimatului este dintre cele mai avantajoase pentru răsculați, era momentul culminant al răscoalei.

În mâinile țăranilor se afla întreg Zarandul, aproape întreg comitatul Hunedoarei, întreaga vale a Mureşului, din apropierea Aradului şi până la Alba Iulia, întreaga vale a Streiului şi Țara Hațegului până la granița cu Țara Românească. În mâinile lor se mai aflau Munții Apuseni, afară de Zlatna, până la poalele lor, către Ighiu şi Cricău. Cetele răsculaților înaintau spre Aiud, Turda şi Cluj. Peste tot nobilimea era fugărită, nimicită sau supusă.

Armata avea o atitudine neutră, aşteptând ordinele împăratului. Chiar şi atunci când unele unități răzlețe interveneau, în mintea țăranilor acestea o făceau numai la instigația nobilimii, şi nu din porunca împăratului. Momentul acțiunii de la Deva era perfect indicat şi chiar necesar pentru o enunțare programatică a obiectivelor răscoalei țărăneşti de la 1784.

Ultimatul este o scrisoare adresată comitelui suprem şi Tablei comitatului Hunedoara de „magistrul" oficiului sării din Şoimuş, Carol Brünek, şi este scris în limba maghiară. Scrisoarea a fost redactată sub grea amenințare din partea țăranilor.

La Oficiul de sare din Şoimuş s-au prezentat Giurgiu Marcu şi Ioan Abrudean din Crişcior şi Petru Abrudean din Ruda, ca trimişi ai lui Horea şi l-au silit, sub amenințarea cu moartea, să comunice în scris nobilimii din Deva condițiile de pace ale lui şi ale poporului său. Ca termen de răspuns fixează, din porunca lui Horea, ziua de 14, duminică seara, iar răspunsul să fie trimis Popii Dănilă din Crişcior, altfel ei se vor strădui, cu toată puterea, să nimicească oraşul.

957 *Ibidem*.

958 Nicolae Edroiu, *Pe urmele lui Horea*, p. 87-88.

959 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 389.

960 *Ibidem*, 405.

961 *Ibidem*, p. 405, nota 56.

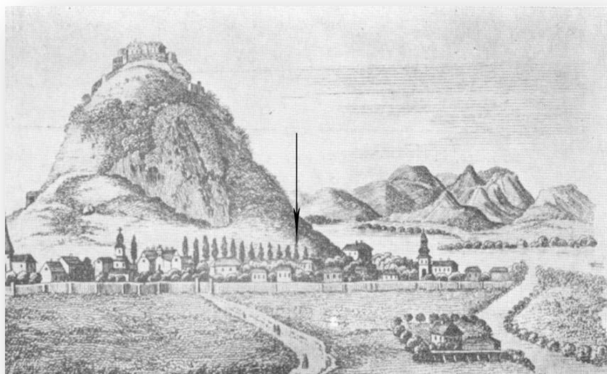

Foto 206 – Cetatea Devei.
Ilustraţie de Götffy Borbála
de Matiseşti (Pesta, 1823).
Săgeata indică locul din „Viile Noi”
unde a avut loc execuţia ţăranilor
prinşi la atacul asupra oraşului

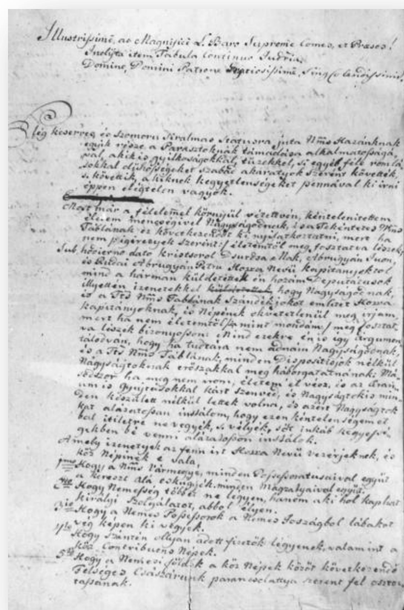

Foto 207 – Pagină din
Ultimatumul lui Horea,
din 11 noiembrie 1784

Ultimatul adresat de țărănimea română răsculată Tablei comitatului Hunedoara la 11 noiembrie 1784 constituie cel mai avansat şi cel mai important act scris generat de răscoală. Actul exprimă în mod programatic scopul răscoalei care urmăreşte desființarea nobilimii şi a raporturilor feudale. Având în vedere că Ultimatul s-a redactat şi înaintat Tablei comitatului Hunedoara şi nobilimii refugiate în cetatea Devei, redăm integral transcrierea şi traducerea sa după istoricul David Prodan[962].

„Illustrissime ac Magnifice L. Baro Supreme Comes, et Praeses!
Inclÿta item Tabula Continuo Judiciaria,
Domine, Domini Patrone Gratiosissime, Singulariter Colendissimi!

Elég keserves és szomoru siralmas statusra juta Nemes Hazánknak egyik része a Parasztoknak támadása alkalmatosságával, a kik is gyilkoságokkal, tüzekkel s egyéb féle romlásokkal dühösségeket szabad akaratyok szerént követték, s követik, a kiknek kegyetlenségeket pennával ki irni éppen elégtelen vagyok.

Most már a félelemmel környül vétettvén, kéntelenitettem életem mencségivel Nagyságodnak, és a Tekéntetes Nemes Táblának ez következendöt ki nyilatkoztatni, mert ha nem (igiretyek szerént) életemtöl meg fosztatva lészek; Sub hodierno dato Kristsorol Dsurda Mak, Abrugyán Iuon, és Rudai Abrudán Petru Hora nevü kapitanyoktol mind a hárman küldetettek én hozzám Deputátusok illyettén izenetekkel hogy Nagyságodnak, és a Tekéntetes Nemes Tablának szándékjokot emlitet Horra kapitányoknak és Népének okvetetlenül meg irjam, mert ha nem életemtöl (a mint mondám) meg fosztatva lészek bizonyosson: Mind ezekre én is igy árgumentálodván, hogy ha tudtára nem adnám Nagyságodnak, és a Tekéntetes Nemes Táblának, minden Dispositiojok nélkül Nagyságtoknak eröszakal meg háborgatatnának; Másodszor ha meg nem irom, életem el vész, és az Aerarium is gyujtàsokkal kárt szenved, és Nagyságtok is minden készület nélkül lettek volna, és azért Nagyságtokkat alzatossan

962 David Prodan, *Ultimatul ţăranilor adresat nobilimii în răscoala lui Horea*, în „Răscoala lui Horea (1784). Studii şi interpretări istorice”, 1984, p. 143-146.

instálom, hogy ezen kéntelenségemet bal itiletre ne vegyék, s vélyék, söt inkáb kegyeességekben bé venni alázatosson instálok.

A mely izenetyek a fenn irt Horra nevü vezérjeknek, és köz népinek e vala.

1-mo. Hogy a Nemes Vármegye, minden Possessoratusaival együt a kereszt alá eskügyék, minden Magzatyaival együt.

2-do. Hogy Nemesség többet ne légyen, hanem aki hol kaphat királyi szolgálatot, abbol élyen.

3-io. Hogy a nemes Possessorok a Nemes Joszágbol lábakot vég képen ki vegyék.

4-to. Hogy szintén ollyan adott fizetök legyenek, valamint a köz contribuens Népek.

5-to. Hogy a Nemesi földek a köz Népek közöt következendö Felséges Császárunk parancsolattya szerent fel osztoztassanak.

6-to. Ha ezekre Nagyságod, és a Tekéntetes Nemes Tábla a Nems Possessoratussokkal együt réá álanának, békessséget igirnek, a mely békessségre jegyül mint az Vára, mint a Varas végeire és egyebb helyekre fejér Zászlot mentöl hoszszabb rudra fel álitani kévánnak.

Mind ezekre pediglen Terminust praefigálának a fenn meg irt három Deputatussok, Horra nevü kapitányok parantsolattyábol, hogy Nagyságodtol, és a Tekéntetes Nemes Táblától és a Nemes Possessoratustol válasz menyen Vasárnap, azaz 14-be hujus estvére Kristora Kristori Popa Danillához, mert ha nem (amint fenyegetözének) egész erövel kapitányokkal edgyüt hitek le tételek mellett semivé tenni az helységet igyekeznek.

En pedig ujabban is Nagyságodat, és a Tekéntetes Nemes Táblát alázatosson követem, hogy e félékkel bátorkodom alkalmatlankodni, de a retenetes félelem, s a tüzben levö dolgam ösztönözöt, hogy mind ezen izeneteket meg itjam.

Midön pediglen Nagyságodnak, és a Tekéntetes Nemes Táblának kegyes gracziájában magamat ajánlanám, addig is örökös tisztelettel halok.

Nagyságodnak és a Tekéntetes Nemes Táblának.

Maros Soljmos die alázatos szolgaja

11-a 9bris 1784 Brünek Károly m. pria”[963]

În traducere:

„Ilustrisime şi magnifice liber baron comite suprem şi Preşedinte !

Onorată Tablă continuă judiciară

Domnule preagrațios patron şi domni deosebit preaonorați !

Într-o stare destul de amarnică, tristă şi jalnică a ajuns o parte a nobilei noastre patrii prin răscoala țăranilor, care cu omoruri, cu foc şi alte stricări şi-au vărsat şi îşi varsă în voie furia şi pe a căror cruzimi, nu sunt în stare a le descrie cu peana.

Dar acum cuprins de teamă, sunt silit, ca să-mi salvez viața, să comunic Măriei Tale şi Onoratei Nobile Table, căci dacă nu (după cum mi-au făgăduit) voi fi lipsit de viață: Azi au fost trimişi la mine din Crişcior, Giurgiu Marcu, Ion Abrudean şi din Ruda Petru Abrudean, toți trei trimişi ca deputați de căpitanul lor Horea, cu solia să scriu negreşit Măriei Tale şi Onoratei Nobile Table intențiile pomenitului căpitan Horea şi ale poporului său, căci dacă nu, voi fi de bună seamă lipsit (cum am spus) de viață. La toate acestea şi eu aşa am socotit că dacă nu le-aş aduce la cunoştința Măriei Tale şi a Onoratei Nobile Table, ați fi

963 *Ibidem*.

turburați cu forța, fără ca Măriile Voastre să fi luat nici o dispoziție. În al doilea rând, dacă nu le scriu, şi viața mi-o pierd, şi erariul va suferi prin incendieri, pagube, şi Măriile Voastre ați fi fost fără nici o pregătire. De aceea cu umilință rog pe Măriile Voastre să nu luați în nume de rău sila în care mă aflu, ba mai curând să mă faceți vrednic de îndurarea Voastră.

Solia sus-scrisului conducător al lor numitul Horea şi a poporului său de rând e aceasta:

1. Ca nobilul comitat şi toți posesorii săi să pună jurământ pe cruce, cu toate odraslele lor.
2. Ca nobilime mai mult să nu fie, ci fiecare unde poate primi o slujbă crăiască, din aceea să trăiască.
3. Ca nobilii posesori să părăsească pentru totdeauna moşiile nobiliare.
4. Ca şi ei să fie plătitori de dare tot aşa ca şi poporul contribuabil de rând.
5. Ca pământurile nobiliare să se împartă între poporul de rând potrivit poruncii împăratului, ce va urma.
6. Dacă Măria Ta şi Onorată Nobilă Tablă împreună cu nobilii posesori ar sta pe acestea, făgăduiesc pace, în semnul căreia cer să se ridice atât pe cetate, cât şi pe la capetele oraşului şi pe alte locuri, pe prăjini cât mai lungi, steaguri albe.

Iar pentru toate acestea cei trei deputați mai sus scrişi, din porunca căpitanului lor cu numele Horea, fixează termen, să meargă de la Măria ta, de la Onorata Nobilă Tablă şi de la Nobilul Posesorat răspuns Duminică, adică în 14 a acestei luni, seara, în Crişcior, la Popa Dănilă a Crişciorului, căci dacă nu (după cum amenință), se vor strădui împreună cu căpitanul lor şi cu jurământ, cu toată puterea să nimicească oraşul. Iar eu din nou mă rog de iertare Măriei Tale şi Onoratei Nobile Table că îndrăznesc a le importuna cu de acestea, dar frica îngrozitoare şi focul cu care mă găsesc m-a îndemnat ca toate aceste solii să le scriu.

Recomandându-mă grației milostive a Măriei Tale şi a Onoratei Nobile Table, rămân cu stimă veşnică până la moarte.

Al Măriei Tale şi al Onoratei Nobile Table.

Șoimuş, 11 nov. 1784

umil servitor

Carol Brünek m. p[rop]ria”[964].

Ultimatul este trimis în aceeaşi zi celor cărora le era adresat. Comitatul se adresa, în 13 noiembrie, comandantului militar cel mai apropiat, respectiv maiorului Stojanich, care se afla la Orăştie, cerându-i să-i vină în ajutor[965]. În textul trimis maiorului se preciza că „Horea a chemat la Crişcior o mulțime nenumărată de țărani din toate părțile Zarandului şi din alte locuri învecinate, că a cumpărat arme şi cai destui pentru atacuri”[966]. Comitatul se temea de atacurile pe care Horea avea de gând „să le întreprindă, puțina armată de aici şi nobilimea nu vor fi în stare să le reziste. Consideră astfel necesar să trimită 12 tunuri pentru apărarea cetății şi oraşului şi să vină chiar el cu o trupă mai mare de soldați”[967]. Autoritățile comitatului Hunedoara se grăbesc să comunice conținutul Ultimatului, Guvernului şi comisarului său, care ia primele măsuri. Comisarul Mihail Brukenthal trimitea, în 14 noiembrie, în Zarand pe Ioan Piuariu ce primea misiunea şi în legătură cu ultimatul şi să descopere mai bine ce vreau răsculații.

În raportul trimis împăratului, la 25 noiembrie 1784, guvernatorul Transilvaniei precizează că din punctele „adresate de către o grupă a țărănimii, nobilimii din Deva i se pare că răscoala ar fi putut izbucni şi din falsa convingere inoculată poporului că nu mai trebuie tolerați nobilii, că ei trebuie să-şi părăsească

964 *Ibidem*.
965 *Ibidem*, p. 147.
966 *Ibidem*.
967 *Ibidem*.

proprietățile, pentru că ele vor fi împărțite poporului"[968]. Punctele ultimatului nu cuprind nimic din revendicările specifice ale iobagilor de pe domeniul fiscal ci sunt ale iobăgimii de pe domeniile nobiliare, ale celor din Zarand. Cei trei țărani sunt din tabăra țăranilor din Zarand. Condițiile ultimatului sunt clare şi categorice: ele prevăd desființarea raporturilor feudale.

Armistițiul de la Valea Bradului din 16 noiembrie 1784. După succesele țărănimii răsculate, victorioasă în prima decadă a lunii noiembrie, au urmat înşelătoarele armistiții, de la Tibru, Inuri şi Sălciua încheiate între ofițerii imperiali şi răsculați şi cel de la Valea Bradului, dintre trimisul Guberniului, doctorul Ioan Piuariu-Molnar şi Gheorghe Crişan. Crescând primejdia generalizării răscoalei în întreaga Transilvanie, guvernul din Sibiu încearcă să câştige timp, recurgând la diferite mijloace. La cererea guvernului transilvan episcopul sârb Nichitici îl trimite pe protopopul Iosif Sânziana să cutreiere satele zărăndene pentru a domoli, a dojeni şi amenința „pe țăranii temători de Dumnezeu"[969]. Cu acelaşi scop au sosit pe valea Crişului Alb şi emisari ai episcopiei Aradului. Guvernul încearcă pacificarea țăranilor din Zarand şi pe cale civilă. Misiunea de a trata cu țăranii din Zarand a fost încredințată doctorului de ochi, Ioan Piuariu-Molnar, care cunoştea nu numai limba, ci şi mentalitatea lor.

La 16 noiembrie 1784, doctorul Ioan Piuariu-Molnar soseşte la Brad, însoțit de un caporal din regimentul Orosz, Ioan Szerentses, şi câtiva husari[970]. Cu Gheorghe Crişan se întâlneşte în aceeaşi zi, pe la patru ceasuri, în Valea Bradului. Crişan îl aştepta cu o parte a trupei sale pe un deal dinaintea satului. Medicul Piuariu se apropie, cu crucea ridicată, însoțit numai de caporal, pe husari îi lasă mai în urmă. Țăranii fac cerc în jurul lui. După o convorbire purtată de Crişan se întoarse, însoțit de câțiva țărani şi câțiva preoți, la Brad, unde, în 17 noiembrie, le lua în scris păsurile exprimate mai ales prin Giurgiu Marcu din Crişcior[971]. Întors la Sebeş, Ioan Piuariu-Molnar şi-a întocmit raportul, în două versiuni, una nemțească, adresată comisarului Mihail Brukenthal, alta românească, către episcopul Nichitici. Conform raportului „pe Crişan l-a găsit în mijlocul unei mulțimi de vreo 600 de oameni, înarmați, parte cu puşti, parte cu furci de fier şi alte instrumente. La întrebarea „când şi cum s-a început această răzvrătire", răspunde Giurgiu Marcu, povestind împrejurările în care au fost îndemnați cei din Crişcior să se înscrie la oaste şi cum s-a petrecut adunarea de la Mesteacăn. Medicul îl întrebă apoi care le este dorința? La această întrebare țăranii răspunseră următoarele:

> „- Cu lacrămi în genunchi de la preaînălțatul împăratul nostru ca să ne ierte fărădelegile noastre, mai vârtos că noi nişte oameni plini de năcazurile domnilor toate acele ce am făcut ne pare rău.
>
> - Ne rugăm ca să se milostivească înălțatul împărat să ne sloboază de jugul domnilor şi să ne puie supt slujba împăratului precum ne-am scris la Bălgrad, că dacă ne va pune iar supt domnii cum am fost, mai rău ne vor chinui şi țara iar se va burzului.
>
> - Dară dacă nu vrea împăratul să fiți cătane?
>
> - De nu va vrea împăratul să fim cătane, noi şi poruncii împărăției sale vom fi supuşi, numai iobagi să nu mai fim, şi să ne dea tisturi de nemți, de legea împăratului, numai să nu ne dea unguri.
>
> - Dar pentru ce vă lepădați de domnii voştri?
>
> - Pentru aceea că câte comişii (dispoziții) au venit de la înălțatul împărat de mila săracilor, ei le-au ascuns, şi la mai grea slujbă i-a pus domnii.
>
> - Ci la unii şi grâu şi alte bucate şi dijme din toate celea ne-au luat, cât numai apa nu am plătit.
>
> - Şi noi cu jurământ toți spunem, că la Paşti şi la Crăciun ne-au căutat să ducem de frică colac, lumină şi găină. Şi dacă a avut iobagul doi porci, unul l-a luat domnul său, şi de nu au avut au căutat să cumpere de frică în bani ca să-i dea domnului. Şi fieşte care iobag au căutat să dea în tot anul 2 copuri de unt, au avut vaci, au nu. Iar dacă am dat inştanție la înălțatul Gubernium au venit să dăm

968 *Ibidem*.

969 Florian Dudaş, *Zarandul, chipuri şi fapte din trecut*, Bucureşti, 1981, p. 74.

970 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 518.

971 *Ibidem*, p. 518-519.

numai un cop de unt. Şi pe un fertar de pământ tot câte 4 zile în săptămână le-am căutat să le lucrăm, şi unii domni şi în ziua de Crăciun ne-au făcut să-i ducem lemne, ce mi mie de sărbătoarea voastră au zis.

Şi dacă s-au întâmplat, de au murit iobagul, care au fost avut casă bună, cu toată averea, dacă n-au avut feciori, i-au țipat afară din casă, şi pe muiere o a băgat în temniță, ca să spue toate ce au rămas de bărbatul ei, şi aşa au luat domnii tot ce au avut, şi pe ea dimpreună cu copiii cei săraci i-au mânat să se hrănească pe unde au putut, şi dacă au crescut copiii care au fost rămaşi de iobagul, l-au (i-au) pus iar la slujbă, şi ce au rămas nu i-a dat nimica.

- Şi muierile au căutat să le lucreze deosebi, la pânză şi la tors, şi dacă nu a ştiut toarce bine, au căutat să plătească cu bani alta.

- Şi acestea sunt lucrurile care ne îndeamnă să plângem cu mâni ridicate către împăratul, ca să ne slobozească din robia aceasta.

- Şi arenda să nu mai fie pe părțile acestea, ci să le ție împăratul şi să le dea fiscuşului, că armenii au luat iosaguri în arendă şi toți aceia caută iar mare dobândă să ia de pe noi, şi noi aceasta nu mai putem răbda.

- Ne rugăm să ne sloboadă toți oamenii cei prinşi din umblarea aceasta.

S-au dat în Brad în 17/6 zile lui noiembrie 1784, înaintea al tuturor oamenilor, de la tot Crişul câte un om, eu care am spus cu jurământ, cu porunca căpitanului meu[972].

Punând degetul, au semnat în frunte cu Giurgiu (Jorju) Marcu, după el, Colcea Ianos, Adămuț Igna, Filip Ioan, Bogdan Ursu. Întăresc cu credința lor, cum că au auzit şi au văzut aceste lucruri care s-au scris înaintea lor: Popa Alexandru, Popa Constandin Turdiu (Turcin), Popa Ion Cleş, Samuilă Popovici (Brad), Mihail Popovici, Popa Jurju Luncoian, Daniile Popovici (Brad)[973].

Iar la sfârşit semnează Ioan Molnar şi Ioan Serencuis din regimentul Orosz, compania căpitanului Richard"[974].

În urma întâlnirii de la Valea Bradului, Piuariu a convenit cu țăranii „ca ei să rămână în linişte până când vor sosi rezoluțiunile la cererile lor pe care el s-a legat să le prezinte guvernului. Caporalul prezent la înțelegere, raporta superiorilor săi că țăranii „ar fi cerut să nu mai fie iobagi, nici un ungur să nu mai stăpânească în Transilvania, împăratul să nu-i mai arendeze, să rămână doar supuşi ai fiscului şi să aibă (să li se dea) arme"[975]. De asemenea caporalul mai menționează că „țăranii au mai convenit ca atât soldații cât şi funcționarii civili, care vor trece prin Zarand să aibă paşaport românesc cu pecete împărătească"[976]. Caporalul Szerentses mai menționează că după împăcare, „Crişan a dat poruncă ca toți să rămână în pace, nimeni să nu mai omoare, prade etc., dar la cea dintâi poruncă să fie gata cu toții să se adune şi să îndeplinească poruncile"[977]. Din aceeaşi zi, de 17 noiembrie, datează două scrisori româneşti provenind din tabăra lui Crişan, una în numele tuturor satelor din Zarand, cealaltă în numele satului de origine a lui Crişan, Vaca, încredințate lui Molnar. Prima scrisoare conține următoarele[978]:

„Supt aceasta scrisoare domnul Ioan Monariu, felceriul cinstitului scaun din Sibii, noi preoți din varmeghie Zărandului mai cu de dinadins acestor sate care sunt în varmeghie aceasta carele şi noi cu sufletul dăm aceste scrisori care domn le-au scris cu ştire noastră s-au scris şi cu a satelor varmeghii aceştie s-au scris, pentru aceia ne rugăm umili înălțatului împărat şi la cinstitul gobernium pă pace şi pă aşăzare ce am făcut şi mila care ni să va da iară, pre acesta domn ne

972 *Ibidem*, p. 519-520.
973 Posibil ca acest Danil Popovici să fi fost tatăl preotului hirotonit la 1790.
974 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 519.
975 *Ibidem*, p. 521.
976 *Ibidem*, p. 522.
977 *Ibidem*.
978 *Ibidem*.

rugăm să ni-l trimiteț să ne aşeză satele şi varmeghe şi de împreună toată țara şi ne rugăm cinstitului gobernium să se milostivească pă cine va pofti acest domn ca să mai aibă ajutoriu vreun domn de niamț şi aşa aşteptând milostivă ruzuluție şi noi rugăm pre milostivul Dumnezău să ajute înălțatului împărat şi cinstitului gubernium şi noi toată varmeghia şi toate satele din Criş ne rugăm cu aceasta şi eu Crişan Jurj căpitanul.

Noiembrie în 6 zile s-a dat în Brad, anul 1784."

Scrisoarea în numele locuitorilor din satul Vaca mărturiseşte pe scurt cauza ridicării şi invocând împăciuirea de la Tibru, în care se socoteau cuprinşi şi țăranii din Zarand, nu fixează alt termen pentru actul încheiat la Brad. Scrisoarea începe cu invocarea textului biblic „Fericiți sunt făcătorii de pace căci aceia fiii lui Dumnezeu se vor chema"[979]. Apoi urmează textul propriu-zis:

„Noi numiții din satul Vaca … suntem ascultători poruncii împăratului. Înțelegând noi că au venit porunci de la înălțatul Împărat către înălțatul Guvern şi că înălțatul Guvern le-a dat Tablei din Aiud, la mâna fişpanului (comitelui suprem) din Galda şi că ei nu vor să le aducă la cunoştința săracilor, pentru aceasta noi poporul (plebs) am socotit să mergem şi să ne căutăm dreptatea la Alba Iulia. Mergând aşadar din fiecare sat doi, trei, ni s-au pus împotrivă patru solgăbiraie (juzi ai nobililor) şi trei soldați în satul Curechiu, care s-au răstit la oameni să nu meargă pentru căutarea dreptății. Noi stând locului am protestat să ne dea pace să ne căutăm dreptatea dată de înălțatul Împărat. Ei însă nesocotind aceasta, au prins pe gazdă pe care, legat, cu foc l-au chinuit de moarte. Văzând oamenii că trag şi săbiile, a început tulburarea. Din această pricină a cerut poporul dregători nemți nu unguri. A venit în fața noastră căpitanul din Teiuş, cu care am făcut pace până a opta zi, ca să ne dea cele poruncite de Înălțatul Împărat."[980]

După o altă relatare, din 20 noiembrie, Mihail Brukenthal „a aflat de la Piuariu că acolo s-a întâlnit în câmp, cu vreo 600 de oameni, iar a doua zi dimineața au apărut mai mult de 3.000, înarmați cu puşti, lănci, cei mai mulți cu furci, din care au ales cu zarvă mare vreo 700 să-i vină în întâmpinare, cu care a început convorbirile. Petrecându-l până la podul de la Brad, acolo a găsit 22 de nobili, care s-au salvat numai trecând la legea răsăriteană"[981]. Stratagema guvernului folosită în tratativele de la Brad a dat rezultate şi de această dată. Avântul răscoalei s-a domolit, dar țăranii nu erau nici dezarmați şi nici liniştea instaurată, ambele tabere pregătindu-se pentru o nouă confruntare. Semnele prevestitoare ale reizbucnirii răscoalei, ale întinderii ei sunt tot mai evidente.

Țărănimea convenise la o oprire a acțiunilor ei, dar la o oprire temporară, la o pace de opt zile, nu la depunerea armelor. Cetele de răsculați se refac uşor în caz de necesitate. Ioan Nemegyei, scriind din Aiud, la 14 noiembrie, ştie că cei care-i ridică pe români sunt popii „care le predică credincioşilor că sunt români şi că mai demult ei au stăpânit Ardealul, ungurii i-au impus numai cu puterea, e timpul să-şi lepede jugul de pe grumaz şi aceasta nu o pot face altfel decât dacă pustiesc toată ungurimea. Se şi opintesc tare, cară cu ei țigani fierari, îi pun să le bată lănci din vasele de cositor, din farfurii şi să le toarne gloanțe"[982]. Dezamăgirea țăranilor era cruntă fiindcă şi armata îi înşelase. În Zarand agitația a fost impresionantă, țăranii fiind lămuriți după întâlnirea din munți cu vicecolonelul Schultz, că nici răspunsurile lor prin doctorul Piuariu nu vor mai sosi. Agitația o făcea cu deosebire Popa Constantin Turcin din Crişcior. El acuza că doctorul n-a fost de bună credință, a fost mai mult spionul ungurilor şi oricât de tare i-ar fi fost jurământul nu trebuie să-i dea crezare[983].

În 17 noiembrie, vicejudele nobililor Efraim Egyedi, relata că „românii din Stănija, Blăjeni, Mihăleni, Zdrapți şi cu cei din satele de pe Criş, atacă pe abrudenii care merg după bucate, nu se uită nici când sunt români. Şi până acum au bătut urât pe vreo câțiva, pentru că unii români buni la suflet din

979 *Ibidem*.
980 *Ibidem*, p. 522-523.
981 *Ibidem*, p. 524.
982 *Ibidem*, p. 527.
983 *Idem, Răscoala lui Horea*, vol. II, Bucureşti, 1984, p. 43.

Abrud-Sat, cunoscând vitele multora din Roşia, pe care le mânau prădătorii spre Criş, le-au luat cu puterea de la ei şi le-au dat înapoi stăpânilor lor”[984]. Acelaşi vicejude informează şi la 21 noiembrie că a auzit de la unii care au sosit din Zarand, că crişenii, în fiecare sat, cu soţii, cu copii, sunt în arme[985].

Dintr-o altă relatare, din 29 noiembrie, a lui Ştefan Papai aflăm că „Ion Cloşca (desigur Crişan) adună pe românii din Zarand, şi a şi prădat din nou nouă sate”[986]. Şi într-adevăr – precizează diversele relatări – în satul Vaca**,** Crişan cu o oaste grozavă de crişeni e gata[987]. Funcționarii mineri din Băița, la 29 noiembrie, alarmau Oficiul minier din Zlatna că nu mai pot rămâne acolo, întrucât satele se ridică amenințându-i cu moartea. „La Brad s-a adunat mulțime de țărani care amenință să vină asupra lor. Să li se trimită măcar atâta pază cât să-i escorteze pe ei, cu femeile şi copii până la Zlatna, căci aici nu-şi simt viața în siguranță nici până mâine. Rebelii aflând că din nici o parte nu le vine ajutor, se pregătesc să-i atace. Să-i salveze până nu e prea târziu”[988]. Crişan porunceşte aspru chemând pe țărani să se adune înarmați la Homorod. Porunca sa suna astfel:

> „Eu Gheorghe Crişan, căpitan militar trimit această poruncă din mâinile lui Horea prin aceşti patru oameni, care sunt trimişi ca să citească porunca aceasta din sat în sat, de la popă la popă, cât ține de la Presaca şi până la Homorod, ca toți țăranii să vină înarmați la Homorod, şi acela care nu va veni să fie legat cu toți copii săi şi casa să se aprindă pe ei, şi să vină înarmați cu puşti, cu bâte şi cu furci de fier.”[989]

În urma acestei mobilizări extraordinare, principalele cete ale răsculaților se aflau grupate în cercul Albacului, în frunte cu Horea cel Bătrân şi în ținutul Brad şi Vaca[990]. În acelaşi timp autoritățile încearcă prinderea conducătorilor răscoalei. În 23 noiembrie, Guvernul emite a patra patentă prin care anunța că „acordă 300 de galbeni pentru prinderea şi predarea unuia sau altuia dintre corifeii răscoalei, adică dintr-aceia care sunt căpetenii şi îndemnători acesteia răutate”[991]. După sosirea trupelor imperiale conducătorii țăranilor au devenit mai atenți şi şi-au strâns luptătorii în două cete. Una se afla în comitatul Zarand, în părțile Bradului şi a satului Valea Bradului, conducătorul acesteia fiind Gheorghe Crişan, care se afla în satul Vaca, şi făcea cu ea incursiuni în părțile de acolo şi închidea drumul dintre Hălmagiu şi Deva[992]. Aceeaşi mobilizare generală are loc şi în Munți. A doua ridicare a țăranilor promite să fie mai violentă decât prima. Dar acum au în față armata însăşi, pusă în ordine de bătaie.

Lupta de la Brad dintre trupele imperiale şi răsculații conduşi de către căpitanul Crişan. Împăratul a primit prima ştire despre izbucnirea răscoalei la 12 noiembrie dimineața. Prima reacție a şefului de stat a fost reprimarea răscoalei cu forța armelor şi cât mai repede posibil. În baza unei informații ulterioare, împăratul de la Viena dă ordinele de luptă, din 15 noiembrie 1784, către generalii săi din Ungaria şi Transilvania, cerând ca zona răscoalei să fie încercuită şi cetele răsculaților dispersate prin forța armată şi să fie prinşi principalii conducători.

Misiunea forțării munților apărați de țăranii răsculați prin pacificarea, mai întâi a Zarandului i-a revenit maiorului Stojanich, din Regimentul de infanterie Orosz. El a părăsit Deva în fruntea unei unități de 320 de soldați de infanterie şi cavalerie, la 27 noiembrie 1784. După o zi de marş ajunge la Brad, de unde căpitanul Crişan plecase cu câteva ore mai înainte, în fruntea cetelor țărăneşti de sub comanda sa, îndreptându-se spre Abrud. Chiar în ziua de 28 noiembrie el poruncise ca țăranii să se adune la Mihăileni şi Buceş, ca de acolo să pornească să ardă din nou Abrudul[993]. Aflând de sosirea armatei se întoarce fulgerător cu vreo 2-3.000 de țărani şi taie retragerea maiorului Stojanich spre Deva, angajând lupta cu

984 *Idem, Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 527.
985 *Ibidem*, p. 532.
986 *Ibidem,* p. 592.
987 *Idem, Răscoala lui Horea*, vol. II, p. 43.
988 *Ibidem*, p. 45-46.
989 *Ibidem*, p. 70.
990 *Ibidem*.
991 Idem*, Răscoala lui Horea*, vol. I, p. 604.
992 *Izvoarele răscoalei lui Horea, Serie B,* Izvoare narative, p. 18 şi 40.
993 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, p. 57.

armata imperială. Maiorul Stojanich i-a ieşit în cale, în partea de răsărit a oraşului, având în faţă dealul Lia. Unitatea maiorului Stojanich, deşi superioară din punctul de vedere al armamentului, nu a putut echilibra disproporţia de efectiv angajat în luptă[994]. Văzându-se în dificultate, maiorul Stojanich a ordonat deschiderea focului, mai mulţi ţărani căzând răniţi sau ucişi. Presiunea răsculaţilor conduşi de Crişan era din ce în ce mai puternică, oastei sale nelipsindu-i un număr de arme de foc. S-a ajuns la lupta corp la corp, soldaţii imperiali încercând să se apere prin mânuirea săbiei[995].

În faţa impetuozităţii ţăranilor, trupele imperiale s-au văzut nevoite să abandoneze lupta şi să se retragă. Crişan a dovedit un talent militar deosebit, a prevăzut deznodământul luptei şi a ocupat un aliniament în partea de sud-est a oraşului, închizând posibilitatea retragerii trupei maiorului Stojanich spre Deva. Acesta a plecat în marş forţat spre Hălmagiu unde spera să facă joncţiunea cu alte unităţi imperiale. Crişan a pornit în urma sa. Cunoscând foarte bine terenul, Crişan, după ce a trecut de satul Ocişor, a ocupat dealul de deasupra Hălmagiului. În acelaşi timp, Crişan a trimis porunci în satele din Zarand şi până la cele dinspre Mureş, ca ţăranii să vină în grabă la Hălmagiu[996]. Maiorul Stojanich a înaintat până la poalele dealului ocupat de cetele lui Crişan. La distanţa de 1.000 de paşi şi-a oprit unitatea şi însoţit doar de câţiva soldaţi s-a apropiat de aliniamentul ocupat de căpitanul Crişan şi a purtat o convorbire cu trimişii ţăranilor. Maiorul a recurs la o nouă stratagemă, înlăturând pericolul de a fi atacat de ţărani şi angajând cu aceştia tratative. Apoi oastea condusă de Crişan a revenit în zona Bradului, de unde putea controla mai bine situaţia şi de unde avea posibilitatea să se retragă, în caz de nevoie peste Crişcior şi Mihăileni în zona Blăjeni - Câmpeni - Abrud, unde armata ar fi pătruns mai greu.

Amnistia generală, răspândită la începutul lunii decembrie cerea, ţăranilor să depună armele. Amnistia a fost respinsă de către Horea, după relatarea nobilului Chendi care îi servea de scrib. Chendi i-a zis lui Horea că dacă vrea să câştige „iertarea împăratului, să liniştească pe oamenii răsculaţi, să nu mai fie prăzi şi omoruri"[997]. Horea ar fi răspuns: „Eu n-am lipsă de iertarea împărătească… voi linişti oamenii mei numai când vor fi lăsaţi slobozi robii osândiţi din Galda şi Zlatna, iar a doua, când vor fi date la lumină uşurările de contribuţii şi de taxe şi de celelalte accrescenţii şi alocaţii. Căci de împăratul au fost rânduiţi ca dare a capului patru sfanţi, despre taxă şi celelalte accrescenţii înălţatul împărat nu ştie nimic, mi-a spus-o limpede"[998].

Înfrângerea de la Mihăileni 7 decembrie 1784. La potolirea răscoalei un rol foarte important l-a avut episcopul Gedeon Nichitici şi preoţii care îl însoţeau, ataşaţi la armata vicecolonelului Kray. În 26 noiembrie episcopul raporta din Sebeş Guvernului că e gata de drum, că a două zi în zori ia drumul prin Orăştie, Deva, spre Brad, unde va căuta să liniştească poporul, şi de acolo spre Abrud[999]. Pe traseul urmat, episcopul a îndemnat credincioşii să înceteze orice tulburare şi să asculte de poruncile Guvernului şi ale domnilor pământeşti. În vederea călătoriei la Brad, episcopul a convocat pe protopopul din Trestia şi un preot din Zarand. Din Deva a plecat la 3 decembrie, însoţit de miliţie secuiască şi s-a îndreptat spre Zarand. În drum spre Ţebea, din satele mai apropiate i-au ieşit în cale, preoţii, cu câte 10-15 şi mai mulţi oameni, din Vălişoara, Luncoi, Trestia, Ormindea, Sălişte, Băiţa, Hărţăgani, Crăciuneşti, Brad, cărora le-a dat învăţătură să se întoarcă în linişte şi pace, ceea ce înţelegând, au făgăduit să se ferească de orice mişcare[1000].

La 5 decembrie, la Ţebea (satul care nu luase parte la răscoală) episcopul adună preoţi şi ţărani din alte sate din Zarand, care ascultându-i pastorala au răspuns că vor rămâne în pace. Tot însoţit de miliţie secuiască s-a dus a doua zi la Brad. Aici a chemat preoţii şi locuitorii din 25 de sate zărăndene. A fost chemat câte un preot şi şase parohieni din satele Bulzeşti, Ribicioara, Ribiţa, Luncoiul de Sus, Luncoiul de Jos, Brad, Vaca, Juncu, Valea Bradului, Ţărăţel, Ruda, Uibăreşti, Mesteacăn, Bucuresci şi

994 Nicolae Edroiu, *Răscoala lui Horea 1784-1785*, Bucureşti, 1978, p. 57 ; Idem, *Lupta de la Brad (28 nov. 1784) dintre ţărănimea răsculată şi trupele de represiune*, în „Sargetia", XIII, 1977, p. 335-339.

995 *Ibidem*.

996 *Ibidem*.

997 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, II, p. 88.

998 *Ibidem*.

999 *Ibidem*, p. 89.

1000 *Ibidem*, p. 91.

Potingani[1001], îndemnându-i la pace. La fel a procedat şi în Crişcior unde a şi obţinut ca multe lucruri să fie restituite proprietarilor lor[1002].

La începutul lunii decembrie presiunea unităţilor militare imperiale devine tot mai puternică. Ţăranii suferă de frig şi foame, ceea ce duce la dispersarea cetelor lor. Crişan se îndreaptă spre nucleul central al răscoalei Abrud – Câmpeni - Albac, însoţit de o mare parte a luptătorilor săi. Pentru apărarea căii de acces în munţi este lăsat căpitanul Micula Bibarţ din Blăjeni. Episcopul Nichitici şi suita sa, alături de trupele imperiale, şi-a continuat drumul spre Abrud. Cetele ţărăneşti conduse de Micula Bibarţ au încercat să oprească înaintarea trupelor imperiale spre inima Munţilor Apuseni. Conform planului de operaţiuni ale comandanţilor trupelor austriece ce acţionau în Zarand, maiorul Stojanich şi vicecolonelul Kray urmau să facă joncţiunea pentru a acţiona în faţa şi spatele răsculaţilor. În raportul maiorului Stojanich, trimis din Baia de Criş, la 5 decembrie, acesta se arăta mulţumit de acţiunea sa din Zarand. Din cele 92 de sate, 83 au fost aduse de el la liniştea deplină. Trupele sale erau disponibile pentru acţiunile din munţi. Stojanich s-a înţeles cu vicecolonelul Kray să plece, mâine, 6 decembrie, pe două coloane, a lui peste Ribiţa şi Valea Bradului, a lui Kray peste Brad şi Crişcior, urmând să se întâlnească la Mihăileni[1003]. Pentru apărarea căii de acces în munţi a fost lăsat căpitanul Micula Bibarţ din Blăjeni. Episcopul Nichitici a plecat însoţit de miliţia secuiască a vicecolonelului Kray spre Abrud. Au trecut prin Zdrapţi şi Mihăileni fără piedici. Dar la hotarul dintre Mihăileni şi Blăjeni, unde se strâmtează valea Crişului, coloana a fost întâmpinată de o oaste de vreo 600 de ţărani, înarmaţi cu puşti, pistoale, lănci, furci de fier, care se opuseră trecerii mai departe a armatei[1004].

Episcopul trimise numaidecât doi preoţi la oastea ţăranilor, să-i mustre, să-i sfătuiască la pace, ca să se facă vrednici de amnistia generală, să-i îndemne să nu se opună armatei şi să depună armele[1005]. „Ţăranii nu se lăsau deloc convinşi, stăruiau să li se împlinească mai întâi cererile comunicate prin doctorul Molnar, până atunci ei nu se vor supune”[1006]. „În timp ce preoţii tratau şi atrăgeau atenţia ţăranilor într-acolo, vicecolonelul Kray împărţi pedestrimea în două coloane, pe care le trimise să ocupe pe nesimţite dealurile de pe cele două laturi ale oastei ţărăneşti, iar el rămase cu călărimea la mijloc.

După ce socotiră că au făcut toate încercările, preoţii se retraseră, declarând că ţăranii nu vreau să depună armele. Atunci vicecolonelul dădu semnalul de atac. Secuii pedeştri se aruncară cu înverşunare asupra ţăranilor din coaste, călărimea din faţă. În încăierarea şi în învălmăşeala care se produse şi dură până seara, căzură, după raportul militar, vreo 85 de ţărani morţi. Printre ei şi căpitanul lor Nicula sau Micula Bibarţ din Blăjeni. Alţii fură răniţi, prinşi”[1007].

„Un grup de ţărani se retrase într-o casă din spate şi de acolo trăgeau din pod, de pe ferestre asupra soldaţilor. Dar soldaţii aprinseră casa pe ei şi unii pieriră aici. Drept trofeu vicecolonelul luă bâta căpitanului Bibarţ, ferecată în aramă şi traista lui de piele ţintuită şi ea cu butoni de aramă”[1008]. După numărul mare de ţărani se poate spune că lupta a fost susţinută, mai ales de ţăranii din Blăjeni. În lista celor morţi în răscoală din Blăjeni apar 48 de nume[1009]. După raportul din Buceş al vicecolonelului Kray, acesta a atacat cu 50 de infanterişti secui şi 50 husari din regimentul de Toscana, omorâţi fiind 85 de răsculaţi şi 15 prinşi[1010].

Bătălia de la Mihăileni-Blăjeni a fost relatată şi de către episcopul ortodox Ghedeon Nichitici, în scrisoarea sa adresată guvernului şi întocmită a doua zi. „În ziua de 7 – scria episcopul – trecând în pace prin satele Zdrapţi şi Mihăileni, la hotarul dintre Mihăileni şi Blăjeni a văzut mulţime de ţărani înarmaţi venind din Blăjeni. A trimis atunci doi preoţi să-i îndemne să depună armele. Nevrând însă să le depună şi opunându-se miliţiei secuieşti, au fost atacaţi de soldaţii secui, vreo 48 au căzut morţi, câţiva au fost răniţi

1001 *Ibidem*.
1002 *Ibidem*.
1003 *Ibidem*, p. 59.
1004 *Ibidem*, p. 92.
1005 *Ibidem*.
1006 *Ibidem*.
1007 *Ibidem*.
1008 *Ibidem*.
1009 *Ibidem*.
1010 *Ibidem*.

şi prinşi, ceilalți au scăpat. Azi a primit şi patenta Guvernului vestind amnistia regală, pe care se va strădui să o publice tradusă în româneşte şi să o trimită în locurile vecine şi neliniştite, după cum a trimis-o azi în Blăjeni şi Buceş. Apoi, dacă mergerea spre Abrud nu va fi închisă, va pleca acolo pentru liniştirea tulburării"[1011]. Dar drumul spre Abrud nu era lipsit de pericole şi obstacole. În relatarea episcopului către Mihail Brukenthal, din aceeaşi zi, la 9 seara, adresată din Buceş, episcopul mai adaugă că „primind dispoziție, s-au întors şi au stat de veghe noaptea în Mihăileni. Dimineața a convocat pe preoți şi oameni din satele din împrejurime pentru a afla de la ei şi de la cei prinşi cauza acestei ridicări. Atât de la unii cât şi de la alții au putut afla că au fost instigați de Simion Marcu din Mihăileni, iar majoritatea celor răsculați erau din Blăjeni. Între timp, au luat împreună cu vicecolonelul şi toate măsurile pentru prinderea lui Horea şi a lui Crişan[1012].

Este greu de închipuit cu ce inimă primeau locuitorii din Blăjeni, în doliul care s-a lăsat asupra satului, cuvintele de pace ale episcopului lor care însoțeau patenta de amnistie, adresată din Mihăileni, în 8 decembrie, a doua zi după dezastru: „Eu ca un arhipăstor al vostru părinteşte vă arat şi vă învăț precum milostiva împărăție au dat iertăciune tuturora, care cu pace se vor întoarce la casele sale şi comisie au rânduit după cum mai pe larg ați înțeles din patenta crăiască a cărei original este la mine în latineşte, iar cea românească este aceasta. Pentru aceea iubiții mei fii vă aşezați cu pace la casele voastre şi puneți jos armele. Eu vă sfătuiesc şi vă învăț, ca să puteți fi vrednici de mila aceasta mai sus zisă."[1013]

O altă descriere a luptei de la Mihăileni este relatată de către Mihail Brukenthal, în scrisoarea trimisă, în 10 decembrie lui Samuel Brukenthal. „În drumul dintre Mihăileni şi Buceş – scrie el – 2.000 de răsculați au vrut să taie calea vicecolonelului Kray, i-au oprit avanposturile şi le-au atacat. Un husar care a reuşit să scape a adus vestea vicecolonelului care se afla la o depărtare de vreo 400 de paşi. Vicecolonelul s-a dus numaidecât la răsculați şi i-a sfătuit să depună armele şi să se predea. Când au refuzat, a atacat. Soldații au împuşcat 85 de răsculați împreună cu căpitanul lor Urs (?) Bibarț, mai mulți au fost răniți, iar 30 au fost prinşi. În această ceată ar fi fost țărani din şase sate, dintre care unii în prealabil lămuriți de episcop asupra greşelilor lor şi sfătuiți să se liniştească. Unii au şi promis aceasta. Numai din satul Blăjeni ar fi rămas 52 de morți"[1014].

Întrucât la Mihăileni au fost şi mulți răniți, Mihail Brukenthal i-a scris „baronului Bornemisza, comitele Hunedoarei, să ia măsuri să fie îngrijiți, căci dacă el şi funcționarii lui vor face acest lucru îşi vor atrage singuri încrederea şi dragostea întregului popor. Să-i îngroape fără întârziere pe cei morți"[1015]. Dar cei morți au fost îngropați de către familiile lor înainte de a primi acest ajutor de la autoritățile comitatului. Conform raportului căpitanului de cavalerie Iosif Czigány, la Mihăileni, vicecolonelul Kray a operat cu infanteria secuiască şi cu comanda de husari de sub ordinul său. Au căzut acolo 85 de morți şi au fost prinşi 15. În 8 [decembrie] unitatea aceasta de cavalerie a plecat spre Buceş. După multe căutări a fost găsit într-o pivniță stegarul Ştefan Nagy cu încă câțiva, toți morți. Ei ar fi mărşăluit de mult spre Abrud, dar au dat peste o întăritură greu de răzbit, care până nu va fi deschisă, ei trebuie să rămână pe loc[1016], scria în raportul său căpitanul Iosif Czigány, întocmit în Crişcior la 10 decembrie.

Ajuns la Abrud, episcopul Nichitici, trimite un nou raport, în 11 decembrie, către guvern, în care relatează mai multe date despre lupta de la Mihăileni. „La Mihăileni, în 7 decembrie între cei omorâți a fost şi Nicola Bibarț din Blăjeni, subaltern al lui Horea (*subalternus officialis Horreanus*), căzut sub loviturile de puşcă. Înainte cu două săptămâni fusese la Horea cu prilejul împăciuirii cu vicecolonelul Schultz, unde i s-au arătat 7 scrisori".

„Pe copiile după ele Horea ceruse de fiecare sat câte 12 florini, îndemnând poporul să se ridice împotriva nobililor, să nu aibă nici o teamă. La ceea ce Bibarț Nicola luase, după spusele popii, de la biserica din Blăjeni, 12 florini pe care îi dusese în ziua de 5. În 7 apoi venind înapoi chemase la sine oamenii din satele dimprejur amenințând cu pedeapsă de 500 de florini pe cei care nu vin şi nu-l

---

1011 *Ibidem*, p. 92-93.
1012 *Ibidem*, p. 93.
1013 *Ibidem*.
1014 *Ibidem*.
1015 *Ibidem*, p. 93-94.
1016 *Ibidem*, p. 94.

urmează”[1017]. „Astfel amăgit a venit, cu rea şi primejdioasă intenție, poporul din Buceş şi Stănija şi mai ales din Blăjeni în întâmpinarea noastră”[1018].

„Chemând după aceea pe preoții şi bătrânii satelor Blăjeni, Buceş, Stănija şi După Piatră, şi publicându-le înainte amnistia generală, el, episcopul i-a îndemnat, învățat şi au stabilit să rămână în pace şi linişte, depunând armele şi alte asemenea instrumente. În semn de supunere şi ascultare locuitorii cu preotul din Stănija au şi adus cinci cai ai husarilor ucişi, iar locuitorii din Blăjeni, cu preotul lor, şapte flinte ale soldaților dezarmați şi le-au dat la mâna vicecolonelului Kray, cu promisiunea clară să aducă şi altele dacă vor mai putea afla la consătenii lor. Cât priveşte cererea celor din Blăjeni de a elibera pe cei prinşi ai lor, a trebuit să roage pe vicecolonel, parte în virtutea amnistiei generale, parte pentru restabilirea şi întărirea păcii între poporul amăgit, care i-a şi eliberat pe chezăşia preotului satului şi a doi săteni că oricând s-ar porunci ei să fie datori să-i înfățişeze”[1019]. Episcopul mai raporta guvernului că mai nou „li s-a relatat lui şi vicecolonelului Kray de către popa din Blăjeni că Horea se găseşte într-o aşa pregătire, că la Câmpeni poate să se opună şi să atace şi miliția imperială[1020].

Ludovic Siess, în relatarea sa din 14 decembrie, ne spune ce se ştia la Sibiu despre lovitura de la Blăjeni: „În 8 (?) vicecolonelul Kray cu 400 de secui, cu care era şi episcopul neunit, între Mihăileni şi Blăjeni a dat peste vreo 2.000 de răsculați. I-au avertizat să se întoarcă în linişte, dar aceia i-au primit cu duşmănie. Amnistia numai aşa s-au arătat dispuşi să o primească dacă li se împlinesc dorințele prezentate lui Schultz când au încheiat convenția. Pe episcop l-au numit înşelător, episcop ungur nu român. Au tras asupra soldaților. Vicecolonelul a luat atunci poziție de apărare răpunând vreo 90 de răsculați. Au rănit 150, printre care 85 mortal, iar 30 au căzut prinşi. Dintre soldați au fost răniți 17”[1021]. Informațiile pe care le are Siess se bazează pe rapoartele militare care exagerează cifrele răsculaților şi ale celor căzuți şi diminuează numărul soldaților loviți.

Despre acțiunea în forță de la Mihăileni, Comandamentul general căuta să-şi justifice acțiunea către Consiliul de Război, raportând, la 14 decembrie, următoarele: „Când vicecolonelul Kray s-a îndreptat de la Mihăileni spre Buceş, husarilor li s-a tăiat drumul de vreo 2.000 de răsculați, înarmați cu puşti, lănci, furci de fier, zicând că spusele episcopului ar fi o înşelătorie. Vicecolonelul la acestea s-a apropiat cu trupele sale şi din stânga şi din față de răsculați spre a-i convinge mai întâi cu vorbe bune să se liniştească şi să depună armele. În loc să asculte au început să năvălească cu mult zgomot pregătindu-se de atac. Aşa, vicecolonelul a fost nevoit pe deoparte să le spargă rândurile cu cavaleria, pe de alta să-i împrăştie de pe dealuri cu infanteria. Unii s-au refugiat în curți, în sate, în case, în şuri, între căpițele de fân de unde opuneau o rezistență puternică, până când au fost alungați din aceste ascunzişuri de către infanterie. Au rămas cu acest prilej 80 de răsculați morți şi 15 au fost prinşi. Dintre soldați au fost doar 5 răniți şi un cal al husarilor secui. Episcopul neunit, care venea cu această coloană, a fost nevoit să îndure toate cele întâmplate şi va mărturisi el însuşi că folosirea forței a fost inevitabilă. În ziua imediat următoare incidentului, satul Blăjeni se găsea la episcop, dând prin el vicecolonelului o scrisoare de asigurare că se vor comporta în linişte. În schimb au cerut stăruitor eliberarea celor 12 prinşi din satul lor, care au şi fost eliberați. Trimişii au fost puşi în fața locului şi morților care zăceau acolo arătându-le să nu se mai expună la asemenea nenorociri şi încredințându-i că datorită păcii pe care le-o aduce amnistia şi milostivirea împărătească ei pot fi siguri, dacă se comportă liniştiți, în satele lor. Neîndoielnic că exemplul acestuia va fi urmat de mai multe sate şi deci în genere ar putea fi convinşi că numai de comportamentul lor depinde dacă vor fi tratați cu blândețe sau cu asprime”[1022].

În 21 decembrie 1784, episcopul Nichitici face o întâmpinare la Guvern, împotriva afirmației lui Mihail Brukenthal că la intervenția lui, iar fi eliberat vicecolonelul Kray pe cei prinşi în Blăjeni**.**

„Adevărul e – spunea el – că ei au fost eliberați pe chezăşia în scris a preotului şi bătrânului satului şi cu scopul ca locuitorii satelor din jur să nu se teamă, nici să nu fugă din fața soldaților, să nu creadă că soldații au venit să-i ucidă, ca prin acest exemplu ei să se întoarcă la casele lor şi să-şi predea armele. Au

[1017] *Ibidem*.
[1018] *Ibidem*.
[1019] *Ibidem*, p. 95.
[1020] *Ibidem*.
[1021] *Ibidem*.
[1022] *Ibidem*, p. 96.

şi adus în aceeaşi zi armele soldaților dezarmați, recunoscând milostivirea împărătească arătată prin amnistia generală, fiind şi un exemplu de pace pentru ceilalți răsculați. Ceea ce vicecolonelul poate confirma. Dacă totuşi Guvernul va socoti dăunătoare această eliberare, scrisoarea de chezăşie e la mâna vicecolonelului şi ei pot fi readuşi la închisoare"[1023].

După înfrângerea de la Mihăileni, drumul spre inima munților era deschis, iar la 14 decembrie Horea dizolva, la Câmpeni, ultimul grup țărănesc. Însoțit de Cloşca se va ascunde în pădurea Scoruşet, unde vor fi prinşi la 27 decembrie.

Foto 208 – Prinderea lui Horea şi Cloşca

Foto 209 – Escortarea lui Horea şi Cloşca prin Zlatna

Foto 210 – Horea şi Cloşca în celula închisorii din Alba Iulia

Crişan a umblat travestit prin satele din munți şi este prins abia la 30 ianuarie 1785, fiind închis tot la Alba Iulia, dar într-o celulă separată şi interogat aparte. În cursul celor două audieri, din 2 şi 5 februarie, Crişan a răspuns la 47 de întrebări, făcând dezvăluiri asupra unor momente importante ale răscoalei. Interogatoriul lui Crişan se opreşte după cele 47 de întrebări întrucât câțiva dintre membrii comisiei se îmbolnăvesc. Crişan, conştient de pedeapsa aspră ce-l aştepta şi în urma tratamentului inuman din închisoare, se va sinucide, în celula sa, în 13 februarie 1785, sugrumându-se cu sfoara sau cureaua de la opincă[1024]. Sentința s-a pronunțat şi asupra corpului său neînsuflețit, a doua zi după moarte, la 14 februarie 1785. Iată textul integral al sentinței:

„Sentință

În urma ordinului onorabilei comisiuni cesaro-regale instituite din partea Majestății Sale pentru cercetarea şi înfrânarea turburărilor ivite între țăranii din Marele Principat al Transilvaniei, s-a pronunțat la data mai jos însemnată următoarea sentință, în contra unui făcător de rele, care a fost supus cercetării dimpreună cu alți capi ai revoluțiunii, anume în contra lui George Crişan, din comuna Cărpiniş, în comitatul Albei, în etate de 52 de ani, de religiune veche şi

[1023] *Ibidem*, p. 127.
[1024] *Ibidem*, II, p. 582.

iobag al fiscului, ale cărui crime s-au constatat prin depozițiile martorilor jurați, dar care mai înainte de a i se pronunța sentința s-a sinucis în închisoare. George Crişan, cu ocazia unui târg de țară din comuna Brad, a avut înțelegeri secrete cu poporul care se adunase acolo, apoi a invitat pe oameni să se adune la biserica din Mesteacăn, ca să ia o hotărâre definitivă, spunându-le să comunice aceasta şi acelora care n-au fost prezenți la târg. Şi, ca să poată înşela pe oameni cu mai multă siguranță, ca să dobândească încrederea lor nebună şi să câştige între ei o partidă mai puternică, s-a dus şi dânsul la Mesteacăn, cu o cruce în mână, şi acolo s-au înțeles ca această cruce să le servească în viitor ca semn, după care să meargă mulțimea.

Apoi sub pretextul că la Alba Iulia supuşii se vor face militari a amăgit poporul să-şi ia merinde sufiecientă şi să-l urmeze pe căi lăturalnice şi prin munți. În noaptea dintâi el a rămas cu poporul în Curechi, şi aici a permis oamenilor să ucidă pe doi funcționari şi pe doi gornici, dintre magistrații şi servitorii comitatului, care după cum le-a fost datoria şi funcția, voiau să-i împiedice în drumul lor. Iar în ziua următoare, după ce au comis această faptă criminală, el a dat ordin să ucidă în mod crâncen pe iobagul credincios Petru Cara din Curechi, care, după cum i-a fost datoria, denunțase autorității turburarea care începuse. Apoi a înduplecat poporul să pătrundă cu dânsul tot mai adânc în țară, să ucidă toți magnații, toți nobilii şi toți iobagii unguri, să le prade şi să le devasteze toate averile. Deciziunile acestea le-a executat dânsul în persoană, în modul cel mai crâncen şi neuman, în comunele Crişcior, Brad, Ribița, Câmpeni şi în alte locuri. Astfel au urmat apoi, după cum se ştie, devastări şi aprinderi înfiorătoare şi diferite omoruri, şi acestea în înțelegere totodată cu căpitanii şi corifeii, anume cu Horia, numit altcum şi Ursu Nicula şi cu Ion Cloşca. Şi, cu această ocaziune, dânsul n-a crutat nici chiar trupele cesaro-regale, ce au fost trimise să restabilească liniştea publică; din contră a ordonat să le atace, să le maltrateze şi să le nimicească. Prin faptele acestea George Crişan, ca unul care a turburat liniştea publică cu intențiune şi într-un mod malițios ca agitator şi amăgitor al poporului de jos, ca aprinzător scelerat şi asasin crudel, dânsul s-a făcut culpabil de crimele cele mai grave şi neiertate, atât în ce priveşte persoana lui proprie, cât şi pentru crimele ce le-a comis poporul, pe care dânsul l-a revoltat, şi în fine, ca să poată scăpa de severitatea meritată a justiției s-a sinucis.

Cu toate că asupra sa, dacă nu se sustrăgea de la pedeapsă prin sinucidere, i s-ar fi aplicat o pedeapsă cu mult mai severă şi mai evidentă, totuşi, pentru a da o icoană şi un exemplu de oroarea acestei pedepse, cadavrul acestui criminal să fie târât la locul de supliciu şi acolo, în conformitate cu codul criminal carolin şi terezian, articol despre ofensarea Majestății civile, despre rebeliune şi articolul despre pedepse în general, gâdele să-i taie capul şi să-i despice corpul în patru bucăți, capul să i se pună în țeapă la locul domiciliului său în Cărpiniş, iar celelalte patru bucăți pe roate, anume, o parte de sus a corpului la Abrud, o parte din jos la Bucium, în comitatul Albei de Jos, a doua parte de sus la Brad şi a doua parte de jos la Mihăileni în comitatul Hunedoarei. Această sentință s-a pronunțat la Alba Iulia, în 14 februarie 1785, pentru dânsul ca o pedeapsă binemeritată, iar pentru alții asemenea lui ca să le fie de exemplu şi de oroare.

Contele Antoniu Jancovich."[1025]

Sentința s-a executat peste două zile, în 16 februarie. Dregătorul Ladislau Málnási scriindu-i, la 23 februarie de la Sibiu, stăpânului său, contelui Iosif Teleki, se arăta zelos în a-i da acum informații mai sigure despre Crişan, despre care îi scrisese înainte că s-a sugrumat. „L-au tăiat nu în patru ci în cinci părți, părțile încărcate pe care le-a dus călăul însuşi la Abrud, de acolo în Zarand, la Deva şi le-a

1025 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, p. 485-486; Ioan Fruma, *op. cit.*, p. 206-208.

expus în cinci locuri, ca toată lumea să le vadă”[1026]. Două părți ale corpului lui Crişan au fost expuse la Brad şi Mihăileni[1027].

În 28 februarie 1785 a avut loc supliciul lui Horea şi Cloşca. Dar sancțiunile nu s-au oprit numai la decapitarea, ridicarea în furci sau alte pedepse şi ale altor conducători ai răsculaților, ci nobilimea insistă pentru mutarea în masă a românilor şi înlocuirea lor cu alte neamuri mai blânde, mai supuse. Împăratul însă hotărăşte o deportare individuală a celor mai periculoşi. Într-o listă, întocmită la începutul anului 1786, din Zarand sunt înscrise 25 de familii, din mai multe sate, între care satul Vaca figura cu şase familii deportate[1028].

Pentru cei care urmau a fi deportați din părțile Zarandului, locul de adunare s-a fixat la Brad. Comisia, la 17 februarie 1786, comunica comitatului Caraş, că în luna februarie va trece un grup prin Lugoj, Sinersig, Chenereş, Denta până la Sânmihai, iar celălalt grup prin Caransebeş, Brebul, Câlnic, Gornia, Petrovaț, Vârşeț până la Alibunar. Deportarea se face în plină iarnă pentru a împiedica oamenii să fugă prin păduri odată cu venirea primăverii. Cei rămaşi sunt obligați să ducă înapoi lucrurile luate de la nobili şi să plătească pagubele. O mare parte dintre locuitorii din satul Vaca sunt obligați la aceste despăgubiri, având în vedere aria largă de participare pe teatrul răscoalei, din Zarand până în ținutul Abrudului şi Câmpenilor. În cercul Zarandului lista finală totalizează pagubele suferite de nobili la 129.996,5 florini[1029].

Foto 211 – Martiriul lui Horea şi Cloşca, Alba Iulia, 28 februarie 1785

Foto 212 – Ofiţer austriac citind ţăranilor Decretul de amnistie

Zdrobirea cu roata a conducătorilor răscoalei a frânt toate nădejdile pe care țăranii şi le-au pus pentru primăvara lui 1785. La 27 aprilie, magnații şi nobilii comitatului Hunedoara şi Zarand se plâng de-a dreptul împăratului de mersul greu al despăgubirilor. Ei reclamau că „se restituie puține lucruri şi deteriorate. Nu sunt suficiente nici estimările pagubelor, nici jurămintele oamenilor. Aşa ei continuă să îndure mizeriile, să nu-şi poată hrăni familia domestică, să nu-şi poată educa copiii. Prădați, pustiiți cu foc, dezolați, imploră prescrierea unei indemnizații cuvenite”[1030]. La rândul său, un om de pe Criş, mergând la Vidra şi fiind întrebat de Alexandru Kendi, ce e nou pe la ei, a răspuns: „Să gate numai oamenii de semănat, că numaidecât ne ridicăm din nou împotriva ungurilor, şi chiar din tot Crişul”[1031].

Ştefan Kritsori, vicejudele nobililor, la 22 august 1785, alarmează pe vicecomitele Hunedoarei, că „venind un caporal cu doi soldați, în Crişcior, la capătul satului, dintr-un grup de români, unul a tras asupra

1026 David Prodan, *Răscoala lui Horea*, vol. II, p. 486.
1027 *Ibidem*, p. 497.
1028 *Ibidem*, p. 524.
1029 *Ibidem*, p. 544.
1030 *Ibidem*.
1031 *Ibidem*.

lor. Năvăleau noaptea asupra lor, a nobililor, dacă nu veneau soldații, căci Popa Costan adună iarăşi în jurul său de cei de seama lui. Nu-i plac şuşotelile românilor de când a venit el de la închisoare"[1032].

Pentru pacificarea țăranilor au fost aduse în Transilvania numeroase unități militare. Potrivit ordinului Comandamentului armatei austriece, din 2 ianuarie 1785, localitățile Baia de Criş, Brad, Hălmagiu, Abrud şi Câmpeni vor fi ocupate de şase companii ale Regimentului De Vins. Ele vor fi sub comanda generalului Sturm, care şi raporta, la 5 ianuarie, punerea în mişcare a celor 6 companii din Regimentul De Vins, cu şase tunuri[1033].

După restabilirea ordinii, Transilvania va fi presărată cu unități militare, cu sediile în oraşe, dar cu raza de acțiune în ținuturi. Comandamentul cerea Consiliului de Război să comunice generalului Sturm ca cele şase companii din Regimentul De Vins să staționeze la Brad, Baia de Criş, Hălmagiu, Abrud şi Câmpeni, pentru a putea lăsa acasă grănicerii secui şi români[1034]. Menținerea armatei în zonă era necesară şi pentru a asigura concentrarea şi plecarea fără incidente spre Banat a celor deportați. Pentru întreținerea soldaților satele cercului Zarand erau obligate la asigurarea naturalelor, constând din grâu, ovăz, fân, paie şi lemne de foc.

Primăvara lui 1785 se manifestă prin intemperii, lipsuri şi foamete în rândul populației de la sate. În munți se înregistrează fenomene de foamete acută, oameni care toată iarna şi primăvara s-au hrănit cu pâine din muguri de copaci, măcinați şi amestecați cu puțină făină. Ca mugurilor să li se scoată amărala şi să fie mai comestibili, îi fierbeau mai întâi în apă şi apoi îi uscau şi măcinau. Din cauza lipsurilor țăranii pot să se ridice din nou. În Hunedoara şi în Zarand românii au prădat, ba ici, ba colo grânare, case miniere.

Fără îndoială, natura lor de câine a fost incitată de marea lipsă de bucate, de bani, dar ca să se fi întâmplat vreun omor undeva n-a auzit[1035], acuza nobilul Ladislau Málnási. Armata imperială împânzea toată Transilvania, ținând sub observare orice mişcare. Agitațiile țărăneşti nu mai erau decât pâlpâiri târzii ale marii văpăi care se stinsese dar încă nu se răcise. Regimul imperial trebuie să tragă concluziile şi să găsească remediu pentru a evita o asemenea izbucnire pe viitor. În urma marelui eveniment împăratul nu mai ezită la desființarea iobăgiei.

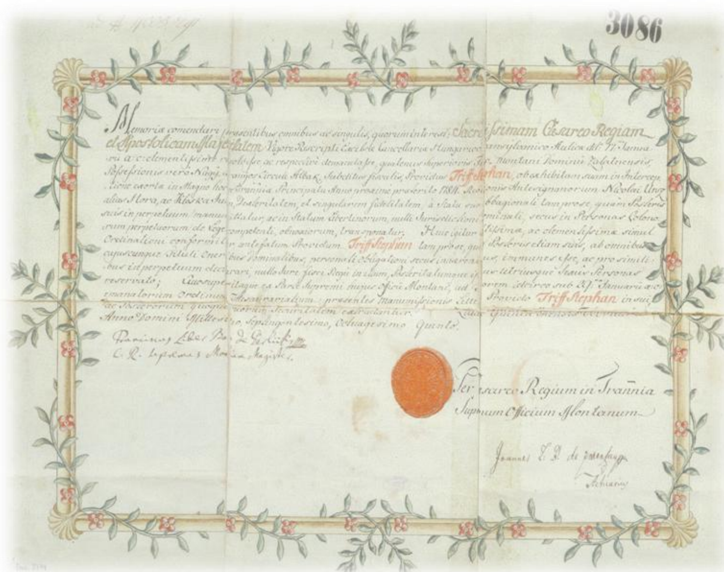

Foto 213 - Diploma de eliberare din iobăgie a lui Ştefan Triff

[1032] *Ibidem*, p. 568.
[1033] *Ibidem*, p. 365.
[1034] *Ibidem*, p. 368.
[1035] *Ibidem*, p. 581.

Patenta de desființare a iobăgiei a fost emisă la 22 august 1785. Chiar de la începutul ei s-a precizat ca numele de iobag să fie înlăturat cu totul şi în consecință orice țăran, de orice naționalitate, din Ungaria şi Transilvania trebuie considerat ca om de liberă strămutare şi că aceasta „o pretinde binele public şi libertatea personală care i se cuvine oricărui om de la natură şi de la stat”[1036]. În Patentă se reafirma „dreptul iobagului de a se căsători liber, de a învăța meserii, de a dispune de avutul său, de a nu fi alungat din sesia sa, de a nu fi obligat la prestații peste cele prescrise de ordinile în vigoare, de a fi apărat de procurorul fiscal în pricinile sale urbariale”[1037].

Publicarea Patentei a stârnit un val de migrațiune iobăgească de pe o moşie pe alta. Iobagul înțelegea să folosească prevederile patentei ca un nou mijloc de luptă pe care i-l oferea libertatea strămutării. În comitatul Hunedoara, cu părțile sale zărândene, bântuie tâlharii prin păduri. Unii dintre cei mutați în Banat au fugit şi ascunzându-se pe domeniile fiscale sau private, mai ales în munții dinspre Cluj, asociindu-se cu alții de teapa lor, se țin de furturi, cu jupuiri de vite, încât mulți îşi aduc vitele din munți[1038].

După moartea împăratului Iosif al II-lea, în 1790, libertatea juridică a țăranului iobag a fost mult îngrădită de nobilimea din Transilvania. Nobilimea comitatului Zarand nega complet reformele iozefine într-un limbaj ostil. Ea hotărăşte ca registrele cu numărătoarea caselor să fie strânse de către juzii nobililor şi aduse în fața adunării viitoare. Să se refacă temnița comitatului, care după răscoala trecută a țăranilor a ars[1039]. Problema iobăgească va continua să rămână un proces deschis al societății româneşti şi în deceniile următoare.

Lupta iobăgimii împotriva calamității vieții iobăgeşti nu încetează niciun moment. Ea nu mai izbucneşte violent ca în răscoala lui Horea, nu se mai închează într-o acțiune generală, programatică. Se fărâmițează în acțiuni locale, presărate de subversiuni, violențe, sancțiuni spectaculoase. Mai spectaculoase, mai primejdioase, sunt mişcările din Zarand, această țară străbătută de cetele lui Horea. Unul dintre cei mai duri stăpâni de pământ din Zarand este Anton Hollaki, a cărui lăcomie nu cunoaşte margini nici în acaparările de pământ iobăgesc, nici în slujirea iobagilor săi[1040]. Se remarcă prin abuzurile ei şi soția lui Adam Kozma, răpire de pământuri şi brutalități, ceea ce a provocat o acțiune violentă din partea supuşilor. „În toiul nopții, necunoscuți au ucis-o, neridicându-se nimeni în apărarea ei”[1041].

Conscripția din 1785 se efectuează cu intenții urbariale şi ea surprinde mulțimea şi marea fărâmițare a domeniilor. De aici se remarca şi marea varietate a obligațiilor țăranilor ce oscilează de la sat la sat, de la stăpân la stăpân, şi uneori chiar în acelaşi sat.

Revenind la situația din perioada imediat următoare răscoalei lui Horea trebuie să menționăm speranța românilor într-un sprijin extern pentru eliberarea lor. Astfel, la 1 decembrie 1800, comitele Zarandului, într-o scrisoare adresată comitatelor învecinate arăta că „norodul țărănesc doreşte sosirea francezilor în țara noastră”[1042].

Țărănimea din Munții Apuseni spera că, după sosirea trupelor franceze, va putea să scape de obligațiile iobăgeşti, alungând pe feudali şi luându-le pământurile. Agitația țăranilor din Munții Apuseni s-a intensificat, în septembrie 1800, când Napoleon a pornit o campanie de mari proporții împotriva Imperiului habsburgic. Agitația a fost observată de către autorități, mai întâi în comitatul Zarand, la sfârşitul lui noiembrie 1800, când se constată că „se consumă o cantitate neobişnuit de mare de praf de puşcă, țăranii țineau adunări în numeroase locuri, tărăgănau sau refuzau slujbele, robota. A crescut mulțimea norodului ce frecventa târgurile. Aici se vorbea chiar deschis despre răscoală”[1043]. În situația creată, Ladislau Vallya, comitele de Zarand, a trimis spioni la sate şi la bâlciuri. Aceştia au raportat că

1036 *Ibidem*, p. 591.
1037 *Ibidem*, p. 597.
1038 *Ibidem*, p. 628.
1039 Idem, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848*, Bucureşti, 1981, p. 219.
1040 *Ibidem*, p. 73.
1041 *Ibidem,* p. 74.
1042 Iosif Kovacs, *Agitaţii ţărăneşti în Munţii Apuseni după răscoala lui Horea*, în „Stat, societate, naţiune, Interpretări istorice”, Cluj-Napoca, 1982, p. 230-243.
1043 *Ibidem*.

ţărănimea zărăndeană plănuieşte pentru prima jumătate a lunii decembrie un atac general împotriva moşierilor şi a slujbaşilor fiscali. Ei mai informau „că întreg poporul s-a înarmat, că la răscoala ce va izbucni vor lua parte şi iobagii din comitatele vecine şi că ei se vor răfui odată pentru totdeauna cu domnii, că se vor ridica să ucidă nobilimea”[1044].

La 1 decembrie 1800, comitatul Zarandului a trimis, prin curieri speciali, comiților din fruntea comitatelor vecine (Hunedoara, Arad, Bihor, Turda) scrisori cu următorul cuprins:

> „Nu de mult a început să umble printre noi o veste rea, potrivit căreia norodul nostru țărănesc ne-ar amenința cu o nouă răscoală generală; acesta dospit cu aluatul stricat al cătanelor reîntoarse, cu ordin de lăsare la vatră, norodul doreşte sosirea francezilor în țara noastră… şi a hotărât să dezlănțuie o nouă răscoală generală şi mai primejdioasă decât cea din vremurile lui Horea … şi anume, s-o înceapă în ziua de 16 a lunii acesteia; drept aceea am dori frățeşte şi cu deplină încredere să ne îndreptăm către onoratul şi nobilul comitat cu această cerere a noastră ca să ia toate măsurile de trebuință, atât pentru păstrarea liniştii în comitatul său propriu, cât şi pentru a ne da oarecare ajutor nouă, vecinilor săi, care suntem cei mai expuşi primejdiei în acest ținut de margine, într-un comitat compus numai din sate româneşti şi din foarte puțină nobilime. Să binevoiți a face acest lucru cu atât mai mare grabă, cu cât este mai apropiată duminica ce cade după calendarul vechi, în ziua Sfintei Barbara, adică la 16 a lunii acesteia.
>
> Totodată rugăm ca onorabilul şi nobilul comitat să binevoiască a recomanda şi din partea sa cererea pe care azi o înaintăm după a doua oară Consiliului guvernamental suprem al Maiestății regeşti spre a ne trimite forțe militare”[1045]. În paralel cu aceste demersuri comitele Zarandului a dat dispoziții importante pentru dezarmarea țărănimii. El a dublat în fiecare sat străjile înarmate, pe cele care păzeau minele, sediile autorităților şi împiedicau incendierile; a chemat sub arme nobilimea, a mobilizat paza la hotarele comitatului compusă din 94 inşi, ce-i avea la dispoziție, paza care în aceeaşi vreme controla transportul sării, asigurându-i drumul de la Partoşul Mureşului prin Valea Crişului Alb spre Arad şi Bihor, împărțind această ceată înarmată în grupuri mai mici pe care le-a trimis să cutreiere comitatul în lung şi în lat, îndeosebi la bâlciurile, care aveau loc la Brad şi Hălmagiu[1046].
>
> Comitele a mai interzis şi vânzarea prafului de puşcă, întrunirile şi libera deplasare a țăranilor de la o localitate la alta[1047]. Şi intervențiile comitelui la guvern au dat rezultate. La 8 decembrie 1800, comitele Zarandului putea să înştiințeze comitatul Turda că au şi sosit „trupe militare, e adevărat, puține la număr”[1048].

Împotriva românilor de aici, comitatele Arad, Hunedoara, Alba de Jos, Turda şi Zarand, au înarmat nu mai puțin de 1.500 de soldați. Comisarii trimişi din partea Guvernului ardelean i-au arestat pe principalii agitatori: soldatul dezertor Teodor Ghila, soția preotului Onu Chezan (On Kezan)[1049] din Mesteacăn, Giurca Giurgiu, locuitor din Hălmagiul Mare, Ioan Bota, locuitor din Valea Bradului, precum şi pe Simion Moldovan şi Antoniu Tobias[1050]. Pentru a nu forța lucrurile, autoritățile nu i-au judecat imediat, ci au ordonat efectuarea unei anchete şi apoi i-au pedepsit, prea milostiv, să sufere câte 25 de lovituri de bici sau de baston, în piețele locurilor de târg[1051].

1044 *Ibidem*.

1045 *Ibidem*.

1046 *Ibidem*.

1047 *Ibidem*.

1048 *Ibidem*.

1049 Probabil soţia preotului Ioaneş Cazan, cel în faţa căruia participanţii la adunarea din 31 octombrie 1784 au depus jurământul de credinţă.

1050 Iosif Kovacs, *op. cit*., p. 230-243.

1051 *Ibidem*.

În anul 1831, Nicolae Wesselényi, analizând problema ridicării țărănimii în rândurile națiunii, crede că aceasta de bună seamă se va întâmpla. El considera nu numai corect ci şi necesar ca poporul de jos să se bucure de drepturi naționale şi de reprezentare, prin care locuitorii unei țări devin cetățeni şi membri ai națiunii. Dar numai dacă va fi cu adevărat maghiar, dacă se va contopi cu națiunea care vrea să devină şi la ale cărei drepturi vrea să participe, dacă prin limbă şi obiceiuri va deveni una cu ea[1052]. Pentru o atât de mare, de magnifică recompensă, prețul e doar învățarea unei limbi. Cei care acum nu vorbesc ungureşte sau nu sunt unguri, pe măsură ce s-ar maghiariza, cu încetul ar primi şi drepturi naționale[1053]. Obsesia deznaționalizării naționalităților, implicit a românilor, a cuprins şi pe cei mai revoluționari maghiari paşoptişti. Dar cuvântul națiunii române din Transilvania va fi exprimat în mod categoric în cadrul Marii Adunări Naționale de la Blaj din 3/15 mai 1848.

Foto 214 – Monumentul lui Horea, Cloşca şi Crişan, dezvelit în 1936, în centrul oraşului Deva

Foto 215 – Casa memorială (refăcută) şi bustul eroului, din satul Crişan, com. Ribița

În memoria conducătorilor Horea, Cloşva şi Crişan şi a țăranilor căzuți în timpul luptelor în județul Hunedoara au fost ridicate numeroase monumente.

1052 David Prodan, *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848,* p. 341.

1053 *Ibidem*.

REVOLUȚIA ROMÂNĂ DIN 1848-1849
ÎN COMITATELE HUNEDOARA ŞI ZARAND

Revoluția română din Transilvania din anii 1848-1849 a început pe fondul unor puternice tensiuni sociale generate de reglementarea urbarială din 1847 care a consacrat deposedarea țăranilor de importante suprafețe de pământ. Avram Iancu, martor al intransigenței nobililor în Dieta de la Cluj, a rostit memorabilele cuvinte: „Nu cu argumente filosofice şi umanitare veți putea convinge acei tirani, ci doar cu lancea lui Horea”[1054]. La vestea izbucnirii Revoluției la Viena, surpriza şi bucuria românilor ardeleni au fost extraordinare. Redând această atmosferă, George Barițiu scria: „Din toate minunile anului 1848, cea mai minunată se pare a fi că Viena umila, ascultătoarea Vienă încă se revoltă şi că Revoluția ei produse într-o zi rezultate abia cuprinse de mintea omenească”[1055].

Declanşarea Revoluției europene, primele mişcări social-politice din Imperiu, i-au luat prin surprindere pe românii din Transilvania, găsindu-i nepregătiți, fără un program preexistent, fără un nucleu de lideri gata să-şi asume conducerea Revoluției. Treptat, în contextul derulării evenimentelor, prin analiza lucidă a programelor de la Pesta, Praga, Viena etc., obiectivele de ansamblu ale societății româneşti favorizează demararea dialogului între tineretul studios din Târgu-Mureş, Blaj, Cluj, Braşov şi Sibiu. Buteanu, Papiu, Balint, Avram Iancu şi alți tineri realizează imediat importanța evenimentelor din capitala Ungariei, programul de modernizare pe care şi-l propun ungurii, având ca obiectiv prioritar refacerea statului prin încorporarea, la început, a comitatelor vestice şi apoi a Transilvaniei.

Foto 216 – Prefectul Zarandului Ioan Buteanu (1848-1849)

Foto 217 – Avram Iancu (1824-1872), conducătorul revoluției române din Transilvania, (1848-1849)

Foto 218 – Prefectul Simion Balint (1848-1849)

Sub autoritatea liderului de necontestat al generației paşoptiste, Simion Bărnuțiu, trebuia să se elaboreze, în mod obligatoriu, o formulă românească, alternativă la programul din 3/15 martie, reacție firească față de intențiile revoluționarilor maghiari de anexare a Principatului[1056]. Programul Revoluției române din Transilvania se asemăna prin obiectivele înscrise şi prin „europenism”, cu cel din Țara Românească şi Moldova şi va cunoaşte, în a doua jumătate a lunii martie, un proces de readaptare şi clarificare. Legile ungare din martie nu prevăzuseră garanții explicite cu privire la statutul naționalităților, la dreptul lor de a-şi cultiva şi dezvolta personalitatea prin intermediul limbii şi a culturii proprii.

[1054] Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, București, 1968, p. 36.

[1055] *Istoria românilor*, vol. VII, tom. I, București, 2003, p. 258.

[1056] *Ibidem*, p. 259-260.

Cu sprijinul generalului Puchner au fost constituite gărzile cetăţeneşti maghiare înarmate. Împreună cu regimentele secuieşti, acestea şi-au propus drept obiectiv să impună în Transilvania obiectivele stabilite de conducătorii maghiari. Introducerea stării de asediu şi instituirea, în cursul lunii aprilie, a tribunalelor excepţionale au creat în rândul românilor sentimentul că Revoluția a fost canalizată spre obiective folositoare doar minorității maghiare[1057].

În urma întrunirilor organizate s-a ajuns la concluzia convocării unei adunări generale a românilor, la Blaj, în ziua de Duminica Tomei (18/30 aprilie). În aceste împrejurări a fost cunoscut şi cuprinsul importantului manifest – *Provocațiune* – elaborat de Simion Bărnuțiu şi răspândit în principalele centre ale Transilvaniei. Manifestul respingea declarația cu privire la alipirea Transilvaniei la Ungaria, pronunțându-se în favoarea recunoaşterii națiunii române ca egală în drepturi, a admiterii limbii române în administrație şi justiție, pentru desființarea iobăgiei fără răscumpărare[1058].

Foto 219 – Simion Bărnuţiu, (1808-1864) ideologul revoluţiei române

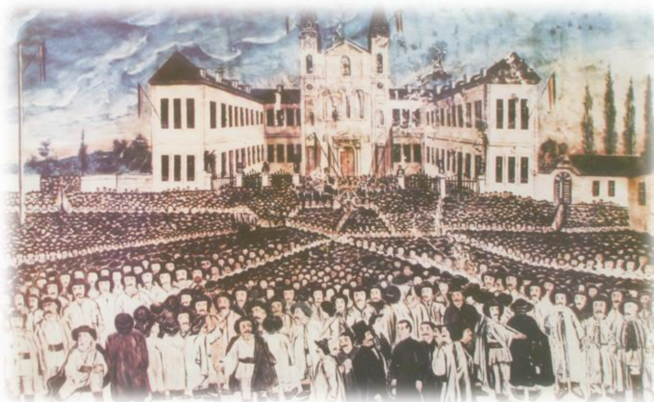

Foto 220 – Adunarea de la Blaj din 3/5-15/17 mai 1848

Foto 221 – Profesorul Aron Pumnul (1818-1866)

La Adunarea de la Blaj din Duminica Tomei au participat vreo 4.000 de oameni – ţărani şi intelectuali. În încheiere a fost adoptat un *Apel către români*. Răspândit în întreaga Transilvanie, Apelul se adresa românilor astfel:

> „Noi, frații voştri, cei vreo şase mii, care ne-am adunat în Duminica Tomii la Blaj vă înştiințăm frățeşte că acolo ne-am obligat unii față de ceilalți să ne întrunim din nou pe 15 mai la Blaj, dar nu numai 5-6 mii, ci 50-60 de mii sau mai mulți”[1059].

Revendicările românilor au fost enunțate clar în Adunarea de la Blaj din 3/15 mai 1848 şi ele vizau: abolirea tuturor relațiilor feudale, recunoaşterea națiunii române ca a patra națiune receptă din Transilvania, reprezentarea ei în Dietă şi în organele reprezentative ale țării, desființarea iobăgiei şi împroprietărirea țăranilor fără despăgubire, introducerea limbii române ca limbă oficială alături de maghiară şi germană, libertatea presei şi a cuvântului şi nerecunoaşterea unirii Transilvaniei cu Ungaria fără consultarea poporului român din Transilvania.

Delegațiile trimise la Cluj şi Viena ca să facă cunoscute revendicările hotărâte la Blaj s-au întors fără niciun rezultat. Dieta de la Cluj, sub deviza „Unio vagy halál” (*Unire sau moarte*), a votat la 30 mai 1848 unirea proiectată fără a lua în considerare doleanțele românilor. Nicio reformă prevăzută în noua constituție a Ungariei n-a fost aplicată în Transilvania. A urmat o cruntă teroare împotriva adversarilor uniunii. Amenințările presei maghiare, ale nobililor şi funcționarilor, manipularea opiniei publice maghiare împotriva firavei mişcări revoluționare româneşti erau semne ale instituirii unei terori organizate.

1057 *Ibidem*, p. 260-261.
1058 *Ibidem,* p. 261.
1059 *Ibidem*, p. 266.

La 2 iunie 1848 are loc măcelul de la Mihalț unde au fost uciși 14 țărani români și alți 50 au fost răniți, dintre care mulți au murit ulterior[1060]. „Acesta – scria Barițiu – a fost botezul de sânge al uniunii cu Ungaria"[1061]. Legea recrutării propusă de Lajos Kossuth, la 11 iunie 1848, prevedea mobilizarea unui contingent de 200.000 soldați, destinați a înfrânge aspirațiile de eliberare națională a națiunilor nemaghiare. Legea avea un puternic rol deznaționalizator, în baza ei toată activitatea în noua armată urmând a se desfășura exclusiv în limba maghiară.

Peste tot se înregistrează rezistența românilor la recrutări, iar în unele localități au loc represiuni sângeroase. Violențele împotriva populației românești au atins cote insuportabile, cum au fost cele de la Abrud, Marghita, Bara, Nădab și Luna[1062].

La sfârșitul lunii septembrie 1848 s-a produs ruperea definitivă a legăturilor dintre Austria și Ungaria. Față de români, Lajos Kossuth a avut o atitudine sfidătoare. La 10 octombrie 1848 el a adresat o proclamație *Către poporul Valah* în care îi soma pe români ca, în termen de opt zile, să se supună ordinelor legale și să devină buni cetățeni „altfel pe Dumnezeu din ceruri care apără dreptatea, capetele vinovaților vor suferi severitatea neînduplecată a legii. Viteaza noastră armată… va porni împotriva voastră și atunci va fi vai de orice tulburător, de trei ori vai de toți instigatorii. Ar fi fost bine să nu se fi născut deoarece nimeni nu va avea parte de milă și indulgență"[1063].

Foto 222 – Casa Iancului din Vidra de Sus

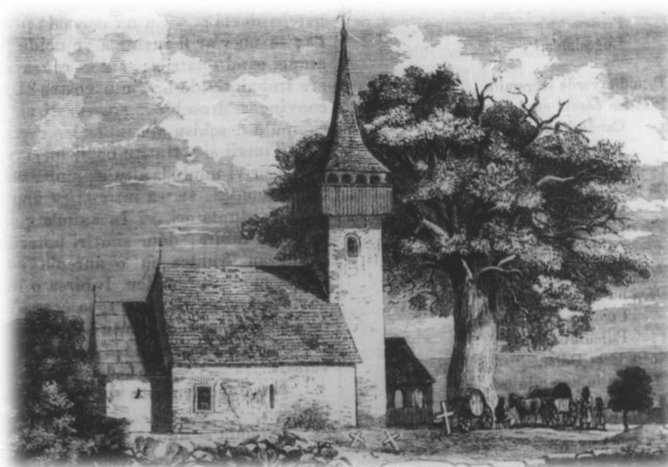

Foto 223 – Biserica din Ţebea şi Gorunul lui Horia în anii revoluţiei

În aceste condiții românii s-au adunat în a treia Adunare de la Blaj, desfășurată între 15 și 28 septembrie 1848. În cadrul adunării au fost elaborate două importante documente: „Memoriul către împărat" și „Petiția către Parlamentul Austriei". Prin Foaia volantă *Spre cunoştinţă* se dă de știre tuturor că poporul prezent la Blaj la adunare a hotărât să ia armele în mâini și să formeze o gardă națională. Au fost aleși prefecți, tribuni, centurioni etc. și s-a schițat planul militar al Transilvaniei, împărțită în 15 prefecturi, fiecare dispunând de legiunea ei. În comitatele Hunedoara și Zarand s-au înființat două prefecturi conduse de Nicolae Solomon și Ioan Buteanu. La 10 octombrie 1848, la Brad, nouă bărbați, trei femei și un copil au fost uciși de către garda maghiară chiar în casele lor[1064]. Crima produsă a dezlănțuit furia locuitorilor din jurul Bradului. La 26 octombrie 1848 mulțimea de țărani români a ucis cea mai mare parte a familiei Brady, proprietarii unguri care i-au împilat în modul cel mai odios[1065]. Pentru a

1060 Gelu Neamțu, *Revoluția românilor din Transilvania, 1848-1849*, Cluj-Napoca, 1996, p. 48.
1061 Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848-1881)*, București, 1974, p. 29.
1062 Gelu Neamțu, *op. cit.*, p. 78.
1063 Gheorghe Anghel, *Asediul fortificației din Alba Iulia în timpul revoluției de la 1848-1849*, în „Sargetia", XXXV-XXXVI, 2007-2008, p. 357-396.
1064 George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, vol. II, ed. a II-a, Brașov, 1994, p. 485.
1065 Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-1849*, București, 1928, p. 20.

preîntâmpina astfel de excese, Iancu şi Buteanu, care se aflau la Câmpeni, au trimis în Zarand pe tribunii Aviron Telechi, Alexandru Chendi şi Ioan Nemeş-Nobili.

Ajunşi în Zarand ei au restabilit ordinea şi au luat sub protecția lor familiile proprietarilor unguri. Din inițiativa comisarului guvernamental maghiar Boczkö, a fost organizată o trupă ungurească de represiune pusă sub comanda maiorului Gál. Trupa de represiune era compusă din 250 soldați, 100 cavalerişti şi 300 gardişti din Bihor bine înarmați şi dispunând şi de un tun. La Hălmagiu le-a ieşit în întâmpinare tribunul Chendi cu vreo 300 de moți. Lupta a fost inegală, tribunul român fiind prins după ce trupa sa a fost împrăştiată[1066]. Raportul lui Simion Balint precizează că tribunul Cândea a plecat, din Hălmagiu, să negocieze cu atacatorii care, „călcându-şi cuvântul au aruncat pe Cândea în prinsoare, iar oraşului nu i-au dat foc, numai biserica românească fu bombardată dintr-un tun”[1067]. După pătrunderea în Hălmagiu, trupa lui Gál a primit noi întăriri constând din 400 de honvezi şi gardişti din Bihor sub conducerea maiorului Ritzko, la care se mai adaugă 55 de cavalerişti din regimentul *Cress*. Acum armata maghiară depăşea cifra de 1.000 de oameni, înzestrați cu arme bune şi muniție suficientă pentru a-şi îndeplini misiunea de represiune a românilor din Zarand.

Lupta de la Târnava, 8 noiembrie 1848. La Hălmagiu, timp de două zile, maiorul Gál şi comisarii săi s-au răfuit cu populația civilă românească semănând teroare şi spaimă. În primul rând au fost executați prizonierii. În 6 noiembrie tribunul Chendi (Cândea) a fost judecat sumar şi osândit la moarte împreună cu soldatul Antonie Uhlrich[1068]. A doua zi au fost executați preoții Ioan Toma din satul Poienari, Pavel Feir din Ştei precum şi țăranul Ioan Oprea. Despre Ioan Oprea, procesul-verbal încheiat consemna că „a urmărit să întemeieze un regat român în Ungaria”[1069]. Tot acum, un „tribunal de sânge” alcătuit ad-hoc îi condamnă la moarte şi execută prin glonț pe Nicolae Todea din Hălmagiu şi pe Pavel Once din Aciuța[1070].

În 8 noiembrie trupa maiorului Gál a pornit în marş spre Baia de Criş, românii aşteptându-l în dreptul satului Târnava. Bătălia care s-a încins aici a înregistrat una dintre cele mai grave înfrângeri suferită de români în cursul revoluției. Aproape 1.000 de lănceri români au căzut morți şi, împreună cu ei, locotenentul Klima, ofițer într-un regiment de grăniceri, ataşat cu 29 soldați împărăteşti legiunii române din Zarand[1071].

În monografia închinată lui Ioan Buteanu, Silviu Dragomir scria următoarele: „Dar cea mai crâncenă vărsare de sânge se făcu în bătălia de la Târnova (Târnava, n. n.), unde moții lăsară pe câmpul de luptă aproape 1.200 de morți şi unde a fost prins şi tribunul Ioan Nobili, iar locotenentul Klima de la grăniceri, care avea comanda peste cei trei mii de moți, a fost omorât de soldații unguri[1072]. Sursele istoriografice prezintă mai multe variante asupra nefericitului eveniment de la Târnava. În raportul său, Simion Balint spune că „ajuns poporul într-o vale la satul Târnava, dintr-o dată se vede înconjurat şi atacat de către insurgenți din toate părțile; cavaleria tăia înfricoşat printre liniile poporului înmărmurit, dar şi artileria insurgenților au dus la pierderea luptei. Aproape 800 (opt sute) de români au fost măcelăriți, iar restul s-au răspândit în fugă sălbatecă către Baia de Criş, unde a doua zi tribunul Telechi, care şi el scăpase cu fuga, numai cu mare greutate a fost în stare a-l readuna, iar celălalt tribun a căzut în captivitate. Locotenentul Klima cercase cu 7 granițari a-şi salva viața într-o casă de economia din sat, îşi pierdu însă viața tot acolo în flăcările acelui edificiu, pentru că vrăjmaşul a şi dat foc satului şi l-a prefăcut întreg în cenuşă”[1073].

Profesorul Atanasie Sandor din Arad prezintă o altă versiune asupra bătăliei de la Târnava. „În 28 8[ber] (8 octobrie, n. n.) s-au adunat românii în lagăr, dar de unguri prinşi, bătându-se pe partea lor, unde erau şi grăniceri români din Regimentul II, ca la 30 inşi, cu Clima N. locțiitor. Aşteptând pe unguri s-au pus la prânz a mânca ce aveau în străiți, când deodată s-au văzut de departe că vin către ei nişte cavalerişti

1066 Ioachim Lazăr, *Tragedia din Zarand din toamna anului 1848. Bătălia de la Târnava (jud. Hunedoara) din 8 noiembrie 1848*, în „Restituiri”, V, 1997, p. 17-43.

1067 *Două raporturi ale acelor prefecți de legiuni româneşti cari în anul 1848/9 au susținut luptele cu insurgenții unguri până la intrarea trupelor imperiali în Transilvania*, Sibiu, 1884, p. 6.

1068 Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, Cluj-Napoca, 1989, p. 197.

1069 *Ibidem*.

1070 *Ibidem*.

1071 *Ibidem*.

1072 Idem, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 21-22.

1073 *Două raporturi ale acelor prefecți de legiuni româneşti cari în anul 1848/9 au susținut luptele cu insurgenții unguri până la intrarea trupelor imperiali în Transilvania*, p. 6.

împrăştiaţi, ce erau ca la 45, iar comandantele de naţiune maghiară. Honvezii ca la 800 cu gardiştii dimpreună s-au împrăştiat peste deal ca să înconjure pe români şi slobozindu-se către aceştia. Românii încă au mers piept către ei. Maghiarii speriaţi, deodată ridicând steag alb, ce privind românii, îndată steteră pe loc, bucurându-se dimpreună, când, deodată, maghiarii slobod un tun în grămada românilor aşa laolaltă strânşi. Aceştia văzând viclenia ungurilor încep a fugi. Grănicerii voiesc a-i opri, însă ceia nu se opreau ci fugind, tocmai într-acolo trag unde honvezii erau cu gardiştii. Atunci năvălind aceştia cu călăreții dimpreună, au puşcat, tăiat, omorât, dintre români mai aproape de 1.000 suflete, grănicerii încă cu comandantele lor rămânând morți. Rămas-au morți şi dintre unguri, ba şi dintre cavalerişti, dar maghiarii, pentru gloria sa au tras hainele de pe toți, care nu erau români, ca să se zică că tot numai români au fost ce au picat"[1074]. În raportul său către comisarul Vörös Antal din Arad, comisarul de tabără, Sánta Lajos, scrie: „Astăzi (8 noiembrie, n. a.) am pornit spre Baia de Criş. În Aciu (Ociu, n. a.) eliberând pe d-l Ignat Hollaki şi pe mamă-sa, i-am ajutat şi cu bani, căci jefuiți au ajuns în cea mai mare mizerie. Aici am auzit de la el că subt Târnova, ne aşteaptă o oaste de vreo 3.000 de moți, care-i ajutată şi de soldați regulați ai lui Anton Puchner, comandantul din Ardeal şi unul din şefii camarilei. Aşa a şi fost, dar împărțirea iscusită a comandantului taberei noastre, a organizat atacul astfel, că în decurs de o jumătate de oră, a tras trei carteci, atacând din dreapta cavaleria, din stânga ceata de honvezi, au evacuat câmpul de bătălie pierzând mai mult ca o mie de moți, 25 soldați grăniceri, 1 ofițer şi 1 doboşar"[1075].

Protopopul Hălmagiului, Petru Moldovan, explica „neputința de a rezista prin totala lipsă de arme şi muniție", la care istoricul Silviu Dragomir adăuga „neîndemânarea maselor de a se adapta regulilor războiului de gherilă"[1076]. La aceste neajunsuri s-au mai adăugat acțiunile spionilor şi informatorilor unguri care vor servi drept călăuze pentru armata lui Gál, precum şi trădarea lui Tobie Mihailovici, care „descriind pozițiile ocupate de români i-a permis comandantului maghiar să se apropie neobservat şi să înconjure din trei părți tabăra românească"[1077].

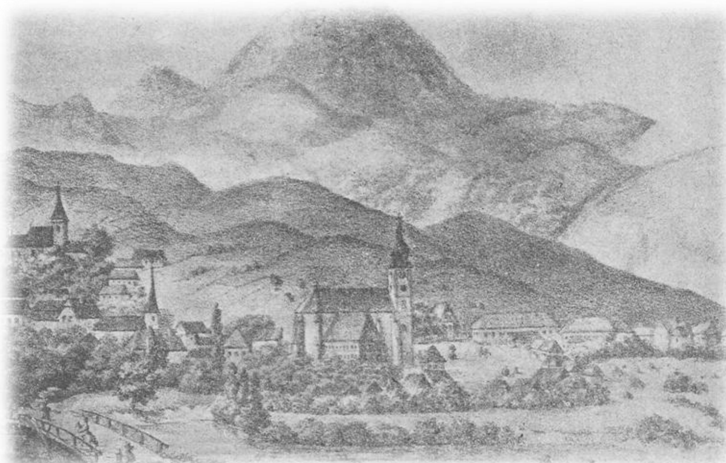

Foto 224 – Baia de Criş,
capitala Comitatului Zarand, la 1848

Pentru legiunea Zarandului, botezul de foc al revoluției de la 1848 însemna nu numai o cumplită înfrângere pe câmpul de bătaie, ci ruină şi scrum de-a lungul satelor, jaf, moarte şi adâncă jale în casele oamenilor[1078]. În urma cercetării documentelor revoluției păstrate în diferite fonduri arhivistice numărul morților din bătălia de la Târnava este de 283 oameni[1079]. În acelaşi timp numărul civililor ucişi în mod

[1074] *Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania. Studiu introductiv*, ediție, note și glosar de Nicolae Bocșan și Valeriu Leu, Cluj-Napoca, 1988, p. 107-108.
[1075] Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 103.
[1076] Idem*, Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, p. 197-198.
[1077] *Ibidem*.
[1078] *Ibidem*, p. 198.
[1079] Ioachim Lazăr, *Tragedia din Zarand din toamna anului 1848. Bătălia de la Târnava (jud. Hunedoara) din 8 noiembrie 1848*, p. 32-38.

bestial, bătrâni, femei şi copii s-a ridicat la 177 persoane[1080]. După bătălia de la Târnava, armata maghiară ocupă Baia de Criş fără să întâmpine vreo rezistență. În 9 noiembrie se îndreaptă spre Brad, unde tribunul Aviron Telechi încearcă s-o oprească în apropierea imediată a oraşului. Dar tunul de care dispunea explodează omorând pe servanți şi este silit să se retragă spre Valea Bradului pierzând un important număr de morți[1081]. În fața unei riposte a românilor, trupa lui Gál eliberează ungurii aflați în captivitate în oraş şi se întoarce foarte grăbită la Baia de Criş. În 10 noiembrie, la Baia de Criş ungurii procedează la noi execuții. Un „tribunal de sânge" format din cei mai sadici ofițeri ai trupei maghiare, în frunte cu maiorul Gál, îl condamnă la moarte pe tribunul Nobili. În acelaşi pseudo-proces sunt condamnați plutonierul Filip Francisc Zelenkay, care a instruit trupele din Zarand, şi soldatul Rabonhuber din trupa lui Klima, ajuns prizonier. Tot în Baia de Criş au fost ucişi de către unguri țăranii Dumitru Pascu, Nicolae Petrovici şi Adam Galeş (toți din Brad), Petru Dragoşi şi Aron Birta din Baia de Criş, precum şi Ioan Pisu (probabil Tisu) din Țebea[1082].

Ajunsă la Hălmagiu, trupa lui Gál judecă şi condamnă la moarte, în 11 noiembrie, pe Ioan Rusu, primarul din Ciuci (Vârfuri), pe Ioan Jude Toma, fiul preotului din Poienari şi pe preotul Eftimie Popovici din Hălmăgel[1083], după care părăseşte Zarandul. Ştirea despre evenimentele din Zarand a ajuns imediat în tabăra lui Avram Iancu. Legiunile române se aflau concentrate la Teiuş pentru a porni împotriva gărzilor maghiare care terorizau populația românească şi a asigura şoseaua Aiud – Turda – Cluj. Căpitanul Gratze care comanda legiunile a dispus imediat ca Ioan Buteanu, Simion Balint, însoțiți de doi ofițeri să plece imediat în Zarand pentru a organiza apărarea în cazul unor noi atacuri din partea ungurilor. În 12 noiembrie ajung în tabăra de la Mihăileni, unde s-au retras lăncierii români de pe Valea Crişului Alb, pentru a împiedica pe duşman să pătrundă în munți.

„În 13 noiembrie – relatează Simion Balint – am ajuns în Brad, în 14 la Baia de Criş, unde au aflat pe tribunul Nobili şi tovarăşii săi spânzurați, care încă mai atârnau în furcile ridicate de unguri"[1084]. Sinistra privelişte a umplut de furie mulțimea de moți. Vreo şase unguri prinşi au fost spânzurați în aceleaşi furci de pe care au fost coborâte victimele lui Boczko, comisarul ungur[1085]. Actul de răzbunare a fost săvârşit într-o clipă fără multă vorbă şi fără ca Buteanu sau tribunii săi să fi avut cunoştință de el.

Simion Balint descrie fapta ca fiind săvârşită de un despărțământ al poporului armat, care a prins pe cei şase maghiari şi i-a spânzurat „îndată ca represalii pentru cei 18 români ucişi tot cu modul acesta aici şi la Hălmagiu"[1086]. „Românii – continuă Simion Balint – văzând pe preoții şi pe învățații lor spânzurați, furia lor nu mai cunoştea margini şi nu se mai putea înfrâna; de aceea era şi pentru Buteanu un lucru foarte periculos a porni o cercetare spre a pedepsi pe cei vinovați şi se văzu silit a se abate de la planul său"[1087]. Alarmați de sosirea unei noi armate maghiare, detaşamentele austriece, gardiştii saşi şi grănicerii s-au retras din Zarand. Lipsa alimentelor pe care o invoca căpitanul Ioanovici este combătută şi de raportul lui Simion Balint şi de scrisoarea adresată de către prefectul Buteanu locuitorilor din Hălmagiu. Ioan Buteanu le cerea să „dea o desluşire adevărată despre toată starea lotrilor acelora, cari în mod aşa tiran ucisese şi spânzurase atâția oameni şi jefuiră tot comitatu[l]. Să se gate pite şi carne care să se trimită la armadie şi deodată să vină preoții şi vreo câțiva oameni mai inteligenți cu cari să ne putem consulta despre viitoarea soarte a românilor din comitatul acesta"[1088]. Conştient de dificultatea apărării Zarandului, care putea fi atacat din mai multe direcții, Buteanu s-a retras în tabăra de la Buceş, pentru a închide intrarea în munți.

Declanşarea campaniei de cucerire a Transilvaniei de către generalul Bem, în iarna anului 1848-1849, a dus la înfrângerea trupelor austriece obligate să se retragă, o parte în Moldova, iar grosul în Țara Românească. Zarandul a fost invadat de noi trupe maghiare conduse de către maiorii Beke şi Csutak. După 15 ianuarie 1849 se instalează în Zarand maiorul Beke cu o trupă din armata propriu-zisă şi cu un

---

1080 *Ibidem*, p. 39-42.
1081 Silviu Dragomir, *Studii privind istoria revoluției române de la 1848*, p. 198.
1082 *Ibidem*.
1083 *Ibidem*.
1084 Idem*, Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 23.
1085 *Ibidem*.
1086 *Două raporturi ale acelor prefecți de legiuni româneşti cari în anul 1848/9 au susținut luptele cu insurgenții unguri până la intrarea trupelor imperiali în Transilvania*, p. 8.
1087 *Ibidem*.
1088 Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 89.

corp de 3.500 de secui care luptaseră până atunci împotriva sârbilor[1089]. Înaintează până la Baia de Criş şi Ţebea, iar în 23 ianuarie 1849 ocupă Bradul unde ridică şanţuri cu palisade. Din Brad, maiorul Beke trimitea patrule pe sate care s-au dedat la tot felul de jafuri şi crime şi au devastat casele românilor[1090]. Una dintre patrulele trimise a năvălit în Crişcior de unde a capturat o turmă de 600 de oi. Românii au reuşit să-l prindă pe nobilul Kristyori Elek, un proprietar odios, care se refugiase în vară şi acum se întorcea cu armata ungurească. Alte patrule de husari circulau pe şoseaua Brad - Deva până către Luncoi şi Vălişoara. La Vălişoara au reuşit să prindă pe Adam Laslo, tatăl preotului român pe care l-au escortat la Brad împreună cu alţi doi români[1091].

Referitor la aceste atacuri inspectorul român Avram Suciu îi scria lui Antonie Grigorescu următoarea scrisoare:

„Multe Onorate Domnule
Inspector Anton Grigorescu

Noi fiindcă am plecat noi trei către Arad şi văd că eu am fost fără de noroc dintr-înşii, că au fost să mă prindă, fiindcă al meu cal a fost mai moale decât ai lor. Aşa dară eu am lăsat calul şi am ţâpat (aruncat, n. n.) toate hainele, numai în laibărul cel mai mic am rămas şi am apucat peste păduri şi aşa m-am aflat acasă, a 2-a zi, mai mort fiind.

Iar despre unguri să ştii că au venit până la Dealu Mare şi până la Vălişoară. Şi la Dealu Mare n-au stricat nimic. Iar la Vălişoară au luat doi oameni şi au spart uşi, fereşti şi au luat unturi şi slănini de la oameni. Iar fiind într-o casă un om mort l-au luat şi l-au tăiat cu săbii şi au ţâpat apă rece pe el şi mai multe au făcut. Şi acum vrea a călca către Băiţa şi către Deva, iar până la noi au venit numai 40 de călăraşi. Şi astăzi vreau să vină mai mulţi. Şi acum nu-i glumă. Fără de poţi Domnia Ta ajuta să vină cătane ca să nu ne apuce şi pe noi ca şi pe cei din Zarand.

Rămân al Domniei Tale bun voitor
Avram Suciu, inspectorul locului.
Dealu Mare, 13 ianuar 1848."[1092]

Comisarul guvernamental al Zarandului, Daniel Boczkö, a lansat o proclamaţie către populaţia românească cerându-i „să recunoască şi să se supună, în termen de 20 de zile, guvernului unguresc, să denunţe în scris pe conducătorii românilor rebeli şi pe cei care s-au refugiat la moţi, a căror avere se confiscă, dându-se celor ce au rămas credincioşi ungurilor[1093]. Moţii au refuzat să răspundă chemării comisarului maghiar din Zarand. Împărţiţi în mici cete hărţuiau continuu trupele maiorului Beke atât pe şoseaua din Valea Crişului Alb, cât şi pe cea care ducea la Deva, pe care s-au produs dese încăierări. În defileul de la Dealu Mare au căzut mai mult de 200 de unguri, surprinşi şi bătuţi de legionarii români[1094]. Deşi dispunea de forţe militare însemnate, maiorul Beke nu îndrăzneşte să forţeze întăriturile de la Buceş, în schimb sondează drumul spre Deva, pe unde se strecoară, la începutul lunii februarie, pentru a se reuni cu armata generalului Bem[1095].

Bătălia de la Podul Simeriei, 9 februarie 1849. Generalul Bem, după o campanie contra colonelului Urban, pe care-l obligă să se retragă spre Moldova, se îndreaptă spre Sibiu, pe care nu reuşeşte să-l ocupe. Generalul Puchner, sprijinit de un numeros contingent de lănceri români, printre care şi cetele prefectului Nicolae Solomon, a respins atacul, Bem fiind obligat să se retragă către Sebeş pentru a aştepta întăriri din Ungaria. Din Zarand se îndrepta spre Deva trupa maiorului Beke. La Orăştie, trupele lui Bem sunt întâmpinate cu foc „din partea cetelor de vânători şi lănceri români"[1096]. Bem recurge la tunuri şi, după ce îi împroaşcă cu mitralii, cetele române se împrăştie şi ungurii intră în oraş „unde partea

1089 Idem*, Avram Iancu*, p. 142.
1090 *Idem, Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p.28-29.
1091 Ioachim Lazăr, *Comuna Băiţa, monografie*, Deva, 2007, p. 62.
1092 *Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din Transilvania în anii 1848-1849*, vol. II, Sibiu, 1944, p. 60, doc. 39.
1093 *Ibidem*, p. 29.
1094 *Ibidem*, p. 30.
1095 Idem*, Avram Iancu*, p. 142.
1096 *Orăştie 775*, Deva, 1999, p. 76.

maghiară a locuitorilor i-a primit cu bucurie”[1097]. În dimineața zilei de 8 februarie 1849 apar în fața orașului trupele imperiale austriece conduse de generalul Kalliani. Pe câmpul din apropierea orașului are loc o luptă scurtă, în care ungurii au pierdut două tunuri şi 230 combatanți, morți şi răniți, fiind siliți să se retragă spre Simeria. În lupta de la Orăştie, generalul Bem a fost lovit de un glonț în mâna dreaptă, fiindu-i sfărâmat degetul mijlociu. Părăseşte Orăştia şi se îndreaptă spre Deva.

Retrăgându-se din fața austriecilor după bătălia pierdută de Bem la Ocna Sibiului, baronul Kemeny care conducea avangarda trupelor maghiare, soseşte la Deva încă din data de 5 februarie. El îşi împarte trupele în două. O parte alcătuită dintr-un batalion, un escadron şi două tunuri îl însoțeşte la Deva. Cealaltă parte din trupă şi patru tunuri le lăsase intenționat la Podul Simeriei, pentru apărarea podului şi a asigura trecerea grosului trupelor lui Bem. Baronul Kemeny, cu ajutoarele primite din Zarand (trupa maiorului Beke) şi cele venite dinspre Ungaria, s-a deplasat încă din 8 februarie pentru a apăra podul. Sosind avangarda trupelor imperiale pe malul drept al Streiului, între cele două trupe începe un schimb de focuri în aşteptarea bătăliei decisive. Lupta de la Simeria este descrisă de către George Barițiu, în felul următor: „Comuna Simeria (Simeria Veche, n. n.) cu vreo 400 de suflete era situată pe malul drept al râului Strei, care la vreo 2.300 de paşi se varsă în Mureş. Foarte aproape de sat era un pod de lemn de 20 stânjeni în lungime, foarte lat, despărțit cu perete de scânduri în două pentru care ce vin şi merg. Podul însă e dominat de coline. Tocmai lângă pod este o cârciumă. În distanță mai mare este de o parte sătulețul Spini numit şi Padu, iar dincolo de râu, în drum spre Deva este un alt sat Dedaciu (Biscaria) cu o reşedință a grofilor Kun. Peste tot în acea regiune sunt sate multe, mai tot mici de câte 3-800 de suflete, însă dese”[1098].

La Simeria se concentrează trupele celor doi combatanți, Puchner şi Bem, pentru o nouă confruntare. Generalul Puchner, din motive greu de înțeles, îşi disperseazǎ o parte din trupe: Brigada de rezervă o lasă la Sebeş, un batalion îl trimite pe la Alba Iulia – Zlatna – Abrud în Zarand şi un alt batalion din Regimentul Carol Ferdinand şi cu un despărțământ de dragoni, sub comanda căpitanului Ressnar, a fost trimis pe la Partoş, să urmeze malul drept al Mureşului şi să ajungă la Deva[1099]. În această situație, austriecii ajung la Simeria cu 4.225 infanterişti, 510 cavalerişti şi 24 tunuri. Generalul Bem avea sub comanda sa zece batalioane sau 7.000 infanterie, şapte escadroane sau 1.000 călărime de husari şi 28 de tunuri. Bem avea o superioritate de 2.775 infanterişti, 490 cavalerişti şi patru tunuri. La apariția avangardei austriece, Kemeny a trimis un curier la Deva pentru a-l anunța pe generalul Bem despre sosirea austriecilor la Simeria. Atunci Bem a zis către ofițerii săi: „Pierzând podul de la Pisky este pierdută Transilvania”[1100]. Apoi trimite pe ofițerul Czecz înainte ca să dea toate dispozițiile pentru lupta din ziua următoare. Generalul Puchner fiind bolnav a rămas la Orăştie încredințând comanda generalului Kalliani. Acesta pleacă din Orăştie la orele 6 dimineața şi pe la orele 9 ajunge cu trupele la Spini, unde stabileşte ordinul de bătaie. Poziția trupelor lui Bem era bine aleasă, având în front râul Strei, în stânga Mureşul, iar în spate unele coline favorabile pentru amplasarea tunurilor. În dreapta au stricat podul de peste Strei, iar cârciuma şi curtea ei a fost îndesată cu pedestrime şi tot în aceeaşi parte erau amplasate zece tunuri[1101].

Pentru cucerirea acestei poziții, generalul Kalliani a însărcinat pe căpitanul Herle să amplaseze 18 tunuri în partea de către satul Spini şi alte trei mai spre sud, iar pentru apărarea artileriei a fost afectat un batalion *Parma* şi două escadroane *Chevaux leger*. Un locotenent cu pionierii aştepta ca în urma bombardamentului de artilerie să refacă podul pentru ca infanteria să poată trece la asalt[1102]. Aripa stângă a trupelor imperiale era comandată de maiorul Kunich, centrul, de baronul Stutterheim, rezerva întreagă fiind lăsată în satul Spini. Bătălia a început prin tirurile de artilerie care au durat aproape două ore. Generalul Bem şi-a retras tunurile mai înapoi pentru a nu fi lovite de tirurile austriece. Cârciuma a fost apărată cu îndârjire de trupele maghiare, nu numai din interiorul ei, ci şi din păduricea de pe malul stâng al Streiului unde s-au adăpostit trăgătorii. „Un batalion Bianchi a trecut şi după un măcel sălbatic a luat de la insurgenți cârciuma, însă capul podului mai era apărat cu disperare. O divizie de vânători trecu peste

1097 *Ibidem*.
1098 George Bariț, *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă*, p. 437.
1099 *Ibidem*.
1100 *Ibidem*, p. 438.
1101 *Ibidem*.
1102 *Ibidem*, p. 439

pod cu destule pierderi şi după ce fugăriră pe insurgenți, vânătorii cu *Bianchi* şi cu pionierii restaurară podul. Acum Herle alergă iute cu o baterie de la stânga, cu o alta de-a dreapta podului"[1103].

Foto 225 – Hanul din Simeria Veche, în jurul căreia s-a desfăşurat bătălia dintre austrieci şi unguri (9 februarie 1849)

Foto 226 – Generalul polonez Józef Zachariasz Bem, comandantul trupelor revoluţionare maghiare

„În acele momente, generalul Bem, legat la mână, ajunse în fruntea trupelor sosite din Ungaria la Dedaci (Biscaria), de unde şi plecă îndată în marş forțat un batalion de linie Máriási cu alte două batalioane de husari şi cu tunuri drept la Simeria cu scopul de a recuceri podul"[1104]. Soldații batalionului *Máriási* aveau acelaşi echipament ca şi regimentul împărătesc şi fluturarea unor batiste albe pe baionete a dat impresia că ei vin cu gânduri de pace. Un sergent austriac, Prager, de la Bianchi luă steagul de la Batalionul regimentului Máriási şi soldații se deteră în vorbă confidențială unii cu alții, când un ofițer de honvezi sare asupra locotenentului Lepier de la husarii grăniceri şi-l întreabă dacă este ofițer împărătesc şi când i se răspunse cu *Da*, honvedul îl şi declară prizonier şi-l provocă să-i dea sabia, iar când încercă să i-o smulgă cu forța, un soldat de la *Biachi*, străpunse pe ofițerul honved şi-l culcă la pământ"[1105]. S-a creat o confuzie, soldații batalionului Máriási având curelele albe sunt confundați cu austrieci şi bombardați cu proprie artilerie. Ungurii reuşesc să recucerească cârciuma şi după ce trec podul ocupă poziții pe dreapta Streiului. În acel moment al luptei de peste Mureş soseşte batalionul Carol Ferdinand care primeşte ordinul de a intra în luptă. Acel batalion „strâns în coloane, umăr la umăr, dând asalt pe deal în sus, trânti batalionul unguresc, aşa încât acela o luă la fugă disperată spre pod, ca să apuce a trece înaintea altora"[1106]. „Batalionul românesc înaintând după cel unguresc este sprijinit şi de jumătate din batalionul Bianchi, comandat de căpitanul Polovina. În timpul când se executa acel asalt strălucit, artileria austriacă silise şi centrul corpului inamic a se retrage, când apoi ambele brigăzi austriece înaintând iarăşi pe râu, împinseră înapoi atât centrul, cât şi aripa stângă ungurească, ca să apuce tot spre pod, ca şi cea dreaptă, spartă mai dinainte şi să treacă iarăşi pe malul stâng"[1107].

Împinse spre pod, trupele maghiare se îmbulzesc să treacă podul, bombardat continuu de artileria austriacă, unde a avut loc un adevărat măcel. Pe la orele 3½ după-amiază trupele lui Bem sunt respinse peste pod şi urmărite până la Biscaria. Pentru a nu putea fi urmărite de către trupele austriece, ungurii au aprins satele Sântandrei şi Sântuhalm şi s-au retras la Deva. Austriecii nu i-au mai urmărit, au ridicat şi îngropat morții, apoi s-au îndreptat spre Sibiu, unde au ajuns în ziua de 12 februarie 1849.

Primind ajutoare din Ungaria, generalul Bem se îndreaptă din nou spre Sibiu, şi în urma unei bătălii sângeroase, înfrânge trupele imperiale care se retrag în Țara Românească. În urma dezastrului armatei

---

1103 *Ibidem*, p. 440.
1104 *Ibidem.*
1105 *Ibidem*.
1106 *Ibidem*.
1107 *Ibidem*.

imperiale în bătălia de la Sibiu, trupele maghiare ocupă oraşele Sibiu şi Braşov, apoi se îndreaptă spre Banat, după ce pun stăpânire şi pe comitatul Hunedoarei.

În 20 februarie 1849 ungurii trimit în Zarand o nouă armată sub comanda maiorului Coloman Csutak, cu un efectiv de 2.600 de soldați, cinci tunuri şi un escadron de cavalerie[1108]. Trupa sa era formată din honvezi bine instruiți, o companie din legiunea germană şi o jumătate de companie de husari, la care se mai adaugă câteva companii de gardişti maghiari de la Oradea, Salonta şi Arad[1109]. La 17 martie 1849, maiorul Csutak ocupă Baia de Criş şi Bradul în timp ce Buteanu se retrage în tabăra de la Buceş. Războiul de guerilă se înstăpâni în tot Zarandul, şi, în urma lui sate devastate, case prădate, oameni spânzurați fără nicio judecată, care atârnau pe furcile improvizate zile întregi, vesteau marea mizerie din acest colț de țară românească[1110].

Un pretor maghiar din Brad raporta distrugerea de către maiorul Csutak a satului Podele, scriind: „Maiorul Coloman Csutak transportând ieri dimineață o trupă mai considerabilă a armatei sale în localitatea Podele ce se opunea cu îndărătnicie, a ars până la pământ casele, după ce oamenii s-au refugiat şi şi-au dus cu sine averea, pedepsindu-i după merit pentru crimele lor; ce consecințe va avea aceasta pentru viitor este o taină, dar atâta e adevărat, că în comitatul nostru a sporit numele bandiților cu 600, ceea ce nu se întâmpla dacă localitatea ar fi fost încercuită conform planului, după miezul nopții şi atunci ar fi exterminat locuitorii iar nu casele lor. De altminteri mă bucur că Podelele au fost arse, deoarece erau un straşnic cuib de criminali. Eu din parte-mi nu aş mai permite niciodată, dar niciodată, foştilor locuitori să se mai aşeze acolo, ci cu o vânătoare de goană i-aş extermina în câteva săptămâni”[1111]. În timpul atacului organizat de Csutak împotriva satului Podele au fost surprinşi în casele lor şi ucişi 4 bărbați, 2 femei şi 3 prunci[1112]. Aceste mărturii ne dezvăluie operațiunile de exterminare duse de către unguri împotriva românilor. La sfârşitul campaniei din munți, 75 de sate româneşti erau arse şi devastate complet, dând Zarandului imaginea unui ținut distrus de barbari.

Maiorul Csutak şi ocuparea Băiței. Maiorul Csutak raporta că „sălaşurile de căpetenie ale bandelor valahe sunt în comitatele Zarand şi Hunedoara. În aceste două comitate românii sunt fanatizați împotriva noastră a ungurilor şi omul nu poate concepe ostilitatea josnică, prin care e turbată rasa valahă din această regiune. În fiecare tufă, pe culmea fiecărui deal, unul sau mai mulți valahi ne pândesc paşii; dacă observă că avem forță, fug laşi dinaintea noastră, iar dacă dau peste oameni singuratici sau peste forțe mai mici, îi atacă cu strigăte sălbatice şi bunul călător sângerează de mâini asasine”[1113].

„În săptămâna trecută – continua maiorul ungur – a venit din Deva la mine, la Baia de Criş, sub comanda domnului maior Iaşici două companii din batalionul 27, o jumătate companie infanterie *Máriási* şi 40 husari secui. Abia plecată această trupă din Deva, a fost nevoită să înainteze, toată ziulica, pretutindeni, printr-un foc necontenit şi a scăpat-o de primejdie mai mare numai norocul întâmplător, că s-a întâlnit cu mine şi mi s-a ataşat în Valea Căianului unde mă dusesem cu armata mea pentru a privi şi cerceta regiunea. Ieri, pe când mă întorceam cu armata de la Băița şi călăream la o depărtare de vreo 4-5.000 de paşi, un ofițer neînarmat (?!!!), voind să mă ajungă, pentru a-mi face un raport, îndată ce a părăsit armata, fu atacat de moți şi nu scapă decât prin fugă. Tot în zilele acestea un curier de-al meu călărind cu un tovarăş încoace de la Debrețin fură atacați şi izbutiră a-şi salva viața numai grație iuțimei cailor. E de observat că deşi acest ținut dispune de garnizoană proprie, totuşi li se îmbie la cea mai mică ocazie, valahii se răscoală şi atacă siguranța publică şi constituția”[1114].

„Eu declar numai atâta, că ar fi de dorit ca stimata Comisiune pentru apărarea țării să-şi îndrepte cât mai mult luarea aminte asupra acestui ținut şi să nu cruțe nimic ce ar reclama împrejurările pentru menținerea siguranței, suprimarea răscoalei şi înăbuşirea mişcării revoluționarilor”[1115]. Prin deplasarea armatei lui Csutak pe Valea Căianului n-a scăpat de represiuni nici orăşelul minier Băița, campanie descrisă în raportul ofițerului ungur.

1108 Silviu Dragomir, *Avram Iancu*, p. 142.
1109 *Ibidem*, p. 142-143.
1110 Idem, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 44.
1111 *Ibidem*, p. 48-49.
1112 George Bariț, *op. cit*., p. 490.
1113 Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-1849*, p. 54.
1114 *Ibidem*.
1115 *Ibidem*, p. 55.

„Aripa stângă a armatei mele am întins-o până la Abrud (sic!), iar cu dreapta am de gând ca izolând de Abrud minele şi cuptoarele de topit aur de la Băiţa, să le restitui în cel mult cinci zile; de asemenea şi Abrudul de unde voi elibera pe prizonierii maghiari. În ziua de 2 a lunii curente (aprilie, n. a.) în zori am atacat lângă comuna Luncoi oarda valahă amestecată cu grăniceri. Armata de o mie de oameni pe care am scos-o pentru atac am împărţit-o în trei cete care urmau să se împreune la Băiţa"[1116].

„După ce i-am fugărit am înaintat pe culmile dealurilor dintre Băiţa şi Brănicica (Brănişca, n. n.) unde soldaţii s-au obosit aşa de tare, de aceea le-am dat un ceas de odihnă. Pe urmă am aranjat armata cu faţa spre Băiţa, de asemenea şi cele trei tunuri le-am îndreptat spre Băiţa, deşi drumul până acolo pe unde am venit ar fi ţinut nouă ceasuri de marş, deoarece direct peste dealuri nu se putea merge. Armele oastei erau încă aşezate în piramidă şi tunurile încă demontate când oraşul şi districtul Băiţa au trimis la mine doi delegaţi, ca să mă facă să retrag proclamaţia ce am dat-o. Totodată mi-au adus la cunoştinţă că dacă îi voi primi de concetăţeni paşnici, ei sunt gata să primească condiţiile mele şi să se supună"[1117]. „Primind propunerea lor le-am răspuns în felul următor: Le promit pe onoarea naţiunii maghiare (?!!) că nu li se va întâmpla nici cea mai mică supărare, iar condiţiile mele sunt foarte reduse pentru un ţinut minier atât de bogat, adică pentru a acoperi cheltuielile expediţiei să aducă 3.000 bucăţi de galbeni şi 1.000 de galbeni în schimbul bancnotelor. În caz contrar ocup ţinutul până seara şi considerându-i de duşmani pe ei îi voi face puzderie"[1118]. Totodată le mai cerea: „să-mi predea toate armele ce le au şi pe agitatori, să dezgroape toate comorile îngropate în ţinut, cum şi obiectele aparţinătoare ungurilor. Dacă vor îndeplini aceste atunci pot conta la prietenia naţiunii maghiare"[1119]. „Delegaţia a plecat peste dealuri şi văi – continuă raportul lui Csutak – după obiceiul lor şi când am încheiat ceasul de odihnă acordat armatei şi am plecat să cuceresc Băiţa, delegaţia sporită de la doi la patru a venit departe pentru a mă întâmpina şi pentru a-mi aduce răspunsul că băiţenii s-au învoit, mă roagă însă să le conced cel puţin cinci zile pentru a strânge aurul pe care ei îl vor aduce peste cinci zile la cartierul meu împreună cu lista celorlalte condiţii. Astfel am lăsat Băiţa fără să o atac şi încă în aceeaşi noapte am apucat calea în stânga spre Abrud peste văile înalte[1120]. Dar îngâmfatul ofiţer ungur nu s-a mulţumit cu promisiunile locuitorilor din Băiţa şi a atacat centrul minier. Atacul asupra Băiţei este motivat de Csutak în felul următor: „Termenul fixat a trecut de mai multe ori şi băiţenii n-au plătit nimic ci mi-au trimis vorbă; să vină ungurii că-i aşteptăm gata. Astfel în 14 a lunii curente m-am dus la acest cuib duşman"[1121]. „Am dispus atacul din trei părţi împotriva Băiţei şi deşi locuitorii ştiau bine că sunt încercuiţi totuşi au tras clopotele într-o dungă şi au atârnat steagul negru-galben în turnul bisericii româneşti, iar corifeii s-au adunat la marginea oraşului. Armata mea se apropia tot mai mult de oraş. Înspăimântându-se cei adunaţi, în parte au fugit, în parte au ridicat steaguri albe şi venind la mine au predat oraşul în chip solemn. Atunci am intrat cu toată armata mea în oraş, am arestat pe vinovaţii principali şi am dispus ca oraşul Băiţa să plătească 2.000, iar ţinutul 3.000 de galbeni. Din această contribuţie de război am ridicat deja 1.214 galbeni şi anume 660 bucăţi monedă de aur şi 554 bucăţi de aur crud în pizzete, pe care am onoarea a-i trimite înaltului oficiu. Pentru plata restului am fixat termen de 15 zile"[1122].

„Am început să caut obiectele ascunse prin băi şi care au fost probabil furate, deşi aveam mult de lucru. Am găsit o sabie împodobită cu pietre scumpe şi o decoraţie a cavalerilor de Malta pe care am onoarea a le trimite înaltului oficiu. Continuarea şi terminarea acestei operaţiuni am lăsat-o locotenentului Edmond Matta pe care l-am pus comandant militar şi în care am deplină încredere. Cele câteva arme culese le-am dăruit trupelor libere ale lui Hatvani, care s-au purtat totdeauna demni de recunoştinţa mea şi au cea mai mare nevoie de arme"[1123].

„După ce am recunoscut împrejurările – continuă Csutak raportul – vinovaţilor principali care au fost arestaţi cum şi a acelora care părăsindu-şi vetrele s-au sălăşluit în banda răsculaţilor, le-am acordat amnistie, declarând că vor fi judecaţi nu de puterea militară, ci de o comisie numită de guvernul ţării. După două zile lăsând pentru siguranţa oraşului două companii am ieşit cu armata din Băiţa şi astăzi am

1116 *Ibidem*, p. 124.
1117 *Ibidem,* p. 124.
1118 *Ibidem*.
1119 *Ibidem*.
1120 *Ibidem*.
1121 *Ibidem*.
1122 *Ibidem,* p. 128.
1123 *Ibidem*.

sosit la cartierul meu general, pe care din Baia de Criş l-am mutat la Brad"[1124]. Sângerosul comandant ungur este nesincer atunci când relatează episodul supunerii oraşului Băița. Chiar în timpul expediției sale au fost omorâți Opran Ioan şi Lazăr Mihai din Ormindea[1125]. De crimele lui Csutak se plâng, din alte motive, chiar conaționalii săi unguri. Ungurii din Zarand îi trimit o scrisoare lui Kossuth în care spuneau următoarele: „Un blestem a căzut asupra comitatului Zarand, deoarece a venit aici un comandant, care neținând seama nici de guvernul civil, nici de ungurimea ce a mai rămas în viață, despoiată de tot ce a avut, în mod samavolnic a hotărât şi a proclamat, că dacă nu va izbuti să extermine populația de limbă românească, din comitatul Zarandului, îi va arde avutul şi va duce la sapă de lemn pământul ce s-a sporit cu nenumărați tâlhari şi criminali şi mai mari. A uitat că prin aceasta nu face decât rău națiunii maghiare"[1126]. Maiorul Csutak a comis şi alte crime în Băița.

În anul 1934 protopopul Băiței, Dumitru Secărea se adresa parohiilor din subordinea sa pentru a ridica un monument în memoria locuitorilor asasinați de trupele conduse de Coloman Csutak în timpul revoluției. Adresa trimisă parohiilor avea următorul text:

„Onoratului oficiu parohial

Urgia vremii cu noianul de umiliri şi îngenunchieri de tot felul a înaintaşilor noştri, culminând cu măcelul din 1848, au lăsat urme adânci în conştiința neamului românesc ce nu se vor şterge nicicând. În Băița au fost împuşcați iar unii spânzurați de o salcă, 7 din înaintaşii noştri. Recunoştința cu care trebuie să înconjurăm sufletul acestor mucenici ai acestui ținut ne îndeamnă la eternizarea jertfei lor prin ridicarea unui monument pe care-l vom înălța falnic în ziua de 10 mai, a. c. înlocuind troița de lemn, care stă mărturie vie şi luminoasă a tăriei lor sufleteşti, pe locul unde se află salcea de care au fost spânzurați.

Facem un apel călduros la toți aceia care simt că e o datorie elementară şi de recunoştință a ne închina în fața memoriei lor, ajutându-ne în realizarea scopului ce urmărim. Recomandăm Onoratului Oficiu Parohial să poarte un disc în Sf. Biserică fie Duminică în 22 IV, fie în 29 IV, iar suma realizată să o administreze acestui oficiu protopopesc imediat.

Băița la 21 aprilie 1934.

Protopop Dumitru Secărea,
Preşedintele Comitetului de Inițiativă şi Construcție"[1127]

Către sfârşitul lunii martie 1849, oastea lui Csutak primeşte un spor numeric însemnat prin cetele de voluntari ale maiorului Hatváni. În 3 aprilie trupele lui Csutak atacă pentru prima dată pozițiile lui Buteanu de la Zdrapți, Mihăileni şi Buceş[1128]. Prefectul Buteanu nu dispunea decât de 100 de puşcaşi şi nici nu avea muniție suficientă, fiind obligat să ceară sprijin de la ceilalți prefecți. Cere ajutor de la Axente Sever şi rezistă cu îndârjire tuturor atacurilor duşmane. Primind sprijin din partea prefecților din munți, Buteanu încearcă o ofensivă împotriva trupelor maghiare staționate în Brad. În conceperea atacului Buteanu se baza şi pe atacarea acestor trupe dinspre Valea Mureşului de către trupele austriece reintrate în țară. Buteanu anulează atacul asupra trupelor din Brad şi se retrage în tabăra sa de la Buceş. Înaintarea trupelor maghiare până la Mihăileni şi Zlatna dovedea intenția ungurilor de a executa o ofensivă concentrică asupra Munților Apuseni pentru lichidarea revoluției române.

Încă la 24 martie 1849, maiorul Simonffi fiind însărcinat să studieze situația din munți, prezenta lui Kossuth un raport amănunțit şi un proiect de ofensivă pentru distrugerea „trupei de tâlhari"[1129]. Hălmagiul este propus punct de plecare pentru ofensivă întrucât de aici se ajunge cel mai uşor la Abrud. Alte direcții din care să fie atacate legiunile lui Iancu erau dinspre Beiuş, Turda, Huedin şi Gilău. Se pare că Lajos Kossuth a aprobat acest plan, întrucât la mijlocul lunii aprilie 1848 au fost sporite efectivele trupelor

1124 *Ibidem*.
1125 George Bariț, *op. cit*., p. 485.
1126 Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 51,
1127 Ioachim Lazăr, *Comuna Băița*, *monografie*, p. 66.
1128 Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848*-1849, p. 143.
1129 *Ibidem*.

maghiare din Zarand. Pentru lichidarea revoluției române, Kossuth recurge la un plan diabolic: angajarea de tratative cu Iancu şi atacul prin surprindere al taberelor revoluționarilor români.

Discuțiile deputatului Ioan Dragoş cu Iancu şi prefecții săi desfăşurate la Mihăileni. Retragerea armatei lui Windischgrätz îl încurajează pe Kossuth să pună capăt ostilităților cu românii prin orice mijloace. Prin declarația de independență din 14 aprilie 1849, Kossuth spera să deschidă uşile cabinetelor europene pentru reprezentanții guvernului ungar. Chiar în 14 aprilie, Kossuth plecând de la constatarea că poporul român din Transilvania persistă într-o răzvrătire fățişă, declara „sincer" că îşi „simte inima sângerând când vede acest popor nenorocit, unealtă a intrigilor austriece"[1130].

„De aceea doreşte cu toată seriozitatea să soluționeze chestiunea printr-un acord paşnic, întrucât nu se ştirbeşte demnitatea națiunii maghiare. Aceasta o încearcă din considerații umanitare, dar şi cu scopul de a cruța poporul român. S-ar pune capăt risipirii de forțe ale armatei, uşurându-i-se, totodată, şi sarcinile. Prin urmare, trimite în Transilvania pe deputatul Ioan Dragoş, înarmat cu un ordin de liberă-trecere. Nu-i poate da instrucțiuni speciale, fiindcă ar fi nevoit să stabilească în prealabil condițiile. Aceasta ar fi în detrimentul rezultatului scontat. Speră că misiunea deputatului român va recolta succes deplin"[1131].

Tot în 14 aprilie 1849, Kossuth semnează ordinele de liberă trecere, unul pentru Dragoş, celălalt pentru conducătorii români care vor trata cu delegatul său[1132]. Înarmat cu acest „salvconduct", Dragoş pleacă spre Munții Apuseni. La 19 aprilie soseşte la Brad de unde se adresează printr-o scrisoare lui Iancu şi Buteanu, explicând misiunea sa. În scrisoare, Dragoş se prezintă ca un mandatar al deputaților români din Pesta, cu însărcinarea de a interveni pentru „împiedecarea vărsării sângelui"[1133]. Îi asigura că va „lucra cu inima curată, dezbrăcată de orice ambiție, că a încercat şi va încerca tot ce se poate şi se cere pentru odihna şi fericirea poporului amărât"[1134]. Îi ruga să-l sprijine „altminteri îşi vor atrage osânda istoriei. Răspunsul îl aşteaptă în cel mult 48 de ore"[1135].

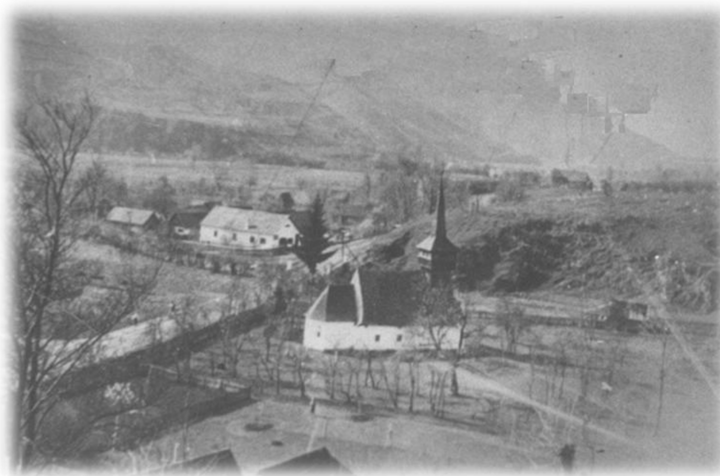

Foto 227 –Mihăileni, locul în care s-au desfăşurat tratativele dintre deputatul Ioan Dragoş şi Iancu cu o parte dintre prefecții şi tribunii săi (23 aprilie 1849)

Îndată ce primeşte scrisoarea, Buteanu pleacă la Abrud unde are loc o întâlnire între prefecți. Prefectul Axente Sever s-a declarat pentru respingerea tratativelor. Alții vor stărui să nu se refuze a asculta pe trimisul lui Kossuth. Iancu şi Buteanu au fost de părere să se întâlnească cu Dragoş. Răspunsul semnat de Iancu şi Buteanu prin care îl avizau asupra zilei şi locului întâlnirii este primit de Dragoş la 20

1130 *Ibidem*, p. 146.
1131 *Ibidem*.
1132 *Ibidem*, p. 149
1133 *Ibidem*, p. 152.
1134 *Ibidem*.
1135 *Ibidem*

aprilie[1136]. Întâlnirea va avea loc în 23 aprilie, la Mihăileni, într-o casă țărănească. Dragoş a ajuns înaintea prefecților din munți. Între cei doi, Buteanu şi Dragoş, se încinge o discuție aprinsă asupra punctelor de vedere deosebite. „Discuția a fost întreruptă de sosirea lui Iancu şi a celorlalți fruntaşi din Abrud: Petru Dobra, Nicolae Vlăduțiu, Vasile Moldovan, Ioan Boieru şi alți nenumiți"[1137].

„Luând cuvântul, Dragoş a prezentat situația politică din Ungaria, biruințele trupelor maghiare şi retragerea lui Windischgrätz către frontiera austriacă. Osândind camarila, ale cărei victime sunt românii din Transilvania, el a încheiat cu un apel spre a le insufla simțăminte de împăciuire. Iancu şi tovarăşii săi l-au ascultat în linişte, dar s-au convins îndată că e străin de frământarea lor"[1138]. „Trecând la obiectul propriu-zis al întâlnirii, el arată că se cere românilor să depună mai întâi armele, după care vor fi retrase şi trupele de vânători maghiari, rămânând ca în garnizoană să fie deplasați de acum numai soldați din armata regulată ungurească"[1139]. Iancu a răspuns că e departe de ei gândul să se supună unui asemenea tratament. Deocamdată nu poate fi vorba decât cel mult de armistițiu. Din acest moment lui Dragoş i-a fost tot mai greu să dea răspuns la anumite condiții cerute pentru cazul când s-ar primi oferta de „capitulare" deghizată în vorbe pompoase. Iancu şi tovarăşii săi erau interesați să afle dacă se acordă amnistie pentru toți luptătorii români. Întrucât Dragoş nu primise instrucțiuni în acest sens şi nu putea oferi nici o garanție cu privire la tratamentul rezervat românilor, el a fost rugat să se întoarcă la Debrețin, să expună preşedintelui obiecțiile primite şi să ceară condiții formulate în scris[1140]. Ioan Dragoş ajunge la 26 aprilie la Debrețin şi-i prezintă lui Kossuth raportul despre misiunea îndeplinită. Kossuth anunța în aceeaşi zi parlamentul despre rezultatul misiunii deputatului Dragoş: „Am primit o prea îmbucurătoare veste. Datorită colaborării unuia dintre condeputații noştri, este speranță, probabilitate, ba chiar siguranță că poporul român din Transilvania, recunoscând că a fost sedus, va depune armele şi va reveni la supunere față de lege"[1141]. În final se asigură românilor, dacă se vor supune necondiționat, „trecerea liberă unei delegații care ar fi dorit să depună omagii în fața parlamentului, şi invită batalioanele româneşti să ia parte activă, cu formațiuni de voluntari, la lupta comună"[1142].

În planurile lui Kossuth, frazeologia din actul din 26 aprilie ascunde gânduri perfide. Nu acorda armistițiu deoarece va dispune ca, paralel cu acțiunea lui Dragoş, să reînceapă şi operațiile militare împotriva românilor din munți[1143]. Cu multe îndoieli în suflet, Dragoş ajunge la Brad în ziua de 2 mai 1849. Însoțit de Constantin Racoviță, tribunul lui Buteanu este condus la Abrud. În 4 mai a avut loc o conferință, în casa lui Boieriu, în care Dragoş a prezentat scrisoarea lui Kossuth. „Românii au motive a nu se încrede în făgăduielile goale"[1144], a spus Iancu şi tratativele s-au înnămolit. În timpul discuțiilor, Hatvani a intrat în Abrud, ocupând oraşul şi ordonă arestarea lui Ioan Buteanu şi Petru Dobra, care se încrezuseră în cuvântul lui Dragoş.

Prevenit, Iancu s-a îndreptat în grabă spre cartierul său general din Câmpeni. Între 8 şi 10 mai are loc prima bătălie de la Abrud încheiată cu o ruşinoasă înfrângere a lui Hatvani. Ajuns cu greu la Brad, Hatvani raportează lui Kossuth înfrângerea suferită ferindu-se să prezinte pierderile şi greşelile săvârşite. Plin de încredere şi orbit de trufia nebună, rosteşte amenințarea următoare la adresa românilor: „Odihnesc puțintel şi pe urmă pornesc îndată, pentru ca, ori să murim cu toții prin văgăunile moților, ori, cum îmi vine să cred mai cu dinadinsul, nici un suflet de om viu nu va mai rămâne la care voi găsi armă îndreptată în contra ungurilor"[1145].

Hatvani este înfrânt şi în cea de-a doua bătălie de la Abrud, din care scapă după ce taie cu sabia vreo şapte dintre soldații săi pentru a ajunge în fruntea fugarilor. La Cheia, în satul După Piatră, este primit cu bolovani de femeile muntene, iar mai jos, cea mai mare parte a soldaților săi a fost împrăştiată de cetele trimise înainte de către popa Simion Groza[1146].

1136 *Ibidem*, p. 153.
1137 *Ibidem*, p. 154.
1138 *Ibidem.*
1139 *Ibidem*.
1140 *Ibidem.*
1141 *Ibidem*, p. 159.
1142 *Ibidem*.
1143 *Ibidem*, p. 163.
1144 *Ibidem*, p. 165.
1145 *Ibidem*, p. 187.
1146 *Ibidem*, p. 192.

Ajuns la Brad, însoțit de numai câțiva ofițeri și soldați, scria în raportul trimis comisarului Szentiványi: „Iată cum am devenit comandant nenorocit, cum s-a făcut puzderie voința mea”[1147]. „Dacă izbuteam, toată lumea mi-ar fi aprobat pasul. Deoarece am pierdut, știu că toți mă vor blestema. De aceea nu țin să invoc în favoarea mea nici o împrejurare spre a mă justifica. Declar doar atât că ofițerii mei au dat bir cu fugiții chiar în toiul luptei, iar când am sosit aici la Brad n-am rămas din întreg corpul ofițeresc decât eu și încă trei ofițeri”[1148]. Chiar în ziua când Hatvani pleca pentru a doua oară la Abrud, a sosit la Brad locotenent-colonelul Inczédi László spre a prelua comanda trupelor maghiare din Zarand.

Foto 228 – Apărătorii naţionalităţii române din Transilvania, 1848-1849

Noul comandant nu dispunea decât de două companii de lănceri maghiari, iar românii ocupaseră toate defileurile șoselei. Comisarul Kovács de la Băița îl informează că trei companii de secui vor porni din Orăștie către Săcărâmb și de aici vor pleca la Abrud în sprijinul lui Hatvani. Din Săcărâmb pleacă cu două companii spre Balșa cu intenția de a ajunge la Abrud. Expediția lui Inczédi, care a durat din 17 până în 19 mai, a rămas fără niciun efect. Strânși în cete compacte, românii nu i-au dat răgaz să înainteze, hărțuindu-l necontenit și silindu-l în cele din urmă să se înapoieze la Brad[1149]. În aceeași zi, pe la orele 9 și jumătate seara ajunsese acolo și maiorul Hatvani „înfrânt cu desăvârșire, pierzând tunurile și însoțit de numai câțiva ofițeri și soldați, aceștia din urmă fără arme, doar în cămăși și indispensabili. Restul, cum se spune, a fost măcelărit, prins sau a fugit. Singuratici sosesc necontenit, ceea ce lasă nădejde că vor fi regăsiți mai mulți”[1150]. „Trupa îi atât de speriată și demoralizată – exclamă locotenent-colonelul – încât nici într-un chip n-a mai vrut să mai rămână la Brad”[1151]. Inczédi a constatat că toată regiunea Zarandului este în fierbere și a doua zi a hotărât să se retragă către Hălmagiu. Noul comandant maghiar descrie starea rămășitelor oastei lui Hatvani astfel: „E în cea mai demoralizată stare; oamenii ar fi fugit cu toții la cel dintâi foc de armă, fiindcă nu se poate imagina într-o armată o frică mai grozavă”[1152]. Simion Groza și tribunul Ioan Gomboș care au urmărit spre Zarand armata ungurească bătută n-au mai întâmpinat niciun suflet de dușman la Brad, Baia de Criș și Hălmagiu. Victoria lui Iancu, în afară de strălucirea faptei de arme, are și o semnificație politică. Nu numai Hatvani a fost înfrânt, ci și jocul nesincer al lui Kossuth.

1147 *Ibidem*.
1148 *Ibidem*.
1149 *Ibidem*, p. 193.
1150 *Ibidem*, p. 198.
1151 *Ibidem*.
1152 *Ibidem*.

La 23 mai 1849, la Iosaş, Hatvani a mai săvârşit o crimă, dând ordin soldaților săi să-l spânzure pe Ioan Buteanu. Cele din urmă cuvinte ale prefectului Ioan Buteanu, spune Avram Iancu în raportul său, au fost: „Mor liniştit, deoarece văd îndeajuns răzbunată moartea mea prin cele două înfrângeri ale ungurilor la Abrud”[1153].

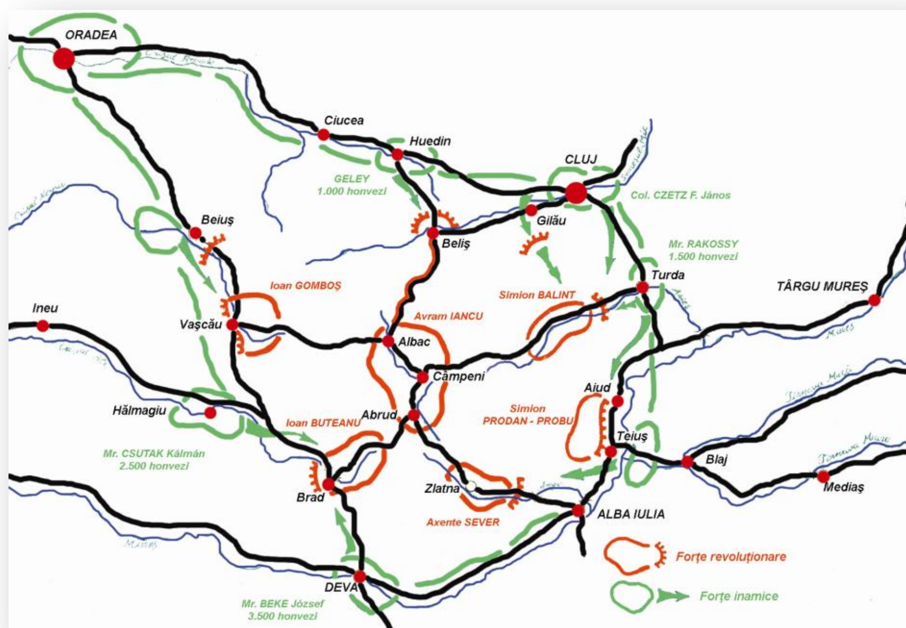

Fig. 15 – Dispunerea armatei revoluţionare a lui Avram Iancu şi a trupelor inamicului la începutul anului 1849

După retragerea lui Inczédi în Bihor, cu resturile armatei maghiare înfrânte în cele două bătălii de la Abrud, el spera să primească ajutor militar pentru recucerirea Zarandului. Până la 28 mai primise 230 vânători, opt tunuri şi o jumătate de baterie de rachete. Deşi dispunea, în total, de 1.297 oameni, cu 523 puşti şi 11 săbii, el socotea cifra lor insuficientă pentru a risca un nou atac împotriva moților. Inczédi era convins că moții nu pot fi învinşi, decât în cazul că vor fi înconjurați din toate părțile. Un asemenea plan a fost întocmit şi de către locotenent-colonelul Kemény care conducea armata de asediu a cetății Alba Iulia.

Kossuth se adresa şi generalului Bem cerându-i să dea dispozițiile necesare pentru înfrângerea rezistenței românilor. Generalul Bem îl însărcinează cu organizarea şi conducerea noii expediții pe locotenent-colonelul Kemény. Începând din 3 iunie trupele maghiare se concentrează la Brad sub conducerea baronului Kemény. Comandantul ungur avea la dispoziție 4.000 soldați, un escadron de cavalerie şi 19 tunuri de diferite calibre şi patru baterii de rachete[1154].

Conform instrucțiunilor primite de la Bem, soldații se răspândesc prin satele apropiate pentru a jefui populația de vite şi alimente. Iancu trimite o ceată puternică, pusă sub comanda lui Simion Groza, pentru a opri aceste jafuri. O trupă a jefuit în satele dintre Băița şi Bucureşci, unde a dat foc la o mulțime de case, a răpit vite cornute şi a omorât opt femei şi copii. Preotul Simion Groza, tribunul celor şapte sate zărândene, atacă acele companii ungureşti de miliție cu un despărțământ al gloatelor sale înarmate, omorându-le 12 oameni şi le-a pus pe fugă[1155]. În acțiunea sa Simion Groza a fost sprijinit şi de preotul din Stoeneasa[1156]. Alexandru Papiu Ilarian menționează că în acțiunea de la Băița au fost omorâți 40 de soldați şi alți 40 au fost răniți”[1157].

1153 *Ibidem,* p. 201.
1154 *Ibidem,* p. 209.
1155 George Barit, *op. cit.*, p. 524.
1156 Mircea Păcurariu, *Revoluția românească din Transilvania și Banat în anii 1848-1849. Contribuția bisericii*, Sibiu, 1995, p. 178.
1157 *Ibidem*.

În 8 iunie, înainte de răsăritul soarelui, Kemény porneşte în marş de la Brad spre Abrud. Simion Groza avea misiunea să apere defileul de la Buceş, dar în fața armatei numeroase a lui Kemény este silit să se retragă. După trecerea trupelor maghiare, el închide din nou defileul. În aceeaşi zi, a bătut o unitate de honvezi, care făcea paza transportului de provizii. Două care încărcate cu pâine au fost capturate, celelalte reuşind să scape, în goana cailor, spre Brad. Luptele din munți dintre trupele lui Kemény şi oastea lui Iancu au durat de la 8 şi până în 16 iunie, când comandantul maghiar se retrage spre Zlatna.

Foto 229 – Sigiliul lui Ioan Buteanu

Foto 230 – Tun mic folosit de moţi

În a doua jumătate a lunii iulie 1849, rezistența armatelor scade considerabil. În bătălia de la Timişoara, Bem este înfrânt de trupele austro-ruse. Bem se retrage din nou în Transilvania pentru a încerca să reziste în defileul dintre Zam şi Deva. Dar dezastrul nu mai poate fi evitat. Kossuth transmite generalului Görgei toate atribuțiile şi se refugiază la Orşova. Noul conducător al Ungariei capitulează la Şiria la 13 august 1849. În 18 august la Deva depuneau armele resturile armatei ungare de sub comanda maiorului Beke[1158]. În această zi, vreo opt mii de oameni, câți au mai rămas, punându-se în Deva în linie, transpuseră armele şi toate aparatele: 42 tunuri şi 12 steaguri, partea cea mai mare salvate din bătălia de la Timişoara, care s-au transportat la Alba Iulia, iar 350 de ofițeri au fost duşi în prinsoare la Sibiu[1159].

Românii hunedoreni au plătit un greu tribut de sânge în morți şi răniți. Pe traseul pătrunderii trupelor maghiare au fost jefuite sau arse din temelii bisericile din Brotuna, Târnava, Mesteacăn, Brad Valea Bradului, Țărățel, Crişcior, Zdrapți, Blăjeni Sat şi au fost jefuite bisericile din satele Plosca, Geoagiu de Sus şi de Jos, Balşa, Glod, Bârsău şi altele.

1158 Victor Şuiaga, *Cronica preotului Nistor Socaci din Simeria,* în „Analele Banatului”, 7, 1992, p. 131.

1159 George Bariț, *op. cit*., p. 576.

MODERNIZAREA ȚINUTULUI HUNEDOREAN ÎN PERIOADA 1849-1914

Modernizarea este un proces complex ce a cuprins, într-o etapă a dezvoltării popoarelor, viața individuală şi colectivă. Este important de ştiut ce deosebeşte o societate modernă de una tradițională. Un mare istoric german, Thomas Nipperdey, enumera caracteristicile modernizării: explozia demografică bazată pe reducerea mortalității prin alimentație şi igienă; industrializare, urbanizare, comercializare, inovație şi productivitate, care conduc spre creşterea bunăstării populației; alfabetizare, stat modern cu sistem de legi şi instituții, cu un aparat funcționăresc instruit; formarea şi promovarea elitelor după principiul performanțelor, talentului şi competenței nu al originii, al nepotismului şi clientelismului politic; un sistem de valori şi norme bazate pe muncă, succes, eficiență, progres, individualism[1160].

Modernitatea este de fapt un complex prin care, la un moment dat, o anume societate ajunge la un standard calitativ al dezvoltării sale. Expresiile sale de manifestare se pot rezuma la câteva fenomene majore: politic echivalent cu democratizarea, religios sinonim cu secularizarea, economic-capitalism, industrializare, dezvoltare şi o raționalizare a atitudinilor şi activităților umane[1161]. Procesul modernizării s-a petrecut ca urmare a acțiunii directe şi indirecte a unor agenți interni şi externi. Printre agenții interni ai modernizării, se pot enumera efectele produse de intervențiile statului pe tărâm economic, legislația, reformele agrare, transformările rezultate din acestea, apariția pieței de capital, a infrastructurii[1162].

Anul 1848 a reprezentat momentul decisiv, de turnură, în procesul de modernizare din Europa Centrală. Istoricii economici au văzut în fenomenele industrializării specifice secolului XIX o evoluție gradată de la societatea tradițională la cea modernă, capitalistă[1163]. Problema agrară s-a impus în întreg spațiul central european. Legile din 1848 din zona austriacă şi ungară a Imperiului au declarat țărănimea eliberată de obligațiile față de proprietari şi intrată formal în posesia pământurilor urbariale. Legile nu au avut un efect prea mare în absența unor mecanisme de punere în practică[1164]. Adevăratul pas înainte a fost făcut prin adoptarea patentelor din 1853-1854, valabile pentru Ungaria şi Transilvania. În aceste provincii problema țărănească s-a dovedit stringentă.

Revoluția de la 1848 a proclamat principiile liberal-democratice şi necesitatea modernizării vieții materiale, dar i-a lipsit timpul şi mijloacele necesare să aplice programul. Noul regim trebuia să creeze cadrul centralizării, uniformizării şi modernizării, baza constituind-o liberalismul economic[1165]. Baza legislativă o constituia Codul Civil Austriac şi Codul de Procedură Civilă, ambele fiind elaborate după 1850-1852. Codul Civil a adus reglementările necesare, ponderea având-o referirile la drepturile de proprietate. S-a plecat de la două principii fundamentale: posesiunea era apărată contra tulburărilor, iar proprietatea, servitutea şi ipoteca asupra imobilelor se dobândeşte numai prin înscrierea în cartea funciară. Deviza a fost ordine, claritate şi stabilitate[1166].

Pentru o mai bună înțelegere a fenomenului modernizării în comitatul Hunedoara, vom începe o incursiune în aspectele cele mai importante ale modernizării: dezvoltarea comerțului şi industriei; constituirea Camerelor de Comerț şi Industrie; legislația agrară şi desființarea iobăgiei; sistemul de credit şi apariția institutelor de credit; transporturile şi comunicațiile; dezvoltarea oraşelor.

Reglementarea comerțului. Importantă în dezvoltarea şi modernizarea unui stat a fost instrucțiunea provizorie nr. 303 din 25 noiembrie 1851, privind reglementarea comerțului şi a industriei în

---

[1160] *Tradiție şi modernizare în societatea transilvăneană (1850-1918)*, coordonator Teodor Pavel, Cluj-Napoca, 2003, p. 8.

[1161] Iosif Marin Balogh, *Agenți interni ai modernizării economice a Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1875)*, în „Tradiție şi modernizare în societatea transilvăneană (1850-1918)", p. 11.

[1162] *Ibidem*, p. 12.

[1163] *Ibidem*, p. 24.

[1164] *Ibidem*, p. 24.

[1165] *Ibidem*, p. 34.

[1166] *Ibidem*, p. 36.

Transilvania. Se dorea eliminarea vechilor structuri ale breslelor şi corporaţiilor şi aşezarea vieţii economice pe principiul liberei concurenţe. Legea a fost completată cu prevederi noi în 1859 şi 1872, când preceptele liberalismului economic dirijează viaţa economică[1167]. Pentru o evidenţă cât mai clară a activităţilor industriale şi comerciale, legea prevedea introducerea protocoalelor (adică registre contabile de intrări şi ieşiri). Distincţia dintre comerţul en gros şi cel cu amănuntul era precizată prin obligaţia ca, în cazul în care existau mai mult de 6 negustori, într-o localitate oarecare să formeze un gremiu. Gremii existau în Braşov şi Sibiu[1168].

Camerele de Comerţ şi Industrie din Cluj şi Braşov s-au înfiinţat în conformitate cu Patenta Imperială din 18 martie 1850, completată cu Ordinele nr. 25 din 19 ianuarie 1851, respectiv nr. 49 din 12 februarie 1851[1169]. Braşov şi Cluj deveneau sediile celor două camere transilvănene. Legea cuprindea dispoziţii generale cu privire la alegerea membrilor, a preşedintelui, personalului auxiliar, ordinea internă. Camerele aveau obligaţia ca alături de un reprezentant al Judecătoriei Comerciale să efectueze verificarea şi pe baza acesteia urmau să fie aprobaţi comercianţii de mărfuri, valute şi cambii, la numirea lor concurând şi ministerele comerţului şi finanţelor. Camera era singurul organism abilitat în măsură să avizeze protocoalele de firmă, contractele comerciale, înfiinţarea societăţilor pe acţiuni[1170]. Camerele erau structurate pe două secţiuni: comercială şi industrială. Domeniul de acţiune cuprindea toate problemele interne: avize, propuneri, transporturi feroviare, poştă, telegraf, târguri, expoziţii, asigurări, carantine şi sistemul bancar fiind subordonate Ministerului Comerţului.

Camera de Comerţ şi Industrie cu sediul la Braşov cuprindea jumătatea sud-estică a Transilvaniei, adică districtele militare: Sibiu, Odorhei şi Făgăraş. Districtele conţineau 47 de circumscripţii şi opt oraşe libere: Braşov - 21.208 locuitori, Sibiu - 16.550 locuitori, Sighişoara - 8.087, Bistriţa - 5.724 locuitori, Mediaş - 5.190 locuitori, Orăştie - 4.260 locuitori. La 4 iunie 1854 se dăduse un ordin care împărţea Transilvania în zece districte militare, astfel Camerei de Comerţ din Braşov îi reveneau cele cinci cercuri: Orăştie, Sibiu, Braşov, Odorhei, Bistriţa.

Agricultura. Un alt pas pe calea modernizării l-a constituit adoptarea legislaţiei agrare. Discuţiile au început în preajma revoluţiei de la 1848, când a fost adoptată o lege în Dieta din Pojon, de ştergere a obligaţiilor feudale, lege care privea Banatul, Crişana şi Maramureşul. Legea se referea la lichidarea servituţilor legate de pământurile, sesiile urbariale (iobăgeşti) şi nu a servituţilor în general. Astfel de prevederile legilor se bucurau iobagii şi jelerii urbariali care posedau pământuri urbariale, aceştia putându-se considera proprietari ai loturilor urbariale folosite. Pământurile urbariale erau considerate prin lege pământuri ţărăneşti. Iobagul folosea lotul urbarial cum dorea şi dispunea de recolta acestuia după cum şi-a plătit dijma; numărul zilelor de robotă şi celelalte servituţi iobăgeşti din Transilvania nu erau fixate după mărimea loturilor urbariale ci depindeau de necesităţile nobiliare. După ştergerea raporturilor feudale, iobagul şi jelerul urbarial deveneau liberi, independenţi, „cetăţean”, iar pământul folosit era „marfă”[1171]. Totuşi, deşi legile privitoare la desfiinţarea iobăgiei fuseseră abolite, nobilii continuau să pretindă prestarea obligaţiilor, chiar şi după 18 iunie 1848, ziua intrării în vigoare a acestei legi. Documentele vremii au atestat că unii nobili, după închiderea Dietei, au trecut la „silnicii” pentru a forţa iobagii şi jelerii urbariali să continue îndeplinirea servituţilor. George Bariţiu spunea: „abia s-a închis dieta din Cluj, când boierii au început a sili pe popor la robotă, iar unde acela nu mergea de bună voie sub un pretext sau altul socoteau execuţiuni militare asupra lui; comandantul general de la Sibiu le punea companii de soldaţi la dispoziţiune”[1172].

Şi în comitatul Hunedoara, ca şi în restul Principatului Transilvaniei, atmosfera era la fel: foştii jeleri şi iobagi reclamă foştii stăpâni, faptul că le pretind să le presteze obligaţiile în continuare. În opoziţie, domnii de pământ îi reclamă pe jeleri şi că aceştia nu mai vor să presteze robotă. Nobilii împreună cu administraţia săvârşesc abuzuri. Există menţionate în documentele vremii, păstrate în arhive, câteva cazuri în care nobilii se plâng de faptul că jelerii nu prestează robota. Aşa, de pildă, Bartsay Suzana face o plângere contra jelerilor din Tămăşasa. Alt caz îl constituie Ion Stănilă din Vaidei, care îşi

1167 *Ibidem*, p. 80.
1168 *Ibidem*, p. 81.
1169 *Ibidem*, p. 83.
1170 *Ibidem*, p. 84.
1171 Iosif Kovacs, *Desfiinţarea relaţiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973, p. 15.
1172 *Ibidem*, p. 19.

prestase robota dar era totuşi în pericol de a fi izgonit de pe pământul său. Comunitatea din Hărău adresează o plângere administrației, susținând că şi-au prestat obligațiile către nobili dar apoi au fost transformați în jeleri alodiali, iar pământul pe care-l posedă este pământ alodial. Astfel de cazuri sunt foarte des întâlnite în comitatul Hunedoara, dar şi pe tot cuprinsul Transilvaniei.

În perioada 1853-1854, au fost emise Patentele imperiale. Curtea de la Viena dorea să întărească centralizarea nu numai prin introducerea limbii germane ca limbă oficială unică, dar şi printr-o economie unitară. Cu rezolvarea problemelor agrare din Transilvania, curtea de la Viena îşi asigura orientarea economiei transilvănene înspre piețele centrale ale monarhiei. Însă a mai existat un motiv: pregătirea condițiilor pentru introducerea noului sistem de impozit financiar mai rentabil decât cel vechi. Înainte de 1848 în Monarhia habsburgică se plătea impozit numai după pământurile urbariale, cele alodiale fiind scutite de taxă. După revoluție a izbucnit o criză financiară de lungă durată, iar guvernul a găsit soluția prin introducerea impozitului financiar pe seama tuturor categoriilor de pământuri. În acest fel trebuia clarificată problema proprietății.

La începutul anilor 1850 s-a început elaborarea unui proiect de reglementare a raporturilor urbariale. La aplicarea acestui proiect au participat jurişti români, maghiari şi germani[1173]. Proiectele au fost tipărite sub forma unor patente la: 2 martie 1853 pentru Banat, Crişana, Maramureş, iar la 21 iunie 1854 pentru Principatul Transilvaniei. Patenta imperială din 21 iunie enunță în nouă paragrafe sarcinile legate de situația creată prin eliberarea iobagilor. Proclamă dreptul de proprietate funciară al iobagilor eliberați şi recunoaşte dreptul țăranilor de a dispune liber de pământul lor. Potrivit Patentei, erau considerate proprietăți urbariale şi parcelele intrate în posesia iobagilor în perioada ianuarie 1819-iulie 1848, dacă plăteau după ele impozit şi îndeplineau servicii pentru nobili. Pământurile părăsite de cei fugiți urmau a fi atribuite nobililor. În proprietatea iobagilor trecea şi partea care revenea din păşunile şi stufărişul aflat în folosință comună, care au fost deja separate. Problemele se rezolvau în cadrul judecătoriilor urbariale care urmau a fi înființate[1174].

Tot în Patentă se arată că pot fi răscumpărate şi pământurile alodiale date de domnii de pământ foştilor iobagi în schimbul unor prestații speciale, pentru sporirea proprietăților urbariale, chiar dacă nu erau cuprinse în tabele de impozite. Puteau fi răscumpărate şi pământurile alodiale date în folosință pe bază de înțelegere, de către proprietari foştilor iobagi de la 1 ianuarie 1848. Patenta mai arăta că pot fi răscumpărate şi pământurile alodiale fără deosebire de felul cultivării lor - cedate anual de nobili foştilor iobagi pentru a fi semănate, cultivate sau folosite în alt mod prin înțelegere în scris sau verbal, în schimbul unor prestații în natură, în muncă sau bani, fiind date pe vecie sau până la stingerea familiei ori a liniei bărbăteşti, fără precizarea termenului şi fără a menționa clauza că pot fi luate înapoi, pământuri care la data de 1 ianuarie 1819 se aflau în mâna foştilor iobagi. Puteau fi răscumpărate acele vii aflate în posesia foştilor iobagi care erau legate de celelalte obligații urbariale. Răscumpărarea se fixa în schimbul unor prestații deosebite. Cârciumăritul şi morăritul reveneau nobililor cu respectarea uzanțelor juridice de până atunci, dreptul țăranilor de a vinde băuturi alcoolice între ziua de Sf. Mihail şi 1 ianuarie şi privilegiul morăritului avut de unele comune. Starea de spirit din comitat s-a schimbat după publicarea Patentelor Imperiale. Intervin diverse incidente la Lunca Cernii, Valeabrad, Strei Sângeorgiu, Lăpuşnic, Blăjeni[1175].

Judecătoriile urbariale au fost înființate în urma prevederii patentelor din 1853-1854, cu scopul clarificării şi reglementării pe calea proceselor a litigiilor dintre nobili şi țărani legate de raporturile dintre ei referitoare la problema proprietății funciare, nerezolvate satisfăcător. Aceste judecătorii şi-au desfăşurat activitatea începând din 1857 în Banat, Crişana şi Maramureş, iar în Principatul Transilvaniei din 1858.

Şi în comitatul Hunedoarei aveau loc diverse frământări, nobilii pretinzând că pământul muncit de țărani era declarat alodial. Exemplificăm prin câteva situații întâmplate în acea perioadă: comunele Lăpuşnic, Batiz, Basarabasa. Însă pentru un randament mai mare al loturilor s-a hotărât începerea comasării loturilor alodiale. În comitatul Hunedoarei judecătoria urbarială s-a mutat de la Orăştie, cu rang de instanță ordinară, la Deva, iar localitățile comasate au fost Biscaria, Bretea Streiului, Bretea

[1173] *Ibidem*, p. 64.
[1174] *Ibidem*, p. 65.
[1175] *Ibidem*, p. 72.

Română, iar majoritatea iobagilor au intrat în proprietatea pământurilor nu în perioada 1853-1854, ci între 1856-1867 în urma „sentinţelor judecătoriilor urbariale”[1176].

Alături de schimbările în economie, au apărut modificări în structurile sociale. În perioada 1848-1870 s-a creat o clasă de oameni obişnuiţi cu munca salarială prin procesul de diferenţiere a ţărănimii, proces intensificat după 1853-1854 după care ţăranul contractualist putea să-şi răscumpere datoriile faţă de domnul de pământ prin renunţarea la o parte din pământul lucrat de el. Nobilii au uzat de această posibilitate „ajutând” la crearea „zilierilor”, până în jurul anului 1870 numărul zilierilor angajaţi anual în agricultura Transilvaniei ajunsese la 190.000. Comitatul Hunedoarei avea o populaţie de 218.541 de locuitori, conform datelor Recensământului din 1857 al Transilvaniei. Dintre aceştia, 12.000 erau muncitori necalificaţi, respectiv zilieri şi muncitori în agricultură.

Terenurile propice pentru cultivarea grâului erau pe Valea Mureşului de la Orăştie la marginea de est a comitatului, în Ţara Haţegului şi a Văii Streiului. Munţii Apuseni, Ţinutul Pădurenilor şi bazinul Jiului sunt sărace în cereale. Porumbul era cultivat peste tot afară de locurile de munte, în Valea Jiului cu climatul mai rece, unde exista o specie de porumb care se coacea mai mult timp. Leguminoasele se cultivau peste tot. Viile se întindeau în jurul Devei, Geoagiului, Orăştiei, satelor Bobâlna, Rapolt, Măceu. În zonele deluroase se cultivă pruni – zona Brad, Dobra, Ilia – prunele fiind folosite la fabricarea ţuicii şi magiunului în cantităţi mari. În zona Crişului Alb se produceau cireşe şi mere. Merele se mai cultivau în jurul Geoagiului, iar Orăştia era vestită pentru nuci de Sibişel[1177]. Tot în zona Orăştiei au fost plantaţi duzi pentru creşterea viermilor de mătase, la 1897, statisticile atestau existenţa a 1.148 de duzi. Totodată avem informaţii despre existenţa păşunilor şi pădurilor aflate în exploatare, la care din 1897 se percepea o taxă de păşune, iar din 1898 o taxă pe vite[1178]. Tot pentru anul 1897 o statistică ne arată că în satele şi oraşele comitatului Hunedoara se cultivau 57.863 peri, 44.564 cireşi, 43.219 piersici, 1.963.282 pruni, 66.170 nuci şi 1.094 migdali[1179].

În zona oraşului Hunedoara, agricultura constituia o ramură secundară, majoritatea ţăranilor din satele aparţinătoare lucrau în industria siderurgică. Principalul sector agricol îl constituia creşterea animalelor, în special a vitelor producătoare de lapte. În sectorul vegetal, se cultivau plante de nutreţ – trifoi, lucernă, borceag, dar şi grâu şi porumb.

Creşterea vitelor. În comitatul Hunedoara se creşteau următoarele tipuri de animale: vite (Siementhal şi Pinzgau), vitele „bălţate”, bivolii erau în număr mic; cai de munte – calul „Moţului” sau al „Pădureanului”; porcii – rasa „Mangaliţa”; oile se creşteau în număr mare, specia cea mai răspândită fiind „ţurcana” încrucişată cu „merinos”. Păsările aveau o pondere foarte mare, în toate zonele comitatului[1180]. Erau vestite târgurile de vite la Dobra, Deva, Haţeg, Ilia, Hunedoara, Orăştie, Brad. Recensământul făcut la începutul secolului al XX-lea de pe cuprinsul comitatului Hunedoara ne arăta următoarele cifre: Deva - 336 cai, 1.181 taurine, 323 oi, trei capre, 1.118 porci; Haţeg - 92 cai, 464 taurine, 336 porci; Orăştie - 208 porci, taurine - 1.058, 768 - porci; Hunedoara -150 cai, taurine - 604, oi - 72, porci - 412.

În zona Brad exista practica multor gospodari de a realiza abonamente, înţelegeri între ţărani şi orăşeni de a le furniza zilnic sau de mai multe ori pe săptămână produse lactate, plata făcându-se de obicei la sfârşitul lunii. Aceasta a stimulat creşterea numărului de vaci cu lapte, a ovinelor şi caprinelor[1181].

Sistemul bancar. Primul institut românesc de credit, numit „Albina”, s-a înfiinţat în 1872, conform dispoziţiilor Codului Civil austriac introdus în Ardeal prin Patentul Imperial din 1 septembrie 1853. Pe baza acestui cod se cerea la înfiinţarea unei societăţi de credit o aprobare specială printr-un „rescript imperial” dat în urma unui referat al ministerului de industrie şi comerţ. Foarte important a fost proiectul de lege comercială care a devenit legea XXXVII din 15 mai 1875, una dintre cele mai liberale în acea vreme. Pentru băncile române legea prevedea două forme: a) societăţile pe acţiuni, reglementate în art. 147-209; b) asociaţiunile, reglementate de art. 223-257 şi care erau „în înţelesul acestei legi acele societăţi

1176 *Ibidem*, p. 121.

1177 Octavian Floca, Dr. Victor Şuiaga, *Ghidul Judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 30.

1178 Ion Iliescu, Tiberiu Istrate, op. cit., p. 149.

1179 Cristu S. Negoescu, *Ardealul nostru - Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul din punct de vedere geografic, economic, administrativ şi mai ales financiar*, Bucureşti, 1919, p. 100.

1180 *Ibidem*, p. 31.

1181 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, Deva, p. 141.

a căror număr de membri este nehotărât şi cari au de scop promovarea creditului, a câştigului, sau a economiei membrilor ei, prin purtarea comună de afaceri sau pe bază de reciprocitate”[1182].

Asociațiunile erau reglementate sumar, asemănător cu cooperativele. Dispozițiile legii erau incomplete din punctul de vedere al principiilor cooperatiste. Ca urmare, se puteau înființa societăți în formă de asociațiuni, care să lucreze ca societăți comerciale, dar nu cooperative. Altă reglementare a asociațiunilor a avut loc prin legea XXIII/1898, care privea numai pe acelea făcând parte din centrala cooperativelor din Budapesta. În acest fel s-au creat următoarele categorii de bănci:

- Societăți anonime pe acțiuni.
- Asociațiuni înființate pe baza legii din 1875 sau 1898. Deosebim două categorii de asociațiuni: reuniuni de credit înființate pe baza legii din 1875 cu caracter independent şi care funcționau după principiile Schultze - Delitsch; însoțiri de credit înființate mai ales în urma legii din 1898, făcând parte din diverse organizații centrale dar care adoptaseră sistemul *Raiffeissen*.

Banca „Albina”, cea mai importantă bancă transilvăneană, primind autorizația, a ținut o şedință a comitetului fondator la 27 iunie 1871. A fost elaborat un regulament provizoriu pentru lucrările comitetului. Preşedinte al băncii a fost ales Alexandru Mocsony, iar director de bancă V. Roman. În „Programul institutului de credit şi economii Albina”, se explică pe larg ceea ce intenționa a se face, dându-se amănunte. Baza programului o constituia ideea de asociațiune pe care încearcă să o dezvolte poporului român. În timp „Albina” a ajutat la înființarea băncii „Furnica”, în 1883. În următorii ani s-au înființat multe institute de credit, societăți pe acțiuni, dintre care evidențiem Banca „Ardeleana”, cea mai veche şi mai puternică bancă hunedoreană, cotată între primele cinci din Transilvania alături de „Corvineana”, „Hondoleana”, „Zărăndeana”, „Agricola” etc.

Foto 231 – Clădirea fostei Bănci „Ardeleana” din Orăştie

La 1866 a luat ființă banca „Vorschussverein”, cu sediul în Orăştie, mai târziu având şi unele filiale. Banca acorda împrumuturi cu precădere agricultorilor, industriei incipiente şi comercianților.

Adunarea de înființare a Băncii „Ardeleana” a avut loc la 22 martie 1885, în Orăştie. Dintre cei convocați evidențiem pe: Alexandru Nemeşiu, jude regal cercual; dr. Avram Tincu, avocat. Mai făceau parte preoți, medici, proprietari, convocarea fiind semnată de dr. Ioan Mihu. În circulara semnată cu această ocazie alături de Ioan Mihu, s-au evidențiat Samuil Pop, dr. Ştefan Erdelyi, Ioan Mihai, George Baciu etc. Atunci s-a constatat posibilitatea înființării unui institut românesc de bancă cu un capital inițial de 25.000 florini, din care la conferință s-au subscris 10.000 florini. Scopul circularei era aducerea la cunoştința publicului, invitarea la fondarea institutului, dar şi la conferința generală care urma să aibă loc

[1182] Nicolae N. Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat, Sibiu*, 1936, p. 8.

la 6 aprilie 1885[1183]. La conferința care a avut loc în 6 aprilie 1885, s-a hotărât a se stabili un capital de 40-50.000 de florini. A fost redactat apelul care invită la subscripție cu data de 15 aprilie 1885, termenul pentru subscriere fiind 5 mai 1885. Capitalul social era plasat exclusiv la români, prin stăruințele fondatorilor: dr. Ioan Mihu, Samoil Pop, Ioan Mihaiu, Ioan Lăzăroiu, Laurean Bercian, George Baciu, dr. Ştefan Erdelyi, cu un total de 800 acțiuni reprezentând 40.000 florini[1184].

La 26 mai 1885, dr. Ioan Mihu convoacă adunarea generală constituantă, în sala hotelului „Contele Ştefan Szecheny" din Orăştie. Dr. Ioan Mihu a pregătit proiectul de statute, care atribuia băncii numele de „Ardeleana", institut de credit şi de economii, societate pe acțiuni în Orăştie. La adunarea generală constituantă au fost prezenți 94 de acționari, fiind prezidată de avocatul dr. Avram Tincu, asistat de Avram Armean şi Petru Belei - notari, dar şi de Nicolae Andrei şi Chirilă Teacoe, bărbați de încredere. Statutele au fost votate în textul elaborat de dr. Ioan Mihu. Conform acestui text au fost aleşi membri în direcțiune: Samoil Pop şi dr. Ioan Mihu avocați, Iosif de Orbonaş - pretor, Ioan Mihai - proprietar etc. Membri ordinari în comitetul de supraveghere au fost aleşi dr. Avram Tincu şi dr. Stefan Erdelyi, medic în Orăştie, Laurian Bercian, notar în Romos şi supleanți: Nicolae Trif şi George Vințan, economi în Orăştie.

Activitatea a început oficial la 6 iunie, când a avut loc prima şedință de direcțiune în care au fost aleşi Samoil Pop, preşedinte, iar dr. Ioan Mihu - director executiv, Ioan Mihai - casier şi Aurel Popovici Barcianu - contabil, cu un salariu de 500 florini[1185].

La 27 iunie a avut loc a doua şedință de direcțiune, în care s-au stabilit regulamentul afacerilor interne, regulamentul pentru depuneri şi s-au decretat ca ziare oficiale pentru publicațiunile institutului *Telegraful Român, Gazeta Transilvaniei* şi *Tribuna*. Tot atunci s-a hotărât închirierea etajului caselor lui Adolf Ziegler, ca sediu al băncii, cu o chirie de 230 florini, de la 1 octombrie[1186].

La 4 iulie a avut loc a treia şedință de direcțiune, în care s-a stabilit înregistrarea firmei, iar în 31 iulie, Ioan Mihu a raportat că statutele institutului sunt aprobate de tribunal existând posibilitatea ca institutul să-şi înceapă activitatea la 1 august 1885, stabilindu-se regulamentele pentru creditele cambiale şi obligațiuni, votându-se primele împrumuturi.

Spicuim din statute: reşedința societății era Orăştia, afacerile societății se conduc prin: adunarea generală, direcțiunea, comitetul de supraveghere. Totodată societatea era autorizată a face următoarele operații: „a primi depuneri de fructificare, a acorda credite personale pe lângă cambii sau obligații cu cavenți(?), a acorda împrumuturi pe lângă siguranță hipotecară, a acorda împrumuturi pe efecte, a cumpăra spre scopul plasărei averii efecte publice, pe cari în caz de lipsă le poate lombarda"[1187].

Alături de „Ardeleana", în 1885 s-a mai înființat „Hunedoara" - însoțire de anticipațiuni şi credit în Deva, înființată prin contribuții lunare ale membrilor. La 1888 s-a înființat „Hațegana", societate de anticipațiune şi credit în Hațeg, cu un capital de 13.600 florini, format din cote a 50 florini. Mai târziu s-a transformat în societate pe acțiuni. La 1891 a apărut „Ulpiana", societate pe acțiuni în Grădişte, capital 9.222 florini. În 1895 s-au înființat două noi institute de credit: „Corvineana" - societate pe acțiuni în Hunedoara, capitalul fiind 35.000 florini; „Hondoleana", reuniune din Hondol cu capital de 7.755 florini, în cote a 15 florini[1188]. În 1898, se înființează „Grănițerul", societate pe acțiuni în Dobra, capital 60.000 florini; „Zărăndeana" - societate pe acțiuni în Băița, cu capital social 32.000 coroane.

Perioada 1901-1914 este caracterizată prin creşterea numărului de bănci, iar activitatea acestora s-a dovedit mai cuprinzătoare şi mai variată. În 1901 s-a înființat „Balomireana", însoțire de credit în Balomir, cu 60 membri, capitalul fiind format din cote a 50 coroane; „Dacia", societate pe acțiuni în Orăştie, cu capital social de 100.000 coroane în acțiuni a 100 coroane; „Şiboteana", însoțire de credit în Şibot, cu un capital format din cote a 50 coroane[1189]. La 1902 s-a înființat „Agricola", însoțire de credit în

1183 Ioan I. Lapedatu, *Monografia Institutului de credit şi de economii „Ardeleana" societate pe acţii în Orăştie*, 1885-1910, Sibiu, 1912, p. 16.

1184 *Ibidem*, p. 17.

1185 *Ibidem*, p. 18.

1186 *Ibidem*.

1187 *Ibidem*, p. 168.

1188 Nicolae N. Petra, *op. cit*. p. 36.

1189 *Ibidem*, p. 42.

Hunedoara, care în 1909 se transformă în societate pe acțiuni cu 100.000 coroane capital; dar şi „Cugireana" – societate pe acțiuni în Cugir, cu un capital de 80.000 coroane. În 1904, a apărut „Geogeana", societate pe acțiuni aflată în Geoagiu, cu un capital de 80.000 coroane. În 1906 au apărut „Gloria", societate pe acțiuni în Pui cu un capital de 60.000 coroane şi „Industria" – bancă industrial-economică, societate de acțiuni în Deva[1190]. În 1907, este înființat „Progresul" – institut de credit şi economii în Ilia, capital de 120.000 coroane. Anul 1908 aduce înființarea institutului de credit „Orientul", societate pe acțiuni în Dobra, capital de 53.000 coroane. În 1909, se înființează „Matca", institut de credit şi economii, capital 84.000 coroane[1191] iar în 1910 s-au înființat „Decebal", societate pe acțiuni în Deva, „Însoțirea de credit" din Almaş cu 120 membri, capital compus din 85 părți fundamentale a 20 coroane. În 1913, se înființează „Însoțirea de credit" din Cărăstău, cu 150 părți fundamentale a 20 coroane. Pentru 1914, documentele ne prezintă faptul că nu s-a înființat nicio bancă sau institut de credit. Până la Primul Război Mondial în județul Hunedoara au fost înființate 27 de instituții de credit de toate tipurile (societăți pe acțiuni, bănci populare, case de păstrare, însoțiri, reuniuni de credit).

La înființarea şi dezvoltarea instituțiilor de credit şi-au adus contribuția personalități marcante din comitatul Hunedoara, dintre aceştia îi amintim pe: dr. Ioan Mihu, Ion I. Lapedatu, Aurel Popovici Barcianu, Vasile Osvadă, George Dubleşiu, Petru Rimbaş, Vasile Bejan, dr. Silviu Moldovan, frații Liviu şi Petru Groza, Francisc Hossu-Longin, Mihail şi Victor Bontescu, Nicolae Vlad şi Gavril Todica, Iuliu Orbonaş, Ioanichie Olariu, dr. Aurel Vlad dar şi prima femeie consemnată în documente, Felicia dr. Rozvani[1192]. Instituțiile de credit hunedorene au dispus de sedii proprii, în care şi-au desfăşurat activitatea. Unele bănci şi-au deschis şi filiale. „Ardeleana" din Orăştie avea sucursale la Vințul de Jos şi Petroşani, banca „Corvineana" a deschis filiale la Ghelari şi Simeria , „Crişana" avea sucursale la Hălmagiu şi Gurahonț, banca „Gloria"din Pui dispunea în 1911 de o filială în Petrila, iar „Hațegana" îşi desfăşura activitatea şi prin filialele din Pui şi Sarmizegetusa[1193].

Informații există şi pentru dobânzile percepute: „Ardeleana" acorda 5% pentru deponenții particulari, 5,5% pentru biserici, şcoli; „Corvineana" de la 5% în anul înființării scade dobânda la 4,5% în 1911. Băncile hunedorene preferau activitatea în domeniul agrar. Însă un loc important în activitatea băncilor româneşti l-a constituit preocuparea lor permanentă pentru valorificarea şi perpetuarea specificului național. Astfel instituțiile bancare au subvenționat, fiecare după puterile sale, şcoli, biserici, institute şi asociații de profil şi toate acțiunile culturale şi de binefacere, ajutorul lor dezinteresat fiind valoros.

Banca „Ardeleana" crease un fond încă din 1888, care-i purta numele, pe seama bisericii ortodoxe române din Orăştie. În primii 25 de ani de funcționare, banca a instituit 11 fonduri speciale în acest scop, în care s-au vărsat 69.062 coroane. Banca „Ardeleana" a sprijinit şi studenții români din gimnaziul de la Braşov[1194].

Banca „Corvineana" a susținut 38 de lăcaşuri de cult, şapte instituții de învățământ, printre care figurau Gimnaziul român din Brad, Şcoala Comercială din Braşov, Seminarul „Andrei Şaguna" din Sibiu. De ajutorul său au mai beneficiat despărțământul local al Astrei, Reuniunea femeilor române, Casa națională ASTRA, dar şi numeroase persoane particulare. A contribuit la înființarea Muzeului Etnografic al ASTREI. Două bănci cu rol important în fondarea gimnaziului brădean au fost „Crişana" şi „Grănițerul", care donaseră în 1906 patru iugăre de pământ şi 50.000 coroane pentru construirea gimnaziului din Brad. Banca „Grănițerul" a acordat pentru scopuri cultural-filantropice, pe anul 1895-1896, 12,8% din beneficiul net, mai mare decât cel acordat de alte bănci[1195].

Banca „Hațegana", care şi-a desfăşurat activitatea într-o zonă cu populație preponderent românească, a alocat fonduri pentru scopuri cultural-filantropice, acordând ajutoare gimnaziilor din Brad şi Blaj. Fonduri au mai alocat şi băncile „Orientul" şi „Progresul". Deşi instituțiile de credit au fost mici şi mijlocii, cu excepția băncii „Ardeleana", activitatea lor nu trebuie minimizată.

1190 *Ibidem*, p. 45.

1191 *Ibidem*, p. 48.

1192 Rodica Andruş, *Considerații privind instituțiile de credit hunedorene*, în „Corviniana", VII, 2003, p. 230.

1193 *Ibidem*, p. 230.

1194 *Ibidem*, p. 233.

1195 *Ibidem*, p. 233.

Dezvoltarea industriei. Industria a ocupat un loc important între ocupațiile din comitatul Hunedoara, iar o ramură de bază a industriei era şi exploatarea fierului. La începuturi extracția fierului din minereu se făcea în imediata apropiere a minelor, unde se găsea „piatra de fier”[1196]. În 1841 s-a montat prima cale ferată îngustă cu şine de fontă turnată la Govăjdie. Calea ferată avea o lungime de 246,8 m şi lega silozurile de minereu şi mangal peste podul de încărcare cu gura furnalului. Reparații se făceau periodic aducându-se noi îmbunătățiri tehnice. În 1842 a avut loc o reparație capitală, când creuzetul furnalului se micşorează şi se reconstruieşte după tipul „creuzetelor deschise”. După reparația din 1849 se revine la creuzetul de tip închis. Preîncălzitoarele de tip *Calder* de la gâtul furnalului au fost transformate după sistemul *Wasseralfingen* şi amplasate la sol asigurându-se o temperatură a aerului suflat de 170-200 grade. Cele două preîncălzitoare erau construite din tuburi cu suprafață de încălzire de 134 mp. În 1879 furnalul este demolat complet, fiind refăcut cu pereții subțiri şi cuvă liberă[1197].

Între 1881 şi 1886 producția anuală a furnalului de la Govăjdia oscilează între 4.600-5.700 tone. La sfârşitul anului 1886 este scos din funcțiune, dar cererea sporită de fontă din regiune duce la repunerea sa în funcțiune la 13 iulie 1888. În 1903 a fost reparat, mărindu-i-se volumul util. Între anii 1781 şi 1903 volumul util al furnalului aproape s-a dublat deşi principalele dimensiuni s-au modificat foarte puțin.

Foto 232 – Gura furnalului de la Govăjdie

Foto 233 – Bocşă pentru mangal de pe pârâul Runcu Mare

În 1840 s-au făcut primele încercări de prăjire a minereului cu ajutorul gazului de furnal, procedeul fiind reluat abia în 1895 când s-a construit un nou prăjitor ce folosea drept combustibil praf de mangal mărunt, fiind construite în anii următori încă patru prăjitoare. Prin prăjire se obține o creştere a conținutului de fier în minereu de circa 34% la siderite şi de circa 12% la limonit, prin alimentarea bioxidului de carbon şi a apei. Pentru a se recupera fonta din zgură s-a construit în 1838 un zdrobitor de zgură de tip şteamp cu 12 săgeți[1198]. Din 1883 s-a trecut la granularea umedă a zgurii.

Dezvoltarea industriei a impus o intensificare considerabilă a activității de producție şi la minele din Ghelari, dar şi executarea unor lucrări importante de prospectare, de dotare cu utilaje adecvate şi de punere în valoare a noi zăcăminte, prin deschiderea a noi mine. Pentru marcarea zăcământului şi a noilor mine deschise în urma lucrărilor de prospectare, au fost întocmite hărți de minerit, de o mare valoare informativă, pe baza acestora putându-se reconstitui unele aspecte tehnice, economice, sociale. Exploatarea minereului „la zi”, prin metoda carierei, se făcea în trepte. Panta dealului, chiar abruptă, era

1196 Laurenţiu Viski, Ioan Jianu, *Poiana Ruscăi 220 (1754-1974)*, Deva, 1974, p. 26.
1197 N. Chindler, S. Popa, *Producţia de fontă la Govăjdia* (I) în „Metalurgia”, 23, 1971, p. 458.
1198 *Ibidem*, p. 458.

terasată în trepte-orizonturi, iar la orizontul de bază existau depozitele în care se depozita minereul scos de pe orizonturile superioare. Pentru executarea orizonturilor s-au folosit noi procedee tehnologice şi noi tipuri de utilaje. Din anul 1870, s-a folosit ca exploziv dinamita. S-au completat căile de transport cu noi linii ferate, încât lungimea a ajuns să fie de 20,4 km[1199].

Apariția uzinei din Hunedoara a fost determinată, pe de o parte, de faptul că vechile ateliere deveniseră nerentabile, iar pe de altă parte, de conjunctura creată prin dezvoltarea căilor ferate şi avântul industriei constructoare de maşini. S-a optat pentru oraşul Hunedoara, argumentele fiind următoarele: resursele forestiere din zonă situate aproape şi facilitățile create de cetățenii oraşului privind achiziționarea terenurilor necesare.

Dezvoltarea industriei a impus o intensificare considerabilă a activității de producție şi la minele din Ghelari, dar şi executarea unor lucrări importante de prospectare, de dotare cu utilaje adecvate şi de punere în valoare a noi zăcăminte, prin deschiderea a noi mine. Pentru marcarea zăcământului şi a noilor mine deschise în urma lucrărilor de prospectare, au fost întocmite hărți de minerit, de o mare valoare informativă, pe baza acestora putându-se reconstitui unele aspecte tehnice, economice, sociale. Exploatarea minereului „la zi”, prin metoda carierei, se făcea în trepte. Panta dealului, chiar abruptă, era terasată în trepte-orizonturi, iar la orizontul de bază existau depozitele în care se depozita minereul scos de pe orizonturile superioare. Pentru executarea orizonturilor s-au folosit noi procedee tehnologice şi noi tipuri de utilaje. Din anul 1870, s-a folosit ca exploziv dinamita. S-au completat căile de transport cu noi linii ferate, încât lungimea a ajuns să fie de 20,4 km[1200].

Uzina a început a fi construită în august 1882 cu prime obiective două furnale de câte 110 mc. Furnalele erau sprijinite pe piloni turnați cu creuzetul închis cu aparat de încărcare şi cu patru guri de vânt. Orificiul de suflare avea un diametru de 100-130 mm. Creuzetul şi gurile de vânt erau răcite cu apă. Fundația a fost construită din piatră cioplită, iar creuzetul şi etajul erau căptuşite cu cărămidă refractară. Preîncălzirea aerului se făcea cu ajutorul a două instalații de încălzire cu tuburi, care fuseseră turnate la Govăjdie. Aerul suflat era furnizat de patru suflante de tip Balancier, cu diametrul cilindrului de 1.360 mm şi cursa pistonului de 1.250 mm. Suflantele furnizau în medie 90 mc aer/minut. La Zlaşti a fost construit un baraj pentru alimentarea cu apă, iar pentru transportul minereului de fier şi a mangalului la Hunedoara s-a construit funicularul Hunedoara – Ghelari – Vadu Dobrii. Pentru ridicarea încărcăturii la nivelul furnalului s-a construit un ascensor şi un pod de încărcare pe care circulau vagoneții acționați manual. Furnalele mai dispuneau de o hală comună de turnare, folosită şi pentru lucrările de întreținere mecanică.

Primul furnal a fost pus în funcțiune la 12 iunie 1884[1201]. La 24 mai a fost pus în funcție al doilea furnal. Astfel, centrul de greutate al siderurgiei în Transilvania s-a deplasat spre Hunedoara, vechile ateliere pierzându-şi importanța, Govăjdie s-a menținut însă până în 1918. Punerea în funcțiune a celui de-al treilea furnal, cu un volum de 140 mc şi o capacitate de producție de 40 tone fontă pe zi, a avut loc la 23 iulie 1890. Furnalul folosea drept combustibil amestec de cocs şi mangal. Datorită faptului că exista o criză de mangal în zonă, pentru cel de-al patrulea furnal s-a studiat posibilitatea funcționării cu cocs, iar punerea în funcțiune s-a făcut la 4 august 1895. Furnalul avea un volum de 288 mc, de tip închis, cu dispozitiv central de captare a gazelor. Creuzetul şi vatra cu blindaj erau răcite continuu la exterior cu apă, înălțimea sa întrecea cu 3,3 m pe a celorlalte furnale şi pentru a fi alimentat era necesară construcția unui ascensor de materiale cu două cabine de transport. Furnalul nr. 4 reprezenta o etapă importantă, marcând trecerea la elaborarea fontelor pe bază de cocs cu folosirea aerului preîncălzit la temperaturi superioare. La 26 iulie a fost pus în funcțiune furnalul nr. 5. Pentru ca fonta să fie transformată în oțel, în 1886 s-a improvizat în hala de turnare a furnalului un cuptor experimental de preafinare şi s-a montat un cuptor Bessemer de capacitate mică. S-a început apoi construcția unei oțelării prevăzută cu două cuptoare *Siemens-Martin* de câte 12 tone capacitate care au fost puse în funcțiune în 1892. Cum procedeul *Martin* era mai avantajos decât *Bessemer*, s-a hotărât scoaterea din funcțiune a capacității *Bessemer* în 1899[1202].

1199 Mircea Dan Lazăr, *Aspecte ale exploatării fierului la Ghelarii (Judeţul Hunedoara) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi până la sfârşitul secolului al XIX-lea*, în „Sargetia”, XVI-XVII, p. 327.

1200 Mircea Dan Lazăr, *Aspecte ale exploatării fierului la Ghelarii (Judeţul Hunedoara) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi până la sfârşitul secolului al XIX-lea*, în „Sargetia”, XVI-XVII, p. 327.

1201 *Combinatul Siderurgic Hunedoara-Tradiţie şi progres în siderurgie 1884-1974*, Sibiu, 1974, p. 49.

1202 *Ibidem*, p. 53.

Extinderea uzinelor de fier de la Hunedoara prin construirea furnalelor 4 şi 5 a necesitat mărirea bazei de minereuri prin intensificarea exploatării minelor de la Ghelari, dar şi prin prospectarea şi deschiderea a noi orizonturi de exploatare, în special în perioada 1891-1900[1203]. Furnalul numărul 5 a fost dat în folosință la 26 iulie 1902, în primul an al secolului XX producția de fontă a Uzinelor de fier fiind de 80.000 mii tone. Extracția de minereu de fier şi producția de fontă au o dinamică ascendentă până în anul 1913, când s-a atins nivelul maxim de 244.000 tone minereu şi 87.000 tone fontă brută[1204].

Foto 234 – Vedere generală
a Uzinelor de fier din Hunedoara

S-au deschis următoarele noi mine: la „Valea Iberii", s-a dat în exploatare noua mină „Mihail", orizonturile acesteia conțineau limonită cu concentrație mică de mangan, adecvată producției de fontă cenuşie; reprofilarea galeriei „Kerpely" de la Mina centrală prin săparea galeriei, ocazie cu care s-a construit şi un canal de colectare şi strângere a apei subterane; în 1894 s-a pornit o nouă galerie, „Anton". În anul 1896 a început săparea galeriei „Graezenstein" care la început avea lungimea de 172 m, a ajuns în 1898 să aibă 246 m. În 1896 a început săparea galeriei subterane „Sucovăț" – lentilă de limonită cu conținut ridicat de mangan. În anul 1896 au început lucrări în subteran pe orizontul „Lucaci" pornindu-se săparea acestei galerii. O importanță deosebită au avut lucrările de decopertare care au creat posibilități de exploatare la suprafață. Pentru prima dată aici s-a făcut forarea cu ajutorul burghielor electrice existente la patru foreze, sistem *Thomson - Huston* acționate de curent continuu de 160V-100A la 400 ture/minut. A fost prima utilizare a forării electrice în mineritul din regiunea Poiana Ruscăi[1205].

Un alt „furnal" a luat ființă la Sibişel, lângă Orăştie, care furniza fier atelierelor din împrejurimi până la Sibiu. Fierul brut se aducea de la Toplița şi Limpert, țăranii din sat transportându-l. Din documentele vremii reiese că topitoria de fier exista înainte de 1783, acolo muncind 66 lucrători, 14 fierari, 2 oficiali[1206].

Prima cale ferată din Transilvania. Pentru modernizarea economică din secolul al XIX-lea, crearea unei infrastructuri pentru transporturi şi comunicații a fost un criteriu fundamental. Astfel, calea ferată Arad – Alba Iulia şi derivația ei, linia secundară Simeria – Petroşani, numită „Prima Cale Ferată din Transilvania", a fost realizată în deceniile 7 şi 8 ale secolului al XIX-lea[1207]. Construirea de căi ferate în Transilvania este legată de pătrunderea capitalului austriac, de intensificarea exploatării bogățiilor sale minerale (cărbuni, minereu de fier) – surse de materii prime indispensabile nevoilor industriei austrice aflată în plină dezvoltare.

1203 Mircea Dan Lazăr, *op. cit*, p. 328.
1204 Neculai Chirică, Viorel Răceanu, *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976, p. 132.
1205 *Ibidem*, p. 328.
1206 Ion Iliescu, Tiberiu Istrate, *Orăştie 750 de ani*, Deva, 1974, p. 94.
1207 Ludovic Vajda, *Prima cale ferată din Transilvania*, în „AMN", VIII, 1971, p. 288.

Foto 235 – Gara Simeria

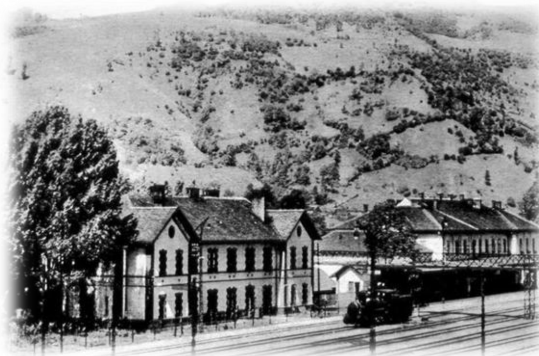

Foto 236 – Gara Petroşani

Problema unei căi ferate transilvane s-a pus încă din 1848, stație de plecare fiind oraşul Arad. Motivația era necesitatea ca unele oraşe de provincie unde industria începuse să se dezvolte să fie conexate între ele prin linii ferate, dar şi îmbunătățirea circulației spre răsărit. Elaborarea programului a început în 1850, calea ferată urma să străbată Transilvania pornind din Timişoara, trecând prin Arad – Alba Iulia – Sibiu, cu stație terminus la Braşov.

După studii făcute la fața locului, linia ferată a fost trecută în programul rețelelor feroviare ce a fost aprobat la 1 noiembrie 1854. S-au găsit întreprinzători care să-şi asume construirea căii ferate Arad – Sibiu – Braşov, aceştia fiind casa bancară Rotschild, dar şi „Societatea imperială-regală privilegiată de stat austriacă de căi ferate". Din cauza situației financiare nefavorabile, casa Rotschild a renunțat la concesiunea construcțiilor obținută în 1856. Tot în acea perioadă, consorțiul format din prinții Maximilian şi Egon Fürstenberg, contele Otto Chotek şi baronii Louis şi Moritz Haber, în spate aflându-se una dintre cele mai mari bănci ale Austriei, Creditanstallt-ul, care a înființat întreprinderea numită „Societatea anonimă de mine şi furnale din Braşov", şi-au propus să intervină în construcția căii ferate. Descoperirea zăcămintelor carbonifere şi începerea producției la nivel industrial întâmpinau obstacole în privința transporturilor. După retragerea din construcții a casei Rotschild, a intervenit „Societatea de mine şi furnale din Braşov", care a proiectat continuarea „căii ferate a Tisei", finalizată în 1858, o linie care duce de la Arad prin Porțile de Fier ale Transilvaniei spre Hațeg. De la Hațeg la Petroşani exista şi proiectul unei „linii ferate a cărbunelui". Linia principală urma să străbată Simeria, Alba Iulia, de unde pe valea Târnavei Mari, ajungea până la Braşov şi prin Întorsura Buzăului trecea în România[1208].

Au existat mai multe încercări de construcție a căii ferate, în 1862, 1863, iar în 1864 s-a proiectat construirea pe cheltuiala statului a liniei Arad – Vințul de Jos – Sibiu – Turnu Roşu, cu derivație spre Cluj. La tratativele pentru ofertă, fixate pentru 15 iulie 1864, s-au prezentat doi concurenți pentru obținerea concesiunii: Institutul de Credit Funciar Austriac compus din prințul Jablonowsky, W. Drake, S. M. Rate şi T. Brassey pe de o parte, iar pe de altă parte antreprenorul londonez E. Pickering, acesta din urmă având câştig de cauză. În 29 noiembrie 1864 guvernul a înaintat un proiect de lege pentru începerea lucrărilor de construcție. S-a aprobat pentru porțiunea Arad – Alba Iulia, iar clauza aceasta l-a indispus pe antreprenor. Prin neprezentare, guvernul a încredințat conducerea construcțiilor Societății căilor ferate din regiunea Tisei, care, ca proprietar al minelor Petroşani, a solicitat autorizație pentru construcția liniei ferate Simeria – Petroşani. Societatea de mine şi furnale a trecut la organizarea lucrărilor de construcție, dar neavând capital suficient a căutat să-l suplinească dobândind anumite înlesniri din partea guvernului, acesta obligându-se să mărească la 4 milioane suma alocată Primei Căi Ferate din Transilvania[1209].

În data de 17 iulie 1867, sub preşedinția contelui Otto Chotek, a avut loc prima adunare generală a consiliului de administrație al primei Căi Ferate din Transilvania. Lucrările de construcție au fost încredințate firmei vieneze a baronilor frați Klein. Aceştia se obligau să dea în folosință linia principală Arad – Alba Iulia până la 8 mai 1868, iar derivația Simeria – Petroşani până la 18 august 1868. După

[1208] Téglás Gábor, *A piski-petrozsényi hegyi vasút (Calea ferată de munte Simeria – Petroşeni)*, în „Földrajzi Közlemények", vol. VIII, fasc. III, p. 1-4.

[1209] Ludovic Vajda, *op.cit.*, p. 290.

tergiversări îndelungate, la 24 aprilie 1867 a început, sub conducerea directorului Seppel, construirea liniei ferate Arad – Alba Iulia. Lucrările înaintau lent din cauza terenului pe alocuri dificil şi datorită faptului că şinele au trebuit să fie procurate din Anglia, ceea ce a dus la decalaje în respectarea termenelor contractuale. În mai 1868, după expirarea termenului de predare, s-au aşezat şinele numai pe porțiunea Arad – Ilia, pe porțiunea Vințul de Jos – Alba Iulia lucrările apropiindu-se numai de faza operațiunilor de excavare, consolidare, iar la capătul dinspre Alba Iulia al liniei mai trebuia efectuată o muncă de 7.500-9.500 metri de construire a infrastructurii. Porțiunea Deva – Simeria era gata la sfârşitul lunii iunie şi s-a trecut şi dinspre Alba Iulia la aşezarea şinelor. Linia Arad – Alba Iulia urma calea trasată de natură; pe Valea Mureşului, însă era nevoie de ample lucrări de excavații, apoi de necesitatea construirii de 67 de canale de scurgere a apei. Marele număr de treceri peste şoseaua publică (302), transformările sau strămutările porțiunilor de şosea care au trebuit efectuate au încetinit ritmul construcțiilor. Podurile peste Mureş constituiau un motiv de îngrijorare. De pildă, executarea podului de lângă Brănişca reținea mersul lucrărilor generale. Podul proiectat, inițial lung de 255 m cu structură lemnoasă, nu putea fi construit din cauza solului stâncos al albiei râului astfel că trebuia transformat în pod cu structură metalică. S-au mai construit poduri cu structură lemnoasă la Partoş, acesta fiind finalizat în iulie 1868; alt pod de lemn lung de 106 m a fost construit la Simeria peste râul Strei. Podurile de lângă Orăştie, între Şibot şi Vințul de Jos, din fața oraşului Alba-Iulia, au fost construite din oțel după sistemul *Schiffkorn*[1210]. În august 1868, linia ferată era construită până la Deva, împreună cu rețeaua telegrafică. Deşi terasamentul era terminat, lipseau construcțiile de protecție, poduri, cantoane. Nefavorabilă era şi vremea, ploile intense căzute la sfârşitul lunii iulie şi începutul lui august au provocat inundații care au rupt în mai multe părți terasamentul, au deteriorat construcțiile de protecție, dar au dus cu sine şi şase poduri de cale ferată.

Foto 237 – Primii salariaţi ai Gării Simeria (Piski), anul 1890

La 21 august 1868, primul tren personal, tractat de locomotiva „Partoş”, a parcurs distanța dintre oraşele Arad şi Deva. Pornind de la Arad la orele 9 dimineața, a parcurs stațiile Radna, Bârzava, Săvârşin, Zam şi Ilia, ajungând la orele 13 în gara Deva, împodobită cu flori şi cu drapele. Gara Deva, o construcție tipică pentru acei ani, cu etaj, a fost construită în 1868, actuala gară datând din 1985. În timp, au început transporturile de încercare pe rute mai lungi sau mai scurte de pe traseul construit. Astfel, la 18 octombrie, în prezența unei comisii ministeriale, a avut loc proba podului de la Brănişca, la care acesta a „rezistat cu tărie”[1211]. Ultimele lucrări erau încheiate la începutul lunii decembrie, iar la 8 decembrie 1868 au sosit în gara Alba Iulia 25 vagoane-marfă tractate de locomotiva cu aburi „Săvârşin”. Comisia condusă de consilierul ministerial Ribari a examinat linia şi nu a găsit defecțiuni. În cele din urmă, la 22 decembrie 1868, Prima Cale Ferată din Transilvania a fost dată în folosință între Arad şi Alba Iulia. La ora 2 şi un sfert a sosit la Alba Iulia primul personal numit „Radna”. Calea ferată se întindea pe o lungime de 211,4

[1210] *Raportul camerei de comerţ şi industrie din Braşov, 1880-1885*, p. 35.
[1211] Ludovic Vajda, *op. cit.*, p. 292.

km, linie simplă; şinele cu talpă lată de oțel, având o greutate medie de 32 kg pe metru, erau montate pe un terasament de 4,43 m lățime, pe tălpi de lemn (traverse) pentru a căror aplicare se folosise pietriş de râu. Un număr de 173 clădiri deserveau funcționarea căii ferate, dintre care 119 cantoane aveau în grijă siguranța liniei. La Arad, Alba Iulia şi Simeria funcționau hale de cazane, Simeria având primul atelier de instalații din Transilvania. Telegraful funcționa după sistemul Morse. Au existat 16 stații şi halte pe toată linia, circulație mai intensă având stațiile Alba Iulia, Vințul de Jos, Simeria, Deva, Radna. Gara Arad era comună cu cea a „Căii ferate din regiunea Tisei" aceeaşi gară deservind şi linia Arad – Timişoara[1212].

Derivația Simeria – Petroşani a început să fie construită în primăvara anului 1868. Linia derivată începea din gara Simeria, mergea de-a lungul Streiului, până în satul Petros, continuând pe valea pârâului Merişor, urca la Bănița, apoi în stația terminus Petroşani. Încă de la început, proiectanții au studiat posibilitatea unei legături cu liniile din România.

Iarna anului 1868-1869 a adus viscole foarte mari, iar ploile abundente au muiat terenul argilos al liniei aflate în construcție. Firma fraților Klein a avut pierderi de câteva milioane. Astfel linia trebuia mereu reparată şi supusă unor lucrări de consolidare. Calea ferată avea 78,8 km, din care numai 5,7 km aveau aşezare orizontală, urcuşurile fiind 60,7 km, iar coborâşurile 12,3 km. Cea mai problematică porțiune era aceea între Crivadia şi Bănița, văile şi prăpăstiile adânci şi abrupte făcând necesare terasamente înalte. Au fost necesare a se construi tunele, în număr de nouă, ultimul fiind construit în porțiunea Bănița – Petroşani, cu o lungime de 89 m. Linia secundară Simeria – Petroşani a fost deschisă la 28 august 1870, cu o întârziere de un an. Linia principală a costat 23.000.000 de florini, iar secundara a costat 12.000.000 de florini. Cu ocazia construirii primei căi ferate din Transilvania, a devenit posibilă construcția liniei derivate Simeria – Hunedoara, 16 km lungime, prelungită prin Govăjdie până la Ghelari.

Foto 238 – Stația finală CFI Retişoara (Ghelari)

Foto 239 – Tren încărcat cu minereu de fier în stația Retişoara (Ghelari)

Construcția căii ferate a fost realizată de Societatea Arad-Cenad, în mai multe etape şi mai multe tronsoane: Arad – Seleuş (1876), Seleuş – Ineu (1877), Ineu – Sebiş (1881), Sebiş – Romanița (1889), Romanița – Ocişor (1895), Ocişor – Brad (1896), tunelul din Vârfuri a fost finalizat în 1892[1213]. Pentru finalizarea căii ferate pe tronsonul Ocişor – Brad, directorul Societății pentru căile ferate a avut o consultare cu proprietarii din Brad, cerându-le sprijinul pentru continuarea lucrării de la Hălmagiu la Brad. Proprietarul Pataky a oferit 8 iugăre de pământ pentru construirea stației Brad. Aceasta a fost dată în folosință în 1895, modelul fiind o stație din Tirol. În perioada construirii căii ferate Ocişor – Brad, s-au construit gara din Baia de Criş, la 1896, precum şi cea din Vața.

SISTEMATIZAREA ŞI DEZVOLTAREA ORAŞELOR

Oraşul Deva, aşezat pe malul stâng al Mureşului, la poalele dealurilor acoperite cu vii şi păduri, a cuprins principalele instituții, a avut rolul de capitală a comitatului şi apoi a județului Hunedoara. Sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX a găsit Deva în plin proces de modernizare şi transformare

[1212] *Ibidem*, p. 294.

[1213] Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, Brad, 2004, p. 150.

în plan economic, social şi politic. De-a lungul timpului întinderea suprafeței oraşului s-a schimbat: 1869 - 6.456 iugăre, 1880 - 6.456 iugăre, 1890 - 6.377 iugăre, 1900 - 6.656 iugăre, 1908 - 6.674 iugăre[1214]. Din datele statistice observăm faptul că oraşul Deva la începutul secolului al XX-lea s-a mărit, suprafața sa crescând datorită faptului că în 1903 satul Sântuhalm i-a fost ataşat cu cele 118 iugăre.

Foto 240 – Deva la sfârşitul secolului al XIX-lea

Recensământul populației de la începutul secolului XX ne arată extinderea Devei ca fiind în concordanță cu creşterea populației. Astfel, în 1787 Deva avea 2.790 locuitori, în 1857 - 2.706 locuitori, 1869 - 3.277 locuitori, 1880 - 3.935 locuitori, 1890 - 4.657 locuitori, 1900 - 6.867, 1910 - 8.654 locuitori. Populația Devei a crescut în ritm mai lent față de cea a marilor oraşe transilvănene, totuşi s-a încadrat în procesul de modernizare în care păşise Transilvania, după 1848.

În Deva nu se găsea industrie grea, dar avem reprezentată o ramură a industriei casnice. Aceasta era „Întreprinderea pentru promovarea industriei casnice" înființată în 1910 cu 840 lucrători, din zonă, de origine română. Se producea dantelă „Irish", care avea o trecere pe piața New-York-ului, dar şi în Viena, Zürich, Paris, Londra şi Berlin[1215].

Corporația Industrială a avut un rol important în dezvoltarea economică a Devei. Aceasta a fost înființată la 20 iulie 1885, având un efectiv de 85 lucrători[1216]. Ca țintă a avut creşterea producției şi dezvoltarea comerțului, în 1910 numărând 738 lucrători. În afară de Corporația Industrială în Deva existau înaintea Primului Război Mondial alte patru întreprinderi mari: fabrica de conserve „Transilvania" construită în 1901 având 35 de lucrători; fabrica de maşini agricole construită în 1908, cu 20 lucrători; societatea de industrie şi agricultură înființată în 1909 cu 30 lucrători, având însă şi o cioplitorie din piatră cu 70 de lucrători înființată în 1904.

Schimbări la nivelul dezvoltării oraşului încep să apară prin construcția unor noi imobile, pavarea de străzi. Prima stradă care s-a pavat, la 13 octombrie 1900, se numea strada Apei. Începe şi numerotarea străzilor conform regulilor în vigoare, cu numere cu soț pe o parte şi cu numere fără soț pe partea opusă. În 1902 se continuă pavarea străzilor cum ar fi cele care coincid cu străzile Aurel Vlaicu, Călugăreni şi strada Hunedoarei. La şedința din 30 decembrie 1889, o comisie care studia problemele edilitare a hotărât construirea unei noi primării, care a fost inaugurată într-un cadru festiv la 1 martie 1902[1217]. Campania de iluminat cu curent electric în oraşele transilvănene a început în ultimii ani ai secolului al XIX-lea, continuând în primii ani ai secolului XX. La Deva, iluminatul oraşului a început în 1902, cu 206 becuri din care 200 cu 16 amperi şi şase cu 12 amperi. La sfârşitul anului 1903, Deva avea 18 străzi iluminate[1218]. O problemă importantă în viața unui oraş era asigurarea acestuia cu apa necesară. Conform unui raport al primăriei, debitul de apă al oraşului era de 33.969 litri, cantitate insuficientă.

1214 Thiring Gustav, *A magyar varosok statisztikai evkönyve*, p. 3.

1215 *Anuarul Camerei de Comerţ şi Industrie*, Arad, 1911, p. 306.

1216 Ion Pătru Albu, Nicolae Wardegger, Vasile Găinaru, *Deva la începutul secolului al XX-lea*, în „Sargetia", VII, 1970, p. 169.

1217 SJHAN, fondul Primăriei Deva, dosar 19, f. 7.

1218 Thiring Gusztav, *op. cit.*, p. 437.

Dezvoltarea economică şi politică a Devei a impus modernizarea căilor de comunicație între Deva şi celelalte localități din județ, dar şi între Deva şi alte județe. Între 1910 şi 1911, a fost dat în folosință drumul Deva – Brad – Gurabarza – Abrud, urmând apoi cursa de autobuze pe circuitul Deva – Brad – Baia de Criş – Abrud şi Deva – Hunedoara, în 16 iulie 1912[1219].

Cerințele pieței economice dar şi impozitele au crescut mult peste nivelul salariilor, la începutul secolului XX, astfel că autoritățile au luat măsura măririi salariilor unor categorii de muncitori. În 1906 s-au mărit salariile muncitorilor de la întreprinderea de salubritate, la 1900 operându-se o mărire a salariilor funcționarilor. La 1908 în Deva existau 10 societăți şi reuniuni dintre care mai importante erau: Societatea de comerț şi meserii, Societatea sportivă, Societatea de istorie şi arheologie înființată la 13 mai 1880, Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoara înființată în 1886 etc. În 1882 sub patronajul Societății de Istorie şi Arheologie, a luat ființă Muzeul de istorie din Deva[1220].

Datorită aşezării localității la încrucişarea celor două mari culoare naturale care străbat ținutul muntos din sud-vestul Transilvaniei, Deva a format un nod al drumurilor în multe direcții. Dintre căile de comunicație remarcăm câteva dintre cele mai importante: Drumul Banatului, Drumul Moților, Drumul Hunedoarei, Drumul Ardealului, Drumul Hațegului.

Lucrări edilitare mai însemnate s-au derulat în Deva în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Casele particulare construite erau din zid, de tip burghez. Şi atunci la mijlocul secolului XIX, existau aceleaşi străzi, în mijloc se afla Piața, apoi drumul Poştei, strada Şcoalei. Oraşul se termina pe unde azi se află cimitirul catolic. Mai existau cartierul vechi al corăbierilor, cu aspect sătesc, apoi oraşul bulgar zis Greci. Totuşi aspectul oraşului era acela al unui târg, oraş agricol. Abia din 1855 s-a hotărât de către o comisie edilitară ca în jurul pieții şi al clădirilor principale să nu fie admise case acoperite cu paie sau garduri cu spini. Şurile şi gardurile din piață sau străzile principale vor fi retrase, aliniate, reparate. S-a mai dispus săparea de şanțuri pentru scurgerea apelor, construirea şi întreținerea podurilor peste pârâul Ciurgăului şi pârâul Aramei[1221]. Aspectul oraşului s-a schimbat, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea când s-au ridicat multe imobile prin deschiderea şcolilor medii şi primare. S-au construit o mulțime de imobile ca: Şcoala Pedagogică, corpurile din curte (1881 şi 1892), Liceul de băieți (1880), Şcoala industrială din Ceangăi (1883), Palatul Prefecturii, Spitalul (1895), Palatul Justiției (1899). S-au construit şi două biserici, cea ortodoxă între 1861 şi 1873, iar a doua, reformată, între 1908 şi 1910. Casele particulare au fost construite din zid şi cărămidă, acoperite cu țiglă, păstrând stilul caselor burgheze. Tot pentru modernizare, s-au denumit şi străzile, în 1906, după unele personalități ale timpului. O altă realizare majoră a perioadei a fost construirea în Deva a Uzinei electrice, care a introdus electricitatea în oraş. Secolul XX aduce noi imobile în oraş ca: Teatrul orăşenesc şi Hotel Orient în 1910, hotelul şi cafeneaua Central în 1900, închisoarea în 1906, orfelinatul de fete în 1910, iar în 1909 un pod de fier peste canalul Cerna[1222].

După ocupație, existau mai multe categorii sociale: proprietari, militari, preoți, funcționari, intelectuali, meseriaşi, comercianți, negustori ambulanți, mineri, lucrători de pământ, corăbieri, plutaşi, zilieri şi doici. Condițiile de muncă erau foarte grele, abia din 1872 legea fixează durata zilei de muncă la 14 ore pe zi, iar pentru copii de peste 14 ani program mai redus. Activitatea de bază a populației o formează agricultura. Culturile agricole erau cunoscute în epocile anterioare-cereale, legume, fructe, zarzavaturi, dar şi cultura viilor. O preocupare importantă a constituit-o creşterea vitelor şi porcilor. Muncile agricole se făceau manual, maşini agricole nu existau în afară de câteva batoze de treierat şi vânturat, acționate manual sau cu ajutorul cailor, ca utilaj agricol se folosea plugul de lemn cu brăzdar de fier şi grapa de lemn cu dinți de fier. În 1871 s-a introdus în Deva sistemul de evidență a fondului funciar prin cartea funduară, care aduce stabilirea unei evidențe clare a drepturilor de proprietate asupra pământului.

Dezvoltarea meseriilor a avut un mare avânt. Breslele au fost desființate în 1872, iar meşteşugarii s-au organizat în uniuni industriale pe ramuri. La Deva, în 1881, s-au constituit Uniunea Olarilor, cu 12 membri, iar în 1882 Uniunea cizmarilor şi tăbăcarilor cu 25 membri, la această dată existând 142 meseriaşi. Uniunile pe ramuri se desființează la rândul lor, prin lege, locul acestora fiind luat de

---

1219 Alispáni Jelentések, 1910, p. 199.

1220 Ion Pătru Albu, Nicolae Wardegger, Vasile Găinaru, *op. cit.*, p. 174.

1221 Victor I. Şuiaga, Deva - *Contribuţii monografice oraşul, cetatea şi domeniul*, 2010, p. 87.

1222 *Ibidem*, p. 115.

corporațiunile industriale. Negustori existau din țară sau băştinaşi, stabili cu prăvălii şi dughene, negustori ambulanți sau din alte localități veniți cu marfă la târg. Până în 1895 târgul săptămânal al Devei se ținea sâmbăta apoi a fost schimbat cu ziua de miercuri. În 1897 a fost dat un „Regulament al târgurilor Devei”.

Activități bancare de mici dimensiuni au luat naştere aici: 1883 s-a înființat banca maghiară, „Casa de economii”, iar în 1885 o altă bancă numită „Hunedoara. Însoțire de economii şi credit”, care a devenit apoi banca „Decebal. Societate de economii şi credit”. În 1905, Augustin A. Nicoară mai înființează o bancă numită „Industria”.

Până în 1887 poşta şi telegraful au funcționat separat, apoi acestea au fost unificate. În 1889, poşta şi telegraful au fost instalate în imobilele aflate pe locul actualei vile dr. Petru Groza, iar din 1901, în imobilul de lângă liceul Decebal, până la construirea Palatului Poştei. În 1894 s-a făcut legătura telefonică între Deva şi sediile preturilor din județ, apoi cu Alba Iulia şi Cluj. Telefon public s-a introdus în Deva în 1908[1223].

Brad, unul dintre cele mai animate centre economice şi culturale din Zarand, dar şi de pe valea Crişului Alb, este aşezat la confluența Luncoiului cu Crişul Alb. Astfel Bradul a devenit, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, cel mai important centru cultural şi comercial de pe Valea Crişului Alb, însă era în continuare comună suburbană, deosebindu-se de Baia de Criş care avea statutul de *civitas*. Bradul, la 1837, avea caracteristicile unui sat, în piață aflându-se două case cu depozite de sare, doi negustori, dughene mai mari şi mai mici.

Foto 241 – Bradul la sfârşitul secolului al XIX-lea

Târg se ținea în fiecare zi de joi a săptămânii, dar se organizau şi şase târguri anuale. Aici se afla şi oficiul comisiei regeşti de schimb al aurului. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Bradul a început să se dezvolte din punct de vedere cultural şi economic, cu elemente de urbanism. A fost mutat aici Protopopiatul ortodox, apoi în 1869 s-a înființat Gimnaziul Greco-Ortodox, cu rol important în emanciparea culturală şi economică. Banca „Crişana” şi linia ferată Arad – Brad, au stimulat dezvoltarea meşteşugurilor şi comerțului, în 1910 existând tăbăcari, măcelari, fierari, zidari, proprietari de cârciumi.

Ca edificii mai importante amintim alături de gara Brad, „Pavilionul”- actuala clădire în care funcționează Casa de Cultură, clădirea administrativă a Societății Ruda 12 Apostoli, imobilul în care funcționa Muzeul Aurului, care inițial a fost locuința directorului Societății miniere. Gimnaziul a funcționat într-o clădire veche din centrul Bradului, până la Primul Război Mondial.

În Brad şi împrejurimile sale erau proprietari familii nemeşeşti ca: Balint, Tompaş, Bizari, Pataki, Borock, Balog etc. Unele terenuri aparțineau Bisericii Reformate. La introducerea Cărții Funciare în Brad, între 1866 şi 1867, iobagii au intabulat pe numele lor vetrele pe care erau construite casele, cu

1223 *Ibidem*, p. 135.

posibilitatea de răscumpărare într-o perioadă de 20 de ani, această categorie numindu-se „taxaliști”. În timp, pe o perioadă de 130 de ani, după 1880, foarte multe familii de români au devenit proprietari[1224].

În 1876 s-a înființat în Brad primul birou de Poştă, până atunci corespondența oficială sau privată fiind transportată prin călăreți din sau către Deva. Comunicarea diferitelor anunțuri ale autorităților se făcea prin baterea tobei în anumite locuri fixe, unde se aduna populația. Toba se bătea joia, când era zi de târg, cu expresia: „Se aduce la cunoştinţă publică”. Podul de peste Criş a preocupat autoritățile comunale, prin vamă încasându-se de la cei ce doreau să treacă valea spre târg, în acest fel obținându-se venituri importante pentru buget. Podul de lemn de peste Criş a fost construit în 1820, înainte circulându-se pe o punte improvizată. Podul fusese reparat în 1844, 1857, pe cheltuiala Oficiului Imperial Regal (Oficiul Preturei) din Baia de Criş.

În 1863, Sfatul Guvernial Maghiar Regesc, cu scopul de a reglementa situația târgurilor din țară, prin ordinul nr. 8389 din 25 II 1863, apărut la Buda, dispunea ca partea doritoare să obțină dreptul de a strânge vama târgului este obligată să întrețină podurile şi drumurile ce duceau la târg. Dreptul pentru vama târgului Brad era cedat familiei Brády şi Ribyczei, celor două biserici reformate din Brad şi Baia de Criş. Pretorul Papp Ladislau cerea Bisericii Reformate să repare podul, avertizând că în caz contrar va sechestra venitul vămii. Biserica s-a apărat înaintând un memoriu prin care demonstra că podul fusese reparat prin contribuția cetățenilor din Brad, Mesteacăn şi Valea Bradului cu lemne aduse din pădurea Fiscului Regal. Rezultatul nu este cunoscut, biserica a cedat şi a luat măsuri de reparare a podului. La 1875, Biserica Reformată ceda comunei Brad 2/5 din venitul vămii târgului, cu condiția ca aceasta să se îngrijească de podurile şi drumurile ce duc la târg[1225].

Simeria este aşezată la mijlocul comitatului, pe Valea Mureşului, pe traseul liniei ferate Teiuş – Arad, fiind în primul rând important nod de cale ferată, cu ramificații spre Hunedoara şi spre Petroşani. După ce a fost dată în folosință calea ferată, urma a se construi un atelier de reparații în Deva, însă locuitorii acestuia nu au fost de acord, din cauza zgomotului şi a poluării care s-ar fi produs. De aceea, şesul cuprins între hotarele comunelor Şăuleşti, Simeria, Biscaria a fost ales pentru construcția atelierului şi a unei gări mai mari. A luat astfel naştere colonia „Simeria”-Piskitelep[1226]. Pentru lucrările efectuate la clădirea gării, la linia ferată, la construcția Atelierelor, au fost aduşi muncitori din întregul Imperiu Austro-Ungar. Construcția Atelierelor a început în 1866, dar activitatea a fost întreruptă din cauza izbucnirii războiului austro-prusac. După terminarea războiului, în primăvara lui 1867, reîncep construcțiile atelierelor, cu mulți muncitori colonizați, de diferite naționalități: germani, slovaci, italieni, polonezi, unguri, țigani.

În oraş începe şi o activitate comercială destul de vie. Dintre comercianți se remarcă Bosnyák, provenit din Deva, care a deschis o prăvălie mixtă pe teritoriul coloniei, în 1867. Tot atunci Herman Roth a construit o casă cu destinația măcelărie, brutărie, cizmărie şi cârciumă. Primele clădiri ridicate au fost gara, depoul, magazia gării şi colonia, clădiri finalizate în 1868. Şinele au fost montate în primăvara anului 1868, astfel că în septembrie prima locomotivă condusă de mecanicul Gross Marton a intrat în gara Simeria, a cărei inaugurare a avut loc la 22 decembrie 1868[1227]. S-au mai construit şi 16 case din cărămidă nearsă. La 1873 a fost finalizată colonia mare constând din 15 case cu etaj. La începutul anului 1884, în baza unei legi, linia construită se „statifică”, se naționalizează, iar Atelierul şi Depoul se extind, înmulțindu-se şi casele particulare. Acum se menționează existența unor străzi precum a Hunedoarei, Principesa Elisabeta (după 1918).

Statificarea/naționalizarea Societății Căii Ferate în 1884 a contribuit mult la dezvoltarea Simeriei. Astfel, în anul 1885 se construiesc încă 10 case pentru personalul feroviar. Altă modalitate de a se construi locuințe a fost prin cumpărarea de pământ de la marii proprietari. Un exemplu îl constituie Episcopul romano-catolic din Alba Iulia, Lönhart, care cumpărase 13 iugăre de pământ de la contele Csáky, în 1883, pe care au fost construite biserica, casa parohială, şcoala, castelul, restul pământului fiind

1224 *Ibidem*, p. 207.
1225 *Ibidem*, p. 209.
1226 S. Jula, *Monografia comunei şi şcoalei primare Simeria - Hunedoara*, Târgu-Jiu, 1935, p. 5.
1227 *Ibidem*, p. 8.

parcelat în loturi pentru case, care vor fi vândute cu prețuri mici, în scurt timp formându-se străzi noi locuite de personalul Căilor Ferate[1228].

Parohia romano-catolică este înființată ca filie a parohiei romano-catolice din Hațeg, în 1886 devenind parohie independentă. În vara anului 1885, a fost pusă piatra de fundament a bisericii romano-catolice, finalizată în 1886, aceasta devenind neîncăpătoare, a fost mărită în 1904. Reformații şi-au înființat parohie în 1878, filie a parohiei din Băcia. Sunt vizitați la 1886 de episcopul reformat din Cluj, Szász Domokos, care vizitase credincioşii din comunele Petroşani, Bârcea-Mică, dar şi colonia Simeria. Preot a fost numit Juhasz Izidor în 1888. La 1890 este construită şi biserica reformată.

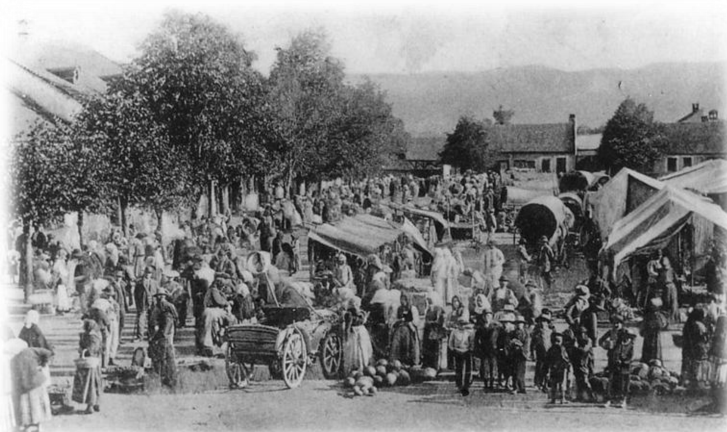

Foto 242 – Simeria, târg în actuala Piaţa Unirii, 1900

În 1870, comuna Simeria Veche şi Săuleşti aparțineau preturii Peştiş, Săuleşti aparținea notariatului Cristur, iar Simeria Veche notariatului Spini. Colonia Simeria aparținea comunei Şeuleşti, iar notariatul se afla în comuna Sântandrei. În perioada 1873-1874, comuna Simeria aparținea de comuna Biscaria. Cele două, unindu-se, au format Biscaria-Colonia Simeria (Dédács-Piskitelep) sau Biscaria II, Dédács II, iar gara se va numi „Simeria-Piski"[1229]. Primăria a avut la început sediul în casa unui inginer. Conducerea căilor ferate votase ca Simeria să devină comună independentă, astfel avea nevoie de un primar ales dintre funcționarii care lucrau în cadrul Căilor Ferate.

Târgul săptămânal a fost înființat în 1869, iar la 1875 s-a aprobat încasarea vămii. La începutul anului 1883, comuna Simeria a fost anexată preturii Deva, iar la 1890, comuna Simeria devine comună independentă sub numele de „Colonia Simeria - Piskitelep". Actuala piață s-a amenajat spre sfârşitul anului 1880, pe terenul vândut de episcopul romano-catolic din Alba Iulia şefului gării, iar lotul destinat construcției primăriei a fost cumpărat de la Swoboda Peter în 1890. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, comuna Simeria se dezvoltă pe baze moderne. Astfel, între 1876 şi 1877, s-a înființat fanfara Atelierului Căilor Ferate; la 1876 se înființase serviciul sanitar, în 1879 s-a deschis prima farmacie, iar în 1885 s-a înființat serviciul poştal. Clădirea destinată episcopului romano-catolic de Alba Iulia a fost construită între anii 1886 şi 1887. În aceeaşi perioadă a fost construit abatorul, dar şi baia pentru muncitorii de la căile ferate.

În 1882 s-a înființat Casina funcționarilor căilor ferate. În 1889 se inaugurează monumentul generalului Bem, amintire a luptelor de la podul Simeriei care au avut loc între unguri şi austrieci, în 9 februarie 1849. În 1890 a fost finalizat podul de beton armat, apoi a fost construit podul de fier de la atelier. La 1892 a luat ființă Casina populară. În 1894 s-a deschis cimitirul comunal, iar în anul 1898 s-a înființat Inspecția de mişcare. Între 1898 şi 1899 s-a construit actualul depou de locomotive. Construcția clădirii Poştei, de lângă gară, s-a finalizat în 1891 de către Societatea Căilor Ferate. A fost deschisă o

1228 *Ibidem*, p. 9

1229 *Ibidem*, p. 11.

şcoală de meserii a căilor ferate în 1894, însă erau admişi numai maghiarii. În anul 1903 s-a înființat Prima Societate de Înmormântare din Simeria, funcțională şi astăzi.

În anul 1902 s-a finalizat construcția sediului actual al gării. A urmat construcția secției de întreținere a stației de cale ferată. În perioada 1907-1909 s-a definitivat construcția gării Simeria Triaj. La scurtă vreme s-a înființat Clubul mecanicilor. În 1909 s-a înființat Clubul Sportiv, care a avut o importantă activitate vreme de mai multe decenii, în special în domeniul fotbalului şi al tenisului de câmp. În 1910 a fost înființată banca de credit şi economii; în 1911 s-a dat în folosință căminul personalului impiegaților de mişcare şi în acelaşi an s-a inaugurat clădirea Spitalului Căilor Ferate[1230].

Din punct de vedere al numărului de case şi al creşterii populației, în anul 1886 erau 120 case, 888 locuitori în 297 familii. În anul 1896 existau 200 case, 1.430 locuitori şi 350 familii; în 1900 erau 299 case, 2.505 persoane dintre care 1.918 unguri, 350 germani, 29 slovaci, 178 români şi 30 alte naționalități. În anul 1911, Simeria avea deja 399 case şi 4.250 locuitori.

Oraşul **Hunedoara** este situat în centrul comitatului Hunedoara, la poalele estice ale Munților Poiana Ruscă, în zona aflată în aval de confluența râului Cerna cu pârâul Zlaşti. Hunedoara s-a dezvoltat în jurul cetății, târgul Hunedoarei aflându-se sub conducerea stăpânilor castelului şi a castelanilor săi. Înflorirea oraşului va fi resimțită odată cu dezvoltarea industriei, cu apariția întreprinderilor metalurgice. Oraşul nu avea un plan de sistematizare, ci un regulament edilitar din 1912. La mijlocul secolului al XIX-lea exista plasa şi pretura Hunedoarei[1231]. După 1848 au apărut câteva prăvălii, centrul comercial al Hunedoarei aflându-se în Piața Libertății, din oraşul vechi. Toate clădirile vechi din centru au la parter magazine, fiind funcționale şi astăzi. Dezvoltarea industrială a zonei a dus la creşterea numărului muncitorilor astfel că în întreprinderile metalurgice care aparțineau domeniului Hunedoarei al Tezauriatului lucrau în jur de 650 muncitori salariați, dintre care la Ghelarii - 244, Govăjdia - 67, Teliucu de Sus - 29. În mina de la Teliuc în 1867, lucrau 172 muncitori, iar la furnalul de la Govăjdie, 162 muncitori. Angajații din industria metalurgică s-au organizat în „Reuniuni ale sodalilor români" – formate din calfe, meseriaşi şi ucenici. După 1872 au luat ființă „Casele muncitoreşti", „Uniunile Profesionale", dar şi „Asociațiile culturale"[1232].

În şirul de primari ai Hunedoarei remarcăm pe primarul român George Dănilă. S-a născut la Hunedoara în 1844, frecventând aici şcoala primară. A fost trimis la liceul din Blaj, apoi la cursurile facultății de drept la Budapesta. După absolvire şi după anii de practică, s-a întors în Hunedoara, având funcția de „jude singular", orientându-şi activitatea şi eforturile spre administrație, fiind ales primar în 1872. S-a implicat şi în colectele organizate pentru armata română, care lupta în războiul de independență. Astfel, o colectă a fost organizată în mai multe localități din împrejurimile Hunedoarei, de către asistentul de farmacie, Aureliu Cuteanu, printre donatori regăsindu-se şi soția primarului, Elisabeta Dănilă, care contribuise cu patru florini[1233]. În 1897 primarul George Dănilă a primit din partea cetățenilor români şi maghiari, ca semn de prețuire, la împlinirea a 25 de ani, o cupă. Cupa este din metal argintat şi are o înălțime de 37,5 cm, având incizat pe una din fețe blazonul Hunedoarei. Deasupra scutului apar cele trei coroane regale, scutul fiind încadrat de frunze de laur. Blazonul are gravat pe scut corbul cu inelul în cioc, aşezat pe o ramură. Gâtul corbului este străpuns de o săgeată. Tot pe cupă apare gravată data la care a avut loc ceremonia, 11 octombrie 1897, şi un text în română şi maghiară: „În semn de stimă şi recunoştință de la cetățenii hunedoreni vrednicului primar opidan, George Dănilă, cavaler ordinului Francisc Iosif I. Din incidentul jubileului de 25 de ani de servit"[1234].

La 1 octombrie 1895 se înființează Banca „Corvineana", institut de credit şi economii, societate pe acțiuni, una dintre băncile care şi-au asumat rolul de susținătoare a culturii româneşti, acordând subvenții acțiunilor culturale din primul an de existență, un cuantum de 5% din profitul realizat la finele fiecărui an. Înființarea acestei bănci a constituit un pas important în dezvoltarea Hunedoarei în ultima parte a secolului al XIX-lea. În perioada anilor 1895-1898 se operează în florini, apoi pentru 1899-1919 în coroane, iar din 1920-1948 în lei. Biserica şi şcoala au fost beneficiare ale subvențiilor Băncii

[1230] *Ibidem*, p. 12-13.
[1231] Neculai Chirică, Viorel Răceanu, *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976, p. 111.
[1232] *Ibidem*, p. 56.
[1233] Ioachim Lazăr, *Un primar român al Hunedoarei, avocatul George Dănilă*, în „Corviniana", I, I, 1995, p. 150-151.
[1234] Cupa se află în cadrul colecției de Istorie modernă, a Muzeului Civilizației Dacice şi Romane Deva.

„Corvineana”, astfel pe primul loc se află biserica greco-ortodoxă română din Hunedoara, care primeşte anual câte 70 florini. Dintre instituţiile şcolare evidenţiem şcoala greco-ortodoxă română din Hunedoara şi Batiz, gimnaziul român din Brad, liceul din Orăştie. Au existat şi solicitări cărora nu li s-a putut da curs: şcoala comercială din Braşov, şcoala medie, gimnaziul român din Braşov. „Corvineana” a finanţat însă şi instituţii, reuniuni şi acţiuni culturale ca Societatea „Petru Maior”, ASTRA, Reuniunea femeilor române din oraşul şi comitatul Hunedoara[1235]. „Corvineana” iniţiase colectarea de fonduri pentru cumpărarea clopotelor pentru biserica ortodoxă-română din Hunedoara. În 1905, banca a donat 80 coroane pentru înfiinţarea Muzeului Etnografic al ASTREI. Ajutor a acordat şi Reuniunii femeilor din comitatul Hunedoarei: 50 coroane pentru procurarea unui război de ţesut. Au mai fost ajutaţi: orfelinatul de fetiţe din Blaj, Gimnaziul greco-ortodox din Brad, dar şi Oficiul protopopesc al tractului şi oraşului Hunedoara. Au fost acordate 100 coroane, în 1912, pentru construirea aeroplanului „Vlaicu III”, înainte de moartea aviatorului[1236].

Foto 243 - Zi de târg în Hunedoara la începutul secolului al XX-lea

Hunedoara şi-a păstrat aceeaşi suprafaţă a oraşului pentru 1869 şi 1880 cu 4.205 iugăre, iar pentru 1890, 1900 şi 1908 observăm o creştere la 4.269 iugăre. Creşterea populaţiei se observă din recensămintele care au avut loc în următorii ani: la 1787 populaţia era de 1.861 locuitori, 1857 - 2.171 locuitori, 1869 - 2.597 locuitori, 1880 - 2.303 locuitori, 1890 - 3.037 locuitori, 1900 - 4.412 locuitori, 1910 - 4.520 locuitori.

Oraşul Haţeg este situat în Depresiunea Haţeg, din sudul Transilvaniei şi în sud-vestul judeţului şi se află la întâlnirea a trei drumuri: primul spre Deva, altul spre Petroşani, iar celălalt spre Timişoara, legând principalele regiuni din Sud-Vestul Transilvaniei. Cadrul natural este deluros-muntos, cu Munţii Orăştiei la est, Parâng la sud, Retezat la vest, Poiana Ruscă la nord, dar cu o reţea hidrografică intensă. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Haţegul era o aşezare rustică cu câteva edificii publice, patru biserici, reprezentând fiecare confesiune. Edificiile însă erau ascunse printre sălcii şi pomi. Străzile nu erau pavate, doar Piaţa Centrală era, citând sursele vremii, „pardosită binişor”. La recensământul din 1857, Haţegul avea 1.483 locuitori şi 259 case. Recensământul din 1880 arăta că populaţia era în creştere şi ajunsese la 1.805 locuitori şi 379 case. Ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea găsesc micul oraş Haţeg în plină dezvoltare: se pavează străzile, s-a decorat Piaţa Centrală prin construirea unei fântâni, se construiesc imobile cu spaţii comerciale la parter. Acest gen de edificii erau caracteristice pentru sfârşitul

1235 Rodica Andruş, *Fondurile cultural-filantropice ale Băncii „Corvineana”* din Hunedoara (1895-1948), în „Corvineana”, IV, 1998, p. 147.

1236 *Ibidem*, p. 152.

secolului al XIX-lea, ele apărând ca urmare a dezvoltării vieții comerciale şi a creşterii numărului locuitorilor. Tipul predominant de clădire de comerț era compusă dintr-un şir de magazine combinate cu locuințe care aveau la parter spre stradă un spațiu amenajat pentru comerț (prăvălii) şi un gang boltit care conducea într-o curte adâncă, mărginită pe două sau trei laturi de construcții.

Foto 244 – Centrul vechi al oraşului Haţeg, la începutul secolului al XX-lea

Unul dintre imobilele care respectă aceste linii este sediul băncii „Hațiegana”, care aparține stilului neoclasic, caracterizat prin întoarcerea la formele greco-romane. Imobilul, cu deschidere dublă la două străzi, a avut pentru fațada dreaptă ca destinație Banca „Hațiegana”, acest lucru fiind atestat de existența ornamentului cu stup, care semnifica hărnicia şi se află la etajul întâi al imobilului. Astfel, în climatul propice de dezvoltare a institutelor de credit în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în 1888 a fost înființată Banca „Hațiegana” ca „asociațiune de anticipațiune şi credit în Hațeg, cu un capital de 13600 florini-format din cote de 50 florini; apoi transformată în societate pe acțiuni ajunge la un capital social de 100.000 coroane”[1237]. „Hațiegana” a avut legături cu binecunoscuta bancă „Albina” din Sibiu, aceasta acordându-i credite ca şi altor tinere bănci româneşti. Şi-a continuat dezvoltarea astfel că la 1900, apar informații în presă, în *Gazeta Transilvaniei* despre Institutul Hațiegan direcțiunea acestuia fiind asigurată de Mihai Bontescu (director executiv) şi Ioan Munteanu (contabil). Aceştia au adresat acționarilor un comunicat referitor la acțiunile deținute de populație, fiind menționat faptul că societatea pe acții „Hațiegana” este înscrisă în registrul comerțului din Deva[1238]. Banca „Hațiegana” a ajutat la rândul ei şi Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei.

Hațegul a avut o evoluție constantă în întinderea suprafeței oraşului pentru măsurătorile făcute în 1869 cu 4.205 iugăre, crescând în 1890, 1900, 1908 la 4269 iugăre. Din punctul de vedere al populației Hațegul a cunoscut o creştere semnificativă: 1787 - 415 locuitori, 1857 - 1.567 locuitori, 1869 - 1.806 locuitori, 1880 - 1.868 locuitori, 1890 - 1.852 locuitori, 1900 - 2.361 locuitori, 1910 - 3.124 locuitori.

Oraşul Orăştie este situat pe malul stâng al Mureşului, fiind unul dintre cele şapte oraşe principale săseşti, fondat la mijlocul secolului al XII-lea de către coloniştii saşi. În secolul al XVI-lea în Orăştie se aflau deja 30 familii româneşti. Satele din împrejurimi au alimentat oraşul cu populație românească, astfel că la recensământul din 1910, dintr-o populație de 6.937 locuitori, românii erau în număr de 3.276[1239]. În Orăştie există multe familii cu nume ca Pricăjan, Turdăşan, Berian, Căstăian, Bințințan, Romoşan, Vaideian, Gelmărean, Geogean etc., numele provenind de la localitățile din împrejurime. Cu toate

1237 Nicolae Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat*, Bucureşti, 1936, p. 27.
1238 *Gazeta Transilvaniei*, nr. 118 din 1900.
1239 Ioan I. Lapedatu, *op. cit.*, p. 6.

acestea, o viață economică, socială, culturală şi politică a românilor din Orăştie apare doar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.

Progresul economic a fost lent, prezența românilor fiind simțită în breasla timarilor (a argăsitorilor), contribuția economică fiind redusă, ceea ce a determinat dezintegrarea şi pierderea acestei bresle. Primul croitor român, Simion Corvin, s-a stabilit în Orăştie în 1866. Tot în aceeaşi perioadă s-a aşezat în oraş dr. Avram Tincu, cel care a insistat în plasarea primilor ucenici români, pentru a învăța meserie. După acesta, în Orăştie s-au mai stabilit alți intelectuali români ca: Samoil Pop, Ioan Mihaiu, Dr. Ioan Mihu. S-au deschis ateliere româneşti, crescând numărul meseriaşilor români, datele oficiale de la începutul secolului XX ne arată existența a peste 80 maiştri, 90 calfe dar şi 230 ucenici din diferite branşe, inclusiv 200 zidari români[1240]. Primul investitor care a primit ucenici români a fost Ferdinand Sentner, unul din importanții acționari ai băncii „Ardeleana". După 1848-1849, au apărut noi impulsuri în viața economică a oraşului. La 1852 s-au restrâns privilegiile breslelor şi a companiilor comerciale, iar în 1860 a avut loc ştergerea lor prin legea industrială[1241]. Breslele sunt însă desființate formal în 1872. Astfel s-a deschis calea apariției întreprinderilor şi băncilor, dezvoltându-se mult meşteşugurile, scoase de sub apăsarea breslelor străine.

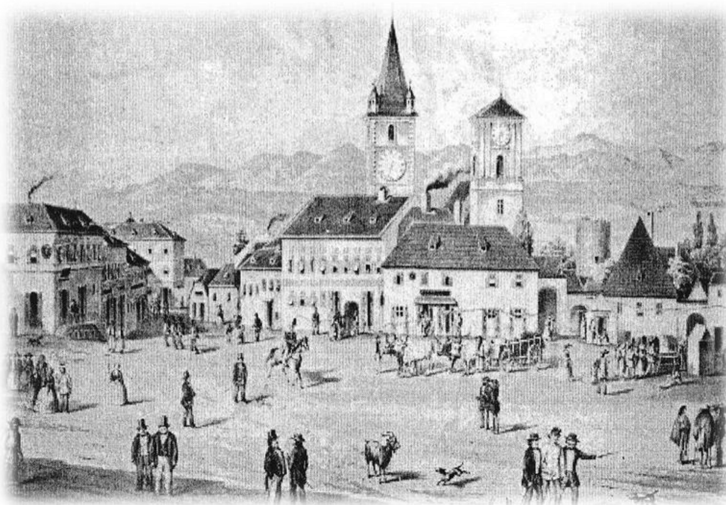

Foto 245 – Centrul vechi al oraşului Orăştie, în anul 1858

Căile de afirmare pentru burghezia românească erau doar comerțul şi şcoala. Au fost fondate bănci, au fost deschise fabrici, s-a intensificat comerțul cu produse industriale. În 1864 a luat ființă fabrica de spirt „Friederich Schulleri", una dintre primele întreprinderi industriale din județ care a introdus în procesul de producție o maşină cu aburi de 12 cai putere. În 1866, la 10 septembrie, a fost deschisă banca „Vorschussverein". Sediul băncii se afla în Orăştie, mai târziu au apărut şi unele filiale. Banca acorda împrumuturi, în special agricultorilor, industriei incipiente, comercianților, cu un capital inițial de 250.000 florini, compus din 5.000 acțiuni a câte 50 florini. Banca a funcționat până la naționalizare[1242]. În dezvoltarea oraşului, trecerea primului tren a constituit un eveniment deosebit de important pentru locuitorii Orăştiei, evenimentul având loc în 1868. Trenul era compus din 25 vagoane tractate de locomotiva „Săvârşin"[1243].

Meşteşugurile s-au dezvoltat organizându-se în uniuni. Prin legea din 1872, au fost create „uniunile industriale". În 1879, s-a semnat la Orăştie înființarea Uniunii industriale a cizmarilor, inițial cu 68 de

1240 *Ibidem*, p. 6.

1241 S. Retegan, *Structura social-economică a burgheziei româneşti din Transilvania în anii regimului liberal*, în „Acta Musei Napocensis", 1971, p. 279.

1242 SJHAN, fond *Banca Vorschussverein*, Orăştie.

1243 Ion Iliescu, Tiberiu Istrate, *Orăştie 750 de ani*, Deva, 1974, p. 97.

membri. Au apărut apoi corporațiile industriale compuse din mai multe uniuni. Totuşi industria Orăştiei s-a dezvoltat mai lent decât în alte oraşe transilvănene. Spre exemplu, la 1881 existau în Orăştie patru maşini cu abur, una de 12 c.p., folosită din 1873, de către Fabrica de spirt „Schulleri", iar alte trei, cu puteri mai mici, erau folosite la batozele de treierat[1244]. În 1880 a luat ființă la Orăştie „Săpunăria şi lumânăria Mihail Beckner", o fabrică mai modestă decât fabrica de spirt, statisticile maghiare de la 1897 ignorând-o; producția a fost mică, fabrica fiind un atelier, valori mai mari atingând în 1942 prin producerea de 44 tone săpun şi 7 tone lumânări. În Orăştie au apărut şi alte unități cu profil diversificat: farmacii, tipografii şi librării, multe magazine de „coloniale", de fierărie, de cherestea.

O traiectorie interesantă are farmacia „Iosef Graffius" din Orăştie, înregistrată în Registrul firmelor individuale în 1881. Farmacia are o istorie veche, fiind probabil înființată în anii 1697-1698 de către proprietarul Iohannes St. Piatkovski. După decesul acestuia, farmacia a fost preluată de o rudă a lui, Fekete de Lojad, iar în 1870 farmacia îl avea proprietar pe Friedrich von Steinburg. Din 1877, proprietar devine Iosef Graffius care, vânzându-şi farmacia din Curtea de Argeş, o cumpără pe aceasta de la Reckert Carol. În 1915 îl găsim diriginte pe Teodor Kinnich. Farmacia va dăinui în perioada interbelică, sub numele „Leul de aur", diriginte fiind Farago Andrei, funcționând între 1923 şi 1943. În 1878 exista farmacia „Carl Furman", iar în 1884 apăruse farmacia „Georg Deac".

Dintre stimulentele în dezvoltarea economică a Orăştiei, s-a remarcat apariția băncilor, care au sprijinit burghezia românească şi țăranii cu credite pentru finanțarea unor activități industriale sau cumpărarea de pământ. În 1873 s-a înființat „Casa de păstrare Orăştie", care este înregistrată şi în registrele firmelor individuale. Regimul de funcționare era cel de societate pe acțiuni. După „Ardeleana", s-au înființat în 1901 „Dacia", urmând apoi „Balomireana", „Cugereana", „Şiboteana", „Jiana". La 1889 ia ființă Fabrica de cărămidă şi sticlă „Friederich Wagner", care din 1929 ia proporții mai mari, producând 154.493 cărămizi şi 67.000 bucăți țigle. În 1898 apare Fabrica de cărămidă „Robert Fraenk", iar în 1910, Fabrica de ghips „Kaston Aladar".

Începutul secolului XX a adus schimbări în peisajul orăştian, prin construirea Uzinei electrice comunale. În 1900, Orăştie devenea primul oraş electrificat din comitatul Hunedoara, cu 10 străzi electrificate. În 1911 s-a dat în folosință rețeaua telefonică Deva-Orăştie[1245]. Alături de industrie oraşul avea în subordine terenuri cultivabile, păşuni, vii şi păduri. Orăştia utiliza la sfârşitul secolului al XIX-lea 3245 iugăre pentru agricultură. Din 1855 comunitatea a hotărât ca o parte a păşunilor să nu fie destinate păşunilor pentru vite, ci transformate în loturi cultivabile. Au început arendările, iar în 1862 s-a desființat zeciuiala, ceea ce era un pas înainte pe calea modernizării agriculturii. În cazul economiei pădurilor, Orăştia avea trei păduri şi o păşune. Viticultura şi pomicultura au adus câştiguri importante proprietarilor, drept urmare s-a înființat „o şcoală de pomi orăşenească" pe Dealul Mic. Din 1897 se percepe taxa pe păşune, iar din 1898 „taxa pe vite"[1246]. Organizarea în corporații şi cooperative a cuprins domeniile vieții economice din Orăştie, astfel că în 1897 s-a constituit o corporație industrială, urmată apoi de Reuniunea agricolă şi industrială pentru Orăştie şi jur, apoi Reuniunea meseriaşilor în 1899. Aceştia şi-au ales comitetul reuniunii, apoi statutele, între acțiuni putându-se organiza serate literare, producții declamatorice, muzicale şi teatrale, cor vocal şi instrumental, conveniri. Însă cum Reuniunea economică din Orăştie avea statutele aprobate şi cum statutele separate ale meseriaşilor au fost respinse, meseriaşii s-au afiliat ca secție industrială cu denumirea de Secția industrială a Reuniunii economice române din Orăştie[1247]. Organizarea meseriaşilor a reprezentat un pas înainte în apariția industriei mici şi a celei locale, asociațiile ajutau moral şi material micii producători. Şi-au constituit o bibliotecă de profil, cu cărți şi reviste literare, dar şi instrumente muzicale pentru repetiții.

Orăştia păstra în a doua jumătate a secolului al XIX-lea structura vechiului oraş, cea mai importantă zonă fiind cea a Pieței Centrale. Existau şi alte piețe ca: Târgul de Lemne, Târgul de Fân şi Târgul de Vite. În 1865 oraşul avea cam 30 străzi ca: strada Devei, Islazului, Cizmarilor, Poşta Veche, Tăbăcarilor, Căstăului.

1244 *Ibidem*, p. 99.
1245 *Ibidem*.
1246 *Ibidem*, p. 109.
1247 *Cosânzeana*, nr. 36, din 8.IX.1912, p. 439.

La începutul secolului XX, Primăria Orăştie s-a implicat în organizarea şi schimbarea feţei oraşului. Sistematizarea va cuprinde următoarele străzi: Piaţa Mare, Piaţa Şcolii, Piaţa Magistratului, Strada Târgului, Strada Apei, Strada Mijlocie etc. Centrul oraşului nu se va schimba prea mult, casele care mărginesc piaţa centrală, construite în mare parte în secolul al XIX-lea au păstrat elemente din arhitectura tradiţională săsească prezente în majoritatea oraşelor transilvane. Astfel observăm clădiri masive cu 1-2 nivele, cu porţi monumentale, care ascund privirii curţile interioare. La parter imobilele au ateliere sau magazine, cu acces la două străzi, etajul fiind rezervat locuinţelor. Străzile erau largi, cu grădini cu arbori, conferind un aspect plăcut. Remarcăm dintre imobile: Liceul reformat „Kún", ulterior devenit spital, hotelul „Széchényi", care va deveni sediul Băncii „Ardeleana" etc. Din 1855 s-a dorit construcţia unei cazărmi de mari dimensiuni, planurile au fost terminate în 1874, finalizarea acesteia va avea loc în 1897. În 1875 oraşul a fost înzestrat cu o remiză pentru pompele de stins incendii, Orăştia fiind binecunoscută prin formaţiile de pompieri voluntari. În perioada 1902-1910, s-a construit clădirea Liceului „Aurel Vlaicu", un local somptuos. Suprafaţa oraşului a fost constantă de-a lungul timpului: în 1869 având 7.233 iugăre, 1890 - 7.203 iugăre, 1900 - 7.189 şi 1908 - 7.187 iugăre. Populaţia a avut o evoluţie crescătoare exprimată de cifrele recensămintelor: 1787 - 3.190 locuitori, 1857 - 5.469 locuitori, 1869 - 5.661 locuitori, 1880 - 5.451 locuitori, 1890 - 5.650 locuitori, 1900 - 6.238 locuitori, 1910 - 7.672 locuitori.

Oraşul Petroşani este situat pe cursul Jiului Transilvan. Petroşani este o localitate întemeiată în secolul al XVIII-lea, de către românii din ţinutul Petroşani, dezvoltarea datorându-se importanţei economice, determinate de exploatarea zăcămintelor de cărbune.

Foto 246 – Stradă din oraşul Petroşani

Odată cu darea în folosinţă în 28 august 1870 a liniei ferate Petroşani – Simeria, cu lungimea de 78,7 km, s-a realizat legătura între Transilvania şi Regatul României. Gara a fost construită în aceeaşi perioadă, având şi un Depou compus din opt locomotive. Primul funicular între Aninoasa şi Petroşani pentru transportul cărbunelui s-a construit în 1890.

Centrul oraşului era rezervat magazinelor: complexul comercial „Fraţii Klein" şi firma de textile „Hammer". Se mai găseau edituri, librării, tipografii. În 1894, s-au pus bazele unui gimnaziu, apoi în 1904 s-a construit actuala clădire a gimnaziului, care din 1908 a devenit liceu de stat.

Toate datele şi informaţiile prezentate despre modernizarea comitatului Hunedoara în perioada 1848-1914 ne relevă o dezvoltare economică (agricultură, industrie, transporturi) şi urbanistică în accepţiunea modernă a termenului, care din păcate va fi încetinită odată cu declanşarea Primului Război Mondial.

ACȚIUNI ALE ROMÂNILOR HUNEDORENI PENTRU EMANCIPARE ŞI UNITATE NAȚIONALĂ (1849-1914)

În deceniul IV al secolului al XIX-lea mişcarea pentru renaştere națională a românilor din Transilvania creşte în amploare şi sub influența revoluției franceze şi mai ales a războaielor napoleoniene. Elita intelectuală românească, sub impulsul ideologiei şi al evenimentelor revoluționare formulează şi promovează programul politic al emancipării naționale[1248]. Convocarea Dietei Transilvaniei pentru 14/26 mai 1834, la Cluj, a inclus, între problemele discutate şi probleme revendicative ale românilor. La sugestia comisarului imperial Franz Vlasits, episcopul Vasile Moga a început demersurile pentru formularea unei petiții în care se cerea recunoaşterea drepturilor egale ale românilor din Transilvania. Episcopul Vasile Moga s-a adresat episcopului unit Ioan Lemeni, propunându-i elaborarea în comun a unui memoriu în care să se reia revendicările ridicate de români în anii 1791-1792[1249].

Conceptul, elaborat în cercurile tinerilor intelectuali blăjeni, a fost definitivat la Sibiu de către secretarul Consistoriului Ortodox, Aron Budai[1250], fratele lui Ioan Budai-Deleanu. Memoriul, sub semnătura celor doi episcopi, a fost înaintat la Viena, în 5/17 aprilie 1834[1251]. Dieta Transilvaniei din 1834-1835, dominată de opoziția nobiliară maghiară şi desfăşurată în condițiile unei acerbe confruntări cu Viena, nu a dat satisfacției nici minimelor cereri româneşti înscrise în rezoluția imperială.

După doi ani de guvernare militară a Transilvaniei (1835-1837), care s-a dovedit a fi un eşec, Curtea din Viena a convocat Dieta de la Sibiu pentru 3/15 aprilie 1837. Cercurile din jurul Episcopiei ortodoxe a Transilvaniei au considerat a fi un prilej de reluare a acțiunii politice de emancipare a națiunii. Modul de acțiune preconizat era mobilizarea unor pături mai largi pentru susținerea actului revendicativ, episcopului revenindu-i doar rolul de plenipotențiar, ceea ce reprezenta un însemnat pas înainte, spiritul național prevalând asupra celui confesional.

Memoriul înaintat Dietei din 1837 rămânea la problematica specifică a clerului ortodox ceea ce excludea pentru moment colaborarea celor două confesiuni româneşti la o acțiune revendicativă națională comună. Acțiuni revendicative se constată şi în rândul clerului unit din Transilvania. Vicarii de Făgăraş şi Haţeg, pe baza cererilor clerului subordonat, solicitau punerea la ordinea zilei a revendicărilor concrete privind dreptul preoților uniți la dijmă, scutirea de obligații a slujitorilor bisericeşti[1252].

Cu prilejul Dietei din 1841-1843, reformismul nobiliar a încercat punerea în aplicare a planului programatic al constituirii „națiunii unice" (desigur maghiară) în Transilvania. În şedința Dietei din Cluj, din 15/27 ianuarie 1842, deputatul de Zarand Dionisie Kozma propunea un proiect de lege care prevedea introducerea „limbii maghiare în textele de legi, în corespondența oficială, în actele dietale, în matricolele şi actele bisericeşti, precum şi în toate instituțiile de învățământ din Transilvania"[1253]. În proiectul final,

---

1248 Ladislau Gyémánt, *Epoca Renaşterii naţionale*, în „Istoria Transilvaniei", vol. III, (De la 1711 până la 1918), Cluj-Napoca, 2008, p. 259-303.

1249 *Ibidem*, p. 274.

1250 Aron Budai s-a născut în anul 1763 în satul Cigmău, fiind al doilea copil din cei zece ai preotului Salamon Budai. Urmează gimnaziul şi liceul la Blaj şi apoi la Cluj unde studiază philosofia şi drepturile patriei. După terminarea studiilor, în timpul împăratului Iosif al II-lea, ocupă funcţia de secretar lângă vicecomitele comitatelor unite Hunedoara şi Zarand, Vasile Pop de Săcel. După răscoala lui Horea este supus persecuţiilor fiind nevoit să se retragă în satul natal unde a trăit din munca braţelor. Episcopul ortodox Gherasim Adamovici aflând despre „starea, talentele, dexteritatea şi ştiinţifica lui calitate l-a poftit lângă sine ca secretar". Deşi de confesiune greco-catolică a slujit pe lângă episcopia ortodoxă cu cea mai mare conştiinciozitate şi a „lucrat din toate puterile spre înaintarea clerului greco-răsăritean". Principalele acte revendicative ale Consistoriului din Sibiu, din anii 1798, 1804, 1809, 1834, 1837 şi 1844, poartă şi amprenta gândirii lui Aron Budai. A încetat din viaţă în anul 1847. (Vezi Ioachim Lazăr, *Aron Budai (1763-1847) şi mişcarea pentru emancipare naţională a românilor din Transilvania*, în „Sargetia", XXVII/1, 1997-1998, p. 863-871).

1251 Ladislau Gyémánt, *Memoriul românilor ardeleni din anul 1834*, „AIIA", 17, Cluj-Napoca, 1974, p. 98-117.

1252 *Ibidem*, p. 279.

1253 *Ibidem*, p. 281.

care declara limba maghiară limbă oficială, se prevedea ca bisericile româneşti ortodoxă şi unită, în decurs de zece ani, să folosească limba maghiară în toate protocoalele şi corespondențele, precum şi în actele interne, slujitorii lor trebuind să cunoască obligatoriu limba maghiară, iar în şcolile greco-catolice, această limbă urmând să devină, după termenul stabilit, limbă de predare[1254]. Se cerea împăratului să asigure condițiile însuşirii limbii maghiare şi de către candidații de preoți ortodocşi, până când urma să se reglementeze pe cale legislativă situația învățământului în general[1255].

Proiectul Dietei de la Cluj a provocat o puternică rezistență în cadrul opiniei publice româneşti. Simion Bărnuțiu sintetiza în 13/25 februarie 1842, sub titlul *O tocmeală de ruşine şi o lege nedreaptă*[1256], protestul pe care îl formulase. În protestul Consistoriului din Blaj se spunea: „Mărturisim însă sincer că nu numai după zece ani, dar nici după zece veacuri, ba niciodată, în vecii vecilor, noi şi națiunea noastră nu putem fi obligați printr-o lege care, pentru datinile şi credința noastră pregăteşte un pericol şi un obstacol, iar pentru naționalitatea noastră ruine şi pieire"[1257].

Protestul a fost trimis şi Consistoriului ortodox din Sibiu, căutându-se astfel reînnodarea colaborării interconfesionale în fața pericolului deznaționalizării românilor. Răspunsul Consistoriului din Sibiu, din 6/18 martie 1842, purta amprenta actelor revendicative anterioare, formulările aproape identice permițând ipoteza rolului hotărâtor al lui Aron Budai în redactarea textului. Cuvintele rostite de Avram Iancu, prezent la dezbaterile Dietei din 1846-1847 – „Nu cu argumente filosofice şi umanitare veți putea convinge pe acei tirani, ci cu lancea lui Horea"[1258] - reflectau o stare de spirit care semnifica eşecul căii reformiste de rezolvare a problemelor complexe ale Transilvaniei şi prevesteau revoluția din 1848.

În pofida cererilor succesive formulate de români, cu începere din 13/25 februarie 1849, de a se înființa o autonomie politico-națională românească în cadrul imperiului, corpul etnic românesc a rămas pe mai departe lipsit de aceasta[1259]. Noile autorități instalate după revoluție au fost confruntate cu un val de nemulțumiri din lumea satelor, care s-au prelungit până în toamna anului 1849, provocate de refuzul nobililor de a aplica legislația agrară din 1848, amplificate de atitudinea autorităților şi de ordinul de dezarmare a trupelor țărăneşti organizate în timpul revoluției. La 27 august 1849, Alexandru Sterca Şuluțiu poruncea clerului greco-catolic „să îndemne poporul să-şi adreseze petițiile către autorități numai în limba română, să pretindă răspunsuri în limba sa, să-şi aleagă în sate exclusiv notari români, să privegheze asupra drepturilor naționale, să-şi ridice şcoli".

În 20 decembrie 1850, Avram Iancu şi-a donat întreaga avere pentru înființarea „unei Academii [româneşti] de drepturi"[1260]. Memoriul din 4/16 ianuarie 1851 a reluat cererea pentru înființarea unei facultăți juridice româneşti la Cluj. Comportamentul populației satului românesc, în perioada 1849-1851, a ilustrat asimilarea ideii naționale şi a principiilor democratice.

Starea de spirit a populației din comitatul Hunedoara era strict supravegheată de către autoritățile austriece. Într-un raport din 6 martie 1853, comisarul subcercului Ilia relatează despre confiscarea unui număr de 6 exemplare din lucrarea *Istoria românilor din Dacia Superioară*, de Alexandru Papiu Ilarian, tipărită la Viena. Exemplare din această lucrare au fost găsite şi confiscate de la judecătorii Ion Oltean, Ion Erdely şi protopopul Ioan Orbanaş, toți din Ilia[1261].

Într-un raport al cercului Orăştie, încă din anul 1858, se preciza că: „Principatele Moldova şi Țara Românească din punct de vedere strategic nu pot exista fără Transilvania. Cine vrea să stăpânească Principatele trebuie înainte de toate să cucerească Transilvania"[1262]. Peste numai un an, după Unirea celor două Principate, acelaşi cerc raporta Ministerului de Interne austriac „despre prezența activă în rândul populației de aici a ideii de unire a celor două principate, idee care, alături de frământările provocate de nemulțumirile țărănimii, punea în pericol stările de lucruri existente"[1263]. Unirea Moldovei cu Muntenia,

[1254] *Ibidem*.
[1255] *Ibidem*.
[1256] D. Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984, p. 405.
[1257] *Ibidem*.
[1258] *Ibidem*, p. 271.
[1259] Ioan-Aurel Pop, Thomas Nägler, Magyari András, *Istoria Transilvaniei*, vol. III, p. 388.
[1260] *Ibidem*, p. 391.
[1261] *Pentru libertate şi unitate națională. Documente hunedorene*, Deva, 1989, p. 19.
[1262] *Ibidem*.
[1263] *Ibidem*.

la 24 ianuarie 1859, a trezit noi speranțe în rândul românilor din Transilvania. Deoarece s-a manifestat ca susținător al Unirii Moldo-Vlahiei, mitropolitul Blajului, Alexandru Sterca Şuluțiu, era amenințat cu destituirea de către guvernatorul Transilvaniei, principele Liechtenstein. Dintr-o scrisoare a lui Amos Francu trimisă din Baia de Criş lui Iosif Hodoş, la 14 martie 1861, aflăm că la diferite serbări se cânta *Marşul lui Cuza* alături de *Hora Unirii* şi *Deşteaptă-te române!*[1264].

În urma înfrângerilor suferite în războiul italo-franco-austriac din 1859, Curtea din Viena a fost silită să adopte regimul politic liberal şi introducerea unor reforme constituționale. Publicarea Diplomei imperiale din 20 octombrie 1860 a declanşat în tot imperiul Habsburgic un puternic reviriment al mişcărilor naționale. Principiile fundamentale ale Diplomei se inspirau din recunoaşterea „individualităților istorico-politice" aflate în monarhie, ale țărilor şi provinciilor din imperiu, printre care şi Transilvania, cărora li se acorda autonomia internă avută înainte de 1848. Restaurarea autonomiei Transilvaniei şi ordinul de convocare a unei Conferințe oficiale, cu participarea tuturor naționalităților a trezit noi şi entuziaste speranțe în rândul elitei politice româneşti care, bazându-se pe numărul majoritar al populației, a crezut că a sosit momentul pentru satisfacerea vechilor deziderate ale națiunii române.

La 11 februarie 1861 s-a deschis la Alba Iulia conferința naționalităților şi confesiunilor transilvănene, la care au fost invitați Alexandru Sterca Şuluțiu, Andrei Şaguna, Ioan Alduleanu, Ioan Bran, Paul Dunca, Dimitrie Moldovan, Augustin Pop şi Augustin Ladai[1265]. Convocarea conferinței a dat naştere unei noi stări de încordare între români şi unguri, o bună parte din conducătorii ungurilor fiind ostili atât ținerii conferinței, cât şi a consultării românilor asupra problemelor constituționale ale Transilvaniei. Pentru a împiedica ținerea conferinței, prin presa maghiară au răspândit zvonul că reprezentanții românilor vor veni la Alba Iulia însoțiți de mii de conaționali şi de cete înarmate, ceea ce ar putea periclita ordinea publică[1266]. În 24 martie 1861 împăratul a emis decretul pentru încetarea în Transilvania a administrației absolutiste. Două zile mai târziu, Cancelaria ordona Guvernului Transilvaniei să ia măsurile ca începând din 15 aprilie, administrația publică să fie preluată de către organele constituționale ale fostelor unități administrative. Cancelarul Kemeny, neîndrăznind a decreta fățiş „restaurarea" comitatelor din 1848, dar nevrând o reorganizare propriu-zisă, propusă de români, a lăsat această acțiune la inițiativa şefilor unităților administrative. Instrucțiunile provizorii din 26 martie 1861 acordau dreptul de a hotărî câte unei comisii sau comitet permanent de 100 sau 50 persoane, în funcție de mărimea unității administrative. Comisia era numită, în cazul comitatului Hunedoara, de către comitele suprem. După publicarea Diplomei, câteva localități hunedorene declară, cu de la sine putere, limba română drept singura lor limbă oficială. La 19 decembrie 1861 locuitorii oraşului Hațeg adresau o petiție către împărat cuprinzând 13 puncte în care cer următoarele[1267]:

- „Cancelarul Transilvaniei să fie deosebit de cel al Ungariei.
- Uniunea Transilvaniei cu Ungaria, proclamată la 1848 să nu se primească, pentru că aceea uniune s-a făcut cu amenințarea *unio vagy hallál* în contra protestului clerului român şi a tot poporului român liber din Ardeal. Aceea uniune nu are corespondent în toată istoria Ungariei şi a Transilvaniei. Uniunea aceea e spre surparea autonomiei Ardealului şi contra Diplomei din 20 octombrie 1860. Uniunea pune națiunile transilvane nemaghiare supremației limbii maghiare. Uniunea s-a proclamat prin nerespectarea ordinilor împărăteşti şi n-a fost recunoscută ca legală de către împărat.
- Din părțile Ardealului nici una să nu se înstrăineze după voia maghiarilor pentru Ungaria, cu prejudiciul locuitorilor Ardealului.
- Limba română să fie limba oficială în Transilvania unde precumpănesc în număr românii.
- Cens mai mic pentru alegători, ca tot românul care poartă greutățile țării şi are casă şi masă să poată şi dânsul alege.
- Cei care apasă poporul român să nu se socotească superiori, terorizându-l pentru interesele maghiarilor şi saşilor.

[1264] Enea Hodoş, *Cercetări, probleme școlare confesionale*, Sibiu, 1944.
[1265] Vasile Netea, *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848-1881)*, București, 1974, p. 158-173.
[1266] *Ibidem*.
[1267] *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 6, 8 februarie 1861, p. 41-43.

- Comitatele ungureşti, scaunele săseşti şi secuieşti, care înainte de 1848, nu voiau a şti de români, să nu se restaureze, iar împărțirea politică de acum să rămână în *statu quo* până la altă împărțire legiuită, la care, pe calea legii, va înființa şi națiunea română prin legiuiții săi deputați.
- Deputații națiunii române să aibă drept de veto în dietă şi națiunea română să aibă sigiliu românesc propriu.
- Ambe clerurile române să aibă drepturi cetățeneşti care nu se împotrivesc canoanelor sfintei biserici şi să nu fie supuse altor cleruri nici într-un mod.
- Limba română să aibă valoare şi în locurile unde prepondereazā maghiarii, secuii şi saşii, în sensul înaltelor cesaro-regeşti orânduieli.
- În Ardeal să fie numai trei națiuni politice, adică: națiunea română, ungaro-secuie şi săsească.
- Să se declare pentru totdeauna desființată uniunea națiunilor Transilvaniei din 1437-38.
- Să se rânduiască o comisie centrală alcătuită din toți protopopii români, din vicari, din mitropolitul Albei Iulii, din episcopii români şi din 300 de membri aleşi dintre români care să propună preşedintelui Cancelariei aulice pe acei bărbați cu care preşedintele Cancelariei Ardealului, în conferință, să facă proiecte în sensul Diplomei din 1860 pentru Ardeal. Aceasta din cauză că preşedintele Cancelariei aulice a Ardealului nerecunoscând poporul român şi fiind de bărbații lui rău informat, uşor se poate alege, spre a se consulta în conferință bărbați în care națiunea română nu are încredere şi care vor fi asemenea aristocraților celor răi, fără de suflet, care până în 1848 au trăit din sudorile țăranilor neprivilegiați, fără de a-l lăsa ca să trăiască şi aceia cu drepturile politice"[1268].

Petiția a fost semnată de către vicarul Hațegului, Gavril Pop, de protopopul greco-ortodox, Ioan Rațiu şi de către cei mai de frunte cetățeni ai oraşului. La 21 februarie hațeganii iau în dezbatere „restaurarea magistratului opidan după forma sa dinainte de 1848 şi declararea limbii române de limbă oficioasă"[1269]. După o discuție preliminară sesiunea aprobă cu unanimitate de voturi ca „magistratul opidan să se restaureze după norma dinainte de 1848 şi să fie subordonat direct Înaltului guvern provincial, iar pe viitor toată purtarea obiectelor comunale, fie acelea de orice natură să se poarte şi să se pertracteze singur numai în limba română, apoi orice ordinațiuni sau mandate mai înalte îndreptate către comuna Hațeg şi respectiv către magistrat, le vor primi reprezentanții oficiului singur şi numai în limba română"[1270]. Se argumenta de către fruntaşii politici hațegani că opidul Hațeg, de secole „ a avut în fruntea sa magistrat subordonat de-a dreptul Guberniului provincial şi coordonat tuturor celorlalte oficiuri municipale şi comitatense"[1271]. Întrucât limba română fiind în majoritate absolută în acest oraş „de astăzi înainte bazați pe autograful Prea Înalt al Majestății c. r. Apostolice din 21 decembrie 1860" dat preşedintelui Cancelariei aulice transilvănene, Francisc Kemeny „pentru toate trebile comunale, orăşeneşti, ecleziastice şi şcolastice, o declarăm ca limbă oficioasă şi dorim a se aduce la cunoştința oficiilor competente ca pentru viitor toate ordinațiunile să ni se trimită numai în limba română"[1272].

„Folosindu-ne de limba maternă română – menționează protocolul – vom afla înlesnire şi înaintarea noastră intelectuală şi literară deoarece poporul va afla mai mult interes şi îndemn de a studia limba maternă, până acum mai cu totul delăturată"[1273]. Prin purtarea treburilor „comunale în limba maternă ni se asigură totodată şi existența noastră națională care în atâtea sute de ani fu foarte barbar periclitată şi chiar şi acum încearcă inamicii noştri a ne o periclita, iar nouă naționalitatea fiindu-ne un sanctuar foarte prețios, păstrat de la străbunii noştri romani, ne declarăm pentru apărarea aceleia în sensul Ordinațiunilor

---

1268 *Ibidem*.

1269 *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 13, 29 martie 1861, p. 99-101.

1270 *Ibidem*.

1271 *Ibidem*.

1272 *Ibidem*.

1273 *Ibidem*.

c. r., chiar şi cu pierderea vieții"[1274]. „Actul nostru de astăzi este o măsură de precauțiune în contra tendințelor suprematice ce le vedem vânate de frații maghiari, care amata noastră patria Transilvania, totdeauna autonomă, doresc a o fuziona cu Ungaria"[1275]. Din partea comunei semnează George Bălaşiu, Mărcuț Popescu, Ioan Ivaşcu, Nicolae Celegrădean, Marcu Moldovan, Avram Ciuciu, Marcu Munteanu, Dinu Apostol, Pavel Alexe, Nicolae Tocaciu, Nicolau Popescu şi Ludovic Munteanu[1276]. Protocolul este semnat şi de către reprezentanții magistratului: George Bălaşiu, jude primar, Ioan Casian, senator sub-casariu, Anton Aszlani, senator sub-econom, Nicolau Petroviciu, senator şi Constantin Apostol, secretar[1277]. La 27 februarie 1861, judele primar al Hațegului aducea la cunoştința oficiului pretorial din Hațeg hotărârea luată de către reprezentanții oraşului la 21 februarie. În acelaşi timp se cerea oficiului pretorial ca pe viitor „să binevoiască a ne împărtăşi toate ordinațiunile şi mandatele mai înalte numai în limba română, care este în absolută majoritate, pentru că din contră, ordinațiuni în alte limbi nu numai nu le vom primi, dar totdeauna pe lângă protestarea cuvenită, le vom returna acolo de unde au venit şi asta cu atât mai vârtos, pentru că necunoaşterea limbii poporului e condiție *sine qua non* pentru purtarea oficiului şi necunoaşterea aceleia nu trage după sine nici o scuză"[1278].

Protopopul Hunedoarei, Ioan Fodor a organizat, în 10 februarie 1861, un bal pentru „Fondul Gazetei". La bal au fost invitați mai mulți hațegani, între care şi vicarul Gavril Pop. La 9 februarie 1861, Gavril Pop răspundea în scris invitației protopopului Ioan Fodor de la Hunedoara, motivându-şi cauzele lipsei lui de la bal astfel: „Mă bucur foarte tare pentru asemenea întreprindere demnă de laudă, dar îmi pare foarte rău, că nu pot şi eu veni, drumul Sibiului m-a stors foarte, afară de acolo nu am bundă şi nu mă încumet a călători pe timpul acesta friguros şi cu vânt ager"[1279]. În aceeaşi scrisoare, Gavril Pop îi mai amintea lui Ioan Fodor despre acuzațiile care circulă la adresa lui acuzând că: „Reverendissima Domnia Ta ai purtat flamura maghiară în mână şi ai strigat să trăiască uniunea din 1848, pe mine încă m-au întrebat mulți despre aceasta, eu însă le-am răspuns că nu ştiu şi că nu cred"[1280]. Apoi Gavril Pop se referă şi la situația politică de la începutul epocii liberale, scriind: „Noutăți nu avem, timpul e întâi, politica e mai delicată ca în 1848, suntem în ajunul unor evenimente mari, nu credeți toate ale maghiarilor, care sunt politici răi, sumeți, aroganți şi prea conservativi şi liberali pentru ei numai"[1281].

Gavril Pop, vicarul Hațegului, îi trimitea o altă scrisoare lui Ioan Fodor, la 3 aprilie 1861, informându-l că: „Sâmbătă în 6 aprilie 1861, (poate dară şi în 5 aprilie) cu fruntaşii Hațegului şi cu câțiva preoți din tract, voi merge la Deva să ținem în 6 aprilie şi 7 aprilie a. c. o consfătuire despre modalitatea primirii comitelui suprem Francisc Nopcea, care precum auzim dară în 7 ori 8 aprilie va veni în Deva"[1282].

Vicarul Gavril Pop îi cerea protopopului Fodor să vină şi el la Deva „pe 6 aprilie cu câțiva inteligenți, preoți şi mireni (12 cu toții) ca să puteți veni la Deva la conferință"[1283]. Îi mai cerea să determine şi pe ortodocşii din Hunedoara să „vină parohii cu 12 fruntaşi"[1284]. În finalul scrisorii vicarul Gavril Pop îl roagă să-i scrie şi lui Ladislau la Orăştie „ca nesmintit să fie în 6 aprilie a. c. 10 ore cu Orăscia, să vină şi Ulpianu de la Plosca[1285]. Adunarea a avut loc la Deva, la 22 iulie 1861, unde s-a hotărât să se trimită o delegație la Viena pentru a cere împăratului să recunoască limba română ca limbă a administrației precum şi în viața politică[1286].

În Zarand, primul comite Ioan Pipoş a vorbit la instalarea sa „întâi în româneşte, toastând pentru principele legal care ne-a restituit viața", scria *Gazeta Transilvaniei* din Braşov în anul 1861[1287]. Membrii maghiari ai congregației comitatului Zarand au fost deranjați de prezența unei „flamuri naționale mai

1274 *Ibidem*.
1275 *Ibidem*.
1276 *Ibidem*.
1277 *Ibidem*.
1278 *Ibidem*.
1279 SJHAN, *Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II*, dosar 1/1861, f. 41.
1280 *Ibidem*.
1281 *Ibidem*.
1282 *Ibidem*, f. 70.
1283 *Ibidem*.
1284 *Ibidem*.
1285 *Ibidem*.
1286 *Documente hunedorene Pentru libertate şi unitate națională*, p. 20.
1287 *Gazeta Transilvaniei*, nr. 26 din 30 martie 1861, p. 108.

mare decât cea a maghiarilor pe care era scris 15 mai 1848, că s-a primit limba română de limbă oficială, că li s-a călcat constituția”[1288] şi au părăsit sala protestând.

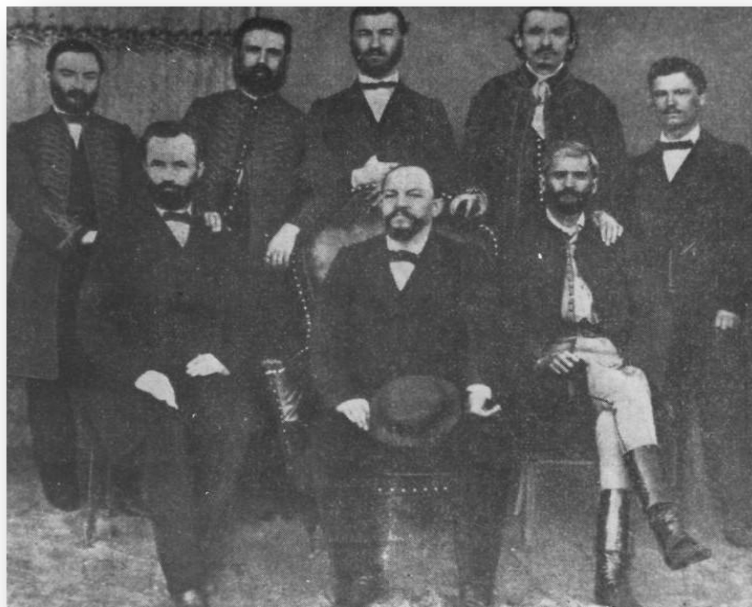

Foto 247 – Conducerea comitatului Zarand la 1861

La 28 martie 1861, într-o telegramă primită din Baia de Criş erau comunicate redacției *Gazetei Transilvaniei* şi alte relatări despre instalarea administrației româneşti la conducerea comitatului Zarand. *Gazeta Transilvaniei* scria următoarele: „Congregația comitatului Zarand s-a deschis printr-o cuvântare românească. Între reprezentanții capitali fu doctorul Hodoşiu. Limba română e limbă oficioasă, baza reconstituirii e diploma din 20 octombrie. Prefectul de comitat a depus jurământul, conform cu instrucțiunea. S-a ales comitetul, s-a primit. După primirea generală urmă demonstrațiunea prin zgomotoasa părăsire a congregațiunii. Partea cea mai inteligentă şi mai trează a rămas pe loc”[1289].

Reorganizarea comitatului Hunedoara a prilejuit una dintre cele mai viguroase acțiuni politice româneşti. Acest comitat era prin tradiție fieful familiei Nopcea, de origine românească, dar asimilată nobilimii maghiare[1290]. În anul 1861 este numit comite suprem Francisc Nopcea, fiul comitelui din 1848, care participase la adunarea de la Blaj din 3/15 mai. Reorganizarea comitatului a început la 25 aprilie 1861, la Deva, în cadrul unui comitet ad-hoc, format într-un comitat aproape exclusiv românesc, din 80 români şi 80 de maghiari. Francisc Nopcea a declarat acest comitet permanent, contrar voinței românilor care cereau ca el să fie ales în urma adunării comitatului.

Replica locotenentului Ioan Crainic de la Dobra, în numele românilor, a fost următoarea: „Recunoaştem comitetul ad-hoc numai pentru alegerea funcționarilor şi numai ca un *malum necesarium*, până la alegerea celui definitiv de către congregație”[1291]. Încă de la sosirea la Deva, la jumătatea lunii aprilie 1861, comitele suprem se declară apărător al prevederilor dispozițiilor legale, subliniind că va respecta toate cerințele şi toate dorințele românilor[1292]. În conferința preliminară din 15 aprilie 1861 comitele a atras atenția că reorganizarea comitatului trebuie terminată până la începutul lunii mai.

La convocarea comitetului ad-hoc din 25 aprilie 1861 s-a adunat la Deva o mulțime de români. Prezența lor a contribuit la menținerea reprezentanților românilor pe o poziție fermă în legătură cu satisfacerea revendicărilor lor naționale. Disputele reîncep cu şi mai multă tărie în problema limbii. Nicolae Crainic, protopopul ortodox al Dobrei, susținut şi de alți reprezentanți ai românilor, cere ca

[1288] *Ibidem*.

[1289] *Gazeta Transilvaniei*, nr. 23 din 22 martie 1861, p. 95.

[1290] Simion Retegan, *Lupta națională a românilor în jurisdicțiile Transilvaniei în anul 1861*, în „AIIC”, XIII, 1970, p. 178.

[1291] *Ibidem.*

[1292] Rodica Sofroni, *Mişcări sociale şi naționale în comitatul Hunedoara (1860-1861)*, în „Sargetia”, X, 1973, p. 242.

limba română să fie recunoscută ca limbă oficială, internă şi externă, alături de cea maghiară[1293]. „Ar fi cu totul drept - declara protopopul Crainic - ca limba majorității absolute a populației să fie singura limbă oficială a comitatului. Nu cer deocamdată decât egalitatea ei cu limba maghiară. Vor cere, după drept în dieta țării, care sper că se va ținea cât mai curând"[1294]. La rândul său, vicecomitele George Ciaclan, referindu-se la alegerea de comitete şi comisiuni, declara: „Să le spunem fraților, cu toată virtutea romană, ca să nu mai abuzeze de paciența noastră. Coloanele sunt ale națiunii, numai să fim cu toții cât se poate de scurți"[1295].

Foto 248 – Deputaţii români
în Parlamentul de la Budapesta, 1861

Problema – susținea Francisc Nopcea şi alți deputați maghiari – nu este de competența comitatului, ci a dietei. Tot ceea ce se face e că limba română este acceptată în afacerile interne. Românilor, care amenințau cu boicotul, li se promitea că „reprezentanților Hunedoarei la Dietă li se va porunci să se nevoiască a scoate la cale limba română ca limbă oficială de jos până sus"[1296]. Cu toate eforturile depuse, nici în ceea ce priveşte alegerea funcționarilor comitatului, românii nu au înregistrat vreun succes, funcționarii fiind aleşi după principiul parității[1297].

Protopopul Beniamin Densuşianu trimitea din Săcărâmb, la 15 aprilie 1861, o circulară către preoții din subordine cerându-le următoarele: „Instruați poporul în acest timp a observa liniştea şi ordinea cea bună şi legală, instruați-l ca el să nu se amăgească de nime, cu nici un prețiu, ca să-şi vândă din drepturile sale ce le are acum la mână; instruați-l ca la adunări, de care vor fi mai multe de acum înainte, față cu alte nații şi confesii, el să fie treaz, brav şi inimos, să asculte de sfaturile bune ale acelora cari îi voiesc binele şi nu de ale acelora cari l-ar împinge iar la rău; instruați-l spre tot lucrul bun şi folositoriu şi cu mântuire pentru națiune, țară şi lege"[1298]. În data de 8 mai 1861 se desfăşoară reorganizarea magistraturii oraşului Hațeg, acțiune la care participă şi comitele suprem Francisc Nopcea[1299]. Sub preşedinția sa, Nicolae Băiaşiu a fost ales jude primar, iar Ioan Bălaşiu, notar primar. Au mai fost aleşi şase asesori magistrați, doi fiind neromâni[1300].

1293 Simion Retegan, *Mişcări sociale şi naționale în comitatul Hunedoarei*, p. 242.
1294 *Ibidem*.
1295 *Gazeta Transilvaniei*, an XXIV, nr. 34, 26 aprilie 1861, p. 149.
1296 Simion Retegan, *op. cit.*, p. 178.
1297 *Gazeta Transilvaniei*, an XXIV, nr. 34, 26 aprilie 1861, p. 149.
1298 SJHAN, *Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II*, dosar 1, 1861, f. 78.
1299 *Foaie pentru minte, inimă şi literatură*, nr. 20, 17 mai 1861, p. 158-159.
1300 *Ibidem*.

În şedinţa Comitetului provizoriu din 11 iulie 1861, George Ciaclan a prezentat protocolul şedinţei din 8 iulie făcând următoarele observaţii: „Judele primar George Filip, combătând legile din 1848, el nu a vorbit alta decât ceea ce au pretins 40.000 de mii de români la Blaj, în anul 1848, 15 mai, ceea ce s-a vorbit în Conferinţa de la Alba Iulia de către reprezentanţii noştri, ceea ce s-a făcut în Adunarea de la Sibiu”[1301]. Scrisoarea judelui primar al Devei, George Filip, trimisă, la 27 august 1861, protopopului Ioan Fodor redă şi alte detalii asupra frământărilor politice ale elitei românilor hunedoreni, menţionând: „Acţiile ne stau rău, maghiarii de la Pretura Deva, Magistratura s-a consolidat tare şi noi abia mai putem lupta, comitele suprem se vede a fi condus de procurorul Toth şi notarul Balo şi cu dânsul nu mai e de făcut, pe noi cu puterea şi indirect voiesc a ne face să recunoaştem legile din şi dinainte de 1848”[1302]. Şi judele primar George Filip continuă: „Voiesc a şti că după atâtea rele nu ne mai rămâne alta decât să ne consultăm despre celea de făcut şi să trimitem o deputaţiune la Viena, ce mai multe comitate au făcut; timpul e scurt. Dieta poate în cel mult în 4 săptămâni se va conchiema şi noi trebuie să-i prevenim, pentru aceea e de lipsă ca noi să nu pierdem timpul, am cugetat dară ca pe sâmbătă, adică 31 august a. c. să ne adunăm cu toţi la Deva şi să ne consultăm despre compunerea unui memorandum la Maiestate, precum şi despre deputaţii care vor avea a-l înmâna, apoi despre spesele de lipsă pentru drum”[1303]. În finalul scrisorii judele primar al Devei, George Filip, îi cerea protopopului Ioan Fodor ca „luând mai mulţi inteligenţi cu D-voastră să binevoiţi a osteni pe numita ziuă la Deva, având a ne consulta la casa D[omnului] Ciaclan”[1304]. Protopopul Nicolae Crainic îi scria Oficiului comitatens al Hunedoarei să „binevoiască a nu-i mai împărtăşi hotărâri şi corespondenţă în limba maghiară căci preoţimea şi poporul român nu înţelege limba aceea; şi pe lângă acestea scaunul protopresbiteral nu-şi pune la datorie a le traduce”[1305]. În continuarea scrisorii trimise, protopopul Crainic cerea ca Oficiul comitatens să „nu-şi pregete a se ţinea de aceea că, limba română, în toate afacerile, e asemenea coordinată cu cea maghiară în comitat, şi prin urmare, la români să se scrie româneşte pentru că numai aşa se susţine egala îndreptăţire şi se dovedeşte că suntem fraţi compatrioţi când respectăm acestea”[1306].

Nicolae Crainic îi scria şi omologului său de la Brad, protopopul Iosif Başa, despre şedinţa din 22 iulie 1861 prin care s-a ales o deputaţiune care să se deplaseze la Viena pentru a ruga pe împăratul să permită „limba noastră de politică administrativă”[1307]. Îi cerea lui Iosif Başa să binevoiască a se „încorpora cu noi de aici, care te ţii de prefectura Orăştii, despre care aştept răspuns şi rezolvarea cât mai curând, după care apoi îndată ce voi primi răspunsul de la Excelenţa sa (Şaguna, n. n.) te voi încunoştinţa spre a vă pregăti de drum”[1308].

Cu ocazia congregaţiei comitatului Hunedoara, din iulie 1861, Ioan Crainic, Gavril Pop, vicarul Haţegului, Ioan Raţiu, protopopul ortodox al Haţegului şi alţi reprezentanţi ai românilor cer ca „viitorul comitet comitatens să fie ales pe temeiul proporţionalităţii, iar limba română să fie limba oficială, atât în interiorul cât şi în afara comitatului”[1309]. Ei sunt acuzaţi ca agitatori, iar pentru Ioan Crainic comitele suprem cere arestarea lui, fiind vinovat de agitaţia din ţinutul Dobrei[1310]. „Acest ţinut are nevoie de un exemplu pentru a scăpa de presiunea instigatorilor şi rog cu respect pe Excelenţa Voastră de a executa cât mai repede arestarea numitului Crainic Ioan, pe baza anunţului jandarmeriei şi a dispune transportarea lui de aici, cu atât mai mult cu cât încercările de instigare au loc în aşa mare măsură de când s-a întors din Valahia”[1311], cereau deputaţii maghiari din congregaţie. Una dintre cele mai ferme poziţii în apărarea drepturilor românilor o manifestă protopopul Dobrei, Nicolae Crainic. La 30 august st. v. 1861 el îi scria protopopului Ioan Fodor, cerându-i să intervină pe lângă notarul Spiridon Feti să accepte postul de notar prim al comitatului Hunedoara. „Mă simt dator a te ruga şi provoca pe D-ta precum am făcut aceasta

---

1301 *Pentru libertate şi unitate naţională. Documente hunedorene,* p. 144-145. Doc. nr. 76.
1302 SJHAN, *Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II*, dosar 1, 1861, f. 180.
1303 *Ibidem*.
1304 *Ibidem.*
1305 *Pentru libertate şi unitate naţională. Documente hunedorene,* p. 142. Doc. nr. 47.
1306 *Ibidem*.
1307 *Ibidem*, p. 138. Doc. nr. 71.
1308 SJHAN, *Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II*, dosar, 1/1861, f. 180.
1309 Rodica Sofroni, *Mişcări sociale şi naţionale în comitatul Hunedoarei*,.. p. 250.
1310 *Ibidem*.
1311 *Ibidem*.

către toți ceilalți protopopi din comitat, de ambele confesiuni, ca să se facă cât mai în grabă în fiecare tract una adresă convocatoare cu mai multe subscrieri către D-l notariu primariu, onorariul Spiridon Fetti în Agnita, lângă Sabiniu, ca să ne vină ca notariu primariu în comitat, la care post chiar şi cu învoirea fraților maghiari ales”[1312].

Nicolae Crainic îşi motivează intervenția astfel: „întrucât nu avem pe nimeni în jurul Ilustrițății sale D-l comite suprem, carele adesea a provocat pe D-l Fetti pentru primirea postului, după ce acesta din cauza introducerii limbii maghiare de oficioasă în comitat, abdicase”[1313]. „Stând însă cauza noastră acum altfel – continuă protopopul Crainic – fiind anume siguri că în organizarea definitivă nici că va încăpea altă limbă decât româna, de oficioasă în comitat şi de voim ca şi până atunci să ni se scrie româneşte, sper că se vor pune din toate părțile menționatele adrese în lucrare”[1314].

Protopopul ortodox Nicolae Crainic este de părere că românii să se întâlnească înainte de alegerile pentru dietă, la Deva „unde să vină câți mai mulți poporeni, negând şi protestând la fața locului contra censului de 8 fiorini, care ca una lege din anul 1848 îi introdusă de noi fără de noi, nu am recunoscut-o şi nici că o vom recunoaşte dacă vom fi oameni statornici în cauza noastră națională, căci deşi nu avem legi pozitive în această privință, pe care ne-am putea baza – dreptul naturii şi apărării proprii care sunt mai de frunte decât toate legile făcute de muritori, sunt cu noi, iar pe rătăciții boieraşi să-i câştigăm şi luminându-i”[1315]. La rândul său şi protopopul ortodox al Devei, Ioan Papiu, se adresa protopopului greco-catolic, Ioan Fodor, la 2 septembrie, reamintindu-i despre cele hotărâte cu ocazia adunării consultative din 19 august 1861. Atunci ne „luarăm fiecare din noi asupră-ne îndatorirea a culege subscripțiunile cerute pentru a împuternici Deputațiunea ce acum se şi află la Viena, a aşterne la tronul Majestății Sale gravaminele românilor din acest comitat”[1316]. Protopopul Ioan Papiu îi face cunoscută scrisoarea judelui primar Filip prin care cere „a se grăbi cu trimiterea plenipotențelor şi a ofertelor încasate”[1317]. Protopopul Devei îl mai ruga pe Ioan Fodor să grăbească cu „trimiterea plenipotențelor pomenite şi a ofertelor, căci altmintrelea deputațiunei i este denegată primirea la audiențe înaintea Majestatei”[1318].

Delegații desemnați pentru a merge la Viena au primit următorul act de împuternicire:

„Plenipotenția

> Noi subscrişii locuitori din comitatul Hunedoarei, din buna volia noastră am ales de deputați spre a merge la Viena pe domnii Georgiu Filip şi Amos Tordăşianu şi pe aceşti deputați le-am împuterit, ca în numele nostru să aştearnă la Sacr. c. r. Maiestate un memorandum sau protest asupra tuturor nedreptăților ce ni se aduc din partea oficiului comitatens a Hunedoarei şi a organelor comitatense dând totodată tot dreptul ca în numele nostru să poată face toți paşii cuviincioşi şi legali, pentru vindecarea nedreptăților noastre, pe lângă aceasta noi împoterim pe deputații aceştia ca în numele nostru să poată lucra la Sacr. c. r. Maiestate, ca să se şteargă censul de 8 fluor. v. a. pentru alegeri; ca comitatele rupte de către Ardeal să nu se încorporeze cu Ungaria, ca Uniunea Transilvaniei din 1848 să nu se primească şi ea în Ardeal, cât mai în curând să se țină Dieta ori Congresul Național român universal cu românii din Imperiul austriac.
>
> Dat în Hunedoara, 9 septembrie 1861
>
> Subscrierile”[1319].

Este deosebit de important să amintim atitudinea intelectualității şi a țăranilor hunedoreni față de legea XLIII privind înglobarea Transilvaniei la Ungaria şi care şi-a manifestat adeziunea față de Pronunciamentul de la Blaj, acel act programatic românesc care nu recunoştea încorporarea Transilvaniei la Ungaria. Notarul comunal din Hălmagiul Mare, Băltescu Ilie, în urma solicitării preoțimii din jur „a

1312 SJHAN, *Fond Parohia greco-catolică Hunedoara II*, dosar, 1/1861, f. 182.
1313 *Ibidem.*
1314 *Ibidem*.
1315 *Ibidem*.
1316 *Ibidem*, f. 186.
1317 *Ibidem*.
1318 *Ibidem*.
1319 *Ibidem*, f. 188.

pregătit o declarație față de Pronunciament, pe care fără nici un fel de demonstrație, au semnat-o ca la 60 de inşi aleşi, în special preoți şi învățători români şi care s-a făcut şi pe calea ziarelor”[1320].

Primind ordin să informeze despre această acțiune a zărăndenilor, comitele suprem, Ionescu Dimitrie, întreprinde personal o cercetare la fața locului despre care relatează următoarele: „Pentru a obține o mai mare siguranță despre starea lucrurilor m-am deplasat personal la Hălmagiul Mare, informându-mă de la oamenii mei de cea mai mare încredere şi am ajuns la convingerea că autorii declarațiilor în discuție prin preoțimea din comitat şi din notariatul de la Hălmagiul Mare, Băneşti, Ciuci şi Ociu şi o parte a intelectualității române din Hălmagiul Mare, dar despre acest lucru funcționarii nu au avut cunoştință, iar de iscălirea acestora nu s-a amestecat, precum şi că Băltescu Ilie a făcut declarație la solicitarea amintitei preoțimi şi intelectualități”[1321].

Foto 249 – Tricolorul din 1869 descoperit în satul Vaca (azi Crişan, com. Ribița)

Foto 250 – Dr. Iosif Hodoşiu

Un act de solidaritate cu Ioan Pipoş, comitele suprem al Zarandului l-au manifestat românii dintr-o serie de sate zărăndene înaintând memorii prin care cereau menținerea acestuia în funcție. La 3 martie 1867, românii din satele Țebea, Căraciu, Lunca şi Cărăstău înaintau un memoriu ministrului de interne maghiar, prin care protestau împotriva încercărilor de înlocuire a comitelui suprem al Zarandului, Ioan Pipoş[1322]. În memoriu românii din cele patru sate spuneau că „noi nu vrem alta decât dreptatea şi bazați pe aceea că comitatul nostru Zarand este locuit puramente de români şi că dacă voința poporului este a se lua în considerare undeva, aceea este a se lua în comitatul nostru. Cerem ca Înaltul guvern să binevoiască a ne lăsa nouă pe comitele nostru de acum Ioan Pipoş, pentru că fiind noi convinşi despre aceea că dânsul întru iubirea locuitorilor din comitat nu face deosebire, ci iubeşte pe toți asemenea şi stăruieşte pentru binele nostru şi al patriei noastre şi noi din toată inima îl iubim şi avem deplină încredere în dânsul şi aşa îl dorim şi pretindem să fie şi mai departe al nostru”[1323].

Românii din Băița, Ormindea şi Crăciuneşti se adresează şi ei ministrului de interne maghiar contestând numirea lui Ribiczey Ferencz ca viitor comite suprem. „Noi şi toți românii din acest comitat asupra acestui Ribiczey Ferenz avem toate excepțiunile (rezervele). Acesta în 1848 şi 1849 a fost pe aici „vérbiró” (judecător de sânge), a spânzurat pe mai mulți inşi, a înşelat bani de la oameni, altcum este om

[1320] *Pentru libertate şi unitate națională. Documente hunedorene,* p. 186-187. Doc. nr. 99.
[1321] *Ibidem*
[1322] *Ibidem,* p. 176-179. Doc. nr. 92.
[1323] *Ibidem*.

nesățios, o hienă sugătoare de sânge, om neodihnit, poftitor de mărire şi pe lângă acestea plin de datorii şi cu avere puțină"[1324]. „Noi altcum una cu capul nu ne învoim ca în comitatul nostru să fie alt comite suprem decât de naționalitate română şi român de omenie, în care să putem avea încredere, şi aceasta o poftim în puterea majorității noastre precumpănitoare. Iar noi un asemenea comite suprem avem deja în comitele nostru de până acum pe care îl dorim ca în interesul păcii să ne rămâne şi mai departe"[1325].

Alte memorii asemănătoare au fost semnate de juzii, preoții, învățătorii şi ceilalți locuitori din satele Birtin, Stănija, Bulzeşti, Dupăpiatră, Ormindea, Băița, Căinel, Trestia, Peştera, Crăciuneşti, Hărțăgani, Sălişte, Dobroț, Târnăvița, Leauț, Tiuleşti, Brad, Buceş, Mihăileni, Blăjeni, Zdrapți, Bucuresci, Rovina, Şesuri, Curechiu, Valea Brad, Hălmagiu, Hălmăgel, Băneşti, Sârbi, Tisa, Poenari, Ocişor, Grohot, Târnava, Ioneşti, Luncoiul de Jos, Luncoiul de Sus, Scroafa (azi Stejărel), Podele şi Ruda[1326].

Protestul românilor din Zarand a determinat autoritățile maghiare să renunțe la numirea în funcția de comite suprem al Zarandului a asasinului din timpul revoluției de la 1848-1849, Ribiczei Ferencz. Împotriva numirii contelui Alexandru Haller, primul vicecomite Iosif Hodoş şi George Bardoşi, au semnat o adresă către ministerul regesc de interne[1327]. Acțiunile desfăşurate de românii din Zarand vor fi decisive pentru desființarea acestui comitat românesc în anul 1876.

Foto 251 – Înmormântarea lui Avram Iancu, 13 septembrie 1872

Foto 252 – Casa Simionasiu unde a fost depus catafalcul cu trupul lui Avram Iancu

O primă reacție a autorităților maghiare împotriva cinstirii memoriei eroilor naționali ai românilor s-a petrecut în anul 1872, cu prilejul morții lui Avram Iancu. Arborarea drapelului tricolor pe casa lui Ioan Simionaşiu din Baia de Criş unde era depus catafalcul cu trupul marelui erou național a constituit primul dintre motivele deschiderii unei anchete de către Ministerul de Interne maghiar[1328]. Al doilea motiv a fost legat de discursul lui George Secula, care evocând faptele de arme ale lui Avram Iancu a pomenit numele lui Horea. Munții Apuseni şi acest şes al Crişului Alb au fost acel loc unde dorul şi ardoarea de libertate

1324 *Ibidem*, p. 179-180. Doc. nr. 93. Protestul este semnat de Anghel Crişan, paroh greco-ortodox în Ormindea, Ioan Ioanovici, învăţător greco-ortodox în Ormindea, Petru Iorgovici, învăţător, Tovie Perian, învăţător, Iacob Gherasim, jude comunal în comuna Crăciuneşti, Alexiu Popovici, Lazăr Mihuţ, Avram Groza, paroh greco-ortodox, Alexandru Moldovan, Georg Bardosi, handelsman şi Petru Gligor.

1325 *Ibidem*.

1326 *Ibidem*, p. 179.

1327 *Ibidem*, p. 188-193.

1328 Documente hunedorene, 1990, p. 216.

națională au aflat pământul cel mai fecund, „aici a cercat eluptare nemuritorul Horea, aici Avram Iancu cu foc divin în piept, cu nobila amărăciune a luptat, a luptat până s-a frânt”[1329].

Conştiința națională a românilor hunedoreni s-a manifestat în 1877, în timpul războiului de independență a României. O serie de tineri hunedoreni au trecut munții şi s-au înrolat voluntari în armata României, cum a fost cazul fraților Ciuceanu din Orăştie şi Adam Henţescu din Rişca, primul înrolat ca simplu soldat, al doilea ca farmacist în serviciul sanitar al armatei române.

Din Baia de Criş, Haţeg, Hunedoara, Densuş, Orăştie, Deva se colectează materiale şi bani pentru ostaşii români răniți. Principalii animatori ai acțiunii de la Deva au fost avocatul Francisc Hossu-Longin şi Ana Petco, preşedinta comitetului pentru ajutorarea ostaşilor români răniți[1330]. Însemnate ajutoare s-au strâns de la Haţeg, femeile de aici colectând o sumă apreciabilă de bani, mari cantități de feşe, pânză, tifon, scame etc. Din Orăştie, prin doamna Ana Tincu, s-a colectat suma de 295 fl. 70 cr. şi diferite cantități de tifon, feşe, cârpe triunghi şi scame[1331].

Populația oraşului Hunedoara îşi dă prinosul său de recunoştință celor care luptă pentru independența țării trimițând, la 4 noiembrie 1877, ajutoare colectate pe o listă întocmită de către primarul George Dănilă[1332]. În luna mai 1877, dr. Ştefan Erdely deschidea o listă de subscripție la Baia de Criş şi de la 12 persoane colecta suma de 81 florini, iar Elena Gabor colecta, tot din Baia de Criş, 6 florini, 135 kg scamă, 4 bandaje, 8 feşii, 20 triangule şi 4 cearşafuri[1333].

În comuna Crişcior, Matilda Pop, împreună cu alte femei, deschidea un mic atelier în care s-au preparat 2,330 kg scamă, iar Grigore Mihălțian şi Iudita Secula din Brad au strâns, de la 24 persoane din Baia de Criş, 139,51 lei şi 2,053 kg scamă[1334].

Foto 253 – Adam Henţescu, din satul Rişca, voluntar în Războiul din 1877

Foto 254 – Fraţii Ciuceanu, voluntari în Războiul din 1877

Foto 255 – Ana Petco, (1844-1916)

Foto 256 – George Dănilă, (1844-1912)

Cea mai emoționantă scrisoare este trimisă de către Sofia, mama Densuşienilor împreună cu suma de 10 franci[1335]. „Înțelegând că fiii români de peste Carpați se luptă şi sângeră pentru eliberarea patriei şi înălțarea românismului, cred că mulți tineri îşi vor jertfi viața şi-şi vor vărsa sângele pe gloriosul câmp de luptă. A lupta pentru libertate şi independență contra opresorului barbar cred a fi chemarea cea mai sfântă a vericărei națiuni, fiindcă libertatea e dată de la Dumnezeu creştinilor, care, pe temeiul evangheliei lui Christos, luând armele dreptății, vor triumfa asupra barbarismului”[1336]. „Deci, ca o femeie văduvă, mă grăbesc şi eu cu puținul meu sucurs (ajutor, n. n.) în sumă de 10 franci a vi-l spedui (expedia) cu această

1329 Ibidem.
1330 *Ibidem*, p. 234-243. Doc. nr. 116-123.
1331 *Ibidem*, p. 236-237.
1332 *Ibidem*, p. 242-243.
1333 Nicolae Josan, *Românii din Munţii Apuseni de la Horea şi Avram Iancu la Marea Unire din 1918*, Alba Iulia, 2001, p. 76.
1334 Paul Abrudan, *op. cit.*, p. 109.
1335 *Pentru libertate şi unitate naţională. Documente hunedorene,* p. 236.
1336 *Ibidem*.

ocaziune, pentru a se înainta la locul destinat întru ajutorul ostaşilor români răniți din România. Şi voi ruga pe înduratul Dumnezeu, ca fiind scopul fiilor români sfânt, să triumfe armele lor, care de secole de către asiaticii barbari au suferit. Iar femeile şi fiicele române să le inspire Duhul Sfânt pentru a se interesa cu tot dinadinsul de sfântul scop şi nobila misiune la care timpul prezent ne cere sacrificii. Căci şi fiul lui Dumnezeu cu moarte numai şi-a încoronat sfânta misiune"[1337]. În finalul scrisorii sale, mama Densuşienilor îi îndemna pe români, îmbărbătându-i: „Păşiți dară, voi fiice române tinere şi bătrâne, la ajutorarea bravilor oşteni români; iar voi bărbați, bătrâni şi tineri, să dați dovadă vie că în ale voastre vene mai curge un sânge de roman"[1338].

Acțiunile naționale ale elitei politice româneşti din județul Hunedoara se vor intensifica cu prilejul adoptării de către parlamentul maghiar a celor două legi şcolare, din 1879 şi 1883, inițiate de către Trefort, ministrul învățământului. În anul 1880 dr. Lazăr Petco, membru al Consiliului oraşului Deva înainta un raport către conducerea comitatului Hunedoara să se facă o „reprezentațiune către Ministerul Cultelor, în care să ceară ca studiile prescrise pentru şcoala reală din Deva să le propună elevilor români în limba română, ca astfel să dispară mai curând petele cele negre, care înjosesc atât de tare acest comitat"[1339]. La introducerea în parlamentul maghiar a legii din 1883 privind şcolile medii au loc o serie de adunări de protest în diferite oraşe din Transilvania.

Adunarea de protest de la Deva s-a desfăşurat în 10 martie 1883. În convocatorul lansat pentru organizarea adunării, semnat de către cunoscuții oameni politici hunedoreni Francisc Hossu-Longin, Lazăr Petco, Virgil Olariu, Ioan Papiu şi George Secula, se arăta că „subscrişii în coînțelegere şi unire cu mai mulți amici, am aflat de indispensabilă trebuință a convoca o adunare a tuturor românilor din comitat, în ziua de 10 martie 1883, stil nou, după amiază, ora 3, aici în Deva, pentru ca între marginile legii să găsim modalitățile eficace şi măsurile corespunzătoare spre a întâmpina noul proiect de lege, pe care guvernul unguresc şi camera din Budapesta se încearcă a-l crea în contra existenței naționale, referitor la instrucțiunea din şcolile medii prezentat deja camerei; drept aceea ne luăm voia a-ți atrage atențiunea asupra acestui momentos obiect, te invităm cu tot respectul să binevoieşti a te prezenta negreşit la aceea adunare, în tot cazul remarcabilă şi totodată a stărui atât la inteligența cât şi la poporul de rând din jurul dumitale, să se prezinte în număr cât se poate de considerabil; ca astfel să putem da, chiar şi prin numărul participanților însemnătatea cuvenită acestui act ce este a se săvârşi"[1340]. În ziua adunării, au venit „de la Orăştie mai mult de 100 de români, în frunte cu avocatul Avram Tincu"[1341].

Participanții s-au adunat în număr mare în biserica ortodoxă, aşteptând sosirea comisiei care dezbătea modul desfăşurării adunării, în casa protopopului Ioan Papiu. „Erau prezenți la adunare preoți, cantori, avocați şi un număr mare de agricultori, din toate colțurile comitatului"[1342]. În fruntea participanților erau cunoscute personalități politice şi culturale române: Francisc Hossu-Longin, Avram Tincu, George Secula, Ioan Simionaşiu, Ioan Papiu, Lazăr Petco, Beniamin Densuşianu, vicarul greco-catolic al Hațegului, Ioan Rațiu, protopopul ortodox al Hațegului şi alții.

Adunarea a fost deschisă de protopopul Devei, Ioan Papiu, care a dezvăluit scopul adunării şi a spus că „românii nu acceptă prevederile legii, potrivit căreia în şcolile româneşti este obligatorie limba maghiară. Cuvântarea sa a fost de mai multe ori întreruptă de aprobări zgomotoase ale mulțimii care striga: Nu tolerăm, nu o acceptăm !"[1343]. Apoi a luat cuvântul avocatul George Secula care a spus că „limba maghiară nu va fi acceptată să fie predată în şcolile medii româneşti"[1344]. Totodată el a explicat mulțimii că limba şi literatura maghiară trebuie să fie predată – conform legii – integral în limba maghiară la clasele a VII-a şi a VIII-a. La bacalaureat va participa şi „un reprezentant guvernamental, ce are misiunea să nu permită promovarea nici unui candidat, care nu cunoaşte limba maghiară"[1345].

1337 *Ibidem.*
1338 *Ibidem*.
1339 *Ibidem*, p. 247-248. Doc. nr. 127.
1340 SJHAN, *Vicariatul greco-catolic Haţeg*, dosar 187/1883, f. 16.
1341 *Hunyad,* an VII, nr. 11 din 17 martie 1883, p. 3; *Observatorul*, nr. 17 din 2/14 martie 1883, p. 66.
1342 *Ibidem*.
1343 *Hunyad,* an VII, nr. 11 din 17 martie 1883, p. 3
1344 *Ibidem*.
1345 *Ibidem*.

Conform legii, le spunea avocatul Secula, şi profesorii „trebuie să dea examene, în cadrul universităţilor maghiare, care să ateste cunoaşterea limbii maghiare”[1346].

Foto 257 – Vechea biserică ortodoxă din Deva modificată în perioada interbelică

În timpul cuvântării sale – relata corespondentul ziarului Hunyad – mulţimea striga: „Nu vrem ! Nu primim ! Nu acceptăm !”[1347]. A urmat la cuvânt avocatul Avram Tincu de la Orăştie. Avocatul Tincu din Orăştie, relatează corespondentul maghiar, a spus „că nu este de acord cu politica guvernului şi a atacat dur atitudinea maghiarilor”[1348]. Apoi a întrebat mulţimea: „Sunteţi de acord ca limba română să nu mai fie limbă oficială în administraţie şi justiţie? Vreţi ca să ne transforme pe toţi în maghiari?”[1349]. „Mulţimea a reacţionat cu strigăte din ce în ce mai puternice, că nu acceptă aşa ceva. S-a strigat chiar că trebuie înlăturată limba maghiară şi maghiarii”[1350]. Avram Tincu, relatează corespondentul maghiar, a făcut un istoric al problemei, începând de la 1848, acuzând naţiunea maghiară care tot timpul a dorit maghiarizarea românilor şi agitând din ce în ce mai mult mulţimea”[1351].

Rezoluţia-protest propusă de George Secula este un adevărat act de acuzare la adresa statului maghiar, a „cărui tendinţă evidentă era aceea de a surpa absolut existenţa noastră naţională”[1352]. Se afirmă că „poporul şi naţiunea română din această patrie este conştientă de existenţa şi demnitatea sa naţională ca popor autohton, cu drepturi naturale şi legale şi că naţiunea română de aici nu se va sinucide nicicând părăsind sorgintea sa şi timbrul său naţional genetic, pe care le-a păstrat între valuri şi furtuni zdrobitoare, în interval de aproape 18 secole”[1353]. În finalul rezoluţiei se menţionează că „împotriva acestei încălcări a civilizaţiunii prin instrucţiune protestăm cu solemnitate !”[1354].

În adunarea alegătorilor din cercul electoral Deva, din 2/14 ianuarie 1892, se decidea, în unanimitate, ca „aleşii delegaţi să fie însărcinaţi a stărui cu toată puterea cuvântului pe lângă conferinţa generală convocată pentru 8/20 ianuarie, a. c. la Sibiu, ca în faţa acestei fatale situaţiuni politice să se decreteze abstinenţa absolută pentru toate cercurile electorale din Transilvania şi Ungaria şi pe durata periodului 1892-1897”[1355].

1346 *Ibidem*.
1347 *Ibidem*.
1348 *Ibidem*.
1349 *Ibidem*.
1350 *Ibidem*.
1351 *Ibidem*.
1352 *Ibidem*.
1353 *Ibidem*.
1354 *Pentru libertate şi unitate naţională. Documente hunedorene,* p. 251.
1355 SJDAN, *Fond Francisc Hossu-Longin*, doc. 252/2.

Un moment important în viața politică a comitatului Hunedoara l-a constituit acțiunea pentru înființarea şi organizarea cluburilor electorale. În acest scop se convoca, la 12 aprilie 1892, o conferință a intelectualității române din comitat, la care au fost invitați şi fruntaşi ai Partidului Național Român. În adresa de convocare a conferinței se spunea că : „Având în vedere că românii din această parte a țării, în toate timpurile şi în toate împrejurările, au avut curajul convietuirii şi au ştiut să apere cu bărbăție sacrele noastre drepturi politice-naționale…subscrişii ne luăm voia a vă ruga să binevoiți a participa la Conferința ce o vom ține în Deva,… pentru a consulta împreună a atitudinii ce avem să luăm în viitor în chestiunile politice-publice naționale"[1356].

Una dintre cele mai importante acțiuni ale românilor din Imperiul austro-ungar s-a desfăşurat cu ocazia acțiunii Memorandiste. Memorandul românilor din Transilvania şi Ungaria, după definitivarea sa în cadrul Conferinței Naționale a Partidului Național Român, din 25-26 martie 1892 şi după încercarea zadarnică de a fi predat monarhului, va fi tipărit. Pentru a fi cunoscut în cercuri cât mai largi, Memorandul a fost tipărit în limbile română, maghiară, germană şi franceză. După tipărire, Memorandul a fost trimis unor cunoscute personalități române pentru a fi răspândit în toată Transilvania.

MEMORANDUL ROMÂNILOR
din
Transilvania şi Ungaria
către
Maiestatea sa Imperială şi Regala Apostolică
FRANCISC JOSIF I.
Împĕrat al Austriei,
Rege Apostolic al Ungariei, Rege al Boemiei, al Dalmației, Croației, Slavoniei, Galiției, Lodomeriei şi Iliriei, Archiduce al Austriei, Mare-Duce al Cracoviei, Duce al Lorenei, Salisburgului, Stiriei, Carintiei, Carniolici, Bucovinei, Silesiei superioare şi inferioare, Mare-Principe al Transilvaniei, Margrav al Moraviei, Comite-princiar al Habsburgului şi Tirolului,
etc. etc. etc.

Foto 258 – Memoriul românilor adresat împăratului Francisc Josif I

Un număr important de exemplare au fost trimise protopopului ortodox din Dobra, Romul Crainic şi funcționarului Ioan Munteanu din Hațeg[1357]. Fără să țină seama de doleanțele românilor cuprinse în Memorandum, guvernul maghiar a deschis o anchetă judiciară împotriva editorului documentului, Eugen Brote. Furia cercurilor oficiale maghiare a fost sporită şi de faptul că Memorandul, fiind tipărit şi în limbi de o largă circulație internațională, a fost primit cu simpatie şi comentat favorabil de multe ziare franceze, italiene şi germane[1358].

Procurorul general Vita Sandor din Cluj a extins denunțul împotriva întregului Comitet Executiv al Partidului Național Român. El cerea judecătorului de instrucție ca 22 de membri din cei 25 ai Comitetului

[1356] *Ibidem*.

[1357] Ioachim Lazăr, *Inculpaţi şi apărători hunedoreni în procesul Memorandului,* în „Ziridava", XVIII, 1993, p. 189-194.

[1358] Zenovie Pâclişanu, *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a românilor din Ardeal*, în „Revista Fundaţiilor Regale", an I, 5, 1934, p. 338.

Executiv, la care se mai adăuga protopopul Romul Crainic să fie interogați în modul „cel mai urgent… privitor la redactarea, imprimarea şi răspândirea aşa-zisului Memorandum românesc”[1359]. De acelaşi delict era acuzat şi Ioan Munteanu, funcționar de bancă şi proprietar, domiciliat în Hațeg care „după recunoaşterea sa, a distribuit cele douăzeci de exemplare din Memorandum, pe care le-a primit de la protopopul greco-ortodox Romul Crainic”[1360]. „În sfârşit – îşi motiva Vita Sandor actul de acuzare – îl acuz pe Romul Crainic, protopop de legea greco-ortodoxă, domiciliat în Dobra, care, după recunoaşterea sa, a predat mai departe, adică a distribuit câteva exemplare ale Memorandului primite de la Sibiu şi din ele a trimis lui Ioan Munteanu, domiciliat în Hațeg, 20 bucăți pentru distribuire mai departe”[1361].

Din interogatoriul lui Eugen Brote reiese că şi alți bărbați din județul Hunedoara erau destinați a primi exemplare din Memorandum, printre care sunt amintiți Silviu Moldovan, avocat în Orăştie, Augustin Nicoară, candidat de avocat din Deva, Avisalon Feier, medic în Brad şi Aurel Ciato, medicinist în Deva[1362]. În paralel cu instrucția procesului, autoritățile au întreprins o vastă acțiune pentru confiscarea exemplarelor difuzate.

Încă la 9 octombrie 1892, subprefectul județului Hunedoara comunicase procurorului general Vita Sandor „că şi numitul Ioan Muntean a Nesi, domiciliat în Hațeg, a primit prin poştă mai multe exemplare din imprimatul numit Memorandum şi deja le-a distribuit şi că un exemplar a fost văzut şi în posesia lui Samuil Aştilean, domiciliat în Galați (lângă Pui)[1363]. Prin judecătoria din Hațeg a fost recuperat un exemplar în limba română de la Ioan Munteanu şi înaintat Parchetului General din Cluj la 19 decembrie 1892[1364]. În urma denunțului subprefectului, la 13 decembrie 1892, procurorul propunea „interogarea lui Ioan Muntean asupra chestiunii: de la cine, în ce mod şi câte exemplare a primit din imprimatul numit Memorandum, din ale cui şi câte a distribuit şi câte mai posedă ?”[1365] Întrucât Ioan Munteanu a recunoscut că a primit exemplare din Memorandum „cuprinzând anumite plângeri româneşti”, judecătorul îi adresează întrebarea: de unde le-ai primit, de la cine, în ce mod şi în câte exemplare şi ce-ai făcut cu ele ? Ioan Munteanu a declarat că la „Conferința ținută în 20-21 ianuarie 1892 s-a hotărât ca plângerile românilor să fie înaintate Majestății Sale printr-o delegațiune şi că despre aceste plângeri să fie orientați şi alții prin presă”[1366]. Mai declara că „a primit 25 exemplare de la protopopul ortodox Romul Crainic din Dobra”[1367]. Exemplarele primite, având text românesc „le-am distribuit acelora despre care credeam că-i interesează chestiunile dezvoltate în broşură”[1368]. În ce priveşte numele persoanelor cărora le-a distribuit, Ioan Munteanu declara că şi-a „reținut un exemplar, dar că nu ştie cui a predat pe celelalte, afară de unul pe care l-a oferit lui Fabry Kalman, domiciliat în localitate”[1369]. Judecătorul nu-l crede şi conchide că Ioan Munteanu fiind originar din Hațeg şi cunoscând întreg ținutul nu primeşte declarația sa somându-l „din nou să numeşti pe respectivii”[1370]. Inculpatul îşi motivează declarația prin faptul că pe lângă Memorandum a primit şi Replica, în opt exemplare şi două-trei exemplare din broşura studenților români din Bucureşti, întitulată Memoriu, astfel că nu-şi poate da seama cui le-a dat[1371]. În acelaşi timp, procurorul dispunea ca exemplarele distribuite de Ioan Munteanu să fie sechestrate de la respectivii la care se vor găsi[1372]. Un alt exemplar a fost confiscat de la Samoil Aştilean, proprietar în Galați şi înaintat Parchetului din Cluj de către Judecătoria Regească de Ocol din Pui la 30 decembrie 1892[1373]. Protopopul din Dobra, Romul Crainic, este interogat în data de 19 iunie 1893. La întrebarea privind distribuirea către Ioan Munteanu a douăzeci de exemplare din Memorandum, Romul Crainic declara că răspunde numai

1359 *Procesul Memorandului românilor din Transilvania*, Acte şi date, Cluj, 1933, p. 52.
1360 *Ibidem*, p. 61.
1361 *Ibidem*.
1362 *Ibidem*, p. 77-78.
1363 *Ibidem*, p. 121.
1364 *Ibidem,* p. 108.
1365 *Ibidem*, p. 122.
1366 *Ibidem,* p. 183-184.
1367 *Ibidem.*
1368 *Ibidem*.
1369 *Ibidem*.
1370 *Ibidem*.
1371 *Ibidem.*
1372 *Ibidem*, p. 184.
1373 *Ibidem.*

dacă „audierea se va face în limba română”[1374]. Întrucât nici procesul verbal n-a fost redactat în limba română, Romul Crainic a refuzat „să-l semneze şi declara apel împotriva procedurii”[1375].

Din județul Hunedoara s-a stabilit participarea ca apărători ai inculpaților în proces a fraților Francisc şi Alexandru Hossu-Longin şi a lui Silviu Moldovan de la Orăştie. În conferința comună a inculpaților şi apărătorilor, din 24 ianuarie 1894, s-au stabilit apărătorii pentru cei inculpați. Avocații hunedoreni Francisc Hossu-Longin, Silviu Moldovan şi Alexandru Hossu-Longin urmau să apere în proces pe George Pop de Băseşti, Nicolae Roman şi Ioan Duma[1376]. Procesul memorandiştilor s-a desfăşurat la Cluj, între 7 şi 25 mai 1894. Ținuta tuturor inculpaților a fost exemplară. Preşedintele Partidului Național Român, Ioan Rațiu, făcea cunoscut întregii lumi semnificația procesului declarând că „ceea ce se discută aici este însăşi existența poporului român. Existența unui popor nu se discută, ci se afirmă. Nu ne rămâne decât să demonstrăm în fața lumii civilizate sistemul de opresiune care tinde să ne răpească ceea ce are un popor mai prețios: Limba şi naționalitatea. Iată de ce nu mai suntem aici acuzați, ci acuzatori”[1377]. Cu ocazia Procesului Memorandului românii hunedoreni, alături de întreaga suflare românească, îşi manifestă solidaritatea cu acuzații. Într-o scrisoare din Deva se spunea: „Poporul român, bărbați, femei, tineri, bătrâni, mici şi mari din opidul Deva, cu trup şi suflet declară că procesul memorandumului e procesul lor, judecându-se şi osândindu-se reprezentanții legitimi ai noştri judecați şi osândiți vom fi noi poporul”[1378].

Românii din localitățile Roşcani, Panc-Sălişte, Mihăeşti, Făgețel şi Stretea, la 20 aprilie 1894, îşi exprimau adeziunea la Memorandum declarând următoarele:

> „Poporul românesc din comunele unificate Roşcani-Mihăeşti, comitatul Hunedoara, în fața nemaipomenitelor porniri duşmăneşti şi ale prigonirilor nebunatice desprinse față de noi în mod atât de josnic de stăpânirea neomenoasă şi duşmănoasă vieții noastre româneşti, greu lovit prin cel mai nou şi temerar act de violență, face următoarele sărbătoreşti enunțiațiuni:
>
> Memorandul prezentat la supremul factor constituțional este vorba limpezită a inimilor noastre, este mărgăritarul politicii noastre.
>
> Procesul intentat fruntaşilor din comitetul nostru central al Partidului Național şi care este fixat pe 25 aprilie / 7 mai este a se primi şi privi de al nostru proces.
>
> Orice sentință sau verdict se va pronunța asupra capetelor acestor fruntaşi ai noştri este de a se privi ca aduse şi asupra noastră
>
> Facem responsabili guvernul țării pentru orice întâmplare ce ar urma din acest act de înaltă nepolitică a sa şi suntem prea plăcut îndemnați a declara că suntem rezoluți a aduce orice jertfă pentru ei şi a-i apăra până la cea din urmă picătură de sânge al nostru contra fărădelegilor ce ar izvorî printr-o nedreaptă sentință. Iar voi, luptați neînfricați, luptați-vă cu bărbăția cu care ne-ați ştiut stoarce până acum iubirea, respectul şi admirația noastră. Noi, poporul, numai peste trupurile noastre vom lăsa ca să fim despărțiți de voi. Izbânda cauzei noastre!”[1379].

Protestul a fost înaintat din însărcinarea poporului din comunele Roşcani, Panc-Sălişte, Mihăeşti, Făgețel şi Stretea, în număr de 2.000[1380]. La 30 aprilie, românii din Sânpetru declarau: „Falnici stegari ai românismului! Ca un foc luminos în noaptea furtunoasă a iernii, astfel v-ați ridicat voi, neînfricați luptători, în noaptea cea plină de suferință a vieții româneşti ca să ne-arătați calea mântuirii. Dar stăpânii întunericului, duşmanii libertății popoarelor au sărit ca să vă stingă puterea luminatoare, aruncându-vă în mucegaiul temnițelor. Prea târziu! Focul iubirii de neam s-a aprins şi arde cu flăcări nestinse în inimile

1374 *Ibidem*, p. 189.
1375 *Ibidem*.
1376 *Ibidem,* p. 268-269.
1377 I. Papp, *Procesul Memorandului românilor din Transilvania*, vol. II, Cluj, 1934, p. 304.
1378 *Pentru libertate şi unitate națională*. *Documente hunedorene,* p. 33.
1379 *Ibidem*.
1380 *Ibidem*.

milioanelor de români. Veți merge deci cu fruntea ridicată înaintea judecătorilor voştri, căci nu voi, ci prin voi întregul popor românesc va fi judecat. Cu voi suntem căci voi pentru noi suferiți”[1381].

Locuitorii din satul Teiu declarau: „Poporul românesc din comuna Teiu, comitatul Hunedoara, greu lovit prin duritățile stăpânirii, față de darea în judecată, vine a vă face următoarea declarație: Procesul intentat Memorandumului este procesul nostru; Facem responsabil guvernul țării pentru orice eventualitate ce s-ar ivi dintr-o nedreaptă sentință; Aderăm şi ne exprimăm deplina noastră încredere în lupta inaugurată de ei”[1382]. Alte proteste au fost înaintate comitetului Partidului Național Român de către locuitorii din Visca, Fintoag, Orăştie, Hărău, Şoimuş, Ohaba, Săcel, Baru Mare, Baru Mic şi Băița.

Merită să prezentăm protestul adresat de către comunitatea oraşului Brad, alcătuită din inteligență, meseriaşi şi țărani: „În momentul când stați pe banca acuzaților, inima noastră românească bate pentru voi. Din al nostru mandat ați lucrat, aderăm la voi şi nu vom înceta un moment a vă urma în bine şi în rău în lupta crâncenă pentru apărarea drepturilor poporului românesc. Cerul vă ajute şi rugăciunile noastre. Dreptatea să învingă. Ziua de 7 mai a. c. o vom ține în minte!”[1383].

Francisc Hossu-Longin se avântă cu mult curaj pe scena politică a luptelor pentru drepturile românilor din Transilvania. El scria amicului său, Nicolae Densuşianu, la 27 martie 1893, că „luptele politice aşa de tare ne-au rărit, şi puterile ce ne apasă, întru atâta ne-a năbuşit, încât cu greu ai putea începe o activitate mai roditoare”[1384].

Nicolae Densuşianu răspundea scrisorii apreciind în mod deosebit activitatea prietenului său pe tărâm politic. „Cuvintele măgulitoare – îi scria Francisc Hossu-Longin într-o altă scrisoare – ce mi le adresezi, deşi nu mă simt vrednic de ele îmi vor fi totdeauna o mângâiere, că apreciezi neînsemnatele mele lupte, ce le port cu cea mai curată inimă,… cea mai perfectă a mea mulțumire va fi dacă voi avea conştiința liniştită, că mi-am făcut datoria de român”[1385].

Francisc Hossu-Longin milita încă din anul 1896 pentru schimbarea tacticii partidului. În acest sens îi scrie lui Ioan Mihu cerându-i părerea. La 19 ianuarie 1896, Ioan Mihu îi răspundea din Vinerea scriindu-i următoarele: „Totodată îți comunic că meditând asupra lucrului, am aflat a rămânea în rezerva ce ne-am impus şi până acum, deoarece lipsesc condițiile recerute pentru o luptă activă zilnică. Până nu se vor schimba împrejurările, după a mea părere ar trebui să se urmeze o rezistență pasivă. Sub rezistență pasivă eu nu înțeleg aceea să nu facem nimic, ci o rezistență conscie şi cu demnitate care mereu să arate neîndestulirea noastră cu stările de astăzi şi aspirațiunile ce le avem”[1386].

În anul 1897, Ministerul de Interne maghiar a elaborat, sub redacția lui Huszar Antal, o amplă lucrare „Românii din Ungaria, întrebuințare confidențială” în care se propunea printre altele: dizolvarea Astrei şi deocamdată schimbarea numelui ei în Societatea literară şi culturală a românilor din Ungaria, desființarea despărțămintelor, desființarea bibliotecilor săteşti, controlul strict al întregii sale activități[1387].

Majoritatea elitei politice hunedorene, în frunte cu avocatul Ioan Mihu, nu vedea altă soluție decât reluarea activității parlamentare. Pentru noua politică activistă militează ziarul *Libertatea* din Orăştie. În anul 1903 intră în Parlamentul de la Budapesta tânărul avocat din Orăştie, dr. Aurel Vlad. La 10/23 ianuarie 1905, s-a întrunit Conferința Partidului Național Român la Sibiu, în cadrul căreia s-a ales un nou Comitet Executiv şi s-a hotărât reluarea politicii activiste.

Unul din cele mai importante evenimente care s-a petrecut în județul Hunedoara la sfârşitul secolului al XIX-lea, l-a constituit Adunarea generală a Astrei care a avut loc la Deva, în zilele de 27-28 august 1899. Cu acest prilej Francisc Hossu-Longin a rostit un emoționant cuvânt de deschidere: „Ce dulce, ce însuflețitor este momentul, când fiii şi fiicele aceluiaşi neam, încălziți de aceeaşi ardere, cuprinşi de aceleaşi gânduri, se întrunesc cu dor şi dragoste ca să deie mărturie de setea ce o au, pentru înaintarea în cultura lor proprie. Unde poate fi o serbare mai înălțătoare, decât când frații se întrec a se înrola sub mândrul steag al culturii lor naționale! Un popor deştept şi viguros de la natură, aşezat de mii de ani într-o țară atât de frumoasă, precum este scumpa noastră țară, are drept să însetoşeze de cultură. Drept aceea,

---

1381 *Ibidem*.

1382 *Ibidem*, p. 33-34.

1383 *Ibidem*.

1384 Biblioteca Academiei Române, *Arhiva Nicolae Densuşianu*, VIII, varia 1, nr. 256.

1385 *Ibidem*.

1386 Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, *Corespondenţa Hossu-Longin*, vol. VII, nr. 215.

1387 *Jocul periculos al falsificării istoriei*, Bucureşti, 1986, p. 122.

fiecare oricât de muncit şi de ar da de cele mai mari piedici, fiecare român are dreptul şi datoria să alerge cu însuflețire acolo unde s-a ridicat stindardul înaintării, stindardul luminării. Adunarea noastră nu este nici înfiorătoare, nici nimicitoare de vieți şi averi, ci ea ţinteşte de a dezarma cu lumină, a rivaliza cu producte spirituale şi a cuceri cu cuviința puterii sale intelectuale ! Oştirea noastră nu râvneşte la comoara nimănui şi ştie să prețuiască agoniseala oricărui neam. Oştirea noastră cinsteşte pe toți care luptă pe asemenea teren cu ea şi se bucură de orice progres ce se face pe vastul câmp al culturii. Oştirea noastră nu invidiază, nu duşmăneşte oştirile străine, dar adună şi apără cu bărbăție comorile ce le avem şi cele vom mai aduna în viitor. Sunt 30 de ani şi mai bine, de când oştirea noastră pe al cărei steag a scris cu litere de aur: «Asociațiunea pentru literatura română şi cultura poporului român», an de an străbate cu mândrie în mijlocul poporului român. Câtă lumină a revărsat, câtă bunătate a dus şi ce progres a făcut o ştie lumea şi țara şi o simte fiecare român. Acest steag l-am adus aici în mijlocul vostru iubiți frați şi iubite surori, toți apoi veniți să chibzuim cum să-l putem ridica tot mai sus, cum să-l asigurăm urmaşilor noştri şi mai cu temei şi cum să ne înşirăm la munca ce ne aşteaptă mai cu vrednicie”[1388]. Pentru a concerta cu prilejul adunării Astrei de la Deva a fost invitat artistul Ioan Damian care era solist la opera din Berlin. La 16 iulie acesta îi răspunde lui Francisc Hossu-Longin comunicându-i că va sosi la Deva cu 2-3 zile mai devreme pentru a putea face înainte de concert unele probe[1389].

În congregația comitatului Hunedoara, desfăşurată sub conducerea comitelui suprem Szent-Kereszti s-a cerut de la guvern aprobarea unui împrumut de 180.000 florini pentru sprijinirea şcolilor populare. Delegații români au înaintat un protest, în care se arăta că dacă „guvernul într-adevăr ar vrea să răspândească cultura în aceste părți, n-ar avea decât să dea numai jumătate din sumele cheltuite pe şcolile de stat şcolilor confesionale existente şi atunci acestea şi prin trânsele cultura ar ajunge la înflorire”[1390]. Protestul a fost semnat de Francisc Hossu-Longin, Alexandru Hossu-Longin, Ioan Şerban, Alexandru Moldovan (din Deva), Aurel Munteanu, Silviu Moldovan, Aurel Popovici-Barcianu, Laurian Barcianu, Petru Belei, Ioan Lăzăroiu (din Orăştie), Gavril Suciu (Haţeg) şi Vasile Damian (Brad)[1391].

Un moment de cumpănă în istoria românilor ardeleni l-a constituit adoptarea legii privind maghiarizarea numelor de localități. În congregațiunea de la Deva, din 2 decembrie 1897, frații Francisc şi Alexandru Hossu-Longin propun trimiterea unei reprezentanțe a comitatului Hunedoara pentru a cere ministerului de interne revocarea proiectului de lege[1392].

După moartea lui Ioan Rațiu, în anul 1902, se va schimba şi strategia şi tactica Partidului Național Român din Transilvania. Cel dintâi care intră în parlament a fost Aurel Vlad, ales, în 1903, deputat de Dobra. La 2 iunie 1904 are loc o întrunire la Arad a unei părți a membrilor Comitetului Partidului Național Român. S-a alcătuit o listă de „bărbați de încredere” spre întrebuințare când interesele partidului vor cere. Între aceştia figurează dr. Aurel Vlad, deputat Orăştie şi Francisc Hossu-Longin, avocat Deva[1393].

La conferința Partidului Național Român, din 10 ianuarie 1905, dr. Alexandru Vaida-Voevod raporta prezența următorilor delegați din cercurile electorale ale comitatului Hunedoara[1394]: dr. Victor Bontescu (Cercul electoral Dobra), dr. Gavril Suciu (Haţeg), Izidor Saturn (Haţeg), Vasile Damian (Baia de Criş), dr. Ioan Papp (Baia de Criş), dr. Aurel Vlad (Orăştie), Dr. Ioan Margita (Orăştie), dr. Augustin Strățariu (Deva), dr. George Dubleş (Hunedoara) şi Vasile C. Osvadă (Hunedoara). La discutarea raportului prezentat de comitet şi pentru compunerea proiectului de concluzii ale conferinței, dr. Aurel Vlad a propus alegerea unei comisii de 40 membri în care să fie incluşi şi 5 delegați hunedoreni: Vasile Damian, dr. Gavril Suciu, dr. Victor Bontescu, dr. Iustin Pop şi dr. Aurel Vlad[1395]. În adunarea de la Sibiu, din 10 ianuarie 1905, cei 97 delegați ai cercurilor electorale au hotărât reluarea activismului ca politică oficială a Partidului Național Român.

1388 Secţia Judeţeană Sibiu a Arhivelor Naţionale (în continuare SJSAN), *fond ASTRA*, doc. 738/1899, f. 5-6.
1389 Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” Cluj-Napoca, *Corespondenţa Hossu-Longin*, vol. II, nr. 42.
1390 *Revista Orăștiei*, an III, nr. 4 din 18/30 ianuarie 1897, p. 13,
1391 *Ibidem*.
1392 Rodica Andruș, *Revista Orăștiei și lupta națională a românilor ardeleni*, în „Sargetia”, XXVII/2, 1997-1998, p. 125-141.
1393 *Apulum,* XIII, p. 466.
1394 *Ibidem*, p. 470.
1395 *Ibidem*, p. 471.

În anul 1909 se produce o nouă înscenare judiciară şi anume procesul intentat de către autoritățile maghiare Anei Vlad de la Orăştie, soția deputatului Aurel Vlad, care împreună cu mama acestuia ceruseră ca examenele elevilor de la şcolile primare, siliți să învețe ungureşte, să se susțină în limba română[1396]. Ele mai erau acuzate că au protestat împotriva măsurilor autorităților de a transforma şcolile confesionale româneşti din unele comune în şcoli comunale ungureşti. Pentru această atitudine patriotică, Ana Vlad a fost condamnată la o lună închisoare şi 300 coroane amendă[1397].

Foto 259 – Alegerea lui Vasile Damian ca deputat (Baia de Criş, ianuarie 1905)

În conformitate cu orientările stabilite de Partidul Național Român, la Orăştie are loc, în luna iunie 1911, o mare adunare populară de protest împotriva hărțuirii de către autoritățile maghiare a fruntaşilor mişcării naționale româneşti, a organelor sale de presă, a întregii politici de discriminare şi asuprire națională. În discursurile oratorilor „se reînnoiesc cererile privitoare la votul universal şi la egala îndreptățire a românilor, cetățeni ai patriei ungare”[1398].

La adunarea de la Haţeg au luat cuvântul un număr important de fruntaşi ai națiunii române, printre care amintim numele lui Theodor Mihali şi al protopopului ortodox al Zarandului, Vasile Damian. În cuvântul său, protopopul Damian a spus: „Fraților, la iubitul glas al aleşilor voştri, am venit în aceste părți frumoase ale țării numite Țara Haţegului, am venit în acest pământ scump nouă tuturor, pentru că aici este leagănul poporului românesc. Am venit în aceste locuri care ne vorbesc de măreția şi vitejia străbunilor noştri şi pe care voi le locuiți, ca să vedem şi împreună să sfătuim în aceste zile de grea încercare pentru soarta noastră ca cetățeni şi ca români”[1399]. Referindu-se la drepturile românilor în calitatea lor de cetățeni, protopopul Vasile Damian a spus că „într-o țară numită țară de drept constituțional, în loc să ne bucurăm de libertățile de care într-o asemenea țară de drept trebuie să se bucure cetățenii şi poporul, iată că în loc ca aceste drepturi să se lărgească, ele tot mai mult se strâng; în loc ca mulțimea să stăpânească, cei puțini stăpânesc asupra mulțimii, aceia țin puterea în mână şi ei nu au simț de dreptate şi nu urmăresc ca să lucreze pentru dezvoltarea drepturilor şi libertăților cetățeneşti”[1400]. „Vedem – continua protopopul Damian – că de sus şi până jos constituționalismul în țara aceasta e numai o poreclă, o simplă mască şi ca cetățeni această stare noi nu o putem mai mult suferi şi e lipsă ca să se schimbe odată rânduiala aceasta şi să se dea cetățenilor şi popoarelor drepturile ce li se cuvin şi aceasta numai şi numai prin schimbarea dreptului de alegere, prin reforma electorală se poate ajunge”[1401]. Referindu-se la politica de deznaționalizare promovată de guvernele de la Budapesta, protopopul Damian spunea că „toate săgețile

[1396] C. Gh. Marinescu, *Epopeea Marii Uniri*, Galaţi, 1993, p. 183.
[1397] *Ibidem*.
[1398] *Ibidem*, p. 188.
[1399] *Gazeta Transilvaniei*, an LXXIV, nr. 175, 11/24 august 1911, p. 3.
[1400] *Ibidem*.
[1401] *Ibidem*.

sunt îndreptate ca limba aceasta să amuțească, să piară, dar să piară şi poporul românesc"[1402]. Vasile Damian propunea că pentru a zădărnici acele lovituri de moarte ce sunt îndreptate împotriva noastră ca neam „să ținem la limba noastră dulce şi frumoasă. Dacă ne vor împiedica ca prin şcoli să o facem, o facem noi în societate şi dacă şi aici ar veni să ne pună piedici ca şi celor dintâi buni creştini, în crăpăturile munților şi stâncilor pe care le vom despica şi vom ridica altar limbii noastre"[1403].

Un proces politic răsunător este intentat în octombrie 1911, la Deva, unui grup de intelectuali români alcătuit din avocații Iustin Pop, Eugen Pop, Eugen Tătar şi Petru Groza, pentru motivul că la sfințirea şcolii din Sântandreş (Sântandrei, n.n.) au îndemnat publicul şi au interpretat împreună cu acesta cântecul patriotic *Deşteaptă-te române*[1404].

La 22 martie 1912, preotul dr. Nicolae Brânzeu din Vulcan se adresa Comitetului Central al Astrei pentru înființarea unui despărțământ în Valea Jiului. Nicolae Brânzeu solicita aceasta „pentru mântuirea poporului român din Valea Jiului, aflător pe cale de pieire"[1405]. Comitetul Central al Astrei discuta solicitarea preotului din Vulcan, în şedința din 27 aprilie 1912 şi îl încredințează cu „înființarea acestui despărțământ, dacă Comitetul cercual al Despărțământului va crede că înființarea lui este posibilă şi necesară"[1406].

Foto 260 – Ana Vlad, militantă pentru drepturile românilor

Foto 261 – Dr. Aurel Vlad (1873-1953)

Foto 262 – Dr. Ioan Mihu (1854-1927)

În condițiile febrilei confruntări internaționale legate mai ales de poziția României într-o viitoare conflagrație europeană, mişcarea națională din Transilvania nu putea să rămână indiferentă, speranța eliberării naționale se punea într-o acțiune militară anti-austro-ungară a României. În acest sens, ziarul *Românul* din Arad a publicat, în octombrie 1913, o convorbire purtată de unul din redactorii săi cu Nicolae Iorga în legătură cu atitudinea României față de grupările militare, alianțele statelor rivale din Europa.

La întrebarea: „Sunteți pentru o politică de prietenie față de Austria sau de duşmănie?", răspunsul savantului este deosebit de semnificativ: „Nu avem motiv să provocăm Austro-Ungaria, nici s-o sprijinim. Noi nu ne-am menținut prin protecția ei şi nici nu vom pieri fără această protecție. Ajută-te singur, atunci te vor ajuta şi aliații tăi, aceasta este linia de orientare pe care trebuie s-o urmărim"[1407].

Oficialitățile ungare sub presiunea Curții de la Viena acceptă calea tratativelor cu exponenții națiunii române din Transilvania în speranța satisfacerii formale a cererilor guvernului de la Bucureşti şi a consolidării pe această cale a relațiilor României cu Tripla Alianță, tratative care au eşuat din cauza poziției inflexibile a guvernanților de la Budapesta.

În anul 1915 autoritățile maghiare erau îngrozite că la Bucureşti „Goga, Lucaciu şi alții care au plecat, sub conducerea lui Goga, desfăşoară o propagandă nemaipomenită. La noi, de fapt, întreaga

1402 *Ibidem*.
1403 *Ibidem*.
1404 C. Gh. Marinescu, *op. cit.,* p. 193.
1405 *Pentru libertate şi unitate națională*, p. 315-316.
1406 *Ibidem*, p. 316.
1407 C. Gh. Marinescu, *op. cit.*, p. 200-201.

pregătire revoluționară există deja. Pamflete, instigări şi altele. Toți stau pregătiți şi aşteaptă doar ca Războiul cu România să înceapă şi atunci se vor revărsa peste întreaga țară ca să determine poporul la răscoală”[1408]. Instrucțiuni ale autorităților din România indicau personalitățile româneşti din Transilvania, cărora armata română în cazul intrării ei în Transilvania le putea cere sprijinul, fiind oameni de încredere. Din comitatul Hunedoara: la Haţeg, protopopul Popescu, la Orăştie, protopopul Domşa, la Petroşani, preoții Sebastian Stanca şi Duma, la Vulcan, protopopul Rusan, la Petrila, protopopul Ioan Suciu, la Câmpul lui Neag, preotul Berinde, la Livezeni, preotul Ioanovici, la Bouțar, preotul Raca, la Batiz preotul, Sinca Petru, la Ghelari, preotul V. Păcurariu, la Simeria, preotul Manase Iar, la Brad, protopopul Damian, la Băița, protopopul Drăgan, la Săcărâmb, protopopul Piso, la Ilia, protopopul local[1409]. Toate personalitățile înşirate mai sus au manifestat, în timpul evenimentelor din anii 1914-1918, un ataşament total pentru realizarea idealurilor naționale, desfăşurând o bogată şi rodnică activitate, dovedindu-se adevărații conducători ai protopopiatelor şi ai credincioşilor din parohiile respective.

[1408] *Pentru libertate şi unitate naţională*, p. 338-342.

[1409] Nicolae Bălan, *Înainte şi în zilele Unirii din 1 Decembrie 1918*, în „Mitropolia Ardealului”, an XXXIII, nr. 6 noiembrie-decembrie 1988, p. 31.

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎN PERIOADA 1914-1918

OPERAȚIUNILE MILITARE DESFĂŞURATE PE TERITORIUL JUDEȚULUI HUNEDOARA ÎN ANII PRIMULUI RĂZBOI MONDIAL ŞI IMPACTUL LOR ASUPRA POPULAȚIEI

În vara anului 1914, după ce arhiducele Francisc Ferdinand, moştenitorul tronului habsburgic, a fost ucis la Sarajevo, împreună cu soția, de către studentul sârb Gavriil Principo, a izbucnit războiul mondial. Primul Război Mondial a început la 29 iulie 1914 şi a durat patru ani şi jumătate, angrenând 33 de state cu o populație de peste un miliard de locuitori. La sfârşitul războiului bilanțul era catastrofal: aproape 10 milioane de morți şi 20 de milioane de răniți şi mutilați, pagubele materiale fiind evaluate la peste 278 de miliarde de dolari[1410].

Decizia României de a pregăti intrarea sa în război alături de Antanta, pentru eliberarea Transilvaniei, Bucovinei şi Banatului a primit o primă recunoaştere internațională prin notele schimbate la 18 septembrie/1 octombrie 1914, între ministrul României la Petersburg, C. Diamandi şi ministrul de externe rus, S. Sazonov[1411].

Cu toate încercările diplomatice şi ale oamenilor politici maghiari de a atrage pe români în tabăra Puterilor Centrale, cele două națiuni rămâneau în tabere diferite. „Nu cu intimidări, nici cu trufie, nici cu concesiuni ridicole se puteau cumpăra sufletele unei națiuni, atâta vreme asuprită, în momentul când bubuitul tunului zdruncina temelia tuturor vechilor şi nedreptelor întocmiri"[1412]. Prin tratatul de alianță, semnat la 4/17 august 1916, între România şi puterile Antantei, România se obliga să atace Austro-Ungaria iar Puterile aliate garantau integritatea teritorială a Regatului român recunoscându-i totodată dreptul să-şi alipească, la sfârşitul războiului, toate ținuturile locuite de români din cuprinsul Monarhiei Austro-Ungare şi făgăduind să nu încheie pace separată, nici pace generală decât împreună şi în acelaşi timp.

Imediat după izbucnirea războiului guvernul Tisza, pe baza legii excepționale din 1912, a luat, încă din luna iulie, măsuri care suprimau parțial sau chiar integral drepturile cetăţeneşti fundamentale: libertatea presei şi a întrunirilor. Viața economică a fost militarizată, iar mişcările naționale şi revoluționare, reprimate cu severitate, cei ce s-ar abate de la „datoriile lor de cetăţeni credincioşi statului, fiind amenințați cu măsuri represive"[1413]. Procesele au fost scoase din competența tribunalelor civile şi trecute curților marțiale. Chiar şi congresele bisericeşti trebuiau să se țină în prezența comisarilor. Floarea tineretului român era trimisă pe front. Dar şi la recrutarea tinerilor pentru război se făcea deosebire între cei maghiari şi cei ai naționalităților.

Războiul a fost salutat cu mare entuziasm de către maghiarii, secuii şi saşii din Transilvania. Un memoriu manuscris al vicarului greco-catolic al Hațegului, Teofil Crişan, ne redă atmosfera din oraşul Hațeg în primele zile după izbucnirea războiului: „În oraşul Hațeg războiul a fost început prin o manifestație ostilă contra Antantei, prin conduct cu torțe şi luminație pe întreg oraşul, se înțelege că această manifestație au făcut-o numai maghiarii, spărgând ferestrele şi vitrinele care nu erau luminate"[1414].

„După câteva zile, le-au trecut iluziile şi țara s-a umplut de veştile triste ale pierderilor înfricoşate. Fiecare îşi deplângea pe tata, fiu sau prieten, căzut ori rănit, ori chiar la vestea noilor şi noilor chemări la arme. În luna noiembrie era aşa de mare numărul celor răniți, încât au ajuns şi la Hațeg. Aici s-a deschis un spital pentru 80 de răniți, partea cea mai mare români, care erau aşezați în sălile şcolii primare, fiind îngrijiți de damele din Hațeg, române, maghiare şi germane, iar de Crăciun li s-a făcut un pom frumos, unde din partea vicarului li s-a ținut o cuvântare mângâietoare, apoi au urmat darurile pentru toți

---

1410 Victor Atanasiu, Atanasie Iordache, Mircea Iosa, Ioan M. Oprea, Paul Oprescu, *România în primul război mondial*, Bucureşti, 1978, p. 18.

1411 Constantin Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, Ediţia a II-a, vol. I, Bucureşti, f.a., p. 146.

1412 *Ibidem.*

1413 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român,* vol. II, Bucureşti, 1983, p. 343.

1414 SJHAN, *Vicariatul greco-catolic Haţeg,* dosar 2/1922, f. 22-25.

răniții"[1415]. În oraşul Hunedoara fruntaşii românilor în frunte cu Gheorghe Dubleşiu au fost arestați şi concentrați la Hațeg pentru a fi deportați în interiorul Ungariei. „În anul 1916, din prilejul intrării României în război alături de Entente (Antanta), mai mulți fruntaşi ai vieții române din loc au fost escortați de jandarmi la Hațeg spre a fi internați, adică domnii: dr. Gheorghe Dubleşiu, Nicolae Macrea, director de bancă, Petru Nicoară, funcționar, Constantin Dima, funcționar de bancă, Valeriu Bejan, director de bancă, Teofil Tulea, prim notar orăşenesc, Simion Chirca proprietar şi Victor Ungur, preot"[1416].

Foto 263 – Cazarma militarilor, astăzi Colegiul Naţional Sportiv „Cetate" din Deva

Foto 264 – Militari răniţi în Spitalul militar din Deva

În urma intervenției prefectului, Ladislau Mara, au fost lăsați în ziua următoare acasă[1417]. Printre cei mai aprigi şi principali susținători ai vieții şi sentimentului românesc din oraşul Hunedoara s-au remarcat, dr. Gheorghe Dubleşiu, învățătorul Andrei Ludu, Nicolae Macrea şi Vasile Osvadă[1418].

Pentru a determina participarea „entuziastă" a românilor din provinciile imperiului Austro-Ungar la război alături de celelalte naționalități, li s-a permis, cu ocazia mobilizării, să poarte drapelul tricolor, să cânte „Deşteaptă-te, române!" şi alte cântece patriotice româneşti. Cei mai mulți dintre combatanții români din județul Hunedoara au fost trimişi pe fronturile din Galiția şi Italia, unde au luptat eroic fără a fi laşi, aşa cum lăsau să se întrevadă unele documente oficiale, dovadă fiind numeroasele ordine şi decorații dobândite de ostaşii şi ofițerii români.

În ianuarie 1915 se aducea la cunoştința autorităților centrale că „în cazul unei invazii româneşti, trebuie să ținem cont, în modul cel mai serios, nu numai de o răscoală a populației, ci chiar şi de ofițerii şi soldații români din armată, care dacă vor putea, se vor întoarce împotriva noastră. În rândul populației, cu deosebire a intelectualității acesteia, trăieşte puternic dorința pentru o Românie Mare şi dacă invazia se va întâmpla, fiecare român, fără excepție, ar intra în serviciul acestui ideal"[1419].

La întrebarea referitoare la existența unei organizații în scopul unei eventuale răscoale româneşti, se răspunde: „Organizația există, deşi aceasta nu este cunoscută, dar eficacitatea ei am văzut-o şi o vedem, foarte des, în fiecare zi. Fiecare intelectual român, fără excepție, este cuprins într-o organizație"[1420]. În concluzie se arăta că „în eventualitatea unei invazii, nu s-ar putea acorda încredere decât, exclusiv, trupelor maghiare sau germane. Dacă aceste trupe n-ar fi suficiente, ar trebui să se facă apel, prin schimb de trupă, la puterea armată a Germaniei. Ar trebui ca, din primul moment serios, elementele intelectuale ale populației să fie puse sub pază"[1421].

În urma acordului încheiat cu Puterile Antantei „în noaptea de 14/27-15/28 august 1916 trupele noastre au atacat frontiera austro-ungară"[1422]. Acțiunea a prilejuit emiterea primului comunicat oficial al Marelui Cartier General Român prin care se relata evenimentul epocal al trecerii Carpaților. Intrarea

1415 *Ibidem.*
1416 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 75-76.
1417 *Ibidem*.
1418 *Ibidem*.
1419 *1918. Bihorul în epopeea Unirii*, Oradea 1978, p. 18-19.
1420 *Ibidem*, p. 19.
1421 *Ibidem*.
1422 Constantin Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, vol. I, 1925, p. 25.

României în război alături de puterile Antantei a fost percepută în mod diferit de către populația Țării Hațegului. Evenimentul este descris de către vicarul Hațegului, Teofil Crișan: „În parohia Hațeg, ziua de Sf. Maria Mare era să fie mare târg de țară, cel mai însemnat din anul întreg, dar în loc de zgomotul de târg, care peste noapte a fost contrabalansat, era o zi de deprimare la guvernanții maghiari, pe când românii săltară în inima lor, şi dau laudă lui D-zeu, că a sosit şi ora aceasta de care ne legam tot viitorul nostru şi toți făcându-şi Sf. Cruce, cu ochii înălțați către cer ziceau «Doamne ajută»”[1423]. „Clipele de bucurie sufletească curând s-au prefăcut în lacrămi amare, deoarece Hațegul fiind aproape de granița dinspre miazăzi, cu pasul Vulcan şi defileul Surduc, deja a 2-a zi se auzea sunetul tunurilor, intrată fiind armata română în Petroşani şi pe întreaga Vale a Jiului”[1424].

Acțiunile militare ale armatei române s-au derulat cu rapiditate. Trupele de acoperire alcătuite din regimentele de gorjeni 18 şi 58 au ocupat Petroşanii formând Divizia a 11-a ce înaintează şi ocupă o poziție defensivă pe defileul Merişor. La 7 septembrie 1916, trupele acestei divizii ocupau defileul Merişor, sprijinindu-se pe înălțimile vecine, dealul Bran, la sud şi dealul Băloi, la nord[1425]. Inamicul opunea, la început, trupele brigăzii 144 austro-ungară, alcătuită din 6 batalioane de infanterie, 4 escadroane de husari, patru baterii de artilerie, la care se mai adăugau 3 batalioane de mineri militarizați de la minele din Petroşani şi Lupeni sub conducerea inginerilor lor.

Marele Cartier Român a decis ca divizia 11-a să ocupe o poziție defensivă la nord de Hațeg. Dar generalul Culcer, comandantul armatei I, socotea această poziție prea înaintată şi riscantă, pentru că lăsa în spate defileul Hațeg – Caransebeş. După încercarea nereuşită, din 8 septembrie, de-a scoate pe români din această poziție, în ajutorul trupelor austro-ungare au fost aduse unități germane. O fotografie inedită surprinde sosirea trupelor germane în Zarand, defilând prin oraşul Brad.

Foto 265 – Trecerea, prin Brad, a trupelor germane spre frontul din Valea Jiului, 8 sept. 1916

Foto 266 – Tren cu trupe maghiare în retragere, 1918

În vederea contraofensivei proiectate, în zona Hațegului s-a format un grup constituit, în afară de brigada 144-a austro-ungară, din încă şase batalioane din divizia 187 şi trei batalioane din Corpul alpin bavarez, în total 18 batalioane. O puternică artilerie, cuprinzând tunuri grele şi tunuri de munte, o escadrilă de avioane de bombardament şi automobile blindate înzestrau aceste trupe[1426]. Bătălia de la Merişor a început în ziua de 14 septembrie, printr-un violent bombardament de artilerie grea. După bombardamentul de artilerie a urmat atacul infanteriei. Atacul s-a dat asupra pozițiilor principale de pe dealurile Bran şi Băloi care domină defileul. Atacul inamic a fost respins de către regimentele 18 şi 26 române.

Luptele de pe dealul Bran au fost deosebit de violente şi au pricinuit pierderi grele în ambele tabere. Românii au izbutit nu numai să respingă inamicul, dar printr-un contraatac dat de trupele de la aripa stângă, au reuşit chiar să respingă pe germani până dincolo de Baru Mare[1427]. În a treia zi a bătăliei de la Merişor,

[1423] SJHAN, *Vicariatul greco-catolic Haţeg*, dosar 22/1922, f. 22-25.
[1424] *Ibidem.*
[1425] Constantin Kiriţescu, *Istoria războiului pentru întregirea României*, I, p. 239.
[1426] *Ibidem.*
[1427] *Ibidem,* p. 232.

după un bombardament foarte violent, dat cu tunurile de toate calibrele, inamicul, punând în linia de luptă toate trupele sale, a reuşit să rupă frontul român, în sudul defileului, între dealurile Bran şi Angros[1428].

Spre a proteja Petroşanii şi intrarea în Valea Jiului, trupele române se retrag şi ocupă poziţii în dreapta şi stânga liniei ferate, pe dealul Fata şi la Cetatea Bolii. Acum frontul era aproape paralel cu vechea frontieră, acoperind Petroşanii şi se sprijinea pe înălţimile de la Tulişa şi Oboroca în Valea Jiului de est. Trupele inamicului continuă ofensiva pe două direcţii: una de front, de la Băniţa înspre Petroşani, de-a lungul şoselei şi a căii ferate; a doua, în flancul poziţiei române principale, cu direcţia nord-sud, cu faţa înspre Lupeni şi spre linia Jiului Românesc.

Trupele alpine germane au reuşit o mişcare de învăluire a flancului român, pe la muntele Tulişa. Pentru a evita încercuirea ce-l ameninţa, comandantul român a dat ordin de evacuare a Petroşanilor şi de retragere spre vechile poziţii de la graniţă. La 20 septembrie trupele inamice intrau în Petroşani. După 9 zile de lupte continue şi sângeroase, bătăliile de la Merişor şi Petroşani au luat sfârşit. În urma unor crâncene încleştări cu inamicul, trupele române sunt respinse pe vechea frontieră unde s-au purtat lupte sângeroase, la baionetă. Apoi frontul s-a stabilizat, timp de aproape o lună de zile, aici nu s-au mai desfăşurat acţiuni importante, atenţia combatanţilor fiind concentrată pe alte sectoare ale frontului. Bătăliile de la Merişor şi Petroşani, deşi pierdute, au scos în evidenţă calităţile soldatului român. „Românii s-au arătat adversari curajoşi şi dârzi, care ştiu să se folosească de cel mai mic avantaj pe care-l oferă terenul accidentat şi prăpăstios al munţilor”[1429], scria K. Rossner.

Foto 267 – Corpul ofiţeresc al Regimentului 64 Orăştie

Foto 268 – Ofiţeri ai Regimentului Horia, Brad 1918

În timpul operaţiunilor militare cât şi după încetarea lor, locuitorii din Valea Jiului au pierdut tot avutul lor şi cei mai mulţi au fost închişi în diferite închisori din Ungaria. Iată persecuţiile la care a fost supus Matias Puscanci, din Petroşani, care a declarat: „M-au luat jandarmii ungureşti din locuinţa mea şi m-au escortat la Petroşani la jandarmerie unde am stat 4 zile, iar de aici m-au escortat la Oradea Mare unde am fost deţinut trei săptămâni, iar de aici am fost escortat la Cluj şi aici am fost ţinut în arest preventiv până în decembrie 22 când a avut loc pertractarea finală şi am fost judecat la 5 ani temniţă grea. Am fost bătut şi chinuit în mod nemaipomenit de barbar şi am suferit foame şi frig pentru că am strigat să trăiască România şi am arătat drumurile pe unde să apuce armata română şi am arătat poziţiile armatei austro-ungare”[1430].

Unor tratamente asemănătoare au fost supuşi şi locuitorii Crăciun Şercău (Petrila)[1431], Ion Negoi (Petroşani-Dâlja)[1432], Petru Ioan l. Diju (Petroşani-Dâlja)[1433], Iordan Popa (Petrila)[1434], Ioan Popa l. Ioan

1428 *Ibidem.*
1429 *Ibidem*, p. 234.
1430 SJHAN, *Primăria oraşului Petroşani*, dosar 9/1919, nenumerotat.
1431 *Ibidem.*
1432 *Ibidem.*
1433 *Ibidem.*
1434 *Ibidem.*

(Cimpa-Petrila)[1435], Vasilie Joldiş (Cimpa-Petrila)[1436], Ioan Badiu (Petroşani)[1437], George Brici (Cimpa-Petrila) [1438], Zasloți Vasilie Nistor (Cimpa-Petrila)[1439]. Ioan Negoi prezenta calvarul prin care a trecut, scriind: „Am fost denunțat că eu aş fi arătat armatei române drumurile şi pozițiile armatei austro-ungare, de aici, m-au dus la Cluj, unde am stat 5 luni în închisoare, prezentându-mă, în 17 mai 1917, am fost eliberat fără nici o pertractare. În decursul deținerii în puşcărie în contra mea mi s-au făcut următoarele pagube, în vase de casă, 400 cor., veşminte, 3 cojoace în preț de 600 cor., 2 buți de brânză de casă, 1 puşcă cu două țevi, total 5.400 coroane”[1440].

Intrarea armatei române în sudul Țării Haţegului a impus sacrificii grele pentru populația județului Hunedoara. În Țara Haţegului, autoritățile austro-ungare au ordonat evacuarea populației, în special a bărbaților pentru a nu colabora cu frații lor de peste munți. Vicarul greco-catolic Teofil Crişan ne descrie măsura oficialităților maghiare: „S-au luat dispoziții ca parohia Haţeg şi întreaga vale a Hațegului să fie evacuată de populație începând de la 15 ani până la 55 ani, toți bărbații au fost adunați de jandarmi şi ostaşi şi întornați în Haţeg, apoi îmbarcați în vagoane de marfă şi duşi cu toții, preoți, docenți şi intelectualii la Neysiden (Neiziden), lângă lacul Fertö şi internați în un loc cu confugii şi prizonierii sârbi. Aici au fost expuşi unui tratament foarte aspru şi neuman, fiind siliți a dormi pe scânduri, a mânca din bucatele acelea rău pregătite, iar ca dejun se servea o supă de urzici, nefiindu-i nimănui iertat, nici pe banii proprii, a-şi aduce ceva de afară”[1441].

„După o suferință de 5 săptămâni au fost scoşi şi duşi la Sopron, unde au fost declarați liberi, dar nu ne era permis a părăsi oraşul. Aşa am petrecut şi aici 3 săptămâni, apoi ni s-a permis să ne întoarcem acasă unde am ajuns pe la finea lui octombrie, numărul celor internați fiind de peste 3.000 bărbați”. În Haţeg erau cantonați soldații germani care respinseseră armata română din Petroşani până către Târgu Jiu[1442].

Ținutul Hațegului fiind declarat zonă de război a permis numeroase abuzuri din partea trupelor austro-ungare şi germane. Armata germană, pe timpul petrecut în Haţeg şi jur, „s-a purtat foarte rău cu locuitorii, le-a furat şi luat toate alimentele. Din unele case, unde n-a fost nimeni, fiind refugiați proprietarii, le-au descuiat cu chei false, au oprit autocamioanele şi au dus toate mobilele. Aşa au pățit-o foarte mulți, apoi fân, paie, tot au dus cu ei, se înțelege fără nici o plată”[1443].

Operațiunile militare din zona localităților Baru Mare, Merişor şi Petroşani au provocat mari distrugeri materiale, între care amintim casele parohiale din Petros şi Baru Mare, precum şi unele clădiri ale Fabricii de produse refractare din Baru Mare[1444]. Serioase distrugeri materiale şi pagube în animale şi cereale, sustrageri din bunurile casnice au suferit locuitorii din zona situată în apropierea liniei frontului, în primul rând intelectualii comunităților, preoții, învățătorii, precum şi gospodarii de frunte.

Numai în actuala comună Baru s-au produs pagube importante: Biserica din Petros (3.912 coroane), Biserica şi Casa Parohială din Baru Mare (11.000 coroane), Biserica din Livadia de Câmp (1.011 coroane), Biserica din Baru Mic (150 coroane), Biserica din Valea Lupului (400 coroane), Casa parohială din Livadia de Câmp (936 coroane), Şcoala din Petros (387 coroane), Şcoala din Valea Lupului (2.000 coroane)[1445]. Dintre particulari cea mai mare pierdere a suferit-o preotul Ioan Bora din Petros (31.460 coroane), urmat de preotul Nicolae Gârbea din Baru Mare (10.975 coroane), cantorul Rusu Traian din Baru Mare (10.000 coroane) şi învățătorul Atanasie Botezan din Petros (346 coroane)[1446].

Locuitorul Enesc Dan din Livezeni reclama o pagubă în valoare de 16.300 lei. „Nu am primit niciodată nimica”[1447], spunea el mai târziu. Preotului Petru Popesc din Paroş-Peştera i-au luat 2 boi şi 1

1435 *Ibidem.*
1436 *Ibidem.*
1437 *Ibidem*
1438 *Ibidem.*
1439 *Ibidem.*
1440 *Ibidem.*
1441 *Idem, Vicariatul greco-catolic Haţeg*, dosar 2/1922, f. 22-25.
1442 *Ibidem*.
1443 *Ibidem.*
1444 Ioachim Lazăr, Ion Pilu Tămaş, *Monografia comunei Baru Mare*, Deva, 2003, p. 50-51.
1445 *Ibidem*.
1446 *Ibidem.*
1447 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 102/1931, f. 25.

car în valoare de 10.000 coroane. Fiind dus la transportarea de muniții, boii şi carul i s-au reținut[1448]. Lui Nicolae Stoicuția, din aceeaşi localitate, i-au confiscat 2 boi şi 1 car în valoare de 12.000 coroane[1449]. Tot din Paroş-Peştera au mai suferit pagube Mihai Ungur (2 boi şi 1 car, în valoare de 16.000 coroane), Mihai Oneasa (2 boi în valoare de 5.000 coroane), Ianeş Todoran (1 porc de 1.200 coroane)[1450].

Mari pagube materiale au suferit locuitorii din satul Nucşoara. Lui Dan Avrămesc l. Ioan i-au fost confiscate importante cantități de grâu, paie şi fân, precum şi un frâu din curele în valoare totală de 480 coroane[1451]. Ioan Avramesc Grasu, din acelaşi sat, a fost păgubit de o importantă cantitate de fân şi otavă în valoare de 1.450 coroane[1452]. Din acelaşi sat au mai suferit pagube în animale, alimente, furaje şi utilaje agricole: George Moş Crețu (fân şi paie - 320 coroane), Nicolae Moş l. Vasilie (fân - 600 coroane), Iancu Ceontea (fân - 900 coroane), Petru Avramesc l. Dan (bucate şi fân - 740 coroane), Dănilă Federi (secară, fasole, fân şi 1 porc - 3.680 coroane), Ioan Hertey Vintilă (1 porc - 1.400 coroane)[1453], Mihăilă Avramesc (alimente, 1 porc gras şi 1 oaie - 2.025), Gheorghe Dagi (1 cal, 2 boi şi o căruță - 17.500 coroane)[1454].

N-a scăpat de jaful armatelor germane şi austro-ungare nici preotul greco-catolic din Nucşoara, Ioachim Cerbicean senior, căruia i-au rechiziționat 1 cal cu frâul şi şaua în valoare totală de 5.350 coroane[1455]. La Şcoala confesională din Nucşoara s-au încartiruit trupe care au distrus şi au nimicit recuzitele, mobilierul şi biblioteca şcolară provocând o pagubă de 1.300 coroane[1456]. Pagube importante au suferit localitățile din Valea Jiului care au constituit teatrul unor operațiuni militare din toamna anului 1916.

În oraşul Lupeni valoarea acestor pagube de război s-a ridicat la suma de 2.560.000 lei[1457]. Localitatea Iscroni raporta şi ea o pagubă de 200.000 lei[1458]. Pagubele raportate de către Primăria comunei Livezeni sunt de 1.240.000 lei, conform adresei înaintate de notarul din Livezeni, la 4 martie 1922, către Pretura din Petroşani[1459]. Populația zonei, atât în timpul operațiunilor militare, cât şi către sfârşitul războiului, datorită faptului că se afla la granița cu România, a fost supusă unor numeroase arestări şi deportări.

Cele mai numeroase arestări şi deportări au avut loc în localitățile care au fost în contact direct cu armata română pătrunsă în Valea Jiului şi sudul Țării Haţegului până în zona localității Baru Mare. Motivele arestărilor şi maltratărilor populației erau „trădător de patrie", „spionaj", „colaborare cu armata română" etc.

Conform unui document întocmit de către Primăria Petroşani, la 25 martie 1920, numai din zona sa de administrație au fost arestați, închişi şi bătuți un număr de 17 locuitori[1460]: La rândul său, secretariatul comunei Vulcan înainta, la 26 martie 1920, Prefecturii județului Hunedoara, o listă cuprinzând numele a 38 de locuitori din localitățile Vulcan, Paroşeni şi Coroieşti „care au suferit din partea germanilor sau aliaților acte de cruzime, violență, rău tratament, acte care au adus atingeri vieții, sănătății, prin închisoare, internare etc. Dintre cei 38 arestați cea mai mare parte erau acuzați pentru delicte foarte grave: „trădător de patrie", 28 de locuitori, 2 pentru spionaj şi unul (Sabău George) ca dezertor[1461].

Mogoş Lascu a fost „foarte activ în acțiunile sale naționale în anul 1916, când a intrat armata română în comuna Bărbătenii de Sus, şi pentru motivul că „a dat concurs nelimitat armatei române, a fost arestat şi închis la închisoarea militară din Cluj, timp de un an"[1462]. Aceeaşi pedeapsă aspră a suferit-o şi

---

1448 *Ibidem*, f. 50.
1449 *Ibidem*, f. 51.
1450 *Ibidem,* f. 53-55.
1451 *Ibidem*, f. 57-58.
1452 *Ibidem*, f. 59-60.
1453 *Ibidem,* f. 61-69.
1454 *Ibidem*, f. 71-72.
1455 *Ibidem*, f. 73.
1456 *Ibidem,* f. 63 şi 70.
1457 *Adresa notarului din Lupeni din 6 februarie 1922 către Pretura Petroşani*
1458 *Adresa notarului din Livezeni din 4 martie 1922 către Pretura Petroşani.*
1459 *Ibidem.*
1460 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 52-53.
1461 *Ibidem.*
1462 *Ibidem*, f. 81-82.

Mogoş Ianăş[1463]. Aurelia Casian s-a retras cu armata română, pentru a scăpa de furia autorităților maghiare. La reîntoarcere „a fost arestată şi închisă la închisoarea militară din Cluj timp de 7 luni"[1464]. Preotul ortodox din Lupeni, Victor Şandru a „fost internat în anul 1916 până în luna iulie 1918"[1465]. Şi în perioada anterioară izbucnirii războiului părintele Victor Şandru, a fost adus în „repetate rânduri în fața instanțelor judecătoreşti pentru cauza națională şi n-a primit congrua de la stat"[1466].

Protopopul greco-catolic Nicolae Zugravu a „fost internat în anul 1916 până în luna iulie 1918"[1467]. Funcționarul Gheorghe Şuluțiu de la Societatea Lupeni, în anul 1916, a dat dovadă de un înalt patriotism şi „personal a făcut primirea armatei române la intrarea în comuna Lupeni"[1468]. Dându-şi seama de urmările acțiunii sale „la retragerea armatei române s-a retras şi dânsul cu armata română şi la Bucureşti a fost prins de armata austro-ungară şi închis la închisoarea militară din Sibiu timp de 1 an şi 6 luni, de unde a fost adus în comună şi forțat să lucreze în mină la muncă grea, ca simplu muncitor"[1469]. Un alt funcționar de la Societatea Lupeni, Nicolae Radu, în anul 1916, a fost internat, „fiind suspectat de autoritățile civile şi militare ale vechiului regim"[1470].

Nici femeile n-au fost cruțate de către autoritățile maghiare. Astfel, Maria Şandru pentru că a servit prin diferite acțiuni „armata română a fost arestată la închisoarea din Cluj timp de 2 ani"[1471]. Pentru acțiuni identice, doamnele Laura Şandru, Eleonora Şandru, Cornelia Şandru, Cioflica Sofia, Didraga Agafia, Calina Maria, David Julia, Popa Floarea, Ferencic Olga şi Stoica Nuța din Lupeni au ispăşit câte 2 ani de închisoare[1472]. Dar cel mai mult a avut de suferit populația din Lupeni. De aici au fost arestați, sub diverse motive, un număr de 89 locuitori[1473].

Din Câmpul lui Neag au fost întemnițați locuitorii Alexandru Breban, Alexandru Hamzu, Ioniță Dreghici, Vasile Berinde, Gheorghe Mihăiasă Hamzu, Ştefan Berinde, Constantin Mihăiasă şi soția, Bârlog Avram şi Marina Mojoatcă[1474]. De asemenea, sublocotenentul demobilizat Vasile Berinde a fost deținut de unguri 10 luni la Cluj, deoarece în anul 1916 a condus armata română pe Munții din Valea Jiului[1475].

În acțiunea lor, forțele de represiune n-au făcut deosebire de naționalitate, sex şi vârstă, arestând, deportând şi supunând la chinuri şi înfometare femei şi bărbați, tineri şi bătrâni. Au fost arestați, închişi sau deportați nu numai români, ci şi unguri, germani, evrei şi alte naționalități ce au colonizat Valea Jiului care devenise o zonă multietnică.

Pentru activitatea desfăşurată în sprijinul mişcării naționale, din Plasa Pui au fost arestați şi închişi, în anul 1916, Izidor Saturn, preot în Merişor, şi Petru Clecan, comerciant în Pui[1476]. Din zona Hațegului au fost arestați şi închişi conducătorii bisericilor ortodoxe şi greco-catolice, protopopul ortodox, dr. Cornel Popescu, vicarul Teofil Crişan şi protopopul greco-catolic al Jiului, Nicolae Zugravu[1477].

Alături de ei au fost deportați pe diferite perioade, majoritatea preoților din Țara Hațegului, între care amintim pe: Ioan Munteanu (Uricani), Octavian Piso (Silvaşul de Sus), Ioan Preda (Petrila), George Todoran (Paroşeni), Sigismund Vladislav (Paroş), Petru Armean (Ohaba de sub Piatră), Ioan Bocăniciu (Pui), Ioan Bora (Petros), Iustin Bora (Bucova), Vasile Bora (Coroieşti), Nicolae Gârbea (Baru Mare), Ioachim Cerbiceanu (Nucşoara), Nicolae Cerbiceanu (Sălaşu de Sus), Petru Chețian (Densuş), Vasile

1463 *Ibidem*.
1464 *Ibidem*.
1465 *Ibidem,* f. 83-88.
1466 *Ibidem*.
1467 *Ibidem*.
1468 *Ibidem*.
1469 *Ibidem*.
1470 *Ibidem*.
1471 *Ibidem*.
1472 *Ibidem*.
1473 *Ibidem*, f. 1-3.
1474 Dumitru Peligrad, *Câmpul lui Neag* (lucrare în manuscris).
1475 *Ibidem*.
1476 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 36.
1477 Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar faţă de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar 1867-1918*, Sibiu, 1986, p. 260-275.

Comes (Şerel), Petru Conda (Păucineşti), Atanasie Daju (Fizeşti), Ioan Danescu (Măţeşti), Ioan Farcaş (Băieşti), Septimiu Ionaş (Toteşti), Aurel Iubaş (Ciula Mare), Aurel Mărilă (Silvaşul de Jos), Aron Mihăiescu (Fărcădinu de Sus), Mihai Munteanu (Federi), George Nicula (Râu Alb), Iacob Nicolescu (Tuştea), Ioan Pepenariu (Bărbătenii de Sus), Silviu Popa (Cârneşti), Silviu Simonetti (Peşteana), Victor Şandru (Lupeni), Mihail Sofroni (Hăţăgel), Emil Todoran (Şerel), Liviu Vârvoni (Peşteniţa), Emil Vladislav (Sălaşu de Sus)[1478]. Majoritatea dintre ei au fost închişi la Budapesta, Neszider şi Sopron[1479].

Din Silvaşul de Jos, pe lângă preotul Ioan Susman, au mai fost internaţi: Para Gheorghe, Bolduş Anti, Curuţ Anton, Mariş Ianeş, Ardelean Alexandru, Mariş Gheorghe, Prip Ion şi Para Anton lui Jiga[1480]. Din Silvaşul de Sus a fost internat stareţul Mănăstirii Prislop, Leo Man şi călugărul Augustin Pop[1481]. Alături de ei au mai fost internaţi în diverse lagăre locuitorii Ciurea Frenţ, Macra Frenţ, Dragotă Iosif şi Dragotă Samoilă[1482]. Din Berthelot (Fărcădinul de Jos) au fost internaţi locuitorii Drăghici Ioniţă, Martinesc Luca, Luţ Petru şi Biriş Gheorghe[1483]. Pe lângă preotul Aron Mihăescu din Fărcădin au mai fost internaţi locuitorii Oproi Damian, Opruţ Beni, Răzvan Iacob şi Pârv Vasilie[1484].

Din Tuştea au fost internaţi: Lăsconi Petru, Mihăilescu Moise, Baic Ion, Merinţoni Petru, Alexandru Iosif, Ciulai Iosif, Vârvesc Aron şi Lăsconi Moise[1485]. Din satul Găuricea, Moga Moise, Diconi Moise, Paveloni Alexandru, Costa Moise şi Avram Dumbravă[1486]. Trei locuitori, Clep Ion, Voiconi Dumitru şi Paran Gheorghe au fost ridicaţi de lângă familiile lor din satul Boiţa şi de asemenea au fost internaţi în lagăr[1487]. Din Crăguiş au fost internaţi Cozac Nicolae, Biriş Marcuţ, Vasiu Marcuţ şi Blodus Ianeş.

Din localitatea Cârneşti au fost internaţi Barbesc Iulian, Hica Tanasie, Socaciu Iosif, Pop Mihai, Gavriloni Gavrilă, Vasîi Pavel, Pârv Vasile, Petcu Tanasie, Paulesc Moise şi Pop Frenţ[1488]. Din satul Pâclişa au fost arestaţi şi internaţi: Vârvesc Ianeş, Părău Moise şi Berbesc Petru[1489]. Alături de preotul Septimiu Ionaş din Toteşti au mai fost internaţi Cândea Ioja, Roşca Jiga, Lada Gheorghe, Ciulai Ludovic, Şerban Ioja, Şerban Lăscuţi, Dănesc Alexandru, Alexoni Spiridon şi Lada Paluţi[1490]. Din satul Reia, alături de preotul Ungur Adrian au mai fost arestaţi şi internaţi Muntean Avram, Dănesc Solomon, Bojin Emil, Lăzăresc Ion, Marinesc Nicolae, Roşca Lăscuţi, Puian Mihai şi Iscru Ion[1491].

Deplasarea trupelor austro-ungare şi germane spre linia frontului a dus la săvârşirea de abuzuri împotriva populaţiei din localităţile străbătute până au ajuns la linia frontului. Astfel 20 de locuitori din comuna Vălişoara au fost duşi, ca civili, la săpat de tranşee. Ei au fost ţinuţi câte 12 luni de zile, pierderile lor ridicându-se pentru această perioadă la suma de 96.000 coroane[1492]. Cei 20 de locuitori din Vălişoara care cereau despăgubirea pentru perioada lipsei lor din gospodărie sunt: Resiga Ioan, Munteanu Ioan, Sima Petru, Toma Toader, Roman Andron, Rovinar Ioan, German Ioan, Alba Toma, Pintea Ilie, Henţ Petru, Huh Petru, Munteanu Nicolae, Bedea Tovie, Bozan Nicolae, Petruş Aron, Bedea Petru, Nicoară Aron, Popa Aron, Pintea Toader şi Gros Ioan[1493]. În acelaşi timp trecerea trupelor spre linia frontului din zona Petroşanilor a produs pagube materiale unui alt număr de locuitori din Vălişoara. Potrivit tabelului înaintat la 2 aprilie 1920, de către notarul comunei, George Rimbaş, 5 locuitori au fost jefuiţi de animale, atelaje: Bedea Gafia (1.000 coroane), Resiga Ioan l. George (800 cor.), Munteanu Ioan (2.400 cor.),

1478 *Ibidem.*
1479 *Ibidem.*
1480 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 61-68.
1481 *Ibidem*.
1482 *Ibidem*.
1483 *Ibidem*.
1484 *Ibidem*.
1485 *Ibidem*.
1486 *Ibidem*.
1487 *Ibidem*.
1488 *Ibidem*.
1489 *Ibidem*.
1490 *Ibidem*.
1491 *Ibidem*.
1492 Ioachim Lazăr, *Vălişoara, studiu monografic*, Deva, 2006, p. 69.
1493 *Ibidem*

Petresc Vasile (1.200 cor.), Lazăr Nicolae (1.200 cor.)[1494]. Pe Resiga Adam l. Aron „la reîntoarcerea cu trenul de la Petroşani, în 1916, l-au împuşcat recruții pe ferestrele trenului. A pierdut 40% din capacitatea de lucru, ceea ce a valorat 600 coroane"[1495].

Majoritatea celor arestați şi internați au fost supuşi unor umilințe, bătăi şi înfometării, greu de imaginat, care le-au marcat viața pentru totdeauna. Preotul Avram Stanca din Petroşani a încetat din viață, la 24 decembrie 1916, la puțin timp după eliberare, în urma suferințelor îndurate[1496]. Aceeaşi soartă a avut-o şi călugărul de la Mănăstirea Prislop, Zaharia Pop, mort în anul 1919[1497]. Despre preotul din Uricani, Ioan Munteanu, arestat de către armata austro-ungară, nu s-a mai aflat nimic[1498].

O serie de preoți sau locuitori care au colaborat cu armata română au fost nevoiți să se refugieze odată cu retragerea acesteia. Astfel, preotul Teofil Ioanovici, care a fraternizat cu ostaşii români la intrarea lor în Valea Jiului, s-a refugiat în România, revenind în parohie abia în aprilie 1919[1499]. Şi preoții Ioan Duma din Petroşani şi Simion Suciu din Petrila-Lunca s-au refugiat peste munți[1500].

Pentru ostaşii români răniți, spitalizați în oraşul Deva, protopopul Devei, Ioan Dobre, a adresat parohiilor din subordinea sa o circulară, la 1 decembrie 1915, în care comunica următoarele:

„Onorate Părinte

Oraşul Deva adăposteşte peste 200 de răniți români, departe de scumpele lor vetre, fără a-şi putea vedea şi îmbrățişa pe dragii lor copilaşi, pe mamele şi soțiile lor, la marele praznic al bucuriei sfinte de naşterea blândului Isus, aceşti eroi gem pe patul durerilor în mijlocul străinilor pe care nu-i înțeleg.

Pentru alinarea suferințelor şi a adresa câteva raze de bucurie în inimile lor întristate de viforul acestui cumplit măcel, Reuniunea femeilor române din acest comitat, ca şi în anul precedent, a luat şi acum nobila inițiativă a face colectă în acest ținut, ca din rezultatul aceleia să se procure fiecărui rănit român din 3 spitale din Deva câte un dar de Crăciun, apoi pentru toți cărți de lectură de cuprins religios şi gazete româneşti.

Subsemnatul invitat a coopera la această nobilă acțiune vin a apela şi la inima nobilă a On. D. Tale, cinstit părinte ca împreună duminica după serviciu să întreprinzi o colectă între credincioşi spre aceasta. Suma incurată să o trimiteți fără amânare la adresa doamnei Elena Hossu în Deva, având a se cita public.

Deva la 1 decembrie 1915

Ioan Dobre"[1501].

Panica şi furia care au cuprins autoritățile comitatului Hunedoara la intrarea României în război erau justificate şi de faptul că Fabrica de Fier din Hunedoara a fost strămutată[1502]. La 22 noiembrie 1921, primarul Teofil Tulea semna un Anunț, în numele Primăriei oraşului Hunedoara, care preciza că cetățeanul „Karkovitsch Petru, născut în oraşul Hunedoara şi cu apartenența aici, de profesie zidar, şi-a pierdut, cu ocazia refugierii Fabricei de Fier de aici, în anul 1916, libretul de lucru eliberat din partea Forului I industrial al oraşului Hunedoara. Se declară anulat"[1503].

Autoritățile statului maghiar au mobilizat toată intelectualitatea satelor. Arestarea preoților, care în condițiile politice de până la 1918, erau nu numai cârmuitorii sufleteşti ai credincioşilor, ci şi îndrumătorii lor în probleme național-politice, social-economice şi culturale, întreaga viață a românilor transilvăneni

---

1494 *Ibidem,* p. 69-70.
1495 *Ibidem,* p. 70.
1496 Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar faţă de biserica românească*, p. 276.
1497 *Ibidem.*
1498 *Ibidem*, p. 275.
1499 *Ibidem*, p. 276.
1500 *Ibidem*, p. 281-282.
1501 Ioachim Lazăr, *Vălişoara, studiu monografic*, p. 70-71.
1502 SJHAN, *Fond Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 63/1921, f. 68.
1503 *Ibidem*.

gravitând pe atunci în jurul Bisericii, a adus grave prejudicii comunităților româneşti[1504]. Peste 200 de preoți din județele Făgăraş, Sibiu şi Hunedoara au fost arestați şi închişi în regiunea cea mai îndepărtată a Ungariei de Vest, în județul Şopron. Cel mai trist şi impresionant este cazul preotului Teofil Păcurariu din Nandru Vale. În urma reclamației cârciumarului Rosengarten, a fost arestat la 2 octombrie 1916. După cercetări care au durat câteva luni, i s-a intentat un „proces de agitație” împotriva statului ungar. Procesul a avut loc la acelaşi Tribunal al Diviziei honvezilor din Cluj, abia la 30 aprilie 1917[1505].

În sentința pronunțată se arăta că preotul „s-a făcut vinovat de crimă împotriva siguranței statului, pe care a comis-o prin aceea că în timpul năvălirii (?) armatei valahe (la sfârşitul lui august 1916), în comuna Nandru Vale, în înțelegere tacită cu duşmanul, cu scopul de a aduce foloase duşmanului şi neajunsuri puterii noastre armate, a declarat înaintea a doi locuitori valahi din Nandru Vale: «Ați auzit că ne-a ajutat Dumnezeu? Armata noastră – armata română – se află acum în Sebeşul Săsesc şi dacă ajută Dumnezeu, în câteva zile va fi aici şi atunci terminăm cu asupritorii, căci n-avem lipsă de ei…»”[1506].

Din motivarea sentinței trebuie să reținem câteva cuvinte semnificative: „Pârâtul a făcut aceste declarații în fața credincioşilor de acelaşi neam şi aceasta ar fi putut naşte în sufletele lor încredere față de armata duşmană, precum şi ideea că sunt de acelaşi sânge, iar în ce priveşte viitorul, ar naşte încrederea ca puterea armată a stăpânirii străine să câştige teren prin distrugerea stăpânirii şi armatei noastre, iar aceasta ar produce în sufletul unei părți dintre cetățeni teamă şi descurajare”[1507].

Sentința a fost neaşteptat de dură: „să fie lipsit de funcția sa de preot; în afară de timpul petrecut în închisoarea preventivă, care, fără voia lui s-a prelungit la trei luni de cercetări, i se mai dau încă 12 ani; în ziua de 15 a fiecărei luni să postească cu pâine şi apă şi să doarmă pe scândură; în prima lună a fiecărui an din timpul condamnării i se înăspreşte pedeapsa prin închiderea în carceră, singur, fiind condamnat la temniță grea”[1508].

La recursul făcut împotriva acestei sentințe, Curtea de Apel a Diviziei honvezilor din Budapesta, la 24 august 1917, a revizuit hotărârea instanței de la Cluj, constatând că aceasta n-avea calitatea să înlăture pe acuzat din preoție; pedeapsa i-a fost redusă de la 12 ani la 5 ani temniță grea, dar cu menținerea celorlalte hotărâri ale primei instanțe; postul cu pâine şi apă, dormitul pe scândură în ziua de 15 a fiecărei luni, închiderea în carceră în prima lună a anului. Ministerul Cultelor şi Instrucțiunii din Budapesta i-a sistat salariul de stat (congrua), începând cu ziua de 1 ianuarie 1917, pe toată durata detenției şi alți trei ani după eliberare[1509]. Preotul Teofil Păcurariu a fost eliberat din închisoarea de la Cluj abia în noiembrie 1918. Suferințele îndurate acolo i-au curmat firul vieții la 26 septembrie / 9 octombrie 1919, în urma sa a rămas o soție văduvă cu doi copii[1510].

Pe lângă umilințele şi amenințările îndurate de români, menționăm şi faptul că ei au fost siliți să-şi trimită bărbații la război pentru a lupta pentru o cauză străină. Numai din rândul greco-catolicilor din oraşul Hațeg au fost mobilizați şi au participat la luptele de pe diferite fronturi un număr de 46 de bărbați[1511]. În primele luni de război pe câmpul de luptă a căzut dr. Fabiu Bontescu, fratele lui Victor Bontescu, „mort în Galiția, a fost adus acasă şi înmormântat cu mare pompă şi regretat tuturor orăşenilor”[1512]. Aron Oancea a dispărut în luptele din Galiția, iar Anton Părău „a murit moarte de erou pe frontul Italiei”[1513].

Din localitățile județului Hunedoara un număr impresionant de soldați au rămas cu diferite grade de invaliditate. Cei mai mulți sunt din Valea Jiului unde s-a desfăşurat teatrul de război din 1916 şi au fost răniți şi o serie de civili, sporind numărul invalizilor de pe front. Potrivit unei conscripții întocmite de către Primăria Petroşani la 25 aprilie 1919, numai în acest oraş domiciliau 30 de invalizi[1514]. Doliul a pus

[1504] Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de biserica românească*, p. 179.
[1505] *Ibidem,* p. 182-183.
[1506] *Ibidem*.
[1507] *Ibidem,* p. 183.
[1508] *Ibidem*.
[1509] *Ibidem*.
[1510] *Ibidem,* p. 183-184.
[1511] SJHAN, *Vicariatul greco-catolic Haţeg*, dosar 2/1922, f. 22-25.
[1512] *Ibidem*.
[1513] *Ibidem*.
[1514] *Idem, Fond Primăria oraşului Petroşani*, dosar 9/1919, nenumerotat.

stăpânire pe multe familii din oraşul Hunedoara şi satele preturii Hunedoara. Din oraşul Hunedoara au căzut pe câmpul de luptă al primului război mondial un număr de 64 de eroi, români, maghiari, germani, evrei şi chiar un rus[1515].

Din acest oraş au căzut în primul război mondial eroii: Alexandru Susan, Ludovic Ajtai, Petru Ilincea, Gheorghe Ilincea, Iosif Kovacs, Ioan Florea, Gaspar Herman, Ioan Nagy, Stefan Neuthart, Gheorghe Rimbaş, Petru Budău, Eugen Gaal, Andor Walter, Oscar Bocai, Dr. Emil Gluck, Victor Mărian, Petru Vlad, Nicolae Vlad l. Gheorghe, Francisc Treger, Dumitru Bedeluți, Iosif Hitiger, Iosif Raț, Iosif Pinta, Ludovic Venczel, Gheorghe Rozvan, Nicolae Dima, Petru Muntean l. Lucică, Toma Sas, Avram Banciu, Gheorghe Şandru, Matei Adam, Ioan Radu, Simion Vlad, Anton Nagy, Petru Florea, Ioan Ardelean, Lazăr Marton, Iosif Spatir, Moise Stoica, Ioan Brassay, Grigorie Nagy, Nicolae Luca, Iancu Sora, Nicodemus Biro, Ștefan Keri, Mihail Smadel, Laurențiu Ferenc, Ludovic Kerekes, Lazăr Ciobot, Ioan Barbu, Mihail Saghi, Antonie Galamboş, Ioan Zeic, Constantin Raț, Sigismund Lada, Romolus Lazăr, Gheorghe Timar, Francisc Marton, Cornel Bersan, Coloman Szanto, Dr. Emanoil Neuman, Nicolae Miloş jun., Carol Nansay şi Ioan Makarov (rus)[1516]. La cei 64 eroi din Hunedoara căzuți pe front se mai adaugă alții 10 din satul Zlaşti[1517].

Un număr important de eroi au dat şi celelalte comune din Pretura plasei Hunedoara. Din Ghelari au căzut pe câmpul de luptă următorii: Nititzky Daniel, Gostian Nicolae Conci, Koller Ştefan, Lucaciu Ioan Gâscă, Alic Iosif Coandă, Lobonț Moisă Mălai, Lobonț Moisă Căplan, Malea Nicolae Şincă, Munteanu Ioan Foarfece, Radu Ioan Cuți, Lobonț Ioan Şinca, Hutter Ioan, Gostian Gh. Stelniță, Toma Gheorghe Totoaică, Lobonț Iosif Ştreaf, Toma Ioan Zale, Schneller Ştefan, Saghi Mihail, Toma Gherasim Stângaciu, Topliceanu Nicolae Dârlea, Radu Ioan Purcar, Pascu Niculai Nică, Voina Iosif[1518].

Au fost dați dispăruți: Alic Ioan Cozma, Alic Nicolae Puiuț, Toma Nicolae Surcel, Drăghici Petru Iaia, Rădos Ioan Bănățeanu, Malea Ioan Vasel, Sârb Iosif Zâca[1519]. În memoria lor a fost ridicat un monument, aşezat la marginea satului, pe drumul care coboară din Ghelari la fosta gară Retişoara, de unde pe calea ferată industrială era transportat minereul de fier la Uzinele din Hunedoara[1520].

Nu există comunitate din județul Hunedoara care să nu fi plătit tributul de sânge în timpul războiului din 1914-1918. Din satul lui Crişan, din Zarand, au căzut pe câmpul de luptă al primului război mondial 20 de eroi. Numele lor este încrustat pe soclul monumentului lui Gheorghe Crişan, ridicat în anul 1929. Pe soclu sunt înscrise numele eroilor: Avram Antonie, Avram Petru, Avram Gheorghe, Avram Teodor, Bârna Ioan, Bârna Lazăr, Bârna Iosif, Bârna Petru, Cor Nicolae, Faur Ioan, Indrei Lazăr, Indrei Ioan, Indrei Petru, Josan Tănase, Lazăr Gheorghe, Lup Nicolae, Magdalina Ioan, Neaga Ioan, Vişa Petru şi Vlad Tănase.

Din Căinelul de Sus au căzut în mod eroic: Adam Sabin, Biriş Lazăr, Circu Adam, Circu Lazăr, Faur Romulus, Haneş Nicolae, Stoia Pavel, Stoia Petru şi Stoia Iosif[1521]. Conform informației transmise de către preotul paroh Nicolae Stoia din parohia Ormindea, din această comunitate au căzut: Avram Anghel (mort în Tirol), Popa Avram, Popa Ioan, Oprean Anghel, Adam Ianăş, Adam Toma, Simziana Nicolae, Ignaton Vasilie (tatăl viitorului profesor Ioan Ignaton), Bulz Anghel şi Borza Sevastian[1522].

Din satul Lunca au căzut în primul război mondial: Anghel Avram, sublocotenent, Topor Ion, caporal, Dinis Ion, Anghel Petru, Diniş Irimie, Ardelean Solomon, Diniş Aron, Anghel Lazăr, Faur Ion, Dumitru Ion, Florea Ion, Diniş Crăciun, Diniş Aron, Diniş Ştefan, Diniş Nicolae, Dumitru Petru, Dumitru Alexandru, Nicoară Constantin, Gros Ioachim, Dundu Petru, Florea Andrei, Fruja Ion, Martin Petru, Martin Vasile, Martin Alexandru, Stiolna Adam, Ruşa Aron, Pâs Petru, Popa Alexandru, Demian Ion,

1515 *Ibidem,* dosar 10/1945, f. 1-2.
1516 *Ibidem.*
1517 *Ibidem.*
1518 Alexandru Vlad, *Monografia comunei Ghelari*, p. 65.
1519 *Ibidem.*
1520 *Ibidem*, p. 64.
1521 Ioachim Lazăr, *Comuna Băiţa. Monografie*, 2007, p. 78-80.
1522 *Ibidem*.

Gros Lazăr, Gros Nicolae, Gros Petru, Topor Valer, Gros Petru, Jula Petru, Jurgu Pavel, Lazăr Ion, Roşu Simion, Sav Petru, Sav Nistor, Topor Ion[1523].

Din satul Sălişte au căzut pe câmpul de luptă eroii: Mihăilă Aron, Rad Petru, Safta Gheorghe, Mihăilă Ioan, Mihăilă Miron, Duca Petru, Pâs Petru, Feier Nicolae, Duma Petru, Faur Ioan şi Duma Militon[1524]. Şi comunitatea Peştera şi-a dat tributul de sânge în primul război mondial, de aici căzând pe câmpul de luptă: Buda Ioan, Groza Petru, Epure Loghin, Tudoran Lazăr, Groza Petru, Bocănici Andrei, Şerban Iosif, Lazăr Nicolae, Buda Nicolae şi Groza Lazăr[1525].

Pe monumentul ridicat în satul Peştera în memoria eroilor căzuți pe câmpul de luptă, poetul Silviu Traian Lazăr[1526] a compus versurile care s-au înscris pe monument: „Dulce şi mândru este a muri pentru patrie / Binecuvântați veți fi în ceruri / Sfinți arhangheli ai țării româneşti / Pe care ați întregit-o / Iar azi şi-n veci nepoții / Cu buze tremurânde / Închin la cer cu toții / O rugă-n locuri sfinte / Şi spun a tot părinte, / Al zărilor albastre / Aşază în locuri sfinte / Eroii țării noastre”.

Din comuna Trestia au căzut pe câmpul de luptă al primului război mondial: Popa Ilie, Dan Todosie, Dan Roman, Ghinda Gheorghe, Sorbotă Dumitru, Dubar Gheorghe, Barb Petru, Oprean Gheorghe, Jurca Ioan şi Dubar Petru[1527].

Din localitatea Hărțăgani şi-au pierdut viața 50 de bărbați: Bogdan Ion, Bogdan Ion, Bogdan Ion, Bogdan Ion, Botici Petru, Buga Mihaiu, Circo Ion, Crişan Ion, Curetean Ion, Demian Adam, Demian Adam, Demian Ion, Demian Iosif, Faur Adam, Haneş Toader, Hogman Iosif, Hogman Nicolae, Iacob Petru, Moga Adam, Moga Anghel, Moga Anghel, Moga Ion, Moga Ion, Moga Nicolae, Moga Nicolae, Moga Petru, Moise Adam, Moise Adam, Moise Nicolae, Nicşa Ion, Nicula Aron, Nicula Avram, Nita Adam, Nita Avram, Nita Petru, Olariu Ion, Popa Aron, Rad Anghel, Rad Dumitru, Rad Gheorghe, Rad Gherasim, Rad Ion, Rad Ion, Sav Ion, Sav Iosif, Sav Simion, Sârb Ion, Suciu Lazăr, Toma Nicolae şi Trif Avram[1528].

Din satul Târnava (comuna Brănişca) au căzut în războiul din 1914-1918 eroii: Cornea Aron, Cornea Gaşpar, Dobrei Iosif, Dobrei Iosif, Dobrei Loghin, Oprea Avram, Oprean Petru, Părăuan Nicolae, Popa Todor, Rai Miron, Rai Partenie, Rus Ioan, Sonoc Ioan, Sonoc Ioan, Tomuța Ioan, Ungur Andronic, Ungur Nicolae, Ungur Partenie.

La intrarea în satul Târnăvița din aceeaşi comună, Brănişca, a fost ridicat un monument comun pentru eroii din primul şi al doilea război mondial. Textul general înscris pe monument este următorul: „În amintirea eroilor căzuți pe câmpul de luptă”. În primul război au căzut 24 de eroi, ale căror nume sunt: Bete Serafim, Bete Avel, Bete Ioachim, Bete Gaşpar, Bete Nistor, Brumar Tănase, Căta Tovie, Căta Serafim, Căta Pascu, Crişan Miron, Danc Serafim, Dobrei Loghin, Gabor Miron, Gabor Petru, Giura Iosif, Giura Ion, Hărăian Toader, Henț Aron, Josan Petru, Matei Ion, Nistor Gaşpar, Nistor Nicodim, Oprean Loghin, Vasiu Rusalin”.

În Biserica din Boz se păstrează un tablou, executat la scurt timp după sfârşitul primului război mondial în memoria eroilor din primul război mondial având următorul text: „Eroilor neamului din Booz, 1914-1919. Gaşpar Antonie, cantor, Gaşpar Petru l. Ant., Gaşpar Precup, Poşta Aron, Pavel Iuon, Puşa Nicolae, Gaşpar Partenie, Juşcă Partenie, Juşcă Gerasim, Cainant Todosie, Doda Savu, Pavel Iuon l. M., Nicula Petru, Roşu Moise, Roşu Ambrosie, Crişan Tudor, Berar George, Luca Miron, Topor Vasilie, Filimon Antonie, Dehel George, Gaşpar Petru l. George, Ursa Iuon, Todor Onica, Gogoşe Petru, Pavel Gaşpar. La Înălțarea Domnului 1921. Iuoanichie Oprean, paroh 1906 X”[1529].

În anul 1935, pe baza acestui tablou păstrat în biserica de lemn din Boz, s-a ridicat un monument, lucrat de către meşterul pietrar din Deva, S. Cigmăian. Pe fața monumentului sunt săpate următoarele versuri: „Eroii nu mor / Nu / N-au murit / Ştiu bine / Nu e nici o putere / Să-nfrângă uriaşa pornire de eroi / Când sunteți fii unui popor / Ce-n veci nu piere / Cum ar putea să moară vreunul dintre voi / Eroii

1523 *Ibidem.*
1524 *Ibidem.*
1525 *Ibidem.*
1526 *Ibidem.*
1527 *Ibidem.*
1528 Maria Toma-Damşa, Florica Zaharia, *Hărţăgani monografie*, Deva, 2001, p. 14.
1529 Ioachim Lazăr, Gheorghe-Laurenţiu Dobrei, Laura-Magdalena Dobrei, *Comuna Brănişca*, *monografie,* 2007, p. 53.

nu mor // Nu // N-au murit în marea şi falnica bravură / Cum v-a surprins avântul / Nemuritori voi stați / Cu gestul vostru / Cu gestul vostru aprig tăiat în piatră dură / Ca-n basoreliefuri ai Romei tari soldați… 1935”[1530].

Din localitățile Simeria Veche, Colonia Simeria şi Biscaria au căzut morți pe diferite câmpuri de luptă ale primului război mondial sau au fost dați dispăruți: Şargi Francisc, Igna Ioan, Dânşoreanu Nistor, Crişan Nicolae, Todor Nicolae, Medrea Luca, Popovici Miron (Simeria Veche), Munteanu Petru, Crişan Ioan, Oprişa Spiridon, Şerban Ioan (Biscaria), Nagy Ioan, Tamaş Ştefan, Pogab Iosif, Takacs Alexa, Veres Dominic şi Gyarmati Francisc[1531]:

Preotul Tiruța Inocențiu nota în monografia păstrată în manuscris numele a 13 eroi din Uroi căzuți pe fronturile din Rusia şi Italia. Din păcate, el scrie numele doar a şapte dintre ei care au căzut pe frontul din Galiția: Sabău Gheorghe, Moga Ioan, Sabău Alexandru, Lungu Ioan, Tot Augustin, Lădar Petru şi Tot Nicolae[1532]. Pe monumentul eroilor din curtea şcolii primare din Uroi sunt înscrise numele a 15 eroi: Tot N. Ion, Tot E. Nicolae, Iancu Solomon, Săbău Alexandru, Mic I. Valer, Radu Alex., Tot P. Aron, Tot Augustin, Bălaş Rusalin, Lungu Alex., Moga I. Ion, Tot I. Solomon, Lădar Petru, Săbău I. Alex., Săbău C. Gheorghe. Pe spatele monumentului este săpat în piatră următorul text: Recunoştință stolului şcoalei primare şi a supraviețuitorilor binevoitori. 15 noiem. 1938. Credință şi muncă pentru țară şi rege[1533].

Din satul Şăuleşti au căzut în războiul din 1914-1918, Crişan Alexandru (30 ani), Crişan Avram (27 ani), Dăhălean Ion (37 ani), Lădariu Nicolae (29 ani), Lădariu Pătru (30 ani), Muntean Aron (35 ani), Pădurean Gheorghe (27 ani), Pădurean Ion (23 ani) Pădurean Nicolae (28 ani), Pârvu Ion (35 ani) şi Şerban Gheorghe (35 ani)[1534]. În memoria lui Crişan Avram a fost ridicată o cruce lângă drumul țării pe care era înscris următorul text: „Această Sfântă cruce s-a ridicat întru amintirea tânărului soldat Avrămică Crişan din Şeuleşti, născ. la 3/15 nov. 1889 şi reposat ca erou la frontul italian la 28 ian. 1918, în etate de 27 ani. În veci pomenirea lui. S-a ridicat de părinții săi Avram şi Căta şi fratele său Ioan”[1535].

În anul 2000 la intrarea în satul Şăuleşti a fost ridicată o cruce din marmură dedicată eroilor din primul şi al doilea război mondial cu următorul text: „În memoria eroilor satului Şăuleşti căzuți în cele două războaie mondiale. Dumnezeu să-i odihnească”.

Din Bârcea Mare au căzut în primul război mondial un număr de nouă eroi. În memoria lor, la începutul aleii care duce la biserică, s-a ridicat în anul 1939 o troiță. Pe troița din lemn este înscris textul: Ridicată în amintirea eroilor căzuți pe câmpul de luptă pentru întregirea neamului 1914-1919: Danciu G., Herpenciu N., Herpenciu I., Modola M., Modola P., Visirin A., Băda G., Danciu A., Popa I. Pe partea laterală stângă este săpat textul: Sculptată de pr. Iova Ioan, Oradea 1939[1536].

În cimitirul din Bârcea Mare se află ridicate şi două cruci pentru trei dintre eroii de pe troiță. În partea dreaptă a turnului clopotniță se află o cruce pe care este săpat textul: George Băda Şerban, ostaş în vârstă de 26 ani care a murit la 4 XI 1918 în spitalul din Pecs. Această cruce se ridică de George Şerban şi soția sa Maria[1537]. În partea dreaptă a turnului se află o a doua cruce ridicată în memoria fraților Modola cu următorul text: „Această cruce se ridică pentru pomenirea fraților Mihai Modola şi Petru Modola morți amândoi pe câmpul de lupte în anul 1915. Întristați părinți Mihai şi [?], anul 1919”[1538].

Un număr mare de soldați din comuna Crişcior trimişi să lupte pe diversele fronturi ale primului război mondial au căzut sub gloanțele inamicului. La 31 decembrie 1918 preotul Ioan Perian înainta raportul pe anul 1918, în care prezintă situația pierderilor umane din parohia sa. Sunt menționate numele a 19 eroi căzuți pe diferite fronturi, morți în spitale sau acasă, în urma rănilor primite[1539]. La aceştia se mai adaugă 12 combatanți despre care „familiile din Crişcior nu au mai primit nici o

1530 *Ibidem,* p. 54.
1531 Ioachim Lazăr, Camelia Stârcescu Enăchiță, *Monografia oraşului Simeria*, Deva, 2008, p. 76.
1532 *Ibidem*.
1533 Text copiat de pe monumentul din satul Uroi.
1534 G. T. Niculescu-Varone, *Şăuleşti,* Bucureşti, 1945, p. 101-102.
1535 *Ibidem,* p. 93.
1536 *Text reprodus* de pe troița din lemn.
1537 *Text copiat* de pe crucea din cimitir.
1538 *Text copiat de pe crucea din cimitirul* ortodox din Bârcea Mare.
1539 SJHAN, *Parohia ortodoxă Crişcior*, dosar 1/1918, f. 9-13.

ştire”[1540]. Afară de aceştia – menționa preotul Ioan Perian – mai sunt „mulți prizonieri neîntorşi din Rusia şi Italia la vetrele lor”[1541]. „Ştim prea bine şi aceea cam ce răsplată am avut de la asupritorii noştri de veacuri, temnițe, internări, batjocuri, baionete de jandarmi şi în urmă gloanțele celor înşiruiți la garda roşie socialistă şi garda morții (hetel garde)”[1542], menționa în raport preotul Ioan Perian.

În anul 1928, în memoria eroilor din comuna Crişcior a fost ridicat un monument impunător de 4 m înălțime. Pe fața monumentului este înscris textul: „Eroii comunei Crişcior, morți şi dispăruți în războiul mondial şi al întregirii neamului 1914-1919. Pe segmentul următor al troiței sunt săpate în piatră numele următorilor eroi: Locotenent Sebastian Stanciu, Dănilă Feier, Spiridon Stoica, Todor Gruieț, Petru Raț, Nicolae Stanciu, Loghin Codrean, Bucureştean Ioan. Numele eroilor continuă pe cele două părți laterale ale monumentului cu: Ioan Pleşa, Ioan Login, Ilie Furdui, Iosif Adam, Ioan I. Vaşcan, Sabin Devian, Iosif Morariu, Nicolae Bârna, Gheorghe Ungur, Simion Stânga, Gheorghe Muntean, Gheorghe Lucaciu, Gheorghe Adam, Augustin Doica, Ioan Bănățan, Francisc Faur, Ioan Pădurea, Gheorghe Stoica, Gavrilă Creț, Ioan Moț, Ioan Faur, Ioan Stan, Ioan Oprea, Ioan Sârb, Avram Dan, Nicolae Faur, Avram Cetco, Ioan Devian, stegar, Balea Andor, Sturek Lajos, Szikora Peter, Nyiri Ferencz, Hentshy Gjula, Kristyori Lajos, Grava Francisc[1543]. Pe fața monumentului în partea inferioară este înscris textul: Ridicat de Soc[ietatea] Sf[ân]t[ul] Gheorghe cu concursul locuitorilor, 1928”[1544].

În centrul comunei Tomeşti a fost ridicată la 31 octombrie 1937 o troiță cu o înălțime de 3 m, în memoria căzuților în războiul mondial, 1914-1919. Pe monument sunt înscrise numele eroilor din Tomeşti: Pavel Oncu l. Nicoară, Nicodim Herbei l. Sofron, Ilie Bulz l. Todor, Nichifor Balint l. Pavel, Iancu Bulz l. Ignat, George Herbei l. Ignat, Dumitru Herbei l. Nicolae şi Nicodim Herbei l. Todor[1545]. Troița a fost ridicată de „locuitorii din comuna Tomeşti prin îndemnul preotului Toma N. Florea la 31 oct[ombrie] 1937”[1546].

În cimitirul din Țebea se află troița ridicată în memoria eroilor din această localitate zărăndeană căzuți în primul război mondial. Pe fața troiței se află înscris textul: „Recunoştință eroilor comunei Țebea, aici amintiți, căzuți pe câmpul de luptă pentru apărarea patriei şi întregirea neamului, în războiul mondial de la 1914-1918. Omagiu Soc[ietății] Sf[ân]t[ul] Gh[eorghe] din Țebea la 6 XII 1931.”

Pe spatele troiței sunt trecute numele celor 46 de eroi: „Alba Ghe., Alba N-lae, Barna Petru l. A, Barna Toader, Bacian Petru l. P., Bărăştean I. l. I., Bărăştean A., Cristea Petru, Dragoşa Ioan, Dragoşa Lazăr, Ilieşiu Ioan l. N., Ievuța Ioan l. P., Indrei Alexa, Jude Ioan l. M., Lăzăruț Z., Lăzăruț Al., Lăzăruț P. l. T., Martiş Ioan, Scrofan D., Stan Adam, Simon Petru, Trifan Ioan, Trifan Ioan, Tisu Vasile, Trifan Ioan l. N., Trifan Todor, Trifan C-tin l. Petru, Zeriu Avram, Zeriu Ioan l. P., Bacian Adam, Barna Petru, Bărăştean I., Ievuța Vasile, Jude C-tin, Lăzăruț P. l. T., Mariş N-lae, Mut Petru l. I., Man Petru, Pozoina Fr., Slugan R., Tisu Petru, Trifan Todor, Trifan Lazăr, Zeriu Iosif, Zeriu Isac, Zeriu Mihăilă”[1547].

Monumentele ridicate după al doilea război mondial sunt, în general, comune atât pentru eroii din primul, cât şi din al Doilea Război Mondial. Amintim între acestea monumentele ridicate în Brănişca şi Dealul Mare (comuna Vălişoara). Pe monumentul din Brănişca este înscris următorul text: „Eroii satelor Brănişca şi Rovina din primul şi al doilea război mondial: cpt. Pete Romulus, serg. Zlăgnean Ştefan, Păcurar Ioachim, Cloşca Adrian, cap. Zlăgnean Ioan, Marian Antonie, sold. Haida Arsenie, Bâc Ioviță, Popa Traian, Crişan Petru, Josan Lazăr, Maier Ioan, Țic Mihai, Căta Iosif, Hârceagă Aurel, Donc Serafim, Negrilă Nicolae I, Duț Roman, Părăuan Lazăr I, Neamț Ioan I, Ştef Nicolae, Moisescu Laurențiu”.

La Dealul Mare credincioşii au ridicat un monument în anul 1990. Monumentul în formă de trunchi de piramidă este lucrat din marmură albă cu text înscris pe cele patru laturi ale sale. Pe partea din față este înscris textul: „Crucii tale ne închinăm Hristoase Dumnezeule şi Sfânta Învierea Ta o lăudăm şi o mărim. S-a ridicat această cruce, de către credincioşii satului Dealu Mare şi Dudeşti, în cinstea eroilor căzuți, în

---

1540 *Ibidem*.

1541 *Ibidem*.

1542 *Ibidem*.

1543 *Text copiat de pe monumentul* din centrul comunei Crişcior.

1544 *Ibidem.*

1545 *Numele eroilor a fost copiat* de pe Troiţa din Tomeşti.

1546 *Ibidem.*

1547 *Text copiat de pe troiţa eroilor comunei* Ţebea, ridicată în cimitirul parohiei.

primul şi al doilea război mondial şi revoluția din decembrie 1989”[1548]. Pe cele două părți laterale ale monumentului sunt scrise numele de botez ale celor căzuți în evenimentele respective. În stânga eroii: Aron, Aron, Anghel, Loghin, Nicolae, Trofin, Tănase, Nicolae. În partea dreaptă: Petru, Ioan, Anghel, Avram, Loghin, Partenie, Sentu, Lazăr, Androne. Pe spatele monumentului a fost înscris textul: „Trecători ce vă opriți şi la cruce de priviți, rugați-vă lui Dumnezeu să vă ferească de rău”[1549].

Până la revoluția din 1989 au fost ridicate monumente dedicate eroilor căzuți în primul război mondial în localitățile: Almaş Sălişte, Aurel Vlaicu, Balşa, Banpotoc, Beriu, Birtin, Boholt, Boiu de Jos, Boz, Bozeş, Bretea Mureşană, Buceş, Burjuc, Căstău, Chimindia, Crişan, Crişcior, Folt, Gelmar, Geoagiu Băi, Ghelari, Glodghileşti, Godineşti, Gurasada, Hărțăgani, Lonea, Lunca (com. Băița), Lunca Cerni de Jos, Luncoiu de Jos, Mărtineşti, Micăneşti, Orăştioara de Jos, Ormindea, Pogăneşti, Rapoltul Mare, Rapolțel, Rengheț, Râu Alb, Romos, Săcărâmb, Şerel, Şesuri, Sibişel, Simeria, Şoimuş, Stănija, Tămăşeşti. Tătăreşti, Târnava, Târnăvița, Toteşti, Turdaş, Țebea, Valea Poieni, Visca, Vâlcelele Bune, Vulcan, Zam.

În localitățile unde nu există monumente ale eroilor din primul război mondial se mai păstrează monumente individuale ale celor căzuți, ridicate de familiile lor. După anul 1989 s-au mai ridicat monumente în memoria eroilor căzuți în cele două războaie mondiale şi în alte localități ale județului Hunedoara care vor trebui inventariate de către istorici pentru ca în viitor să poată fi cunoscute jertfele locuitorilor din acest colț de țară pentru apărarea gliei strămoşeşti şi unității statale a României.

REVOLUȚIA DIN TOAMNA ANULUI 1918
ÎN JUDEȚUL HUNEDOARA

Dezastrul armatelor austriece la Piave, în vara anului 1918 şi izbânzile tot mai clar conturate ale aliaților de pe frontul de vest au creat şi în Transilvania atmosfera premergătoare crizei finale. Guvernul maghiar de sub preşedinția lui Al. Wekerle ținea încă strânse frânele țării. Starea de asediu nu a fost nicăieri înlăturată, deşi simptomele disoluției se arătau când într-o parte a țării, când în cealaltă. Parlamentul ungar era preocupat de un proiect de lege electorală care avea să consolideze pentru viitor situația majorității maghiare, cenzura era practicată tot cu străşnicie, mai vârtos față de români, iar administrația statului, condusă de comisari speciali, supraveghea orice mişcare a națiunilor supuse[1550].

Când frontul de la Salonic a cedat presiunii armatelor aliate şi Bulgaria este scoasă din luptă, se zguduie şi temeliile împărăției austro-ungare. Popoarele subjugate încep să scuture lanțurile robiei şi nici un plan de reorganizare a imperiului nu se mai acceptă de ele. Acceptarea de către Austro-Ungaria a principiilor *wilsoniene* însemna recunoaşterea dreptului naționalităților din imperiu de a-şi reprezenta singure interesele. Conducerea Partidului Național Român, ca reprezentantă unică autorizată să vorbească în numele poporului român din Transilvania şi Banat, şi-a început numaidecât acțiunea politică.

Fruntaşii Partidului Național Român, Vasile Goldiş, Alexandru Vaida-Voevod, Ştefan Cicio-Pop, Aurel Vlad, Aurel Lazăr, Teodor Mihali, Ioan Suciu, Ioan Ciordaş, membri ai Comitetului Executiv, s-au întrunit, în 12 octombrie 1918, la Oradea, pentru a discuta situația politică nou creată. Vasile Goldiş a prezentat comitetului o Declarație, pe care acesta şi-a însuşit-o, având următorul text:

> „Comitetul Executiv al Partidului Național Român din Ardeal şi Ungaria constată că urmările războiului îndreptățesc pretențiunile de veacuri ale națiunii române la deplina libertate națională. Pe temeiul dreptului firesc, că fiecare națiune poate dispune, hotărî singură şi liber soarta ei – un drept care este acum recunoscut şi de către guvernul ungar prin propunerea de armistițiu a monarhiei – națiunea română din Ungaria şi Ardeal doreşte să facă acum uz de acest drept şi reclamă în consecință şi pentru ea dreptul, ca liberă de orice înrâurire străină, să hotărască singură aşezarea ei printre națiunile libere, precum şi stabilirea legăturii de coordonare a ei cu celelalte națiuni libere. Organul național al națiunii române din Ungaria şi Ardeal nu recunoaşte îndreptățirea parlamentului şi guvernului

1548 Ioachim Lazăr, *Vălişoara – studiu monografic*, p. 72.
1549 *Ibidem.*
1550 Silviu Dragomir, *Un sfert de veac de la Unirea Transilvaniei*, Sibiu, 1943, p. 10.

maghiar de a se considera ca reprezentante ale naţiunii române şi a reprezenta la congresul general de pace interesele naţiunii române din Ungaria şi Ardeal. Apărarea intereselor ei naţiunea română o poate încredinţa numai unor factori aleşi de propria lor adunare naţională.

În afară de Comitetul Executiv al Partidului Naţional Român şi organele desemnate de el, nimeni nu poate fi îndreptăţit să trateze şi să hotărască în treburi care privesc situaţia politică a naţiunii române. Toate deciziunile şi acordurile care s-ar lua şi s-ar face fără aprobarea acestor organe, le declarăm nule şi fără valoare, care nu leagă întru nimic naţiunea română. Naţiunea română care trăieşte în monarhia austro-ungară aşteaptă şi cere – după multe suferinţe de veacuri – afirmarea şi valorizarea drepturilor ei nestrămutate şi inalienabile la deplina viaţă naţională"[1551].

Declaraţia de autodeterminare a naţiunii române, din 12 octombrie, constituie un act politic care deschide o nouă epocă în renaşterea românismului. Comitetul Executiv al Partidului Naţional Român îl însărcinează pe Alexandru Vaida-Voevod să prezinte această Declaraţie în Parlamentul Ungariei. Declaraţia prezentată, la 18 octombrie 1918, de către Alexandru Vaida-Voevod a stârnit o furtună fără precedent printre deputaţi. Ea constituie momentul istoric de valoare programatică şi practică fundamental pentru naţiunea română, pentru desăvârşirea unităţii sale politice şi de stat[1552]. Atitudinea naţiunii române a contribuit în mod decisiv la grăbirea procesului de înlăturare a unui regim politic despotic şi agresiv.

Cu discursul lui Alexandru Vaida-Voevod s-a făcut un pas important spre traducerea în realitate a concepţiei politice româneşti. Pe diferitele fronturi armatele Puterilor Centrale suferă înfrângeri catastrofale care au dus la prăbuşirea monarhiei dualiste. În noaptea de 31 octombrie – 1 noiembrie 1918 a izbucnit revoluţia care a cuprins toate provinciile imperiului, inclusiv Transilvania.

În 18/31 octombrie 1918, Consiliul Naţional Român Central prin dr. Ştefan Cicio-Pop adresează Naţiunii Române o Proclamaţie prin care arată că „Războiul lung şi sângeros, început din interese străine, s-a sfârşit. A învins ideea că fieşte care naţiune să dispună liber asupra sorţii sale, să fie egal îndreptăţită şi fiecare om să aibă aceleaşi drepturi. Soarta naţiunilor mici este pusă în mâinile cele mai bune şi cele mai mari naţiuni culte ne garantează realizarea idealurilor noastre"[1553].

După declanşarea revoluţiei, soldaţii s-au îndreptat spre casă luându-şi armele. În drum spre vetrele lor ei au îndemnat la alungarea reprezentanţilor locali ai administraţiei, la ocuparea pământurilor moşierilor. Soldaţii care au părăsit cazărmile lor în zilele de 31 octombrie, 1 şi 2 noiembrie au ajuns în zilele următoare în satele lor de baştină unde au aprins focul revoluţiei. Potrivit informării comisarului pentru Transilvania al guvernului maghiar, Károlyi Mihály, din 2 noiembrie 1918, „comandamentul din Cluj al forţelor armate nu dispunea nici de zece oameni care să-l asculte"[1554].

În judeţul Hunedoara revoluţia a cuprins principalele oraşe şi comune, unde sunt înlăturate vechile autorităţi, fără deosebire de naţionalitate. În multe locuri evenimentele se desfăşoară violent ducând la devastarea şi prădarea de bunuri materiale sau chiar vărsare de sânge. La îndemnul soldaţilor reveniţi de pe front „ţăranii asupriţi s-au năpustit asupra asupritorilor lor, organele administrative au fugit în cea mai mare parte, şi mai mulţi secretari cercuali au fost pedepsiţi"[1555]. Amploarea revoluţiei din judeţul Hunedoara alarmează autorităţile care tremurau de teama că „cercul se strânge şi devine tot mai periculos, întrucât în acest judeţ nu mai exista putere publică, jandarmerie, deoarece poporul a alungat jandarmii"[1556].

Revoluţia a cuprins capitala judeţului Hunedoara, oraşul Deva. „În primele momente ale revoluţiei a fost mare spaimă şi se aştepta revoltarea populaţiei şi în turbarea ei nemărginită se aştepta

1551 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918 şi unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926, p. 37-38.
1552 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român, 1918*, vol. II, Bucureşti, 1983, p. 64.
1553 1918 la români. *Documentele Unirii*, VII, p. 35-36.
1554 I. Kovács, V. Popeangă, *Lupta ţărănimii din Transilvania din toamna anului 1918 pentru unirea cu România,* în „Studii, Revista de Istorie", tom. 21, 6, 1968, p. 1071-1087.
1555 *1918 la români*, *Documentele Unirii,* VII, p. 79.
1556 *Ibidem.*

la o vărsare de sânge"[1557], menționau sursele apropiate administrației maghiare a județului. Vărsarea de sânge a fost evitată deoarece „jandarmeria locală şi garda civilă, dar mai cu seamă conducătorii populației române, îndeosebi dr. Petru Groza, cu intervenția lor înțeleaptă, au potolit la timp turburarea răzvrătiților"[1558]. În 31 octombrie 1918, prefectul Bela Pogany era avizat despre constituirea cabinetului revoluționar din capitala Ungariei. Depeşa primită „a fost citită de către prefect populației oraşului adunată înaintea Cazinoului Național Maghiar"[1559], din Deva. În aceeaşi zi a fost înființat „Consiliul Național Maghiar al județului Hunedoara, preşedinte fiind ales deputatul Andor Barcsai, iar vicepreşedinte dr. Mihail Leitner, avocat în Deva"[1560].

În ziua de 1 noiembrie s-a adunat o mare mulțime de oameni înaintea primăriei din Deva. Din balconul primăriei s-a adresat mulțimii „avocatul Mihail Leitner care a elogiat meritul revoluției din Ungaria şi a îndemnat populația la ordine şi disciplină"[1561]. Începând din data de 4 noiembrie 1918, „ostaşii Batalionului 5 honvezi, care staționa la Deva, încă din 1 aprilie 1917, au părăsit cazarma, plecând fiecare soldat acasă"[1562].

În 2 noiembrie a fost înființată „Garda civilă compusă din cetățenii oraşului, a cărei menire a fost să dea o mână de ajutor miliției şi jandarmeriei"[1563] pentru menținerea ordinii. Consiliul Național Maghiar din Deva şi-a înscris în programul său „susținerea ordinii şi a liniştii în județ, precum şi apărarea siguranței personale şi siguranța averii personale"[1564].

Membri ai gărzii civile şi jandarmeriei din Deva au fost trimişi pentru înăbuşirea revoluției din oraşul Brad. Aici, jandarmi, notari, primari şi moşieri au fost atacați şi alungați, iar vagoanele cu alimente devastate. Pentru reprimarea revoluției autoritățile au recurs la armată, acțiune care s-a soldat cu uciderea sau rănirea unui număr mare de persoane[1565].

Puternice acțiuni ale țăranilor români împotriva autorităților locale s-au semnalat în Zarand în zilele de 5 şi 6 noiembrie 1918, când țăranii au atacat conacele nemeşeşti din Brad, Baia de Criş, Crişcior, Ribița etc. „Jandarmeria – nota un ziar al vremii – îşi dă toată silința în toate părțile pentru a-i înfrâna pe cei răsculați şi să împiedece intenția lor de pustiire şi distrugere"[1566]. Evenimentele au fost mai complicate şi au fost descrise de autorul monografiei oraşului Brad. „Au fost devastate prăvăliile lui Berkovici, Navrady şi Kugel. De asemenea locuitorii au devastat pădurile şi au fost sparte magaziile de alimente de la minele de aur. Autoritățile maghiare ale oraşului au cerut sprijinul gărzii civile din Deva, care după o ciocnire cu răsculații, au ucis 7 locuitori şi mai mulți au fost răniți"[1567]. O altă acțiune a avut loc în comuna Băița unde țăranii au atacat, în noaptea de 5 noiembrie conacul grofului din localitate.

Un obiectiv important al revoluției din Zarand l-a constituit ocuparea pădurilor şi a păşunilor. „Cu ocazia revoluției din 1918 s-a nimicit totul" chiar şi foile cadastrale de la notariatul Buceş[1568]. Despre acte pierdute în timpul revoluției aminteşte şi secretariatul cercului Birtin[1569].

Constituirea Consiliului Național Român, în 8 noiembrie 1918, care cuprindea reprezentanți din tot Zarandul, a reuşit punerea sub control a situației din această zonă. Totuşi devastarea pădurilor continuă şi într-una din şedințele Consiliului, ținută în 18 noiembrie, se constata cu regret că devastarea pădurilor „a devenit în ultimul timp un fenomen frecvent"[1570]. Cel mai atacat parchet era cel numit „Cocoşul". Astfel se explică decizia Consiliului Național Român al Zarandului, din 4 decembrie 1918, de a alege un nou

1557 SJSAN, *Astra, jud. Hunedoara*, nr. 1897/1922, f. 31-32.
1558 *Ibidem.*
1559 *Ibidem.*
1560 *Ibidem*.
1561 *Ibidem.*
1562 Ioachim Lazăr, *Participarea hunedorenilor la lupta pentru înfăptuirea României Mari,* în „Corviniana", VI, 2000, p. 296-306.
1563 *Ibidem*.
1564 *Ibidem.*
1565 Ştefan Pascu*, Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 79.
1566 Nicolae Josan, *Românii din Munții Apuseni de la Horea şi Avram Iancu la Marea Unire din 1918*, 2001, p. 116.
1567 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, Deva, 2004, p. 129.
1568 Nicolae Josan, *Românii din Munţii Apuseni de la Horea şi Avram Iancu,* p. 116.
1569 *Ibidem*.
1570 *Ibidem.*

Sfat Național Român și numirea a 6 gornici în satul Valea Bradului întrucât locuitorii n-au putut fi împiedicați în devastarea pădurilor[1571].

Fostul președinte al Sfatului Național Român din Valea Bradului, Mateș Avram, va avea dificultăți cu recuperarea unor sume, plătite lucrătorilor pentru coborârea lemnelor din pădure în magazinul forestier. Conform unei plângeri adresate prefecturii din Deva, el menționează că, la înființarea Sfatului Național Român din Valea Bradului în magazinul de lemne rămas de la fostul stat ungar „n-a mai fost nici un lemn, fiind jefuite în timpul revoluției"[1572]. Pentru coborârea lemnelor a luat un împrumut de 5.000 coroane garantate cu 500 m³ de lemne. Din suma împrumutată a plătit 3.777,50 coroane lucrătorilor, restul au fost depuși la Banca Crișana din Brad. După preluarea parchetului de către Ocolul Silvic Baia de Criș, acesta a vândut cei 500 m³ de lemne aflate în magazin, dar n-a restituit lucrătorilor suma dată de conducerea Sfatului Național. S-a intervenit la Regiunea Silvică din Hațeg însă aceasta i-a calificat ca „defraudatori față de stat"[1573]. Nici intervenția la Secretariatul general din Cluj n-a rezolvat litigiul, care le răspunde că „aceia sumă fiind cheltuită de comună, reclamantul să se adreseze comunei, și că reprezentantul statului nu a autorizat pe nimeni a face cheltuieli în contul statului"[1574].

Evenimente sângeroase s-au desfășurat și în orașul Hațeg. Despre izbucnirea revoluției în orașul Hațeg și localitățile din jur ne informează vicarul greco-catolic, Teofil Crișan, care consemna următoarele fapte: „În Hațeg revoluția a început într-o zi de luni, fiind piaț (târg, n. n.) de săptămână, unii soldați veniți acasă au îndemnat poporul la jaf, s-au spart și jefuit vreo câteva prăvălii. Intervenind poliția au fost împușcați vreo 8 indivizi, până ce s-a restabilit ordinea"[1575]. Dar „fiindcă focul revoluției s-a întins pe sate era teama că vor da năvală asupra orașului, de aceea s-a format garda, la început mixtă, cu maghiarii și românii"[1576].

Primăria orașului Hațeg, în adresa înaintată Prefecturii județului Hunedoara, referindu-se la evenimentele din 1918, menționa următoarele: „În toamna anului 1918 și în orașul Hațeg a fost revoluție, s-a urzit prin ostașii reîntorși de la miliție. Devastări și stricăciuni au fost numai într-o zi de luni, când era târg de săptămână la Hațeg și poporul din jur a jefuit 2 prăvălii și una pivniță cu beuturi spirtoase. Însă poporul, din partea poliției și Gardei Naționale Române din Hațeg, cu foc de armă a fost resfirat, murind următorii săteni: Moldovan Ioan, Szalai Iosif, soția lui Szalai Iosif din Cârnești, Muntean Ianeș din Sânpetru, Popescu Avram din Grădiște (azi Sarmizegetusa) și văduva lui Dumitru Onescu din Grădiște"[1577].

Credem că nu Garda Națională Română a fost implicată în reprimarea sângeroasă a revoluției, ci garda civilă. Conform unei circulare trimise de către Sfatul Național Român din Hațeg preoților, Sfatul s-a înființat în data de 12 noiembrie[1578], ceea ce însemna că și garda s-a constituit în aceeași dată sau în zilele imediat următoare, întrucât membrii gărzii trebuiau să depună jurământul în fața membrilor Sfatului Național. „Din acest moment în orașul nostru a fost liniște deplină, despre susținerea ordinii s-a îngrijit poliția orașului împreună cu Garda Națională Română din Hațeg sub conducerea Consiliului Național Român a cărui președinte a fost părintele Leo Man"[1579]. Unii soldați întorși de pe front erau contaminați de ideile revoluției, cum s-a întâmplat în satul Livadia, unde nemulțumirile s-au îndreptat împotriva preotului local Ioan Traian. „O parte dintre soldații mobilizați, din cele două sate, Livadia de Câmp și Livadia de Coastă, s-au reîntors de pe diferite fronturi, în special de pe cel rusesc, infestați de ideile revoluției, ale socialismului"[1580], relata preotul Ioan Traian.

La 12 noiembrie 1918, preotul Ioan Traian îl informa pe Nicolae Zugravu, protopopul Jiului, despre starea revoluționară din Livadia, scriindu-i următoarele: „Cu schimbarea împrejurărilor s-a

1571 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 76.
1572 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 166/1922, f. 4.
1573 *Ibidem*.
1574 *Ibidem*.
1575 *Idem, Primăria oraşului Haţeg*, dosar 2/1922, f. 22-25.
1576 *Ibidem.*
1577 Ioachim Lazăr, *Românii din sud-vestul Transilvaniei şi Marea Unire. Ţara Haţegului şi Valea Jiului*, 2007, p. 45.
1578 *Ibidem,* p. 51.
1579 *Ibidem,* p. 45-46.
1580 SJHAN, *Protopopiatul greco-catolic Lupeni*, dosar 2/1918, f. 57.

înrădăcinat şi în parohie socialismul"[1581]. „Folosindu-se de ocazia binevenită, familia preotului Vladislav a agitat mai mulți depravați, care agitând spiritele într-o şedință a socialiştilor, m-au detronat comunicând lumii adunate că în viitor nu mă vor considera de preot al lor ci insistă ca numaidecât să le vie Vladislav din Paroş"[1582].

„Fânul cosit şi uscat de mine – continua preotul Ioan Traian – în filie l-au vândut la 2 credincioşi cu 120 coroane. Cu mari rugăminte l-am putut scoate. Prin preotul din Pui m-au avizat că la caz că o-i fi provocat să predau ceva să nu mă opun"[1583]. Revoluția a cuprins şi localitățile din Valea Jiului, unde muncitorii au dizolvat jandarmeria, şi-au format un consiliu şi „au pus mâna pe putere"[1584].

Prin Proclamația din 18/31 octombrie 1918, Consiliul Național Român Central îşi exprimă dezacordul față de evenimentele tragice ale revoluției spunând: „Durere, s-au ivit veşti triste şi din satele româneşti, care ne vorbesc despre jefuiri, fărădelegi şi volnicii comise nu din partea poporului cinstit şi a românilor de bine ci de oameni destrăbălați şi de bețivii satelor"[1585].

În continuare apelează la națiune spunând: „Frați români! Fraților ostaşi, care v-ați întors după atâtea suferințe lungi şi grozave la vetrele voastre, voi care cu gurile mute ați fost purtați prin toate câmpurile de război, pline de sânge şi suferințe, voi care, venind acasă, ați aflat poate familiile voastre flămânzite şi neîndreptățite, ascultați de sfatul conducătorilor voştri de un sânge şi o lege. Frați soldați români, fiți cu răbdare! Fiți cu atragere şi iubire către neamul vostru, care în zilele acestea a intrat în rândul națiunilor libere, fiți mari la suflet în ceasurile acestea grele ale anarhiei şi vă arătați demni de încrederea şi sprijinul anticipat de națiunile mari culte, fiți demni de iubirea dezinteresată a celui mai mare om de astăzi, al preşedintelui republicii americane: Wilson, care ca al doilea Mesia a dus la învingere ideea ca fiecare popor şi fiecare individ să fie egal îndreptățit şi stăpân pe soarta sa"[1586].

Din Deva, la 3 noiembrie 1918, dr. Eugen Tătar, dr. Petru Groza, Dionisiu Ardelean, şi Ioan Antal lansau un apel întitulat „Către poporul român din comitatul Hunedorii!", în care arătau că „jertfele de sânge şi bunuri, amarul şi suferințele care le-au secerat şi cerut războiul crâncen de acum sunt atât de mari şi multe, încât sunt prea destule pentru ca (sic!) capăt să se pună sângerării şi nimicirii de bunuri şi averi. Un spirit blând, dumnezeiesc şi creştinesc stăpâneşte acum inimile popoarelor, ca pacea să-şi iee stăpânirea iarăşi cu toate bunătățile ei neprețuite, pe care numai pacea ni le poate da şi asigura"[1587].

„Suntem încredințați pe deplin – continua apelul fruntaşilor politici din Deva – că iubitul nostru popor român va înțelege rostul vremilor de acum şi doreşte şi el a-şi vedea la vetrele lui căldura vieții pacinice. În urmare ne este cea mai înaltă datorință, şi creştinească şi românească, nu numai a ne feri de tulburarea ordinii, liniştii şi siguranței publice, ci a conlucra chiar din răsputeri ca acelea să fie susținute pe deplin atât în vremea de acum şi viitoare"[1588].

„N-am fi vrednici – continua apelul „nici de mândria noastră națională din trecut, nici de vremile mândre de azi şi nici de fericirea noastră ca popor în viitor, dacă n-am fi oameni de rânduială, ba am fi judecați şi crestoți (?) de toată lumea cultă, dacă ne-am dovedi de răzvrătitori, tulburători şi chiar jefuitori. Noi subscrişii deci, chiar ca tălmăcitori ai voinței şi hotărârii Comitetului nostru național, rugăm cu toată inima şi cea mai bună judecată a noastră pe poporul român din comitatul Hunedoarii să fie blând, cuminte, să cinstească întru toate pe fiecare de aproape al său fără considerare la neam şi lege, să cruțe averea şi bunurile lor şi nimic să nu făptuiască, ceea ce loveşte în ordinea, liniştea şi siguranța de obşte"[1589]. Apelul se încheia cu îndemnul următor: „Păstrați deci cu toată tăria liniştea vetrelor şi satelor voastre şi împiedecați orice fapte ruşinătoare de neorânduială"[1590].

1581 *Ibidem.*
1582 *Ibidem.*
1583 *Ibidem.*
1584 Ioan Poporogu, Traian Blaj, *Din activitatea Sfatului Naţional Român din Petroşani în preajma Unirii Transilvaniei cu România*, în „Sargetia", VII, 1970, p. 175.
1585 *1918 la români, Documentele Unirii*, p. 35-36.
1586 *Ibidem.*
1587 Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane Deva, (în continuare MCDR Deva), *Colecţia de istorie modernă*, nr. inv. 27.042/93.
1588 *Ibidem.*
1589 *Ibidem.*
1590 *Ibidem.*

Revoluția a cuprins mai multe localități din Pretura plasei Hunedoara, între care amintim satele Alun, Dăbâca, Ghelari, Hăşdău, Ruda şi Ruşi[1591]. În satul Dăbâca, în toamna anului 1918, „câțiva oameni l-au jefuit pe cârciumarul şi prăvăliaşul Lipot Maier, de negoț, de băutură şi de vase, în valoare de 20.000 lei"[1592]. În satul vecin, Hăşdău, de asemenea, vreo „câțiva oameni din comună l-au jefuit pe cârciumarul şi negustorul Bernat Maier, de negoț, de beutură şi de vase, în preț de 15.000 lei"[1593].

Evenimentele din satul Ruda s-au derulat aproape identic cu cele din satele amintite mai sus doar făptuitorii au fost alții. Aici, se consemna într-un raport al primăriei, întocmit la 19 martie 1922, că în toamna anului 1918 „a fost revoluție, stricăciuni au fost. Vărsări de sânge n-au fost"[1594]. Pentru a preîntâmpina noi excese din partea unor indivizi certați cu legea, Secția Hunedoara a Consiliului Național Român adresa un apel populației spunând: „Cine-i român şi cine-i creştin, păzeşte pacea şi buna rânduială, averea şi viața, ascultând cu sfințenie poruncile mai marilor săi. În numele lui Dumnezeu, paznicul libertății naționale vă rugăm:

„Păziți pacea şi aşteptați în linişte poruncile sfatului național!
Păziți frăția şi pacea cu toate neamurile din Ardeal!
Astfel apoi izbânda libertății nici iadul n-o mai poate opri!"[1595]

Acțiunea de dezarmare şi alungare a jandarmilor, primarilor şi notarilor s-a desfăşurat şi în alte localități ale Preturii Hunedoara. Deosebit de semnificativ pentru modul în care a decurs revoluția în județul Hunedoara este exemplul comunei Ghelari. Pentru a cunoaşte modul desfăşurării evenimentelor cu tot aspectul lor, de multe ori comic, să recurgem la fragmentul publicat în Monografia comunei Ghelari de către Alexandru Vlad[1596].

„Preluarea puterii politice şi administrative la Ghelari s-a produs în ziua de 7 noiembrie 1918 în modul cel mai paşnic posibil. Acest lucru a fost posibil datorită inteligenței unui om care avusese gradul de plutonier în armata austro-ungară de unde dezertase împreună cu un alt coleg. După dezarmarea jandarmilor şi alungarea lor din comună, s-au luat măsuri pentru supravegherea drumurilor de acces spre Ghelari. Comandantul dă ordin ca imediat patru gardişti să încalece caii statului de la grajdurile de la moară, să fie bine înarmați, să stea după biserica ungurească de unde pot vedea toate drumurile pe care ar putea veni cineva la post. În caz de ceva trageți fără milă. Teama celor din gardă era să nu vină cineva de la Hunedoara sau de la Deva peste ei. De aceea, după terminarea judecății primarului şi notarului, o parte din gardişti s-au întors la post unde au rămas până seara. Aşteptarea a fost însă zadarnică, reprezentanții autorităților statului maghiar nu vor mai veni niciodată la Ghelari, pentru că şi la Deva şi Hunedoara, Consiliile Naționale Române preluaseră administrația județului şi respectiv oraşului Hunedoara".

În cele mai multe comunități ale preturii nu s-au petrecut evenimente deosebite. Secretariatul cercual Teliucul Inferior raporta primpretorului din Hunedoara că „în comunele aparținătoare notariatului revoluție n-a fost însă pentru siguranța liniştii şi avutului s-au făcut garde naționale"[1597]. Aproape identic suna şi raportul Secretariatului cercual Răcăştie, scriind: „în comunele aparținătoare notariatului n-a izbucnit revoluția, dar pentru asigurarea avutului şi liniştii în fiecare comună s-a înființat gardă națională"[1598].

Ca urmare a revoluției române din toamna anului 1918 au fost alungați 2.900 de notari din localitățile Transilvaniei, ceea ce însemna circa 90%. Împreună cu notarii au fugit şi alți funcționari precum şi jandarmii, astfel că „nu mai exista nici un fel de autoritate"[1599]. Acest vid de putere a fost rezolvat de către Consiliul Național Român Central prin înființarea Consiliilor Naționale județene, districtuale şi comunale în majoritatea oraşelor şi satelor din Transilvania.

1591 Ioachim Lazăr, *Participarea hunedorenilor,* p. 293-306.
1592 *Ibidem*.
1593 *Ibidem*.
1594 *Ibidem.*
1595 1918 la români. *Documentele Unirii*, VII, p. 124.
1596 Alexandru Vlad, *Monografia comunei Ghelari*, 2003, p. 52-54.
1597 Ioachim Lazăr, Nicolae Cerişer, *Hunedoara şi Marea Unire. Contribuţia românilor din Ţinutul Pădurenilor şi zona Hunedoarei la realizarea Unirii*, Alba Iulia, 2009, p. 49.
1598 *Ibidem*.
1599 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional Român*, II, p. 80.

CONSTITUIREA CONSILIILOR NAȚIONALE ROMÂNE DIN JUDEȚUL HUNEDOARA

Tratativele dintre reprezentanții Partidului Național Român şi conducătorii social-democraților români după prezentarea Declarației din 18 octombrie au dus la crearea, la sfârşitul lunii octombrie 1918, a Consiliului Național Român Central, supremul şi unicul for politic al națiunii române din Transilvania. În noaptea de 30 spre 31 octombrie 1918 s-a hotărât formarea Consiliului Național Român Central, hotărâre adusă la cunoştința opiniei publice de ziarul *Adevărul* prin manifestul „Revoluția a învins”.

Manifestul adresat națiunii române din Transilvania, la 18/31 octombrie 1918, făcea cunoscută acesteia componența Consiliului Național Român care era format din următorii bărbați: Teodor Mihali, Vasile Goldiş, Alexandru Vaida-Voevod, Ştefan Cicio-Pop, Aurel Vlad şi Aurel Lazăr; apoi dintre reprezentanții Partidului Social-Democrat Român: Ioan Flueraş, Iosif Jumanca, Enea Grapini, Tiron Albani, Bazil Surdu şi Iosif Renoiu. Se preciza de către conducerea Consiliului Național Român Central că reprezintă întreg neamul românesc din Ungaria şi Ardeal, este recunoscut nu numai de puterile mari ale lumii, ci şi de guvernul unguresc revoluționar[1600].

Printr-un apel lansat în 2 noiembrie 1918, Consiliul Național Român Central aducea la cunoştința națiunii române „dreptul de liberă dispunere a națiunilor, egala îndreptățire a acestora, cerând poporului şi soldaților să fie cu răbdare, cu iubire către neamul lor care a intrat în rândul națiunilor libere, să se arate demni de încrederea altor națiuni să aibă încredere în Consiliul Național recunoscut de marile puteri ale lumii şi de guvernul revoluționar maghiar şi care reprezintă întreg neamul românesc din Transilvania şi Ungaria”[1601]. Concomitent se organizează ofițerii şi soldații români din Viena, unde în ziua de 30 octombrie se pun bazele Comitetului Național al românilor din Transilvania sub preşedinția lui Iuliu Maniu, iar a doua zi, 31 octombrie, se constituie Senatul Militar Român din Viena. Iuliu Maniu rosteşte o însuflețitoare cuvântare cerându-le celor prezenți să continue lupta „conştientă, hotărâtă şi solidară pentru realizarea idealurilor strămoşilor şi moşilor noştri, adică pentru eliberarea şi unirea tuturor românilor, aşa cum fac toate națiunile din lume care se silesc din răsputeri şi luptă cu eroism pentru idealul național”[1602]. Cu prilejul sfințirii drapelului tricolor şi a depunerii jurământului, atmosfera a fost deosebită. Emoționant este şi textul jurământului depus:

> „Jur credință națiunii române şi supunere în toate Consiliului Național Român. Nu voi sta decât în serviciul neamului românesc, pe care nu-l voi părăsi la nici un caz şi sub nici o împrejurare. Aşa să-mi ajute Dumnezeu!”[1603].

La 3 noiembrie se publică circulara „Spre orientare” a Consiliului Național Român semnată de Teodor Mihali şi adresată Consiliilor naționale județene, cu privire la organizarea şi măsurile politice şi administrative ce trebuie întreprinse pe plan local. În 3 noiembrie, în fața Primăriei din Orăştie, erau adunați vreo 3.000 de oameni, țărani şi orăşeni cu scopul de a constitui Consiliul național şi a prelua administrația civilă şi militară a oraşului Orăştie şi a satelor din plasă[1604].

Pentru a-şi îndeplini misiunea şi a confirma încrederea de care a fost învestit, Consiliul Național Român Central înființează organizația militară centrală, Consiliul Militar Național Român, for militar superior investit cu asigurarea ordinii şi a liniştii, a vieții şi bunurilor oamenilor. Consiliul Militar Național Român avea în subordine gărzi naționale în toate județele, oraşele şi comunele Transilvaniei.

Soldații români aflați în diferite părți ale monarhiei trebuiau organizați, trebuia organizată administrația locală, în cele mai multe locuri inexistentă, trebuia asigurată liniştea, viața şi bunurile locuitorilor. Ordinul şi mai ales speranțele guvernului de la Budapesta erau ca aceste consilii şi gărzi să jure credință statului maghiar, revoluției maghiare instaurate, recurgându-se la diverse căi, folosind în acest scop banii sau forța. Către români au fost adresate apeluri, cu iz bolşevic, prin care se elogia victoria revoluției maghiare, alungarea regelui şi noile condiții care ofereau românilor o viață nouă. În acelaşi

[1600] *1918 la români. Documentele Unirii*, VII, p. 58-59. Doc. nr. 35.
[1601] Ştefan Pascu, *Făurirea statului național unitar român,* II, p. 86.
[1602] *Ibidem*, p. 88.
[1603] *Ibidem*.
[1604] *Ibidem*, p. 101.

timp era denigrat statul român condus de un rege care nu oferea nimic românilor din Transilvania. Redăm în întregime conținutul unui asemenea apel:

„Fraților Români!

Războiul s-a gătat împreună cu robia! Revoluția a gonit regele care n-a voit să facă pacea. Acum nu e regat ci republică, unde toate vor fi aşa cum dorim noi. Numai să ne băgăm de seamă! Să nu lăsăm să ne înşală cineva. Unii voiesc să ne alăturăm la România, unde deocamdată rege şi boieri bogați poruncesc. Pentru aceea ne-am slobozit în Țara Ungurească să mergem la România în slujbă nouă. Aşa de nebuni nu vom fi.

Guvernul nou republican vă dă pământ la toți pământenii. Guvernul de la România nu dă nimic. Deoarece nu am pierdut mintea, să mergem acolo. Noi Români[i] din Ardeal şi Banat ne vom alcătui țara separat, unde noi vom fi domnii. Pe noi nu ne atacă nime, nici noi nu voim să facem rău la nime. Să băgăm de seamă, să fie rânduială şi liniştire în satele noastre. Noi pretindem de la guvernul țara aceia, care cuvine oare-şi-căruia, dar nu suntem hoți, ci bieți Români, harnici şi cinstiți care voiesc să lucră în pacea bună şi conțelegere”[1605].

Una dintre replicile cele mai hotărâte au fost date de către Consiliul Național Român din Orăştie sub semnătura dr. Aurel Vlad, prin care se combăteau aceste minciuni promise de către guvernul maghiar:

„FRAȚI ROMÂNI !

Agenți de-ai guvernului unguresc răspândesc proclamații către popor; făcând propagandă în contra alipirii noastre către România.

O mie de ani am fost sub domnie ungurească, o mie de ani am suferit şi acum guvernul republican maghiar ne promite marea şi sarea ca să rămânem mai departe în tovărăşie cu Ungurii. Alții, ca să strice rosturile şi fericirea neamului românesc zic să nu ne alipim către România, ci să formăm noi singuri o țară separată, adică noi românii să formăm două țări slabe şi nu una mare şi tare, o Românie mare, puternică şi unitară.

Frați Români ! Îndemnurile acestea vin de la duşmanii neamului nostru, cari cu orice preț vreau să împiedice unitatea şi fericirea neamului românesc. Tocmai de aceea toți Românii de omenie într-un glas trebuie să strige sus şi tare:

Trăiască România Mare, căci noi cu toții cerem şi pretindem alipirea noastră la Regatul român, veniți dară în număr mare Duminică la Alba Iulia, ca toți împreună să strigăm: Trăiască România Mare!

Consiliul Național Român”[1606].

Eşuând prin aceste acte de diversiune, guvernul maghiar a trecut la folosirea forței. Au fost organizate trupe militare, bande de soldați, cete de jandarmi şi s-au trimis pe liniile ferate spre Ardeal trenuri blindate care deschideau focul asupra satelor înşirate de-a lungul liniilor, pentru a-i înfricoşa pe valahi, să-i facă să se astâmpere şi să renunțe la manifestațiile populare care s-au pornit cu elan irezistibil pentru ideea românească[1607]. Înfruntând amenințările şi chiar folosirea forței de către guvernul maghiar, românii din Ardeal, Banat şi Țara Ungurească şi-au continuat activitatea în ideea unirii cu România.

Consiliile Naționale ce au luat ființă în toate oraşele, cercurile şi comunele Transilvaniei erau subordonate Consiliului Național Român Central de la Arad care va reuşi să-şi facă recunoscută autoritatea peste toate teritoriile locuite de români din Ardeal, Banat, Crişana şi Maramureş. Circulara din 3 noiembrie intitulată „Spre orientare” a Consiliului Național Român Central, adresată Consiliilor naționale județene, recomanda măsurile politice şi administrative ce trebuiau întreprinse pe plan local pentru desfăşurarea lucrurilor pe făgaşul dorit[1608]. „Fiecare Consiliu național român comitatens trebuia să

1605 Muzeul CDR Deva, *Secţia de istorie modernă*, inv. nr. 27.043/94.

1606 *Ibidem,* nr. inv. 27.972/130.

1607 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 51.

1608 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român,* II, p. 101.

înființeze de urgență în toate comunele comitatului secții comunale ale Consiliului Național Român comitatens”[1609].

Primul Consiliu Național Român din județul Hunedoara a luat ființă, în data de 2 noiembrie 1918, în localitatea Ilia[1610]. În cercul Iliei Mureşene, în 65 de comune, s-a constituit Consiliul Național Român şi Garda națională[1611].

Potrivit documentelor păstrate la Muzeul Unirii din Alba Iulia, Consiliul Național Român din oraşul Hunedoara a fost înființat la 5 noiembrie 1918, având următoarea componență: Dr. Gheorghe Dubleşiu – preşedinte, Nicolae Macrea – secretar, Constantin Dima – notar. Din Comitetul Executiv mai făceau parte, având calitatea de membri, Valeriu Besan, Nicolae Țintea, Ioan Dima, Gheorghe Bera, Constantin Tampa şi Constantin Florea[1612]. „S-a constituit în oraşul nostru – menționa un document din anul 1931 – Sfatul național de către adunarea convocată şi ținută în piața mare a oraşului alegându-se de preşedinte dr. Gheorghe Dubleş, de vicepreşedinte Teofil Tulea, de notar Constantin Dima, iar ceilalți fruntaşi aflători acasă, de membri ai sfatului”[1613]. În aceeaşi zi, Consiliul Național Român din Hunedoara lansa un apel intitulat „Frați Români” prin care arăta că:

> „Sfatul poporului român şi legiunea sa (toți ofițerii şi soldații români) munceşte zi şi noapte, ca pacea şi drepturile națiunii române să se înfăptuiască!
>
> Adunarea Națională, stăpâna întregii obşte, va desăvârşi apoi lucrarea sfântă pentru limba, legea şi moşia românească: una şi nedespărțită ca Sfânta Treime!
>
> Până va răsuna glasul adunării numai duşmanii națiunii pot asmuța poporul de la sate la fapte nesocotite, nevrednice de români şi de ocară pentru creştini!
>
> Astfel de tulburări, ce pătează libertatea împiedică ca să ne întrunim în linişte ca români şi cetățeni, împiedică să se înfăptuiască glasul poporului suveran. Cine-i român şi cine-i creştin păzeşte pacea şi buna rânduială, averea şi viața, ascultând cu sfințenie poruncile mai marilor săi!”[1614].

Consiliul Național Român județean din oraşul Deva se va înființa două zile mai târziu, în 7 noiembrie 1918. Adunarea a avut loc în Biserica ortodoxă din Deva. „Pe turnul bisericii s-a arborat un mare şi frumos drapel românesc, pe care îl păstra biserica din vremuri mai vechi. Biserica s-a umplut de lume până la refuz, dar se adunaseră şi mai mulți în grădina bisericii şi în stradă, în fața bisericii”[1615]. Adunarea a fost deschisă şi prezidată de către protopopul Ioan Dobre, care, într-o însuflețită cuvântare, spunea că sfârşitul suferințelor neamului românesc se apropie şi deci trebuie să ne organizăm şi să înfăptuim unirea cu frații de peste Carpați”[1616]. În cadrul adunării au mai vorbit avocații Iustin Pop, Petru Groza şi alții. S-a ales comitetul Consiliului Național Român din Deva, preşedinte fiind protopopul Ioan Dobre, şi secretar Laurențiu Curea, preot ortodox din Deva[1617].

Consiliul Național Român din Deva era alcătuit din 43 de membri. Îndeplinind funcția de consiliu județean el cuprindea membri şi din afara oraşului Deva, cum este cazul lui Cezar Herbai, picher din Dobra, Ioan Ghişa, director de bancă în Brad, Nicolae Macrea, director de bancă în Hunedoara, avocatul dr. Simion Dragomir şi notarul Dumitru Datcu, ambii din Ilia[1618]. Sediul Consiliului Național Român din Deva a fost stabilit în clădirea Primăriei. În 16 decembrie 1918 s-a reorganizat consiliul stabilindu-se ca 22 de membri să fie repartizați pe „resorturi”, la fel ca şi în cazul

---

1609 Virgil Ogăşanu, *Structura puterii revoluţionare româneşti din Transilvania în toamna anului 1918*, în „ActaMP”, XXIII, volumul II, 2000, p. 184.

1610 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 51.

1611 Gheorghe Unc, Augustin Deac, *Gărzile naţionale române din Transilvania*, Bucureşti, 1979, p. 100.

1612 *1918 la români*. *Documentele Unirii*. VII, p. 124.

1613 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 75-76.

1614 *1918 la români*. *Documentele Unirii*, VII, p. 124. Doc. nr. 91.

1615 Victor I. Şuiaga, *Consiliul Naţional Român din Deva*, Deva, 2003, p. 27.

1616 *Ibidem*.

1617 *Ibidem*, p. 28.

1618 *Ibidem*.

Consiliului Dirigent, un număr de 16 membri să formeze „comitetul executiv” şi toți cei 43 de membri să formeze adunarea generală a consiliului[1619].

Comitetul executiv al CNR Deva era compus din cei mai renumiți membri ai elitei politice şi intelectuale din oraşul reşedință de județ: dr. Ioan Dobre, dr. Iustin Pop, dr. Petru Groza, dr. Virgil Olariu, dr. Eugen Tătar, dr. Victor Velțian, Moise Savu, Dionisie Ardelean, Ioan Antal, Ioan Bejan, Laurențiu Curea, Valer Candrea, Petru Seleşan, Valer Petco, Iosif Botean şi Nicolae Igna[1620].

Tot în 7 noiembrie 1918 s-a înființat Consiliul Național Român din Orăştie. Potrivit unui comunicat emis „în adunarea poporală ținută la Orăştie, în 7 noemvrie anul 1918, a fost ales Consiliul Național din Orăştie. Acest consiliu constă din următorii membri: dr. Aurel Vlad, preşedinte, dr. Silviu Moldovan, vicepreşedinte, dr. Octavian Zglimbea şi Iuliu Florea, secretari”[1621].

Din Consiliul Național Român din Orăştie mai făceau parte intelectuali, meseriaşi, negustori, economi şi membri din Partidul Social-Democrat. „Dintre intelectuali: Ioan Branga, Constantin Baicu, Vasile Domşa, Ioan Jenea, dr. Aurel Munteanu, Ioan Mihaiu. Dintre meseriaşi: Ioan Ciontea, Simion Cărpinişan, Ioan Lăzăroiu, Ioan Vărmăgean. Dintre negustori: Ioan Lăzăroiu, Nicolae Nicoară, Aurel Pascu, Ioan Vulcu. Dintre economi: Ioan Rob, Samoilă Lăzăroiu, George Silian, Nicolae Timar. Din Partidul Social-Democrat din loc: Ioan Herța, Ilie Florea, Adam Olariu, Ioan Popoviciu”[1622]. Sediul Consiliului Național Român din Orăştie era în clădirea Băncii „Ardeleana”. În oraşul Orăştie s-au format şi un consiliu săsesc şi unul unguresc. Pentru a se evita conflictele dintre ele s-a hotărât înființarea a „câte o comisie de patru prin care pertractează afaceri de interes orăşenesc”[1623].

Conducerea Consiliului Național Român din Orăştie a dispus înființarea unor asemenea organisme şi „în satele în care până acum nu e Consiliu Național [şi] trebuie să se aleagă fără amânare prin popor”[1624]. Se iau măsuri pentru păstrarea liniştii şi ordinii din oraş şi comunitățile aparținătoare plasei Orăştie. „Acest consiliu – se precizează în comunicatul emis – are să îndemne poporul la linişte şi bună rânduială, are să controleze cum se chiverniseşte averea comunală şi are să aleagă garda națională din sat”[1625].

Dacă în alte părți ale județului Hunedoara, notarii şi jandarmii au fost alungați în urma declanşării revoluției, în zona Orăştiei Consiliul Național Român înființat preciza că „nu are drept nici un consiliu să dea jos din slujbă pe notar, pe primar, pe pretor sau pe alt slujbaş al statului, cu atât mai vârtos pentru că cel dat jos din slujbă cade de sub răspundere, iar răspunzători vin cei aleşi”[1626].

Într-un raport despre adunarea populară din 7 noiembrie 1918 „un privitor” dă şi alte detalii. El ne spune că „deja din 1 noemvrie s-a simțit o mişcare fierbinte în rândurile tinerimii şi studențimii din Orăştie grupate în jurul tânărului profesor A. Demian. Privirile se îndreptau spre simpaticul şi agilul luptător al cauzei noastre sfinte, dr. Aurel Vlad. În 4 l. c. s-a întrunit întreaga inteligență din Orăştie în localul Casinei Române şi la propunerea d-rului [Aurel Vlad] s-a luat hotărârea ca pe 7 noemvrie să se convoace o adunare generală a Orăştiei şi jur”[1627]. Pentru succesul adunării s-au „tipărit mai multe sute de apeluri, care prin studențimea zeloasă şi înflăcărată s-au răspândit prin cătunele din jur”[1628].

În ziua fixată „grupuri de grupuri se revărsa inteligența şi țărănimea din jur. Toți în haine de sărbătoare, purtând pe mițe şi în butonieră tricolor – roşu – galben – vânăt, ba sub drapele falnice, moaşte de un vechi renume”[1629]. Sunt remarcați locuitorii din comuna Spini care „au venit în frunte cu harnicul şi înflăcăratul lor primar, I. Pop, în rânduri de patru sub un măreț stindard”[1630]. Un moment deosebit s-a produs atunci când „studențimea, sub patru drapele falnice, cântând *Pe-al nostru steag* a părăsit Casina

---

1619 *Ibidem,* p. 32.
1620 *Ibidem*, p. 33.
1621 *1918 la români. Documentele Unirii*, VII, p. 161-162. Doc. nr. 126,
1622 *Ibidem.*
1623 *Ibidem.*
1624 *Ibidem*.
1625 *Ibidem*.
1626 *Ibidem*.
1627 *Ibidem*, p. 162-165. Doc. nr. 127.
1628 *Ibidem.*
1629 *Ibidem*.
1630 *Ibidem.*

Română ca să meargă la biserica gr. or., locul de întrunire. La orele 9 şi jumătate apare şi Partidul Social-Democrat în frunte cu Ioan Herța, un brav român. La orele 10 a. m. întreg convoiul sub conducerea onoraților protopopi, Vasile Domşa şi Ioan Jenea, cântând *Deşteaptă-te, române!* au înaintat spre piață. Aici, dr. Octavian Sglimbea, directorul Băncii Ardeleana, în puține şi răspicate cuvinte salută adunarea şi arătând rostul chemării, propune de preşedinți ai adunării pe d-nii protopopi V. Domşa şi J. Ienea, care cu vii aclamări au fost aleşi"[1631].

„Protopopul gr. or. Domşa printr-o vorbire scurtă şi la înțelesul tuturor deschide adunarea. Urmează cuviosul protopop Jenea, care printr-o vorbire de duh şi povețe îndrumă țăranii la o viață paşnică şi plină de dragoste şi frățietate"[1632]. Apoi ia cuvântul Aurel Vlad, care „într-un raport detaliat, cu recunoscuta-i vervă de orator, a lămurit poporul despre starea noastră politică. Cu o rară putere oratorică a desfăşurat în culori vii urmările dezastruoase ale bolşevismului din Rusia"[1633].

Alaiul a trecut pe la casa lui Aurel Vlad şi librăria Branga. Dr. Vlad a mulțumit mulțimii şi promite că „şi pe viitor cu acelaşi interes va lucra neobosit şi fără prihană pentru realizarea visului nostru de aur"[1634]. La rândul său, Branga, cu ochii scăldați în lacrimi, le spune: „O zi, o lună, ba chiar o viață întreagă mi-ar trebui să vă pot spune povestea tristă a poporului românesc de pe aceste plaiuri!"[1635].

> „Cu un ceremonial deosebit se desfăşoară constituirea Consiliului Național Român din localitatea Cugir. E ziua Sf. Dumitru, 8 novembre 1918. Zi cam noroasă, dar fără ploaie. Vreme plăcută. Preoții încep serviciul divin, iar din brădetul tineretului un număr de 15 flăcăi călări se întrunesc în capul satului din jos la vătavul căluşerilor George Micu l. Nicolae, îmbrăcați sărbătoreşte şi româneşte. Merg către Vinerea, spre a întâmpina pe cei 2 frați delegați de la Orăştie, trimişi pentru a ne da directivele adevărate.
>
> Fetele fac şi împodobesc steagul tricolorului român în casa fratelui George Muntean l. Ispas, în fruntea tineretului îl aduc la biserică spre a fi sfințit. S-a început sfânta liturghie, când a sosit steagul, se postează cu el în partea dreaptă a navei bisericii lângă strană. E lume multă, ticsită în biserică, ascultând cu mare atenție sf. liturghie. Mulți au plâns la vederea steagului românesc. Vin delegații fraților din Orăştie în persoanele d-lor dr. Octavian Sglimbea, dir. „Ardelenei" şi protopopul gr. cat. Ioan Jenea. După ce s-a gătat sf. liturghie, vrednicul preot Ariton Migia, după cântarea doxologiei, ceteşte orânduiala pentru sfințirea steagului românesc. Îl stropeşte cu apă în numele Tatălui, Fiului şi a sf. Duh.
>
> Mai întâi iasă steagul, apoi poporului dându-i-se ştirea că jurământul gardei civile se va ținea în liber, acolo unde s-a ținut prima adunare poporală, de glorioasă amintire a renaşterii noastre naționale, acolo de unde mai demult i se dădeau poporului porunci, acel loc a fost „Treptele căpităniei". Fiind zi de târg e adunat popor mult şi din satele vecine încât nu mai încăpeau pe străzi, s-au suit prin ferestrele şcoalei, prin frăgari, iar jur împrejurul poporului stau mândrii călăreții[1636].
>
> O adunare impozantă, o adevărată zi de libertate. Steagul şi garda civilă se postează înaintea treptelor. Delegații, preoții, învățătorii şi intelectualii stau lângă trepte, când se suie vrednicul preot Ariton Migia, ca preşedintele Sfatului național salută delegații, roagă poporul să fie cu atenție la cele ce se vor vorbi şi deschizând adunarea dă cuvânt protopopului gr. cat. Ioan Jenea care dezvoltându-şi vorbirea arată poporului obârşia lui romană, roagă poporul să fie

[1631] *Ibidem*.
[1632] *Ibidem*.
[1633] *Ibidem*.
[1634] *Ibidem*.
[1635] *Ibidem*.
[1636] *Libertatea,* nr. 4, p. 3.

credincios lui D-zeu, neamului şi conducătorilor lui. Îşi încheie vorbirea răsplătită cu „Să trăiască”[1637].

Al treilea vorbitor este d-nul dr. Octavian Sglimbea, dir. Ardelenei. Îşi începe vorbirea „Hai să dăm mână cu mână…” Aplauze furtunoase. Arată poporului drepturile ce le are, în acestea zile mărețe de libertate națională.

În încheierea ceremoniilor a luat cuvântul învățătorul Traian Lupea care explică „poporului, care au fost săpătorii fundamentului casei sfatului național din loc, arată comorile şi frumusețile cugirenilor; venit-au pricepătorii, delegații fraților mai mari din Orăştie, care să ne estimeze, să ne spună că bine am început fundamentul sfatului național, bine am zidit casa noastră, şi au spus că sunt îndestulați foarte mult de cele văzute, că nu s-au aşteptat la lucruri aşa frumoase din partea Cugirenilor”[1638].

În ziua Sfântului Dumitru „într-o mare adunare populară, românii din Dobra s-au constituit, cu un entuziasm nemărginit, în Consiliul Național Român”[1639]. „În adunarea populară, din 8 noiembrie, s-a proclamat ales Consiliul național al Zarandului, compus din 22 de membri sub prezidenția protopopului Vasile Damian şi urmând a se întregi cu membri din părțile Băii de Criş, Hălmagiului, Criştiorului şi Băiței”[1640]. Preşedintele Vasile Damian îndeamnă participanții la adunare „să se rețină de la orice demonstrări ostile, să fie la înălțimea vremilor şi a situației demne ce se pregăteşte națiunii române”[1641].

În data de 12 noiembrie 1918 s-a constituit Consiliul Național Român din Haţeg sub preşedinția stareţului de la Mănăstirea Prislop, Leo Man. Într-o circulară trimisă către preoții din zonă se preciza că „astăzi s-a constituit în mod definitiv Sfatul Național Român din Țara Hațegului, alegându-şi un comitet executiv”[1642].

Constituirea Consiliului Național Român din Petroşani s-a realizat în data de 12 noiembrie 1918. Potrivit unui raport al jandarmeriei din Budapesta, din 12 noiembrie 1918, „muncitorii din Petroşani dizolvaseră jandarmeria, îşi formaseră un Consiliu şi au pus mâna pe putere”[1643]. Constituirea Consiliului Național Român din Pui are loc în ziua de 14 noiembrie 1918. În această zi prezentându-se populația întreagă română, cu unanimitate a fost proclamat de preşedinte preotul local Ioan Bocăniciu şi ca notar al şedinței medicul dr. Silviu Bocăniciu.

În Pretura plasei Pui au continuat să se înființeze Consilii naționale române şi după Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. În comuna Râu Alb locuitorii s-au întrunit la inițiativa preotului Ioan Fărcaş în ziua de 4 decembrie 1918. Preotul le-a vorbit despre însemnătatea momentului, inspirat şi de memorabilele hotărâri ale deputaților trimişi la Alba Iulia care au votat Unirea Transilvaniei cu România. El le-a explicat că „luând în considerare că acum ori niciodată avem dreptul să ne croim o altă soartă, o soartă mai bună, un viitor mai strălucit, vă rog iubiților frați şi vă îndemn cu toată dragostea mea părintească, ca până la timpul când vom fi în stare să ascultăm de legi aduse de mai marii noştri, pentru asigurarea vieții şi averii noastre să constituim un comitet de care să avem să ascultăm”[1644].

În aceeaşi zi de 4 decembrie a fost ales şi Sfatul Național Comunal Român din localitatea Coroieşti. Preşedinte al Sfatului a fost ales preotul Vasile Bora[1645]. Preotul Vasile Bora a fost ales şi preşedinte al Sfatului comunal din Vaidei, înființat în 15 decembrie 1918. În comitetul Sfatului comunal din Vaidei au fost aleşi 16 membri[1646].

Încercarea avocatului dr. Toma Jenciu, din 17 decembrie 1918, de a constitui şi un Consiliu Național Român cercual, în care dânsul să dețină funcția de preşedinte, eşuează. Dr. Mihai Tirea nu află

1637 *Ibidem.*
1638 *Ibidem*.
1639 *1918 la români*. *Documentele Unirii*, VII, p. 182. Doc. nr. 127.
1640 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 75.
1641 *Ibidem*.
1642 SJHAN, *Primăria oraşului Haţeg,* dosar 1/1918, nenumerotat.
1643 Ion Poporogu, Traian Blaj, *op. cit*., p. 175-180.
1644 *1918 la români*. *Documentele Unirii*, VII, p. 372. Doc. nr. 211.
1645 *Ibidem*, p. 375-377. Doc. nr. 216.
1646 *Ibidem*.

necesară formarea Consiliului Naţional Român Cercual şi face propunerea ca: „fiecare consiliu naţional din cercul pretorial Pui trimite în toată sâmbăta un delegat la Pui, unde aceştia întrunindu-se sub prezidiul seniorului celor prezenţi deliberează în afacerile care reclamă o rezolvare unitară pentru întreg cercul pretorial”[1647].

În acelaşi timp sau la scurt timp după înfiinţarea Consiliilor Naţionale Române din centrul judeţului (Deva) şi din centrele de plasă Baia de Criş, Brad, Geoagiu, Haţeg, Hunedoara, Ilia, Orăştie şi Petroşani, s-au înfiinţat majoritatea Consiliilor Naţionale Comunale.

Pretura plasei „Avram Iancu” Baia de Criş. În Pretura plasei „Avram Iancu” cu sediul în Baia de Criş s-au înfiinţat Consilii Naţionale Române în Baia de Criş (preşedinte, avocatul dr. Nerva Oncu), Rişca (preotul Nicolae Florea), Lunca (preotul Ioan Şipoş), Cărăstău (preotul Ioan Mihuţ), Birtin (Slugan Petru), Tătărăştii de Criş (Nicolae Colf), Prihodişte (Ioan Prundariu), Rişculiţa (Popovici Axente), Bulzeşti (Ioan Rusu l. Gheorghe), Tomnatic (Draia Vasilie l. Ion), Grohot (Pavel Simion l. Ion), Baldovini (Antonie Faur), Dobroţ (Petru Indrieş l. Sandi), Leauţ (Nicolae Vlad), Obârşa (Gheorghe Nedea), Şteia (Iosif Muţiu), Strâmba (Ioan Farca), Târnava de Criş (Gheorghe Braica), Tomeşti (Ioan Oncu), Tiuleşti (Nicolae Mihuţ), Valea Mare de Criş (Nichifor Buftea), Vaţa de Jos (Amos Turucu), Basarabasa (Inco Serafim), Brotuna (Nistor Alexă), Căzăneşti (Bodiciu Ioan), Ciungani (Frăţilă Simion), Prăvăleni (Tămaş Ioan), Vaţa de Sus (Bulzan Ioan) şi Ţebea (Virgil Tisu)[1648].

În Pretura „Avram Iancu” s-au impus câteva personalităţi de frunte, între care amintim pe Nerva Oncu, Nicolae Turucu, Romulus Coţioiu, Iacob Oncu şi Romuald Coţioiu. Dr. Nicolae Oncu îndeplinea funcţia de preşedinte al Consiliului Naţional Român din Baia de Criş şi conducător de plasă[1649]. Nicolae Turucu era preşedinte şi conducător pe sectorul Vaţa de Jos[1650], Romulus Coţioiu îndeplinea funcţia de preşedinte şi conducător pe sectorul Baia de Criş[1651]. Iacob Oncu era preşedinte şi conducător pe sectorul Birtin[1652]. Romuald Coţioiu era preşedinte şi conducător pe sectorul Rişculiţa[1653]. În pretura plasei „Avram Iancu” s-au înfiinţat consilii naţionale în 29 de localităţi.

Pretura plasei Brad. În Pretura plasei Brad s-au înfiinţat Consilii Naţionale Române în oraşul Brad (preşedinte Protopopul Vasile Damian, vicepreşedinte Ioan Radu), şi comunele Valea Brad (Mateş Petru), Ţărăţel (Benea Todor), Crişan, (Cor Tănase), Băiţa (Balaş Leontin), Crişcior (Ioan Toderaş), Buceş (Birău Nicolae), Mihăileni (preotul Miron Popoviciu) şi Blăjeni (Ştefan Hărăguş)[1654]. Preşedintele Balaş Leontin de la Băiţa îndeplinea această funcţie pentru localităţile Băiţa, Crăciuneşti, Ormindea, Hărţăgani, Peştera, Trestia, Sălişte şi Căinelul de Sus[1655]. Ioan Toderaş, preşedintele de la Crişcior, coordona activitatea din localităţile Zdrapţi, Bucureşci, Şesuri, Rovina şi Curechiu[1656]. Birău Nicolae din Buceş conducea activitatea şi în localităţile După Piatră şi Stănija. În localităţile Mesteacăn şi Potingani nu s-au înfiinţat Consilii naţionale. Deşi situaţia întocmită de pretura din Brad, la 13 februarie 1931, nu confirma existenţa unor Consilii naţionale în comunele Luncoiul de Jos şi Luncoiul de Sus, asemenea organisme au existat. Consiliul Naţional Român din Luncoiul de Jos avea preşedinte pe Avram Groza, iar cel din Luncoiul de Sus pe Aron Roman[1657].

Pretura plasei Deva. Pretura plasei Deva a cunoscut o organizare minuţioasă datorită activităţii desfăşurate de membrii Consiliului Naţional Român din Deva. Chiar a doua zi după înfiinţare, în 8 noiembrie 1918, delegaţii consiliului şi ai gărzii naţionale, cu drapel tricolor în frunte, au cercetat satele, mobilizând populaţia pentru înfiinţarea de consilii şi gărzi naţionale române.

Au fost înfiinţate astfel de organisme de conducere în localităţile: Simeria (preşedinte preotul Adam Lula), Simeria Veche (Dânşoreanu Alexandru), Vălişoara (George Rimbaş), Dealu Mare şi

[1647] *Ibidem*, p. 377-379. Doc. nr. 217.
[1648] SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 18.
[1649] *Ibidem*.
[1650] *Ibidem*
[1651] *Ibidem.*
[1652] *Ibidem*.
[1653] *Ibidem*.
[1654] *Ibidem*, f. 2.
[1655] *Ibidem*, dosar 103/1931, f. 2.
[1656] *Ibidem*.
[1657] *Ibidem,* dosar 166/1922, f. 9, 14 şi 16.

Gruelaciu (Avram Glava), Săliştioara (Vasiu Nicolae l. Antone), Stoineasa (Gros Loghin l. Augustin), Băcia (Ioan Hălălai), Tâmpa (Adam Muntean), Petreni (Dionisie Bobinc), Totia (Avram Budoiu), Şoimuş (Oprea Francisc), Sântandrei (Murari Petru Georgesc), Certejul de Jos (? Oprişa), Hondol (Emilian ?), Săcărâmb (Olimpiu Oprea), Nojag (Nicolae Florea), Măgura şi Toplița (Ilie Piso)[1658]. Preşedintele Oprea Francisc de la Şoimuş coordona şi activitatea consiliilor din localitățile Buruene, Barbura, Bejan, Chişcădaga, Căinelul de Jos, Fornădia, Fizeş, Nevoeş şi Sulighete[1659].

Pretura plasei Geoagiu. Documentele descoperite până în prezent referitoare la organizarea Consiliilor Naționale Române din această plasă sunt foarte puține şi nu reflectă realitatea din această plasă. Dacă dăm credit unui articol publicat în presa din Orăştie, vinovați ar fi sătenii care „se deşteaptă totdeauna cu întârziere"[1660]. Conform articolului publicat de preşedintele Consiliului Național Român Geoagiu, dr. Ioan Margita, organizarea din această plasă a început încă din data de 4 noiembrie „atât pentru cercul întreg, cât mai ales pentru comuna noastră fiind de față d-nii dr. Vlad, Eft. Costescu, Rom. Săbău şi alți oameni pricepători ai timpului nou. S-a ales un Sfat român pentru cerc din oameni de încredere din toate satele şi un Sfat național pentru Geoagiu, ales mai cu seamă din țărani ai comunei noastre. Preşedinte a fost ales dr. I. Margita şi notar Nicolae Boteanu"[1661].

Pretura plasei Hațeg. După înființarea Sfatului Național Român din Țara Hațegului membrii săi se deplasează în localitățile din jurul Hațegului pentru înființarea consiliilor comunale. În pretura Hațeg s-au înființat Consilii Naționale Române în localitățile Bretea Română (preşedinte Coposesc Nandra), Vâlcelele Rele (Ciocan Romul), Strei Plopi şi Bretea Streiului (Medrea Octavian), Măceu (Ionaşc Ioan), Ruşi (Băesc Ioan), Boşorod (preotul Popa Nicolae), Chitid (Popovici Pompiliu), Luncani (preotul Samoilescu Ioan), Bățălar (Ciocan Ieronim), Streisângeorgiu (Uieți Ieronim), Valeasângeorgiu (Ciocan Sebastian), Toteşti (preotul Septimiu Ionaş), Cârneşti (preotul Popa Silviu), Rea (Modilcă Armie), Pâclişa (Ieneşesc Alexandru), Silvaşul Inferior (preotul Mărilă Aurel), Silvaşul Superior (Raț Nicolae), Lingina (Ungur Sigismund), pentru localitățile Berthelot, Crăguiş, Fărcădin, Găuricea, (preotul Man Iuliu), Tuştea (preotul Niculescu Iacob), Boița (Clep Aron), Densuş (preotul Petru Chețian), Lunca Cernii infer., şi Lunca Cernii Super., (preotul Mihăescu Aron), Grădişte (preotul Muntean Nicolae), Păucineşti (preotul Conda Petru), Zeicani (preotul Pascha Carol), Peştenița (preotul Vârvoni Liviu), Peşteana (preotul Pop Ioan), Clopotiva (preotul Maxer Ioan), Ostrov (Ciachi Petru)[1662]. În localitățile Sântămăria Orlea, Ciopea, Sânpetru, Săcel, Băreşti, Subcetate, Râu de Mori, Breazova, Bucova, Bouțarul de Sus şi Bouțarul de Jos, în documentele descoperite până în prezent, nu sunt menționate Consilii Naționale[1663].

Pretura plasei Hunedoara. Documentele despre organizarea comunelor din această plasă au rămas multă vreme între dosarele de arhivă. Punerea lor în circuitul ştiințific ne oferă surprize deosebit de interesante, deşi informațiile nu sunt complete. Localități în care se credea că nu s-a întâmplat nimic în toamna anului 1918 şi-au adus o contribuție deosebită la realizarea marelui act al Unirii. În pretura plasei Hunedoara s-au înființat Consilii naționale în localitățile: Batiz (preşedinte Truca Ioan), Hăjdat (Lup Petru l. Simion), Nădăştia Inferioară (Todoroni Aron Todoş), Nădăştia Superioară (Chitidean Alexandru), Sâncrai (Sinca Gheorghe Dascălu), Ocolişul Mare (Muntean Lazăr Grigoresc), Govăjdia (Lacatoş Antoniu), Merişor (Poantă Ioan Tranda), Lelese (Muşa Petru), Runcul Mare (Petriş Gheorghe), Sohodol (Ianăşesc Gheorghe), Peştişul Mare (Pinciu Ioan), Cerbăl (Lăşcuş Ioan Cicea)[1664].

Pretura plasei Ilia. Conform tabloului înaintat de Pretura Ilia, la 17 februarie 1931, în localitățile de pe Valea Mureşului aparținând acestei plase s-au înființat Consilii Naționale Române în: Lăpuşnic (preşedinte preotul Şuiaga Emanoil), Ilia (protopopul Iuliu Josan), Săcămaş (preotul Sălăgean Victor), Răduleşti (preotul Hadan Petru), Visca (preotul Ioan Laslo), Certejul de Jos (Modura Traian), Coaja (Danc Alexandru), Sârbi (Jusca Ioan), Dumeşti (Martin Petru), Valea Lungă (Lazăr Dumitru), Brănişca (Lazăr Iosif), Boz (Ursa Lazăr), Burjuc (Iacob Victor), Brădățel (Iacob Iosif), Câmpuri Surduc (Budoi Ioan), Câmpuri de Sus (Loghin Popa), Tătărăşti (Balint Aron), Zam (preotul Emanoil Sinca), Cerbia (Iosif

1658 *Ibidem*, dosar 103/1931, f. 3.
1659 *Ibidem.*
1660 *Libertatea*, an XV, nr. 5 din 29 noiembrie/12 decembrie 1918, p. 3.
1661 *Ibidem.*
1662 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 4.
1663 *Ibidem.*
1664 *Ibidem*, f. 5.

Popescu), Pogăneşti (Nicolae Biriş), Almăşel (Burza Ioan), Micăneşti (Crişan Iosif), Almaş Sălişte (preot Chirciu Nicolae), Braşeu (preot Chirciu Nicolae), Glodghileşti (Orsa Adam), Petreşti (Bota Ioan), Tămăşeşti (Jurca Traian), Gurasada (Dehel Alexă), Gothatea (preot Oprean Miron), Cărmăzineşti (Scerinca Iosif), Dănuleşti (Băbuța Petru), Boiul de Sus (Pop Severian), Boiul de Jos (Olariu Partenie), Runcşor (Fărcaş Nicolae), Visca (Todosiu Iosif)[1665].

Conform unui protocol încheiat în comuna Pojoga, la 5/18 noiembrie 1918, s-a constituit „Comitetul comunal pentru supravegherea bunei ordine…"[1666]. În data de 16 noiembrie 1918 prezentându-se căpitanul „Alecsandru Drăgoi, ca trimisul Consiliului Național Român din Arad pentru înființarea celei de mai sus… fiind adunat poporul la sfânta biserică aleg pe următorii locuitori în comitet: Catâncea Gh., Duma Damaschin, Dragomir Vasile, Catâncea Vasile, Bacea Laroş, Curuți Matei, Săbău Lazăr, Nistor Matei, Săbău Ioan, Ciupei Gerasim – cari aleg de preşedinte pentru conducerea afacerilor pe dl. preot Juliu P. Olariu din loc"[1667].

Pretura plasei Orăştie. În toamna anului 1918 în această pretură s-au înființat Consilii Naționale Române în localitățile: Cugir (preşedinte, preotul Ariton Migia), Vinerea (preotul Albu Romulus), Şibot (Viorel Gheorghe), Balomirul de Câmp (preotul Săcarea Dumitru), Aurel Vlaicu (Ioan Vlaicu), Vaidei (preotul Zaharie Tilicea), Pişchinți (preotul Stăneasă Iosif), Romos (preotul Adam Basarab), Romoşel (Taraşcu Gheorghe), Căstău (preotul Andrei Nicolae), Sibişelul Vechi (preotul Jura Vasilie), Beriu (preotul Iosif Dumitru), Sereca (preotul Andrei Domşa Ion), Orăştioara de Jos (preotul Baciu Aurel), Bucium (preotul Olariu Ion), Orăştioara de Sus (preotul Romoşan Ion), Ludeşti şi Costeşti (preotul Botean Vasile), Ocolişul Mic (preotul Ilie Popovici), Dâncul Mare (preotul Cotruş Ioan), Dâncul Mic (Cozac Ion l. David), Grid (Haic Moisă), Măgura (Crişan Alexandru), Turdaş (Junie Ion căprariu), Pricaz (preotul Gherman Alexandru, preotul Armean Solomon)[1668].

Pretura plasei Petroşani. În Valea Jiului s-au constituit Consilii Naționale Române în localitățile: Lupeni (Bociat Valer preşedinte, Zugravu Nicolae vicepreşedinte), Bărbătenii de Sus (preotul Butnariu Ioan), Aninoasa (Szoboszlai Cornel), Vulcan (Papp Alexandru), Jiu-Paroşeni (preotul Todoran Gheorghe), Iscroni (preotul Suciu Alimpie), Uricani (Turcu Petru), Câmpul lui Neag (preotul Berinde Vasile, preotul Preda Ioan)[1669].

Pretura plasei Pui. Conform tabloului întocmit de către primpretorul din Pui, la 9 februarie 1930, în această pretură au fost înființate Consilii Naționale Române în localitățile: Pui (preotul Bocăniciu Ioan, dr. Mihai Tirea, avocat), Baru Mare (preotul Nicolae Gârbea), Sălaşul de Sus (preotul Cerbicean Nicolae), Nucşoara (Cerbicean Ioachim)[1670]. În finalul tabloului primpretorul din Petroşani menționa: „În restul comunelor nu au fost organizate Consilii Naționale şi nici gărzi, toate comunele în cari nu au fost organizate Consilii sau gărzi au fost conduse de Sfatul Național cu sediul în Pui"[1671]. Şi totuşi, din alte documente aflăm despre înființarea de Consilii naționale şi în alte localități.

Conform protocolului încheiat, la 4 decembrie 1918, în comuna Râu Alb s-a format Consiliul Național cu un comitet format din 11 membri şi 4 supleanți[1672]. Preşedinte al consiliului a fost ales preotul George Nicolae[1673]. Tot în 4 decembrie 1918, preotul Vasile Bora încunoştința preşedintele Consiliului Național din Pui despre înființarea Sfatului Național comunal din Coroieşti şi Vaidei al cărui preşedinte era ales preotul Vasile Bora[1674]. La 10 decembrie 1918, Consiliul Național Român Pui înainta Consiliului Național Român județean procesele-verbale despre „constituirea Consiliului Național Român şi formarea gărzii naționale în comunele Galați, Râu Bărbat şi Mățeşti"[1675]. La 24 decembrie 1918 din Fizeşti este adresată o scrisoare către dr. Tirea, prin care era informat despre

[1665] *Ibidem*, f. 21-22.
[1666] *1918 la români*. *Documentele Unirii*, VII, p. 407. Doc. nr. 376.
[1667] *Ibidem.*
[1668] SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 1.
[1669] *Ibidem*, f. 16.
[1670] *Ibidem,* f. 8.
[1671] *Ibidem.*
[1672] *Pentru libertate şi unitate naţională*, p. 372-373.
[1673] *Ibidem.*
[1674] *Ibidem*, p.375-377.
[1675] *Ibidem,* p. 374.

adunarea populară ţinută în acea zi fiind constituit Sfatul Naţional Român format din 12 bărbaţi de frunte şi preşedintele ales, preotul Atanasiu Daju[1676].

În majoritatea comunităţilor din judeţul Hunedoara s-au înfiinţat Consilii naţionale române după modelul Consiliului Naţional Român Central. Consiliile înfiinţate şi-au asumat rolul de organe politice locale, exprimând voinţa de unitate naţională a întregii populaţii româneşti din Transilvania. În conducerea consiliilor naţionale din judeţe şi a celor locale au fost aleşi bărbaţi destoinici pentru care unirea devenise un ideal şi care au acţionat cu toată convingerea pentru apărarea intereselor şi drepturilor fundamentale ale românilor. În judeţul Hunedoara s-au impus numele unor personalităţi politice între care amintim pe Aurel Vlad, Ioan Mihu, Francisc Hossu-Longin, Gheorghe Dubleşiu, Petru Groza, Victor Bontescu, Romulus Vuia şi mulţi alţii.

CONSTITUIREA GĂRZILOR NAŢIONALE ROMÂNE DIN JUDEŢUL HUNEDOARA

Organizarea politică sub forma Consiliilor Naţionale nu era suficientă pentru asigurarea libertăţii depline a românilor din Transilvania, Banat şi Părţile ungurene. Se impunea pe lângă organizarea politică, şi înfiinţarea de organisme revoluţionare care să reprezinte forţa militară capabilă să protejeze dezvoltarea şi consolidarea independenţei. Consiliul Naţional Român Central a acordat o atenţie deosebită organizării sub autoritatea sa a întregului potenţial militar românesc.

Pentru a-şi îndeplini misiunea şi a confirma încrederea cu care a fost investit, încă din prima zi de funcţionare, Consiliul Naţional Român Central înfiinţează organizaţia militară centrală, Consiliul Militar Naţional Român, for învestit cu asigurarea ordinii şi liniştii, a vieţii şi a bunurilor oamenilor, cerinţe atât de necesare în acele vremuri de prefaceri revoluţionare. Consiliul Naţional Militar din Arad a fost înfiinţat în ziua de 1 noiembrie şi va deveni, fiind în oraşul de reşedinţă al Consiliului Naţional Român Central, forul suprem al organizaţiilor militare româneşti din Transilvania[1677]. Organizarea sub aspect militar a fost concepută prin crearea Gărzilor Naţionale şi a legiunilor militare româneşti. Cu această problemă s-a ocupat secţia militară din cadrul CNRC, iar după Adunarea de la Alba Iulia, Consiliul Dirigent prin resortul de război.

Către sfârşitul lunii octombrie 1918 se crease pe teritoriul întregului Imperiu Austro-Ungar o asemenea situaţie încât în multe locuri administraţia îşi încetase activitatea, cei mai mulţi funcţionari părăsindu-şi posturile de frica răzbunării populaţiei pe care o împovărase cu tot felul de impozite şi taxe. Aceeaşi situaţie disperată se afla şi în provinciile majoritar româneşti ale imperiului. În Transilvania situaţia era agravată şi de prezenţa trupelor germane care produceau pagube populaţiei, în timpul retragerii lor. Menirea gărzilor naţionale române reiese clar din apelurile lansate pentru înfiinţarea lor. „Garda Naţională e mândria şi paza naţiunii române. Deci grăbiţi, fraţilor voinici români vă cheamă binele şi fericirea neamului vostru dezrobit. Vă cheamă asigurarea libertăţii noastre depline”[1678]. După 7 noiembrie 1918, când Consiliul Naţional Român Central a hotărât înfiinţarea de gărzi naţionale româneşti în toate teritoriile locuite de români, ritmul organizării acestora devine foarte alert. În câteva zile toate judeţele, oraşele şi comunele celor 23 de judeţe locuite de români au fost înzestrate cu astfel de organizaţii pentru păstrarea ordinii şi asigurarea liniştii, vieţii şi avutului oamenilor.

La 29 octombrie/11 noiembrie 1918 se constituie, la Arad, Comanda Supremă a Gărzilor Naţionale Române din Ungaria şi Transilvania. Comanda supremă a gărzilor naţionale române, acţionând ca secţie militară a CNCR, îndeplinea cu devotament numai poruncile primite din partea acestui organism naţional. În cursul şedinţei din 11 noiembrie 1918, dr. Ştefan Cicio-Pop s-a adresat ofiţerilor şi soldaţilor anunţând componenţa Consiliului şi încetarea războiului mondial. „A învins ideea ca fieşte care naţiune să dispună liber asupra sorţii sale, să fie egal îndreptăţită şi fiecare om să aibă aceleaşi drepturi. Soarta naţiunilor mici este pusă în mâinile cele mai bune şi cele mai mari naţiuni culte care ne garantează realizarea idealurilor noastre”[1679]. „Fiecare soldat – spunea Cicio-Pop –, dezlegat de jurământul dat împăratului, are liberă voie să intre în Sfatul Naţional Militar Român (Garda

1676 Ibidem, p. 380.
1677 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 109.
1678 Traian Popa, *Monografia oraşului Târgu-Mureş*, Tg. Mureş, 1932, p. 197.
1679 *1918 la români, Documentele Unirii*, vol. VII, p. 58.

Națională Română), să poarte simbolul mândru al suveranității lui naționale, tricolorul, şi este supus numai şi numai Consiliului Național Român”[1680].

Ştefan Cicio-Pop se adresa românilor din Transilvania anunțându-i despre formarea gărzilor naționale, spunându-le: „Frați Români! În curând o să apară între voi bravi soldați şi ofițeri ai gardei naționale române. Alăturați-vă către ei şi dați-vă brațele şi inimile voastre române întru ajutorul şi sprijinul lor”[1681]. Le cerea soldaților a se constitui „imediat în gardă locală, în care poate fi primit fiecare om de cinste, fără deosebire de neam şi religie”[1682]. În continuarea cuvântului său, Ştefan Cicio-Pop cerea ca „fiecare ofițer şi soldat român care încă nu s-a anunțat şi nu are împărțire are datorința de a se prezenta, fără amânare, la biroul Consiliului Național Român”[1683]. De asemenea, preciza că fiecare român are „datorința să contribuie la susținerea ordinii. Jefuitorii sunt cei mai mari duşmani chiar a poporului românesc. Dați-ne mână de ajutor ca să putem prezenta înaintea lumii tânăra şi frumoasa națiune română în deplina ei curățenie, nepătată, în întreaga ei splendoare”[1684]. În cursul şedinței, Ştefan Cicio Pop menționa că a adresat ofițerilor, soldaților şi poporului adunat un discurs dictat de „înălțătoarele idei ale egalității, libertății şi frățietății”[1685].

„Mă adresez către voi fraților – a spus Cicio-Pop – care prin ostaşi reprezentați poporul românesc, cuminte şi cinstit, iar prin ofițeri toată floarea, toată aşa numita inteligență a neamului. În haosul de astăzi să luați la cunoştință că numai şi numai Consiliul Național Român este chemat să ne dea, de-o parte direcțiile de lipsă, de altă parte, ca să pertracteze în numele întregului neam cu Puterile Antantei învingătoare, care garantează întruparea dorințelor noastre şi cu celelalte țări cu care am trăit odinioară în legătură de stat. Acestea ce le-am spus nu sunt numai dorințele mele ci sunt poruncile Consiliului Național Român şi a întregii națiuni române. Îndepliniți-le toți şi întru toate, pentru ca acei care se vor opune vor purta osânda cea mai grea a vieții, îi va ajunge urgia neamului întreg”[1686], preciza oratorul în finalul cuvântului său.

În numele Consiliului, Ştefan Cicio-Pop îl însărcinează pe maiorul Vlad cu organizarea Gărzii Naționale Române[1687]. Maiorul Alexandru Vlad s-a exprimat scurt şi hotărât: „Suntem ostaşi şi nu vom vorbi multe. Avem să lucrăm şi vom lucra. Suntem pregătiți însă să şi luptăm dacă va fi de lipsă şi să jertfim tot ce avem pentru cauza noastră sfântă”[1688].

Constituirea Comandei Supreme a Gărzilor Naționale Române va impulsiona constituirea gărzilor în toate oraşele şi comunele cu populație majoritar românească şi nu numai. Maiorul Alexandru Vlad emitea un ordin, la 16 noiembrie 1918, prin care numea comandanții gărzilor din județul Hunedoara şi câteva din cercurile sale. „Pentru com[itatul] Hunedoara, cu sediul în Deva denumesc de comandant pe vicecol[onelul] Dumitru Florian, adjutant Virgil Albescu. Pentru cercul pretorial Baia de Criş, pe căp[itanul] dr. Nerva Oncu, cercul Brad, căp[itanul] Sabin Banciu, cercul Hațeg, căp[itanul] Montani”[1689]. Prin acelaşi ordin, maiorul Vlad mai transmitea şi o serie de instrucțiuni privind recrutarea feciorilor în gardă şi plata ofițerilor conducători ai gărzilor. Numărul membrilor gărzilor oscilează de la o localitate la alta. În principiu, dispoziția privind organizarea stabilea ca garda să nu fie mai mare de 5% din numărul locuitorilor comunei[1690].

În comunele județului numărul membrilor gărzilor oscilează între 30 şi 60 de luptători. Dar sunt şi unele excepții: Comuna Ghelari are un număr de 101 luptători[1691] depăşind numeric chiar şi garda din oraşul Hunedoara, care în perioada cu cei mai mulți luptători ajunsese la 85 de membri[1692].

1680 *Ibidem*.
1681 *Ibidem*, p. 59.
1682 *Ibidem*.
1683 *Ibidem*.
1684 *Ibidem*.
1685 *Ibidem*, p. 251-253.
1686 *Ibidem*.
1687 *Ibidem*.
1688 *Ibidem*.
1689 *Ibidem*, p. 328.
1690 V. Arimia, *Gărzile Naționale în lupta pentru înfăptuirea Unității de Stat a României*, în „Revista Arhivelor”, anul XI, nr. 2, 1968, p. 153-164.
1691 SJHAN, *Primăria oraşului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 120-121.

Una dintre cele mai puternice şi numeroase gărzi naționale s-a format la Orăştie. Autoritățile maghiare vorbesc despre „o gardă română de circa 220 de persoane”[1693]. Conform raportului înaintat Comandei Supreme a Gărzilor naționale din Arad, numărul real al Gărzii din Orăştie, considerând întreg personalul, era de 375 de persoane. Garda Națională din Deva număra circa 120 de luptători[1694]. Puternică din punct de vedere numeric şi al capacității de luptă era Garda națională din Zarand, condusă de căpitanul Sabin Banciu, care număra 175 de luptători, ofițeri, subofițeri şi soldați[1695].

Gărzile au fost înarmate cu arme şi muniție din depozite, cu armamentul adus la întoarcerea de pe front a soldaților şi cu arme luate gărzilor naționale maghiare şi jandarmilor. În fiecare județ se constituie un comandament suprem, căruia îi erau subordonate secțiunile din cercuri şi acestora gărzile comunale.

Adunările de constituire a gărzilor naționale s-au desfăşurat în aceeaşi dată cu înființarea Consiliului Național Român şi se încheiau cu depunerea jurământului membrilor gărzilor în fața membrilor consiliului. În fața tricolorului aplecat, cu mâna pe inimă sau ridicând trei degete în aer, era depus jurământul de credință nestrămutată Consiliului Național Român. Formula jurământului era următoarea: „Conştiu de datorințele ce ne impun vremurile istorice de azi, jur că în toate manifestările vieții mele voi fi fiu credincios națiunii unitare române şi nu voi ridica mâna mea asupra fraților mei, locuiască pe orice fel de teritoriu politic. Aşa să-mi ajute Dumnezeu!”[1696].

Formula jurământului a suferit modificări fiind adaptată la condițiile locale. Astfel, la Haţeg formula jurământului era:

> „Eu jur Atotputernicului Dumnezeu că întru toate voi fi cu credință către Marele Sfat Național Român din Ungaria şi Transilvania care este supremul for al Națiunii române din Ungaria şi Transilvania. Conştiu de datorințele ce ne impun vremurile istorice de azi, jur că în toate manifestările vieții mele voi fi fiu credincios Națiunei Unitare Române şi nu voi ridica mâna mea asupra fraților mei cinstiți, locuiască în orice fel de teritoriu politic. Aşa să-mi ajute Dumnezeu. Amin”[1697].

Gărzi naționale române şi maghiare s-au înființat la Brad, Baia de Criş, Deva şi Valea Jiului. În schimb la Hunedoara şi Haţeg ființa doar Garda Națională Română care a cuprins între membrii săi şi etnici maghiari şi germani. Între Gărzile naționale române şi maghiare din Brad şi Valea Jiului au izbucnit conflicte care s-au încheiat cu vărsări de sânge. Conflictele au avut la bază politica guvernului maghiar, dusă după eşuarea tratativelor de la Arad, având scopul de a folosi orice mijloace pentru păstrarea teritoriilor locuite de români în componența statului maghiar. Concludente pentru susținerea acestei afirmații sunt evenimentele derulate la Brad, unde în prima fază a existat o colaborare paşnică între cele două gărzi. Astfel, la 14 noiembrie, Consiliul dezbate cererea gărzii maghiare de a beneficia din colecta de bani şi alimente considerând că numai 5%, potrivit instrucțiunilor CNR, din locuitori pot fi gardişti salariați şi deci aceştia au dreptul de a se împărtăşi din colectă[1698].

La rândul său, Consiliul Național Maghiar, după ce întreprinde o colectă pentru susținerea gărzii maghiare, oferă jumătate din suma de 3.770 coroane pentru nevoile gărzii naționale române[1699]. În 25 noiembrie, căpitanul Sabin Banciu, comandantul Gărzii Naționale Române din Zarand, raporta consiliului despre confiscarea a 5 „lăzi de tutun de la gardiştii unguri şi finanții din Brad care nu anunțaseră garda română despre acest transport şi că 3 gardişti unguri refuzând a se legitima şi atacând patrula românească, aceasta a împuşcat un gardist, iar ceilalți 2 s-au predat”[1700].

Consiliul aprobă acțiunile întreprinse şi îl „însărcinează pe căpitanul Sabin Banciu ca fără altă autorizare specială să ia toate măsurile ce le află de lipsă pentru susținerea ordinii” şi „din considerație de

1692 *Ibidem*, f. 19-20 şi 33.
1693 Pentru libertate şi unitate naţională, p. 360. Doc. nr. 193.
1694 Victor I. Şuiaga, *Consiliul Naţional Român din Deva*, p. 42.
1695 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 76.
1696 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 111.
1697 SJHAN, *Primăria oraşului Haţeg*, dosar 2/1918, nenumerotat.
1698 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 75-76.
1699 *Ibidem*, p. 76.
1700 *Ibidem*.

umanitate îşi exprimă regretele pentru cazul de moarte întâmplat"[1701]. Căpitanul Banciu raportează că românii au dreptul, după procentul locuitorilor, la 175 gardişti, iar maghiarii la 25, deci din banii colectați „ai noştri vor primi 5 părți şi ei o parte"[1702].

Un alt conflict s-a iscat cu membrii gărzii maghiare din Baia de Criş. Episodul acestui tragic eveniment a fost cuprins în textul săpat pe Monumentul ridicat în anul 1934 la Vălişoara: „Tot aici, în decembrie 1918, şapte gardişti români din Brad, sub conducerea unui plutonier din Brad, urmărind pe gardiştii unguri din Baia de Criş, au încins o luptă piept la piept. Le-au luat o mitralieră şi o trăsură plină cu arme şi muniţii, folosite mai târziu în lupta cu bolşevicii[1703] la Ilia. În ciocnirea sângeroasă comandantul gardiştilor unguri şi-a pierdut viaţa"[1704].

Evenimente sângeroase au avut loc în Valea Jiului unde Garda naţională maghiară, împreună cu funcţionarii şi minerii de etnie maghiară de la minele din Valea Jiului au atacat, în decembrie 1918 - ianuarie 1919, unităţile armatei române staţionate aici. Pentru a cunoaşte dimensiunea acestui fenomen la nivelul judeţului Hunedoara vom prezenta organizarea şi componenţa Gărzilor naţionale române din plasele judeţului.

Pretura plasei „Avram Iancu" Baia de Criş. În această pretură s-au distins prin activitatea desfăşurată în organizarea gărzilor naţionale un grup de personalităţi între care amintim pe dr. Nerva Oncu, Nicolae Turucu, Iacob Oncu şi fraţii Romulus şi Romuald Coţioiu. Toţi erau ofiţeri de rezervă şi acţionau pe diverse sectoare ale preturii. Nicolae Turucu era conducător pe sectorul Vaţa de Jos, Romulus Coţioiu pe sectorul Baia de Criş, Iacob Oncu pe sectorul Birtin şi Romuald Coţioiu pe sectorul Rişculiţa. Coordonarea comandanţilor de sectoare îi revenea dr. Nerva Oncu[1705].

În Pretura plasei „Avram Iancu" cu sediul în Baia de Criş s-au înfiinţat şi au activat gărzi în localităţile: Baia de Criş (comandant Adam Grof), Rişca (Nicolae Rusu), Lunca (Ioan Şipoş), Cărăstău (Ioan Mihuţ), Birtin (Ioan Cioflica), Tătărăştii de Criş (Aurel Colf), Prihodişte (Ioan Prundariu), Rişculiţa (Popovici Ioan l. Iov), Bulzeşti (Ioan Rusu l. Gheorghe), Tomnatic (Draia Vasilie l. Ion), Grohot (Pavel Simion l. Ion), Baldovini (Avram Faur), Dobroţ (Todor Indrieş), Leauţ (Iosif Leucean), Obârşa (Traian Tămaş), Şteia (Pavel Muţiu), Strâmba (Nicolae Brusturean), Târnava de Criş (Solomon Farca), Tomeşti (Nichifor Oncu), Tiuleşti (Nichifor Ivaşca), Valea Mare de Criş (Simion Buftea), Vaţa de Jos (Nicolae Bodiciu), Basarabasa (Amos Turucu), Brotuna (Crepcea Mihai), Căzăneşti (Jula Avram), Ciungani (Mura Precup), Prăvăleni (Micluţa Gheorghe), Vaţa de Sus (Cioara Ioan), Ţebea (Florea Vasilie şi Ioan Indrei)[1706].

Ioan Şipoş (Lunca), Ioan Mihuţ (Cărăstău), Ioan Prundariu (Prihodişte), Ioan Rusu l. Gheorghe (Bulzeşti), Pavel Simion l. Ion (Grohot) îndeplineau pe lângă funcţia de comandant al gărzii şi pe cea de preşedinte al Consiliului Naţional Român din localitatea respectivă[1707]. Conform unor documente întocmite de către pretura Baia de Criş, au mai funcţionat gărzi naţionale în comunele Junc, Ribiţa şi Ribicioara[1708].

Pretura plasei Brad. Prin munca intensă desfăşurată de către membrii consiliului zărăndean, s-au organizat gărzi naţionale în comunele: Brad (Sabin Banciu), Valea Brad (Mateş Petru), Ţărăţel (Benea Todor), Crişan (Cor Tănase), Băiţa (Balaş Leontin), Crişcior (Ioan Toderaş), Buceş (Birău Nicolae), Mihăileni (Ianc Petru) şi Blăjeni[1709]. Preşedintele CNR Crişcior, Ioan Toderaş, îndeplinea şi funcţia de comandant al gărzii naţionale pe „toate comunele din notariatul Crişcior"[1710]. La notariatul Crişcior erau arondate localităţile Zdrapţi, Bucureşci, Şesuri, Rovina şi Curechiu. De asemenea, preotul Nicolae Birău de la Buceş avea autoritatea „pe întreg notariatul" Buceş, care mai cuprindea şi satele Stănija şi După Piatră. Acelaşi mod de acţiune s-a aplicat şi în notariatul Băiţa unde este menţionat numele lui Balaş

1701 *Ibidem*.
1702 *Ibidem*.
1703 Termenul „bolşevici" era atribuit gărzilor roşii ale lui Bela Kun.
1704 Ioachim Lazăr, *Vălişoara, studiu monografic*, p. 60.
1705 *Ibidem*, f. 18.
1706 *Ibidem*.
1707 *Ibidem*.
1708 SJHAN, *Pretura plasei Baia de Criş*, dosar 14/1940, f. 74, 84 şi 85.
1709 *Idem, Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 102/1931, f. 2.
1710 *Ibidem*.

Leontin care îndeplinea funcția de președinte al CNR și comandant al gărzii naționale. Notariatul Băița cuprindea comunele Crăciunești, Ormindea, Hărțăgani, Peștera, Trestia, Săliște și Căinelul de Sus. Deși în comunele Luncoiul de Jos și Luncoiul de Sus nu sunt amintite între localitățile din Plasa Brad în care au funcționat gărzi, depistarea statelor de plată ale gardiștilor de aici confirmă existența și activitatea unor astfel de formațiuni militare. Comandantul gărzii din Luncoiul de Sus era Alexandru Bel, iar al celei din Luncoiul de Jos, Ioan Groza[1711].

Pretura plasei Deva. Consiliul Național Român al orașului și al Preturii plasei Deva a avut ca prime acțiuni întreprinse de către membrii săi organizarea Gărzii Naționale Române în orașul reședință de județ. Garda Națională Română din orașul Deva a fost înființată în data de 7 noiembrie 1918. Necesitatea urgentă a înființării gărzii a fost impusă de evoluția evenimentelor, de faptul că maghiarii își formaseră și ei o gardă. În același timp, Consiliul Național Maghiar din Deva primea ordine direct de la Budapesta și depunea eforturi deosebite pentru păstrarea județului în cadrul statului maghiar.

Încă de la înființarea gărzii din Deva, Comanda generală a Gărzilor Naționale Române din Arad l-a numit comandant pe lt. dr. Victor Velțianu, controlor financiar în Deva, urmat apoi la conducere de lt. Alexandru Ianculovici, iar Victor Velțianu a primit misiunea de a se ocupa de organizarea și întreținerea gărzii[1712]. În câteva zile efectivul gărzii din Deva ajungea la 120 de oameni – ofițeri, subofițeri și soldați.

După intrarea armatei române în Deva (14 decembrie 1918), Consiliul Național Român din Deva a hotărât reducerea efectivului gărzii la 68 de gardiști trupă și menținerea tuturor cadrelor de ofițeri și subofițeri[1713]. Prin activitatea desfășurată de membrii Consiliului, de ofițerii și subofițerii gărzii, au fost înființate Consilii și Gărzi naționale în majoritatea comunelor din plasa Deva.

În Pretura plasei Deva au activat gărzi în comunele: Simeria (comandant Adam Costa), Şăulești (Visirin Anghel), Vălișoara (George Rimbaș), Dealul Mare (Toader Gherman), Gruelaci (Lazăr Drăgan), Săliștioara (Vasiu Nicolae l. Antone), Stoeneasa (Gros Loghin l. Augustin), Tâmpa (Adam Lăzărescu), Totia (Adam Jurca), Șoimuș (Maier Andronic și Muntean Nicolae), Buruene (Rusu Emil), Barbura (Pavel Dumitru), Bejan (Hodor Tovie), Chișcădaga (Ioan Luca), Căinelul de Jos (Vint Nicolae), Fornădia (Petru Șuteu), Nevoeș (Diniș Petru), Sulighete (Vasiu Ioan), Sântandrei (Murari Nicolae Răboasa), Certejul de Jos (Nicolae Fărcaș), Hondol (Sabin Piso), Săcărâmb (Simion Muntoi), Nojag (Simion Florea), Măgura și Toplița (Piso Micșa)[1714].

Pretura plasei Geoagiu. Dr. I. Margita publica, în ziarul *Libertatea* din Orăștie, un articol privind organizarea Gărzii Naționale Române din Pretura plasei Geoagiu. „În același timp (4 noiembrie, n. n.) s-a început și recrutarea unei garde românești, care din cauza membrilor puțini… a funcționat câtva timp împreună cu garda străină (maghiară, n. n.). Dar astăzi, având membri destui, garda noastră e cu totul neatârnătoare. Comandant: d-l Vasile Popoviciu, stegar în activitate. Afară de mici abateri, pot zice că ordinea pe deplin e stabilită în tot cercul. Geoagiu, 29 nov. 1918. Dr. I. Margita"[1715].

Pretura plasei Hațeg. Sfatul Național Român (cum purta denumirea Consiliul Național) din Țara Hațegului s-a înființat în data de 12 noiembrie 1918. Conform circularei trimise către preoții din zonă, ortodocși și greco-catolici, se menționa că la „siguranța publică se poate ajunge prin organizarea gardei naționale, care va avea datorința de a susține ordinea și de a pune odată capăt hoțiilor și jefuirilor atât de compromițătoare pentru noi"[1716].

În Pretura plasei Hațeg au fost înființate și au activat gărzi naționale în localitățile: Bretea Română (comandant Simon Ladislau), Vâlcelele Rele (Ciocan Romul), Strei Plopi (Medrea Octavian), Bretea Streiului (Tatulescu Maxim), Măceu (Boantea Gheorghe), Ruși (Băesc Ioan), Boșorod (Popovici Nicolae), Chitid (Elie Dimitrie, căpitan), Luncani (Natrapei Tănase), Bățălar (Guga Ieronim), Streisângeorgiu (Dănesc Moise), Valea Sângeorgiului (Bradina Ilie), Sântămărie Orlea (Dragoș Vasilie), Ciopeia (Muntean Filip), Sânpetru (Eneșesc Moise), Săcel (Petresc Petru), Bărăști (Dragoș Teodor), Subcetate (Rad Ilie), Totești (Pop Iuliu), Cârnești (Hica Axente), Reea (Borlovan Pavel), Pâclișa (Lucaci

1711 *Ibidem.*
1712 Victor I. Șuiaga, *Consiliul Național Român din Deva*, p. 42.
1713 *Ibidem*.
1714 SJHAN, *Prefectura județului Hunedoara*, dosar 102/1931, f. 3.
1715 *Libertatea*, an XV, Orăștie, nr. 3 din 15/28 noiembrie 1918, p. 3.
1716 SJHAN, *Primăria orașului Hațeg*, dosar 1/1918, nenumerotat.

Petru), Silvaşul Inferior (Toderesc Gheorghe), Silvaşul Superior (Dragotă Iosif Cronzan), Lingina (Modârcă Samoilă), Berthelot (Florincaş Ionuţ), Crăguiş (Nopcea Laurenţiu), Fărcădin (Dobresc Pompiliu), Găuricea (Băcălete Prip), Tuştea (Soltes Pompil), Boiţa (Clep Aron), Densuş (Dinişoni Pavel), Lunca Cernii Inferior, (Ştefoni Moise), Lunca Cernii Superior, (Vlaiconi Victor), Rîu de Mori (Leon Iubaş), Grădişte (Pojar Liviu, locotenent), Peşteana (Ilieşi Dionisie junior), Breazova (Crintoni Mihai), Clopotiva (Tomoni Todor şi Pătruc Ioan), Ostrov (Bultoni Barbu), Bucova (Alboni Iosif), Bouţarul de Sus (Vasiloni Ion Ilie)[1717].

În 17 noiembrie 1918 s-a constituit nucleul Gărzii Naţionale Române din oraşul Haţeg. În această zi s-au înrolat în gardă locotenentul Ambrosie Şelariu, sublocotenenţii Emil Fărcaşiu, George Părău, sergentul Ludovic Munteanu şi fruntaşul Iuliu Kindler[1718]. Apoi, rând pe rând, Consiliile Naţionale Române din Ţara Haţegului îşi organizează gărzile naţionale. Garda Naţională din Valea Sângeorgiului cuprindea 15 membri, majoritatea foşti combatanţi în cadrul Regimentului de Infanterie 64 Orăştie[1719]. Garda Naţională Română din Bretea Ungurească (azi Bretea Streiului) avea un număr de 18 gardişti[1720]. În 20 noiembrie 1918 a luat fiinţă Garda Naţională Română din comuna Ciopeia cuprinzând 35 de gardişti. Garda Naţională Română din Vâlcelele Bune a fost organizată la 26 noiembrie şi era alcătuită din 29 de membri[1721].

Garda Naţională Română înfiinţată în Păucineşti, la 27 noiembrie 1918, cuprindea un sublocotenent, Publius S. Conda, care era comandantul gărzii, un sergent (Dobruşan Petru), doi caporali (Clopotivan Adam, Mihăiloni Ion), un fruntaş (Dobruşan Petru) şi 16 infanterişti[1722]. În aceeaşi dată va lua fiinţă şi Garda Naţională Română din comuna Densuş, compusă din 19 gardişti, între care doi sergenţi, doi fruntaşi şi 15 infanterişti. Comandant al gărzii a fost numit Pavel Dinişoni[1723]. În 29 noiembrie 1918 se înfiinţa Garda Naţională Română din satul Gânţaga, alcătuită din 26 gardişti. La data înfiinţării cuprindea doar 19 membri, fiind completată chiar în ziua de 1 decembrie cu alţi şapte[1724]. La 2 decembrie 1918 se înfiinţa Garda Naţională Română din localitatea Săcel alcătuită din 23 de membri[1725]. Garda Naţională Română din comuna Râu de Mori a luat fiinţă în 3 decembrie fiind compusă iniţial din 12 membri, la care s-au mai adăugat şase, înscrişi în 8 decembrie 1918[1726]. Garda Naţională din Pâclişa se înfiinţa în aceeaşi perioadă, potrivit unei însemnări de pe spatele tabelului înaintat către Comanda cercuală din Haţeg, în care se nota: „prezentat în Haţeg în 4 decembrie 1918"[1727]. La 7 decembrie, comandantul gărzii din Peşteana Mare, Dionisie Ilieş, înainta comandamentului din Haţeg „lista legionarilor români din Peşteana Mare"[1728]. Garda din Peşteana Mare era printre cele mai bine dotate cu armament şi muniţie, dispunând de nouă carabine şi 250 de patroane[1729].

În 8 decembrie a luat fiinţă Garda Naţională Română din Bărăşti. Lista cuprindea 24 de gardişti şi era semnată de către preotul Mihail Muntean, preşedintele Comitetului Naţional Român[1730]. În aceeaşi zi, de 8 decembrie, se înfiinţa şi Garda Naţională din Strei Plopi, compusă din 30 de membri[1731]. În funcţia de comandant al gărzii era numit stegarul Ioan Medrea, născut în anul 1897, care a activat în cadrul Regimentului de Infanterie 64 Orăştie[1732]. În alte patru localităţi s-au pus bazele gărzilor în ziua de 9

[1717] *Idem, Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 4.
[1718] *Idem, Primăria oraşului Haţeg*, dosar 1/1918, nenumerotat.
[1719] *Ibidem*.
[1720] *Ibidem*.
[1721] *Ibidem*.
[1722] *Ibidem*.
[1723] *Ibidem*.
[1724] *Ibidem*.
[1725] *Ibidem*.
[1726] *Ibidem*.
[1727] *Ibidem*.
[1728] *Ibidem*.
[1729] *Ibidem*.
[1730] *Ibidem*.
[1731] *Ibidem*.
[1732] *Ibidem*.

decembrie: Bretea Română, Subcetate, Silvaşul Superior şi Toteşti[1733]. Garda Naţională Română din Bretea Română era compusă din 18 membri, între care doi sergenţi, trei caporali, trei fruntaşi şi zece soldaţi[1734]. La rândul său, garda din Subcetate număra 14 membri, 13 infanterişti şi comandantul gărzii, Rad Ilie, care avea gradul de fruntaş[1735].

Comandant al gărzii din Silvaşul Superior a fost numit George Ciura, având gradul de plutonier, care comanda 21 de gardişti[1736]. Nucleul de bază, compus din 12 gardişti, s-a constituit în 9 decembrie, în zilele următoare s-au mai înscris alţi 14, în final garda număra 26 de membri, între care doi caporali, doi fruntaşi şi 22 de infanterişti.

Garda Naţională Română din mica localitate Poieni a luat fiinţă în 10 decembrie, fiind compusă din 11 gardişti[1737]. În zilele următoare se vor înfiinţa gărzile din Strei (12 decembrie), Balomir (13 decembrie), Ruşi (14 decembrie) şi Meria (15 decembrie)[1738]. În a doua jumătate a lunii decembrie au luat fiinţă gărzile din localităţile Vâlcelele Rele (16 decembrie), Silvaşul Inferior (18 decembrie), Sânpetru (18 decembrie), Tuştea (19 decembrie), Valea Dâljii (21 decembrie)[1739]. În ceea ce priveşte gărzile din Strei Săcel, Nalaţi-Vad şi Sântămăria Orlea, deşi documentele nu precizează data înfiinţării lor, ele au luat fiinţă înainte de 11 decembrie 1918.

Conform unei statistici întocmite, până la 11 decembrie 1918, în Pretura Haţeg, se constituiseră Gărzi Naţionale Române în 19 localităţi, care dispuneau de un efectiv total de 430 de oameni, din care 7 ofiţeri, 76 subofiţeri şi 347 infanterişti[1740]. Lor li se mai adăugau cei 5 ofiţeri din Comanda cercuală Haţeg. După 11 decembrie se mai înfiinţează Gărzi Naţionale Române în alte 20 de localităţi ale preturii Haţeg: Poieni, Densuş, Balomir, Valea Sângeorgiu, Bărăşti, Silvaşul Superior, Ruşi, Boşorod, Bretea Ungurească (azi Bretea Streiului), Săcel, Strei-Săcel, Lunca Cernii de Jos, Meria, Valea Dâljii, Sânpetru, Lunca Cernii de Sus, Vâlcelele Rele, Silvaşul de Jos şi Tuştea[1741].

Pretura plasei Hunedoara. Garda Naţională Română din oraşul Hunedoara a fost printre primele înfiinţate în Pretura Hunedoarei. Conform unui document eliberat de către Primăria oraşului Hunedoara, la 10 august 1920, Garda Naţională s-a înfiinţat la 4 noiembrie 1918 şi a funcţionat până la 28 februarie 1920[1742]. Ea s-a constituit şi a activat în oraşul Hunedoara şi Pretura plasei, având la început 130 de membri şi un ofiţer, iar la sfârşit 20 de feciori şi doi ofiţeri[1743]. Garda Naţională din Hunedoara a activat cea mai lungă perioadă dintre toate gărzile din plasa Hunedoara şi pentru perioada sa de activitate a beneficiat de nouă state de plată. În prima etapă, dintre 5 şi 13 noiembrie 1918, când garda şi-a început activitatea, ea a acţionat cu un număr de 66 de luptători[1744].

Conducerea gărzii din Hunedoara a revenit în această perioadă ofiţerilor: locotenenţii în rezervă, dr. Dănilă George, Victor Muşa şi Crăciun Maxim[1745]. Pentru serviciul efectuat în această perioadă, gardiştii şi comandanţii lor primesc suma de 16.840 coroane[1746]. Efectivul Gărzii sporeşte la 87 de membri în perioada 10-20 decembrie 1918[1747]. În Garda Naţională Română din oraşul Hunedoara mai intrau şi o serie de subofiţeri, între care amintim pe: stegarul Ioan Brâncoveanu, sergenţii majori Nicolae Timar, George Suciu, Niculiţă Dima, sergenţii Lajos Bilian, George Bedeluţi, Alexandru Nagy, George Petrovan, Gavril Petrovan şi Traian Toma, caporalii Nicolae Albu, Nicolae Buta, Niculiţă Ferceu, Aron Ionaş,

---

1733 *Ibidem*.
1734 *Ibidem*.
1735 *Ibidem*.
1736 *Ibidem*.
1737 *Ibidem*.
1738 *Ibidem*.
1739 *Ibidem*.
1740 *Ibidem*.
1741 *Ibidem*.
1742 *Idem, Primăria oraşului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 12.
1743 *Ibidem*.
1744 *Ibidem*, f. 70-73.
1745 *Ibidem*, f. 72.
1746 *Ibidem*.
1747 *Ibidem*, f. 19-20.

Victor Moisin, George Miloş, Nicolae Muntean, Dionisie Oprea, Sandru Pelceu, Ion Selea, Mihai Tocşa, precum şi fruntaşii Eremie Budeu, Nicolae Crainic, Nicolae Firin şi Alexandru Hancheş[1748].

În majoritatea localităților din Pretura plasei Hunedoara au luat ființă Gărzi Naționale Române, compuse din soldați reîntorşi de pe front:

Garda Națională din Almaşul Mic. Era alcătuită din şapte gardişti, comandant fiind Ioan Herți[1749]. Garda Națională din Arănieş era compusă tot din opt combatanți, comandant al gărzii fiind Petru Nan l. Ion[1750]. Garda Națională din Alun a fost constituită din 28 de luptători, comandant fiind caporalul Petru Popa[1751]. Garda Națională din Buzdular. Satul Buzdular fiind o localitate mică din Pădureni şi garda este constituită pe măsură, numărând doar şase membri[1752]. Comandant al gărzii a fost George Muntean[1753]. Garda Națională din Boş era una dintre cele mai numeroase fiind alcătuită din 26 de luptători, conduşi de Petru Mărilă[1754]. Garda Națională din Batiz era considerată o gardă puternică fiind alcătuită din 22 de membri[1755]. Comandat al gărzii a fost Adam Bucşa[1756].

Garda Națională din Bunila. Era alcătuită dintr-un număr de 18 gardişti conduşi de către comandantul Petru Giura[1757]. Garda Națională din Cutin era alcătuită din şase luptători conduşi de Solomon Mihonesc[1758]. Garda Națională din Ciulpăz era garda cea mai puțin numeroasă din satele Pădurenilor Hunedoarei. Garda era constituită din comandantul Farcaş Simion şi gardiştii Oneşan Petru, Tomoviciu Dragotin şi Mihăilă Solomon[1759]. Garda Națională din Călanul Mare. Garda națională din această localitate a avut o slabă activitate, membrii ei prestând câte două zile, doar comandantul Nicolae Ştefănescu activând şase zile, în perioada 28 noiembrie-13 decembrie 1918[1760].

Garda Națională din Cerbăl a fost una dintre cele mai puternice şi active gărzi din plasa Hunedoara. Era alcătuită dintr-un număr de 35 de luptători conduşi de către comandantul Petru Costa[1761]. Potrivit raportului întocmit de către secretariatul cercual Cerbăl şi înaintat Preturii din Hunedoara, la 7 octombrie 1920, se confirmă funcționarea Gărzilor Naționale Române din comunele aparținătoare secretariatului şi anume Cerbăl, Feregi, Poiana Răchițelii, Poienița Tomii, Socet şi Ulm[1762].

Garda Națională din Cerişor era o gardă puternică prin cei 26 de luptători din care era alcătuită. Comandant al gărzii a fost ales George Vinca[1763]. Garda națională din Cerna. Garda din satul Cerna era alcătuită din 11 membri în frunte cu comandantul Ioachim Gogiță[1764]. Garda națională din Cernişoara-Florese era alcătuită din patru gardişti conduşi de comandantul Aron Redoanea[1765].

Garda Națională din Cinciş. Satul Cinciş fiind situat într-o zonă în care principala activitate era extragerea şi prelucrarea fierului, activitatea gărzii naționale de aici era deosebit de importantă. Garda națională din Cinciş a fost alcătuită din 19 gardişti, conduşi de către Simion Mateesc[1766]. Garda Națională din Dăbâca. Era formată din 15 gardişti în frunte cu comandantul Aron Bobora[1767]. Garda Națională din

1748 *Ibidem*.
1749 *Ibidem*, f. 80-81.
1750 *Ibidem,* f. 82-83.
1751 *Ibidem*, f. 84-85.
1752 *Ibidem*, f. 86-87.
1753 *Ibidem*.
1754 *Ibidem*, f. 88-89.
1755 *Ibidem*, f. 90-91.
1756 *Ibidem*.
1757 *Ibidem*, f. 92-93.
1758 *Ibidem*, f. 94-95.
1759 *Ibidem*, f. 96-97.
1760 *Ibidem*.
1761 *Ibidem*, f. 104-106.
1762 *Idem, Pretura plasei Hunedoara*, dosar 21/1920, f. 12.
1763 *Idem, Primăria oraşului Hunedoara*, f. 100-101.
1764 *Ibidem*, f. 102-103.
1765 *Ibidem*, f. 108-109.
1766 *Ibidem*, f. 31-32.
1767 *Ibidem,* f. 110-111.

Feregi. Era constituită din nouă luptători şi comandantul George Toma[1768]. Garda naţională din Feregi a activat în perioada 14 noiembrie-13 decembrie 1918. Garda a acţionat în grupe de câte trei luptători şi comandantul care patrulau prin comună[1769]. Garda Naţională din Găunoasa. Era o formaţie mică, alcătuită din cinci gardişti şi comandantul Cozma Costa[1770].

Garda Naţională din Ghelari. A fost una dintre cele mai numeroase şi puternice gărzi din Pretura plasei Hunedoara. Era alcătuită dintr-un număr de 101 gardişti conduşi de către comandantul Nicolau Ola[1771]. Garda Naţională din Ghelari a activat, între 6 noiembrie şi 26 decembrie 1918[1772]. Spaţiul său de activitate cuprindea atât localitatea cât şi „împrejurul Ghelariului"[1773]. Garda Naţională din Goleş. Garda din satul Goleş făcea parte din rândul celor mici, fiind alcătuită din cinci luptători şi comandantul Isvenoi Vasilie[1774]. Garda Naţională din Govăjdia şi-a desfăşurat activitatea între 15 noiembrie şi 13 decembrie 1918[1775]. Garda Naţională din Govăjdia era alcătuită din 17 membri conduşi de comandantul gărzii Ioan Poienar[1776]. Garda Naţională din Groş, (Groşiu cum apare în documente), era alcătuită din şase luptători şi comandantul Lescuţiu Socol[1777]. Garda Naţională din Hăjdău. Garda din această localitate era alcătuită din 15 membri conduşi de comandantul Bobora Solomon[1778].

Garda Naţională din Hăşdat. În informarea pe care o trimitea Preturii din Hunedoara, la 25 iulie 1920, Eremie Muntean, secretarul cercual Hăşdat, nu menţiona funcţionarea unei gărzi în Hăşdat. Comuna fiind atât de apropiată de oraşul Hunedoara, luptătorii de aici au fost cuprinşi în cadrul puternicei gărzi din oraş. Se confirmă funcţionarea gărzilor în alte trei comune ale secretariatului, Nădăştia Superioară, Ocolişul Mare şi Sâncrai. Despre Nădăştia Inferioară se precizează lacunar că „nu se poate cunoaşte"[1779].

Garda naţională din Josani. Garda naţională din această localitate era alcătuită din 15 luptători care acţionau sub conducerea comandantului Adam Vlaicu[1780]. Garda şi-a desfăşurat activitatea între 25 noiembrie şi 13 decembrie 1918[1781]. Garda Naţională din Lelese. Satul deşi era greu accesibil şi-a constituit o puternică şi numeroasă Gardă Naţională. Ea era alcătuită din 35 de luptători conduşi de către comandantul O. Henţia[1782].

Garda Naţională din Mânerău. Era alcătuită din 20 de luptători sub comanda lui George Cus l. Ilie[1783]. În perioada următoare au mai fost primiţi în gardă alţi şase luptători[1784]. Garda Naţională din Mânerău şi-a desfăşurat activitatea în perioada 21 noiembrie-13 decembrie 1918[1785]. Garda Naţională din Nandru. Era una dintre gărzile mici din punct de vedere al efectivului, fiind constituită din 5 luptători aflaţi sub comanda lui Goţ Leontin[1786]. Garda Naţională din Nădăştia Inferioară. Localitatea fiind situată cu deschiderea spre Valea Streiului şi-a constituit o gardă formată din 25 de luptători şi comandantul George Stanciu[1787]. Garda Naţională din Nădăştia Superioară. Este una dintre gărzile importante din Pretura Hunedoarei, fiind formată din 23 de gardişti aflaţi sub conducerea comandantului Ioan

1768 *Ibidem*, p. 112-113.
1769 *Ibidem*.
1770 *Ibidem*, f. 114-115.
1771 *Ibidem*, f. 122-126.
1772 *Ibidem*.
1773 *Ibidem*.
1774 *Ibidem*, dosar 60/1918, f. 117.
1775 *Ibidem*, f. 120-121.
1776 *Ibidem*.
1777 *Ibidem*, f. 118-119.
1778 *Ibidem*, f. 127-128.
1779 *Idem, Pretura plasei Hunedoara*, dosar 21/1920, f. 7.
1780 *Idem, Primăria oraşului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 129-130.
1781 *Ibidem.*
1782 *Ibidem*, f. 131-134.
1783 *Ibidem*, f. 135-136.
1784 Dorin Petresc, Lăzărescu Ioan, *Istoria regimentului cezar şi regesc nr. 64 Orăştie*, Deva, 2004, p. 289-290.
1785 SJHAN, *Primăria oraşului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 135-136.
1786 *Ibidem*, f. 139-140.
1787 *Ibidem*, f. 141-142.

Citidean[1788]. Garda Națională din Ocolișul Mare. Garda din această localitate avea un efectiv de 19 gardiști, între ei numărându-se și comandantul Bocan Lazăr[1789]. Și-a desfășurat activitatea în perioada 19 noiembrie-13 decembrie 1918[1790]. Garda Națională din Păroasa (azi Dealul Mic). Era o formație mică alcătuită din 9 luptători și comandantul Feri Talfeș[1791]. Garda din această localitate a activat în perioada 21 noiembrie-13 decembrie 1918[1792].

Garda Națională din Peștișul Mic. A constituit una dintre gărzile cele mai importante și mai active din Pretura plasei Hunedoara. Efectivul său s-a ridicat la 25 de gardiști, incluzând și pe comandantul lor Ienciu Aron[1793]. Garda Națională din Plop. Garda Națională din satul Plop a fost constituită din șapte membri plus comandantul lor Zerie Creciunesc[1794]. Garda Națională din Poienița Tomii. Garda Națională din acest sat din inima Pădurenilor era constituită din 5 luptători și comandantul Dinga Cozma[1795]. Garda și-a desfășurat activitatea între 16 noiembrie și 13 decembrie 1918[1796]. Garda Națională din Poienița Voinii. Era alcătuită din 11 luptători, conduși de comandantul Ion Redoane[1797]. Garda și-a desfășurat activitatea între 19 noiembrie și 13 decembrie 1918[1798].

Garda Națională din Răcăștie. În raportul trimis către Pretura din Hunedoara, la 30 august 1920, se menționa: Conform ordinului de sub nr. 924/920 am onoare a raporta că în comunele aparținătoare secretariatului Răcăștie, gărzi naționale de la anul 1918 încoace, sub armata română nu or fost și nici de prezent nu sunt"[1799].

Garda Națională din Ruda. Garda Națională din localitatea Ruda era alcătuită din 12 luptători și comandantul lor, Ioan Manoilă l. Ilie[1800]. Garda și-a desfășurat activitatea în perioada 24 noiembrie-13 decembrie 1918[1801]. Garda Națională din Runcul Mare era alcătuită din 12 luptători conduși de comandantul Stanciu Ghiura[1802]. Garda a activat în perioada 9 noiembrie la 13 decembrie 1918[1803]. Garda Națională din Runcul Mic. Era o gardă mică formată din cinci membri inclusiv comandantul lor Petru Josan[1804]. Garda și-a desfășurat activitatea în perioada 25 noiembrie-13 decembrie 1918[1805]. Garda Națională din Sâncrai. Era una din gărzile puternice fiind constituită dintr-un număr de 23 de luptători și comandantul lor, Niculae Muntean[1806]. Garda și-a desfășurat activitatea în perioada 20 noiembrie-13 decembrie 1918[1807]. Garda Națională din Sântămăria de Piatră. A fost una dintre gărzile importante din Pretura plasei Hunedoara. Garda din Sântămăria de Piatră din 23 de gardiști conduși de Matei Lepedetoi[1808]. Garda Națională din Socet. Garda Națională din acest sat, situat în inima Ținutului Pădurenilor, era alcătuită din 14 luptători conduși de către Iancu Ticula[1809]. Activitatea gărzii din Socet s-a desfășurat în perioada 15 noiembrie-13 decembrie 1918[1810]. Garda Națională din Sohodol. Garda națională din comuna Sohodol era

---

1788 *Ibidem*, f. 143-144.
1789 *Ibidem*, f. 143-144.
1790 *Ibidem*.
1791 *Ibidem*, f. 151-152.
1792 *Ibidem*.
1793 *Ibidem*, f. 149-150.
1794 *Ibidem*, f. 38-39.
1795 *Ibidem*, f. 147-148.
1796 *Ibidem*.
1797 *Ibidem*, f. 153-154.
1798 *Ibidem.*
1799 *Idem, Pretura plasei Hunedoara*, dosar 21/1920, f. 13.
1800 *Idem, Primăria orașului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 44-45.
1801 *Ibidem*.
1802 *Ibidem*, f. 40-41.
1803 *Ibidem*.
1804 *Ibidem*, f. 42-43.
1805 *Ibidem*.
1806 *Ibidem*, f. 48-49.
1807 *Ibidem*.
1808 *Ibidem*, f. 46-47.
1809 *Ibidem*, f. 52-53.
1810 *Ibidem.*

alcătuită din 9 gardişti conduşi de către Isaie Lupesc[1811]. Garda din Sohodol şi-a desfăşurat activitatea de patrulare între 13 noiembrie şi 14 decembrie 1918[1812].

Garda Naţională din Teliucul Inferior. Garda naţională din această localitate minieră, deosebit de importantă din punct de vedere economic, era puternică şi bine organizată. Garda era alcătuită din 28 de luptători conduşi de către Alexandru Bobora[1813]. Activitatea gărzii s-a desfăşurat în perioada 11 noiembrie-13 decembrie 1918[1814]. Garda Naţională din Teliucul Superior. Garda din această localitate era alcătuită din 13 gardişti conduşi de către Irimie Popa[1815]. Activitatea gărzii s-a desfăşurat între 14 noiembrie şi 10 decembrie 1918[1816]. Garda Naţională din Topliţa era formată din 23 de luptări aflaţi sub conducerea lui Ioan Pasc[1817]. Activitatea gărzii din Topliţa s-a desfăşurat între 10 noiembrie şi 13 decembrie 1918[1818]. Cele mai multe zile de gardă le-au efectuat comandantul Ioan Pasc (31 zile) şi probabil adjunctul său, Ioan Stanciu (26 zile)[1819]. Potrivit raportului înaintat de către Secretariatul cercual Topliţa către Pretura din Hunedoara, la 24 noiembrie 1920, este confirmată activitatea gărzilor din comunele notariatului, Dăbâca, Goleş, Hăşdău, Topliţa şi Vălar[1820].

Garda Naţională din Ulm. Garda din această localitate este una redusă ca număr, ceea ce reflectă, în parte, şi mărimea comunităţii Ulm, care număra 130 locuitori. Garda naţională din Ulm era alcătuită din zece gardişti, conducător fiind numit Ianc Petru[1821]. Garda Naţională din Vadu Dobrii. Garda naţională din Vadu Dobrii era alcătuită din 16 luptători, conduşi de către Faur Dumitru[1822]. Activitatea acestei gărzi s-a desfăşurat în intervalul 14 noiembrie-13 decembrie 1918[1823]. Garda Naţională din Valea Nandru. Garda naţională din acest sat era alcătuită din opt gardişti, aflaţi sub conducerea lui Toma Ion[1824]. Activitatea gărzii din Valea Nandru s-a desfăşurat în perioada 27 noiembrie-13 decembrie 1918[1825].

Garda Naţională din Vălari. Garda naţională din această localitate era alcătuită din nouă gardişti aflaţi sub comanda lui Toma Moisă[1826]. În prima zi după înfiinţare în gardă acţionau doar Toma Moisă, Toma George şi Socozan Petru, ceilalţi membri intrând în activitate în zilele următoare[1827]. Garda Naţională din Zlaşti. Garda naţională din acest sat din apropierea Hunedoarei era formată din 15 luptători, comandantul gărzii fiind Mihuţ Păcurari[1828]. Garda din Zlaşti şi-a desfăşurat activitatea între 11 noiembrie şi 13 decembrie 1918[1829]. Membrii gărzii din Zlaşti au primit pentru activitatea desfăşurată suma de 3.750 coroane[1830].

Pretura plasei Ilia. În organizarea Gărzilor Naţionale Române din Pretura plasei Ilia un rol însemnat l-a îndeplinit Consiliul Naţional Român din Ilia, înfiinţat la 2 noiembrie 1918, sub conducerea protopopului Iuliu Josan. În cadrul Consiliului Naţional din Ilia au activat câteva personalităţi de seamă, între care amintim numele lui Ştefan Rozvan, Simion Dragomir şi al preotului Ioan Budoi din Câmpuri-Surduc. În Pretura plasei Ilia au fost înfiinţate şi au funcţionat Gărzi Naţionale Române în localităţile: Ilia (Simion Dragomir, Crişan Mihai l. F.), Lăpuşnic (Crişan Ioan), Săcămaş (Tămaş Gheorghe), Lăpugiu

1811 *Ibidem*, f. 50-51.
1812 *Ibidem*.
1813 *Ibidem*, f. 58-59.
1814 *Ibidem*.
1815 *Ibidem*, f. 56-57.
1816 *Ibidem*.
1817 *Ibidem*, f. 58-59.
1818 *Ibidem*.
1819 *Ibidem*.
1820 *Idem, Pretura plasei Hunedoara*, dosar 21/1920, f. 5.
1821 *Idem, Primăria oraşului Hunedoara*, dosar 60/1918, f. 60-61.
1822 *Ibidem*, f. 62-63.
1823 *Ibidem*.
1824 *Ibidem*, f. 64-65.
1825 *Ibidem*.
1826 *Ibidem*, f. 66-67.
1827 *Ibidem*.
1828 *Ibidem*, f. 68-69.
1829 *Ibidem*.
1830 *Ibidem*.

Inferior, (Mărină Partenie), Sârbi (Ivanca Petru), Dumeşti (Petresc Todor), Valea Lungă (Motora Traian), Furcşoara (Bâc Adam), Căbeşti (Popa Loghin), Băreşti Ilia (Lazăr Rusalin), Gealacuta (Rus Nicolae), Luncşoara (Popa Ilie), Brănişca (Lazăr Iosif), Boz (Ursa Lazăr), Târnăviţa (Sav Iosif), Burjuc (Mura Iosif), Brădăţel (Negru Virgil), Câmpuri-Surduc (Adam Farcaş), Câmpuri de Sus (Alexandru Fărcaş), Tătărăşti (Lung Alexă şi Iacob Alexă), Zam (Andrica Iosif), Cerbia (Octavian Ştefan), Pogăneşti (Roman Catincea), Almăşel (Han Valeriu), Micăneşti (Popa Filip), Almaş Sălişte (Costea Ioan), Braşeu (Achim Ioan), Godineşti (Crişan Teofil), Glodghileşti (Opruţa Iosif), Petreşti (Negru Alexandru), Tămăşeşti (Jurca Sabin), Gurasada (Scurt Ioan şi Dehel Ionel), Gothatea (Moisin Ioanichie), Cărmăzineşti (Popa Aurel), Răduleşti (Oană Antonie), Boiul de Sus (Modre Lazăr), Boiul de Jos (Modre Ioan), Runcşor (Bretotean Irimie), Visca (Jujan Victor)[1831].

Pretura plasei Orăştie. În zona Orăştiei s-a constituit şi acţionat una dintre cele mai bine organizate şi puternice gărzi din judeţul Hunedoara. Garda din oraşul Orăştie s-a înfiinţat în aceeaşi zi, 7 noiembrie 1918, cu înfiinţarea Consiliului Naţional Român. „În Orăştie s-a înfiinţat o gardă naţională română de 300 soldaţi sub comanda vicecolonelului Titus Cernăuţan. Garda avea 14 ofiţeri români[1832]. Deosebit de emoţionant a fost ceremonialul desfăşurat în timpul înfiinţării gărzii din oraşul Orăştie. În piaţa oraşului s-a desfăşurat adunarea în care au luat cuvântul cele mai importante personalităţi politice din oraş. „În timpul acesta, loc[otenent] col[onelul] Titus Cernăuţan, preotul militar Victor Păcurar, loc[otenentul] Cimponeriu şi sublocotenenţii A. Demian, Răduţiu, Josan, încinşi cu eşarfe tricolore şi sub mărețe drapele cântând «Deşteaptă-te, române!», «Pe-al nostru steag» şi «Tricolor» vin din cazarmă în fruntea celor 100 eroi, gardişti români. Între vii şi nesfârşite aplauze îi primeşte adunarea. În aceste aclamări nesfârşite sublocot. A. Demian, în mână cu un falnic drapel, se ridică şi printr-o vorbire plină de foc însufleţeşte poporul în extaz".

Urmează actul solemn, când locotenent-colonelul Cernăuţan, jură întâi ofiţerii apoi gardiştii în felul următor:

> „Eu jur Atotputernicului D-zeu cum că întru toate voi fi cu credinţă şi supunere către Consiliul Naţional Român din Ungaria şi Transilvania care este supremul for al Naţiunii române din Ungaria şi Transilvania. Conştiu de datorinţele ce ne impun vremurile istorice de azi, jur că în toate manifestările vieţii mele voi fi fiu credincios Naţiunii Unitare Române şi nu voi ridica mâna mea asupra fraţilor mei locuiască în orice fel de teritoriu politic. Aşa să-mi ajute Dumnezeu. Amin"[1833].

Conform sarcinilor stabilite de către Consiliul Naţional Român din Orăştie urma ca în fiecare sat „trebuie înfiinţată garda naţională pentru ţinerea ordinii şi pentru paza de noapte. În gardă vin luaţi bărbaţi care au fost soldaţi. Garda se plăteşte din lada satului sau de antistia comunală cu taxă cât de mică. Plata se dă numai pe timpul petrecut în serviciu. Numărul gardiştilor se stabileşte după trebuinţă. Garda depune jurământul în faţa Consiliului Naţional din comună"[1834]. În urma activităţii intense depuse de către membrii Consiliului Naţional şi a ofiţerilor din cadrul gărzii din Orăştie, s-au înfiinţat gărzi în 28 de localităţi din pretură.

Conform unui tabel întocmit, la 10 februarie 1931, de către pretura din Orăştie, au fost şi au acţionat gărzi naţionale în: Cugir (comandant Olariu Augustin), Vinerea (Albu Romulus), Şibot (Stegarul Viorel Emil), Balomirul de Câmp (Anghel Eronim), Aurel Vlaicu (Loga Andrei), Vaidei (Ghigu Gheorghe), Pişchinţi (Neagu Ioan), Romos (subl. Ordean), Romoşel (Nasta Ion Suciu), Căstău (Daniil Gheorghe), Sibişelul Vechi (Căliman Ion), Beriu (Popa Iosif), Orăştioara de Jos (Tâmpean Gheorghe), Bucium (Cozmescu Simion), Orăştioara de Sus (Baciu Remus), Ludeşti (Ciolocoi Ion), Costeşti (Şerban Ion), Ocolişul Mic (Păştioiu Ion), Dâncul Mare (Găulea Sandru), Dâncul Mic (Cozac Ion l. David), Grid (Deminesc David), Măgura (Iar Ion baron), Mărtineşti (Costa David), Tămăşasa

1831 *Idem, Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 102/1931, f. 22.

1832 *Documentele Unirii*, VII, p. 161-162. Doc. nr. 126.

1833 *Ibidem,* p. 162-165. Doc. nr. 127.

1834 *Ibidem,* p. 161-162. Doc. nr. 126.

(Costesc Nicolae), Turmaş (Cocrean Eftenie), Turdaş (Neamțu Ioan), Spini (Ripoşan Aron l. Aron), Pricaz (Doroga Ion husariu)[1835].

Comandantul de stațiune de la Orăştie, Victor Păcurariu, a publicat în ziarul „Libertatea" un raport pe care-l înaintase Comandei Supreme a gărzilor din Arad. Datorită importanței lui pentru cunoaşterea structurii Gărzii Naționale Române din Orăştie, îl prezentăm în continuare:

Stabul. Comandant: loc. col. Titu Cernăuțan. Locțiitor de comandant: maior Remus de Dobo. Adjutant: locot. Valeriu Pascu. Comandantul stațiunii Orăştie: preot militar Victor Păcurariu. Comandantul spitalului din cazarmă: medic de stab în pensiune dr. Ioan Pop. Comandant regie de carne: medic locot. de gloate dr. Aurel Tincu. Comandantul provianturei: locotenent în rezervă Ioan Cimponeriu. Comandantul magaziilor de augmentație: locotenent în rezervă Nicolae Branga. Comandantul oficiului economic: sublocotenent în rezervă Aron Demian.

Compania I. Comandant: căpitan Emil Lăzăroiu. Plutonieri la companie: locotenent în rezervă George Cioca, sublocotenent în rezervă Aurel Răduțiu. Stegar în rezervă: Alexandru Barbu. Locțiitor de oficiu: Petru Ghigu.

Comandantul gardei de la gara Şibot. Sublocotenentul în rezervă Musca. Conducător de serviciu la companie: sergent major Nicolae Hetel.

Compania a II-a. Comandant: căpitan Nicolae Gamber. Plutonieri la companie: sublocotenent în rezervă Emil Lupea; sublocotenent în rezervă Ioan Josan; sublocotenent în rezervă dr. Simion Deac. Locotenent de oficiu George Muntean. Sergent major de stab Nicolae Cugerean. Conducător de serviciu la companie sergent major Vasile Iancu.

La dispoziția comandei. Locotenent de oficiu Vasile Jucan. Conducător de serviciu la magazinul de augmentație: locotenent de oficiu Ioan Bildea.

În data de 8 noiembrie 1918 s-a constituit Garda Națională din Cugir. Depunerea jurământului se desfăşoară în cadrul unui ceremonial deosebit.

> „Pe trepte se ridică preşedintele Sfatului național, Ariton Migia, garda vine lângă trepte, steagul le fâlfâie peste capete la adierea vântului, iar preotul ceteşte şi cu toți zic jurământul următor:
>
> «Eu, N. N. Gardist național civil, jur pe unul D-zeu, că întru toate voi sta la ordinul şi poruncile Sfatului național român şi cu toată puterea voi lucra pentru susținerea ordinei. Aşa să-mi ajute unul D-zeu»"[1836].

La 11 noiembrie 1918, notarul Traian Lupea invită pe cei 30 de membri ai Sfatului Național din Cugir pentru a discuta, printre altele „întregirea gărzii naționale la 20 de inşi, ori mai mulți şi, hotărârea asupra ridicării plății gărzii[1837].

Pretura plasei Petroşani. Încă din timpul revoluției, aici s-au constituit gărzi civile muncitoreşti. După înființarea Consiliilor Naționale Române din cele mai importante centre ale Văii Jiului se va trece la înființarea gărzilor naționale române. Gărzile muncitoreşti s-au pus apoi sub autoritatea consiliilor şi a gărzilor naționale din localitățile respective. Garda Națională Română din Petroşani s-a înființat în data de 20 noiembrie 1918, având un efectiv de 180 gardişti şi a activat până la 20 februarie 1919[1838].

Cu ocazia adunării de la Petroşani la care participă mai multe mii de persoane, muncitori şi țărani, un orator improvizat a rostit o cuvântare înflăcărată, în care, adresându-se „Fraților", a anunțat că „ziua cea mare a sosit, hotarele s-au prăbuşit. Parângul, Prislopul şi Cindrelul sunt liberi. Pregătiți-vă să primiți în haine de sărbătoare pe frații de dincolo de munți. Nu mai străjuiesc jandarmii cu pene de cocoş la hotare, azi nimic nu mai poate împiedica unirea pe vecie ! Să fim tari şi încrezători în ceasul înfăptuirii. Sufletul plânge de mare bucurie. Trăiască libertatea"[1839]. La rândul său, Iosif Ciser, liderul minerilor din Valea Jiului, delegat apoi la Marea Adunare Națională de la Alba Iulia, declara: „Brațul muncitorului va

---

1835 SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 1.

1836 *Libertatea*, an XV, nr. 4 din 22 noiembrie/4 decembrie 1918, p. 3.

1837 *Pentru libertate şi unitate naţională*, p. 355. Doc. nr. 191.

1838 SJHAN, *Primăria oraşului Petroşani*, dosar 1/1920, nenumerotat.

1839 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 76.

arăta lumii întregi de ce este capabil. Aici în Valea Jiului, zece mii de muncitori aşteaptă primăvara şi brațul cald, puternic, care să-l ridice la lumină şi căldură din afunzimile pământului pe care-l scormonesc. Vremea întunecată s-a sfârşit, soarele libertății trebuie să afle suflete curate şi oameni hotărâți de soarta lor. Înşirați-vă în jurul nostru ca un gard de oțel, ca să ne apărăm drepturile la viață"[1840].

Gărzi naționale române au mai fost înființate la Lupeni (comandant Niciu Ioan), Bărbătenii de Sus (Oprişa Nicolae), Aninoasa (Cutean Ioan), Vulcan (locotenent Muscă), Jiu Paroşeni (Drăghici Petru), Iscroni (Nițariu Vasile), Câmpul lui Neag (Todea Pantilimon)[1841].

Foto 269 – Garda Naţională Română din Iscroni

În Valea Jiului gărzile naționale erau alcătuite în principal din muncitori de la minele de cărbuni. Comandanții gărzilor din Petroşani, Aninoasa, Vulcan şi Lupeni erau muncitori. Efectivul gărzilor de aici era între 40 şi 120 de oameni[1842]. Situația din Valea Jiului a iritat autoritățile de la Budapesta care au trimis, în 17 noiembrie 1918, un tren blindat pentru înfricoşarea populației şi care a deschis focul asupra satelor de pe traseul liniei ferate Simeria-Petroşani. În urma acțiunii hotărâte a Gărzilor Naționale Române din Valea Jiului trenul panțerat a fost silit să se retragă spre Deva[1843]. Guvernul maghiar a trimis, în 18 noiembrie 1918, un comisar în Valea Jiului, căruia i-au declarat prin consiliu că vor să-şi hotărască singuri soarta[1844].

Pretura plasei Pui. Cu ocazia adunării de constituire a Consiliului național român din Pui, din 14 noiembrie 1918, se ia hotărârea să se formeze o „gardă civilă română locală" alcătuită din 27 de membri în frunte cu dr. Silviu Bocăniciu[1845]. Apoi membrii Comitetului constituit şi ai gărzii civile au depus jurământul, cu formula: „Noi jurăm la atotputernicul Dumnezeu, cum că întru toate vom fi credincioşi către Consiliul Național Român din Ungaria şi Transilvania, jurăm ca în toate manifestările vieții noastre vom fi credincioşi națiunii române şi nu vom ridica mâna asupra fraților noştri. Aşa să ne ajute Dumnezeu!"[1846].

Garda civilă din Pui s-a transformat în Gardă Națională Română abia după şedința din 21 noiembrie 1918. Preşedintele Ioan Bocăniciu „împărtăşeşte cu cei de față necesitatea şi însemnătatea unei

[1840] *Ibidem,* p. 76-77.
[1841] SJHAN, *Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 16.
[1842] Ion Poporogu, Traian Blaj, *Din activitatea Sfatului Naţional Român din Petroşani*, p. 175-180.
[1843] *Ibidem.*
[1844] *Ibidem*.
[1845] *Pentru libertate şi unitate naţională*, p. 356-357. Doc. nr. 192.
[1846] *Ibidem.*

gărzi naționale române şi provoacă pe cei prezenți să intre benevol în gardă. Adunarea decide înființarea Gărzii Naționale Române din Pui, în care s-au înscris: dr. Silviu Bocăniciu, Cornel Florea, George Berna, Roman Peşterean, Vasile Florea, Nicolae Leban, Sabin Ciot, Iulian Leban, Ion Pau, Dan Mihăilesc, Dan Mateiu, Andronic Breben, Matei Becuş, Luca Becuş, Moisă Ponea, Vasile Lucaciu şi Alexiu Pau[1847]. Întrucât Garda trebuie să dispună de un stindard „s-au colectat în şedință 417 coroane, care sumă s-a predat secretarului Senatului Național Român din Pui pentru procurarea unui drapel"[1848].

Înființarea Consiliilor şi a gărzilor naționale a continuat şi după 1 decembrie 1918, cum este cazul comunei Râu Alb. În ziua de 4 decembrie toți locuitorii comunei Râu Alb sunt adunați, iar părintele Ioan Fărcaş le propune „să aleagă un Comitet Național Român pentru asigurarea afacerilor interne ale comunei şi o Gardă Națională pentru susținerea ordinii şi ducerea la îndeplinire a deciziilor comitetului"[1849].

Poporul adunat a primit cu însuflețire propunerea şi cu aclamație alege în Garda Națională Română pe „Nicolae Lada, sergent comandant, Petru Hălmagi, (sergent), Victor Belea, Petru Camgea, Ştefan Herța junior (fruntaş), Dumitru Camgea (fruntaş), Adam Muntean, Ioan Fărcaş Belea, Lăscuț Macra, Cuță Stoicuța a Trejii, Nicolae Grama junior, Jiga Lada, Iosif Belea, Ştefan Mateşoi, Jiga Stoicuța lui Jiga, Aron Biriş, Cuță Herța, Victor Stoicuța, Ioan Stoicuța lui Balint, Samu Tirea, Isfan Grama junior, Ioan Bedea, Mihail Lăslău"[1850]. Garda Națională Română din comuna Vaidei a fost înființată tot în data de 4 decembrie, odată cu înființarea Sfatului Național Comunal. Garda era alcătuită din Atanase Lasc (comandant), Todor Mathi, Vasile Albesc, Lazăr Lasc, Dumitru Albesc, Petru Bora, Barbu Oneasă, Aron Sălăşan şi Petru Albesc a lui Trăilă[1851].

La 10 decembrie 1918, secretariatul Consiliului Național Român din Pui expedia Consiliului Național Român „procesele verbale despre constituirea Consiliului Național Român şi Formarea gărzilor naționale în comunele Galați, Râu Bărbat şi Mățeşti, împreună cu lista gardiştilor din Pui, Baru Mare, Mățeşti şi Sălaşul Superior"[1852].

Preotul Vasile Bora care îndeplinea funcția de preşedinte al Sfatului Național Român din Coroieşti şi Vaidei comunica conducerii din Pui că înființarea Gărzii Naționale Române din Vaidei se va amâna până la 15 decembrie 1918. Garda din Vaidei era formată din Vasile Dănesc (comandant) şi gardiştii Ion Nan a lui George, Ion Nan a lui Ion, Vasilie Rădoni a lui Vasilie, George Frențiu, Vasilie Bältean a lui Constantin şi Ion Brebeniță[1853]. „De la toți aceştia asemenea am luat astăzi jurământul lor de fidelitate, supunere şi ascultare față de înalta stăpânire națională şi Marele Sfat al Națiunii Române"[1854]. La 24 decembrie 1918 s-a format, în localitatea Fizeşti, Garda Națională Română care consta din 35 feciori[1855]. Comandant al gărzii fost ales Ilie Borlea, vicecomandant Daju Ionuț[1856].

În 29 decembrie 1918 are loc adunarea generală a poporului din Şerel, pentru constituirea Gărzii naționale şi a Comitetului acestei gărzi. În cadrul adunării a luat cuvântul preotul local, Basiliu Comes care, după o cuvântare solemnă, invită pe cei prezenți „ca din feciorii care au fost soldați să se aleagă 12 feciori care apoi vor constitui garda națională a acestei comune. Tot deodată să se aleagă şi 12 membri care apoi vor forma comitetul gărzii"[1857]. Sunt aleşi: Basiliu Comes, preot local (preşedinte), Ioan Oltean, învățător (notar) şi membrii Ioan Ilea, Petru Bodescu, Ştefan Ianc, Rusalin Secărcea, Rusalin George, Iosif Toncea, Marcu Timişan, Ioan Vulcezan, Gruia Ardelean şi Simion Bădița[1858].

Garda Națională Română din Pui s-a completat cu noi membri, combatanți sosiți de pe front, ajungând să numere 57 de luptători, majoritatea foşti componenți ai Regimentului 64 Orăştie. Garda Națională din Pui era compusă din: dr. Mihai Tirea (comandant având gradul de sublocotenent), Emil

1847 *Ibidem*, p. 362. Doc. nr. 195.
1848 *Ibidem*.
1849 *Ibidem*, p. 372-373. Doc. nr. 211.
1850 *Ibidem*.
1851 *Ibidem,* p. 375-377. Doc. nr. 216.
1852 *Ibidem*, p. 374.
1853 *Ibidem*, p. 375-377. Doc. nr. 216.
1854 *Ibidem*.
1855 *Ibidem*, p. 380.
1856 *Ibidem*.
1857 *Ibidem*, p. 381.
1858 *Ibidem*.

Stoia (plutonier), Matei Becuş (sergent), Maxim Pau (sergent), Todor Bârlea (sergent), dr. Silviu Bocăniciu (sergent), Tiberiu Bocăniciu (sergent), Ioan Motoc (caporal), Vasile Florea (caporal), Ion Pau (fruntaş), Sabin Bologa (fruntaş), Ştefan Stoian (fruntaş), Simion Timişan (fruntaş), Sabin Ciot (fruntaş), Silviu Mihai (fruntaş), Ştefan Muntean (fruntaş), Todor Pelan (fruntaş), Vârtolomei Ciot (fruntaş), Vasilie Marian (fruntaş), Vasilie Dobrai (fruntaş), Victor Ciot (fruntaş), Vasilie Socaciu (fruntaş)[1859]. La ofițeri şi subofițeri se mai adăuga un număr de 28 infanterişti şi 7 bacteri (paznici de noapte)[1860].

ACTIVITATEA GĂRZILOR NAȚIONALE ROMÂNE DIN JUDEȚUL HUNEDOARA

În pofida greutăților organizatorice Gărzile Naționale Române din județul Hunedoara au desfăşurat o activitate uriaşă în slujba cauzei națiunii – deplina unitate politică a românilor. Misiunea gărzilor era susținerea ordinii, împiedicarea jafurilor, omorurilor şi volniciilor. Teritoriul de acțiune al gărzilor era județul, cercul sau comuna în care au luat ființă. Mărimea gărzii varia în funcție de populația comunei şi nu putea depăşi 5% din totalul populației comunei. Comandantul gărzii era un ofițer sau în lipsa acestuia un subofițer (plutonier, sergent, caporal etc.). Ca îmbrăcăminte, gardiştii foloseau uniforma militară de care dispuneau sau îmbrăcăminte civilă. În cazul gărzilor din județul Hunedoara se întâlnesc gardişti ce purtau uniforma armatei austro-ungare, dar şi uniforma armatei române, mai ales cei care au fost voluntari în cadrul ei. Ca semn distinctiv purtau o panglică tricoloră la brațul stâng, cu inscripția „Garda Națională Română”. Gardiştii primeau o soldă de 20 coroane pe zi, iar ofițerii câte 30 coroane pe zi[1861]. Despre activitatea lor, gărzile comunale trebuiau să facă rapoarte zilnice, scrise sau telefonice către secțiile cercuale şi acestea la rândul lor către cele județene şi în final către Comanda generală din Arad. Alimentarea gardiştilor era asigurată de comună. Din gardă puteau face parte numai persoane de cea mai mare încredere, de preferință soldați şi ofițeri merituoşi, aleşi în înțelegere cu comitetul comunal, dar se acceptă şi persoane de încredere de altă naționalitate, cu condiția să depună jurământul.

Este edificator în acest sens exemplul Gărzii Naționale Române din oraşul Haţeg unde întâlnim între gardişti nume ca: Anton Nicrel, Iosef Kalabrisz, Francisc Schuster, Anton Szilagyi, Mihai Kopandi, Cornel Schaum, Arpad Szilagyi, Anton Szilagyi, Anton Walter, Grossman Kálmán, Iuliu Kindler, Iosef Zeiger[1862]. Pentru îndeplinirea misiunii lor, comandanții îşi împărțeau luptătorii în grupuri (patrule), care patrulau prin localitatea respectivă veghind la respectarea ordinelor transmise de la centru. Pentru a cunoaşte modul de acțiune al gardiştilor, să luăm spre exemplu activitatea Gărzii Naționale Române din Sântămăria Orlea, alcătuită, conform tabelului înaintat Comandei cercuale din Hațeg, din 38 de membri. Potrivit unei note din tabel, garda era alcătuită dintr-un ofițer, 13 subofițeri şi 24 de soldați, şi „va fi împărțită în 4 patrule. Toată patrula constă din 9 oameni, 3 subofițeri şi 6 soldați”[1863]. Dispunând doar de 2 puşti şi 10 patroane (cartuşe), în caz de necesitate nu puteau acționa decât 2 patrule, dispunând fiecare de câte o puşcă şi 5 cartuşe. Una dintre cele mai active gărzi a fost cea din Orăştie. Potrivit raportului înaintat Ministerului de interne maghiar, la 17 noiembrie 1918, garda din Orăştie „împreună cu Consiliul Național Român din Orăştie a somat posturile de jandarmi să-şi predea armele, munițiile şi inventarul lucrurilor şi să se retragă. Această dispoziție a dat-o şi în scris postului din Rapoltul Mare”[1864]. În 11 noiembrie, Comandantul gărzii din Orăştie soma postul de jandarmi din Rapoltul Mare ca „grâul, armamentul, muniția şi alte bunuri aflate la dispoziție, pe bază de rechiziționare să fie puse la dispoziția Consiliului Național Român din Rapoltul Mare”[1865]. Față de acest caz, Comandamentul de flanc din Deva a tratat cu comandamentul gărzii care a declarat că el nu are nevoie de jandarmerie, care să-şi predea armamentul şi munițiile şi să trăiască mai departe acolo ca cetățeni paşnici şi să nu presteze nici un fel de serviciu”[1866]. Degeaba au încercat reprezentanții jandarmeriei de flanc să le explice că menirea

1859 *Ibidem*, p. 383-385.
1860 *Ibidem*.
1861 Ştefan Pascu, *Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia Cluj, 1968*, p. 245.
1862 SJHAN, *Primăria oraşului Haţeg*, dosar 2/1918.
1863 *Ibidem*.
1864 *Pentru libertate şi unitate naţională*, p. 358-361. Doc. nr. 193.
1865 *Ibidem*, p. 355. Doc. nr. 190.
1866 *Ibidem*, p. 358-361. Doc. nr. 193.

jandarmeriei este aceea de a apăra viața şi averile cetățenilor, menținerea ordinii legale, ba chiar să cerceteze cazurile infracțiunilor recente”[1867]. „Comandamentul român n-a vrut să accepte aceste argumente pe motivul că, în ochii poporului, reprezentanții maghiarimii sunt antipatici, că răspunde de ordine, iar jandarmii să nu iasă din cazărmile lor”[1868].

Foto 270 – Forţarea Mureşului de către Garda Naţională din Orăştie (pictură de Walter Widmann)

„Această gardă – continua raportul către minister – a început strângerea în bivuacuri şi organizează naționalitatea română din împrejurimile celor două plase, iar din resturile fostului Regiment 64 de infanterie dispune de armamentul şi muniția batalioanelor suplimentare pentru ca să înarmeze gărzile naționale române din toate localitățile cu arme militare şi astfel, față de aceştia, jandarmeria este neputincioasă, întrucât oriunde apar jandarmii acolo soseşte şi garda națională română şi fiind în număr covârşitor mai mare, dezarmează jandarmii”[1869].

Comandamentul jandarmeriei plasei din Orăştie se plângea că la „instigarea locuitorilor de acolo de către garda română, postul de jandarmi din Binținți (Aurel Vlaicu) a fost izgonit din locul său şi constrâns să se retragă la Şibot şi de aici, la ordinul Comandamentului de flanc, la Orăştie, dar după plecarea trupei a sosit la Binținți garda română formată din 22 de oameni cu un ofițer şi a adunat întreg cazarmamentul postului şi l-a transportat la gardă, la Orăştie”[1870]. Comandamentul de flanc al jandarmeriei maghiare mai reclama faptul că „la Orăştie, trupa strânsă laolaltă a posturilor din Orăştie, Sibişelul Vechi şi Binținți nu-şi poate presta serviciul deoarece de îndată ce păşeşte în stradă ea este dezarmată”[1871].

La 31 decembrie 1918, Comandantul Plutonului din Grădişte trimitea, sub arest, la Haţeg, pe Groziu Vasile din Lunca Cernii de Jos, pentru a fi luate măsurile necesare de către Consiliul Național Cercual din Haţeg. Groziu Vasile fiind vizitiu la firma „Del Videki Fatermelö R. T”, şi având în grija sa doi cai ai sus-zisei firme, i-a vândut, deşi nu-i aparțineau. În urma cercetării caii au fost găsiți şi restituiți proprietarului, restituind banii celor ce-i cumpăraseră”[1872]. Către Comanda Gărzii Naționale Române din Haţeg se mai adresează şi o serie de plângeri ale unor proprietari păgubiți în timpul revoluției. Astfel, proprietarul Weinberger Lipot din Lunca Cernii de Jos şi Iovi Lipot din Lunca Cernii de Sus se roagă, într-un memoriu trimis, „a li se da mâna de ajutor spre a-şi aduna mobilele ce sunt pe la privați”[1873].

[1867] *Ibidem.*
[1868] *Ibidem.*
[1869] *Ibidem.*
[1870] *Ibidem.*
[1871] *Ibidem.*
[1872] SJHAN, *Primăria oraşului Haţeg*, dosar 2/1918.
[1873] *Ibidem*.

O solicitare asemănătoare adresează şi proprietarii Glük Samuel din Răchitova şi Abrudan David din Valea Sângeorgiului[1874]. Locuitorul Ion Munteanu şi soții săi din Subcetate se plâng de faptul că „Al. Teodosie din Haţeg nu le-a solvit arenda pământului pe unde transportau lemnele şi roagă a li se măsura din nou pământul şi a li se plăti"[1875]. La 28 decembrie 1918, adunarea delegaților Consiliilor Naționale Române din cercul pretorial Pui adopta noi măsuri pentru organizarea vieții sociale a locuitorilor din acest cerc. Şedința este prezidată de către seniorul delegaților, Petru Zarfie, econom şi proprietar în localitatea Ruşor. Dr. Mihail Tirea a prezentat ordinele de zi ale Comandei Gărzilor Naționale Române din județul Hunedoara, care au apărut în cursul săptămânii şi se referă la foi volante şi alimentarea armatei române[1876].

Prefectul maghiar al județului Hunedoara se adresa Ministerului de Interne Maghiar, printr-o telegramă specială în care arăta că în județ „s-au constituit, în oraşe şi comune, Consilii naționale româneşti, care, separat, au înființat gărzi cetățeneşti ale națiunii române. Acestea depun următorul jurământ:

> «Jur pe atotputernicul Dumnezeu că de acum încolo, în toate împrejurările vieții mele şi în fața oricăror primejdii să-mi apăr fidelitatea națională română şi să mă supun delegaților numiți şi trimişi de Comitetul Național Român. Aşa să-mi ajute Dumnezeu. Amin»"[1877].

Prefectul maghiar al județului se arăta îngrijorat de această situație şi cerea a se preciza „dacă funcționarii şi ofițerii români ai statului, din județ şi comune, pot depune acest jurământ"[1878]. La începutul lui ianuarie 1919, fostul pretor al Preturii Pui, Pietsch Lajos, apărea în comună „pentru a-şi reocupa postul de pretor cercual"[1879]. Luând în dezbatere acest caz de forță majoră, când un funcționar încearcă să-şi reocupe postul fără a depune jurământul de fidelitate față de statul român, Consiliul Național din Pui îi cere ca în termen de 24 de ore să părăsească comuna „pentru încunjurarea eventualelor erupțiuni de răzbunare a populației jignite, contra căror erupțiuni nu garantăm asigurarea persoanei D-sale"[1880].

Întrucât fostul funcționar maghiar refuză să părăsească comuna în termenul fixat, primpretorul cercului Pui, dr. Mihail Tirea, îi cerea lui Ludovic Pietsch să-şi predea postul. Acesta îi răspunde „că numai la aplicarea forței e aplicat a preda oficiul"[1881]. În acest caz, primpretorul român, Mihail Tirea îi răspundea „că e silit a aplica forța armată"[1882]. În fața hotărârii primpretorului Mihail Tirea de a recurge şi la forță dacă e necesar, fostul primpretor maghiar a predat postul declarând „că jurământul recerut de la oficianți, dânsul nu-i aplicat a-l depune şi nici procesul verbal nu-l subscrie"[1883].

Gărzile Naționale Române din Valea Jiului s-au opus cu forța armelor încercărilor autorităților maghiare de a înăbuşi mişcarea națională românească şi voința de unire cu România. Prin luptă crâncenă au silit trupele maghiare, sosite cu trenul blindat, care terorizau populația satelor din apropierea căii ferate Simeria-Petroşani, să se retragă.

Deosebit de activă s-a dovedit a fi Garda Națională Română din Zarand. Printre acțiunile desfăşurate la nivelul Zarandului, amintim şi participarea luptătorilor acestei gărzi, în frunte cu Sabin Banciu, la lupta împotriva trupelor maghiare pentru apărarea podului de la Brănişca. De asemenea, în ciocnirea de la Vălişoara, cu un grup al gărzii maghiare din Baia de Criş, a capturat o căruță cu armament şi muniție.

Garda Națională Română din Deva era cazată în clădirea internatului Liceului maghiar (azi Decebal). Sarcina gărzii din Deva era păstrarea liniştii şi ordinii publice în oraş şi localitățile din apropiere, prin patrulări permanente şi trimiterea unor patrule în satele unde s-au produs tulburări ale liniştii publice. Au fost puse sub paza şi controlul gărzii române principalele clădiri publice: Primăria, Poşta, Gara şi Uzina electrică. La prima şedință a Consiliului Național Român din Deva, desfăşurată sub

1874 *Ibidem*.
1875 *Ibidem*.
1876 *Pentru libertate şi unitate națională*, p. 380-381. Doc. nr. 220.
1877 *Ibidem*, p. 383. Doc. nr. 223.
1878 *Ibidem*.
1879 *Ibidem*, p. 387.
1880 *Ibidem*.
1881 *Ibidem*, p. 388.
1882 *Ibidem*.
1883 *Ibidem*.

preşedinția protopopului Ioan Dobre, au participat, din partea gărzii, Virgil Albescu, locot. Alexandru Ianculovici, locot. Sever Gila, Victor Savu, Ion Roman. Propunerea Consiliului Național Maghiar, către Consiliul Național Român de a forma o gardă comună pentru patrularea prin oraş a fost respinsă în urma şedinței consiliului din 12 decembrie 1918.

În şedința din 16 decembrie se aduc mulțumiri comandantului gărzii pentru ținuta lui eroică în ciocnirea de la Brănişca[1884]. Începând din data de 19 decembrie, Consiliul Național Român în înțelegere cu locotenentul Dumitrescu din partea armatei române stabilesc efectivul gărzii la două plutoane a 32 feciori[1885]. Garda Națională Română din Deva s-a desființat în data de 2 februarie 1919. În Deva s-a constituit şi a funcționat „comanda comitatensă a gărzilor române", având comandant pe colonelul Dumitru Florean (1869-1925) din Orăştie, adjuncți pe stegarul Virgil Albescu (1878-1938) din Deva şi loc. col. Titus Cernăuțian din Orăştie, iar preot militar pe Laurențiu Curea (1884-1946)[1886]. La 10 decembrie 1918, Consiliul Național Român din Deva însărcinează biroul să intervină la ministrul de război din Sibiu ca să rămână sediul comandei gărzilor naționale județene „în Deva şi pe mai departe şi să dezvolte activitatea necesară, ordonând comandamentului preluarea oficiului aici în centrul comitatului"[1887].

Gărzile Naționale Române au funcționat, perioade mai lungi sau mai scurte de timp, în 51 de localități ale Preturii Hunedoara. Despre rolul gărzilor naționale din cele mai multe dintre comunele plasei Hunedoara, subscriem raportului secretarului cercual din Govăjdie din 14 iulie 1920, prin care raporta primpretorului din Hunedoara că în acel secretariat „au fost gărzi naționale aşa cam pe un timp de două luni, dar în scris nu au condus nici un fel de registru sau să fi rămas după ei ceva arhivă, nu au rămas că numai liniştea din comune au păzit-o"[1888].

În timpul războiului pentru întregirea națională, a revoluției din toamna anului 1918 şi pentru contribuția adusă la lupta pentru Unirea Transilvaniei cu România, s-au remarcat în mod deosebit o serie de conducători sau membri ai Gărzilor Naționale Române din județul Hunedoara: George Părău, conducător al Gărzii Naționale Române Cercuale din Hațeg şi Dr. Cornel Şamu, conducătorul Gărzii Naționale Române din oraşul Hațeg[1889]; „dr. Tirea Mihai, avocat din Pui, luptător, alături de D-l Dr. Vlad şi ceilalți români aleşi în acea congregație, în 1918, comandantul Gărzilor Naționale din plasa Pui"[1890].

În cursul unor evenimente critice din Valea Jiului s-au remarcat câteva personalități între care amintim pe:

Silviu Vladislav din Vulcan care a „înființat Sfatul Național alungând comandanții gărzilor roşii şi a organizat în mai multe localități gărzile naționale, pentru care fapt i s-a adus mulțumită în scris de către Consiliul Dirigent, pentru serviciile aduse cauzei naționale şi idealului românesc"[1891].

Oprişa Nicolae din Lupeni, comandantul Gărzii Naționale Române, a comandat cetele „țăranilor înarmați din comunele Câmpul lui Neag, Uricani şi Bărbătenii de Sus, în luna ianuarie 1919, contra muncitorilor unguri care s-au răsculat contra armatei române"[1892].

Dan Gavril, „în comuna Lupeni, în calitate de comandant de pluton de jandarmi a dezarmat jandarmeria maghiară din Lupeni, luând parte activă la toate luptele date între Gărzile Naționale Române şi cele maghiare, contribuind cu toată energia, pe toate căile la restabilirea ordinii, pentru înfăptuirea idealului național"[1893].

Ioan Butnariu, preotul greco-catolic din Bărbătenii de Sus, „a fost primul care a dat alarma prin tragerea clopotului într-o dungă, când a auzit revolta minoritarilor contra armatei române". „A contribuit cu sfatul şi cu fapta la dezarmarea gărzii maghiare şi a luat parte activă, cu arma în spate în revoluția din

---

1884 Aurel Decei, *Procesele verbale ale şedinţelor Consiliului Naţional Român din Deva şi alte documente privind comitatul Hunedoara în anii 1918+1919,* în „Sargetia", V, 1968, p. 316.

1885 *Ibidem*, p. 323.

1886 Victor I. Şuiaga, *Consiliul Naţional Român din Deva*, p. 45.

1887 Aurel Decei, *op. cit.*, p. 318.

1888 SJHAN, *Pretura plasei Hunedoara*, dosar 2/1920, f. 13.

1889 *Idem, Prefectura judeţului Hunedoara*, dosar 103/1931, f. 19-20.

1890 *Ibidem*, f. 36.

1891 *Ibidem*, dosar 103/1931, f. 50.

1892 *Ibidem*, f. 83-88.

1893 *Ibidem*.

1918, contra minoritarilor răsculați împotriva armatei române. A contribuit la înființarea gărzii române fiind vicepreşedintele aceleia.

Neag Iosif din Livezeni, „în anul 1918 a intrat ca voluntar în Garda Națională din Petroşani, luptând contra rămăşițelor ungureşti care voiau să reocupe terenurile miniere”[1894].

Dan Gavril, la „izbucnirea revoluției din anul 1918, în calitate de ajutor sublocotenent a intrat ca voluntar în Garda Națională Română din Orăştie, luând parte la luptele date între gardiştii maghiari şi Garda Națională Română din Orăştie la podul de la Brănişca[1895]. Apoi „în comuna Lupeni, în calitate de comandant de pluton de jandarmi a dezarmat jandarmeria maghiară din Lupeni, luând parte activă la toate luptele date între Gărzile Naționale Române şi cele maghiare, contribuind cu toată energia, pe toate căile la restabilirea ordinei, pentru înfăptuirea idealului național”[1896].

O parte dintre membrii sau comandanții Gărzilor Naționale Române au fost răsplătiți cu ordine şi medalii, acordate în anii 1925 şi 1930. Dr. Martius Victor, stegar al gărzii din Petroşani, a primit, în anul 1930, „Steaua Română” în grad de cavaler, iar Bojin Ioan, sergent, „Coroana României”[1897]. Plutonierul Braica Petru a fost răsplătit cu medalia „Bărbăție şi Credință” şi „Crucea Comemorativă”[1898].

Prin activitatea desfăşurată Gărzile Naționale Române au contribuit la menținerea ordinii şi au creat climatul de linişte pentru organizarea Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918, şi au asigurat securitatea deplasării miilor de participanți la măreţul eveniment.

ALEGEREA DELEGAȚILOR HUNEDORENI PENTRU MAREA ADUNARE NAȚIONALĂ DE LA ALBA IULIA DIN 1 DECEMBRIE 1918

După eşuarea tratativelor de la Arad dintre delegațiile maghiară şi română, la 15 noiembrie, Consiliul Național Român Central aducea la cunoştința consiliilor județene, cercuale şi comunale „Regulamentul pentru alegerea deputaților adunării naționale”. „Dispunem ca în termen de 12 zile socotite de la data acestui ordin, să se facă în toate județele locuite de români şi fără osebire în fiecare cerc electoral din aceste județe, alegeri de delegați cercuali pentru Marea Adunare Națională Română, ce are să fie convocată în timp scurt. Alegerile vor fi făcute cu observarea circumscripțiilor care au existat la ultimele alegeri parlamentare din 1910. Pentru fiecare circumscripție se vor alege 5 delegați. Fiecare delegat are să fie prevăzut cu credențional (mandat) care expune şi numele celorlalți delegați ai cercului şi care credențional să-l subscrie preşedintele şi notarul actului de alegere, precum şi toți bărbații de încredere ai comunelor din circumscripție. Alegerile să se facă după normele sufragiului universal. La vot se admit numai românii. Locul alegerii poate fi oricare comună din circumscripție, iar în caz de necesitate centrul județului ori localitatea în care rezidă Consiliul Național Român din județ. De conducerea şi înfăptuirea alegerilor are a se îngriji în fiecare județ Consiliul Național Român județean. Convocarea Marii Adunări Naționale Române poate ca între împrejurările date să se facă abia 4-5 zile înainte de ziua ce va fi fixată pentru ținerea ei”[1899]. În 17 noiembrie 1918, Vasile Goldiş publica în ziarul *Românul* din Arad un articol cu privire la organizarea politică a românilor pentru a-şi afirma conştiința vie, națională, „sub vraja ideilor cuprinse în programul actual al Consiliului Național Român Central” şi la organizarea militară „pentru ca ideile să le putem întrupa în fapte”. „Să nu rămână colț românesc străin de această mişcare mare, de la care aşteptăm fructul luptelor seculare: totala dezrobire şi consolidarea neamului românesc”[1900].

La 18 noiembrie, Consiliul Național Român Central adresa un manifest „Către popoarele lumii”, tipărit în română, franceză şi engleză. În manifest se arăta printre altele că: „Națiunea română, întruchiparea democrației celei mai desăvârşite, se leagă să nu asuprească alte neamuri, să asigure tuturor deplină libertate națională, să-şi organizeze statul liber şi independent pe temeiurile democrației,

[1894] *Ibidem*.
[1895] *Ibidem*.
[1896] *Ibidem*.
[1897] *Ibidem*, f. 10-11.
[1898] *Ibidem*.
[1899] *Marea Unire, 1 Decembrie 1918*, Bucureşti, 1943.
[1900] Ştefan Pascu, *Făurirea statului național*, II, p. 133.

asigurând fiecăruia egalitatea condițiilor de viață. Pe aceste temeiuri, națiunea română aduce la cunoştința popoarelor lumii hotărârea sa de a-şi înființa „pe teritoriul locuit de dânsa statul său liber şi independent", de a „peri mai bine decât a suferi mai departe sclavia şi atârnarea[1901].

La 7/20 noiembrie 1918, Consiliul Național Român Central hotărăşte convocarea unei mari adunări a poporului român, la 1 decembrie, „ca să sancționeze voința neclintită de eliberare, independență şi unire a românilor. În scopul acesta convocăm: „Adunarea Națională a națiunii române din Ungaria şi Transilvania la Alba Iulia, cetatea istorică a neamului nostru, pe ziua de 18 noembrie v. / 1 decembrie st. n. a. c. la orele 10 a. m."[1902].

„Se alesese – cum scria Nicolae Iorga – pentru amintirea lui Mihai Viteazul, Alba Iulia căci locul însuşi avea glas"[1903]. În 20 noiembrie, generalul Prezan, şeful marelui stat major al armatei române, anunța trecerea armatei române peste Carpați cu gândul ca în numele unor drepturi sfinte naționale şi omeneşti „să garanteze libertatea deplină a tuturor"[1904]. Pentru a sprijini Marele Sfat Național în reuşita deplină a Adunării naționale, comandamentul gărzilor naționale, prin ordinul de zi nr. 5, tot în ziua de 20 noiembrie, dădea unele indicații cu privire la reprezentarea organizațiilor militare şi dispoziții privitoare la misiunea acestora. Din partea comandei supreme, la adunare participau maiorul Alexandru Vlad, adjutantul R. Rimbaş, referentul de organizație, ofițerul de legătură cu Consiliul Național Român Central şi referentul spiritual. Din fiecare județ participa comandantul gărzii județene şi un gardist echipat. Hunedorenii îşi învestesc delegații cu puteri depline, ca în numele întregii comunități „să-şi dea adeziunea şi să declare în mod solemn" că „noi toți voim împlinirea marelui ideal național al românilor, adică unirea tuturor românilor într-un stat național românesc, care să ne ocrotească şi să ne apere pe toți şi pe copiii noştri". Județul Hunedoara s-a constituit în 7 cercuri electorale: Baia de Criş, Deva, Dobra, Hațeg, Hunedoara, Orăştie, Orăştie-oraş.

Prima adunare pentru alegerea delegaților la Adunarea de la Alba Iulia se desfăşoară în cercul electoral Dobra în data de 11/24 noiembrie 1918. Preşedinte al adunării este ales protopopul Iosif Morariu, iar notar Iosif Datcu. Preşedintele dă citire ordinului venit de la Consiliul Național Român prin care se ordonă alegerea celor 5 delegați în Marea Adunare Națională Română care va fi convocată în scurt timp[1905].

Preşedintele salută pe alegători şi cere alegerea a 2 bărbați de încredere. Sunt aleşi Simion Dragomir şi Toma Roşiu. Preşedintele deschide votarea şi în urma numărării voturilor se constată că unanimitatea voturilor le-au obținut: Miron Oprean din Gothatea, Toma Roşiu din Dobra, dr. Ştefan Rozvany din Ilia, dr. Simion Dragomir din Ilia şi Simion Moşuț din Săcămaş, ca urmare prezidiul declară pe d-nii Miron Oprean din Gothatea, Toma Roşiu din Dobra, dr. Ştefan Rozvany din Ilia, dr. Simeon Dragomir din Ilia, Simeon Moşuț din Săcămaş aleşi din partea românilor din acest cerc electoral îndreptățiți şi îndatorați a lua parte cu vot decisiv în Marea Adunare Națională Română care se va convoca din partea Consiliului Central Național Român încă în decursul acestui an şi la Adunările, pe care eventual le va convoca în decursul anului următor[1906]. În aceeaşi adunare sunt aleşi încă 5 delegați supleanți şi anume: Crişan Mihai din Ilia, Haneş Laieş din Dobra, Lazăr Vraciu din Dobra, Lazăr Ursa din Boz, George Nicolae din Gothatea, care „vor fi prevăzuți cu credenționale subscrise de biroul adunării"[1907].

[1901] *Ibidem*, p. 133.
[1902] *Marea Unire, 1 decembrie 1918*, p. 49-50.
[1903] Nicolae Iorga, *Supt trei regi*, Bucureşti, 1932, p. 289.
[1904] Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 135.
[1905] *1918 la români. Documentele Unirii*, VIII, Bucureşti, 1989, p. 240-241. Doc. nr. 277.
[1906] *Ibidem.*
[1907] *Ibidem.*

Foto 271 – Toma Roşiu (1875-1949) învăţător, Dobra

Foto 272 – Dr. Simion Dragomir (1883-1968) avocat, Ilia

Foto 273 – Miron Oprean (1876-1959) preot, Gothatea

Foto 274 – Simion Moşuţ (1875-1969) plugar, Săcămaş

Foto 275 – Dr. Ştefan Rozvany (1874-1949) avocat, Ilia

În Cercul electoral Hunedoara, dr. Gheorghe Dubleşiu, Gheorghe Henția, Alic Ioan l. Nică, Ioan Muntean şi Ioan Lăscuş Cicia sunt „aleşi din partea românilor din acest cerc cu vot universal ca delegaţi ai cercului electoral îndreptățiți şi îndatoraţi a lua parte cu vot decisiv în Marea Adunare Națională Română, care se va convoca din partea Consiliului Central Național Român încă în decursul acestui an şi la adunările cari eventual le va convoca în decursul anului următor”[1908].

În cercul electoral Haţeg, unanimitatea voturilor le-au întrunit: Filip Muntean din Ciopea, Trifu Macşer din H. Uricani, Petru Daj din Petrojeni, Ion Pătruc din Clopotiva şi Gavril Lăsconi din Ohaba[1909]. Celor 5 delegaţi aleşi li se eliberează credenţionale semnate de preşedintele Teofil Crişan şi notarul Iancu Ilana, precum şi de bărbații de încredere: dr. Emil Şelariu, Victor Pop, Virgil Popovici, dr. C. Popescu, Romul Vuia[1910].

Foto 276 – Dr. Gheorghe Dubleşiu (**x**), preşedintele CNR Hunedoara, jucând într-o piesă de teatru

Foto 277 – Ioan Lăscuş Cicia în dreapta, (1872-1926)

Alegerea delegaţilor din cercul electoral Baia de Criş are loc în data de 13/26 noiembrie 1918. La încheierea scrutinului s-a constatat că „unanimitatea voturilor le-au întrunit d-nii dr. Nicolae Robu, medic în Baia de Criş, Petru Rişcuța, econom în Rişca, dr. Cornel Glava, adv. în Crişcior, Adam Bolcu, econom din Brad şi Petru Pârva, econom în Sălişte”[1911]. Delegații aleşi primesc credenționalul prin care sunt

1908 *Ibidem.*
1909 *Ibidem*.
1910 *Ibidem*, p. 244. Doc. nr. 281.
1911 *Ibidem*, p. 237-238. Doc. nr. 273.

autorizați „a lua parte cu vot decisiv la Marea Adunare Națională Română… şi a contribui cu votul lor la deciderea asupra sorții viitoare a neamului românesc din Transilvania, Ungaria şi Banatul Timişan”[1912].

Foto 278 – Adam Bolcu, (1871-1933) plugar, Brad

Foto 279 – Petru Pârva, (1865-1942) plugar, Sălişte

În aceeaşi dată de 13/26 noiembrie are loc adunarea cercului electoral Orăştie. Biroul adunării constată că unanimitatea voturilor au întrunit-o d-nii dr. Ioan Mihu din Vinerea, dr. Aurel Vlad din Orăştie, dr. Aurel Munteanu din Orăştie, Ioan I. Vulcu din Orăştie, dr. Ioan Margita din Geoagiu. Drept urmare „prezidiul îi declară aleşi din partea românilor din acest cerc cu vot universal ca delegați ai cercului îndreptățiți şi îndatorați a lua parte cu vot decisiv în Marea Adunare Națională Română, care se va convoca din partea Consiliului Central Național Român încă în decursul acestui an şi la Adunările, cari eventual le va convoca în decursul anului următor”[1913].

Foto 280 – Dr. Ioan Mihu (1854-1927) avocat, Orăştie

Foto 281 – Dr. Aurel Vlad (1873-1953) avocat, Orăştie

Foto 282 – Dr. Aurel Munteanu (1859-1934) avocat, Orăştie

Foto 283 – Ioan I. Vulcu (1869-1952) comerciant, Orăştie

Adunarea din oraşul Orăştie, constituită ca cerc electoral, se desfăşoară în 26 noiembrie 1918. După încheierea votării se constată că cele mai multe voturi le-au întrunit dr. Constantin Sotir, primar, dr. Augustin Deac, avocat, Gheorghe Silian, econom şi Ioan Rob, econom. Drept urmare prezidiul îi declară aleşi din partea românilor şi dispune ca aleşii să fie prevăzuți cu credenționale[1914].

1912 *Ibidem*, p. 238-239. Doc. nr. 274.
1913 *Ibidem*, p. 246-247. Doc. nr. 284.
1914 *Ibidem*, p. 248. Doc. nr. 286.

Foto 284 – Gheorghe Silian (1880-1965) plugar, Orăştie

Foto 285 – Dr. Augustin Deac (1879-1960) avocat, Orăştie

Foto 286 – Ioan Robu (1892-1968) plugar, Orăştie

Adunarea electorală din cercul Deva se desfăşoară în data de 14/27 noiembrie 1918. Redăm integral documentele întocmite cu această ocazie. Mai întâi s-a desfăşurat adunarea prin care au fost aleşi cei 5 delegați. Prezidentul deschide votarea care, decurgând în ordine, pe baza scrutinului făcut de biroul adunării se constată că unanimitatea voturilor au întrunit domnii: Francisc H. Longin din Deva, Valer Petco din Deva, dr. Petru Groza din Deva, Octavian Muntean din Tâmpa, Nicolau Bembea din Bampotoc, ca urmare prezidiul declară pe dnii Francisc H. Longin, avocat, Valer Petco, director financiar, dr. Petru Groza, avocat, Octavian Muntean, econom, Nicolae Bembea econom, aleşi din partea românilor din acest cerc cu vot universal ca delegați ai cercului electoral îndreptățiți şi îndatorați a lua parte cu vot decisiv în Marea Adunare Națională Română, care se va convoca din partea Consiliului Central Național Român în decursul acestui an şi la Adunările, cari eventual le va convoca în decursul anului următor[1915].

Delegaților aleşi în cele şapte cercuri electorale ale județului li s-au adăugat un număr important de supleanți, aleşi în diferite localități ale județului. Au fost aleşi în diferite localități următorii supleanți: Ioan Costea[1916] (Almaş-Sălişte), Todor Dragoş[1917] (Băreşti), Avram Roşu Tovie şi Petru Podelean[1918] (Bejan), Petru Coposesc[1919] (Bretea Română), Ioan Cismaş [1920] (Bretelin), Iosif Alboni[1921] (Bucova), Avram Gabor, Lazăr Gropean şi Ioan Borza[1922] (Căinelul de Jos), preotul Mircea Oprea şi Sabin Pleter (Certejul de Sus) iar în caz că unul ar fi împiedecat a participa, pe Nicolae Pleter[1923].

Alți delegați supleanți care au mai fost aleşi: Lazăr Pârv[1924] (Ciopea), Toader Tomoni[1925] (Clopotiva), Lazăr Dumulescu[1926] (Covragiu), Mariş Adam lui Simion şi Almăşan George lui Iosif[1927] (Cozia), Ariton Migia, Romul Crişan, Traian Lupea, George Sibotean, Petru Roman[1928] (Cugir), Petru Suteu şi Ioan Purva[1929], (Fornădie), Dionisie Albu, Ioan Josan, Petru Jibetean şi Iosif Tilicea[1930] (Hărău), Georgiu Chibelean[1931] (Herepea), Ioan Comsia, George Istvan a lui Nicolae şi Aron Puiuțiu[1932] (Leşnic),

1915 *Ibidem*, p. 239-249. Doc. nr. 275.
1916 *Ibidem*, p. 249. Doc. nr. 288.
1917 *Ibidem*, p. 250. Doc. nr. 290.
1918 *Ibidem*, p. 251. Doc. nr. 291.
1919 *Ibidem*, p. 252. Doc. nr. 293.
1920 *Ibidem*, p. 253. Doc. nr. 295.
1921 *Ibidem*, p. 254. Doc. nr. 296.
1922 *Ibidem*, p. 254. Doc. nr. 297.
1923 *Ibidem*, p. 255. Doc. nr. 299.
1924 *Ibidem*, p. 256. Doc. nr. 280.
1925 *Ibidem*, p. 256. Doc. nr. 301.
1926 *Ibidem*, p. 257. Doc. nr. 302.
1927 *Ibidem*, p. 257. Doc. nr. 303.
1928 *Ibidem*, p. 258. Doc. nr. 304.
1929 *Ibidem*, p. 262. Doc. nr. 307.
1930 *Ibidem*, p. 264-266. Doc. nr. 310, 311, 312 şi 313.
1931 *Ibidem*, p. 266. Doc. nr. 314.
1932 *Ibidem*, p. 267. Doc. nr. 315.

Petru Joja, Aron Podelean, Nicolae Podelean şi Augustin Pop Bociat[1933] (Mintia), Florea Simion l. Ioan[1934] (Nojag), Miclăuş Muntean[1935] (Ohaba de sub Piatră), Voinesc Adam şi Arimoni Alexandru[1936] (Păucineşti), Popa Petru l. Petru[1937] (Porcurea), Pavel Borlovan[1938] (Reia), Şofron Vălean (Ruşi), George Vinţan şi Petru Florean[1939] (Săcărâmb), Ştefan Şura[1940] (Săcel), Gavril Coroescu [1941] (Sălaşul de Jos), Antoniu Para şi Ştefan Hâna[1942] (Silvaşul de Jos), Almăşan Petru şi Igna George[1943] (Sântuhalm), Toma Baic[1944] (Strei), Dumitru Bordei[1945] (Strei Ohaba), Simion Albu[1946] (Strei Plopi), Ioan Todosoi[1947] (Strei-Săcel), Dănesc Moise lui Petru[1948] (Streisîngeorgiu), Septimiu Ionaşi, Antonie Şerban[1949], (Toteşti), Samuil Ungur[1950] (Unciuc), Zacharia Tilicea[1951] (Vaidei), Ilie Fântânesc l. Moise[1952] (Valea Sângeorgiu), Valer Muntean şi Adam Popoviciu[1953] (Veţel). Alături de membrii titulari şi supleanţi aleşi în Cercurile electorale, din judeţul Hunedoara au mai participat delegaţi ai Societăţilor culturale, Reuniunilor de lectură, Reuniunilor de cântări şi muzică, Societăţilor financiare, Reuniunilor de femei, reprezentanţii şcolilor medii, Reuniunilor învăţătorilor, reprezentanţi ai Gărzilor Naţionale, Reuniunilor de meseriaşi, ai Partidului Social-Democrat Român. Din partea Partidului Social-Democrat din Deva au fost aleşi Dionisiu Pârvu, zidar şi Petru Seleşan, zidar, ambii din Deva[1954]. Adunarea electorală a Partidului Social-Democrat din Orăştie are loc în 23 noiembrie 1918. Au fost aleşi Ioan Herţa şi Adam Oltean, care au fost prevăzuţi cu mandate de împuternicire pentru a participa la Adunarea Naţională de la Alba Iulia[1955]. Din partea Clubului socialiştilor români din Săcărâmb au fost împuterniciţi cu mandate Gavril Deac şi Mutoi Dumitru[1956].

Foto 287 – Ioan Herţa (1869-1949) zidar, Orăştie

Foto 288 – Augustin Nicoară (1858-1924) jurist, Deva

Foto 289 – Petru Seleşan (1877-1937) maistru-zidar, Deva

1933 *Ibidem* p. 267-269. Doc. nr. 316-320.
1934 *Ibidem*, p. 270-271. Doc. nr. 321.
1935 *Ibidem*, p. 271. Doc. nr. 322.
1936 *Ibidem*, p. 271. Doc. nr. 323.
1937 *Ibidem*, p. 272. Doc. nr. 324.
1938 *Ibidem*, p. 273. Doc. nr. 326.
1939 *Ibidem*, p. 274. Doc. nr. 328 şi 329.
1940 *Ibidem*, p. 275. Doc. nr. 330.
1941 *Ibidem*, p. 275. Doc. nr. 331.
1942 *Ibidem*, p. 276. Doc. nr. 332.
1943 *Ibidem*, p. 277. Doc. nr. 334 şi 335.
1944 *Ibidem*, p. 278. Doc. nr. 336.
1945 *Ibidem*, p. 278-279. Doc. nr. 337.
1946 *Ibidem*, p. 279. Doc. nr. 328.
1947 *Ibidem*, p. 279-280. Doc. nr. 339.
1948 *Ibidem*, p. 280-282. Doc. nr. 340.
1949 *Ibidem*, p. 282. Doc. nr. 341.
1950 *Ibidem*, p. 282. Doc. nr. 342.
1951 *Ibidem*, p. 282. Doc. nr. 343.
1952 *Ibidem*, p. 283. Doc. nr. 344.
1953 *Ibidem*, p. 284- Doc. nr. 345 şi 346.
1954 *Documentele Unirii*, X, p. 2. Doc. nr. 932.
1955 *Ibidem*, p. 3-4. Doc. nr. 934.
1956 *Ibidem*, p. 4-5. Doc. nr. 936.

Reuniunile de meseriaşi din Brad, Deva, Dobra, Haţeg şi Orăştie şi-au desemnat delegații pentru Marea Adunare de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. Membrii reuniunii „Industria" din Brad şi-au ales ca delegați pe Ilie Zârna şi Aron Radu, în cadrul unei adunări extraordinare care a avut loc la 1 decembrie 1918[1957]. Societatea meseriaşilor români din Deva a desemnat ca delegaţi pe Mihai Orădean, măestru bărdaş şi Ioan Duma, măestru zidar, ambii din Deva[1958]. Reuniunea sodalilor români din Dobra s-a întrunit în ziua de 24 noiembrie 1918 şi i-au ales pe Ioan Tomuța şi Nicolae Oancea ca delegaţi la Adunarea Naţională de la Alba Iulia[1959]. Cei doi delegaţi au fost împuterniciți cu credenționale semnate de preşedintele Simion Pascu, notarul Iulius Gonțean şi bărbații de încredere George Perja şi Iosif Țig[1960].

Reuniunea meseriaşilor din Haţeg era reprezentată de Societatea (ţeul) olarilor, care şi-a ales şi împuternicit pe maeştrii Alexandru Morariu şi Ioan Doboiu, ambii din Haţeg[1961]. La rândul său, Societatea tălparilor şi cizmarilor din Haţeg i-a ales şi împuternicit cu credenționale pe Nicolae Vasiu şi Todor Doboiu Nacu[1962]. Reuniunea meseriaşilor din Orăştie s-a întrunit în 25 noiembrie 1918 şi i-a ales pe Ioan Lăzăroiu şi Petru Corpade din Orăştie[1963]. Cei doi delegaţi au fost autorizaţi a lua parte cu vot decisiv la Marea Adunare Naţională Română în numele Reuniunii Meseriaşilor Români din Orăştie[1964]. Banca cultural-economică „Industria" din Deva l-a desemnat pe Augustin A. Nicoară, pentru a participa la Adunarea de la Alba Iulia[1965].

Reuniunea învățătorilor din tractul Devei l-a ales pe învățătorul Ioan Popoviciu[1966]. Reuniunea învățătorilor districtului Dobra i-a ales ca delegaţi pe învățătorii Petru Incicău din Brâznic şi Andrei Ciovică din Săcămaş, pe care i-a prevăzut cu mandate imperative[1967]. Reuniunea învățătorilor gr. cat. din ținutul Hațegului i-a autorizat pe învățătorii Andrei Grecu din Grădişte şi Ioan Ciora din Lupeni[1968]. Reuniunea învățătorilor „de legea drept credincioasă răsăriteană română din comitatul Hunedoarei" i-a ales pe învățătorii Ioan Branga şi Constantin Baicu[1969]. Corpul profesoral de la gimnaziul din Brad l-a încredințat pe dr. Ioan Radu să reprezinte acest institut la Adunarea Națională de la Alba Iulia[1970].

Foto 290 – Învăţătorul Andrei Grecu (1883-1943) din Grădişte şi familia

1957 *Ibidem*, p. 15-16. Doc. nr. 952.
1958 *Ibidem*, p. 16-17. Doc. nr. 953.
1959 *Ibidem*, p. 17-18. Doc. nr. 954.
1960 *Ibidem*, p. 18-19. Doc. nr. 955 şi 956.
1961 *Ibidem*, p. 18-19. Doc. nr. 957.
1962 *Ibidem*, p. 19-20. Doc. nr. 958.
1963 *Ibidem*, p. 20-21. Doc. nr. 959.
1964 *Ibidem*, p. 21. Doc. nr. 960.
1965 *Ibidem*, p. 40. Doc. nr. 995.
1966 *Ibidem*, p. 62-63. Doc. nr. 1.037.
1967 *Ibidem*, p. 63-65. Doc. nr. 1.038-1.040.
1968 *Ibidem*, p. 65. Doc. nr. 1.041.
1969 *Ibidem*, p. 66-67. Doc. nr. 1.042 şi 1.043.
1970 *Ibidem*, p. 89. Doc. nr. 1.080.

Foto 291 –
Dr. Ioan Radu
(1866-1936)
profesor, Brad

Foto 292 –
Ioan Branga
(1863-1936)
învăţător, Orăştie

Foto 293 –
Constantin Baicu
(1865-1945)
învăţător, Orăştie

Reuniunea de muzică şi cântări din Câmpuri-Surduc, în adunarea desfăşurată la 14/27 noiembrie 1918, i-a împuternicit pe preşedintele Ioan Budoiu şi dirigintele Nicolae Crețu pentru a reprezenta reuniunea la Adunarea Națională de la Alba Iulia[1971].

Foto 294 –
Ioan Budoiu
(1867-1954)
învăţător,
Câmpuri-Surduc

Foto 295 –
Eugenia Branga
(1894-1982)
Orăştie

Foto 296 –
Ioan Popovici
(1885-1961)
învăţător,
Veţel

Reuniunea română de cântări din Orăştie a ales delegați la adunare pe Eugenia Branga şi Gheorghe Cuşuta[1972]. Reuniunea de femei din Câmpuri-Surduc, „în adunarea ținută în 14/27 noiembrie 1918, cu unanimitate de voturi a încredințat pe Eugenia Budoiu şi Maria Fărcaş ca să o reprezinte la Adunarea Națională a românilor din Ungaria şi Transilvania"[1973].

Vicepreşedinta Uniunii femeilor române din Ungaria, Elena Pop Hossu-Longin, a delegat-o pe „Octavia Mazzuchi, investind-o şi autorizând-o a lua parte cu vot decisiv, la marea adunare națională română ce se va ținea la Alba Iulia"[1974]. În aceeaşi calitate o desemnează pe Dora Zmeu investind-o şi autorizând-o a lua parte cu vot decisiv, la marea adunare națională română ce se va ținea la Alba Iulia"[1975]. Elena Pop Hossu-Longin îndeplinind funcția de preşedinte al „Uniunei femeilor române din comitatul Hunedoarei" desemnează pe „Veturia Păcuraru învestind-o şi autorizând-o a lua parte cu vot decisiv, la marea adunare națională română ce se va ținea la Alba Iulia"[1976].

1971 *Ibidem*, p. 130. Doc. nr. 1.150.
1972 *Ibidem*, p. 140-141. Doc. nr. 1.173 şi 1.174.
1973 *Ibidem*, p. 169. Doc. nr. 1.232.
1974 *Ibidem*, p. 170. Doc. nr. 1.223.
1975 *Ibidem*, p. 171. Doc. nr. 1.235.
1976 *Ibidem*, p. 170.

Foto 297 – Otilia Octavia Mazzuchi (1897-1977) Deva

Foto 298 – Dora Zmeu (1888-1976) Deva

Foto 299 – Cornelia Velţianu (1888-?)

De asemenea, Elena Pop Hossu-Longin o desemnează pe Cornelia Velțian, născută Dobrescu, investind-o şi autorizând-o a lua parte cu vot decisiv la marea adunare națională română ce se va ținea la Alba Iulia"[1977]. Reuniunea femeilor române pentru înfrumusețarea bisericii greco-ortodoxe Haţeg l-a delegat pe comerciantul Virgil Popoviciu ca delegat pentru Adunarea Națională de la Alba Iulia[1978]. La rândul ei, „Reuniunea femeilor române greco-catolice din Haţeg" l-a autorizat pe Ştefan Crişan, ca la Marea Adunare Națională ce se va ține la Alba Iulia „să reprezinte întru toate sus menționata Reuniune a femeilor române gr. cat. din Haţeg"[1979]. Adunarea generală a Reuniunii Femeilor Române din Hunedoara a avut loc în data de 27 noiembrie 1918. În această adunare participanții adeveresc că „s-au ales azi ca delegate ale acestei Reuniuni, doamnele Ana Macrea şi Elena Albu"[1980].

Foto 300 – Virgil Popoviciu (1865-1943) comerciant, Haţeg

Foto 301 – Elena Albu (1879-1933) Hunedoara

Foto 302 – Ana Macrea (1877-1932) Hunedoara

Foto 303 – Dr. Dominic Stanca (1892-1979) medic, Petroşani

Reuniunea femeilor greco-ortodoxe române din Petroşani l-a ales şi delegat pe medicul dr. Dominic Stanca ca reprezentantul ei la Marea Adunare Națională şi ruga „conducerea acestei adunări să-i dea putința de a-şi împlini misiunea de delegat în toate direcțiile"[1981].

„Reuniunea de cetire şi cântări «Concordia» din Brad" a încredințat mandatul de reprezentare la Adunarea Națională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918, profesorilor dr. Traian Suciu şi Ioan Keri[1982]. În adunarea extraordinară a Despărțământului Brad al ASTREI „domnul Ioan Ghişa, director

[1977] *Ibidem*, p. 171. Doc. nr. 1.236.
[1978] *Ibidem*, p. 172. Doc. nr. 1.237.
[1979] *Ibidem*, p. 172. Doc. nr. 1.238.
[1980] *Ibidem*, p. 172-173. Doc. nr. 1.239.
[1981] *Ibidem*, p. 173. Doc. nr. 1.240.
[1982] *Ibidem*, p. 139-140. Doc. nr. 1.170 şi 1.171.

substitut al «Crişanei» este ales să reprezinte despărţământul la Adunarea naţională din 1 decembrie a. c. st. n. în Alba Iulia”[1983].

La 13/26 noiembrie 1918 Episcopia greco-catolică a Lugojului trimitea Marelui Sfat al Naţiunii Române din Ungaria şi Transilvania o adresă în care erau cuprinse persoanele bisericeşti care vor lua „parte ca membri naturali la Marea Adunare Naţională din Alba Iulia, ce se va ţinea la 1 Dec., n. 1918, din partea diecezei de Dumnezeu păzite a Lugoşului”[1984].

Lista este semnată de episcopul Lugojului, dr. Valeriu Traian Frenţiu şi cuprindea numele următorilor prelaţi din judeţul Hunedoara: Crişan Teofil, vicar foraneu în Haţeg; Pop Ioan, protopop în Hunedoara; Stupinean Iosif, protopop al Bobâlnei în Geoagiul de Jos; Ienea Ioan, protopop în Orăştie; Bolboca Nicolae, protopop în Baia de Criş; Zugrav Nicolae, protopop al Jiului în Lupeni şi Muntean Nicolae, protopop al Ulpiei-Traiane în Grădişte.

Din partea bisericii ortodoxe au fost aleşi, în cercurile electorale, protopopii: Dionisiu Bobei (Petreni), Iosif Morariu (Dobra), Ioan Popovici (Geoagiu), dr. Cornel Popescu (Haţeg), Vasile Domşa (Orăştie), Vasile Damian (Zarand)[1985]. Preotul Dionisiu Bobei din Petreni l-a înlocuit pe protopopul Devei, dr. Ioan Dobre, care era bolnav[1986]. Un alt delegat al judeţului Hunedoara a fost desemnat în persoana sublocotenentului Aron Demian de la Garda Naţională din Orăştie[1987].

Foto 304 – Ioan I. Jenea (1879-1954) protopop gr. cath., Orăştie

Foto 305 – Nicolae Munteanu (1869-1951) protopop gr. cath., Ulpia Traiană

Foto 306 – Iosif Morariu (1865-1948) protopop gr. ort., Dobra

Foto 307 – Ioan Dobre (1875-1928) protopop gr. ort., Deva

Celor 94 delegaţi aleşi sau de drept li s-au mai adăugat un număr de 62 supleanţi, cei mai mulţi fiind aleşi în cercurile Deva, Haţeg, Dobra şi Orăştie. Cercurile Baia de Criş, Hunedoara şi Orăştie oraş n-au ales nici un delegat supleant. În sală între cei 1.228 delegaţi prezenţi se aflau şi cei 94 trimişi din partea judeţului Hunedoara.

PARTICIPAREA HUNEDORENILOR LA MAREA ADUNARE NAŢIONALĂ DE LA ALBA IULIA DIN 1 DECEMBRIE 1918

În organizarea adunării de la Alba Iulia un mare merit l-a avut dr. Ioan Suciu de la Arad, care a ştiut să ia măsurile necesare ca judeţele, cercurile, comunele să-şi organizeze adunările, să-şi aleagă delegaţii, să-i trimită însoţiţi de mulţimi la Alba Iulia. Pentru ca adunarea să se desfăşoare în linişte era

1983 *Ibidem*, p. 139. Doc. nr. 1.169.
1984 *Ibidem*, p. 198. Doc. nr. 1.290.
1985 *Marea Unire. 1 Decembrie 1918*, p. 53-54.
1986 *Documentele Unirii*, X, p. 196. Doc. nr. 1.287.
1987 *Ibidem*, p. 221. Doc. nr. 1.335.

nevoie să se cunoască atitudinea guvernului maghiar față de adunare, să se cunoască ce dispoziții vor da organelor administrative şi militare din Transilvania care mai ascultau încă de el.

În acest scop Iuliu Maniu s-a întâlnit cu Jászi Oszkár şi i-a comunicat că, dacă se vor lua măsuri de împotrivire, românii vor răspunde prompt. Jászi raportează Consiliului de Miniştri. Răspunsul a fost cel dictat de împrejurări: „cu toate că socoteşte că românii au apucat pe un drum greşit, pentru a nu se întâmpla vărsări de sânge, guvernul maghiar nu se va opune, ci va da ordin organelor de circulație şi a celor de siguranță să nu saboteze în nici un fel călătoria spre Alba Iulia"[1988].

Apropiindu-se ziua Marii Adunări Naționale, mii de oameni pleacă încă de joi spre Alba Iulia, în funcție de distanța la care se aflau sau de mijlocul de deplasare ce-l aveau la îndemână. Documentele înregistrează în unele cazuri şi numărul celor care au participat la adunare.

Din Almaşul Sec la „adunarea mare din Alba Iulia au participat doi locuitori din comună, din îndemn propriu"[1989]. Comuna Almăşel a fost prezentă la adunarea de la Alba Iulia prin „15 locuitori, sub conducerea lui Nicolae Bunea din loc"[1990]. Din Alun au participat la Adunarea mare din Alba Iulia „două persoane şi anume Iosif Suciu, paroh gr. ort. şi Petru Popa, plugar"[1991].

Primăria comunei Ardeu comunica, la 3 martie 1922, către Prefectura județului Hunedoara că „la adunarea mare din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, a luat parte secretarul cercual Adam Roşca, la cererea poporului"[1992]. Din comuna Dăbâca la „adunarea mare din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte 2 locuitori din partea comunei, sub conducerea comisiei aranjatoare din Hunedoara"[1993]. Din localitatea Goleş „au luat parte tot „două persoane din partea comunei, sub conducerea comisiei aranjatoare din Hunedoara"[1994]. Din comuna Hăşdău „la adunarea mare din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte două persoane din partea comunei, sub conducerea comisiei aranjatoare din Hunedoara"[1995]. Din localitatea Ruda „la adunarea mare de la Alba Iulia ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte 55 de oameni din comună"[1996].

Din comuna Balşa „la adunarea de la Alba Iulia au luat parte 20 de oameni"[1997]. Conform informării trimise subprefectului județului Hunedoara, la 31 ianuarie 1922, primarul Constantin Muntoiu din Băcâia scria că „la adunarea mare din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte 10 locuitori din comună, la îndemnarea d-lui preot gr. ortodox, Zacharie Albu"[1998]. Din Bobâlna, la adunarea de la Alba Iulia au participat 12 locuitori sub conducerea lui Petru Lula, preot gr. ortodox şi la îndemnul lui"[1999].

Din Cigmău, satul lui Ioan Budai-Deleanu, la adunarea „de la Alba Iulia au participat 8 locuitori, sub conducerea preotului Eftimie Costescu şi la îndemnul său"[2000]. Conform unui alt document din 10 martie 1922, „la adunarea Unirii, din 1 decembrie 1918, au luat parte din comună 27 membri sub conducerea şi la îndemnul preotului Ioan Oniza, ortodox şi a preotului, George Faina, greco-catolic"[2001].

Primăria comunei Bretelin raporta, la 10 februarie 1922, despre faptul că la „Adunarea mare din Alba Iulia a participat un locuitor, din îndemn propriu"[2002]. Din Căstău „la adunarea din Alba Iulia au luat parte 10 persoane din comună"[2003]. „La adunarea mare de la Alba Iulia au participat doi locuitori

1988 Ştefan, Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 161.
1989 SJSAN, *Astra*, jud. Hunedoara, nr. 1897/1922, f. 29.
1990 *Ibidem*, f. 15.
1991 *Ibidem*, f. 1.
1992 *Ibidem*, f. 17.
1993 *Ibidem*, f. 24.
1994 *Ibidem*, f. 23.
1995 *Ibidem*, f. 25.
1996 *Ibidem*, f. 28.
1997 *Ibidem*, f. 13.
1998 *Ibidem*, f. 12.
1999 *Ibidem*.
2000 *Ibidem*, f. 19.
2001 *Ibidem*, F. Astra, cota: jud. Alba, nr. 4938/1921, f. 38.
2002 Ibidem, F., Astra, jud. Hunedoara, nr. 1897/1922, f. 2.
2003 *Ibidem*, f. 21.

delegați din partea comunei" Cozia[2004]. O participare mai numeroasă la Adunarea Națională de la Alba Iulia s-a înregistrat din notariatul Crişcior. Din localitatea Crişcior „la adunarea din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte, la îndemnul lui Ioan Perian, dr. Glava şi Ioan Faur, 15 oameni"[2005]. Din Bucureşci au luat parte la adunarea din Alba Iulia „mai mulți locuitori din comună, în frunte cu Solomon Becsa, preot"[2006].

Din Curechiu „la adunarea de la Alba Iulia a luat parte d-l preot Petru Todoran cu 15 locuitori"[2007]. Din mica localitate Rovina „la adunarea din Alba Iulia a luat parte d-l Petru Câmpean, preot, cu 10 oameni"[2008]. Din satul Şesuri, „la adunarea din Alba Iulia a luat parte Ştefan Glava, preot, cu 10 locuitori"[2009]. Primăria comunei Folt raporta la 9 ianuarie 1922, că „la adunarea din Alba Iulia au participat 14 locuitori, sub conducerea preotului Romul Sabău şi la îndemnul său"[2010].

O participare deosebit de numeroasă s-a înregistrat pentru oraşul Deva. „La adunarea din Alba Iulia, la 1 decembrie 1918 – relatează documentele – pentru declararea unirii tuturor românilor şi pentru realizarea idealului național, au participat 200 cetățeni români, sub conducerea domnilor dr. Petru Groza, dr. Virgil Olariu, Vasile Ianza"[2011].

Contrar relatărilor unor participanți din Ghelari, care vorbesc despre o participare numeroasă, datele oficiale ne spun că „la adunarea din Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au participat 10 locuitori, la îndemnarea d-lui Gheorghe Henția, preot în Ghelari"[2012]. Din localitatea Ruda „la adunarea mare de la Alba Iulia, ținută la 1 decembrie 1918, au luat parte 55 de oameni din comună"[2013].

Comuna Pui va fi prezentă la Alba Iulia prin dr. Silviu Bocănici şi Tiberiu Bocănici[2014], iar din comuna Ponor au luat parte Alexandru Gabor şi Petru Bretean[2015]. Din notariatul Râu Alb au participat la adunarea de la Alba Iulia „preotul Petru Armean din Ohaba de sub Piatră şi țăranul Sigismund Stoicuța din Râu Alb"[2016]. Din Lupeni au participat la Alba Iulia „12 persoane, sub conducerea şi îndemnarea lui Valer Bociat, inginer silvic"[2017].

Foto 308 – Plecarea participanţilor din Lupeni la Alba Iulia

Foto 309 – Plecarea trenului din gara Petroşani către Alba

2004 *Ibidem*, f. 22.
2005 *Ibidem*, f. 9.
2006 *Ibidem*.
2007 *Ibidem*.
2008 *Ibidem*.
2009 *Ibidem*.
2010 *Ibidem*, f. 12.
2011 *Ibidem*, f. 31-32.
2012 *Ibidem*, f. 18.
2013 *Ibidem*, f- 28.
2014 *Ibidem*, f. 8.
2015 *Ibidem*.
2016 *Ibidem*, f. 16.
2017 *Ibidem*, f. 4.

Plecarea hunedorenilor spre Alba Iulia este descrisă de către Victor I. Şuiaga, tânărul de 19 ani, participant şi el la adunare. „Am fost şi eu la Alba Iulia, în ziua Marii Uniri de la 1 Decembrie 1918. A plecat mulțime mare la Alba Iulia din toate văile şi plaiurile hunedorene, țărani, muncitori şi meseriaşi, în frunte cu cărturarii satelor şi ai oraşelor, purtând cu ei steaguri tricolore şi cântând imnurile naționale *Deşteaptă-te, române!*, *Trei culori* şi *Pe-al nostru steag e scris unire*[2018].

„Am plecat cu noaptea în cap în preziua Adunării Naționale cu un mic grup de consăteni din Teiu – relata dr. Victor Şuiaga – purtând un drapel tricolor şi ne-am urcat în tren cu alți țărani şi cărturari din satele vecine la stația Lăsău, azi Lăpugiu. Trenul venea de la Lugoj şi aducea bănățeni care mergeau la Alba Iulia, iar în gara Dobra s-a urcat un grup mai mare cu un frumos drapel românesc, în frunte cu protopopul Iosif Morariu, învățătorul Toma Roşu etc. La Ilia coborâm şi aşteptăm trenul dinspre Arad, care ne va duce până la Alba Iulia. Era o atmosferă de sărbătoare şi mare însuflețire. Mulți cântau şi plângeau de bucurie. Soseşte trenul cu mulți arădani şi bănățeni, în care ne urcăm şi noi. Am văzut în acel tren delegația social-democraților români de la Budapesta, în frunte cu Iosif Jumanca, la compartimentul cărora era pus un mic drapel roşu. În toate gările se urcă tot mai multă lume. La Deva vine o mare delegație, cu drapel tricolor în frunte cu avocații Francisc Hossu-Longin şi Petru Groza, iar la Simeria se adaugă alte vagoane, fiindcă gara era plină de lume ce venea de pe Valea Streiului, din Țara Hațegului şi din Valea Jiului, toți spre Alba Iulia. Între aceştia se vedea bine delegația social-democraților mineri, cu drapelul roşu, condusă de Iosif Ciser. Toate stațiile erau pline de români ce plecau la Alba Iulia. Întesate de lume era Orăştia şi Şibotul, iar tineretul cânta şi juca pe peron, însuflețind şi mai mult lumea plină de entuziasm"[2019].

„A fost o călătorie superbă de o rară mândrie şi înălțare sufletească, rămasă de neuitat, în care atmosfera era de țară românească. Când un controlor voi să ceară biletele în ungureşte, lumea toată îi strigă «destul cu Ungaria, aici e România». Dar lumea mergea la Alba Iulia nu numai cu trenul, ci şi în căruțe, călări şi chiar pe jos. Toate drumurile erau pline de români care mergeau spre Alba Iulia să vadă cum răsare soarele libertății româneşti"[2020].

„Orăştia cu întreg ținutul ei din Câmpul Pâinii până în munții cetăților dacice au dat grosul țăranilor, cu portul lor străvechi şi frumos, cu echipele de căluşeri, precum şi al cărturarilor şi meseriaşilor, fiindcă ei erau mai apropiați de Alba Iulia… Vine multă lume din Vatra Devei, locul unde s-a dat ultimatumul lui Horia, prin care s-a cerut desființarea iobăgiei şi împărțirea pământului la popor. Sunt apoi destui de pe Valea Mureşului, «de pe la Ilia, un-se-nvârte sărăcia» cum se zicea pe acele vremuri, cât şi din străvechiul district al Dobrei până în granița Banatului. Toți aveau porturi strămoşeşti şi variate şi erau mândri de trecutul lor de plăieşi, puşcaşi ai cetății, plutaşi şi corăbieri sau de vechi grăniceri"[2021].

„Au coborât şi s-au îndreptat spre Alba Iulia cete mari din Țara Pădurenilor, cu portul şi graiul lor arhaic, cu bâte lungi şi măciucă, urmaşii celor dintre care s-a ridicat marele luptător Iancu de Hunedoara şi mulți dintre ostaşii săi. A sosit mulțime mare de pe Valea Streiului, râul în care şi-a îngropat Decebal comorile, apoi cei din străvechea Țară a Hațegului, cu falnica capitală a Daciei romane, Ulpia Traiana Sarmizegetusa, cei de sub poalele munților Retezat şi până dincolo de Porțile de Fier ale Transilvaniei, cu portul lor pitoresc, străvechi şi variat de adevărați strănepoți ai lui Decebal şi Traian"[2022].

„N-au lipsit nici mocanii şi momârlanii cu plete mari şi căciulile ciobăneşti, purtând pe umeri pături subțiri pentru ploaie sau ninsoare, figuri de veritabili daci veniți de pe ambele Jiuri. Vin şi din Valea Jiului mulți muncitori social-democrați, îmbrăcați în haine negre şi cu lămpile lor minereşti aprinse, purtând un steag roşu"[2023].

„Au mai fost la Alba Iulia mulți moți de pe Valea Crişului Alb şi din Munții Zarandului, din care numeroşi au făcut drumul pe jos. Au venit cu moții şi mulți mineri de la băile de aur ale Zarandului. Toți purtau în inimi focul vetrelor sfinte de la Mesteacăn şi Curechi unde s-a aprins răscoala lui Horea la

2018 Victor I. Şuiaga, *Hunedorenii la Marea Unire*, Deva, 1993, p. 17.
2019 *Ibidem*, p. 18.
2020 *Ibidem*.
2021 *Ibidem*, p. 19.
2022 *Ibidem*.
2023 *Ibidem*.

1784, de la Țebea unde doarme pe vecie, sub gorunul legendar, Craiul Munților, Avram Iancu, eroul revoluției de la 1848”[2024].

„Ajunşi la Alba Iulia, a cărei gară era împodobită cu drapele tricolore şi o tablă purtând numirea românească, cu gărzi de pază şi de ordine, ce primea valurile mulțimii ce nu se mai termina. Cu toată asprimea iernii, greutatea călătoriei şi nesiguranța vieții, tineri, vârstnici şi chiar bătrâni au mers în cete şi grupuri la Alba Iulia, fiindcă toți ardeau de nerăbdare să fie de față la cel mai mare praznic al neamului, unii să voteze, alții să ratifice în mod plebiscitar unirea Transilvaniei cu România, înfăptuind astfel supremul ideal de unire al tuturor românilor”[2025].

Călătoria locuitorilor din Ținutul Pădurenilor, din Ghelari şi Hunedoara este plastic descrisă de către Alexandru Vlad, autorul monografiei comunei Ghelari:[2026] „Cerul se unea cu pământul peste dealurile Pădurenilor. Cădeau fulgi mari de zăpadă iar pe alocuri vântul forma troiene mari care cu greu puteau fi trecute, dar printre ele, oameni cu şube şi cojoace coborau încet spre Ghelari. Se însera. În sala mare şi în celelalte săli ale birtului cu căfană, oameni mulți se înghesuiau spre a aştepta până dimineața următoare, plecarea spre Alba Iulia. La ora 5 dimineața, în ziua de 30 noiembrie 1918, sirena din Valea Bănii şi toaca metalică din vârful Gropilor vesteau deşteptarea pentru o drumeție a dezrobirii naționale. Ca dintr-un furnicar zgândărit de un băț ieşeau flămânzii şi însetații de dreptate să alerge, sărind peste pietrele de pe cărările de la Feredee şi Valea Meii spre Retişoara.

În Retişoara erau formate două garnituri de trenuri lungi pentru a putea prelua întregul puhoi de oameni care formau adevărate şiruri indiene pe tot Dosul Moşului, Chicioara şi Valea Meii. Sirenele trenurilor fluierau, dar parcă de data asta nu a jale ca atunci când duceau soldații la război, ci un şuierat prelung care făcea să tresară şi să redeştepte întreaga conştiință națională în sufletele tuturor.

Ghelărenii erau obişnuiți ca în zilele când era târg la Hunedoara să fie lume multă în tren, dar de data aceasta întrecea orice închipuire. Ajunşi la Retişoara, ghelărenii au dat întâietate Pădurenilor care veniseră din satele mai îndepărtate. Zăpada fulguia încet iar vântul o spulbera izbind-o de fețele îmbujorate ale mulțimii. Toți, dar absolut toți, aveau câte o bâtă în mână, cei mai bătrâni zicând că «Niciodată nu se ştie cum poate ieşi». Ciomegele lor mari făceau impresia plecării la o vânătoare pentru a căuta animalele de pradă din sânul munților noştri. Majoritatea aveau desagii pe umeri, pentru a induce în eroare vreo gardă sau patrulă care i-ar fi putut întreba de sănătate. Ar fi spus că se duc la târg la „Nedoară”, dar gândul şi țelul lor precis era la Alba Iulia. Ghelărenii şi Plopenii au plecat cu cel de-al doilea tren.

La Hunedoara, în Gara de Sus, cobora o masă imensă de Pădureni, golind trenul şi de cei care urcaseră în el la Nădrab, Govăjdie şi Tulea, veniți de la Lelese, Sohodol, Cerişor, Runc sau Valea Limpertului. Pădurenii coborau de la Gara de Sus spre Hunedoara ca o avalanşă de zăpadă, îmbrăcați cu şubele lor albe. Şuvoiul Alb s-a îndreptat spre gara mare spre a lua trenul spre Simeria”[2027]. Hunedoara forfotea de lume. Coloane de oameni formate din patru rânduri se îndreptau spre gara de jos a oraşului, cu fanfara în frunte intonând imnurile *Deşteaptă-te, române!* şi *Pe-al nostru steag*.

În Hunedoara grupul Pădurenilor s-a ataşat grupului hunedorean în frunte cu dr. Gheorghe Dubleş, avocat în Hunedoara. Delegatul Ghelariului, Ioan Alic l. Nică, a fost însoțit la Alba Iulia de circa 50 de persoane[2028]. În gara Simeria era o mulțime şi o forfotă unde soseau oameni de peste tot, unii din părțile Jiului, alții de pe Valea Mureşului, se amestecau cu Pădurenii veniți din Poiana Ruscă, în aşa fel încât părea că este o veritabilă paradă a portului românesc. Printre mulțime erau foarte mulți îmbrăcați în uniforme ungureşti, adică soldați care dezertaseră de pe diferite fronturi.

Aceştia încurajau lumea civilă, adresându-le cuvinte de îmbărbătare, spunându-le că nu va fi nevoie să fie folosite nici bâta, nici arma, că a sosit timpul să se facă dreptate şi pentru români. În gara Vințul de Jos, organizatorii adunării de la Alba Iulia au oprit trenul, motivând că nu mai sunt locuri de încartiruire în Alba Iulia, asigurând însă că pot fi găzduiți în Vințul de Jos, Păclişa, Lancrăm ş. a. şi că la Alba Iulia nu mai încap oameni decât sub cerul liber.

2024 *Ibidem*, p. 20.

2025 *Ibidem*, p. 19.

2026 Alexandru Vlad, *Monografia comunei Ghelari*, p. 41-52.

2027 *Ibidem,* p. 41-42.

2028 *Ibidem*, p. 49.

Vestea că trenul nu mai pleacă s-a răspândit din om în om, dar Pădurenii nici nu voiau să audă de aşa ceva. O delegaţie de 5 bărbaţi a lămurit atât mecanicul, dar mai cu seamă pe locotenentul care era şeful gărzilor naţionale, că trenul trebuie să plece spre Alba Iulia. Din vagoane se auzeau voci strigând: «Noi nu ne temem de frig sau ninsoare şi nici de apă». Radu Stercăl îi spunea locotenentului: «Domnule locotenent, noi ghelărenii şi tăţ pădurenii suntem mineri, obişnuiţi să lucrăm în fundul pământului, noi nu ne temem de frig, nici de umezeală sau oboseală de o noapte, aşa că fii bun şi dă-i drumul la tren »[2029].

De la Vinţul de Jos, trenul a ajuns destul de repede la Alba Iulia. Coborârea din tren precum şi încolonarea oamenilor s-a făcut într-o ordine desăvârşită prin comenzile precise ale comandantului gărzilor naţionale care se numea Grita, care primea ordine de la Comandantul garnizoanei care era căpitanul Florian Medrea. Nici frigul şi nici zvonurile că sub caroseriile trenurilor sunt instalate bombe şi dinamită nu i-a speriat pe participanţii la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia”[2030].

„Toată noaptea ghelărenii au stat pe linia ferată ce ducea la Zlatna. Oameni practici, obişnuiţi cu frigul şi cu statul pe zăpadă, pădurenii s-au orientat şi nu numai ei, ci toţi au făcut focuri în jurul cărora se încălzeau stând toată noaptea. Pădurenii erau îmbrăcaţi bine cu cojoace şi peste ele şube, şi în partea de jos cioareci din pănură groasă. În zorii zilei pe platoul Romanilor, numit şi Câmpul lui Horea, era împânzit cu fel de fel de tribune , cine vrea şi avea ceva de spus, se urca frumuşel la tribună şi spunea ce are de spus. La una din tribune s-a urcat şi un ghelărean, Lobonţ Zachei a lui Bogatu şi cu o voce tunătoare a strigat: Noi tăţ românii să fim una”[2031].

La rândul său, un alt ghelărean, Ioan Popa-Zlatna descrie activitatea din satele Pădurenilor, imediat după convocarea Adunării de la Alba Iulia[2032]: „S-a multiplicat textul convocării în mai multe exemplare care s-au împărţit printre minerii din Delari”[2033]. […] „Eu am fost trimis de preotul Murgău la casele din Dealul Plopului şi comuna Plop, unde am citit poporului adunat textul convocării şi le tălmăceam conţinutul, să priceapă fiecare om că trebuie să ia parte la adunarea de la 1 decembrie în oraşul Alba Iulia. Acelaşi lucru l-am săvârşit în faţa muncitorilor de la şubere din Rătişoara, unde lucrau şi câţiva oameni din Cerişor.

Locuitorii satelor din munţii noştri, în cea mai mare parte au fost îndemnaţi să meargă la Bălgrad de trimişii popii Murgău, care administra parohiile din Ruda, Goleş, Bunila, Poeniţa, Vălari, iar preotul din Alun a citit convocarea în satele Alun, Lelese, Sohodol şi Vadu Dobri. Vremea în noiembrie 1918 era instabilă în munţi, cu ploi reci şi lapoviţă, iar mersul prin satele muntene era cât se poate de dificil. Cu toate acestea simţeam o mândrie fără seamăn că atât eu cât şi Grigore Sârbu a lui Personu, Iosif Sârbu Zâca, deveniserăm colaboratori la un fapt care putea duce spre fericirea întregului neam românesc. N-am lăsat nici o casă necercetată şi neavizată, fie că era pe Cârnu şi după Cârnu, la Măgura Mare şi Măgura Mică, în Valea Icrintii sau la Mănăstire, La Meriz, ori pe Valea Tătăuşului, pe Muchia lui Dad sau la Cuţi, pe Dealul Băneşului sau la Covei, la Pietri ori la Unghiuri, pe Dealul Mâncelului ori după Mâncel”[2034].

„Patru zile de-a rândul am umblat ca popa cu iordanul să nu ne scape nici o fiinţă fără a fi anunţată că un mare act istoric trebuie să se înfăptuiască la 1 decembrie în oraşul dezrobit odată de Mihai Viteazul şi o mare Românie să se realizeze acum, care în veci să fie o Românie a tuturor românilor”[2035].

„Vineri seara, 29 noiembrie 1918, prietenii socialişti ai fratelui Petru, Toth Ioszef şi Bokor Jenö au venit să ceară părintelui meu ca la Alba Iulia să voteze pentru autonomia Ardealului, să nu hotărască unirea cu Regatul Român, ţară balcanică înapoiată. Tata i-a răspuns: „*Voi, ungurii, pe toţi românii ne-aţi văzut cu ochelarii voştri, ca înapoiaţi. Acum a sosit ceasul să se unească într-o ţară mare tăţi înapoiaţii şi asta vrem s-o spunem şi noi, bănieşii Dielarului, întruniţi la Alba Iulia*”[2036]. Drumul spre Alba Iulia este descris aproape identic cu cel din monografia Ghelariului, dovadă că autorul Alexandru Vlad a folosit ca sursă de inspiraţie manuscrisul lui Ioan Popa-Zlatna.

2029 *Ibidem*, p. 43.
2030 *Ibidem*.
2031 *Ibidem*, p. 44.
2032 Ioan Popa Zlatna, *Amintiri din Ţara Corvinilor*, 2004, p. 426-436.
2033 Autorul foloseşte pentru Ghelari numele de Dielari.
2034 *Ibidem*.
2035 *Ibidem*.
2036 *Ibidem*.

Una dintre cele mai interesante şi surprinzătoare descrieri memoriale despre 1 Decembrie 1918 aparține dr. Petru Groza. La trei decenii după epocalul eveniment, Petru Groza mărturiseşte următoarele:

„Eu am trăit zilele din preajma acestei faimoase date, fiind la Alba Iulia de 1 decembrie 1918 şi cum scriu aceste rânduri în ziua de 1 decembrie 1947, perspectiva celor trei decenii care s-au scurs de atunci va da, cred, pecetea obiectivității, inerentă distanțării în timp"[2037].

Şi totuşi Petru Groza este suficient de subiectiv, încercând să scoată în relief, în primul rând rolul său, destul de minor, pe care l-a avut la Alba Iulia. Dar să lăsăm textul să se deruleze pentru ca cititorul să tragă concluziile sale:

„Alba Iulia a însemnat într-adevăr un moment istoric pe vremea când Mihai Viteazul a cucerit vremelnic această cetate şi, după aceea, ea a mai reprezentat un alt moment important la 1 decembrie 1918, când românii din toate părțile Ardealului şi Banatului s-au adunat acolo cu zecile de mii, hotărând Unirea cu frații lor din Vechiul Regat"[2038].

„După prăbuşirea frontului de la Piave, în toamna anului 1918, trupele austro-ungare de pe acel front, fugind acasă, în mare debandadă, au adus cu ele germenul revoluției şi pe meleagurile Ardealului. Structura fragilă a statului austro-ungar troznea din încheieturi şi se prăbuşea sub ochii noştri; şi odată cu el se prăbuşeau şi zidurile care izolau pe românii din Ardeal de frații lor din Vechiul Regat"[2039].

Foto 310 – Alba Iulia, în anul Unirii Transilvaniei cu România

„Aceştia, la largul lor, şi-au organizat gărzi înarmate şi şi-au constituit comitete proprii etc., într-un cuvânt au pus stăpânire, de fapt, pe destinele lor proprii. Aceşti soldați în plină revoltă constituiau mai peste tot Sfaturi militare, alegându-şi comandanți tot din rândurile lor. Notarii au fost alungați şi ei aproape fără excepție, de prin sate, fiindcă în decursul anilor de război îşi însuşiseră şi puținul ajutor destinat văduvelor, orfanilor şi invalizilor de război, constând din zahăr sau pâine sau petrol; ba îşi însuşiseră chiar şi pensiile acestora, realizând averi fabuloase pe spinarea celor în suferință… Multe conace fuseseră devastate sau arse până în temelii în timpul acestei revoluții. De reținut, aşadar, că poporul român din Ardeal părea şi el hotărât pe drumul revoluției, alături de poporul muncitor maghiar şi nu făcea nici o deosebire între domnii români şi cei maghiari sau de altă naționalitate"[2040].

„Înflăcărată de această viziune toată lumea a primit cu entuziasm chemarea la Alba Iulia, pentru 1 decembrie 1918, în scopul de a hotărî Unirea cu Vechiul Regat. Am desfăşurat cu toții o muncă intensă din punct de vedere organizatoric pentru această mare manifestație; în prealabil s-a făcut un *simulacru* de consultare a poporului pe județe fiind aleşi din fiecare județ un număr de

2037 Arhiva Dr. P. Groza, *Memorii*, cap. V, Alba Iulia – 1 dec. 1918.
2038 *Ibidem*, p. 67.
2039 *Ibidem*, p. 70.
2040 *Ibidem*.

delegați, aproape exclusiv intelectuali, pentru așa zisul marele sfat (sic!), un fel de Parlament provizoriu al Ardealului și Banatului”[2041].

„Cu aceste credenționale (mandate) în buzunar, fiind și eu ales pentru județul Hunedoara, ca reprezentant al tineretului intelectual, alături de fruntașii bătrâni: dr. Francisc Hossu-Longin, dr. Aurel Vlad de la Orăștie, dr. Victor Bontescu de la Hațeg, dr. Silviu Dragomir de la Ilia, toți, afară de unul, avocați – ne-am pus în fruntea coloanelor nesfârșite de țărani și muncitori, năvălind pe șosele, pe jos sau în căruțe sau în trăsuri, sau cu trenuri spre Alba Iulia”[2042].

„Coloana din județul Hunedoara a fost cea mai numeroasă dintre toate câte s-au prezentat atunci la Alba Iulia, numărând vreo 30.000 oameni. Era pe înserate, în ajunul zilei de 1 decembrie când sclipirile luminilor din Alba Iulia ne vesteau că ne apropiam de cetatea stăpânită odinioară de Mihai Viteazul. Totul era acoperit de un covor de zăpadă albă, ningând încet și des cu fulgi tot mai groși. De adăpostit undeva pentru atâta lume nici vorbă nu putea fi în acea noapte. Am urcat în cetate, pe sub poarta monumentală construită în stil baroc din piatră cioplită și decorată cu basoreliefuri și statui executate artistic pe vremuri de sculptori italieni”[2043].

„Cu toată oboseala drumului, mulți făcând 70-80 km pe jos, și cu toată lipsa oricărei posibilități de a găsi vreun loc de odihnă, mulțimea de țărani, secondați în grupe compacte, formate din minerii de pe Valea Jiului, și de către aceia din minele de aur din Munții Apuseni, precum și de muncitorii din uzinele Hunedoarei, Călanului, Cugirului, cu toții cântau cu voioșie, bolțile porții monumentale redând printr-un ecou adânc cântecele acestor mase de muncitori de pe ogoare, care înaintau încet spre mijlocul cetății în speranța unui viitor mai bun, speranță care, evident, îi anima și îi dinamiza, făcându-i să înfrunte toate obstacolele”[2044].

„Deși cei mai mulți erau de două, trei zile pe drumuri, pe un astfel de drum de iarnă, aproape nealimentați, făcând zeci și sute de km pe jos sau în vagoane de marfă deschise, cu toate acestea pășeau cu toții printre zidurile cetății cu o voiciune tinerească, cântecele lor de veselie părând să nu mai aibă sfârșit. Aceste mase de muncitori și de țărani români își dădeau seama de contrastul dintre ziua când avusese loc tragicul final al revoluției lui Horia și Cloșca, frânți pe roată, când aceste mase fuseseră adunate de stăpânirea de atunci ca să asiste mute cu ochii încremeniți și cu sufletele cernite în fața groaznicei vedenii a ruperii pe roată a oaselor marilor luptători ardeleni – și dintre ziua aceasta când ei pășeau, pentru moment liberi, scăpați din marea temniță a popoarelor”[2045].

„În această stare sufletească au petrecut ei toată noaptea, sub cerul liber, printre cazărmile orașului sau adăpostiți pe lângă biserici, tăvăliți pe covorul nesfârșit al zăpezii, înveliți în șubele lor, încât părea că numai respirația istoriei mai întrerupea liniștea acestei nopți, în care ningea neîncetat. Poporul, zecile de mii de oameni veghea sau dormitau pe patul imens de zăpadă stăpânit de gândul unirii cu frații din Vechiul Regat, care unire se confunda în capul românilor ardeleni cu eliberarea de sub jugul feudal maghiar, deci cu însăși libertatea națională și socială, fără formule întortocheate «fără garanții» etc”[2046].

„Am protestat noi tinerii împotriva acestui complot de ultim ceas contra marii cauze a unirii pe care o visasem atâta vreme noi și părinții noștri, pentru care am luptat, pentru care mulți dintre noi aduseseră jertfa supremă și pentru care noi am sădit în sufletele generațiilor cu consecvență ideea luptei naționale”[2047]. „În sfârșit – scrie Petru Groza – am izbutit să facem cunoscută tuturor hotărârea comitetului partidului pentru unirea necondiționată”[2048].

„Apoi am reapărut din nou pe platoul din fața bisericii încoronării, din cetate pentru a mai revedea încă odată mulțimea aceea de 70-80.000 țărani, care încă mai continua să se scurgă, îndeosebi dinspre Munții Apuseni, cu steaguri naționale și cu muzici în frunte. Era un tablou pitoresc, de o neasemănată frumusețe. Moții lui Horia și Avram Iancu, în costumele lor albe ca zăpada, șerpuind în coloane nesfârșite

2041 *Ibidem*, p. 74.
2042 *Ibidem*.
2043 *Ibidem*.
2044 *Ibidem*, p. 75.
2045 *Ibidem*.
2046 *Ibidem*, p. 76-77.
2047 *Ibidem*, p. 79.
2048 *Ibidem*, p. 81.

de prin toate văile care se desfundau la Alba Iulia; mărginenii din jurul Sibiului, răşinărenii, săliştenii, bărbaţi şi femei în splendide costume din Ţara Oaşului, cu cojoace mari de oaie întoarse pe dos, variat brodate, cu pălării de paie cât roata carului; bănăţeni cu şubele albe de pănură fină, cu desenuri şi broderii negre, femeile cu şorţurile şi opregele lucrate bogat cu fire de aur şi argint, flăcăi şi fete cu feţele îmbujorate, de pretutindeni venea un freamăt plin de culoare şi voie bună”[2049].

Delegaţii şi cei plecaţi din imboldul lăuntric nestăvilit de a fi martori şi părtaşi la cel mai de seamă eveniment din istoria poporului român au fost întâmpinaţi cu urarea de bun venit, cu care-şi inaugura ziarul festiv „Alba Iulia” activitatea: „Bine aţi venit în sfânta cetate de durere şi slavă a neamului românesc”[2050].

Continuăm cu relatarea dr. Petru Groza despre faptele petrecute în ziua de 1 decembrie 1918: „După ce am trecut în revistă grupele de ţărani, ne-am adunat conform programului stabilit, la ora 9, toţi delegaţii, adică toţi mandatarii pentru a ne constitui în sala mare, mai târziu destinată prânzului încoronării, în aşa numitul Mare Sfat quasi parlamentar, care se deschidea, pentru ca să se însuşească moţiunea de unire a Comitetului şi apoi să o prezinte şi norodului strâns pe platoul din cetate. La intrarea în sală s-a închegat, lângă o măsuţă, un mic birou din partea Comitetului partidului naţional, la care se depuneau pe rând credenţionalele noastre, intrând în sală numai cei cu mandatul în ordine. Ceasul din spatele tribunei arăta orele 9 dimineaţa. Dar el alerga grăbit înainte şi abia aproape de orele 10 forfoteala din sală a încetat, aşezându-se Comitetul Partidului Naţional în jurul mesei de pe estradă. În scaunul de preşedinte s-a aşezat bătrânul septuagenar (octogenar n. n) Gheorghe Pop de Băseşti, cunoscut sub numele de badea Gheorghe, de fel din Sălaj, din satul Băseşti, având alături, de-a stânga şi de-a dreapta pe mitropoliţii Sibiului şi Blajului, apoi pe episcopul Miron Cristea al Caransebeşului, patriarhul de mai târziu al României şi alte feţe bisericeşti, precum şi pe Iuliu Maniu, Ştefan Cicio-Pop, Alexandru Vaida, Teodor Mihali, doctorul Aurel Lazăr şi alţii[2051].

Conform relatărilor oficiale şi ale participanţilor direcţi la desfăşurarea lucrărilor din sala Cazinoului, la orele 10 urcă pe scena improvizată din Sala Cazinoului, în aclamaţii şi urale furtunoase, membrii Consiliului Naţional Român şi arhiereii. Fundalul sălii era decorat cu drapelele statelor constituite după destrămarea Imperiului austro-ungar. Peretele era împodobit cu tabloul lui Mihai Viteazul în partea de sus, iar mai jos tablourile celor trei eroi şi martiri: Horea, Cloşca şi Crişan”[2052].

Cel dintâi care rosteşte cuvântul este Ştefan Cicio-Pop, preşedintele Consiliului Naţional Român Central. În cuvinte emoţionante, subliniind importanţa momentului istoric, trece în revistă evenimentele dureroase din cei patru ani de război şi mai ales pe cele din toamna anului 1918, când s-a oferit şi poporului român posibilitatea de a-şi hotărî singur soarta. Cu aceasta Consiliul naţional îşi depune mandatul în mâinile naţiunii române, chemată să-şi spună răspicat cuvântul. Raportorul Ioan Suciu prezintă situaţia alegerilor de deputaţi, cerând validarea mandatelor şi anunţă sosirea a mii de adrese de adeziune. Apoi se propune biroul adunării din care fac parte: George Pop de Băseşti, episcopii Ioan Pap de la Arad şi Demetriu Radu de la Oradea, copreşedinţi; Teodor Mihali, Ştefan Cicio-Pop şi Ioan Flueraş, vicepreşedinţi; Alexandru Fodor, Sever Miclea, Caius Brediceanu, Victor Deleu, Silviu Dragomir, Iosif Ciser, Ionel Pop şi Gheorghe Crişan, notari. La orele 11, Gheorghe Pop de Băseşti deschidea „onorata adunare a tuturor românilor din Transilvania, Ungaria şi Bănat”, enunţându-i chemarea de a zdrobi lanţurile robiei pe pământul stropit cu sângele martirilor Horea şi Cloşca şi de a înfăptui marele vis al lui Mihai Viteazul „unirea tuturor celor de o limbă şi de o lege”.

Discursul solemn este rostit de Vasile Goldiş după rostirea căruia supune spre aprobare Hotărârea de Unire: „Adunarea naţională decretează Unirea românilor din Transilvania, Banat şi Ţara Ungurească şi teritoriile locuite de ei cu România”. Au mai luat cuvântul Iuliu Maniu şi Iosif Jumanca.

2049 *Ibidem*, p. 81.
2050 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 173.
2051 Arhiva Dr. P. Groza, *Memorii*, cap. V, Alba Iulia - 1 dec. 1918, p. 82.
2052 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, II, p. 189.

Foto 311 –
Iuliu Maniu, preşedintele
Consiliului Dirigent

Foto 312 –
Gheorghe Pop de Băseşti,
Preşedintele Adunării Naționale

În cuvântul său Iuliu Maniu arăta legitimitatea unității naționale româneşti pe care o motivează într-o modalitate impresionantă şi cu o logică impecabilă. „Această unitate politică este consecința logică a trecutului nostru istoric şi este o absolută necesitate. Unirea tuturor românilor într-un singur regat şi într-un nedespărțit stat este nu numai un ideal sfânt, izvorât din trecutul nostru şi din comoara vieții noastre sufleteşti, ci este şi un drept inalienabil al nostru, în baza ființei noastre naționale unitare"[2053].

„Nu se poate – afirma Iuliu Maniu – ca însăşi vatra Neamului Românesc, leagănul aspirațiilor româneşti să fie despărțiți de trupul întregii națiuni deja unite! Noi nu ne putem închipui viața mai departe fără a fi împreună cu întreg neamul românesc şi mai bine voim moartea, decât o viață de schilav umilit, despărțit de frații săi!"[2054].

După Iosif Jumanca, Gheorghe Pop de Băseşti supune spre aprobarea Adunării hotărârea citită de Vasile Goldiş. Propunerea este primită cu unanimitate şi cu mare însuflețire. Apoi preşedintele anunța Hotărârea solemnă:

> „Adunarea națională a poporului român din Transilvania, Bănat şi părțile ungurene a primit rezoluțiunea prezentată prin Vasile Goldiş în întregimea ei şi astfel unirea acestor provincii româneşti cu țara mamă este pentru toate veacurile decisă"[2055].

Elevi de liceu la Blaj, unul dintre supraveghetorii la intrarea în „Sala Unirii", Iulian Trifu îşi aminteşte că „uraganul de aplauze ce a urmat după citirea punctului privitor la Unire a durat circa 10-15 minute"[2056]. După încetarea aplauzelor, s-a deschis un geam unde a apărut tânărul profesor Eugen Hulea, care, cu o voce tunătoare, a adus la cunoştința mulțimilor nerăbdătoare ştirea despre hotărârea de unire strigând cu toată puterea: „În clipa aceasta s-a hotărât şi s-a proclamat Unirea Ardealului cu România, patria-mamă". La auzul acestor cuvinte, poporul îndesat în jurul clădirii a izbucnit în chiote de bucurie – Vivat, trăiască România Mare, trăiască Unirea, care parcă nu mai aveau sfârşit"[2057]. Pe câmpul lui Horea entuziasmul era de nedescris. De pe numeroase tribune, în timp ce în sala Unirii se desfăşurau lucrările oficiale, numeroşi oratori explicau poporului însemnătatea momentului. După anunțarea hotărârii de unire, alți oratori vestesc noua înfăptuire a poporului român.

În timp ce la Alba Iulia se desfăşurau lucrările Marii Adunări Naționale, în toată Transilvania românii sărbătoreau cu acelaşi entuziasm marele eveniment istoric. Numeroase scrisori şi telegrame de entuziaste urări de succes, de aprobare şi adeziune sosesc pe adresa Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din toate părțile Transilvaniei, multe şi din județul Hunedoara. Adunări festive au avut loc mai peste tot – în săli închise dar mai ales sub cerul liber – cu participarea unor mari mulțimi, de sute şi chiar mii de

---

2053 Nicolae Josan, *Iuliu Maniu orator al Marii Adunări Naţionale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918*, în „Apulum", XXVII-XXX, 1990-1993, p. 569.

2054 *Ibidem*.

2055 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar*, II, p. 195.

2056 *Ibidem*, p. 193.

2057 *Ibidem*.

oameni, din întreg județul, cercul sau comuna respectivă, la care au participat intelectuali, țărani, muncitori, meseriaşi, ofițeri, orăşeni, soldați, studenți, elevi, bărbați şi femei.

Drapelele naționale confereau solemnității o semnificație sporită. Solemnitatea deschiderii adunărilor era subliniată de intonarea imnului național, în cor, de toți cei prezenți. Cuvântările rostite subliniau, toate, răsăritul soarelui dreptății pentru națiunea română, care alături de alte națiuni suferiseră opresiunea. Presa românească şi străină relatează despre Adunarea Națională de la Alba Iulia. Ziarul *Românul* din Arad publica un emoționant articol intitulat „Țara Hațegului"[2058] în care descria entuziasmul care a cuprins toate satele acestei zone istorice româneşti: „Prin munți şi văi, prin sate şi oraşe, în toate colțurile locuite de români, până numai unde se aude dulcele grai românesc, răsună strigătul: Trăiască România Mare. Până acum munți înalți, coame sterpe şi veşnic acoperite de albul zăpezii despărțeau pe frații de un sânge. Astăzi însă munții au dispărut, granițele s-au luat, pasurile s-au deschis, iar frații ca povoi (puhoi) năvalnic s-au pornit şi vin ca să îmbrățişeze pe frații abia acum sloboziți din grea robie. Da, ei vin, vin cu sunet de tobă, cu zăngănit de arme, cu sunet de trâmbiță ca să pecetluiască hotărârea noastră, să înfăptuiască visul şi fierbintele dor al neamului românesc de pretutindeni".

Proclamarea unirii nu s-a făcut numai la Alba Iulia, ci în toate bisericile s-a adus la cunoştința poporului împlinirea vremurilor, învierea neamului şi unirea românilor[2059]. Pretutindeni cu prilejul adunărilor populare din data de 1 decembrie, populația românească se manifestă grăitor. Deoarece nu toți românii au putut participa la Alba Iulia, în ziua de 1 decembrie 1918 au avut loc în numeroase localități hunedorene adunări în care populația şi-a manifestat bucuria față de mărețul act al Unirii, trimițându-se totodată telegrame de adeziuni. Într-o astfel de telegramă, Sfatul Național Român din Lupeni arăta: „Dorim din inimă succes. Trăiască conducătorii, trăiască în veci neamul român", iar cei din Petroşani şi Petrila arătau că „aderăm la rezoluția Adunării Naționale Române"[2060].

Foto 313 – Mulţimea pe platoul Romanilor
în aşteptarea Hotărârilor Adunării Naţionale

Cei rămaşi acasă au aşteptat cu încredere hotărârile ce urmau a fi luate de către Marea Adunare, după cum se poate vedea şi din conținutul telegramelor trimise din Bucova, Silvaşul de Sus şi de Jos, din Hațeg. În telegrama expediată de către preotul Bora din Bucova către prezidiul Adunării Naționale Române din Alba Iulia se spunea: „Aderăm din inimă la decisul strălucit"[2061]. Poporul român din Silvaşul Inferior se adresa Consiliului Național Român scriind: „Salutăm cu mare bucurie adunarea națională şi primim toate hotărârile ei"[2062]. La rândul său „poporul român din Silvaşul Superior salută adunarea

2058 *1918 la români. Documentele Unirii*, X, p. 361.

2059 Ştefan Pascu, *Făurirea statului naţional unitar român*, p. 214.

2060 *Pentru libertate şi unitate naţională, Documente hunedorene*, p. 40.; *Documentele Unirii*, X, p. 318-319. Doc. nr. 1473, 1474 şi 1475.

2061 *Documentele Unirii*, X, p. 315. doc. nr. 1464.

2062 *Ibidem*, p. 316. Doc. nr. 1.466.

națională şi primeşte toate hotărârile ei”[2063]. „Noi suntem voi” se spune în telegrama expediată de Maria Amata. „Aderez la hotărârile aduse”, telegrafia Elena Bai, controloarea Reuniunii femeilor ortodoxe din Haţeg. „Dumnezeu vă ajute”, scria în telegrama trimisă din Haţeg, chiar în ziua de 1 decembrie, de către dr. Fira Popescu. În telegrama expediată de către protopopul Devei, Ioan Dobre, se scria: „reținut de morb de la participare, urez strălucită izbândă marei chestiuni româneşti”[2064].

La propunerea lui Al. Vaida-Voevod, Adunarea a aprobat componența Marelui Sfat Național, organism având un caracter legislativ, compus din reprezentanţi ai diferitelor profesii şi categorii sociale. A doua zi Marele Sfat Naţional s-a întrunit în şedinţă de lucru, alegând în funcția de preşedinte pe Gheorghe Pop de Băseşti, iar ca vicepreşedinţi pe episcopii Miron Cristea şi Iuliu Hossu, pe Teodor Mihali şi Andrei Bârseanu, după care a aprobat componenţa unui guvern provizoriu, numit Consiliul Dirigent[2065]. Consiliul Dirigent era alcătuit din 15 membri, în frunte cu Iuliu Maniu, şi cuprindea cele mai însemnate personalități din Transilvania, între care amintim pe Vasile Goldiş, Alexandru Vaida-Voevod, Ştefan Cicio-Pop, Aurel Lazăr, Romul Boilă, Ion Flueraş, Iosif Jumanca, Vasile Lucaciu, Ioan Suciu, Octavian Goga, Valeriu Branişte[2066]. Din Consiliul Dirigent au făcut parte şi doi hunedoreni, Aurel Vlad (Finanțe) şi Victor Bontescu (Agricultură şi Comerț).

O delegație, din care făceau parte, Vasile Goldiş, Al. Vaida-Voevod, Miron Cristea, Iuliu Hossu şi alții, s-a deplasat la Bucureşti pentru a prezenta Regelui şi guvernului Actul Unirii. În cuvântul rostit de primul ministru, Ion I. C. Brătianu, la prânzul dat în onoarea acestei delegații, în ziua de 14 decembrie 1918, se remarca, între altele:

> „Vă aşteptăm de o mie de ani şi aţi venit ca să nu ne mai despărţim niciodată. Sunt în viața unui neam clipe de fericire atât de mari încât ele răscumpără veacuri întregi de suferință. Bucuria noastră nu este bucuria unei singure generații. Ea este sfânta tresărire de bucurie a întregului popor român, care de sute şi sute de ani a îndurat suferințele cele mai crude, fără să-şi piardă credința neclintită în sosirea acelei zile care ne uneşte astăzi şi care trebuia să vie, care nu se putea să nu vie”[2067].

Prin decretul-lege nr. 3631 din 11 decembrie, publicat în „Monitorul Oficial”, nr. 212 din 13 decembrie (stil vechi) se consfințea pe plan intern unirea:

> „Ţinuturilor cuprinse în Hotărârea Adunării Naţionale de la Alba Iulia de la 18 noiembrie/1 decembrie 1918 sunt şi rămân de-a pururi unite cu Regatul României”[2068].

Preluarea administrației unei părți a Banatului de către autoritățile româneşti s-a desfăşurat cu multe obstacole, ca urmare a ocupației sârbe, a atitudinii adoptate de unii lideri şvabi maghiarizați, a acțiunilor Budapestei etc. În întreaga România au avut loc acțiuni care cereau unirea Banatului, multe dintre ele având loc şi în județul Hunedoara. „Pentru a sărbători unirea efectivă a Banatului cu România şi instaurarea administrației româneşti în acest ținut, în ziua de 10 august 1919 a avut loc la Timişoara o mare adunare, la care au participat 30-40.000 de oameni, români şi reprezentanți ai minorităților naționale din întreg Banatul[2069]. Adunarea prezidată de protopopul G. Popovici, a votat o moțiune, în care se prevedea unirea întregului Banat cu statul român (fapt ce nu a fost confirmat de Conferința păcii) şi se omagia armata română «pentru măreața operă şi jertfă depusă pe altarul dezrobirii noastre » şi pentru « înfrângerea bolşevismului maghiar şi pentru intrarea triumfală în capitala Ungariei»[2070].

Adunarea de la Alba Iulia a fost cea mai măreață dintre toate manifestările suveranității naționale, nu numai prin covârşitoarea mulțime, care a luat parte la ea, dar şi prin însuflețirea şi

2063 *Ibidem*. Doc. nr. 1.467.
2064 *Ibidem*, p. 315. Doc. nr. 1.465.
2065 Istoria Românilor, vol. VII, tom. II, Bucureşti, 2003, p. 523.
2066 Ibidem.
2067 Ibidem.
2068 Ibidem.
2069 Ibidem, p. 526.
2070 Ibidem.

demnitatea „cetățenească”, afirma martorul ocular, profesorul Ioan Lupaş[2071]. Îndată după Adunare şi alegerea Marelui Sfat Național şi a Consiliului Dirigent, şeful resortului afacerilor externe, Al. Vaida, aducea la cunoştința gen. Constantin Coandă, primul ministru al României, că cei peste 100.000 de români, adunați din toate unghiurile locuite de ei, au hotărât Unirea pentru totdeauna şi fără condiții a Transilvaniei cu România.

Regimul inaugurat de către Consiliul Dirigent era de o largă toleranță şi democrație, impresionând şi pe cei mai sceptici oameni politici ai vremii, care se aşteptau la cu totul altă față a administrației româneşti. „Nici temnițe, nici prigoane, nici jafuri, nici represalii – după cum scria Ion Clopoțel – ci completă siguranță pentru persoana şi proprietatea tuturora”[2072]. În timp ce în comitatele Transilvaniei eliberate domnea pacea şi bucuria împlinirii unui ideal, pe teritoriul Bihorului şi al unor comitate învecinate, în perioada de după 1 decembrie 1918 şi până în martie 1919, a existat o dualitate a puterii, întrucât alături de Consiliile naționale române, la nivelul prefecturilor şi plaselor, s-a menținut vechea administrație, care în multe probleme, găsea sprijin în consiliile naționale maghiare.

La 24 martie 1919, prin ordonanța nr. 395 a Ministerului de Război ungar – Comandamentul militar regional din Transilvania – Directoratul Sfatului muncitoresc pentru apărare şi forța de ordine din Oradea pune în vedere Consiliului Național Român din Oradea şi Bihor că „Republica Sovietică Ungară are ca scop menținerea integrității Ungariei şi în acest scop a ordonat ca toate activitățile contrare acestui scop să fie împiedecate cu toată energia, iar persoanele care colaborează la acest fel de activități să fie internate”[2073].

Foto 314 –
Regina Maria
(1875-1938)

Foto 315 –
Regele Ferdinad I
Întregitorul
(1916-1927)

În perspectiva evenimentelor Marele Cartier General Român a ordonat intrarea în Transilvania a unei divizii de vânători şi a uneia de infanterie. Încă de la mijlocul lunii noiembrie 1918 „trupele române au trecut munții Carpați şi au pătruns grabnic în Transilvania pentru a da fraților lor o mână de ajutor şi pentru a asigura ordinea, avutul şi viața locuitorilor, amenințate de spiritul bolşevist”[2074]. „În anul 1919, din proprie voință, dar cu respectul aliaților săi, în scopul apărării dreptății şi drepturilor sale, pentru pace şi echilibru în această parte a Europei, România a dat soluțiile pe care factorii responsabili, politici şi militari, le-au considerat necesare dezvoltării sale naționale şi sociale” scrie profesorul universitar, dr. Liviu Maior în „Cuvânt înainte” la volumul *În apărarea României Mari*[2075]. „România Mare – continuă dr. Liviu Maior – creație firească a neamului românesc, s-a afirmat atunci, ca şi în perioada următoare, ca un stat animat de spiritul de ordine şi de simțul datoriei față de comunitatea internațională, fiind un factor de stabilitate şi echilibru în Europa şi în lume”.

2071 Ioan Lupaş, *Istoria Unirii românilor*, 1937, p. 368.

2072 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 142-153.

2073 *1918. Bihorul în epopeea unirii*, p. 37.

2074 Ion Clopoţel, *Revoluţia din 1918*, p. 134.

2075 Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, Bucureşti, 1994, p. 10.

ADEZIUNEA LOCUITORILOR DIN JUDEȚUL HUNEDOARA LA HOTĂRÂRILE ADUNĂRII DE LA ALBA IULIA

În oraşele şi satele din judeţul Hunedoara s-au constituit comitete de acţiune, care şi-au stabilit centrele de acţiune în centrul său administrativ, Deva, şi în centrele de plase cu misiunea de a culege adeziunea cetăţenilor pentru Unirea Transilvaniei cu Regatul român. Atât înainte de Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia, cât şi în zilele imediat următoare au loc în satele hunedorene hotărâri de adeziune cu Hotărârile Adunării de la Alba Iulia. Rând pe rând, comunele strâng semnături pe documentele privind adeziunea locuitorilor la Hotărârile ce vor fi luate la Alba Iulia. Importanța şi semnificaţia lor istorică constă prin faptul că prin sutele şi miile de semnături puse pe credenţionale, procese verbale sau hotărâri se probează fără putinţă de tăgadă caracterul plebiscitar al Marii Adunări Naţionale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Încă în data de 27 noiembrie 1918, Consiliul Naţional Român din Haţeg trimitea către toţi preoţii următoarele instrucţiuni:

„Sfinţia Voastră

Alăturat vă trimitem 3 exemplare din «Hotărârea Noastră», Vă rog ca fiecare exemplar să fie subscris din partea credincioşilor. Un exemplar rămâne în proprietatea, respectiv în grija Sfinţiei Tale, unul se va trimite la Alba Iulia, iar al treilea va merge mai departe. Se va subscrie din partea cât mai multor oameni: bărbaţi, femei, băieţi. Dacă nu ajunge locul gol, mai puteţi pune o coală albă numai să fie cât mai mulţi subscrişi. Întrucât se poate pe când mergi la Alba Iulia să le duci cu Sfinţia Ta subscrise gata. Dacă până atunci nu se va putea, vei binevoi a le aduce la Haţeg, cât mai curând. Se înţelege că lucrul se face fără mare alai.

Haţeg la 27 noembrie 1918. Salut cu drag”[2076].

Un număr impresionant de comune hunedorene au adoptat, în cadrul unor adunări populare, solidaritatea lor cu Hotărârile adoptate la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia. Adunările au fost convocate de către preoţii, învăţătorii, preşedinţii Consiliilor sau Sfaturilor Naţionale, primarii comunităţilor respective. Pentru ilustrarea implicării hunedorenilor în realizarea măreţului act de la 1 Decembrie 1918, prezentăm comunele care au adoptat asemenea hotărâri şi au împuternicit trimişi pentru a le prezenta la Alba Iulia: Abucia, Almaşul Mare, Almaşul Mic, Almaşul Mic cu filia Buneşti, Almaşul de Mijloc, Almaşul Sec, Almaş Selişte, Almăşel, Alun, Arănieş, Ardeu, Baia lui Crai-Topliţa, Balomir, Balşa, Barbura, Baru Mare, Baru Mic, Baştea, Batiz, Băieşti, Bejan, Binţinţi (azi Aurel Vlaicu), Bobâlna, Boiu, Boiul de Jos, Boiul de Sus, Boş, Boz, Bretea Mureşană, Brâznic, Bucium, Buitur, Bunila, Călanul Mare, Călanul Mic, Căinelul de Jos, Cărmăzineşti, Cărpeniş, Căstău, Cerbăl, Cerbia, Cerna Ciulpăz, Cernişoara şi Florese, Ceru Băcăinţi, Chişcădaga, Cib, Cigmău, Cinciş, Câmpuri, Câmpuri Surduc, Cârneşti, Costeşti, Coşeşti, Cugir, Cutini, Dâncu Mare, Dăbâca, Dobra, Făgeţel, Feredeu, Fintoag, Folt, Fornădia, Gelmar, Geoagiu de Jos, Geonoasa, Ghelari, Glod, Glodghileşti, Godineşti, Goleş, Gothatea, Govăşdia, Grid, Groş, Gurasadului, Hăţăgel, Holdea, Hunedoara, Ilia, Jeledinţi, Lăpugiul de Jos, Lăpugiul Superior, Lăpuşnic, Lăsău şi Grind, Lelese, Livadia de Câmp şi de Coastă, Ludeşti, Mada, Măgura, Mărtineşti, Măţeşti, Mermezeu-Văleni, Micăneşti, Mihăeşti, Nădăştie, Nădăştia Inferioară, Nandru, Nandru Vale, Orăştie, Orăştioara de Jos, Orăştioara de Sus, Panc şi Sălişte, Petros, Poeniţa Voinii, Pogăneşti, Poiana, Poiana Rechiţelii, Porcurea, Pricaz, Pui, Rapoltu Mare, Rapoltu Mic, Răcăştie, Răduleşti, Râu Alb, Romos, Romoşel, Roşcani, Ruda, Runcşor, Runcul Mare, Ruşor, Săcămaş, Sibişelul Vechi, Sâncrai, Sântămăria de Piatră, Socet, Sohodol, Spini, Stretea, Sulighete, Şerel, Şibot, Tămăşasa, Tătăreşti, Techereu, Teiu, Teliucul Mare, Tisa, Tâmpa, Târnava, Târnăviţa, Turdaş, Turmaş, Tuştea, Ulieş, Ulm, Unciuc, Uroi, Vadu-Dobrii, Vaidei, Valea Iepii, Valea Lupului, Valea Mare, Vălar, Vărmaga, Vinerea, Zam şi Zlaşti.

Un număr de 161 de comune ale judeţului Hunedoara şi-au exprimat adeziunile populaţiei la Hotărârea de unire a Transilvaniei, Banatului, Crişanei şi Maramureşului cu România de sub coroana regelui Ferdinand I. Cele 161 de comune hunedorene au reprezentat un număr de peste 30.000 adeziuni la hotărârea de unire cu România. Datele prezentate mai sus exprimă adevărata dimensiune a participării locuitorilor judeţului Hunedoara la realizarea măreţului act al Unirii de la 1918.

[2076] SJHAN, *Fond Primăria oraşului Haţeg*, dosar 2/1918.

JUDEȚUL HUNEDOARA
ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Județul Hunedoara, unul dintre cele mai frumoase județe ale României întregite, era situat între județele Turda, Arad, Caraş, Mehedinți, Gorj, Sibiu şi Alba. Județul avea o suprafață de 1.357.024 iugăre cadastrale (7.810 kmp), un număr de 320.428 locuitori (41 locuitori la 1 kmp) din care 262.569 - români, 39.978 - unguri, 8.521 - germani, 4.656 - evrei şi 4.704 - alte naționalități.

Oraşul de reşedință al județului Hunedoara era Deva. În județ mai existau oraşele: Hațeg, Hunedoara, Orăştie. Administrativ, județul era împărțit în 10 plase (Baia de Criş, Brad, Deva, Geoagiul de Jos, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Orăştie, Petroşani, Pui), 11 secretariate comunale, 87 secretariate cercuale. În total 425 comune rurale şi 4 comune urbane[2077].

Populația județului Hunedoara, conform datelor Recensământului din anul 1930, era de 332.118, dintre care 272.283 români, 37.584 unguri, 8.282 germani, 5.128 țigani, 4.662 evrei, 1.091 polonezi, 1.012 cehi şi slovaci; 497 ruteni, ucraineni, 324 ruşi, 172 sârbi, croați, sloveni; 84 bulgari, şi 852 alte naționalități, 151[2078].

Din punct de vedere confesional, din numărul total al populației județului, 213.235 erau ortodocşi, 61.386 greco-catolici, 30.318 romano-catolici, 15.086 reformați-calvini, 3.328 evanghelici-luterani, 542 adventişti, 1.559 unitarieni, 10.490 mozaici şi de alte religii, 472 baptişti[2079]. Populația județului deținea un număr de 69.188 de gospodării. Conform datelor aceluiaşi recensământ, pe teritoriul județului Hunedoara funcționau 3.812 întreprinderi comerciale şi industriale[2080].

Armata română, chemată de Marea Adunare Națională din Alba-Iulia, a intrat în Transilvania şi, mai apoi, în Deva. Sosirea în capitala județului Hunedoara a avut loc în 14 decembrie 1918, când primele eşaloane din Regimentul 10 Vânători, sub comanda colonelului Oprescu, au coborât din tren în gara Deva. Comandant al oraşului Deva a fost numit locotenentul Mihai Dumitrescu şi drapelul tricolor a fost arborat oficial la Primărie. Populația Devei a primit cu multă bucurie armata română, în Piața din fața Primăriei s-a jucat tradiționala Horă a Unirii. Acest loc a şi primit numele de Piața Unirii.

Preluarea puterii de către autoritățile române nu s-a desfăşurat întotdeauna în mod paşnic. În aceeaşi zi, patrulele române s-au deplasat pentru paza podului de cale ferată de la Brănişca, unde au fost atacate de o gardă maghiară venită cu un tren blindat, înzestrată cu tunuri şi mitraliere. Au fost trimise întăriri de trupe de vânători şi o companie a gărzii naționale din Orăştie, iar din spate a intervenit garda română din satul Căbeşti. După o luptă de o noapte şi o zi, rezultatul a fost că ungurii au avut trei morți şi 12 răniți, au fost nevoiți să se retragă, iar românii au ocupat podul şi gara Brănişca. În 19 decembrie 1918, locuitorii oraşelor Hunedoara şi Petroşani au primit cu bucurie trupele armatei române. Comandant al întregului județ a devenit colonelul Oprescu de la Regimentul 10 Vânători.

În județul Hunedoara la începutul lunii ianuarie 1919 se putea vorbi despre preluarea întregii puteri de stat şi militare de către români. La 5 ianuarie a fost numit primul prefect român al județului Hunedoara, dr. Toma Vasinca, avocat din Pui şi ofițer voluntar în Armata Română. Cât priveşte oraşul Deva, la 9 ianuarie a fost numit primul primar al Devei, cunoscutul jurist dr. Virgil Olariu (1879-1948), iar Andrica Iosif, căpitan de poliție. La conducerea importantei instituții a Tribunalului, preşedinte a fost numit judecătorul Moise Savu (1863-1935); prim-procuror, dr. Liviu Bârzu. Avansarea acestuia la Curtea de Apel din Cluj şi în calitate de preşedinte al Comitetului Agrar pentru Transilvania a necesitat înlocuirea lui dr. Virgil Olariu. Acesta, vreme de peste 20 de ani, îşi va dovedi priceperea în calitate de prim-preşedinte al Tribunalului.

2077 C. Martinovici, N. Istrati, *Dicţionarul Transilvaniei, Banatului şi celorlalte ţinuturi alipite*, Cluj, 1921, p. 27.

2078 Sabin Manuilă, *Studiu etnografic asupra populaţiei României*, Bucureşti, 1940. p. 34-35.

2079 *Ibidem*, p. 74-75.

2080 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *Recensământului general al populaţiei din 29 decembrie 1930*, Bucureşti, 1932, p. XXIII.

Unirea Transilvaniei cu România a adus mutații importante pentru Deva, orașul-reședință al județului Hunedoara. Se produc schimbări și fluctuații în numărul și componența populației locale. Vin mulți români din satele județului și din alte localități ardelene, unii chiar din Regat, ocupând funcții de militari, funcționari, profesori, juriști, medici, comercianți, meseriași etc. Dar sosesc din împrejurimi și foști slujbași ai vechii stăpâniri sau negustori și cârciumari evrei alungați sau speriați de mânia populației românești pe care o nedreptățiseră în vechiul regim. Pe de altă parte, pleacă din Deva mulți dintre vechii funcționari care nu vor să servească noul stat român sau alții cu sentimente ostile, fie în Ungaria, fie în alte orașe. Tot la mișcarea populației menționăm așezarea vremelnică în Deva a unor refugiați bănățeni, din cauza ocupării temporare a întregului Banat de către sârbi. Au staționat în Deva, imediat după Unire, și unități militare din Corpul de voluntari ardeleni, din Vânători și din Grăniceri[2081].

VIAȚA ECONOMICĂ A JUDEȚULUI

Extracția minereurilor de fier. Județul Hunedoara a avut o pondere importantă în economia României interbelice. Una dintre cele mai importante ramuri industriale a fost mineritul. Extracția minereurilor de fier din Munții Poiana Ruscă a intrat în secolul al XX-lea și a evoluat vreme de aproape o jumătate de veac sub semnul caracteristicilor generale ce au marcat industria românească. În această perioadă se înregistrează o creștere firească a nevoilor de materii prime, fapt ce a determinat impulsionarea generală a industriei extractive. În acest context, dezvoltarea siderurgiei, ca urmare a necesității mereu crescânde de metal, a determinat amplificarea extracției minereurilor de fier.

Procesul extractiv se caracteriza în Poiana Ruscă prin două tendințe principale. Sub raport cantitativ, se evidențiază executarea de noi lucrări de deschidere, în vederea sporirii producției de minereu, iar sub aspect calitativ se constată pătrunderea în exploatările miniere a tehnicii și tehnologiilor perfecționate.

După Primul Război Mondial, activitatea minieră din bazinul Poiana Ruscă s-a plasat pe noi coordonate. În această perioadă, ca urmare a formării Statului național român, s-au creat premise pentru un relativ avânt al forțelor de producție, mai ales al industriei. Pe fundalul procesului de consolidare și extindere a rolului marelui capital în economie, a avut loc în industria minieră o accentuată concentrare și centralizare a capitalului.

Refacerea, dezvoltarea și stabilizarea relativă a relațiilor capitaliste în industria extractivă a condus la creșterea producției în toate sectoarele. Sporirea de peste două ori în anii 1921-1928 a producției de fontă evidențiază pregnant creșterea extracției de minereu de fier, din care bazinului Poiana Ruscă îi revenea cea mai mare parte.

Legate nemijlocit de evoluția producției de fontă la furnalele de la Hunedoara și Călan, minele de la Ghelari și Teliuc – care furnizau întregul necesar de minereu – au împărtășit permanent soarta celor două centre siderurgice, reducerea producției și creșterea acesteia repercutându-se direct asupra minelor. Imediat după Primul Război Mondial, când crește producția de fontă, la Ghelari și Teliuc s-au făcut eforturi importante de redresare și normalizare a extracției.

În anul 1924, minele Teliuc au trecut în patrimoniul Societății „Titan-Nădrag-Călan". Tot de această Societate depindeau și minele Filimon, Valea Iberii, Poiana Inorii, Valea Icrinții, Alun. La Teliuc, exploatarea s-a desfășurat numai la suprafață, lucrările din subteran fiind abandonate pe motivul epuizării zăcămintelor. Tot pe raza comunei Teliucu Inferior, pe malul stâng al Cernei, din mina Pădurea Orașului se extrăgea hematita. Minereul de la Teliuc era transportat la Călan pe o linie ferată îngustă. Lipsa datelor nu permite estimarea reală a producției de minereu de la Teliuc. Aceasta însă se poate aprecia după faptul că în acea perioadă, furnalul aflat cu minereu de fier de la Teliuc[2082].

Minereul de la Ghelari și Vadu Dobrii era transportat la Uzinele de fier de la Hunedoara. Siderita provenită de la Vadu Dobrii se transporta până la Govăjdia cu funicularul, iar de aici, împreună cu minereul extras la Ghelari, era transportată cu trenul industrial până la furnalele de la Hunedoara.

Marea criză economică din anii 1929-1933 a afectat grav și activitatea minelor din Poiana Ruscă. Furnalul de la Călan a fost oprit și, odată cu el, întreaga extracție la mina Teliuc. În 1932 au „înghețat" furnalele de la Hunedoara, fapt ce a determinat oprirea totală a extracției la Ghelari și Vadu Dobrii.

[2081] Victor I. Șuiaga, *Deva. Contribuții monografice*, I, Deva, 2010, p. 138-140.
[2082] E. Rusiecki, *Județul Hunedoara. Monografie*, Deva, 1925, p. 78.

Producția se va relua la Călan în anul 1934 şi implicit şi extracția de minereu de fier de la Teliuc. Furnalele de la Hunedoara au fost repuse treptat în funcțiune, ceea ce a determinat reluarea extracției la Ghelari şi Vadu Dobrii, dar nu la o scară mare. Aceste stări de lucruri se explică prin faptul că în anul 1938, an de vârf al economiei capitaliste româneşti, producția totală de minereu de fier a țării – din care cea mai mare parte extrasă în Poiana Ruscă – nu a crescut decât la 139.000 tone, cantitate redusă față de potențialul real al minelor existente.

Intrarea României în al Doilea Război Mondial a făcut ca industria să treacă „pe picior de război", ceea ce a dus la o creştere a producției. Sporirea volumului extracției de minereu de fier de la 139.000 tone în 1938, la 215.000 tone în 1941 şi 244.000 tone în 1943 s-a făcut în exclusivitate prin exploatarea forțată a minelor, ceea ce a determinat o rapidă sărăcire a zăcămintelor. Drept consecință, extracția de minereu de fier ajunge la un regres considerabil. În anul 1945, când istoria consemnează sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, producția de minereu de fier a ajuns să reprezinte numai 80 la sută din nivelul anului 1938[2083].

EVOLUȚIA SIDERURGIEI HUNEDORENE

Uzinele de fier ale Statului Hunedoara. Uzinele de fier din oraşul Hunedoara erau amplasate pe cursul inferior al râului Cerna, în imediata apropiere a zăcămintelor de minereu de fier de la Ghelari şi Teliuc şi la circa 80 de km de minele din Valea Jiului, furnizoare de cărbuni cocsificabili[2084].

Bazele uzinelor s-au pus la 12 iunie 1884, când aici a intrat în funcțiune primul furnal. Uzina hunedoreană continua o veche tradiție în meşteşugul extragerii şi prelucrării fierului existentă aici încă din perioada dacică. Preluat de romani, fierăritul hunedorean s-a transmis din generație în generație, de-a lungul secolelor, perfecționându-se necontenit, până la atelierele atestate documentar în secolul al XV-lea, la primului furnal de pe Valea Cernei şi a celui de la Govăjdia. Primul furnal construit începând cu anul 1882 s-a dezvoltat până în 1918, ajungând apoi la cinci furnale[2085].

Unirea Transilvaniei cu România a creat cadrul de dezvoltare şi pentru metalurgia hunedoreană. În cursul lunilor martie-aprilie 1919 întreprinderile de stat din Transilvania au trecut sub administrația Consiliului Dirigent. Odată cu aceasta, la 27 martie 1919, Uzinele de la Hunedoara au fost preluate de către Direcția Minelor din cadrul Resortului de industrie al Consiliului Dirigent. Director al uzinelor a fost numit Iosif Onciu. Conform prevederilor Tratatului de pace încheiat la sfârşitul Primului Război Mondial, statul român avea dreptul de a prelua în proprietate bunurile economice de pe teritoriul său care aparținuseră statelor inamice. Uzând de acest drept, în anul 1920 Direcția minelor din cadrul Ministerului de industrie şi comerț şi-a inaugurat gestiunea asupra fabricilor şi a minelor de la Hunedoara[2086].

La acea dată complexul minier-siderurgic de la Hunedoara deținea un fond de exploatare considerabil: exploatări de minereu de fier la Ghelari, Arănieş, Vadul Dobrii (județul Hunedoara); concesiuni miniere în Lunca Cernii, Alun (județul Hunedoara), Sălciua de Jos, Trascău, Runc (jud. Turda-Arieş) şi Bodvai (jud. Odorhei); cinci furnale înalte cu o capacitate de 119.000 tone pe an; un atelier de turnat piese de fontă cu o capacitate de 1.500 tone pe an; o forjerie prevăzută cu două ciocane cu aburi; un atelier mecanic pentru prelucrarea pieselor turnate sau forjate cu o capacitate de 500-600 tone pe an; un atelier pentru fabricarea cărămizilor de zgură cu o capacitate de 1.200.000 bucăți pe an. De asemenea, aprovizionarea cu materii prime necesare furnalelor mai era asigurată şi de o carieră de calcar aflată la Bunila (jud. Hunedoara) şi de numeroase cărbunării, care fabricau mangalul necesar furnalelor. Pe lângă toate acestea, mai exista un furnal înalt precum şi o instalație de ciocane de apă (martinete) la Govăjdia. Uzinele erau aprovizionate cu energie de la o centrală hidroelectrică de 400 C.P. Ele mai posedau funiculare pentru transportul materiilor prime precum şi o moară[2087].

Includerea Uzinelor de Fier ale Statului de la Hunedoara în economia națională românească le deschidea perspective mai favorabile de evoluție, căci piața capitalistă internă cerea mari cantități de produse siderurgice şi metalurgice. Prin integrarea uzinelor în procesul economic al României, industria

---

2083 Laurenţiu Viski, Ioan Jianu, *Poiana Ruscă 220 (1754-1974),* Deva, 1974, p. 54-56.

2084 E. Rusiecki, *op. cit*., p. 1.

2085 *Enciclopedia României*, III, Bucureşti, 1937, p. 871.

2086 Ioachim Lazăr, Dan Lazăr (ed.), *Din istoria metalurgiei hunedorene. 110 ani de la punerea în funcţiune a primului furnal de la Hunedoara 1884-1994*, Deva, 1994, p. 316.

2087 *Ibidem*.

mecano-metalurgică câştiga baza siderurgică de care înainte ducea lipsă. Deoarece siderurgia transilvăneană şi metalurgia prelucrătoare din vechea Române erau în mare măsură complementare, cuprinderea Hunedoarei în economia românească a contribuit la armonizarea şi echilibrarea economiei naționale. Din punct de vedere teoretic, acoperirea consumului de produse siderurgice şi metalurgice, în cea mai mare parte pe baza producției interne, ar fi necesitat o producție de cel puțin 350.000 tone fontă anual, ceea ce întrecea cu mult capacitățile de producție, de 265.000 tone, ale tuturor furnalelor din țară. Deci uzinele de la Hunedoara aveau un debuşeu larg pentru plasarea produselor lor[2088].

Pentru ca uzinele de la Hunedoara să devină eficiente, trebuiau modernizate, astfel încât, în luna noiembrie 1919, o comisie instituită din ordinul Ministrului de război a vizitat, sub conducerea generalului Ştefan Burileanu, principalele întreprinderi metalurgice din Transilvania. Concluziile anchetei au relevat necesitatea reînființării oțelăriilor de la Hunedoara, preconizând construirea de cuptoare electrice şi Martin, precum şi de laminoare şi forjerii. Se propunea folosirea gazului metan în locul combustibilului clasic. Se preconiza astfel, transformarea Hunedoarei într-un centru metalurgic la fel de important ca şi Reşița, motivându-se această propunere prin aşezarea sigură din punct de vedere strategic a ținutului hunedorean, aflat în centrul țării[2089].

În anii 1919-1924, Uzinele din Hunedoara s-au aflat sub conducerea Direcției Minelor, subordonată mai întâi Resortului de industrie al Consiliului Dirigent, iar începând din 1920 Ministerului de Industrie şi Comerț. În această perioadă de criză financiară, când bugetul de stat era supus unor eforturi financiare încordate, atât pentru stabilizarea leului, cât şi pentru plata datoriilor externe, s-a căutat realizarea unor economii cât mai mari de investiții, pentru evitarea unor noi construcții. Ca urmare, în primii ani postbelici nu s-au făcut investiții importante la Uzinele hunedorene[2090]. În schimb, datorită economiilor de investiții, în aceşti primi ani, uzinele au adus statului beneficii[2091].

Anii	*Venituri*	*Cheltuieli*	*Beneficii*
1920-1921(9 luni)	23.403.869	12.506.142	10.897.841
1921-1922	35.866.903	29.334.662	6.532.841
1922-1923	85.981.485	62.696.693	23.284.791
1923 (9 luni)	104.813.303	78.192.827	26.620.476
1924	146.018.108	132.555.667	13.462.440

Situaţia economică a Uzinelor din Hunedoara între anii 1919-1924

Administrația uzinelor a căutat în aceşti ani să modernizeze pe cât posibil utilajul existent şi să-l adapteze necesităților pieței româneşti. Astfel, s-a schimbat procedeul de turnare a pieselor de fontă: dacă înainte de război ele se turnau direct din furnalele înalte şi producția medie era de cca 800 tone pe an, s-a introdus acum metoda turnării din cubilou, ceea ce a dus la mărirea producției cu 140%.

În perioada 1925-1929, producția Uzinelor Hunedoara a înregistrat creşteri remarcabile cu excepția minereului de fier, care a continuat să fie extras cu menajamente[2092].

Cu toate progresele realizate pe planul producției şi al productivității muncii, situația financiară a uzinelor s-a înrăutățit începând cu anul 1927, când ele au început să înregistreze deficite de milioane de lei. Cauzele au fost următoarele: ieftinirea produselor vândute de Uzinele Statului şi creşterea constantă a prețului materiilor prime folosite de uzine în procesul de fabricație. În medie, prețurile materialelor utilizate în secțiile întreprinderilor de la Hunedoara au crescut până în 1929 cu 8,9% față de anul 1924.

[2088] *Ibidem*, p. 317.
[2089] *Ibidem.*
[2090] E. Rusiecki, *op. cit.*, p. 79-80.
[2091] Ioachim Lazăr, Dan Lazăr (ed.), *op. cit.,* p. 319
[2092] *Ibidem*, p. 329.

De asemenea, începând cu anul 1924 s-a introdus calcularea amortizării la capitalul investit[2093]. În perioada 1925-1929, balanța veniturilor şi cheltuielilor Uzinelor de Stat a fost următoarea[2094]:

Anul	*Venituri*	*Cheltuieli*	*Balanța*
1925	135.713.000	124.906.393	+10.807.047
1926	126.119.969	125.985.779	+134.089
1927	131.504.852	151.039.486	-19.534.634
1928	125.629.368	137.436.357	-11.806.989
1929	94.215.185	119.409.743	-25.194.558

Situația economică a Uzinelor din Hunedoara între anii 1925-1929

Pentru redresarea situației financiare, conducerea Uzinelor a hotărât să diminueze cheltuielile de producție printr-o politică de reducere a numărului de salariați.

În vara anului 1928, la cererea Ministerului de Industrie şi Comerț, a fost invitat specialistul german prof. dr. ing. Bernahard Ossan din Clausthal (Hanovra), cunoscut expert în domeniu, autorul unui manual de siderurgie. După ce a vizitat principalele exploatări de minereu de fier şi uzine siderurgice din România, inclusiv pe cele ale statului de la Hunedoara, Ghelari, Govăjdia şi Cugir, el a ajuns la concluzia că viitorul Uzinelor de la Reşița şi Hunedoara este unul favorabil în cadrul industriei metalurgice româneşti. Referindu-se strict la Uzinele de la Hunedoara, specialistul german aprecia că acestea au o bază corespunzătoare de minereuri iar în privința combustibilului venea cu propunerea folosirii pe scară largă a mangalului. Din punct de vedere tehnic, Bernahard Ossan aprecia că Uzinele de la Hunedoara sunt bine şi clarvăzător concepute, bogat înzestrate cu aparate Cowper, toate elementele relevând faptul că ele corespund cerințelor epocii. Totodată, el recomanda vânzarea producției de 32.000 tone fontă de la Hunedoara şi 5.000 tone de la Govăjdia către uzinele Ferdinand şi Nădrag, aşezate favorabil din punct de vedere al posibilităților de transport[2095].

Guvernul PNȚ, care a venit la putere în toamna anului 1928, a ținut cont de recomandările expertului german, dat fiind că industria metalurgică era deținută majoritar de capitaliştii liberali, or național-țărăniştii au sprijinit dezvoltarea uzinelor de la Hunedoara pentru a crea concurență societăților cu capital liberal. Măsura imediată luată de țărănişti a fost adoptarea unui nou tarif vamal, prin care fonta a fost impusă la un tarif de 300 lei/tonă față de 16-24 lei/tonă cât fusese până atunci. Guvernul a fost sfătuit să facă acest lucru şi datorită faptului că Uzinele de la Hunedoara stocaseră o cantitate de fontă în valoare de 120.000.000 lei, ce se impunea valorificată într-un fel[2096].

Guvernul aflat la putere a emis noua lege a comercializării bunurilor statului. Cu această ocazie, valoarea Uzinelor de la Hunedoara a fost estimată la suma de 18.500.000 lei aur dintr-un total de 40.000.000 lei aur, cât reprezenta valoarea tuturor întreprinderilor şi minelor de stat. La Uzinele din Hunedoara capitalul investit era de 178.881.000 lei hârtie, situându-se pe locul trei între întreprinderile siderurgice, după marile societăți UDR şi TNC. Putem lesne aprecia locul deținut de uzinele hunedorene în cadrul avuției naționale[2097].

O altă lege adoptată de țărănişti a fost aceea pentru organizarea şi administrarea bunurilor şi avuțiilor Statului[2098]. Conform acestei legi, începând cu anul 1930, exploatările miniere şi metalurgice depinzând de Ministerul de Industrie şi Comerț s-au constituit în trei regii publice distincte:

[2093] *Ibidem*, p. 328.
[2094] *Ibidem.*
[2095] *Ibidem*, 329.
[2096] Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Național Țărănesc*, Bucureşti, 1994, p. 110-122.
[2097] *Ibidem*.
[2098] *Ibidem*.

- Regia publică Baia Mare;
- Regia publică Hunedoara;
- Regia publică pentru grupul Abrud, Zlatna, Săcărâmb.

La nici un an de la aplicarea prezentei legi, aceasta s-a dovedit însă nerentabilă şi, începând cu 15 mai 1931, s-a procedat la constituirea Regiei Publice Comerciale a Întreprinderilor Miniere şi Metalurgice ale Statului din Ardeal, prescurtat RIMMA[2099].

Criza economică mondială din anii 1929-1933 a avut, cum era firesc, consecințe şi asupra Uzinelor de la Hunedoara care, pentru a depăşi criza, au intrat în colaborare cu firme comerciale particulare cu care şi-au propus să găsească posibilități de comercializare cât mai largi a produselor lor. Pentru că se aflau în căutarea unei piețe tot mai largi pentru valorificarea produselor, în anii 1932-1933 Uzinele de la Hunedoara au participat la „cartelul pentru vânzarea sapelor", împreună cu Uzinele din Bocşa Montană ale UDR, Uzinele Vlăhița, Fabrica Duşan Miloşevici, din Rusca Montană şi Fabrica „Schramm-Hüttl-Schmidt" din Toplița. În cadrul convenției, Hunedoara a primit o cotă de vânzare anuală de 150 tone, reprezentând 18,07% din totalul cantităților puse în vânzare de către cartel. Convenția de cartelare urmărea să uniformizeze prețurile de vânzare şi să repartizeze desfacerea produselor pe zone geografice. Controlul asupra îndeplinirii clauzelor convenției de cartelare urma să fie exercitat de firma „Socomet". Având piața de desfacere asigurată, prețul sapelor cartelate a crescut cu 30% în comparație cu cele similare fabricate în străinătate. Acestea fiind datele problemei, guvernul, prin intermediul Uzinelor Statului, a contribuit la mărirea „foarfecii prețurilor", care s-a dovedit un mare dezavantaj pentru cultivatorii pământului în timpul crizei economice[2100].

În anul 1933, are loc punerea în funcțiune a sectorului de turnătorii. Compus din patru hale destinate turnării pieselor din fontă şi bonz, tuburilor de fontă, pieselor din oțel şi pregătirii amestecului de turnare, sectorul dispunea de o suprafață clădită de cca 7.000 mp.[2101].

Turnătoria de piese de fontă şi bronz[2102] avea o capacitate maximă estimată de 10.000 tone piese pe an. Greutatea maximă a pieselor ce se puteau turna cu ajutorul utilajelor existente era de 10 tone. Secția funcționa cu două cubilouri pentru retopirea fontei, având o capacitate de 3,5 tone/oră fiecare, un cubilou pentru retopirea fontei de 1,2 tone/oră şi un cuptor rotativ tip „Fulmină", utilizat pentru retopit bronz, de 0,3 tone/şarjă.

Pentru prepararea amestecurilor de formare, funcționau două mori chiliene pentru măcinat şamotă, cocs, mangal etc., o instalație pentru prepararea nisipului, o maşină portativă pentru ciuruit nisip şi şase maşini de format. Pentru uscarea miezurilor a fost montat un uscător cu un volum de 60 mc. Pe lângă toate acestea se mai găseau o serie de maşini, necesare curățirii şi prelucrării parțiale a pieselor turnate ca: maşini de sablat, polizoare speciale, maşini de găurit etc.

Transportul interior se realiza cu cinci poduri rulante, având o capacitate de ridicare cuprinsă între 5-30 tone şi o macara în consolă de şapte tone care deserveau în comun turnătoria de piese de fontă şi de tuburi. Se produceau: saboți pentru locomotive şi vagoane, cilindri pentru motoare, diferite piese necesare exploatărilor aurifere, ciocane pentru şteampuri, agitatoare, roți de transmisie, creuzete pentru topit aur şi argint ş.a.

Turnătoria de tuburi[2103] avea instalații pentru turnarea tuburilor de presiune din fontă cu mufă, cu diametre între 50-1.000 mm, cu o capacitate maximă de 10.000 tone tuburi/an.

Dispuneau de două instalații „Ardelt" pentru formarea tiparelor; trei strunguri pentru confecționarea miezurilor; două strunguri speciale pentru tăierea tuburilor la lungime; trei instalații pentru încercarea tuburilor la presiune (până la 20 atmosfere); trei bazine pentru gudronarea tuburilor.

Topirea fontei se făcea în două cubilouri având fiecare o capacitate de 2,5 t/oră, iar prepararea pământurilor de formare se făcea în hala comună. Combustibilul utilizat pentru uscarea formelor şi miezurilor era gazul de generator.

2099 Ioachim Lazăr, Dan Lazăr (ed.), *op. cit.*, p. 330-331.

2100 Ludovic Bathory, *Uzinele de fier ale statului de la Hunedoara între anii 1919-1940*, (II), în Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie Cluj, XXIX, Cluj-Napoca, 1988-1989, p. 251-252.

2101 Nicolae Chindler *et alii*, *Combinatul siderurgic Hunedoara. Tradiţie şi progres în siderurgie. 1884-1974,* Sibiu, 1974, p. 58-59.

2102 *Ibidem*, p. 58.

2103 *Ibidem*.

Turnătoria de oțel a fost proiectată şi executată pentru o capacitate de anuală maximă de 1.000 tone piese din oțel carbon şi aliat.

Atelierul mecanic[2104] a fost pus în funcțiune în anul 1936. A fost construit pe o suprafață de 2.100 mp şi dispunea de 74 maşini-unelte diferite, pentru prelucrări complexe de elemente de maşini şi alte piese. Era deservit de o macara de cinci tone capacitate de ridicare. Producția medie anuală ajungea la 2.000 tone piese prelucrate.

Atelierul de construcții metalice[2105] a fost pus în funcțiune în anul 1937 şi se întindea pe o suprafață de 6.350 mp. Avea în dotare 32 de maşini-unelte diferite. Executa, pe lângă lucrări de întreținere şi reparații pentru agregatele uzinei, poduri metalice, forme pentru construcții, rezervoare, utilaj minier, reparații de vagoane uzinale şi C.F.R. etc. În perioada războiului s-a specializat în construirea ambarcațiunilor pentru desant şi a elementelor de poduri pentru armată. Pentru transport dispunea de două macarale de 10 tone şi una de 15 tone capacitate de ridicare.

Capacitatea de producție era estimată la cca 2.000 tone construcții metalice pe an.

Atelierul de forje[2106], cu o capacitate inițială de producție de cca 1.000 tone piese forjate pe an, avea în dotare 4 ciocane acționate de aburi, o maşină de forjat orizontală „Sack”, două prese, trei cuptoare pentru încălzire şi 6 vetre deschise. În 1938 i s-a adăugat o clădire nouă cu o suprafață 1.620 mp.

Fabrica de cărămizi[2107] a fost repusă în funcțiune în anul 1932 pentru construcții din zgură de furnal. Cărămizile produse, având o rezistență de 200-300 kgf/cmp, au servit pentru construirea tuturor halelor industriale realizate la Hunedoara în anii 1933-1941. Capacitatea instalației a fost de 3.000.000 bucăți pe an.

Oțelăria Martin şi electrică[2108] s-a construit în anii 1937-1940, având o suprafață clădită de 8.500 mp, cu următoarele instalații:

- 4 cuptoare Siemens-Martin fixe de 25 tone/şarjă, având capacitatea totală de cca 90.000 tone/an oțel lingou;
- 1 cuptor electric cu arc, de 5 tone/şarjă, pentru producția de oțeluri aliate, cu o capacitate de cca 6.000 tone/an oțel turnat şi lingou;
- 6 generatoare de gaz cu grătar grupate în două baterii;
- 1 hală de turnare a oțelului – cu gropi de turnare;
- 1 melanjor capabil să înmagazineze 200 tone fontă lichidă;
- poduri rulante, macarale şi alte instalații pentru încărcarea cuptoarelor, turnare, montarea lingotierelor etc.

Toate instalațiile cât şi montajul s-au executat de firma „Gutehoffnungshütte” din Oberhausen-Germania (cuptoarele au fost construite pentru procesul „ore proces”, adică pentru o încărcare compusă din 75% fontă şi 25% fier vechi).

Laminorul duo reversibil de 800 mm[2109] a fost construit în perioada 1938-1941 pentru prelucrarea oțelului lingou. Hala, cu o suprafață de 16.300 mp, a fost amplasată paralel cu oțelăria Martin. Laminorul a fost produs în uzina „Schloemann”, era acționat de un grup „Ilgner”, cu o putere de 3.000 Kw la 70,5 ture/minut şi de 8.450 Kw la cuplare. Capacitatea de laminare proiectată era de 350 tone în opt ore.

Cu toate că la furnale s-a trecut la folosirea cocsului, mangalul era încă folosit atât pentru nevoi proprii, cât şi – o cantitate neînsemnată – pentru comercializare. În afara fondului forestier al uzinei, mai ales în urma epuizării zonelor de exploatare din apropiere, sunt utilizate exploatări forestiere concesionate din fosta Casă Autonomă a Pădurilor Statului (C.A.P.S.) şi de la proprietari particulari.

Principalele centre de exploatare forestieră şi mangalizare au fost următoarele:

2104 *Ibidem*, p. 59.
2105 *Ibidem*.
2106 *Ibidem*, p. 60.
2107 *Ibidem*.
2108 *Ibidem*.
2109 *Ibidem*, p. 61.

- *Centrul forestier Poieni*[2110] – județul Severin, în suprafață de 4.570 ha, proprietatea Uzinelor Hunedoara;
- *Centrul forestier Câineni*[2111] – județul Vâlcea, în suprafață de 1.512 ha, era concesionat pe timp de 20 de ani de la Obştea Moşnenilor;
- *Centrul forestier Grădiştea*[2112] – județul Hunedoara, cu o suprafață de 4.500 ha era concesionat de 20 de ani de la CAPS;
- *Centrul forestier Runc*[2113] – județul Hunedoara, era concesionat de la C.A.P.S., în parcele anuale de 60 de ha;
- *Centrul forestier Câmpul lui Neag*[2114] – județul Hunedoara era concesionat de la CAPS, în parcele anuale de 10 ha.

Producția de energie electrică se realiza în hidrocentralele Cățănaş și Govăjdie, construite între anii 1910-1911 şi Uzina termoelectrică de la Hunedoara, construită în anul 1914. Odată cu punerea în funcție a Oțelăriei Martin este pusă în funcție o nouă turbină de 11.000 CP, care în 1943 atinge nivelul maxim de producție de 12.800.000 KVA. De asemenea, uzina a fost dotată cu o fabrică de oxigen cu o capacitate de producție de 10.000 mc lunar, ateliere de modele de turnare şi tâmplărie mecanică, carieră şi cuptoare pentru producerea dolomitei calcinate necesare oțelăriilor cu o capacitate de 4.000 tone/an.

Odată cu punerea în funcție a oțelăriei, a fost construit şi **laboratorul de analize şi încercări**[2115].

Rețeaua de transport[2116] era reprezentată în anul 1944 prin următoarele mijloace:

- *căi ferate* – linie ferată normală în interiorul uzinei cca 10 km, linie ferată îngustă cu ecartament 760 mm, cca 102 km, linie ferată electrică cu ecartament 630 mm, cca 26,5 km, linie ferată îngustă cu ecartament 600 mm cu tracțiune animală, cca 24 km;
- *funiculare* – cca 50 km. Maşinile cu abur ce acționau în trecut stațiile motrice, au fost înlocuite cu motoare cu explozie acționate cu gaz sărac, obținut prin gazeificarea lemnului;
- *material rulant* – două locomotive cu aburi de ecartament normal, una locomotivă Diesel cu ecartament normal, 9 locomotive cu aburi pentru cale îngustă, trei locomotive Diesel pentru cale îngustă; patru locomotive electrice deservind transportul minier, 13 vagoane de cale normală, 188 vagoane de cale îngustă, 747 vagonete de cale îngustă.

Suprafața clădită, ocupată de stațiile de cale ferată, ateliere, depouri şi diferite instalații necesare exploatării şi întreținerii căilor ferate şi funicularelor, însuma cca 10.000 mp.

Evoluția producției la Uzinele Fierului din Hunedoara în perioada 1919-1944[2117] este prezentată în tabelul următor:

Anul	*Minereu fier [t]*	*Fontă brută [t]*	*Mangal [t]*	*Piese din fontă*	*Tuburi din fontă*	*Piese turnate din fontă*	*Unelte agricole*	*Const. metalice*	*Piese forjate*	*Oțel*	*Laminate*
1919	54.000	-	-	388	-	-	61	-	-	-	-
1920	27.500	7.300	5.000	383	-	-	61	-	-	-	-
1921	37.500	13.500	17.000	450	-	-	61	-	-	-	-
1922	45.000	12.700	14.000	726	-	-	61	-	-	-	-
1924	52.300	15.900	18.000	1.204	-	-	61	-	-	-	-

2110 *Ibidem*, p. 62.
2111 *Ibidem*.
2112 *Ibidem*.
2113 *Ibidem*.
2114 *Ibidem*.
2115 *Ibidem*, p. 63.
2116 *Ibidem*.
2117 *Ibidem*, p. 64.

1925	43.800	18.500	20.500	730	-	-	61	-	-	-	-
1926	35.500	15.600	16.500	1.298	-	-	71	-	-	-	-
1927	45.600	17.400	18.000	1.837	-	-	71	-	-	-	-
1928	47.100	17.300	19.500	1.305	467	-	71	-	-	-	-
1929	50.600	16.400	19.600	2.755	511	-	71	-	-	-	-
1930	56.200	18.600	19.000	2.054	604	-	71	-	-	-	-
1931	35.700	17.300	18.000	1.901	647	-	71	-	-	-	-
1932	-	-	-	3.852	2.326	-	186	-	-	-	-
1933	1.700	300	4.500	2.962	2.021	-	163	-	-	-	-
1934	49.200	21.500	22.000	1.877	3.439	72	161	-	-	-	-
1935	38.300	23.100	16.500	2.447	3.870	62	167	-	-	-	-
1936	57.000	31.400	31.500	833	3.748	394	150	-	-	-	-
1937	58.300	30.800	33.100	900	4.080	337	168	-	-	-	-
1938	45.600	28.000	31.200	2.282	3.403	300	154	578	402	-	-
1939	61.500	17.000	23.600	1.512	2.034	299	133	1.517	320	-	-
1940	56.900	15.700	17.600	952	2.014	233	94	1.727	305	-	-
1941	53.400	20.000	24.100	314	678	141	129	483	299	2.500	300
1942	76.400	42.200	15.800	1.600	537	232	243	289	321	31.800	24.700
1943	102.100	42.600	16.000	2.570	1.161	313	254	214	266	41.800	32.200
1944	104.400	35.000	10.800	2.282	1.333	358	165	712	184	21.800	11.400

Uzinele de la Călan. Activitatea Uzinelor de la Călan a început în 1871 când s-a dat în funcțiune furnalul nr. 1. Dezvoltarea uzinelor a luat amploare în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX. După 1918, celelalte secții ale uzinelor au continuat să lucreze pe cont propriu, decontarea făcându-se la Direcția din Budapesta până la data vânzării uzinei, în anul 1924.

La 21 mai 1924, în urma unei convenții între conducătorii uzinelor Călan, un grup de acționari de la Societatea industriei fierului din Nădrag, STEG, grupul Titan din Galați, Banca Chrissoveloni S.A.R. şi Casa Auschnit se pun bazele unei noi societăți numite Uzinele Metalurgice „Titan S.A.R." cu sediul în Bucureşti. În acelaşi an, societatea îşi schimbă numele în Uzinele Metalurgice „Titan, Nădrag, Călan" după cumpărarea uzinei din Nădrag. Acum societatea cuprindea: Uzina Călan, minele Teliuc, Uzina Oțelul Roşu, Uzina Galați şi Uzina Nădrag. După reînceperea activității laminoarelor de la Oțelul Roşu, pentru concentrarea producției, s-a hotărât transferarea turnătoriei şi a personalului de la Nădrag la Călan, fapt realizat în vara anului 1926. După 1933, s-a continuat modernizarea uzinelor de la Călan, punerea în funcțiune a furnalului după 16 ani de stagnare. În anul 1927 la Călan lucrau 40 de funcționari, ingineri şi maşinişti şi 671 de muncitori.

În 30 octombrie 1929 a izbucnit un incendiu de proporții care a distrus curățătoria, atelierul de montaj şi centrala electrică, împreună cu toate modelele depozitate în pod şi magazie. Din această cauză s-a trecut la construirea unei noi hale de montaj din beton armat, dotată cu maşini noi. În anul 1930, reluarea lucrului a început cu turnarea tuburilor şi, pentru prima dată, a radiatoarelor. În anul 1933 a început producția la sortimentul cazane de încălzire centrală şi au început pregătirile pentru producția de tucerie sanitară şi vane de baie. În acelaşi an, a început reconstruirea furnalului şi construirea unei noi centrale hidroelectrice pe râul Strei. S-a construit pentru aceasta un baraj în amonte, la Ruşi, şi un canal de aducțiune cu o lungime de 4-2 km până la hidrocentrala care trebuia să realizeze, în medie, o producție de 480 kWh. Furnalul ce a fost ridicat în locul vechiului furnal nr. 2 s-a construit cu materiale şi personal din țară şi a fost pus în funcțiune în noiembrie 1934.

După punerea în funcțiune a furnalului şi a centralei s-a trecut la efectuarea unor modernizări la turnătorii. A fost instalată o macara electrică pentru manevrarea şasiurilor de baie şi s-a construit un al

4-lea cubilou. După ce a fost pusă la punct tehnologia producției vanelor de baie şi emailarea, în secția amenajată în anul 1934 în vechea clădire administrativă a laboratorului, s-a trecut la producția curentă a vanelor şi apoi la producția cazanelor de baie emailate. Prin acest flux tehnologic, uzina livra instalația de baie completă, compusă din vană, sobă şi cazan[2118].

DEZVOLTAREA INDUSTRIEI ALIMENTARE ŞI NEALIMENTARE

Industria alimentară era reprezentată în județul Hunedoara, în primii ani postbelici, prin trei întreprinderi mai de seamă: Societatea „Transilvania”, Societatea „Pruna” şi Societatea „Schulleri”.

Societatea „Transilvania” din Deva era cea mai mare întreprindere de industrie alimentară din județ, ocupându-se cu fabricarea conservelor. Dotată cu instalații moderne, fabrica de conserve „Transilvania” avea o capacitate de producție de 60 de vagoane anual, întrebuințând în sezonul de lucru 40-50 de lucrătoare. Lipsa legumelor în împrejurimi a făcut ca ea să nu atingă capacitatea maximă de producție la care fusese proiectată. Procurarea materiei prime de la Ploieşti era un handicap pentru producție. În afară de fabrica de conserve, Societatea mai poseda şi o moară sistematică cu 2 pietre şi 4 valțuri acționată electric, a cărei capacitate de producție era de un vagon şi jumătate pe zi. Ca o anexă a morii, a funcționat şi fabrica de paste făinoase „Catarina”, a cărei capacitate de producție era de 5 vagoane lunar[2119].

Fabrica de spirt „Frederic Schulleri” a luat ființă în anul 1864 la Orăştie, fiind una dintre primele întreprinderi industriale din județ care a introdus ca forță motrice în procesul de producție o maşină cu aburi de 12 CP. Până în anul 1920 a aparținut patronului Frederic Schulleri, după care a devenit societate pe acțiuni. Producția fabricii a fost destul de mare, în anul 1941 atingând cifra de 246.642 litri. Fabrica a funcționat până în 1948, când a fost naționalizată[2120]. O altă întreprindere care se ocupa cu fabricarea băuturilor spirtoase era **Societatea „Pruna”** din Ilia[2121].

Industria tăbăcăriei era reprezentată prin **fabrica de pielărie** din Petroşani şi **fabrica de piele „Iuliu Bauer”** din Hațeg. Ambele întreprinderi produceau mai ales talpă şi piele de calitate inferioară pentru bocanci. Având materie primă din belşug şi cu prețuri destul de reduse, această industrie se poate dezvolta în cele mai bune condiții şi dovada a făcut-o mai ales fabrica de pielărie din Petroşani care prelucra anual aproximativ 40 de vagoane de piei brute, producând mărfuri în valoare de 40.000.000 lei. Numărul lucrătorilor ocupați în întreprindere era de 40[2122].

Industria forestieră era reprezentată mai ales prin **„Societatea anonimă pentru exploatarea”** de lemn din Valea Jiului şi **Societatea „Răşina”**.

Foto 316 – Atelier de lemnărie din Hunedoara

2118 SJHAN, *fond S.C. Sidermet* SA Călan, S.A. Prefaţă inventar Viorel Vânătoru.

2119 E. Rusiecki, *op. cit.,*p. 98.

2120 E. Rusiecki, *op. cit.,*p. 99; Petru Baciu, *Fabrica „Vidra”, Orăştie. Monografie*, Deva, 1972, p. 96-97.

2121 *Ibidem.*

2122 *Ibidem*, p. 100.

Prima dispunea de o instalație produsă de 2 cazane de aburi cu câte 10 atmosfere. În afară de acestea, Societatea mai dispunea şi de 2 maşini de aburi şi 1 condensator de 300 cai putere. Pentru transportarea cherestelei ea dispunea de 18 vagoane, pentru transportarea lemnului de foc, de 10 vagoane şi pentru aceea a trunchiurilor, de 28 de perechi de „Trucks". Forța era produsă de două locomotive, cu puterea totală de 130 CP; iar lungimea rețelei era de 14 km.

În anul 1926 întreprinderea şi-a încetat activitatea din cauza imposibilității de a-şi desface produsele, costurile fiind mari la transportul pe căile ferate şi centrele de desfacere fiind la mare distanță[2123].

Societatea „Răşina", constituită încă din anul 1920, nu şi-a putut începe activitatea din anul 1924, din cauza anulării din partea Comitetului agrar a contractului prin care numita societate cumpărase diverse păduri în vederea exploatării[2124].

Industria de mobilă era reprezentată de **„Fabrica de mobile din Valea Jiului"** şi fabrica **„Ujvary"** din Deva[2125].

Industria ceramică număra în anul 1926 două întreprinderi importante: **„Societatea Anonimă „Bănița**"ce se ocupa cu fabricarea de țigle şi cărămizi şi **Fabrica de sobe de teracotă „Becker**" din Deva, una dintre cele mai mari din Transilvania, al cărei renume a trecut de mult granițele județului[2126].

În anul1922 s-a înființat la Orăştie fabrica **„Ioan Secheli – prima blănărie sistematică în România"**. Întreprinderea, mult modernizată şi dezvoltată, a funcționat mulți ani, sub denumirea de „Vidra" şi apoi, după 1991, sub numele de „Favior". Fabrica a avut un început modest, un atelier pe care proprietarul, Ioan Secheli, l-a încropit într-o casă cumpărată de la Wagner Gustaw[2127]. Dar tânărul proprietar, care făcuse un voiaj de 15 ani în multe țări europene, învățase nu numai tăbăcitul, ci şi tehnica înnobilării blănurilor şi acestui scop şi-a dedicat activitatea. Din 1925 a început construirea edificiului cu etaj, a birourilor şi magaziilor. Au fost obținute credite şi în 1931 s-a ridicat pavilionul C, unde au fost instalate maşinile. Înnobilarea pieilor s-a dovedit foarte rentabilă, astfel încât producția a crescut deosebit de repede. În 1935 erau prelucrate 5.000 de piei, iar în 1936, 10.000 de piei. Investițiile au continuat iar fabrica, împreună cu terenul neconstruit, a ajuns să ocupe 4.800 mp. Un număr din ce în ce mai mare de blănuri erau înnobilate în „Nuttriette". În 1941, 36.826 piei de miel au fost înnobilate în acest fel. După naționalizare, producția fabricii a crescut foarte mult, blănurile şi confecțiile cu marca „Favior" fiind cunoscute până departe, peste hotare[2128].

La Orăştie, începând cu anul 1923, a început construirea **Fabricii de ghete şi bocanci „Ardealul",** societate în nume colectiv. Fabrica avea capacitatea maximă de producție de 120 perechi zilnic, dispunea de două motoare electrice de 11 CP şi de mai multe maşini de cusut. Producția medie anuală era de 18.000 perechi încălțăminte. Fabrica dispunea de două ateliere de câte 12/8 m, primul având 15 maşini de cusut iar al doilea, 20 maşini diferite. Numărul muncitorilor varia între 25-38 de lucrători calificați. În 1940 s-au realizat 19.313 perechi încălțăminte, apoi producția a început să scadă din cauza războiului, ajungând în 1945 la 664 perechi[2129].

O nouă fabrică avea să ia ființă mai târziu în Orăştie. În 1937, Consiliul de Miniştri autorizează vânzarea de către Consiliul comunal al oraşului Orăştie a unui teren de circa 100 iugăre cadastrale **Societății „Astra**" în scopul construirii unei fabrici pentru „materiale de război". În acelaşi an a început construirea fabricii, care, în 1939, a început să producă sub denumirea de **Stația de încărcare „Astra**"[2130].

Transporturile. După încheierea Primului Război Mondial, administrația Căilor Ferate Române a întocmit un plan de dezvoltarea a celor 15 ateliere CFR existente în România. Situate fiind într-o localitate mică, **Atelierele Simeria** s-au bucurat de investiții modeste. Atelierele trebuiau să repare

2123 *Ibidem*.
2124 *Ibidem*, p. 101.
2125 *Ibidem*.
2126 *Ibidem,* p. 2.
2127 Petru Baciu, *op. cit.,* p. 15.
2128 Ion Iliescu, Tiberiu Istrate, *Orăştie. 750 de ani*, Deva, 1974, p. 99.
2129 *Ibidem*.
2130 *Ibidem*, p. 100.

locomotive mai vechi şi tipuri de vagoane cu utilaje îmbătrânite. După încheierea păcii, s-au reluat lucrările inițiate de MAV în anul 1917. În primul rând, în cadrul atelierelor centrale se continuă extinderea halei de montaj a locomotivelor, cu cca 1.800 mp şi s-a pus în funcțiune centrala termică[2131].

Din 1922, după cedarea clădirilor de la Simeria Triaj de către Ministerul de Război, continuă şi aici lucrările de punere în exploatare. Pentru dezvoltarea Atelierelor Simeria, în anii 1921-1922 s-au adus de la Arsenalul Armatei mai multe maşini-unelte pentru care au fost necesare noi construcții.

La Atelierele Simeria construcțiile continuă într-un ritm alert: magazia de materiale, zidul de sprijinire dinspre nord, construcția strungăriei noi, în care s-au montat maşinile-unelte aduse de la Arsenalul Armatei (1923); aducerea şi montarea strungului pentru roți de locomotive tip Hegenscheidt (1925); construirea şi instalarea centralei termice, începută în 1916, cu o putere de 200 CP (1926); montarea strungului Hegenscheidt pentru roți de vagoane (1931); este desființată vechea sală de cazane şi centrala termică construită de Elsö Erdélyi Vasut (Prima Cale Ferată din Transilvania)[2132], cazanele de abur se montează într-o nouă hală şi se montează al doilea grup generator (1933); se modifică şi se prelungeşte linia transbordorului în curte, electrificându-l (1936); se înființează Biroul Exploatare (1938); se construieşte camera compresoarelor în care, pe lângă compresorul existent, se mai aduce un compresor de 7,5 mc/min construit la Atelierele Arad (1939); montarea centralei telefonice (1940)[2133]. Planul pentru mărirea capacității de producție a atelierelor centrale, întocmit în anul 1942, nu s-a mai realizat din cauza războiului.

Atelierul de la Simeria Triaj, după preluarea clădirilor în 1922, a cunoscut o serie de lucrări importante: construirea halei de reparat vagoane (1927); montarea unor linii pentru deservirea stației de triaj; montarea unui pod-basculă electric pentru vagoane, primit de la firma Smoscheven Breslau (1931); construirea turnătoriei de fontă de mică capacitate (1939). Reparațiile de vagoane au trecut la Atelierul Simeria Triaj, la Atelierul central rămânând numai reparațiile de locomotive (1941); în hala de vagoane se construieşte pe linia de reparații un canal de 100 m pentru repararea şi montarea frânei vagoanelor (1941-1942); a început construirea halei de rotărie-arcurărie (1942-1943) care nu s-a putu finaliza decât în anul 1945[2134].

Încă din anul 1926, Atelierele CFR Simeria au organizat un tren-atelier compus din 14 vagoane, care se deplasa în diferite gări pentru repararea vagoanelor avariate în timpul Primului Război Mondial. Trenul-atelier, deservit de 30 de muncitori de diferite meserii, a fost instalat la Vințul de Jos, Petroşani Triaj, Galați şi, în final, la Cernăuți, fiind desființat în anul 1929[2135].

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, pentru a se proteja de bombardamente, Atelierele Simeria au fost dispersate la Alba-Iulia, Petroşani şi Peştişul Mare. Maşinile-unelte au fost şi ele dispersate în stațiile de cale ferată Bârcea Mică, Mintia, Bretea Mureşană şi Ruşi, iar materialele la Vințu de Jos, Bretea Streiului, Băieşti, Pui, Hațeg şi Brănişca[2136].

EVOLUȚIA AGRICULTURII HUNEDORENE

Reforma agrară înfăptuită în România după Primul Război Mondial a avut un impact deosebit asupra structurii proprietății, a nivelului de viață şi a mentalului colectiv. Agitația în legătură cu reforma agrară a trezit din „amorțire" lumea satelor, profund interesată în găsirea unei formule cât mai convenabile pentru ea. În 1918 s-a trecut la exproprierea moşiilor mai mari de 100 de ha, iar în 1920, la împroprietărirea țăranilor. Reforma agrară a fost legiferată în 1921 şi a fost cea mai cuprinzătoare din Europa acelei perioade. Circa 6,6 milioane de ha au fost expropriate la nivelul întregii țări, din care 4,5 milioane au fost împărțite țăranilor, restul devenind izlazuri comunale, ferme model etc.[2137].

Cu toate că industria, mineritul, metalurgia, serviciile au atras un număr tot mai mare din populația județului Hunedoara, agricultura a rămas principala sursă de existență.

2131 *125 de ani în slujba Căii Ferate*, 1869-1994, Simeria, 1994, p. 19.
2132 *Ibidem*.
2133 *Ibidem*, p. 19-20.
2134 *Ibidem*, p. 20.
2135 *Ibidem*, p. 20-21.
2136 *Ibidem*, p. 22.
2137 *Istoria Românilor*, Bucureşti, 2003, VIII, p. 54-55.

În judeţul Hunedoara, pe primul loc s-a situat creşterea vitelor. Multitudinea păşunilor naturale din zona deluroasă şi subalpină, precum şi clima temperată au favorizat dezvoltarea acestui sector. Sunt răspândite rasele Simenthal, Pinzgau dar şi vitele bălţate, albe şi alte soiuri. Pentru cei din zona Haţegului, după Primul Război Mondial, creşterea animalelor a fost singura modalitate de supravieţuire. De aceea, înzestrarea cu păşuni a devenit imperios necesară. Păşunile din zona Munţilor Retezat erau deţinute de trei magnaţi: contele Kendeffy, contele Thorotzkay şi contele Andrássy, care au fost expropriaţi prin Legea de reformă agrară din anul 1921 şi, cu păşunile aferente, s-au împroprietărit satele din depresiunea Haţegului, Valea Streiului şi Valea Jiului, sub formă de păşuni comunale.

Contele Kendeffy stăpânea cea mai mare parte a Retezatului unde poseda o suprafaţă de 24.688 ha (10.359 ha păduri, 7.999 ha păşuni alpine şi 6.330 munţi stâncoşi). I-au rămas numai casele de vânătoare de la Gura Zlata şi teritoriul din Căldarea Gemenele a parcului de vânătoare, expropriate mai târziu, prin Reforma agrară din 1945[2138].

Jumătate din suprafaţa totală a judeţului, cam 386.950 ha, era acoperită de păduri, din care unele încă virgine. În general pădurile sunt de fag sau stejar şi numai pe şaua munţilor Haţegului şi ai Cugirului se găseau păduri de răşinoase. Păşunile bogate se întindeau pe o suprafaţă de 121.904 ha iar fâneţele naturale pe 85.561 ha. Cele artificiale erau cultivate pe o suprafaţă de 1029 ha; lucerna ocupa 4.318 ha iar trifoiul, 5.911. Livezile de pruni, de asemenea, foarte răspândite in unele zone, ocupau 3.633 ha; iar alţi pomi roditori, mai ales nuci, meri, peri şi caişi, 2.343 ha, în vreme ce viile aveau o întindere de numai 231 ha.

Din restul suprafeţelor cultivate, primul loc îl deţinea porumbul, pe o întindere de 38.375 ha în anul 1925, dând o producţie de 1.216.600 hl anual. Urmează grâul de toamnă însămânţat pe 36.317 ha, producând 191 hl în medie, sau 693.194 hectolitri în total.

Grâul de primăvară se cultiva pe suprafeţe mai reduse, ocupând doar 6.851 ha, cu o producţie totală de 117.103. Ovăzul s-a cultivat pe o suprafaţă de 5.273 ha, producând 137.485 hl. Secara de toamnă a ocupat 3.242 ha, producând 75.767 hl; iar cea de primăvară, 1.084 ha dând o recoltă de 22.381 hl. Orzul de toamnă s-a recoltat în cantitate de 58.350 hl la o suprafaţă de 2.346 ha; iar cel de primăvară, în cantitate de 41.054 hl, la 1846 ha. Meiul s-a cultivat numai pe 24 ha şi hrişca pe 11 ha. Dintre textile, inul a ocupat suprafaţa de 69 ha şi cânepa,618[2139].

În zona Bradului se cultivau grâu, porumb, legume, ovăz, nutreţuri, cartofi şi altele. Suprafaţa ocupată de semănături în 1933 se prezintă în felul următor: grâu - 13.751 iugăre cadastrale, porumb - 12.730 iugăre cadastrale, ovăz - 3.889 iugăre cadastrale, nutreţuri artificiale - 2.421 iugăre cadastrale, legume - 982 iugăre cadastrale, orz - 463 iugăre cadastrale, cartofi - 195 iugăre cadastrale, cânepă - 5 iugăre cadastrale, altele - 432 iugăre cadastrale, în total 34.868 iugăre cadastrale[2140].

Cât priveşte pomicultura, zona Bradului, a Băii de Criş şi a Hălmagiului, în general Valea Crişului, erau regiuni pomicole cu renume. În această zonă, cu o întindere ocupată de pomi roditori de 2.747 iugăre cadastrale, în 1933 existau 336.405 pomi fructiferi, ceea ce o situa în fruntea tuturor zonelor din arealul Munţilor Apuseni. Aici nu existau pomi din soiuri superioare (peste 70% din pomii fructiferi fiind nealtoiţi), cu excepţia nucilor, nucile fiind colectate şi exportate prin gara CFR

Pentru a elimina concurenţa nucilor româneşti din zona Bradului pe pieţele din vestul şi nordul Europei, agenţi străini au cumpărat la preţuri mari lemnul de nuc, până a intervenit statul şi a oprit tăierea şi exportul acestui produs.

În decursul anilor, au existat unele încercări de a sprijini pomicultura prin distribuirea de pomi altoiţi, care să corespundă mai bine condiţiilor specifice de sol şi climă, prin înfiinţarea unor pepiniere locale, pe terenuri comunale ori ale şcolilor, menite să producă soiurile şi cantităţi le necesare populaţiei. Camera Judeţeană de Agricultură a încercat să promoveze pomicultura raţională şi acţiunea de deparazitare[2141].

Numărul animalelor din judeţul Hunedoara a fost în anul 1920 de 146.951 capete, iar în anul 1926, de 111.981. În cinci ani, deci, numărul lor a scăzut cu 33%. O mare parte din aceste vite erau destinate

2138 Eugen Cernelea, *Păşunile şi păstoritul în Parcul Naţional Retezat*, Deva, 2004, p. 23, 99.

2139 E. Rusiecki, *op. cit.*, 18-19.

2140 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, Brad, 2004, p. 225.

2141 *Ibidem*, p. 228.

exportului în Austria şi Cehoslovacia[2142]. Cei mai răspândiți erau porcii, aproape că nu exista gospodărie în care să nu se crească porci pentru consumul familiei şi pentru vânzare. Ca şi la cornute, s-a manifestat foarte multă grijă în creşterea porcilor, pentru a se obține, după trebuință, specii pentru untură sau pentru carne. Cea mai răspândită rasă era Mangalița. Pentru a se accelera creşterea şi a se mări fertilitatea, s-au încercat încrucişări cu rasa englezească „Lincoln Shire”, cu rezultate bune.

Măgarii şi catârii erau în număr cu totul redus şi numai în regiunea munților.

Oile au fost întotdeauna una dintre cele mai însemnate avuții ale țăranului român. În județul Hunedoara, nu putem spune că numărul lor era prea mare. Rasa des întâlnită era țurcană îmbunătățită adesea cu merinos[2143].

Dacă pentru restul țării creşterea vitelor avea absolută nevoie să fie încurajată şi subvenționată de stat, crescătorii din județ au ajuns să se dispenseze de concursul direct sau indirect al statului. Cel puțin în ce priveşte creşterea porcilor şi bovinelor, crescătorii îşi procurau exemplare-model pe care le foloseau la reproducție în alte regiuni. Scăderea numărului vitelor se explică, printre altele, prin taxele ridicate la exportul de vite. Se cerea imperios desființarea lor.

Cât priveşte sericicultura, dezvoltată înainte de Primul Război Mondial, în anii ce au urmat, aceasta se mai practica doar sporadic[2144].

Creşterea vitelor în gospodăriile țărăneşti constituia în această perioadă ocupația principală a locuitorilor din zona Bradului. Vitele erau folosite pentru munca la câmp, în pădure, pentru transporturi şi producerea hranei necesare familiei. Viața plugarului fără animale era de neînchipuit, de aici, grija pentru păşuni şi nutrețuri. În zona Bradului, n-a existat păşunatul obştesc în izlazuri, ci fiecare gospodărie îşi organiza în aşa fel culturile, încât să aibă şi o suprafață corespunzătoare pentru păşune.

În comunele din fostul comitat Zarand, în 1933, se înregistrează următoarele efective de animale: cai - 1.273, vaci - 9.025, boi - 7.415, bivoli - 200, oi şi berbeci cu tineret - 23. 038, capre cu tineret - 3.601, porci cu tineret - 6.764. Numărul proprietarilor de animale domestice se prezenta astfel: 831 (proprietari de cai), 4.524 (vaci), 2.371 (boi), 77 (bivoli), 5.028 (oi), 1.424 (capre), 4.899 (porci)[2145] .

Apicultura era puțin dezvoltată. Creşterea albinelor este o ocupație anexă, care poate aduce venituri însemnate dacă se practica cu chibzuință, cu atât mai mult cu cât clima şi flora sunt favorabile, deşi vegetația este de durată mai scurtă decât la câmpie. Cei mai mulți apicultori practicau această ocupație în mod empiric, aşa cum au moştenit-o din vechime, din cauză că nu erau sprijiniți de stat în confecționarea de coşnițe sistematice, în procurarea unor aparate şi instrumente indispensabile în apicultura rațională. În zona Bradului existau 640 de proprietari de stupi, care posedau 2.084 de stupi (rustici şi sistematici)[2146].

În anul 1920, suprafețele ocupate de vii au fost de 246 ha; în 1930 de 251; în 1940 de 273 ha; în 1950 de 331 ha. Ca şi în alte părți, mai ales după Primul Război Mondial, s-au extins mult viile cu hibrizi producători direcți, extinderea acestora fiind în bună parte stopată de Legea pentru apărarea viticulturii din anul 1936.

Asigurarea cu material săditor se făcea din afara județului, din actualele județe Alba, Sibiu şi Arad, de la pepinierele autorizate de Ministerul Agriculturii: Fischer (Aiud), Ambrosi (Mediaş) sau din podgoria Aradului.

Pentru extinderea culturii viței de vie, organele agricole (consilieratele apoi serviciile agricole) de la județ şi de la plase au întreprins şi unele măsuri, care însă nu s-au soldat cu rezultate notabile. În anul 1932, s-a insistat mult pe extinderea culturii de viță-de-vie ca ramură intensivă a agriculturii spre a stopa exodul de forță de muncă de la sat la oraş.

Pentru evitarea plantării de hibrizi, plantarea viilor era autorizată de Ministerul Agriculturii şi Domeniilor. În anul 1939 s-a executat lucrarea de delimitare a zonelor viticole din județ ca urmare a

2142 E. Rusiecki, *op., cit.*, p. 22.
2143 *Ibidem*, p. 23, 24.
2144 *Ibidem*, p. 20-25.
2145 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, p. 226.
2146 *Ibidem*, p. 228.

măsurilor întreprinse încă din anul 1938 de refacere a viilor (multe distruse de seceta excesivă din acel an). Cu toate aceste măsuri, cultura viței-de-vie nu s-a extins în județ pe suprafețe notabile[2147].

EVOLUȚIA SISTEMULUI BANCAR ŞI DE CREDIT

Sistemul bancar şi de credit din România a cunoscut importante schimbări, pe baza structurii moştenite din perioada precedentă. Ca urmare a unirii cu patria-mamă a provinciilor istorice româneşti aflate anterior sub stăpâniri străine, numărul băncilor a sporit, organismul bancar adăugându-şi şi integrându-şi, în cadrul unui proces firesc, rețelele bancare din acele teritorii. Pe de altă parte, la tipurile de bănci existente s-au adăugat şi altele noi, cu scopul de a duce la bun sfârşit procesul de consolidare a sistemului bancar şi de a răspunde noilor exigențe ivite pe parcursul modernizării vieții economice. La fel ca şi în celelalte domenii, evoluția lină, caracteristică perioadei antebelice, a cedat locul unei epoci marcate de „brutalitatea evoluției conjuncturale". Privită global, evoluția numerică a băncilor şi a capitalului lor a cunoscut două faze: una de creştere, până în 1931, urmată de una de scădere, după 1931 până la finele intervalului[2148].

În perioada interbelică, principalele Bănci de pe teritoriul județului Hunedoara au fost:

Banca „Ardeleana" din Orăştie[2149], înființată în anul 1885, cu capital particular în sumă de 40.000 florini de către dr. Ioan Mihu care a condus-o ca director mai mulți ani. „Ardeleana" a fost un institut bancar solid care în anul 1927 avea un capital de 5 milioane lei şi rezerve de 1.475.666. Un an mai târziu capitalul a urcat la 20 de milioane[2150].

Preşedintele Consiliului de administrație şi director a fost mult timp Dr. Aurel Vlad care deținea şi cele mai multe acțiuni. Banca „Ardeleana" avea în proprietate clădirea Central din Orăştie, cu hotel, restaurant şi cinematograf, Stațiunea şi Băile Geoagiu, care au fost renovate.

Referindu-se la Banca „Ardeleana" din Orăştie, Ioan I. Lapedatu aprecia că aceasta, prin activitatea ei, a contribuit la reglarea dobânzilor la împrumuturi pe aria sa de activitate. Contribuția a fost atât directă, pentru că a practicat dobânzi reduse la împrumuturi, cât şi indirectă prin faptul că şi celelalte bănci din zonă au fost determinate să-şi reducă dobânzile. „Reducerea dobânzilor şi în special acordarea de credite tuturor celor cinstiți, harnici şi acreditabili – considera Ioan I. Lapedatu – a avut de urmare şi stârpirea în mare măsură a uzurarilor (cămătari, n.red.) care storceau pe cei lipsiți, necăjiți, luându-le astfel posibilitatea oricărui progres economic." La combaterea cametei, Banca „Ardeleana" a contribuit şi prin intermediul „sistemului bărbaților săi de încredere", care aveau posibilitatea să urmărească şi să „nimicească" cămătăria care se practica în localitățile unde Banca activa. Banca „Ardeleana" a fost de mare ajutor țărănimii româneşti din jurul Orăştiei. Şi-a încetat activitatea în anul 1946[2151].

„Casa de păstrare din Deva" funcționa încă din anul 1883 şi a fost de la înființare – chiar şi în timpul Primului Război Mondial – cea mai însemnată instituție bancară din regiune. După război, a avut de luptat cu multe şi mari dificultăți, datorate pe de o parte imobilizării capitalului său în întreprinderi care în perioada imediat postbelică nu mai erau rentabile, sau lucrau în deficit; iar pe de altă parte datorate lipsei de credite şi legături cu băncile mari din Regat, către care trebuiau să se orienteze băncile minoritare din Ardeal. Cu toate că vremurile au fost grele „Casa de păstrare din Deva" a putut să depăşească toate dificultățile, reuşind să-şi asigure încrederea principalelor instituții de credit din țară şi să-şi mobilizeze mare parte din capitalul investit în industriile pe care le finanța[2152].

„Casa de păstrare din Petroşani" a luat ființă în 1901 şi a ajuns să raporteze în anul 1925 un bilanț de 45.937.155,70 lei, capital ce i-a permis să finanțeze într-o însemnată măsură: Uzina electrică, Fabrica de mobile şi Fabrica de piele din Petroşani, Fabrica de cărămidă „Bănița", Casa de păstrare

[2147] Nicolae Cândea, *Culturi de viţă de vie în judeţul Hunedoara*, în „Societatea de Istorie şi Retrologie Agrară din România". Arad, 28 august – 1 septembrie 1995, p. 196-198.
[2148] *Istoria românilor*, VIII, p. 118-119.
[2149] I. I. Lapedatu, *Monografia Institutului de Credit şi de Economii „Ardeleana" Societate pe acţii în Orăştie,* Sibiu, 1912.
[2150] Nicolae N. Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat*, Sibiu, 1936, p. 63.
[2151] Petru Baciu, *Orăştia. De la târg, reşedinţă de scaun şi oraş la municipiu. Compendiu monografic,* Deva, 1995, 9. 112-113.
[2152] E. Rusiecki, *op. cit*, p. 108.

Vulcan. În acelaşi an, politica Casei de păstrare din Petroşani era aceea de a naționaliza comerțul şi industria din Valea Jiului, politică la care era ajutată de Banca Comerțului din Craiova[2153].

„Banca comercială şi industrială din Deva" şi-a început activitatea în anul 1923 cu un capital de 5.000.000 lei şi a fost de un real folos pentru meseriaşii şi industriaşii cărora le-a putut acorda împrumuturi în condiții favorabile, în urma creditului obținut de la Societatea Națională de Credit Industrial[2154].

În anul 1925**, „Banca economică şi minieră**" din Brad avea un capital de 2.500.000 lei, băncile „**Corviniana"** din Hunedoara şi **„Vorschussverein"** din Orăştie câte 2.000.000 şi **„Crişana**" din Brad 1.200.000, **„Casa de păstrare**" din Vulcan **„Creditul comercial"** din Haţeg **„Banca economică"** din Deva, **„Casa de credit a agricultorilor**" din Deva şi **„Prima casă de păstrare**" din Haţeg aveau capitalul de câte un milion, restul erau bănci cu un capital sub un milion[2155].

La Brad, alături de Societatea „Mica", funcționa şi **Banca „Crişana"** care împreună cu cele trei sucursale ale sale înființate până în 1918 (Hălmagiu, Gurahonț, Băița) a avut un rol de mare însemnătate în viața materială, socială şi culturală a locuitorilor de pe Valea Crişului Alb. Între cele două mari unități economice, a existat tot timpul o strânsă legătură, ele sprijinindu-se reciproc. După 1918, Banca şi-a mărit constant capitalul social şi fondul de rezervă. Dacă în anul 1920 capitalul social era de 500.000 lei, în 1940 el se va ridica la suma de 10.000.000 lei, iar fondul de rezervă era în anul 1920 de 425.038, iar în 1940 de 6.741.000 lei.

În 1927, Banca „Crişana" a cumpărat majoritatea acțiunilor de la Banca Evro-Maghiară din Baia de Criş, Körösbánya és vidéke (Baia de Criş şi împrejurimile) şi o constrânge să fuzioneze cu ea, preluându-i raza de activitate, pentru a înființa a patra sucursală. În anul următor, la solicitarea intelectualilor din Sebiş (județul Arad), se deschide a cincea sucursală, extinzându-şi activitatea în întreaga regiune dintre Brad, Sebiş, Băița şi Abrud, aceasta fiind considerată „cea mai frumoasă izbândă românească"[2156].

Începând cu anul 1927, s-a înființat la Brad a doua instituție de credit, **Banca Întreprinderilor Aurifere Miniere**, specializată în creditul industrial pentru stimularea exploatărilor miniere, dar având şi unele disponibilități pentru probleme sociale. În anul 1942, această instituție a fost înglobată în Creditul Național Industrial.

În Brad, a continuat să funcționeze **Oficiul de Schimb al Aurului**, care achiziționa materia primă de la producătorii particulari şi de la unitățile miniere din zonă, pe care o transforma în lingouri. Şi această instituție a fost înglobată în 1942 în Creditul Național Industrial. Ambele instituții au funcționat în clădirea din strada Avram Iancu, în subsolul căreia se mai păstrează şi astăzi urmele cuptoarelor în care se turna aurul în lingouri[2157].

Pentru a-i sprijini pe salariați, Societatea „Mica" a înființat în 1931 **Casa de Economii şi Împrumut** pentru muncitori şi în 1932 pentru funcționari.

Ca o dovadă a eficienței acestor forme de economisire a veniturilor salariaților este faptul că numărul deponenților muncitori a crescut din 1931 până în 1938 de la 2008 la 2829, cuprinzând pe toți lucrătorii de la exploatările miniere din zona Bradului, iar al funcționarilor de la 156 la 181[2158].

În oraşul Haţeg existau următoarele bănci: **Prima Casă de păstrare din județul Hunedoara**[2159], **Banca Poporală, Societate pe acțiuni, sucursală Haţeg**[2160], **Creditul Comercial S.A**[2161], **Însoțirea Regnicolară de Credit**[2162].

În anul 1935 funcționau în județul Hunedoara următoarele bănci, membre la „Solidaritatea"[2163]: „Agricola" (Hunedoara), „Ardeleana" (Orăştie), „Banca Cercuală" (Ilia), „Banca Crişana"S.A, „Banca

2153 *Ibidem*, p. 109.
2154 *Ibidem*, p. 113.
2155 *Ibidem*, p. 115.
2156 Ioan Ghişa, *Banca Crişana S.A. Brad, 1891-1940*, Arad, 1942, p. 5-21.
2157 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, Brad, 2004, p. 240.
2158 *Ibidem,* p. 241.
2159 SJHAN, Primăria oraşului Haţeg, dosar 17/1924, f. 185-188.
2160 *Ibidem.*
2161 *Ibidem.*
2162 *Ibidem.*
2163 Nicolae N. Petra, *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat*, Sibiu, 1936, p. 205-208.

Ilia Mureşană” (Ilia), „Banca Poporală” s.a. (Pui), „Banca Pruna”(Ilia), „Corvineana” (Hunedoara), „Cugireana” (Cugir), „Dacia” (Orăştie), „Decebal” (Deva), „Grănițerul” (Dobra), „Hunedoreana” (Hunedoara), „Orientul” (Brad), „Zărăndeana” (Băița), „Însoțire de credit” (Câmpuri-Surduc).

SITUAȚIA URBANISTICĂ A PRINCIPALELOR LOCALITĂȚI

În ziua de 22 iulie 1929 s-a votat de Adunarea Deputaților, iar în 25 iulie de către Senat, „Legea pentru organizarea administrației locale”. Legea a fost publicată în Monitorul oficial nr. 170 din 3 august 1929. Această Lege punea capăt unei organizări administrative învechite şi înlocuia un sistem centralizat cu unul descentralizat, care avea la bază administrația locală autonomă.

Primele lucrări pentru punerea în aplicare a noii Legi administrative au început încă în toamna anului 1929, instituindu-se o Comisie centrală pe lângă Ministerul de Interne, iar în fiecare județ câte o Comisie județeană prezidată de prefectul județului, precum şi câte o Comisie de fiecare plasă prezidată de prim-pretorul plăşii. Înainte de punerea în aplicare a Legii pentru organizarea administrației locale şi a noii împărțiri administrative a României, județul Hunedoara avea 7.810 kmp, iar după reorganizare, 7.763 kmp[2164].

La 21 septembrie 1932, a apărut în „Monitorul oficial” Legea pentru organizarea administrației locale. Conform acesteia, Prefectura județului Hunedoara, prin Decizia nr. 18.030 din 1932, a decis regruparea comunelor din județul Hunedoara în 412 comune rurale, fiecare dintr-un singur sat şi o comună suburbană, cu o singură administrație comunală şi posibilitatea de a se administra independent. Se mențineau cele 10 plase (Avram-Iancu, Brad, Deva, Geoagiu, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Orăştie, Petroşani, Pui)[2165].

Deva. Capitala județului Hunedoara era în perioada interbelică o aşezare pitorească, un oraş curat, important centru administrativ, şcolar şi economic şi cel mai animat oraş pe cursul de mijloc al Mureşului[2166].

Foto 317 – Piaţa Unirii şi Primăria Deva

Populația oraşului număra, conform Recensământului din anul 1930, 10.509 locuitori, dintre care 5.318 erau români, 3.708 maghiari, 398 germani, 22 ruşi, 21 sârbi, croați, 20 bulgari, 54 cehi, slovaci, 6 polonezi, 848 evrei şi alții[2167].

2164 *Raport asupra situaţiei generale a judeţului Hunedoara pe anul 1930* prezentat de dr. Ieronim Atirescu preşedintele Delegaţiei Consiliului judeţean, în sesiunea ordinară a Consiliului judeţean din 1 aprilie 1931, Deva, 1931, p. 4.

2165 *Monitorul oficial*, nr. 252/27 octombrie 1932, p. 6.326-6.329.

2166 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *Ghidul judeţului Hunedoara*, Deva, 1936, p. 43-44.

2167 Sabin Manuilă, *Studiu etnografic*, p. 44-45.

Din punct de vedere confesional, structura populației era următoarea: ortodocşi 4.710, greco-catolici, 717, romano-catolici, 3.133, reformați-calvini, 943, evanghelici-luterani, 221, unitarieni, 21, mozaici, 914 şi alții[2168].

Rezultatele aceluiaşi recensământ dau pentru reşedința de județ un număr 1.823 clădiri, 2.539 gospodării şi 360 de întreprinderi comerciale şi industriale[2169].

Trecerea de la administrația austro-ungară la cea românească a însemnat printre altele şi redenumirea străzilor. În primăvara anului 1919, un număr de 46 de străzi din cele 52 au primit denumiri româneşti, ca de exemplu[2170]: Piața Unirii, străzile Barițiu, Decebal, Andrei Mureşanu, Călugăreni, Spitalului, Eminescu, Nicolae Iorga, Aurel Vlaicu, Doinei, M. Kogălniceanu, G. Coşbuc, I. Creangă, V. Alecsandri, I. L. Caragiale, Andrei Şaguna, Cuza Vodă, Avram Iancu, Mărăşeşti, Câmpului, Mihai Viteazul, Mănăstirii, Târgului, Ciobanului, Cucului, Viilor, Ursului, Cernei, Fluierului, Titu Maiorescu, Strâmtorii, Uzinei electrice, Mureşului, Gorunului, Mărăşti, Calea Horia ş.a.

În perioada dintre cele două războaie mondiale, Deva a câştigat mult în extinderea vetrei sale, în dezvoltarea edilitară şi în aspectul urban. Oraşului i s-au mai adăugat şase cartiere noi (Viile Noi, Balta Sărată, Colonia funcționarilor, Ogoarele, Gojdu şi Bariera Hărăului), i s-a ataşat administrativ satul Sântuhalm.

La dezvoltarea edilitară a oraşului au contribuit şi câteva construcţii publice, dar îndeosebi multe case particulare ce s-au ridicat în această perioadă. În perioada 1936-1939 s-a construit biserica unită de pe actuala stradă Iuliu Maniu; biserica catolică din Ceangăi (1938); biserica baptistă din strada Petru Rareş. Cât priveşte biserica ortodoxă din strada Avram Iancu, aceasta a fost reconstruită în stil bizantino-român în anii 1927-1930.

Dacă este să ne referim la noile clădiri publice ridicate în această perioadă, amintim hotelul „Crucea Albă”, cu două etaje, înălțat în anii 1921-1922, la noile corpuri de spital, la clădirea Liceului de fete, la clădirea Băncii „Decebal”.

Foto 318 – Banca „Decebal” din Deva

Nu putem să trecem cu vederea faptul că în anul 1937 au fost construite cazărmile din capătul străzii Eminescu, iar ca locuințe, Pavilioanele ofițerilor din strada Barițiu şi cele ale subofițerilor din strada General Dragalina.

Pe lângă clădirile de interes public, o dezvoltare apreciabilă au luat construcțiile de case particulare. S-au remarcat casa Guia lui Moțu cu trei etaje din fosta stradă Lenin; vila dr. Petru Groza concepută de

[2168] *Ibidem*, p. 84-85.

[2169] Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *Recensământului general al populaţiei din 29 decembrie 1930*, p. XXXIV.

[2170] Ziarul *Hunyadvármegye*, Deva, 27 aprilie 1919.

celebrul arhitect Horea Creangă, ridicată în anii 1926-1937 în parcul de la poalele Cetății; patru vile ridicate pe strada Decebal (actuala Şaguna), câteva pe fosta stradă 23 August ş.a.

Foto 319 – Deva, Parcul oraşului şi casa dr. Petru Groza

S-au trasat de asemenea noile străzi: strada numită azi Octavian Goga, prin 1923; strada Corvin, în 1934; strada numită azi Iuliu Maniu, în continuarea străzii Cuza Vodă până la Gară, în 1937; strada Împăratul Traian, prin 1925. Semnalăm de asemenea construcția de căsuțe la capătul străzilor ce dau în periferia oraşului, cum au fost: Şfabi, Aurel Vlaicu, Călugăreni, Ceangăi.

S-a lucrat şi la aspectul oraşului. Astfel, în anul 1938 s-a asfaltat şoseaua națională care străbate oraşul; s-au asfaltat trotuarele de pe străzile principale iar multe altele au fost pietruite şi racordate la curent electric. În anul 1930 parcul oraşului a fost mărit prin exproprieri şi demolări ale unor căsuțe ce înconjurau grădina publică din fața Tribunalului şi a Palatului administrativ, rămânând doar o singură casă din cele vechi, respectiv proprietatea dr. Petru Groza. În parc s-au plantat copaci, s-a construit un zid spre stradă şi s-a amplasat statuia lui Decebal, în anul 1935.

În anul 1932 s-a procedat la amenajarea pieței centrale a oraşului, aceasta beneficiind de o zonă verde şi de un ceas public care a fost montat pe un stâlp pătrat din fier şi sticlă, luminat şi acționat electric. Din punct de vedere militar, Regimentul 4 grăniceri şi comandantul unei brigăzi era cantonat într-o clădire de lângă parc (actualul Colegiu Național Sportiv „Cetate") şi într-un edificiu de lângă Primărie unde în zilele noastre se găseşte Centrul militar[2171].

Hunedoara. Oraşul Hunedoara este situat în centrul județului. Ca relief se suprapune în întregime zonei deluroase de la poalele munților Poiana Ruscă, fiind străbătut de râul Cerna[2172]. Este al doilea oraş ca importanță pentru județul Hunedoara. „Spre apus de Valea Streiului curge un râuleț care se varsă în râul Mureş, mai sus de oraşul Deva; acest râuleț este Cerna. În valea lui se află oraşul Hunedoara, înconjurat de dealuri şi frumoase păduri" [2173].

Ca întindere, oraşul cuprindea în anul 1930 următoarele suprafețe: oraşul propriu-zis (aşa zisul „oraş-vechi" de azi), 261 iugăre şi 756 stânjeni pătrați. În afară de acestea mai avea: 1790 iugăre loc arător, 862 iugăre şi 0,29 stânjeni pătrați de fânețe, 250 iugăre şi 0,53 stânjeni pătrați de păşune, 906 iugăre şi 106 stânjeni pătrați de pădure şi 0,08 iugăre şi 1544 stânjeni pătrați de vie[2174].

Populația oraşului, conform Recensământului din anul 1930 număra 4.600 de locuitori, dintre care 2.677 români, 1.414 unguri, 211 germani, 39 cehi, slovaci, 168 evrei şi alții[2175].

2171 Victor I. Şuiaga, *Deva, Contribuţii monografice. Oraşul, cetatea şi domeniul*, II, 2010, p. 141-143.
2172 *Localităţile judeţului*, p. 35.
2173 Em Elefterescu, *Locuri ardelene*, Bucureşti, 1934, p. 541.
2174 Neculai Chirică, Viorel Răceanu, *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, p. 110.
2175 Sabin Manuilă, *op. cit.*, p. 44-45.

Datele extrase din acelaşi recensământ arată că din totalul populației Hunedoarei, 2.098 erau ortodocşi, 382 greco-catolici, 1.493 romano-catolici, 389 reformați-calvini, 43 evanghelici-luterani, 173 mozaici şi alții[2176].

Pe suprafața localității se găseau 1.131 clădiri, 1.332 gospodării şi 226 întreprinderi comerciale şi industriale[2177].

Cu prilejul unei călătorii pe care a făcut-o în anul 1925 la Hunedoara, profesorul Ion Simionescu, cunoscut geolog, geograf, scriitor de mare talent, reținea imaginea unui oraş mic, în care merita să vezi doar „Castelul, Uzinele şi Biserica greco-catolică", notând cu amară ironie că „pentru un orăşel e destul de mult". Referindu-se la localitate, notează lapidar, dar cu precizie, aspectul ei general: „Orăşelul în sine e tihnit, curat, bine pavat, cu străzile largi şi case frumoase", dar nu omite să sublinieze că localitatea „bizuindu-se pe faima trecutului, pe pădurenii şi muntenii care în el se scoboară la târg, pe importanța industrială a uzinelor, aşteaptă vremea când va deveni capitală de județ în locul Devei prea la margine"[2178].

Foto 320 – Hunedoara, stradă de-a lungul Cernei

În anul 1936 în Hunedoara existau patru bănci. Până atunci, instituțiile publice ale Hunedoarei nu dispuneau de clădiri proprii. Abia în 1936 se inaugurează aşa numitul „Palat administrativ", în care, în afara primăriei, funcționau şi judecătoria, poliția, percepția şi oficiul de control. Clădirea a fost ridicată în anii 1935-1936; văzută de sus, are forma literei „H", inițiala localității[2179].

Em. Elefterescu nota că Hunedoara „are o şcoală cu un local mare şi bine întreținut; o şcoală profesională de fete şi un gimnaziu pentru băieți" [2180]. Tot el scria că în Hunedoara îşi are sediul pretorul şi, de asemenea, protopopiatul ortodox şi cel greco-catolic. Oraşul nu avea plan de sistematizare, ci doar un regulament edilitar din 1912.

În Hunedoara, Asociația pentru literatură română şi cultura poporului român din Transilvania (ASTRA) a creat Despărțământul Oraş Hunedoara, după anul 1900, în cadrul căruia membrii Asociației țineau conferințe atât în Hunedoara, cât şi în satele din jur. Din când în când veneau şi conferențiari din centrele mai importante: Cluj, Sibiu, Braşov.

În 1919 se întemeiază Cazinoul român (pe actuala stradă Cloşca), în care se organizau şezători literare, ceaiuri dansante cu programe artistice: conferințe, coruri, recitări şi dansuri. Tot în 1919 ia ființă „Corul meseriaşilor români" şi, în anul 1922, „Doina", cu o activitate meritorie de-a lungul timpului.

[2176] *Ibidem*, p. 84-85.

[2177] Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *„Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930"*, p. XXXIV.

[2178] Ion Simionescu, *Oraşe din România*, Bucureşti, 1925.

[2179] Niculai Chirică, Viorel Răceanu, *Sub cerul purpuriu*, p. 208.

[2180] Em. Elefterescu, *op. cit.*, p. 74.

O vie activitate culturală se desfăşoară şi în cadrul cercurilor culturale ale învățătorilor. Menționăm în acest sens Cercul cultural Hunedoara şi ne oprim asupra datei de 17 aprilie 1932 când, după „şedința intimă", în care s-au dezbătut probleme profesionale, se organizează în sala Uzinelor de Fier un program artistic. Spicuim din revista „Plaiuri hunedorene"[2181]: „La ora 3 p.m. în sala Uzinelor de Fier se începe şedința publică în prezența unui numeros public. Un program artistic compus din coruri, jocuri naționale şi recitări a delectat publicul".

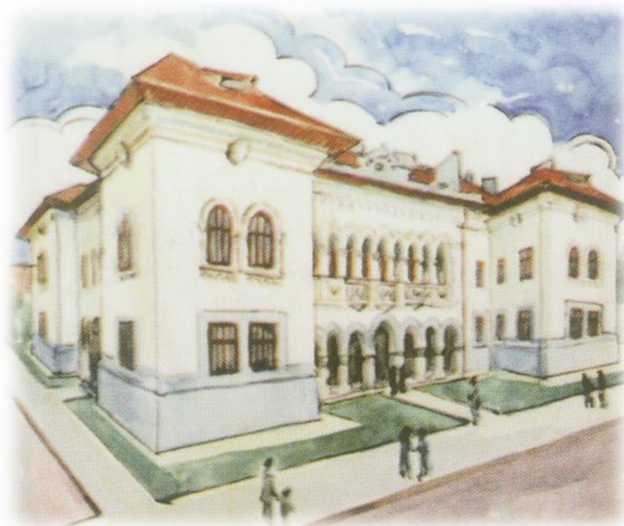

Foto 321 – Primăria Hunedoara construită între 1935-1937

Unele manifestări culturale erau organizate de Reuniunea femeilor române (înființată în 1897 în Hunedoara) sau la Secția de Cruce Roşie. În 1920, sub auspiciile R.F.R., se organizează un spectacol cu scena lirică „La şezătoare" de Tiberiu Brediceanu. Tot în jurul anului 1920 încep să se grupeze talentele amatorilor de teatru şi se pun în scenă cu succes o serie de piese de teatru, mai ales din repertoriul național. Se încearcă şi scoaterea unei reviste lunare de folclor şi muzică populară, intitulată *Hunedoara noastră* (apărută în 1938)[2182].

Petroşani. Oraşul Petroşani este situat în partea de sud-est a județului, în depresiunea Văii Jiului. Este centrul administrativ al Văii Jiului. Situat la poalele Munților Parâng, pe cursul Jiului de Est, acolo unde acesta primeşte pâraiele Bănița, Maleia şi Dâlja, cu un cadru natural pitoresc, fiind înconjurat de munți înalți, păduri seculare străbătute de pâraie de munte.

În perioada interbelică, Plasa Petroşani avea 14 comune rurale, o suprafață de 169.481 iugăre cadastrale (975 kmp). Reşedința plasei era la Petroşani, secretariatele comunale – la Petroşani, iar secretariatele cercuale – la: (1) Livezeni, Bărbătenii de Jos (Iscroni), (2) Lupeni, Bărbătenii de Sus, (3) Petrila, Bănița, Crivadia, Merişor, (4) Uricani, Hobiceni, Câmpu lui Neag şi (5) Vulcan, Coroeşti, Paroşeni[2183].

Populația oraşului în 1930 număra 15.405 locuitori (români - 7.003, maghiari - 5.861, nemți - 1.080, ruşi - 16, ruteni - 9, sârbi, croați, sloveni - 16, cehi, slovaci - 88, polonezi - 35, evrei - 1.057 şi alții)[2184].

2181 *Plaiuri hunedorene*, Hunedoara, 1932, an II, nr. 19-20.

2182 Adela Herban, *Momente din trecutul judeţului Hunedoara în câteva lucrări din prima jumătate a secolului XX*, în „Sargetia", XXI-XXIV, Deva, 1988-1991, p. 539-554.

2183 Ioan Velica, Mihai Barbu, Carol Schreter, *Petroşaniul de altădată*, Petroşani, p. 86.

2184 Sabin Manuilă, *op. cit.*, p. 44-45.

Sub aspect confesional, populația orașului Petroșani se împărțea în: ortodocşi (4.962), greco-catolici (1.891), romano-catolici (4.894), reformați-calvini (1.739), evanghelici-luterani (393), unitarieni (330), mozaici (1.071) şi alții[2185].

În Petroşani – conform Recensământului din anul 1930 - existau 2.208 clădiri, 3.985 gospodării, 260 întreprinderi comerciale şi industriale[2186].

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea a căpătat mare preț una dintre bogățiile ascunse din totdeauna în adâncul Depresiunii Petroşaniului – cărbunele. Aşezări de păstori, necunoscute până atunci – Petrila, Lupeni, Petroşani, Aninoasa, Vulcan, Uricani sau Câmpu lui Neag – au devenit în doi-trei ani adevărate orăşele formate din sute de case de colonie, dominate de turnurile maşinilor de extracție, de uzinele de preparare a cărbunelui şi alte construcții industriale ce nu mai fuseseră văzute până atunci pe aceste meleaguri. Câteva sute de specialişti în minerit şi familiile lor, veniți din toate colțurile imperiului habsburgic, ba chiar din toată Europa, germani, unguri, cehi, ucraineni, evrei, francezi, secui, români din întreg Ardealul, au venit aici ca pe un tărâm al făgăduinței.

Foto 322 – Petroşani, vedere generală

Populația Văii Jiului este dată de urmaşii acestor colonişti sau, mai bine zis, de un incredibil „amestec" care s-a format în doar 3-4 generații[2187].

Un drum al poştalioanelor a existat până aproape de sfârşitul secolului al XIX-lea, singurul care ducea din Țara Hațegului, pe Valea Streiului, peste pasul Dealul Babii, în depresiunea Petroşaniului şi, de aici, prin Pasul Vulcan, la Târgu-Jiu, asigurând legătura între Transilvania şi România[2188].

La 28 august 1870, odată cu darea în folosință a liniei ferate Petroşani – Simeria, s-a trecut într-o fază superioară, legătura dintre Transilvania şi Regatul României putându-se face mult mai rapid.

Pe prima pagină a ziarului local „Gazeta Jiului", anul III, nr. 3 din 20 ianuarie 1924, în articolul „Petroşeniul – oraş" se anunța, cu bucurie, trecerea localității de la statutul de comună la cel de oraş. „Gheorghe Tătărescu, un adevărat prieten al Văii, a fost cel care a adus decizia nr. 0486/1924 a Consiliului de Miniştri. Sărbătorirea acestui eveniment a avut loc în Sala Apollo, în data de 12 ianuarie 1924" – glăsuia ziarul[2189].

Oraşul se reducea, în mare, la o stradă lungă, destul de largă – şoseaua națională, pe care, perpendicular, cad alte străzi scurte formate din câteva case. Oraşul, cu casele mari şi frumoase, cu străzi pavate şi bine întreținute, foarte animat, fie de vizitatori, fie de oameni de afaceri, îți crea de la prima

2185 *Ibidem*, p. 84-85.

2186 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *„Recensământului general al populaţiei din 29 decembrie 1930"*, p. XXXIV.

2187 Nicu Jianu, Tiberiu Svoboda, *Turism şi istorie în Valea Jiului*, Petroşani, 2010, p. 5.

2188 *Ibidem*, p. 47-50.

2189 Ioan Velica, Mihai Barbu, Carol Schreter, *op. cit.*, p. 86.

vedere impresia unui efervescent centru economic, turistic şi, mai presus de toate, a unui oraş românesc. Aici îşi avea de asemenea sediul Societatea „Petroşani”. Oraşul avea Judecătorie, Pretură, Liceu de băieți, Şcoală profesională de fete, precum şi Banca denumită „Casa de păstrare”.

Dintre clădirile principale amintim: „Cazinoul muncitorilor” prevăzut cu o sală de spectacole, bibliotecă şi restaurant, „Baia muncitorilor”, Liceul de băieți, Spitalul „Principele Mircea”, Palatul Cazinoului funcționarilor Societății „Petroşani”. Gara se afla în interiorul oraşului şi avea un restaurant. Pe strada principală se găsea hotelul „Bucureşti” prevăzut şi acesta cu restaurant. În oraş existau şi cinematografe: „Urania”, pe strada principală (Regele Ferdinand) şi în incinta Cazinoului muncitorilor din Colonie. Petroşaniul mai dispunea de un ştrand şi de o arenă sportivă, considerată pentru vremea aceea foarte modernă.

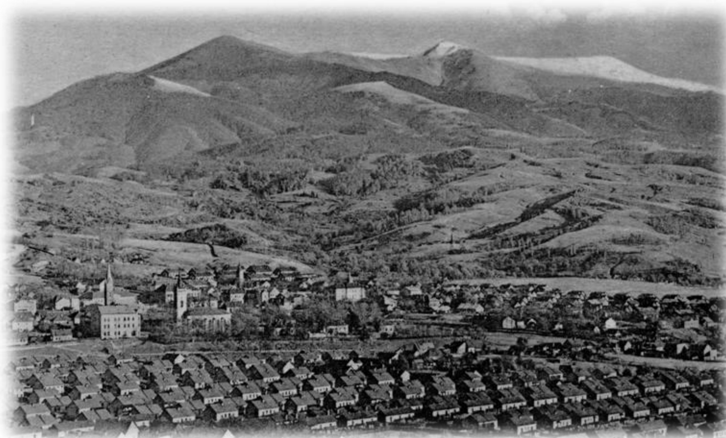

Foto 323 – Petroşani, vedere generală spre Muntele Parâng

În oraş se aflau două biserici ortodoxe, una greco-catolică, una romano-catolică, una evanghelică, una reformată, una unitariană şi o sinagogă.

Cartierele şi coloniile destinate muncitorilor de la exploatarea de cărbune a Societății „Petroşani” se aflau în partea de vest a oraşului (Colonia Muncitorilor, Colonia Teodorescu şi Colonia Ianza) şi în partea de sud (Colonia Livezeni)[2190].

Casele şi locuințele au avut caracteristici diferite, în funcție de statutul celor cărora le erau destinate. Pentru funcționari s-au construit de la început case cu o singură locuință, cu două locuințe, rareori cu patru locuințe, repartizarea în acestea făcându-se strict în funcție de statutul deținut: director, funcționari superiori, funcționari inferiori. În cazul muncitorilor au prevalat casele cu două sau patru locuințe, construindu-se şi un număr redus de case cu un număr mai mare de locuințe. Dacă în cazul locuințelor pentru funcționari exista un număr mai mare de camere, inclusiv pentru servitori, locuințele pentru muncitori beneficiau în cele mai multe cazuri de o cameră de locuit, bucătărie, cămară, eventual mansardă. Pe lângă aceste spații de locuit, casele mai dispuneau de curte, grădină şi spații pentru alte dependințe. O parte a acestor locuințe dispuneau de apă potabilă, erau iluminate electric, iar străzile erau pietruite şi canalizate pentru nevoi menajere şi scurgerea apelor pluviale. La intersecțiile de străzi de obicei erau instalate cişmele, iar în multe cazuri fiecare stradă dispunea de cuptor pentru copt pâine. În aceste case de colonie, Societatea minieră asigura locuințe atât pentru personalul propriu, cât şi pentru alte categorii cum ar fi: preoți, învățători, funcționari de stat, care nu plăteau deloc sau plăteau o chirie simbolică (100 lei) proprietarului caselor[2191].

2190 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit*., p. 401-404.

2191 Mircea Baron, *Mineritul de la Lupeni până la sfârşitul anilor `20 ai secolului al XX-lea*, în „Studia Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu”, Cluj-Napoca, Argonaut, p. 582-629.

Orăştie. Acest oraş este situat în partea de est a judeţului, la 26,50 km de Deva. Aşezată lângă linia ferată principală Arad – Braşov a căilor ferate române, în valea pitorească a Mureşului, la marginea de vest a întinsului Câmp al Pâinii, parte pe şes, parte pe o mică colină, localitatea număra 7.337 locuitori conform recensământului din 1930. Românii erau în număr 4.556, ungurii, 1.055, germanii, 940, ruşii, 84, cehii, slovacii, 40, evreii, 207 şi alţii [2192].

Confesional, locuitorii erau în marea majoritate ortodocşi: 4.226; 748, greco-catolici, 680, romano-catolici, 661, reformaţi-calvini, 774, evanghelici-luterani, 26, unitarieni, 1.071 mozaici şi alţii[2193].

Pe teritoriul localităţii se găseau 1.466 clădiri, 1.806 gospodării, 381 întreprinderi comerciale şi industriale[2194].

În această perioadă, localitatea avea înfăţişarea unui vechi oraş german, prevăzut cu unele instalaţii moderne, cum sunt: ziduri şi străzi regulate, pavate, lumină electrică, un mic spital, băi de aburi, plantaţii de arbori în piaţă şi străzi principale, un frumos parc la marginea oraşului, bine îngrijit şi care se extinde până în pădurile orăşeneşti. Piaţa „Regele Ferdinand I", largă, cu câteva clădiri frumoase şi magazine, are în mijloc statuia Regelui Ferdinand I, întregitorul. [2195].

Orăştia are în partea de nord, la 3 km de centru, o clădire a Gării. Călătorul putea poposi la unul dintre hotelurile oraşului, prevăzute cu restaurante şi cafenele: „Central" (fosta str. „Regele Ferdinand"), „Transilvania" (în fosta Piaţă „Regina Maria")[2196].

Foto 324 – Orăştie, Hotelul „Central"

După Unirea Transilvaniei cu România, la Orăştie apare primul serviciu sanitar urban. El avea încadraţi medici, infirmiere, moaşe, surori de caritate. Pe lângă serviciul sanitar urban funcţiona o infirmerie unde erau internaţi şi trataţi cei ce nu aveau pe nimeni, bolnavii cronici şi cei asistaţi social. Între cele două războaie mondiale, la Orăştie au funcţionat mai multe cabinete private iar din 1932, pentru câţiva ani, a fiinţat chiar un sanatoriu particular.

Părtaşi la toate bucuriile şi suferinţele neamului românesc, în vara anului 1940, după Dictatul de la Viena, medicii din Orăştie în frunte cu dr. Dominic Stanca au făcut demersuri insistente la Ministerul Sănătăţii pentru ajutorarea românilor refugiaţi şi înfiinţarea unui spital la Orăştie. Eforturile lor au fost încununate de succes şi, în luna august 1940, se înfiinţează Spitalul urban Orăştie. El provenea din reunirea Spitalului de femei din Cluj şi a spitalelor de adulţi din Zalău şi Şimleul Silvaniei evacuate în urma cedării Ardealului de Nord[2197].

2192 Sabin Manuilă, *op. cit.,* p. 44-45.
2193 *Ibidem*, p. 84-85.
2194 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *„Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930"*, p. XXXIV.
2195 Petru Baciu, *Orăştia, de la târg, reşedinţă*, p. 31.
2196 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit.*, p. 187-191.
2197 *Tradiţie şi actualitate în asistenţa medicală din municipiul Orăştie*, în „Fragmentarium documentar", Orăştie, 1995, 1-107.

În perioada interbelică, Orăştia era reşedinţa Judecătoriei de Ocol, a Plasei administrative, a Ocolului silvic şi a Regimentelor de infanterie 92 şi 108.

Dintre instituţii remarcăm: cele două biserici, una ortodoxă, mai mare, şi alta greco-catolică, mai mică; liceul „Aurel Vlaicu; şcoala civilă de fete; şcoala primară de băieţi; şcoli elementare de stat şi confesionale; şcoala de meserii; azil de copii; atelierul de ţesătorie susţinut de Reuniunea femeilor române din localitate**.**

Între instituţiile şi organizaţiile economice şi sociale enumerăm: vechea Bancă „Ardeleana”, având reputaţia de a ocroti material şi moral pe tinerii iubitori de carte precum şi de a sprijini prin acţiuni filantropice manifestările culturale iniţiate de cei din oraş şi împrejurimi; tipografia românească; Reuniunea economică a agricultorilor şi meseriaşilor români; cooperativa oraşului şi a Plasei; Reuniunea de muzică; Cazinoul intelectualilor români prevăzut cu o frumoasă bibliotecă; Clubul român pentru afacerile comunale ale oraşului.

Foto 325 – Orăştie, Calea Mihai Viteazul (1923)

Cât priveşte situaţia în împrejurimile Orăştiei, sunt de remarcat următoarele aşezăminte de utilitate obştească, având o influenţă favorabilă atât asupra pieţei cât şi asupra vieţii locuitorilor Orăştiei şi a celor din localităţile respective: Uzinele de la Cugir, care produceau oţel pentru scule, oţeluri speciale şi piese din oţel turnat; Fabrica de cherestea de la Şibot (amenajată pentru prelucrarea lemnului plutit din pădurile de pe valea Cugirului); Şcoala de agronomie de la Geoagiu; Staţiunea balneară de la Geoagiu-Feredeu, cu izvoare termale carbogazoase, proprietatea Băncii „Ardeleana” din Orăştie[2198].

În a doua jumătate a anilor ‘30 a devenit din ce în ce mai clar pentru majoritatea guvernelor ţărilor europene că alţi nori negri, prevestitori de furtuni se apropiau. Guvernul României, în încercarea de a-şi mări capacitatea de apărare şi mobilizare, a hotărât printre altele, în Consiliul de Miniştri din 2 martie 1937, înfiinţarea unei „Staţii de încercare Astra”. Lucrările încep în iunie 1937, conduse fiind de Direcţia Uzinelor Reşiţa până în 1938 când vor fi preluate de Societatea Anonimă Astra-Bucureşti (vagoane, armament şi muniţii). Terenul de construcţie a fost ales lângă Orăştie, pe un prim considerent: se afla la jumătatea distanţei dintre Uzinele Astra Braşov şi Uzinele Reşiţa, care fabricau corpurile goale şi elementele constituente ale muniţiilor (focoasele), la Orăştie urmând a se efectua încărcarea şi asamblarea lor. Un alt aspect, poate mai important, avut în calcul la alegerea locului de amplasare a „Staţiei”, a fost cel de ordin strategic, configuraţia terenului ales oferind un camuflaj natural pentru clădirile destinate fabricaţiei, clădiri risipite printre stejarii seculari ai pădurii Valea.

Proiectarea a fost făcută de arh. Bordenaski, având ca model Uzinele germane de profil Messner şi Vickers. Lucrările de construcţii şi montaj au fost terminate în 1939, inaugurarea oficială având loc în acelaşi an. Staţia avea autonomie energetică, dispunând de grupuri Diesel electrogene pentru producţia de energie electrică, centrală termică proprie, staţie de pompe pentru apă (Zăvoi). Majoritatea utilajelor pentru procesele tehnologice au fost aduse din Germania şi Cehoslovacia.

[2198] Dr. Ioan Mihu, *O scurtă schiţare referitoare la monografia Orăştiei*, în „Fragmentarium documentar”, Orăştie, 1995, 1-107.

Temerile Guvernului României se adeveresc în toamna anului 1939, când Germania invadează Polonia, declanşând al Doilea Război Mondial. Anul 1941, anul intrării României în război, găseşte „Staţia" la capacitatea maximă, menţinându-şi acelaşi ritm productiv până la sfârşitul războiului, în 1945. În această perioadă (1941-1945) lucrau la întreprindere circa 1100 de salariaţi, din care peste 85% erau bărbaţi, majoritatea „mobilizaţi" pe loc[2199].

Brad. Oraşul Brad, situat în partea de nord a actualului judeţ Hunedoara, în zona Zarandului, pe malul Crişului Alb, la 37 km de Deva[2200], avea – conform Recensământului din 1930 – o populaţie de 7.938 locuitori. Pe teritoriul localităţii existau 1.069 clădiri, 971 gospodării şi 171 întreprinderi comerciale şi industriale[2201].

Aşezat într-un cadru prielnic şi într-o poziţie geografică privilegiată, Bradul parcurge de-a lungul secolelor o evoluţie în funcţie de cea a societăţii ardelene, în condiţii istorice determinante. După Unirea din 1918, localitatea Brad mai păstra tiparul unei aşezări rurale, un târg lipsit de sistematizare, dar mai extins, datorită creşterii numărului populaţiei.

Foto 326 – Brad, vedere generală

Având în vedere importanţa localităţii, rolul ei în dezvoltarea istorică, prin Ord. Preaven. Cons. Nr. 3695/1927, începând cu data de 1 aprilie 1927, comuna rurală Brad devine comună urbană, reşedinţă de plasă şi de notariat, de care mai aparţineau trei comune vecine: Ţărăţel, Valea Bradului şi Vaca. De la 1 ianuarie 1930, Bradul a revenit la statutul de comună rurală, până la 1 aprilie 1941, când din nou şi definitiv este decretat comună urbană[2202].

Această situaţie de incertitudine urbanistică a determinat reacţia brădenilor. Inginerul Gheorghe Minovici publică în ziarul local *Zarandul* din 20 iulie şi 10 august 1933 un articol intitulat „Reflecţii edilitare", din care rezultă o imagine fidelă privind înfăţişarea Bradului şi a lucrărilor pe care primarii trebuie să le întreprindă pentru ca localitatea să dobândească o personalitate distinctă. Studiul lui Minovici vizează trei direcţii principale în care trebuie să-şi concentreze atenţia autorităţile locale: lucrări publice de însemnătate practică, lucrări de salubritate publică şi lucrări de estetică edilitară. Elaborat pe baze ştiinţifice, judicios şi raţional conceput, studiul lui Gh. Minovici a călăuzit activitatea viitorilor primari[2203].

2199 Mihail Bozdog, *Chimica – Începuturi, în Orăştie 1995,* în „Fragmentarium documentar"*, Orăştie*, 1995, 1-107.

2200 *Localităţile judeţului Hunedoara…* , p. 66.

2201 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele *„Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930"*, p.181.

2202 Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad*, p. 285.

2203 *Ibidem*, p. 286.

În anii 1934-1935, primarul Ioan Bocăescu a realizat cea mai importantă lucrare pentru Brad: construirea digului de-a lungul Crişului.

Din punct de vedere urbanistic, centrul Bradului este traversat de următoarele străzi principale: în partea de nord, str. Şaguna (de la podul Crişului spre Biserica ortodoxă), str. Vasile Damian (fosta str. Brădeşti, actuala str. Horea), în partea de vest, str. Avram Iancu (căreia la început i se spunea str. Gării), str. Regimentului Horea (căreia i se spunea str. Liceului). Denumirea generică de str. Gării şi str. Liceului se explică şi se justifică prin faptul că aceste două instituții reprezintă obiective edilitare de mare însemnătate pentru dezvoltarea economico-socială şi culturală a Bradului şi a zonei înconjurătoare. În partea de sud-est, se află str. Vânătorilor (spre Racova – unde brădenii au făcut o primire triumfală Batalionului de Vânători de Munte stabilit la Brad), str. Moților (de la podul Crişului peste Luncoi spre Tărățel). Străzile din centrul oraşului sunt pietruite, o parte au trotuare însă cu cât ne îndepărtăm spre periferie, sunt numai drumuri naturale. Toate aceste străzi gravitează spre piețele din centrul oraşului. Cea mai mare este Piața Libertății (actuala Piață a Tricolorului din fața Primăriei), apoi Piața Ferdinand (din fața Băncii „Crişana”), Piața Halelor (în partea dinspre Criş, în spatele fostului magazin Cuteanu şi a farmaciei Mihaly, astăzi demolate, iar zona transformată într-un mic parc) şi Piața Cuza-Vodă (piața de scânduri, în apropierea podului de peste Luncoi).

Foto 327 – Brad, centrul vechi

Primarii Ioan Bocăescu şi Mircea Tisu reuşesc în mare măsură să imprime Bradului caracterul urban. După marea lucrare de îndiguire a Crişului, Ioan Bocăescu începe amenajarea trotuarelor din centru, dar numai pe o parte a unor străzi. În anul 1940, Mircea Tisu pavează principala stradă, a Gării, şi realizează trotuare pe ambele părți ale străzii. Astfel, strada Gării devine principalul loc de promenadă pentru brădeni. În anul 1936, în timpul mandatului de primar al lui Ioan Bocăescu, Bradul este electrificat, folosind energia produsă la Uzina electrică din Gurabarza a Societății „Mica”, după ce în 1923 ing. I. Gigurtu realizase gratuit electrificarea clădirii Liceului „Avram Iancu”, perioadă în care de această utilitate beneficia doar sediul central din Brad al Societății.

În anii următori, Primăria Bradului a realizat barăci din lemn pentru vânzătorii permanenți din piață, încercând astfel desființarea şatrelor, care creau impresia unui târg oriental. De asemenea, s-au pietruit unele drumuri de acces spre crângurile din jur şi s-a construit un W.C. public pe lângă podul Crişului. Totuşi, Primăria n-a reuşit să repare podul din lemn de peste Criş, deteriorat în perioadele de inundații, fiind în permanență un pericol de accidente.

În perioada interbelică, tot mai multe străzi încep să dobândească o anumită personalitate, apar case, unele sistem vilă, asemănătoare cu cele din alte oraşe din țară şi străinătate, case frumoase care stârneau admirația locuitorilor oraşului dar şi a celor veniți din alte părți. S-au remarcat casele: prof. Valer Fugătă (str. Decebal - azi str. Casa Armatei), blocul Hențiu (azi Judecătoria), vila Puşa a preotului Virgil Perian, casele prof. Nestor Lupei (str. Vânătorilor), prof. Gheorghe Pârvu (Biblioteca Municipală), ing.

Luca (str. Horea), ing. Hrişcă (str. Spitalului), ing. Deac (str. Vânătorilor, demolată), ing. Racoviță, Schfeicofer şi Gregor (str. Decebal) şi altele[2204].

În Brad existau două tipografii (Zarand-Roth, Moților-Ioan Dobra şi Lazăr Faur), trei librării (Roth, Bodici şi Minerva-Sfăt), cinematograful „Orientul". Existau pe vremea aceea meseriaşi pentru toate necesitățile: hornari, funari (funii), pălărieri, cizmari, fierari, potcovari, dulgheri, tinichigii, zidari, zugravi, geamgii etc.[2205].

Fiind principalul centru comercial al Zarandului, Bradul avea o mare importanță prin târgurile săptămânale (joi) şi bâlciurile (periodice). Piața oraşului, la început un spațiu mai restrâns, un fel de piațetă, cam între Primărie şi podul Crişului, undeva în zona parcului, către Criş, se mută apoi într-un spațiu mai larg, în actuala zonă a blocurilor din fața Primăriei. Pentru localnici şi unii comercianți cu activitate permanentă, Primăria construise barăci, dar negustorii ambulanți veneau tot cu şatrele, iar cei mai mulți îşi expuneau marfa direct pe pământ. Veneau oameni de la mari distanțe cu căruțe, călare sau pe jos, fie să vândă, fie să cumpere mărfuri, produse de toate felurile. Atracția târgului o prezentau vânzătorii de produse alimentare cu specific local: *virşle* (un fel de cârnăciori din carne de capră şi oaie), *cutcuşi* (cârnăciori scurți, foarte condimentați, din burtă de vită), *proaspătă* (friptură la tavă foarte gustoasă)[2206].

Hațeg. Oraşul Hațeg, situat în partea de nord-est a Țării Hațegului, se află la o distanță de 42,50 km de Deva, 34 km de Simeria şi 73 km de Caransebeş, într-o zonă foarte pitorească. De pe dealul Orlea, la 2,5 km nord, avem o vedere generală asupra oraşului ca şi asupra regiunii înconjurătoare, spre sud, spre şesul Hațegului şi Munții Balomirului la poalele cărora curge Streiul[2207]. Localitatea avea, conform recensământului din 1930, 3.383 locuitori (români 2.207 unguri 511, germani 133, cehi, slovaci 26, evrei 455 şi alții)[2208].

Foto 328 – Vedere din Haţeg

Confesional, populația Hațegului era ortodoxă (1.314) , greco-catolică (796), reformat-calvină (340), evanghelică-luterană (23), mozaică (21), şi alții[2209].

Pe teritoriul localității Hațeg – conform aceluiaşi recensământ – se aflau 716 clădiri, 821 gospodării şi 201 întreprinderi comerciale şi industriale[2210].

2204 *Ibidem*, p. 288.

2205 Cornel Crăciun, *Viaţa culturală şi reclamă în Brad – consideraţii pentru perioada deceniului patru al secolului XX*, în „Sargetia", XXV, Deva, 1992-1994, p. 841-862.

2206 Romulus Neag, *op. cit.*, p. 289.

2207 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit* , p. 304.

2208 Sabin Manuilă, *op. cit.*, p. 44-45.

2209 *Ibidem*, p. 84-85.

Către sfârşitul secolului al XIX-lea, dar mai ales în prima jumătate a secolului al XX-lea, se ridică principalele clădiri din Haţeg, multe dintre ele păstrate până azi.

Pe teritoriul oraşului Haţeg se aflau cinci biserici cu parohiile respective: greco-orientală română, greco-catolică, evreiască ortodoxă (casa de rugăciuni) şi evreiască neologă[2211]. Alături de biserici se aflau casele parohiale.

În oraşul Haţeg existau în anul 1920 un număr de cinci hoteluri: „Mielul de Aur”, „Leul bătrân”, „Hotel Solomon”, „Hotel Central” şi „Hotel Coroana”[2212]. Aici au fost cazaţi ofiţerii armatei române, în anul 1918, la intrarea în Transilvania, pentru eliberarea ei. Primăria oraşului Haţeg îşi continuă demersurile pentru realizarea altor utilităţi necesare oraşului. Se preocupă de ridicarea abatorului şi de stabilirea locului de târg şi amenajarea unui teren de sport pentru oraş.

La 28 martie 1924, oraşul Haţeg a primit, în hotarul comunei Nalaţi-Vad, opt iugăre pentru abator, 385 stânjini pentru cale de acces, 10 iugăre pentru loc de târg şi trei iugăre pentru teren de sport[2213].

La 13 aprilie 1933, Primăria şi Consiliul Haţeg hotărăsc mutarea pieţei de cereale în târgul de vite, din Piaţa Ferdinand, lângă intravilanul şcolilor secundare[2214].

În anul 1933 în oraşul Haţeg existau următoarele pieţe şi străzi: Piaţa Ferdinand, Piaţa Huniade Corvin, Strada 10 Vânători, Mihai Viteazul, Regina Maria, Principesa Elena, Sântămăria, Ion I. C. Brătianu, Grecilor, Uzinei electrice, Prundului, Aurel Vlaicu, Băiaş, Viilor, Strada Lungă, Grăniceri, Decebal, Suseni, Traian, Florilor, Cimitirului, Câmpului, Strada Nouă, Maier, Ţigănime[2215]. Numele acestor străzi se va păstra în toată perioada interbelică.

Foto 329 – Haţeg, Piaţa Regele Ferdinand

Cât despre instituţii, clădirea care adăpostea Pretura se găsea pe strada Gării, Judecătoria, pe strada Regina Maria, Şcoala Comercială Superioară şi Gimnaziul „Berthelot” pe strada 5 Vânători, Banca Centrală, sucursala Cluj, în Piaţa Ferdinand. În Haţeg se găsea sediul Vicariatului greco-catolic, ce ţinea în vremea acea de Episcopia de Lugoj şi un Protopopiat ortodox. Avea, de asemenea, mai multe societăţi culturale[2216].

2210 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930”, p. XXXIV.

2211 SJHAN, Fond *Primăria oraşului Haţeg*, dosar 17/1924, f. 171.

2212 *Ibidem*, dosar 9/1920.

2213 *Ibidem*, dosar 14/1924.

2214 *Ibidem*, dosar 1/1918.

2215 *Ibidem*.

2216 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit*., p. 302.

Exista un număr mare de meseriaşi (pantofari, cojocari, croitori, tăbăcari, olari), fabricanți (oțet din spirt, apă de sodă, de piele), comercianți (bancă, librărie, cereale, vin, oțet, lemn, modă). La activitatea acestora se mai adăuga practicarea agriculturii şi creşterea vitelor[2217].

Lupeni. Oraşul Lupeni face parte din ceea ce numim generic Valea Jiului. Aşezarea se găseşte în partea vestică a Depresiunii Petroşani şi s-a dezvoltat pe ambele maluri ale Jiului de Vest, acolo unde depresiunea se îngustează luând forma unui unghi ascuțit, cu laturile distanțate la aproximativ 2-3 km. Aşezarea se întinde pe o lungime de cca 7 km şi este dominată de culmile muntoase Oboroca din Masivul Retezat, spre nord şi nord-vest, şi Masivul Vâlcan, spre sud.

Localitatea a fost o comună înfiinţată de românii veniţi aici din Ţara Haţegului, mai precis din comuna Valea Lupului – de aici şi numele de Lupeni – care s-au aşezat atraşi de pământul de pe Jiu, bogat în fânețe şi păduri[2218]. Mirajul „aurului negru" a făcut ca această localitate să evolueze spectaculos în partea a doua a secolului XIX şi întreg secolul al XX-lea.

În anul 1930 populația Lupeniului era de 13.669 locuitori. Conform Recensământul din acel an, pe teritoriul localității se aflau 1.608 clădiri, 3.157 gospodării şi 147 întreprinderi comerciale şi industriale[2219].

Foto 330 – Lupeni, vedere generală

Pe lângă locuințele pentru funcționari şi muncitori, Societatea minieră a ridicat sau a contribuit substanțial la edificarea unor clădiri pentru sectoarele economic sau social-cultural.

La Lupeni s-au mai construit clădiri cu diverse destinații: clădiri de stat, clădiri publice, edificii şcolare şi culturale, întreprinderi, birouri, restaurante, birturi, hoteluri şi locuințe pentru cei care nu lucrau în întreprinderile miniere. Aici, Societatea „Lupeni" a construit, în anii 1924-1926: Palatul Culturii (clădire aflată astăzi, din păcate, în ruină), Căminul funcționarilor celibatari (clădirea actualei Primării a municipiului Lupeni), clădirea Primăriei şi a Poştei (demolată în anii 1980), a Poliției, baia publică şi a terminat regularizarea Jiului de Vest. Societatea „Petroşani" a amenajat, în anul 1933, un parc în fața clădirii Direcțiunii Minelor şi lângă Palatul Cultural, parc în care fanfara şi orchestra Societății miniere susținea concerte duminicale.

În anii 1925-1926, Societatea „Lupeni" a construit şi a dotat la cele mai înalte standarde stadionul, care există şi astăzi, prevăzut cu teren pentru fotbal şi rugby, cu două tribune, una de beton şi alta de lemn. Lângă stadion s-a ridicat şi un ştrand, iar în Colonia Oficianților, trei terenuri de tenis şi unul de volei.

În atenția Societăților miniere au stat şi instituțiile de cult. Astfel, cu sprijinul Societății „Uricani-Valea Jiului", s-a construit în anul 1900 biserica romano-catolică, iar cu sprijinul financiar al Societății

2217 SJHAN, dosar 17/124, f. 294-295.

2218 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit*, p. 417.

2219 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930", p. 190.

„Lupeni”, în anul 1929, cea ortodoxă. În anii 1906-1908 se va ridica biserica greco-catolică; cea evanghelică, în 1910; cea reformată, în 1912; la Bărbăteni, pe lângă biserica greco-catolică veche, din lemn, ridicată în anul 1880, se va construi una nouă în anul 1936.

În scurt timp, treptat, Lupeniul va deveni cea mai importantă exploatare minieră de cărbune din Valea Jiului şi, mult timp, cea mai mare din ţară. Acest fapt se va reflecta şi în aspectul urbanistic al localităţii, care s-a transformat dintr-o mică localitate pastorală, într-una modernă, care va căpăta statutul de oraş în anul 1941[2220].

Petrila. Petrila, important centru de exploatare carboniferă, este situată la limita estică a Depresiunii Petroşani, în zona de confluenţă a apelor Jieţ, Taia şi Cimpa, la poalele munţilor Parâng şi Şureanu, la o distanţă de 6 km de Petroşani. Comuna Petrila, aşezată într-o mică luncă a Jiului transilvan, este ultima comună pe acest râu. Aşezarea e mai veche decât exploatările cărbunelui. Comuna era formată în perioada interbelică din mai multe colonii miniere: Lonea, Cimpa, Jieţul, Dobreşti şi câteva cătune[2221].

Populaţia acestei aşezări era, conform recensământului din 1930, de 10.665 locuitori. Potrivit aceluiaşi document, pe teritoriul localităţii se găseau 1.826 clădiri, 2.434 gospodării şi 111 întreprinderi comerciale şi industriale [2222].

Descoperirea şi începerea exploatării cărbunelui începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea a deschis o nouă filă de istorie în viaţa economică şi socială a Petrilei. Pe vechiul fond pastoral, păstrat încă, apar forme noi, diferite, de viaţă.

Vechea lume a munţilor a rămas la vatra strămoşească, păstorii fiind „momârlanii” pe care îi găsim şi azi aşezaţi pe vetrele străbune ale cătunelor Petrilei. Odată cu începutul mineritului, la Petrila vin să lucreze oameni de origine etnică diferită, religii diverse, oameni cu mentalităţi opuse localnicilor, lupta pentru viaţă şi cărbune schimbând ritmul vieţii cotidiene pe aceste meleaguri. Noii veniţi ai Petrilei aduc, pe lângă alte schimbări, şi creşterea de la an la an a numărului de locuitori, transformând treptat comuna Petrila într-o puternică aşezare muncitorească, bine conturată, dotată cu unităţi socio-culturale şi administrative, care au creat condiţii pentru dezvoltarea pe mai departe a acestei localităţi[2223].

În anul 1922 Consiliul comunal Petrila a dat denumiri noi aşezărilor aparţinătoare, astfel: cătunul Deak devine „Regele Ferdinand”, Cimpa devine „Vaida Voievodu”, Jieţul devine „Ştefan cel Mare” iar Lonea devine „Regina Maria”, aceasta din urmă aşezare fiind alcătuită din mai multe colonii – I. C. Brătianu (fostă Wekerle), Avram Iancu (Remete), Iulia Haşdeu (Defor)[2224]. Coloniile muncitoreşti erau împrăştiate pe o rază de 10-15 km.

În anul 1939, Societatea Petroşani a construit la Mina Petrila o baie modernă cu duşuri pentru 700 de persoane pe schimb, iar la preparaţia Petrila, o baie cu duşuri pentru 399 de persoane pe schimb. În anul 1944, pentru muncitorii minei şi ai Preparaţiei Petrila începe construirea coloniei „Prundului”, cu 200 apartamente pentru muncitori şi 4 clădiri cu câte 8 apartamente pentru funcţionarii minei. Construcţiile au fost realizate de către firma Nicolau din Braşov, fiind finalizate în cursul anilor 1947-1949.[2225]

Ca urmare a prevederilor Înaltului Decret regal nr. 2721 din 29 iulie, publicat în Monitorul Oficial din 3 august 1929, Comisia interimară a Comunei Petrila a aprobat „Regulamentul pentru organizarea serviciilor comunale şi determinarea atribuţiilor personalului lor”[2226].

În perioada dintre cele două războaie mondiale s-au executat şi lucrări de canalizare. Astfel, la 24 august 1934 Consiliul comunei rurale Petrila hotărăşte „edificarea lucrărilor de canalizare a localităţii în regim de urgenţă”. La 11 ianuarie 1934, comitetul interimar al comunei Petrila a hotărât începerea lucrărilor la „iluminarea străzii Regina Maria”. În anul 1929 Societatea Petroşani a introdus iluminatul electric în 570 de locuinţe din comuna Petrila. Acelaşi lucru l-a făcut şi Societatea Lonea pentru muncitorii săi.

2220 Mircea Baron, *op. cit*.

2221 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit,* p. 410.

2222 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930”, p. 190.

2223 Dumitru Gălăţan-Jieţ, Tiberiu Svoboda, *Petrila în oglinda timpului*, Petrila, 2009, p. 68.

2224 *Ibidem*, p. 76.

2225 *Ibidem*, p. 87.

2226 *Ibidem*, p. 70.

S-au luat măsuri pentru executarea unor lucrări de îndiguire a râului Jiu, conform Deciziei 31/1525/1933 luat de Consiliul comunal Petrila la 14 august 1933.

Prin Hotărârea nr. 23/1934, Consiliul Comunei Petrila a hotărât construirea podului de pe râul Taia, ce duce la Biserica ortodoxă Petrila-Brad. În acelaşi an, 1934, s-a aprobat construirea podului peste apa Voievodului, din cătunul Cimpa. În şedința din 26 noiembrie 1943 a Consiliului Comunal Petrila s-a aprobat construirea podului de beton peste apa Taia, de lângă Primărie. Prin Hotărârea nr. 7/27 octombrie 1935, Consiliul comunal Petrila a hotărât deschiderea unui drum în cătunul Lunca de Jos, în punctul numit „Kandra". O activitate susținută sesizăm în anul 1937 pentru amenajarea drumului Cimpa – Voievodu – Poiana Muieri, pentru a se lega de „Drumul Regelui", care făcea legătura prin Valea Sebeşului şi Valea Mureşului, prin Lotru, de Novacii Gorjului.

În anul 1930 încep lucrările de construire a căii ferate Petroşani – Petrila, cu o lungime de 1.416 m, plus ramificații pe o lungime de 5.283 m. Linia ferată intra într-un tunel săpat în dealul Dărăneşti cu o lungime de 214 m şi înălțime de 6,30 m; la ieşirea din tunel traversa drumul Petroşani – Petrila, apoi podul metalic peste Jiu, lung de 32 m şi podul suspendat deasupra liniei ferate Lonea-Petroşani (6 m), după care intra în triajul Preparației Petrila.

S-a avut în vedere şi construirea unor cabane sau case de vânătoare. În anul 1930 s-a dat în folosință cabana turistică „Lonea", astăzi „Voievodul", situată la 835 altitudine, amplasată la limita estică a Văii Jiului, pe valea apei Voievodului din Munții Şureanu. Capacitatea de cazare 100 de locuri[2227].

Trei ani mai târziu, din inițiativa şi cu aportul moral şi material al domnilor Schreiber, Loy şi Kracktus, membri ai Societății de vânătoare şi pescuit Petrila, a fost construit la Auşelu, într-un cadru minunat, frumoasa casă de vânătoare cu parter şi etaj, având mai multe odăi pentru musafiri[2228].

La 17 noiembrie 1934, la Vulcan, a avut loc inaugurarea localului Tineretului Social Democrat, sub denumirea IMSER (Institutul Muncitoresc de Sport şi Educație Fizică România). La serbarea evenimentului, alături de delegațiile din Lupeni, Aninoasa şi Petroşani, a luat parte şi o puternică delegație a tinerilor din Petrila[2229].

Societățile miniere de la Petrila şi Lonea au avut în atenție şi repararea bisericilor vechi şi construirea altora noi: Cimpa (1780), Taia (1894), Jieț (1775), înlocuită cu cea din 1883, Maleia (1790), înlocuită la 1894 cu biserica de lemn de frasin, iar la 1938 cu biserica ctitorită de directorul Nicolae Gavrilescu, Biserica ortodoxă Petrila (1936), Biserica romano-catolică Lonea (1912) şi Petrila (1914), Biserica reformată Lonea (1916).

La 20 iulie 1938, a avut loc sfințirea Bisericii ortodoxe române din Popi-Jieți, ctitoria directorului administrativ al Societății Lonea, Nicolae Gavrilescu[2230].

Ostaşii căzuți în primul Război Mondial se bucurau de respectul cuvenit. La 5 iunie 1924, de Ziua eroilor, a fost dezvelit la Lonea, în Colonia I. C. Brătianu", un „Monument-Mausoleu al eroilor" sub care se află osemintele „Eroului necunoscut", oseminte a doi soldați necunoscuți, din Vechiul Regat, care fuseseră îngropați lângă fabrica de cărămidă[2231].

În 1923 s-a constituit la Lonea, în coloniile miniere, „Reuniunea Sfântul Pavel", a bărbaților greco-catolici şi „Reuniunea Sfânta Maria", a femeilor greco-catolice, ambele având drept scop desăvârşirea în viața creştină prin conferințe, acte sociale de caritate, înfrumusețarea şi înzestrarea bisericii. Sub conducerea preotului Sebastian Ciocan muncitorii români din Colonia „I. C. Brătianu" s-au constituit în „Societatea Corală Reuniunea Jiană", cu un cor compus din 40-50 persoane.

La 10 februarie 1929, în sala de festivități a Şcolii primare din Colonia „Regele Ferdinand" din Petrila, a avut loc şedința de constituire a „Reuniunii Femeilor Române Ortodoxe"[2232].

La Petrila funcționa din anul 1924 un Cazinou muncitoresc pe locul unde se află astăzi Casa de cultură „Ladislau Schmidt"[2233].

2227 *Ibidem*, p. 78, 81, 87.
2228 *Ibidem*, p. 88.
2229 *Ibidem*, p. 90.
2230 *Ibidem*, p. 119.
2231 *Ibidem*, p. 120.
2232 *Ibidem*, p. 122.
2233 *Ibidem*, p. 124.

În anul 1928, din inițiativa şi sub îndrumarea directorului administrativ, N. Gavrilescu, a luat ființă fanfara minerilor de la Lonea. Corul mixt „Dragoste de neam”, format din 13 bărbați şi 13 femei, a fost înființat patru ani mai târziu[2234].

La Lonea s-a reorganizat, în 1937, „Casa culturală ortodoxă”, dotată cu o bogată bibliotecă, colecție de ziare şi reviste, aparat de radio. Aici, în duminicile de iarnă, cu sprijinul învățătorilor, se desfăşurau frumoase „şezători religioase”. La Petrila funcționau următoarele formații muzicale: Orchestra şi fanfara minieră; Corul mixt al Bisericii ortodoxe; Corul mixt al Bisericii greco-catolice.

În 1924 a luat ființă „Asociația Sportivă Jiul Petrila”, cu secții de fotbal, popice, atletism, lupte greco-romane, şah, schi, tenis. Petrila dispunea de două terenuri de tenis de câmp amenajate în parcul comunei, de o arenă sportivă la Lonea, prevăzută cu o tribună pentru 2.000 de spectatori (lucrările au fost finalizate în anul 1937)[2235].

Societatea Lonea dispunea în 1921 de o fabrică de cărămidă şi de țiglă, dotată cu maşini moderne, cu un randament de 15.600 bucăți/zi[2236].

Simeria. Localitatea Simeria este situată în partea de est a județului, în zona de luncă a Mureşului[2237]. Conform Recensământului din 1930, populația Simeriei era de 3.876 de locuitori . Pe teritoriul localității se găseau 703 clădiri, 1.095 gospodării, 128 întreprinderi comerciale şi industriale[2238].

Drumul parcurs de localitatea Simeria de la statutul de colonie până la ridicarea sa la statutul de oraş, în anul 1952, a fost lung şi anevoios. Prin refuzul Devei de a permite construcția Atelierului C.F.R. pe teritoriul său, acesta s-a construit pe şesul cuprins între hotarele satelor Şăuleşti, Biscaria şi Simeria Veche. Construcția Atelierelor a început în anul 1866 prin ridicarea unui mic atelier de reparat căruțe, roabe şi alte unelte. Au urmat apoi primele clădiri ridicate de persoane particulare[2239].

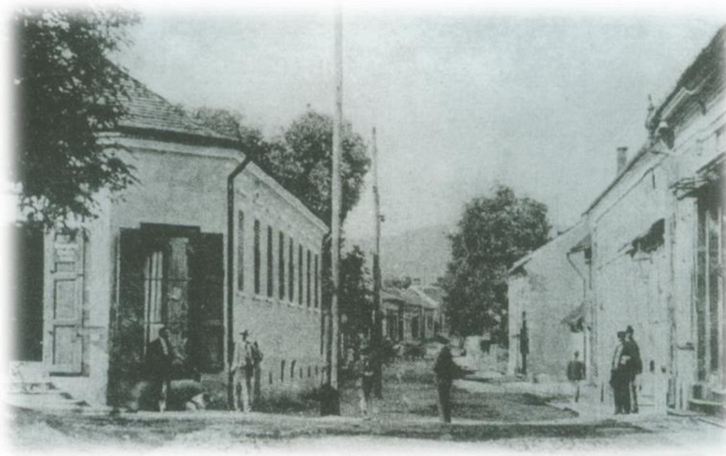

Foto 331 – Stradă din Simeria interbelică

După 1918 s-au luat o serie de măsuri pentru dezvoltarea localității: s-a reparat abatorul, podurile, s-au construit o serie de trotuare, s-a pietruit piața şi mai multe străzi, s-a extins rețeaua iluminatului electric al străzilor şi s-au întocmit planurile de sistematizare. În vara anului 1926 încep lucrările la clădirea bisericii ortodoxe, iar în toamna aceluiaşi an, la 26 octombrie, se pune piatra de temelie de către Î.P.S.S. dr. Nicolae Bălan, Mitropolitul Ardealului, asistat de un număr impresionant de clerici, miniştri, directori din conducerea CFR, autorități comunale şi județene, în prezența unui public foarte numeros. În apropierea bisericii ortodoxe, Casa Autonomă C.F.R. ridică trei pavilioane mari, cu destinația de locuințe

2234 *Ibidem*, p. 125.
2235 *Ibidem*, p. 126.
2236 *Ibidem*, p. 128.
2237 Localităţile judeţului Hunedoara, p. 82.
2238 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930”, p.183.
2239 Ioachim Lazăr, Camelia Stârcescu Enăchiţă, op. *cit*., p. 136.

pentru personalul de la Calea Ferată. La Simeria se înființează în anul 1933 o filie a românilor greco-catolici (uniți), aparținătoare parohiei Băcia. În această perioadă se fac reparații radicale tuturor bisericilor din Simeria[2240].

Se observă o evoluție constantă a acestei localități în perioada interbelică. Astfel, în anul 1922 se înființează Cooperativa de consum „Gloria"; în 1926 se înființează Banca Populară „Victoria"; în 1927 Banca „Corvineana" din Hunedoara deschide sucursală în Simeria; la începutul anului 1930 şi Banca „Decebal" din Deva deschide o sucursală în Simeria. Ca urmare a Legii conversiunii, în anul 1934, băncile amintite şi-au desființat sucursalele[2241].

Proprietățile din jurul comunei Simeria – Holtzinger, Schulleri, Barcsay, Tischler şi Ocskay – au fost împărțite țăranilor din comunele vecine, dându-se şi loturi de case de câte 300 stânjeni pătrați micilor meseriaşi, muncitorilor şi funcționarilor din Simeria (conform prevederilor Legii de aplicare a reformei agrare).

În anul 1928 Primăria comunei Simeria a cumpărat un teren de la proprietarul Ocskay, având suprafața de 4 iugăre, pentru târgul de vite. În acelaşi an, Simeria obține dreptul de târg care se desfăşura de patru ori pe an la 1 martie, 18 iulie, 14 septembrie şi 26 octombrie.

Pe loturile primite în urma împroprietăririi s-au ridicat aproximativ 100 de case noi, ceea ce a dus la unirea localității cu satul Biscaria, din nordul oraşului. Astfel, Simeria s-a extins până la canalul Streiului, Simeria Triaj şi Tâmpa, depăşind treptat stadiul de localitate cu un caracter rural şi apropiindu-se tot mai mult de cel de oraş, ceea ce se explică şi prin numărul mare de meşteşugari, comercianți şi mici întreprinzători[2242].

În Simeria se înființaseră de asemenea asociații şi societăți: Reuniunea femeilor ortodoxe române; Societatea tinerimii române ortodoxe „Sf. Gheorghe"; Societatea mormintelor eroilor; Fondul monumentul eroilor; Cohorta de cercetaşi „Vlaicu-Vodă"; Sfatul negustoresc[2243].

Aninoasa. Pornind din Petroşani spre sud, se trece prin comuna Livezeni (2.806 locuitori)[2244]. Este situată la o altitudine de 563 m. Avea în perioada interbelică mari întreprinderi forestiere. Colonia Aninoasa a ținut de această comună[2245]. Conform recensământului din 1930, localitatea avea 3.904 locuitori. Datele statistice ale aceluiaşi document arată că localitatea avea 362 clădiri. 876 gospodării şi 37 întreprinderi comerciale şi industriale[2246]. Aninoasa se întinde de la locul de întâlnire a celor două Jiuri, la intrarea în Pasul Surduc, şi până sus în „Dealul Coroieştilor". Urmând „vechea cărare a turmelor", aceasta a devenit stradă principală. Aninoasa este o localitate deosebită datorită elementelor de arhitectură existente. În perioada interbelică aici era o stranie combinație de colibe momârlăneşti, înnegrite de ploi, dar şi de trecerea timpului, cu case din cărămidă acoperite cu țiglă, de case tip „Silezia", de colonii cu un etaj şi 11-12 încăperi întunecoase.

În Aninoasa, datorită afluxului de colonişti veniți din toate zările, populația era de diferite etnii şi confesiuni: ortodocşi, greco-catolici, romano-catolici, evanghelici. Ca urmare, proporțiile etniilor fiind aproximativ egale, societățile miniere din Aninoasa au contribuit din plin la construirea de biserici, pentru fiecare confesiune mai importantă. S-au construit bisericile: romano-catolică (1911); greco-catolică (1924); ortodoxă (1929); reformată (1934).

Cât priveşte asistența socială, se cunoaşte că se construise un spital de către stat, care avea mine în regie proprie, înspre Livezeni, care deservea şi colonia Aninoasa, până la unificarea din 1912 cu spitalul din Petroşani. După 1920, spitalele şi întreg personalul au fost cedate Casei Centrale a Asigurărilor Sociale, dependente de Ministerul Muncii şi au fost administrate exclusiv de Casa Centrală care a asigurat şi funcționarea unor ambulatorii şi apoi dispensare medicale, printre care unul era la Aninoasa.

2240 *Monografia comunei şi a şcoalei primare Simeria-Hunedoara*, Târgu-Jiu, 1935, p. 15.

2241 *Ibidem*, p. 16.

2242 *Ibidem*, p. 16-17.

2243 *Ibidem*.

2244 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930", p. 190.

2245 Octavian Floca, Victor Şuiaga, *op. cit.*, p. 415.

2246 Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele „Recensământul general al populaţiei din 29 decembrie 1930", p. 190.

În ceea ce priveşte clădirile afectate şcolilor din Aninoasa, prima a fost ridicată în 1895 având şi locuință pentru învățător. În anul 1923 Societatea „Petroşani” a preluat mina şi şcoala locală, construind un nou local. Alături s-a construit şi blocul învățătorilor iar la 1 decembrie 1938 s-a înființat şcoala de ucenici minieri din Aninoasa cu următoarele secții: ucenici electromecanici, electricieni, strungari, lăcătuşi, fierari. A mai existat la Aninoasa şi o „şcoală pentru adulți” cu scopul completării studiilor celor neştiutori de carte sau cursuri complementare de limba română şi istoria României. La Iscroni, pe lângă şcoala din localitate se organiza un curs de alfabetizare.

La Aninoasa funcționa şi un „Cazinou” înființat înainte de 1918 şi reorganizat în 1920. În anul 1939, avea 200 de locuri, era prevăzut cu o scenă şi dotări tehnice care puteau găzdui spectacole artistice susținute de trupe de amatori din zonă, dar şi trupe profesioniste care veneau des aici. Şi în Aninoasa a apărut în perioada interbelică cinematograful, întâi ambulant şi apoi cu spectacole permanente la „Casina”. Cele mai importante ziare şi reviste citite de locuitorii din Aninoasa şi Iscroni au fost *Gazeta Jiului* şi *Avântul*, care primul era de orientare liberală, iar al doilea, independent. La Aninoasa exista de asemenea fanfară şi cor.

În Aninoasa, ca şi în toate celelalte centre din Valea Jiului, societățile miniere au contribuit şi la dezvoltarea unei vieți sportive intense, prin construirea unor „arene sportive” – terenuri de fotbal mai ales, dar şi prin practicarea altor sporturi. Aninoasa avea şi în perioada interbelică echipă de fotbal. Localitatea a fost renumită de-a lungul anilor printr-un sport mai special – tirul cu arcul – numărând mulți campioni naționali şi internaționali[2247].

SITUAȚIA SOCIAL – POLITICĂ A JUDEȚULUI

În perioada interbelică, în județul Hunedoara au activat personalități de mare valoare – unele discutabile pentru rolul jucat în istoria României – cum ar fi: dr. Petru Groza [2248], dr. Aurel Vlad[2249], Ioan

---

[2247] Didina Botgros, Dumitru Barna, *Monografia oraşului Aninoasa*, Deva, 2011, p. 57-88.

[1562] Dr. Petru Groza (1884-1958), născut la Băcia, judeţul Hunedoara. Studii de drept la Budapesta şi Viena. Fiu de preot ardelean ortodox, a făcut liceul la Orăştie apoi studii universitare la Budapesta, Berlin şi Leipzig şi apoi susţine doctoratul în filozofie la Budapesta. Bun cunoscător şi de germană, şi de maghiară, a lucrat ca avocat în Lugoj şi Deva. Din 1911 şi până la moarte a fost membru laic al Sinodului Mitropoliei Sibiului. A făcut parte din Partidul Naţional Român din Transilvania şi a participat la procesul de Reîntregire, respectiv la Marea Adunare Naţională de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. A fost un avocat şi om politic român interbelic şi de după al Doilea Război Mondial, prim-ministru în primul guvern comunist al României între 1945 şi 1952. A fost Preşedinte al Prezidiului Marii Adunări Naţionale a Republicii Populare Române, funcţie considerată drept şef al statului, în perioada: 2 iunie 1952 - 7 ianuarie 1958. (Cf. Dorin-Liviu Bîtfoi, *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*, Bucureşti, 2004, p. 9-75).

[2249] Aurel Vlad s-a născut la 27 ianuarie 1875, în Orăştie, judeţul Hunedoara. Fiul avocatului Alexandru Claudiu Vlad şi al Aureliei, fiica marelui cărturar George Bariţiu. Urmează şcoala primară, apoi Liceul Reformat din Orăştie. Studii universitare la Facultatea de Drept din Budapesta, cu o bursă a Fundaţiei „Gojdu”. În 1895, obţine titlul de doctor în drept. Îşi începe stagiul ca avocat, între anii 1897-1899, cu Mihai Bontescu, în oraşul Haţeg. În anul 1900, îşi face debutul în avocatură, la Deva. În 1901, se mută la Orăştie unde este numit al doilea director al Băncii „Ardeleana”. Împreună cu un grup de intelectuali, printre care şi preotul Ioan Moţa, înfiinţează ziarul *Libertatea* (1902). Membru în Comitetul Partidului Naţional Român Orăştie, adept al activismului politic. Deputat de Dobra, în Parlamentul de la Budapesta (1903), unde în cuvântările sale, începând din 8 iulie 1903, a criticat politica guvernului faţă de naţionalităţi, a formulat revendicări energice privind dreptul la vot universal, cerinţă firească dacă se lua în considerare posibilitatea românilor de a trimite în Parlament un mare număr de deputaţi. În 1905, a fost ales în Parlament, deputat de Orăştie. În 1906, demisionează din postul de director al Băncii „Ardeleana” din Orăştie, pentru a se putea dedica exclusiv activităţii sale politice. Înfiinţează la Budapesta, împreună cu Alexandru Vaida-Veovod şi Teodor Mihali, două ziare ale Partidului Naţional Român: cotidianul *Lupta* şi săptămânalul *Poporul român*. În cursul anului 1908, a fost prezent alături de Iuliu Maniu la Adunarea Populară de la Orăştie. La 11 martie 1912, candidează ca deputat mirean al Cercului Deva în Congresul Deva în Congresul Naţional Bisericesc al Mitropoliei din Sibiu. A participat, în 12 octombrie 1918, la Adunarea de la Oradea, care a aprobat declaraţia redactată de Vasile Goldiş, ce reflecta dorinţa de autodeterminare a naţiunii române din Ungaria şi Ardeal, ca şi necesitatea convocării unei adunări naţionale care să hotărască asupra viitoarei situaţii a Transilvaniei. În perioada interbelică a ocupat importante funcţii politice. Spre sfârşitul vieţii, se retrage din viaţa politică, la Orăştie. În 1949, după ce a fost deposedat de toate bunurile sale, a fost arestat, împreună cu ceilalţi miniştri şi încarcerat în închisoarea de la Sighet, unde a murit în anul 1953 (Cf. Maria Razba, *Personalităţi hunedorene (sec. XV-XX). Dicţionar*, Deva, 2000, p. 529 – 530; Dan Demşea, *Dr. Aurel Vlad – date biografice comprehensive*, în „Corviniana”, I, Deva, 1995, p. 197-204).

Moţa[2250], Silviu Dragomir[2251]. Primii trei au fost activişti de seamă în Partidul Naţional Român care s-a aflat în fruntea luptei românilor din Transilvania pentru apărarea fiinţei naţionale, pentru unirea cu patria-mamă. Petru Groza, Aurel Vlad, Silviu Dragomir au fost prezenţi la Marea Adunare Naţională de la Alba-Iulia din 1 decembrie 1918, care a proclamat unirea Transilvaniei cu România.

O activitate intensă a desfăşurat Consiliului Dirigent (2 decembrie 1918-aprilie 1920) – organism însărcinat cu administrarea treburilor Transilvaniei până la întrunirea Adunării Constituante –, în fruntea căruia s-a aflat Iuliu Maniu. Consiliul Dirigent, ales de Marele Sfat Naţional, a fost alcătuit din 15 membri (10 membri din partea Partidului Naţional Român, doi din partea Partidului Social-Democrat din Transilvania şi trei independenţi). Dr. Aurel Vlad a fost însărcinat din partea PNR cu buna administrare a finanţelor.

Consiliul Dirigent a procedat pe 25 ianuarie 1919 la reorganizarea administrativă a teritoriilor intracarpatice unite cu România, împărţindu-le în 23 de judeţe. Consiliul Dirigent a numit prefecţi în toate aceste judeţe, precum şi încă trei prefecţi pe lângă primarii oraşelor Arad, Cluj şi Sibiu. Consiliul Dirigent a fost dizolvat pe data de 4 aprilie 1920 .

În sistemul principalelor partide din România un rol însemnat l-a jucat mai ales în perioada 1918-1921 Liga Poporului, constituită la 1 aprilie 1918 la Iaşi şi transformată în aprilie 1920[2252] în Partidul Poporului.

2250 S-a născut la 15 decembrie 1868, în satul Nojag, judeţul Hunedoara, în familia preotului Ioan Moţa. A fost strănepotul lui Gheorghe Damian, tribun al lui Avram Iancu. A urmat gimnaziul la Deva (1880-1887), studii teologice la Sibiu (1887-1888; 1892-1894). A fost redactor la *Foaia poporului* din Sibiu (1893-1895), *Revista Orăştiei* (1895 1898), *Telegraful Român* (1898-1899), *Bunul econom* din Orăştie (1899-1901). Între 1899-1940, a fost preot paroh în Orăştie; protopop al tractului din Orăştie (1932-1940); iconom stavrofor (1940). Din iniţiativa şi sub îndrumarea sa s-a ridicat biserica din centrul Orăştiei, un adevărat monument arhitectonic.. A desfăşurat o bogată activitate în cadrul „Astrei" şi a asociaţiilor româneşti din Orăştie. Întemeietor, redactor şi apoi director al gazetelor poporale săptămânale din Orăştie: *Libertatea* (1 ianuarie 1902-1941), având ca supliment *Foaia interesantă* (1905-1916). Activitatea de ziarist i-a adus recunoaşterea de aprig naţionalist, multe bucurii dar şi multe necazuri. A avut câteva procese de presă şi a fost condamnat în trei rânduri pentru articolele sale. Cât priveşte activitatea sa politică, în cursul Primului Război Mondial a militat, prin ziarele sale, pentru intrarea României în război, alături de puterile Antantei şi pentru unirea Transilvaniei cu România. În 1917, a făcut parte din delegaţia trimisă în S.U.A., alături de Vasile Lucaciu şi Vasile Stoica, spre a face cunoscute revendicările româneşti guvernului american. În 1918, a lucrat în redacţia ziarului *Cuvânt moldovenesc* din Chişinău, militând pentru unirea Basarabiei cu România. În decembrie 1918, se reîntoarce la Orăştie şi alături de Aurel Vlad, Gavril Todica, transformă ziarul *Libertatea* în organ PNR din Orăştie. După 1918, va fi o perioadă liderul PNR din Orăştie, calitate în care va fi ales deputat în primul Parlament al României Mari, apoi senator în guvernarea Iorga-Argetoianu (1931-1932; 1937). A încetat din viaţă la 20 noiembrie 1940 (Cf. Mircea Păcurariu, *Dicţionarul teologilor români*, Bucureşti, 1996; Valentin Orga, Moţa, *Pagini de viaţă, file de istorie*, Cluj-Napoca, 1999; Maria Razba, *Personalităţi…,* p. 322-323).

2251 S-a născut la 13 martie 1888, în comuna Gurasada, judeţul Hunedoara. A urmat şcoala primară în satul natal apoi Liceul sârbesc din Novi Sad. Şi-a continuă studiile la Facultatea de Teologie din Cernăuţi şi la Universitatea din Viena. A obţinut doctoratul în istorie la Universitatea din Cernăuţi. A fost profesor de Istorie bisericească la Institutul Teologic din Sibiu (1911-1919). A fost ales membru corespondent al Academiei Române (1916). În anul 1919 a fost numit profesor de istoria popoarelor sud-est europene la Universitatea din Cluj. A fost profesor titular de Istoria Sud-estului european , la Facultatea de litere şi filozofie din Cluj, la care a funcţionat până la pensionare (1923-1947). A fost director al Seminarului de Studii S-E europene şi al revistei „Revue de Transylvanie" (1957-1962). A întreprins studii masive în arhivele din Viena, Karlovitz, Moscova. A elaborat studii deosebit de valoroase din care amintim: „Corespondenţa Episcopului Gherasim Adamovici şi mişcarea de emancipare a clerului şi poporului românesc în 1791"; monografia „Avram Iancu" (1924); „Istoria dezrobirii religioase a românilor din Ardeal" (1920), întregit peste un deceniu cu al doilea volum (1930); a publicat un studiu riguros documentat „despre minorităţile din Transilvania", apărut în limba engleză; îi apar la Sibiu primele două volume din „Studii şi documente privitoare la revoluţia românilor din 1848-1849". În 1918-1919, împreună cu colegii săi, Nicolae Bălan şi Ioan Broşu, a editat, la Sibiu *Gazeta poporului*, în care au apărut unele reportaje despre evenimentele din toamna anului 1918 şi cele ce au urmat. A înfiinţat la Cluj revista *Revue de Transylvanie*, dedicată demonstrării ştiinţifice a justeţii cauzei româneşti (aceasta va apărea la Cluj până la Dictatul de la Viena, îndemnând la rezistenţă.). După transpunerea în practică a Dictatului, Silviu Dragomir va înfiinţa la Sibiu un „Centru de studii şi cercetări", care publică, în colecţia „Bibliotheca Rerum Transilvaniae", lucrări în limba franceză, germană şi engleză, referitoare la problemele cele mai ardente din Transilvania. A fost ales membru titular al Academiei Române la 25 mai 1928. S-a stins din viaţă la 23 februarie 1962, la Bucureşti şi a fost înmormântat la Cluj. (Cf. Dorina N. Rusu, *Membrii Academiei Române. 1866-1999. Dicţionar,* Bucureşti, 1999, p. 174-175; Maria Razba, *op. cit.* , p. 157-161).

2252 Andreea Doboş, Iuliu Maniu. *Un creator de istorie*, Bucureşti, 2008.

Având asigurat sprijinul unor fracțiuni ale unor partide din provincie, Averescu a pornit acțiunea de închegare a unui partid politic unitar prin spargerea solidarismului regional şi crearea unor organizații politice proprii. S-a urmărit şi reuşit crearea unui partid care să se extindă pe întreg teritoriul României, inclusiv Transilvania[2253]. Dr. Petru Groza va intra, la 17 aprilie 1920 în Partidul Poporului[2254].

La sfârşitul lunii mai şi începutul lunii iunie 1920 au avut loc alegeri parlamentare câştigate de Partidul Poporului, cu 206 locuri de deputați şi 124 de senatori, urmat la mare distanță de Partidul Național Liberal, cu 27 de locuri de deputați şi 14 senatori. Petru Groza a candidat şi a fost ales pentru Cameră în circumscripția Deva[2255]. La 13 martie 1920, depune jurământul cel de-al 51-lea guvern al României (cel de-al patrulea al României Mari), sub conducerea lui Alexandru Averescu. Petru Groza va primi portofoliul de ministru al Ardealului (ori al Naționalităților Conlocuitoare), apoi pe cel al Comunicațiilor[2256].

După o opoziție de patru ani, Partidul Poporului revine la guvernare în perioada 30 martie 1926-3 iunie 1927. În anul 1925, Groza va fi ales în Comitetul Executiv Central al Partidului Poporului. A fost totodată ales vicepreşedinte al Comitetului Județului Hunedoara al Partidului (preşedinte fiind Constantin Garoflid, iar preşedinte de onoare, Francisc Hossu-Longin)[2257]. Dr. Petru Groza a colaborat cu Aurel Vlad la alegerile comunale din februarie 1926, Partidul Poporului fiind aliat în alegeri cu Partidul Național Român, Partidul Țărănesc şi cu Partidul Socialist[2258].

În a doua guvernare averescană, Dr. Petru Groza, va primi portofoliul Ministerului Lucrărilor Publice[2259]. În alegerile din mai şi iunie 1926, Groza va ieşi din nou deputat al Partidului Poporului. Cu cei 292 de deputați şi 107 senatori, Partidul Poporului se va clasa pe primul loc în alegeri, la mare distanță de cea de-a doua formațiune, Blocul Național Țărănesc[2260].

Dr. Petru Groza va renunța la calitatea de ministru în 14 iulie 1926, dar va rămâne Secretar de Stat la ministerul pe care-l condusese. După a doua cădere a guvernului Averescu (3 iunie 1927), dr. Petru Groza se va retrage pentru o perioadă din politică, stabilindu-se la Deva[2261]. Aici a pus bazele organizației Frontul Plugarilor înființată la 8 ianuarie 1933[2262].

Frontul Plugarilor a participat la alegerile din decembrie pentru Cameră şi Senat, alcătuind o listă de 9, respectiv 3 candidați (cu Groza primul pe lista pentru Senat). Rezultatul alegerilor pentru Frontul Plugarilor a fost catastrofal, cu toate că se concentraseră asupra Hunedoarei: sub 1%. Frontul Plugarilor condus de dr. Petru Groza a încheiat alianțe/acorduri în spiritul de Front Popular, aceasta fiind o directivă a Cominternului, pe care comuniştii români au aplicat-o prin intermediul unor organizații nou înființate (cum a fost şi Blocul pentru Apărarea Libertăților Democratice). În acest sens au fost încheiate acordurile de la Băcia şi Țebea (1935)[2263].

În noiembrie 1928 s-a format primul guvern național-țărănist, prezidat de Iuliu Maniu. Excepționala popularitate a Partidului Național Țărănesc a fost ilustrată de victoria în alegerile parlamentare din decembrie 1928, când listele acestui partid au obținut 77,76% din totalul voturilor, cel mai mare procentaj obținut până atunci de un partid politic din România[2264].

Dr. Aurel Vlad[2265] a făcut parte din acest guvern, ocupând portofoliul de ministru al Cultelor şi Artelor. În oraşul natal i s-a făcut o primire deosebită la prima sa revenire acasă după formarea

2253 Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, II, partea I. 1918-1933, Bucureşti, 1986, p. 122-133.
2254 Gheorghe Micle, *Răscoala pământului. Istoria luptelor politice ale ţărănimii române 1933-1945*, Bucureşti, 1945, p. 57.
2255 Dorin-Liviu Bîtfoi, *Petru Groza, ultimul burghez*, p. 83.
2256 Gheorghe I. Ioniţă, *Dr. Petru Groza – un portret politic în două acte. De la Marea Unire la guvernul „democrat popular" (1918-1945)*, în „Dosarele istoriei", nr. 2 (18), 1998, p. 11.
2257 *Anuarul Partidului Poporului pe anul 1925*, Bucureşti, 1925.
2258 *Ibidem*.
2259 Mircea Chiriţoiu, *Băcia-Bucureşti. Reperele vieţii unui ,burghez roşu. Cine a fost dr. Petru Groza*? , în „Dosarele istoriei", nr. 2, 1998, p. 4.
2260 Ioan Scurtu, Ioan Alexandrescu, Ion Bulei, Ion Mamina, *Enciclopedia de istorie a României*, Bucureşti, 2002, p. 66.
2261 Petru Groza, *Adio lumii vechi! Memorii,* Bucureşti, 2003, p. 234-235.
2262 Gheorghe Micle, *Răscoala pământului*, p. 33-34.
2263 *Istoria românilor. România întregită (1918-1940),* VIII, Bucureşti, 2003, p. 361-362.
2264 *Ibidem.*
191 Valentin Orga, *Aurel Vlad, Istorie şi destin*, Cluj-Napoca, 2001.

guvernului: „Străzile Orăştiei s-au umplut de lume (...) am văzut şi femei în alese costume naționale şi tineri de la sate venind să învețe la acest praznic ... Un banderiu impunător de peste 150 călăreți cu flăcăi în mândre costume naționale, sub conducerea dlui Nițu Branga, cu o delegație a PNȚ, a întâmpinat la gară pe dl Ministru". Oraşul era pregătit sărbătoreşte: „o poartă de triumf luminată cu zeci de lumini, cu flori şi crengi de brad, era ridicată în colț cu Banca Ardeleana. O goarnă sună semnal că dl Ministru cu suita şi călăreții se apropie. Urale. Trăiască Ministrul Vlad! Trăiască guvernul Maniu!"[2266].

Către sfârşitul lunii februarie a anului 1930, Aurel Vlad împreună cu soția sa şi Al. Vaida-Voievod, pleacă la Viena pentru un tratament mai îndelungat (până în 10 aprilie) şi demisionează, pentru a nu îngreuna activitatea guvernului[2267].

Național-țărăniştii au părăsit puterea în aprilie 1931 cu forțele serios zdruncinate, fapt reflectat în rezultatul alegerilor parlamentare din iunie acelaşi an: 14,9% din totalul voturilor. În timpul guvernului de „uniune națională" condus de Nicolae Iorga, care acționa sub tutela regelui Carol al II-lea, Partidul Național Țărănesc a desfăşurat o susținută activitate opozitionistă, în apărarea normelor constituționale tradiționale[2268]. Invitat în audiență la Palat, la 6 mai 1931, Aurel Vlad a fost decorat de Regele Carol al II-lea, pentru activitatea sa, cu Ordinul Ferdinand I[2269].

În acele vremuri tulburi, aflăm o altă personalitate orăştiană în prim-planul vieții politice: protopopul Ioan Moța[2270]. Acesta, la scurt timp de la formarea guvernului condus de N. Iorga, anunța că îl susținea şi că urma să candideze pe listele pentru Senat ale Uniunii Naționale, promițând că de va fi ales va merge în Parlament „tot cu credințele mele şi cu neatârnarea mea, sprijinind, cum am făcut-o şi până acum, aceea ce voi vedea şi crede că e bine pentru neam şi țară şi pentru buna noastră lege creştină…"[2271]. Drept urmare, deşi a fost ales, ziarul său a atacat guvernul pentru atitudinea sa față de Garda de Fier în timpul alegerilor, asigurând că în Sfatul țării directorul său ținea şi locul acestuia când era nevoie. Redactorii *Libertății* îşi arătau mirarea că autoritățile îi opriseră de la propaganda electorală doar pe legionari, lăsându-i nestingheriți pe socialişti şi comunişti[2272].

În Senat, Ioan Moța a avut numeroase intervenții în probleme ce priveau îndeosebi pe aceia ce îl votaseră: oamenii simpli. El atrăgea atenția asupra modului în care se lucra la înlăturarea şi dezmoştenirea populației româneşti de pe cele două maluri ale Nistrului: cei din stânga erau trimişi în Siberia, iar de pe partea română, depopularea elementului românesc era compensată de aşezarea în număr mare a evreilor, fapt ce periclita siguranța graniței. La scurt timp a intervenit pentru repararea măsurilor luate pentru strămutarea din cauze politice a unor slujbaşi ai statului (învățători, ceferişti, polițişti, jandarmi etc.)[2273].

Situația de nesiguranță, căderea guvernului Iorga, l-au determinat pe Moța să revină la Orăştie, începând cu 19 mai 1932. Ziarul *Libertatea* îşi încetează apariția, deşi Moța le promitea cititorilor că va reveni în toamnă.

În timpul campaniei electorale din vara anului 1932, reapare un singur număr, deşi îşi propusese să editeze pentru două luni. Curios a fost faptul că numărul respectiv a fost tipărit la *Solia Dreptății*, unde director şi acționar principal era Aurel Vlad. Apariția meteorică din acea perioadă a fost suficientă pentru a înțelege că efortul era menit a susține candidații listei Gărzii de Fier, unde preotul era numărul doi, în timp ce fiul său[2274] se afla în capul listei. Mai mult, numărul respectiv al ziarului avea pe

---

2266 *Ibidem.*
2267 *Ibidem*.
2268 Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional Ţărănesc*, p. 467.
2269 Valentin Orga, *Aurel Vlad. Istorie şi destin*, p. 156.
2248 Idem, *Moţa*, p. 160.
2271 *Ibidem*.
2272 *Ibidem*.
2273 *Ibidem*, p. 161.
2274 Ioan I. Moţa a fost fiul protopopului şi publicistului Ioan Moţa, unul dintre liderii românilor din Transilvania în lupta de eliberare naţională de sub ocupaţia ungurească. Urmează clasele primare la Orăştie, după care se înscrie la liceul „Fogimnazium" din Sibiu precum şi la „Gheorghe Lazăr" din Bucureşti. Este nevoit să-şi întrerupă studiile din cauza invaziei germane din Primul Război Mondial, şi se retrage la Iaşi împreună cu Armata română. După încheierea păcii, Ioan Moţa revine la Bucureşti şi îşi continuă studiile la Liceul „Sfântul Sava" unde îşi ia bacalaureatul. Beneficiind de o bursă de stat, în toamna anului 1920 pleacă la Paris, la Sorbona, unde urmează dreptul şi ştiinţele politice şi trece cu succes toate examenele. După un an de la plecare, în toamna lui 1921 se reîntoarce în ţară şi se înscrie la Facultatea de Drept de la

frontispiciu însemnele acestei formațiuni. Alegerile din acea vară au fost departe de a fi norocoase pentru cei doi Moța[2275].

Guvernul liberal condus de I.G. Duca a luat hotărârea dizolvării Gărzii de Fier (9 decembrie 1933) şi a pornit prigoana împotriva legionarilor, fiind vizați toți cei care, într-un fel sau altul, şi-au arătat simpatia față de aceştia. I. Moța a fost şi el arestat. Ştiindu-se nevinovat față de Statul român, el considera că arestarea s-a produs „pentru vina că-s tatăl fiului meu”, cum avea să scrie în 1935[2276]. Prin articolul „S-a făcut şi această nelegiuire” din *Solia dreptății* / 12 decembrie 1933, Aurel Vlad protesta împotriva arestării preotului Ioan Moța, tatăl lui Ioan I. Moța. „Venerabilul protopop al Orăştiei şi vechiul luptător naționalist ardelean a fost arestat (...) în 10 decembrie de către poliția din Orăştie. A fost arestat fiindcă era tatăl tânărului Ionel Moța, conducător al Gărzii de Fier şi fiindcă în ziua arestării a slujit un parastas pentru studenții căzuți la Iaşi şi la Constanța. Fapta aceasta neaşteptată a revoltat întreaga populație din județ, care îl respecta mult pe părintele Moța pentru trecutul său de gazetar şi de luptător neînfricat împotriva vechiului regim maghiar. Revolta poporului este cu atât mai mare cu cât se ştia îndeobşte, că părintele Moța din cauza vârstei înainte şi mai fiind şi bolnav, în ultimul timp s-a retras din viața gazetărească, cât şi din cea politică (...)”.

Aurel Vlad considera arestarea „o jignire adâncă a sentimentelor noastre de ardeleni născuți din vechi şi grele lupte din trecut”, la fel ca şi gestul agenților liberali de a lipi pe casa respectabilului preot afişe electorale liberale. Fruntaşul național țărănist intenționa să-l viziteze la închisoare pe fostul său tovarăş de idei şi luptă dar nu-i este permis. El redactează, însă, în numele comunității din Orăştie, o scrisoare către Carol al II-lea în care protestează față de abuzul făcut de autorități. Intelectualitatea din județ semnează, la inițiativa lui Vlad, un memoriu prin care solicita eliberarea fostului director al *Libertății*. Aceasta se producea abia după două săptămâni de la detenție[2277]. Toate aceste manifestări din societate au fost o consecință a crizei economice devastatoare din anii 1929-1933.

În 1937 în județul Hunedoara, cartelul FP-PNȚ a obținut 31.965 voturi, cu 7.000 peste cele ale liberalilor şi cu 2.400 peste goga-cuzişti [2278]. La alegerile parlamentare parțiale din județul Hunedoara, s-a realizat o alianță a Frontului Plugarilor cu PNȚ, fiind susținut Ghiță Popp , candidatul Țărănist, care a câştigat[2279].

La 27 iunie 1937 la Deva s-a încheiat un acord între Frontul Plugarilor şi P.S.D., prin care cele două organizații se angajau să acționeze împreună în următoarele alegeri, în primul rând în alegerile județene din 25 iulie 1937. Ca urmare a acordului realizat şi a activității desfăşurate, Frontul Plugarilor a obținut în alegerile județene din iulie 1937 peste 15.000 de voturi[2280].

În primul guvern al monarhiei autoritare a lui Carol al II-lea a intrat şi Silviu Dragomir ca Ministru Secretar de Stat pe problemele minorităților. În calitatea de Ministru de Stat însărcinat cu problemele minorităților, Silviu Dragomir a mai făcut parte şi din guvernele conduse de: Patriarhul Miron Cristea (30 martie 1938-6 martie 1939), Armand Călinescu (7 martie-21 septembrie 1939), Gheorghe Argeşeanu (21-28 septembrie 1939), Constantin Argetoianu (28 septembrie-23 noiembrie 1939), Gheorghe Tătărescu (24 noiembrie 1939-4 iulie 1940)[2281].

Începând însă cu anul 1932, când a devenit evidentă intensificarea propagandei şi a acțiunilor revizioniste, societatea românească începe să conştientizeze marele pericol care viza frontierele statului

Cluj, apoi continuă studiile la Facultatea de Drept din Iaşi. De aici, în anul 1924, împreună cu Corneliu Zelea-Codreanu, pleacă la studii în Franţa la Grenoble, unde obţine licenţa în drept. La 24 iunie 1927 împreună cu Corneliu Zelea-Codreanu şi ceilalţi camarazi cunoscuţi sub numele de „Grupul Văcărăştenilor” pun bazele la Iaşi a „Legiunii Arhanghelul Mihail”. Cu acordul lui Corneliu Zelea Codreanu, în 1936 a plecat să lupte în Războiul civil din Spania, împotriva forţelor comuniste. A căzut în luptă în 13 ianuarie 1937 la Majadahonda, lângă Madrid, alături de camaradul său Vasile Marin. A fost înmormântat la *Mausoleul Moţa-Marin* de la „Casa Verde” din Bucureşti (Cf. Valentin Orga, *Moţa…,* p. 169-197).

2275 *Ibidem,* p. 161-162.

2276 *Ibidem*.

2277 Valentin Orga, *Aurel Vlad*.

2278 Dorin-Liviu Bîtfoi, *op. cit*., p. 178-180.

2279 Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional Ţărănesc*, Bucureşti, 1994, p. 299.

2280 Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* II, partea II-a, p. 490.

2281 *Istoria Românilor,* VIII, p. 782-785.

național unitar. S-a resimțit astfel nevoia de a ajuta statul român în demersurile sale diplomatice iar opinia publică mondială să cunoască starea de spirit profund antirevizionistă a societății românești.

Marile demonstrații cu caracter antirevizionist s-au declanșat însă după ce guvernul maghiar a organizat manifestațiile revizioniste din 13 noiembrie 1932, cu prilejul împlinirii a 11 ani de la ratificarea Tratatului de la Trianon, de către Parlamentul din Budapesta. Anticipând ofensiva revizionistă maghiară, ziarul *Universul*, patronat de Stelian Popescu, a publicat numeroase articole în care susținea ideea organizării unor mari manifestații antirevizioniste în toată țara.

Inițiativa ziarului *Universul* publicată în 2 noiembrie 1932 a fost receptată rapid în întreaga Transilvanie mai ales în localitățile de la granița de vest. Astfel de manifestații au avut loc la Oradea, Arad, Alba, Cluj, Beiuş. La Deva s-a constituit un comitet de inițiativă care avea ca preşedinte pe dr. Eugen Tătar şi secretar pe dr. Victor Şuiaga. Acesta a lansat un apel la 18 noiembrie 1932 care a fost tipărit şi răspândit în toate localitățile județului. Textul apelului este foarte sugestiv pentru aprecierea etapelor mişcării antirevizioniste din Transilvania şi confirmă faptul că, începând cu anul 1932, antirevizionismul organic pasiv s-a transformat într-unul activ[2282].

La 1 Decembrie 1932, când se aniversau 14 ani de la Unirea Transilvaniei cu România, s-au ținut mari adunări antirevizioniste în oraşele şi satele Ardealului.

În județul Hunedoara, astfel de adunări au avut loc la: Deva, Orăştie, Baia de Criş, Lupeni şi Petroşani[2283]. La Deva „valurile de români de prin județ, în costume româneşti şi cu muzici în frunte s-au revărsat pe străzile oraşului cu placarde şi steaguri”. Preşedintele adunării, dr. Eugen Tătar, decanul baroului din Deva, după expunerea sa, a dat cuvântul unor personalități locale, dar şi profesorului Ion Lupaş, care a ținut să participe la adunarea antirevizionistă de la Deva.

În cuvântul său, dr. Eugen Tătar spunea: „Alții caută să ne strice dreptul nostru sfânt. Să spunem lumii întregi că granițele noastre se confundă cu neamul nostru încât nimeni nu se poate atinge de ele”. Avocatul Victor Şuiaga, după o scurtă incursiune în istoria Transilvaniei, îşi încheia cuvântarea spunând: „Noi vrem pace! Pentru cazul însă, când Ungaria vrea război, generația mai tânără a județului Hunedoara, trimite din mândra cetate a lui Decebal, un avertisment Budapestei”. Adunarea de la Deva s-a încheiat prin adoptarea unei moțiuni antirevizioniste care urma să fie trimisă guvernului României[2284].

La Orăştie, oratorii au vorbit în legătură cu propaganda maghiară pentru revizuirea tratatelor de pace, vestind uneltirile pe care ungurii le puneau la cale cu concursul statelor în care au găsit ecoul aspirațiilor lor. Dintre oratori s-a remarcat, din nou, profesorul Ioan Lupaş care, în cuvântul său, a vorbit despre „Ideea națională şi luptele ei pentru biruință”[2285].

O adunare antirevizionistă, puternic mediatizată, a avut loc la Baia de Criş. Un rol deosebit în organizarea acestei manifestări l-au avut învățătorii din Țara Zarandului, care cu prilejul cercurilor culturale, au informat sătenii despre intensificarea propagandei revizioniste împotriva României. La îndemnul dascălilor, locuitorii comunei Mihăileni s-au întrunit la Baia de Criş, pentru a aniversa unirea Transilvaniei cu România, printr-o mare adunare cu caracter antirevizionist. Sub lozinca „Trăiască pacea şi sfintele tratate” vorbitorii, printre care s-au aflat şi mulți țărani respectați în comunitățile lor, au spus răspicat că vor să trăiască mai departe liberi şi nestânjeniți de nimeni în datina lor strămoşească, nu ca înainte de 1918, fiind hotărâți să apere cu viața intangibilitatea granițelor actuale ale țării. Moțiunea adoptată evidenția conştiința legăturii cu trecutul de luptă al oamenilor acestor locuri şi dârzenia specifică moților[2286].

Anul 1933 coincide pe plan internațional cu ascensiunea la putere a lui Adolf Hitler în Germania, care şi-a datorat succesul şi virulentei poziții revizioniste şi revanşarde. Cercurile politice şi opinia publică românească au conştientizat marele pericol determinat de posibila apropiere a Ungariei de Germania, aşa cum s-a întâmplat cu apropierea de Italia, alt stat revizionist[2287]. În acele momente grele pentru societatea românească s-a realizat sincronizarea perfectă între antirevizionismul organizat şi cel organic.

[2282] Liviu Lazăr, *Mişcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*, Deva, 2003, p. 196.
[2283] *Ibidem*, p. 197.
[2284] *Ibidem*, p. 198.
[2285] *Ibidem*, p. 199.
[2286] *Ibidem*.
[2287] Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire,* II, partea II-a, p. 540.

Prima dovadă a acestei sincronizări a fost conferința statelor din Mica Înțelegere care s-a ținut la 28 mai 1938 la Praga. Cu această ocazie s-a hotărât organizarea unor mari adunări antirevizioniste şi la Bucureşti, Praga, Belgrad, Varşovia.

La Bucureşti au avut loc două mari manifestații împotriva cererilor de revizuire a tratatelor de pace, la 21 şi 28 mai 1933[2288].

În restul țării şi în special în Transilvania, manifestațiile antirevizioniste au avut din nou o amploare deosebită. La 28 mai 1933, în județul Hunedoara au avut loc întruniri antirevizioniste la Hațeg, Orăştie şi Hunedoara.

La Hațeg, întrunirea s-a organizat în piața oraşului, cu participarea a 1.000-1.200 de persoane, sub preşedinția lui Toma Vasinca. Au vorbit dr. Emil Şelariu, deputatul Eronim Ciocan, protopopul Victor Savu, primarul oraşului, dr. Comes Petru, Iuliu Nasta şi Sabin Burnea, avocați şi Olariu Petru, directorul gimnaziului. Toți au combătut vehement revizionismul, considerat un pericol public pentru întreaga omenire[2289].

La Orăştie, întrunirea s-a ținut în piața oraşului, sub preşedinția lui Aron Demian, directorul liceului din localitate şi au luat parte 1.200-1.500 de persoane. Au vorbit Stanciu Zaharia, profesor, Enea Ioan, protopop, dr. Braia Jeno, deputat, dr. Radu Izidor, avocat, Crețu Nicolae, profesor, dr. Munteanu Eugen, secretarul primăriei, dr. Alexandru Herlea, avocat şi Popa Ioan, agricultor. Toți au protestat vehement împotriva propagandei pentru revizuirea tratatelor de pace, fără să critice acțiunea persoanelor politice străine[2290].

La Hunedoara, adunarea s-a ținut în pavilionul de vară al uzinelor şi au participat 1.600- 2.000 de persoane, sub conducerea directorului ASTRA, Ioan Brâncovean. Au vorbit Iuliu Pop, preot, Petru Popa, directorul gimnaziului, Ovidiu Palonte, inginer, Vasila Hancu, medic, Anghel Constantinescu, profesor, Onescu Ioan, preşedintele voluntarilor, Victor Moisin, muncitor şi Aron Andru, plugar din Buituri[2291].

Întrunirile ținute în județul Hunedoara, ca de altfel în toate oraşele Transilvaniei, s-au încheiat cu adoptarea unor moțiuni şi telegrame, trimise, în special regelui şi ministrului de Externe, Nicolae Titulescu[2292].

Liga Antirevizionistă Română (LAR) s-a constituit într-o organizație la nivel central la 15 decembrie 1933 şi a căpătat personalitate juridică la 17 ianuarie 1934.

La 8 martie 1934, membrii Ligii s-au întrunit în prima şedință sub preşedinția lui Stelian Popescu, directorul ziarului *Universul*, având ca preşedinte de onoare pe dr. Miron Cristea, patriarhul României. S-a ales Comitetul Central al Ligii şi Delegația permanentă. S-a constituit şi Comitetul de acțiune al Capitalei.

Încă din anul 1933, a început şi organizarea comitetelor județene. La 11 februarie 1934, a luat ființă Comitetul județean Hunedoara-Deva, avându-l preşedinte pe dr. Eugen Tătar, decanul baroului avocaților[2293]. Din comitet mai făceau parte: Petru Perian, primarul oraşului Deva şi dr. Victor Şuiaga, avocat, ambii în calitate de vicepreşedinți; dr. Lazăr Dânşoreanu, avocat şi Dobre Ioan. Casier a fost desemnat Iosif Stanca, profesor. Pentru început, s-au înscris 6.000 de persoane, dar lista a rămas deschisă[2294].

La 17 mai 1934, s-a constituit la Orăştie secția Ligii condusă de următorul comitet: preşedinte Aron Demian, directorul Liceului „Aurel Vlaicu”, vicepreşedinte Gheorghe Voişan, avocat, secretari dr. Alexandru Herlea, avocat şi dr. Eugen Munteanu, pensionar, casier: Ioan Branga, iar printre membri, dr. Radu Izidor, deputat, dr. Zeno Draia, precum şi agricultorii Bocoş Nicolae şi Martin Dumitru[2295].

2288 *Ibidem*, p. 543.
2289 Liviu Lazăr, *Mişcarea antirevizionistă*, p. 202.
2290 *Ibidem*.
2291 *Ibidem*.
2292 Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 543.
2293 Onisifor Ghibu, *Politica religioasă şi minoritară a României. Fapte şi documente care impun o nouă orientare,* Cluj, 1940, p. 60-72.
2294 Liviu Lazăr, *op. cit*., p. 233.
2295 *Ibidem*.

La Petroşani, constituirea secției LAR s-a făcut în cadrul unei adunări ce s-a desfăşurat la 3 iunie 1934 şi la care au participat 3.000 de oameni. La sfârşitul întrunirii a fost ales comitetul de conducere format din ing. Timoc Tiberiu, preşedinte, protopopul Ioan Duma, vicepreşedinte, dr. Gavrilescu şi Ionel Moga, secretari[2296].

La 1 iunie 1934 la Lonea s-a înființat subsecția LAR sub preşedinția lui Nicolae Gavrilescu, directorul minelor din această localitate. O altă subsecție a luat ființă la Lupeni, sub preşedinția preotului Victor Şandru, cu 748 de membri. La 8 decembrie 1935 s-a înființat o subsecție la Vulcan. Comitetul era condus de preotul Gheorghe Zamora, preşedinte, dr. Eugen Suciu, vicepreşedinte, notarul Silviu Vladislav, casier şi învățătorul Ioan Pascu, secretar[2297].

În ziua de 1 septembrie 1935 a avut loc marea demonstrație antirevizionistă la Petroşani, pe arena sportivă, unde s-au adunat câteva mii de oameni din Petroşani, Lonea, Petrila, majoritatea acestora fiind membri ai L.A.R. La adunare a fost prezentă şi o delegație ceferistă a membrilor Ligii din Bucureşti, precum şi membri ai Comitetului central al acesteia.

Adunarea a început cu un serviciu divin ce a constat din sfințirea drapelelor secțiunilor Petroşani şi Lonea şi subsecțiilor Petrila şi Aninoasa. Au luat cuvântul: părintele protopop Ioan Duma care a amintit despre acțiunea Ligii în direcția trezirii conştiințelor şi „pentru a convinge străinătatea asupra drepturilor noastre sfinte în actualele hotare"; ing. Tiberiu Timoc, care a atenționat asupra ideii că „noi vrem pacea, dar dacă se atinge de granițele noastre, acela aprinde războiul"; ing. Iosif Iancu, şeful Despărțământului „Jiu" al Astrei; Petre Olănescu, preşedintele secției Bucureşti Est al Ligii.

Cu ocazia predării drapelelor au luat cuvântul: ing. Adrian Braha, primarul comunei Aninoasa şi conducătorul Ligii din localitate; ing. St. Popovici, preşedintele subsecției Petrila; Nicolae Gavrilescu, preşedintele subsecției Lonea.

După această solemnitate, mulțimea în coloană, în frunte cu fanfarele din Petroşani, Lonea, Petrila, s-a îndreptat spre Casina Română unde a fost predat drapelul secției Petroşani şi unde s-au rostit şi alte cuvântări, întreaga adunare încheindu-se în fața catedralei ortodoxe cu o horă[2298].

În acelaşi spirit s-au desfăşurat demonstrațiile antirevizioniste de la Aninoasa, din 1 noiembrie 1935 şi de la Petrila,din 8 noiembrie a. a., prilej cu care, în prezența preşedintelui secției Petroşani a Ligii, se constituie subsecțiile Ligii şi se aleg comitetele de conducere ale acestora[2299]. O astfel de manifestare se va produce şi la Lupeni în 21 iunie 1936 când cei care iau cuvântul „îndeamnă minoritarii să fie loiali… şi să stea deoparte de agitațiile comuniste". A fost elogiat din nou Stelian Popescu şi presa românească antirevizionistă în frunte cu ziarul *Universul*, fiind dezavuată în acelaşi timp atitudinea unei părți a presei în frunte cu *Dimineața*, *Adevărul*, care combat activitatea desfăşurată de Liga Antirevizionistă. Această manifestare, încheiată cu arderea simbolică a ziarelor comuniste, poate fi considerată un răspuns la atitudinea manifestată la Lupeni de secția PSDR-ului care a declarat Liga Antirevizionistă ca o organizație fascistă[2300].

Ziua de 1 Decembrie 1936 a fost un bun prilej pentru Liga Antirevizionistă de a organiza manifestări, cu atât mai mult cu cât opinia publică românească a fost profund şocată şi îngrijorată de conținutul net revizionist al discursului rostit la Milano la 1 noiembrie 1936 de conducătorul fascist italian Benito Mussolini. S-au organizat acțiuni aniversare la Petroşani, Lonea, Aninoasa, Vulcan, Lupeni. Ele au început cu *Te-Deum*-uri oficiate în toate bisericile ortodoxe române şi greco-catolice din localități, la care au participat autoritățile locale, civile şi militare, elevi din şcoli şi străjeri, diversele reuniuni.

La Petroşani, la Casinoul Muncitoresc, s-a desfăşurat adunarea generală a secției Petroşani a Ligii şi a avut loc adunarea festivă prilejuită de aniversarea zilei de 1 Decembrie; la Lonea, la Casinoul Societății „Lonea" s-a organizat un program pentru membrii „Astrei", ai secției Ligii şi s-au rostit cuvântări care au înfierat discursul lui Mussolini; la Aninoasa s-a sfințit pavilionul străjeresc al Şcolii şi a avut loc marea adunare antirevizionistă la care a participat practic întreaga populație a comunei; la Vulcan, adunarea a avut loc la Casinoul funcționarilor iar la Lupeni, la Palatul cultural. La toate aceste

---

2296 *Ibidem*.

2297 *Ibidem*, p. 234.

2298 Mircea Baron, *Manifestări antirevizioniste în Valea Jiului în deceniul patru al secolului XX*, în „Sargetia", XXVI/2, Deva, 1995-1996, p. 467-473.

2299 *Ibidem.*

2300 *Ibidem.*

adunări a fost prezentată semnificația zilei de 1 Decembrie în devenirea istorică a poporului român, iar imediat după aceasta sau după-amiaza au avut loc serbări şi festivaluri artistice susținute de formații artistice ale elevilor, de orchestrele Societăților „Petroşani”, „Lonea”, corurile „Astrei”[2301].

La 1 Decembrie 1937, tot ca răspuns la Apelul Comitetului Regional pentru Transilvania al Ligii, s-a organizat la Petroşani, la Casinoul muncitoresc, de către secția locală a Ligii şi Despărțământului „Jiu” al Astrei o amplă manifestare unde s-a conferențiat „despre trecutul nostru istoric şi drepturile noastre sfinte”. La Lonea, în aceeaşi zi, s-a realizat un frumos program artistic şi s-a omagiat importanța zilei de 1 decembrie în istoria poporului român[2302].

Instaurarea regimului de autoritate monarhică şi restricțiile care au urmat, inclusiv măsurile luate împotriva Ligii Antirevizioniste Române, au anihilat mişcarea condusă de această organizație, în momentele când, dimpotrivă, se impunea intensificarea ei. Efectele acestei mişcări nu au putut fi însă diminuate, ele manifestându-se prin starea de spirit profund antirevizionistă, afirmată în perioada 1938-1940, cunoscută drept cea mai gravă din punctul de vedere al menținerii integrității naționale.

Pierderile teritoriale din vara anului 1940, mai întâi a Basarabiei şi nordului Bucovinei, apoi a nord-vestului Transilvaniei şi Cadrilaterului, au creat o stare de puternică nemulțumire în țară. Regele Carol al II-lea a abdicat în favoarea fiului său Mihai I, iar frâiele guvernării au fost preluate de generalul Ion Antonescu.

Catastrofa națională din vara anului 1940 a avut consecințe imediate pe plan politic. La Consiliul de Coroană din noaptea de 30/31 august a fost invitat şi Iuliu Maniu, marele adversar al regelui şi al camarilei sale. Cerând cuvântul, Iuliu Maniu a declarat: „Protestez în numele Ardealului şi Banatului în contra oricărei încercări de a înstrăina Transilvania, Banatul, Maramureşul şi Crişana de la corpul statului nostru şi protestez ca orice părticică să fie înstrăinată. Nimeni nu are dreptul să dispună afară de poporul românesc din Ardeal”.

Preşedintele PNȚ a apreciat că „Orice argument, orice motiv de practicitate momentană, trebuie să fie trecut în fața onoarei naționale, înaintea mândriei naționale şi în fața considerației că trebuie să avem o tradiție mare şi puternică”. De aceea, el a protestat împotriva faptului că „s-au aflat români care au putut să semneze un astfel de protocol de învoială. Cei care au semnat o astfel de învoială n-au fost reprezentanții poporului românesc”[2303].

În ceea ce-i priveşte pe hunedoreni, la Consiliul de Coroană au fost prezenți părintele Ioan Moța[2304] şi Silviu Dragomir. Părintele Moța s-a pronunțat pentru arbitraj iar Silviu Dragomir a declarat: „Maiestate, sunt contra primirii arbitrajului şi dați-mi voie să spun pentru ce. Eu voi fi unul din cei care vor rămâne dincolo de Mureş, căci după cum am văzut din telegrame, este vorba de 25.000-30.000-40.000 kmp.

Aceşti 25.000 kmp înseamnă toată zona de vest, toate aceste 5 județe, iar 40.000 kmp înseamnă tot teritoriul situat la nord de Mureş, mai mult de jumătate din Transilvania. S-a discutat şi s-au dat cifre. Aşa încât eu văd România de astăzi în situația tragică a lui Constantin Brâncoveanu: dăm un copil după celălalt şi nu refuzăm să ne convertim. Maiestate mi-am făcut datoria de conştiință”[2305].

Imediat ce a aflat de sentința de la Viena, populația României, a exprimat, în cadrul unor mari manifestații de stradă, protestul şi indignarea față de actul dictatorial impus de puterile totalitare. La Cluj, Braşov, Timişoara, Sibiu, Cugir, Deva, Hunedoara, Alba-Iulia, Orăştie, Constanța, Iaşi etc., locuitorii au ieşit în stradă cu steaguri tricolore, scandând lozinci ca: „Nici un petic de pământ”, „Vrem să murim apărându-ne fruntariile”, „Ardealul să nu fie ciuntit!”. Populația condamna în acelaşi timp regimul lui Carol al II-lea, care s-a dovedit incapabil de a apăra integritatea teritorială a României. În timpul manifestațiilor contra Dictatului de la Viena se cerea un guvern prezidat de Iuliu Maniu, care să organizeze rezistența națională împotriva cedării nord-vestului Transilvaniei. Dar preşedintele PNȚ era de

---

2301 *Ibidem.*

2302 *Ibidem*, p. 472.

2303 *Istoria românilor,* vol. VIII..., p. 593; Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional Ţărănesc*, p. 351-352.

2304 Întrucât regele voia să aibă în Consiliu şi adeziunea cercurilor legionare, a apelat la un simulacru de procedură „invitând”, de fapt a adus cu forţa, pe Ioan Moţa, tatăl căpeteniei legionare mort în Spania şi pe Horia Codreanu, fratele conducătorului mişcării gardiste (Cf. Horia Sima, *Sfârşitul unei domnii*, p, 310).

2305 Mircea Muşat, Ion Ardeleanu, *op. cit.*, p. 1249.

negăsit în acele zile, el evitând să apară în public, convins fiind că o rezistență armată putea avea consecințe fatale pentru existența statului român[2306].

Cu toate că şi-a văzut idealurile spulberate pentru moment, – rapturile teritoriale suferite de România în anul 1940 – mişcarea antirevizionistă s-a prelungit şi dincolo de tragicul an 1940.

În susținerea acestei afirmații venim cu exemplul manifestării desfăşurate la Deva, în sala Teatrului orăşenesc, la 31 mai 1942. Aici, cu prilejul sfârşitului de an şcolar, a avut loc o mişcătoare serbare organizată de cunoscutul profesor de muzică, Ion Ignaton. Frumoasele cântece patriotice şi cele câteva compoziții proprii executate sub conducerea sa cu orchestra şi corul liceului au impresionat adânc sufletul ascultătorilor. În momentul când deasupra scenei a apărut harta României cu Ardealul cedat, înfăşurat în doliu şi luminat în principalele oraşe, cu becuri electrice, pe fondul muzical constituit din marşuri, publicul a fost cuprins de o zguduire atât de puternică încât serbarea s-a transformat într-o manifestare națională. Întregul public, ridicat în picioare, a început să cânte împreună cu corul elevilor sub conducerea lui I. Ignaton imnul „Deşteaptă-te, române!”. Rar s-a mai văzut în oraşul Deva o serbare atât de înălțătoare pentru tineretul şcolar ca aceasta[2307].

Din cele prezentate, rezultă că în perioada interbelică județul Hunedoara a fost un important centru economic pe plan național prin industria extractivă şi siderurgică. Acest fapt a determinat evoluția centrelor urbane din Valea Jiului şi din zona Hunedoara. Evoluții s-au înregistrat şi în celelalte domenii ale vieții sociale. Din păcate, această evoluție spectaculoasă a fost stopată de izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial, care a provocat mari distrugeri materiale şi pierderi de vieți omeneşti.

[2306] *Istoria românilor*, VIII, p. 393-394; Ioan Scurtu, *Istoria Partidului Naţional Ţărănesc*, p. 351-352.

[2307] Adela Herban, *Un reprezentant devean al artei muzicale: I. Ignaton*, în „Ardealul literar şi artistic, Deva, 2001.

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

Prin anvergura şi prin consecințele sale, Al Doilea Război Mondial rămâne în istoria universală expresia celei mai tragice confruntări, atentatul cel mai devastator al barbariei la adresa civilizației.

Pentru România întreaga perioadă premergătoare a fost dominată de efortul diplomatic urmărind consolidarea statului național şi asigurarea securității colective, ambele coordonate amenințate fiind de agresivitatea nedisimulată a noilor regimuri politice totalitare, comunismul şi nazismul. Prăbuşirea Ligii Națiunilor şi a întregului sistem de alianțe europene, în primul rând datorită conciliatorismului anglo-francez, izbucnirea războiului în 1939 şi – mai ales – Pactul sovieto-german din august 1939 au făcut imposibilă rămânerea României în afara evenimentelor.

Având în vedere toate acestea, obiectivul strategic fundamental pentru România devine apărarea frontierelor naționale, îndeosebi a celor din est şi vest. Nevoile financiare pentru înzestrarea armatei şi pentru realizarea unui amplu sistem de fortificații, care depăşeau cu mult posibilitățile financiare ale bugetului național, au determinat guvernele României să lanseze succesiv împrumuturi către țară, fie prin subscripții benevole, fie prin bonuri de valoare.

În acest context, dar mai ales datorită unor experiențe istorice care i-au potențat sensibilitatea în raport cu pericolul iredentist, populația județului Hunedoara a răspuns cu promptitudine: „*Însuflețiți de sentimentul ce animă țara întreagă, toți angajații societății noastre* (Societatea economică română pentru exploatarea minelor de cărbuni din Petroşani, n.n.) – *funcționarii şi lucrătorii subscriu salariul lor pe o zi pentru fondul înzestrării armatei, lei 1357457*" (telegramă adresată primului ministru în 22 mai 1939); angajații S.A.R. „Mica" din Brad anunță că: „*Funcționarii superiori, inferiori, muncitorii au subscris salariul pe o zi, reprezentând lei 304450*" (iunie 1939); conducerea şi funcționarii Băncii de credit şi economii „Ardeleana" din Orăştie subscriu 33400 lei; meseriaşii moți din Criscior-Gurabarza oferă 9.000 lei; țăranii din comuna Simeria Veche subscriu 950 lei[2308]. Acelaşi răspuns entuziast a venit din partea rezerviştilor hunedoreni mobilizați în primăvara şi vara lui 1939 de către guvernul Armand Călinescu: „*Moralul populației este destul de bun, în special al populației româneşti, ceea ce s-a dovedit cu ocazia concentrărilor din anul acesta, când peste tot a fost mare entuziasmul în rândul celor chemați de țară*" (telegrama preturii plasei Avram Iancu din Zarand)[2309].

Dictatul de la Viena, din 30 august 1940, a produs şi în Județul Hunedoara o puternică indignare şi dorința de ripostă. Plasa Brad anunță la 1 septembrie 1940 că: „*În urma evenimentelor recente (...) populația mereu ne cere autorizația pentru a manifesta contra acestei cedări. Cu mare greutate am putut stăpâni în ziua de 1 sept. a.c. pentru a nu se proceda la această manifestație (...). În ce priveşte invalizii de război, văduvele, orfanii de război mereu se întreabă că pentru ce au luptat?*"[2310].

După Dictatul de la Viena, Armata I a preluat apărarea graniței de vest şi a liniei vremelnice de demarcație. Astfel s-a asigurat şi ordinea internă, armata fiind pregătită mai ales pentru a respinge o posibilă agresiune maghiară prin care s-ar fi încercat cucerirea întregului Ardeal. În raza de activitate a Corpului VI Teritorial, din subordinea Armatei I, se afla şi județul Hunedoara.

Deschiderea frontului de răsărit a însemnat şi angajarea României în această amplă ofensivă. Presa vremii, atât cea națională, cât şi cea din județul Hunedoara, oglindea pe larg desfăşurarea operațiunilor din Basarabia, într-un entuziasm general. Numeroşi tineri din satele şi oraşele județului au fost înregimentați în unitățile combatante sau în cele de pază şi ordine interioară.

Economia, în ansamblul său, în primul rând industria siderurgică şi cea prelucrătoare (Hunedoara, Călan, Orăştie), s-a subordonat cerințelor frontului.

[2308] V. T. Ciubăncan, *Contribuţii hunedorene la dezideratul apărării integrităţii naţionale a României, în perioada interbelic*ă, în „Sargetia", XV, 1981, p.327

[2309] *Ibidem*, p. 331

[2310] *Ibidem*, p. 335

După declanşarea războiului împotriva Uniunii Sovietice, toate întreprinderile importante au organizat sisteme de apărare contra unor posibile raiduri ale aviației sovietice, înzestrate fiind cu tunuri şi mitraliere antiaeriene din dotarea armatei române, precum şi cu armament de acelaşi gen, importat din Germania (de cadență sporită şi de precizie mai mare).

În aceeaşi perioadă de început a ostilităților (1941-1942), Comandamentul Forțelor de Apărare Interioară, sub autoritatea gen. Hariton Dragomirescu, a organizat primele lagăre pentru prizonieri sovietici (Vulcan, Găeşti, Drăgăşani, Alexandria şi Slobozia, completate apoi cu altele, printre care şi cel de la Crăciuneşti, lângă Băița, în județul Hunedoara). Prizonierii ruşi au fost folosiți la muncă obligatorie. Din acea perioadă datează inițierea activității de construire a căii ferate Deva – Brad. Deşi, în general, erau respectate convențiile privind regimul prizonierilor de război, în toamna lui 1941 în lagărul nr. 9 Crăciuneşti s-au înregistrat 53 de decese. „Din cauza frigului – constata directorul general C.F.R., col. T. C. Orezeanu, în decembrie 1941 prizonierii îşi băgau paie şi frunze uscate sub bluzele de doc, care țineau loc şi de cămăşi. Pentru remedierea situației nesatisfăcătoare (...) s-a intervenit şi s-a acționat la dublarea pereților şi tavanelor (din scândură, n. n.), la instalarea sobelor de încălzit şi construirea de barăci adecvate."[2311]

Foto 332 – Soldaţi hunedoreni pe Frontul de Est, la un ceai cald

Operațiunile militare de pe teritoriul Uniunii Sovietice, în care au fost angajate şi trupele române, au cunoscut o amploare deosebită şi o intensitate fără egal în toată istoria armatei noastre. Odessa, Sevastopol sau Cotul Donului au însemnat o angajare militară ieşită din comun, în care efortul eroic al infanteriei a trebuit adesea să suplinească o dotare tehnică inferioară (care de luptă, tancuri, tunuri antitanc, aviație, muniție). De multe ori apărarea în adâncime, prin constituirea aliniamentelor succesive a fost deficitară. Colaborarea cu Statul major german şi pregătirea comună a acțiunilor au creat numeroase probleme. În aceste condiții, pierderile umane au fost imense.

O cronică aparte privind evenimentele epocii, distinctă de cea care se relevă în documentele cu caracter strict militar, este consemnată succint şi obiectiv în condicile bisericeşti din județ. Condica Bisericii Ortodoxe din Brad menționează: „La 22 iunie 1941 România a declarat război Rusiei Sovietice, reocupând Basarabia, Bucovina de Nord şi Transnistria cu Odessa."[2312] Un an mai târziu apare mențiunea: „În tot acest an, România a dus un război crâncen cu Rusia Sovietică, cucerind, alături de Germania, părți însemnate din ea: Sevastopol şi Kerci şi pătrunzând în Caucaz şi până la Stalingrad. Din parohia noastră avem până acum 7 eroi căzuți pe stepele Rusiei"[2313] (sunt menționate numele acestora, la care, în 1943, se mai adaugă 15 morți şi 22 dispăruți pe câmpurile de luptă).

Pe parcursul întregului război, spre deosebire de alte zone din țară, în județul Hunedoara nu s-au semnalat acțiuni contra populației evreieşti.

[2311] *Armata română în al doilea război mondial, 1941–1945*, Bucureşti, 1999, p. 29-30.

[2312] Romulus Neag, *Monografia municipiului Brad,* Deva, 2004, p. 310.

[2313] *Ibidem.*

Chiar dacă la alegerile parlamentare din anii anteriori grupările radicale au crescut în importanță, experiența istorică îndelungată a conviețuirii mai multor etnii (români, maghiari, germani, evrei) a făcut să se atenueze contradicțiile induse de ideologiile extremiste.

Activitățile comerciale, cele din domeniul serviciilor, prestate în mare parte de către evrei sau maghiari, au continuat pe toată durata conflictului fără incidente notabile.

Până în august 1944 pe teritoriul județului Hunedoara au fost cantonate puține unități germane. Relativ importante erau doar cele care asigurau legătura între Wehrmacht şi armata română. Aşa se explică faptul că, după trecerea României de partea Aliaților, operațiunile militare în zonă au fost de amploare redusă, constând mai ales în manevre de regrupare pentru acțiuni pe cursul superior al Mureşului şi în respingerea unor încercări de infiltrare a inamicului în Cugir, Hațeg, Orăştie, Deva sau de ocupare a aeroportului din Balomir.

Jurnalele de operațiuni din perioada 23-31 august 1944 provin în special de la Comandamentul Armatei I Române, Corpul 6 teritorial, Divizia 2 Munte, Batalioanele 9, 10, 16 Vânători de Munte, Divizionul 4 Tunuri Munte, Şcoala de Subofițeri de rezervă de infanterie Galați şi relevă mai ales importanța strategică a Depresiunii Hațegului şi a localităților Deva şi Orăştie în oprirea inamicului şi în asigurarea desfăşurării principalelor activități economice din județ.

La 23 august 1944, având în compunere corpurile 6 şi 7 teritoriale şi Corpul de Munte, cu cinci divizii operative şi cinci divizii de instrucție, grănicerii din zonă şi alte formațiuni (129661 militari), Armata I a primit misiunea să lichideze prezența militară germană şi maghiară în sudul Transilvaniei, în Crişana şi Banat, să execute operațiunea de acoperire a frontierei de stat şi a liniei de demarcație, barând direcțiile de pătrundere spre Reşița, Deva şi Hațeg. În sensul acesta, un rol important i-a revenit Diviziei 2 Munte. Dislocată în zona Hațeg, Hunedoara, Simeria la 23 august 1944, ea a fost deplasată spre Orăştie pentru a opri pătrunderea trupelor germane pe Valea Mureşului spre Deva. Ulterior, direcția sa de acțiune s-a extins spre Cluj şi apoi spre Debrețin.

Pentru a preîntâmpina un atac maghiar-german din zona Oradea spre sud, s-au constituit în vara lui 1944 noi grupări tactice. În zona Crişurilor acționau Diviziile 3 Munte, 1 Infanterie-Instrucție şi Batalionul fix regional „Codru". În intervalul 24 august-13 septembrie 1944 trupele române din Crişana au dezarmat trupele germane din zonă şi au respins unele atacuri inamice. Cele mai puternice atacuri germano-maghiare au avut loc la 13 septembrie 1944, pe văile Crişurilor Negru şi Alb şi în Valea Mureşului. Armata 3 ungară a încercat să realizeze în zona Deva – Alba Iulia joncțiunea cu forțele care atacaseră în Transilvania. Operațiunea a eşuat, creându-se premisele unei minuțioase pregătiri a iminentei ofensive sovieto-române spre nord-vestul României.

Întregul efort militar şi economic al României alături de Aliați din perioada 23-31 august 1944 n-a fost confirmat prin Convenția de armistițiu semnată la Moscova în 12 septembrie 1944. Aceasta prevedea că România este o țară învinsă, consacra anexiunile sovietice din spațiul românesc, stabilea plata unor despăgubiri de război către URSS de 300 milioane de dolari la cursul anului 1938, ce urmau să fie achitate în produse, în decurs de şase ani. Convenția anula hotărârile Arbitrajului de la Viena şi obliga România să participe cu 12 divizii la războiul antihitlerist.

În anii următori, un rol important în aplicarea Convenției si în jefuirea bogățiilor naționale l-au avut sovromurile, societăți mixte sovieto-române, sub controlul strict al consilierilor militari sovietici.

Urmare a luptelor de pe cursul superior al Crişului Alb, numeroşi militari au fost îngrijiți în spitale improvizate. Astfel, liceul din Brad a fost unul dintre acestea, găzduind răniți ai armatei române.

După 30 august 1944, prin directiva 91 a Marelui Stat Major, Armata I s-a regrupat la vest de linia Sibiu – Alba Iulia – Zalău – Săcuieni, pentru a opri „Orice încercare de pătrundere spre trecătorile Carpaților Meridionali şi spre Apuseni. La 7 septembrie 1944 a fost subordonată Frontului 2 Ucrainean. Între 19 şi 23 octombrie 1944 diviziile sale au continuat să lupte în zona Crişului Negru şi a Crişului Alb. Este vorba despre Corpul de cavalerie (2 divizii) şi Divizia 3 Munte."[2314]

În această imagine de ansamblu trebuie remarcat şi un detaliu semnificativ, anume acela că pe baza sistemului de comunicații româno-german, parțial menținut în zilele imediat următoare acțiunii din 23 august 1944, unele unități germane din județ au putut fi retrase sau dezarmate prin simple înțelegeri, evitându-se confruntarea. Astfel, în telegrama trimisă de la Divizia 2 Vânători de Munte către Marele Stat Major în 24 august, ora 3, se preciza că „trupa hitleristă care ocupase gara Şibot cât şi

[2314] *Armata română în al doilea război mondial, 1941–1945.*

unitatea formată din circa 1000 de soldați care intenționa să ocupe aeroportul Balomir au fost retrase prin înțelegere cu reprezentanții armatei române."[2315] În telegrama din 26 august 1944, şeful de Stat Major al Diviziei 2 Vânători de Munte raporta că „unitățile hitleriste aflate pe raza sectorului de pază internă Hunedoara au fost dezarmate şi arestate, materialele găsite asupra lor au fost inventariate, iar ostaşii internați în incinta Regimentului 3 Transmisiuni sub pază severă."[2316] Astfel au putut fi evitate confruntările inutile, victimele şi distrugerile materiale, unitățile române reuşind să-şi îndeplinească misiunile în termenele stabilite.

Angajată în operațiuni ample în zona nordică, mai ales pe direcția de înaintare a trupelor sovietice, aviația germană a organizat câteva raiduri şi în zona sud-vestică, unele dintre acestea, de mică anvergură (2–5 bombardiere în fiecare caz, neescortate de aviația de vânătoare), urmărind distrugerea gărilor din județul Hunedoara. În 2 iunie 1944, aviația anglo-americană a bombardat Secția de vagoane Simeria Triaj şi gara Simeria Triaj, provocând mari pagube materiale, morți şi răniți.

În condițiile revigorării unor confruntări din a doua decadă a lunii septembrie, au fost atacate gările din Ilia (12 septembrie), Simeria (15 septembrie), Subcetate (16 septembrie), Vața de Jos (17 septembrie) şi comuna Simeria (22 septembrie). După actul de la 23 august 1944, bombardamentele asupra oraşului Simeria, nod de cale ferată, s-au executat de către aviația germană care, la 14 septembrie, a lansat 8 bombe a câte 500 kg, distrugând o mare parte a halei de locomotive, instalațiile şi clădirile magaziei. De asemenea, au fost distruse baia şi clădirile ,,Coloniei de Jos"[2317].

La 22 septembrie şi 6-8 octombrie 1944 oraşul Simeria a fost supus unor noi bombardamente în urma cărora au fost lovite case şi au fost distruse obiective din zona gării şi a Atelierele C.F.R. În sectorul Simeria Triaj au căzut 43 de bombe care au distrus 88 vagoane aflate în atelier, precum şi partea de nord a clădirii atelierelor, pe o lungime de 30 m, magazia de materiale, hala de vagoane construită în 1937, rotăria, arcurăria[2318].

Pe tot parcursul anilor de război, întregul județ Hunedoara a cunoscut ample acțiuni de organizare a apărării obiectivelor militare şi civile, unele începute încă în perioada premergătoare, la care au contribuit şi unitățile economice din zonă. S-au săpat tranşee, adăposturi antiaeriene, s-au constituit baterii de artilerie antiaeriană, au fost amplasate sirene şi s-au efectuat constant exerciții de apărare civilă. Pentru transportul trupelor au fost rechiziționate căruțe, autobuze, camioane aparţinând civililor.

În nota generală a prevederilor Convenției de armistițiu, care nu recunoştea cobeligeranța României, conduita generală a armatei sovietice a fost una de ocupant. În primele zile după 23 august 1944, numeroşi militari români de pe frontul din Moldova au fost arestați iar mulți comandanți superiori au fost temporar internați în lagăre de prizonieri.

În numeroase localități ale județului Hunedoara au fost jefuite bunuri din gospodării (animale, păsări de curte, cereale, utilaje agricole), au fost prădate sau confiscate impresionante cantități de alimente din depozite, carburanți, utilaje si piese de schimb ale diverselor întreprinderi. În mod abuziv armata sovietică şi-a însuşit mijloacele de transport din depouri s-au parcuri auto.

Din a doua jumătate a lunii septembrie 1944, când linia frontului se mută spre vest şi nord-vest, în județul Hunedoara sunt menționate doar acțiuni militare sporadice, precum şi mişcări de trupe menite să susțină ofensiva aliată. În fapt, în ansamblul său, județul nu a fost teatru de operațiuni militare dramatice în anii războiului. Cu toate acestea, mare parte din resursele sale (soldați, armament, muniție, mijloace financiare, infrastructură etc.) au fost angajate în efortul de război.

Cimitire întregi, morminte răzlețe sau troițe săteşti, cu semnificația unor monumente modeste, păstrează prin vremi amintirea unor momente de referință.

2315 Adela Herban, *Acţuni militare antihitleriste pe teritoriul hunedorean*, în „Sargetia", XV, 1981, p. 348

2316 Arhiva M.F.A.-M.St.M., fond 1, dosar 151, f. 78.

2317 Ioachim Lazăr, Camelia Stârcescu Enăchiță, *Monografia oraşului Simeria*, Deva, 2008, p. 134.

2318 *Ibidem*, p. 134-135.

PAGUBELE PRODUSE DE TRECEREA TRUPELOR SOVIETICE PRIN JUDEȚUL HUNEDOARA

După lovitura de stat din august 1944, România a trecut de partea Națiunilor Unite, luptând alături de armata sovietică. A urmat apoi trecerea imenselor coloane ale armatei sovietice peste teritoriul României, trecere însoțită de rechizițiile de război, dar mai ales de fărădelegile şi abuzurile unor unități ale armatei sovietice care au confiscat produse, animale şi atelaje de la locuitorii satelor din apropierea drumului național.

Populația județului Hunedoara a fost nevoită să facă față achizițiilor şi altor obligații ordonate de autoritățile române pentru armata sovietică. La aceste obligații se adăugau abuzurile, confiscările şi chiar furturile produse de grupuri mai mari sau mai mici de ostaşi sovietici în trecerea lor prin comune. Conform Convenției de armistițiu, alimentele şi celelalte articole pentru îndeplinirea prevederilor armistițiului, se planificau şi strângeau prin intermediul autorităților de la nivelul județelor, preturilor şi primăriilor.

Primele unități ale armatei sovietice au pătruns în oraşul Brad, venind dinspre Abrud şi Deva, la începutul lunii septembrie 1944. Conform Convenției de armistițiu, România trebuia să pună la dispoziția armatei sovietice diferite cantități de produse, pentru care se încheiau acte. În deplasarea lor spre Brad, grupuri de soldați sovietici au pătruns în mai multe sate din Zarand de unde au ridicat, prin confiscări abuzive, diferite cantități de produse.

Prefectul județului Hunedoara, colonelul Popa Traian, comunica Preturilor şi Notariatelor din județ că „sosesc numeroase rapoarte de la Primăriile locale şi Preturi că se fac rechiziționări de căruțe pentru transportul unităților armatei sovietice. Vă fac cunoscut că potrivit armistițiului încheiat cu aliații noştri suntem obligați a da ajutor pentru armata sovietică”[2319]. Dar ajutorul se transformă în numeroase cazuri în acțiuni abuzive şi de jaf din partea trupelor sovietice în trecere. La 16 septembrie 1944, secretarul comunei Blăjeni, Ştefan Nicolae trimitea Preturii din Brad o plângere în care descrie abuzul unor trupe sovietice la trecerea lor prin satul Mihăileni. Pentru o informare cât mai exactă a cititorilor, redăm conținutul acestui document în întregime:

„Județul Hunedoara
Primăria comunei Blăjeni
Nr. 961/1944 din 16 septembrie 1944

Domnule Primpretor,

Avem onoare a Vă raporta următoarele: în ziua de 15 septembrie a. c. la orele 4 dimineața, au sosit în satul Mihăileni 2 ofițeri ruşi şi 15 soldați, au intrat în curtea şi casa d-lui notar care este mobilizat. După ce s-au instalat în casă au stat până seara la orele 20, au luat alimente forțând soția d-lui notar a le găti mâncare, sustrăgând din casă articole casnice. La plecare au dus cu ei una şa şi una roată de la căruța proprietatea d-lui notar. 4 soldați au plecat cu o trăsură la Abrud iar de acolo a venit cu un locuitor cu altă trăsură şi ajungând la Mihăileni omul a vrut să se întoarcă înapoi, însă nu l-au lăsat, au tras focuri de armă asupra lui şi l-au oprit în loc, au întors caii înspre Abrud, au dus omul până la un loc mai ascuns şi l-au dat jos din trăsură, iar cu caii au pornit spre Brad”[2320].

Într-o altă plângere către Pretura din Brad, înaintată în aceeaşi dată, secretarul comunei Blăjeni preciza că soldații sovieticii au luat „la plecare căruța «Standard» a comunei”[2321]. Se preciza că această

2319 SJHAN, Fond *Primăria comunei Blăjeni*, dosar 9/1944, f. 69.
2320 *Ibidem*, dosar 13/1944, f. 2.
2321 *Ibidem*, f. 3.

căruță a fost executată în cadrul Întreprinderilor ing. A. I. Stoia din Aiud şi a costat 60.000 lei pe care comuna i-a plătit în 2 rate[2322]. Pentru a preîntâmpina astfel de excese şi a asigura trecerea trupelor sovietice pe traseul Abrud – Brad, secretarul Ştefan Nicolae cerea, la 22 septembrie 1944, comandantului Batalionului Fix Regional Arieş din Abrud „să deplaseze Plutonul de Puşcaşi Mihăileni în această localitate pentru a asigura liniştea, paza şi avutul cetățenilor cu ocazia transporturilor de trupe pe linia Abrud – Brad”[2323].

Primpretorul din Brad, Ştefan Popa transmitea notariatului din Blăjeni următoarele dispoziții: „Preşedinția Consiliului de Miniştri a constatat că unele unități administrative transmit telefonic rapoarte asupra abuzurilor săvârşite de unii ostaşi sovietici şi care fac aprecieri nefavorabile sau se utilizează termeni tari la adresa trupelor sovietice. Să se ia măsuri să înceteze această stare de lucruri”[2324].

Prefectul județului Hunedoara comunica notarilor, la 9 octombrie 1944, că „toate cererile armatei sovietice se adresează organelor de resort respective. Grupuri de armată răzlețe nu au voie să se atingă de nici un fel de bunuri ale populației”[2325]. Cu toate acestea abuzurile armatei sovietice continuă şi pe teritoriul comunei Blăjeni. Potrivit unui raport informativ întocmit de către notarul Nicolae Birău, pentru luna noiembrie 1944, se relatează că: „Starea de spirit a populației este îngrijorătoare în urma devastărilor făcute de trupele sovietice ce au trecut prin comună”[2326].

De asemenea, raportează că lucrările agricole din comună „se fac greu şi cu întârziere din cauza vitelor trăgătoare care au fost luate la rechiziție de trupele sovietice”[2327]. Primarul Şortan Viorel pleacă cu un ordin de serviciu, însoțit de soldatul jandarm Stancu Nicolae şi de locuitorul Bratima Gheorghe, cu un cal şi o căruță pentru a transporta la gara din Brad un număr de 2.014 ouă spre a fi predate marii unități sovietice nr. 02304[2328]. Primarul se scuza că n-a reuşit să colecteze cantitatea ordonată de 2.750 ouă, timpul fiind prea scurt[2329]. La 11 mai 1945, pretura Brad transmitea ordinul Prefecturii județului Hunedoara, prin care cerea să se treacă la rechiziționarea şi predarea următoarelor vite: Băița 8 vite, Blăjeni 10, Buceş 10, Crişcior 5, Bucureşci 5, Țărățel 6 şi Luncoiul de Jos 6[2330]. Conform unei evidențe întocmite la 8 noiembrie 1945, 18 locuitori din Blăjeni erau obligați să predea 8 vite mari, fiind părtaşi câte 2 sau 3 capi de familie la predarea unei vite[2331]. Astfel, Bucur Alexandru, Mic Solomon şi Faur Avram l. Iosif din Blăjeni Sat trebuiau să predea 1 vită. Ceilalți locuitori sunt repartizați astfel: Lazăr Ioan, Lazăr Spiridon (1 vită), Duma Avram şi Lazăr Ştefan (1 vită), Micu Maria, Costan şi Pătrui Solomon (1 vită), Marc Candin, Ştefan Ion l. Pasc (1 vită), Tomuş Avram, Stânga Alexandru (1 vită), Rus Ioan Fulica, Rus Veselie (1 vită), Raț Alexandru, Micu Avram şi Raț Ioan Goada (1 vită)[2332]. Rând pe rând, unul dintre părtaşi este avizat să se prezinte la Brad fiind anunțat prin următoarea înştiințare:

„Aviz

Dl. Bucur Alexandru eşti invitat ca pe ziua de 8 XI 1945 să te prezinți la Brad cu 1 vită în contul armistițiului. Ortaci ai pe Mic Solomon Bădu şi Faur Avram l Iosif.

Blăjeni 6. XI. 1945 Primar: Vârtei Gheorghe”[2333].

La rândul său persoana anunțată semna o „Dovadă” prin care recunoştea că a primit avizul şi a luat la cunoştință despre obligația de a preda 1 vită, cum este cazul lui Bucur Alexandru care a semnat în ziua de 8 XI 1945[2334]. În 6 noiembrie 1945, primarul Vârtei Gheorghe trimitea avize pentru predarea vitelor lui

2322 *Ibidem,* dosar 1/1945, f. 22.
2323 *Ibidem*, dosar 9/1944, f. 65.
2324 *Ibidem,* f. 36.
2325 *Ibidem*, f. 64.
2326 *Ibidem*, dosar 13/1944, f. 9.
2327 *Ibidem*.
2328 *Ibidem*, dosar 9/1944, f. 30.
2329 *Ibidem*, f. 29.
2330 *Ibidem*, f. 19 şi 50.
2331 *Ibidem*, dosar 6/1945, f. 1.
2332 *Ibidem*.
2333 *Ibidem*, f. 2.
2334 *Ibidem*, f. 3.

Costina Gheorghe şi Raț Alexandru[2335]. La 7 noiembrie 1945, Comisia comunală, alcătuită din primarul Vârtei Gheorghe, notarul Birău Nicolae şi şeful de post de la Buceş, plutonierul Nicolae David constata că unii dintre locuitorii din Blăjeni nominalizați să predea vitele refuzau. În această situație ei încheie un proces verbal în care menționau locuitorii care au fost designați să predea vite, dar unii dintre ei refuză să dea aceste vite"[2336].

Întrucât întâmpina greutăți în predarea vitelor, Comitetul cetățenesc al comunei Blăjeni a hotărât, în cadrul şedinței din 22 iulie 1945, contribuțiile băneşti ale locuitorilor pentru cumpărarea de vite, în funcție de starea lor materială, stabilind cinci clase de impozitare, după cum urmează: Clasa I-a: 30.000 lei, Clasa a II-a: 20.000 lei, clasa a III-a: 10.000 lei, clasa a IV-a: 5.000 lei şi clasa a V-a: 2.500 lei[2337].

Se preciza prin procesul-verbal încheiat că sumele sunt pentru fondurile constituite în vederea „predării vitelor necesare satisfacerii condițiilor de armistițiu"[2338]. Sumele se vor „încasa de organele primăriei şi vărsa la casieria comunală"[2339]. Din Comitetul cetățenesc al comunei făceau parte primarul Vârtei Gheorghe, care îndeplinea funcția de preşedinte, precum şi membrii, Răpcău Gheorghe, Vurdea Ioan, Turlea Avram, Mihet Nicolae, Rațiu Nicolae, Ciocan Romul, Ciocan Gheorghe, Luțu Avram, Dana Crăciun, Stânga Aron, Lazăr Avram, Tomuş Nicolae şi Duma Avram[2340].

Notarul comunei Blăjeni, Nicolae Birău, comunica pretorului din Brad, la 1 februarie 1945, că „în această comună şi satul aparținător nu sunt porci peste 60 kg pentru a se preda pentru armata sovietică[2341]. Şi totuşi, la 12 noiembrie 1945, Pretura plasei Brad anunța primăria că i s-a repartizat, pentru trimestrul IV un număr de 7 porci, în contul Convenției de armistițiu[2342]. Se ordona să se ia „imediat măsuri pentru repartizarea lor pe locuitori. Greutatea să fie de cel puțin 90 de kg iar colectarea se va face, în 17 noiembrie 1945, la Centrul de Colectare Brad"[2343].

Locuitorilor din comuna Blăjeni li se mai impune să predea cartofi, fasole, unt, ouă şi alte produse pentru armata sovietică, obligații cărora le fac față tot mai greu. Conform unui proces-verbal încheiat de către Comisia comunală se constata că „locuitorii comunei Blăjeni, cu excepția satului Mihăileni, refuză să predea cantitățile de cartofi şi fasole prevăzute pentru satisfacerea condițiilor Convenției de armistițiu, deşi cantități disponibile de cartofi în comună sunt"[2344].

La 4 septembrie 1945, Prefectura județului Hunedoara cerea preturilor să avertizeze pe notari că nici o comună nu a predat *untul* repartizat[2345]. Pretorul cerea comunelor din plasa Brad să raporteze, în termen de 24 de ore, situația predării untului pentru perioada 1 aprilie-4 septembrie 1945[2346]. Comunei Blăjeni i se stabilise predarea cantității de 129 kg unt[2347]. La 19 septembrie 1945, notarul Nicolae Birău informa Pretura că „în comuna Blăjeni nu s-a colectat nici o cantitate de unt pe intervalul specificat în ordin, din motivul că locuitorii reclamă că fiind regiune muntoasă şi lipsa de furaje, vacile sunt rău întreținute şi nu dau laptele din care să se poată prepara unt"[2348].

Pentru a impulsiona strângerea cotelor stabilite pe comune, Pretura ordonă constituirea Comisiei de Coordonare la nivelul comunei[2349]. Conform procesului-verbal, din 19 octombrie 1945, comisia era alcătuită din primarul Vârtei Gheorghe, având funcția de preşedinte, notarul Nicolae Birău, Resiga Nicolae, administrator agricol şi Nicolae David, şeful Postului de jandarmi Buceş[2350]. În urma presiunilor

2335 *Ibidem*, f. 4, 5 şi 6.
2336 *Ibidem*, f. 11.
2337 *Ibidem*, f. 12.
2338 *Ibidem*.
2339 *Ibidem*.
2340 *Ibidem*.
2341 *Ibidem*, f. 69.
2342 *Ibidem*, f. 23.
2343 *Ibidem*.
2344 *Ibidem*, f. 9 şi 10.
2345 *Ibidem*, f. 21.
2346 *Ibidem*.
2347 *Ibidem*.
2348 *Ibidem*, f. 22.
2349 *Ibidem*, f. 26.
2350 *Ibidem*, f. 27.

noii comisii, locuitorii sunt siliți să predea cantitățile de unt stabilite. La 21 octombrie 1945, notarul Nicolae Birău informa Pretura din Brad că pe „ziua de 29 octombrie 1945 se va depune la pretură cantitatea de 125 kg unt”[2351].

Cu toate acestea predarea untului întârzia. La 7 noiembrie 1945, aceeaşi Comisie comunală din Blăjeni este nevoită să explice Preturii din Brad că „locuitorii proprietari de vaci au fost somați atât în scris cât şi personal fiecare să depună cantitățile de unt în vederea executării Convenției de armistițiu”[2352]. Pretura Brad mai cerea să se colecteze 250 de ouă pentru armata sovietică care se vor preda în ziua de 6 ianuarie 1945[2353]. Se cerea juraților, Ştefan Avram şi Ciocan Avram, din Blăjeni Sat şi Obârşa să colecteze imediat din cătunul din care domiciliau „un număr de 100 ouă pentru armata sovietică, care se vor depune în 6 ianuarie la Biroul notarial din Mihăileni”[2354].

În anul 1945 se întocmeşte o situație a locuitorilor din comuna Blăjeni care au dat vite în contul Convenției de armistițiu. Proprietarii care au dat vite sunt din toate satele comunei: Criş, Reți, Blăjeni Sat, Vulcan, Plai, Obârşia, Grosuri şi Mihăileni[2355]. Între 5 martie şi 13 iunie 1945 un număr de 32 locuitori au predat un număr de 34 vite cu o greutate ce varia între 200 şi 550 kg[2356]. Văduva Ştefan Lina din Obârşia şi Ştefan Petru din acelaşi sat, au fost obligați să predea câte 2 vite a căror greutate s-a ridicat la 1.105 şi respectiv 995 kg[2357].

Locuitorii comunei trebuiau să dea o declarație scrisă că li s-au confiscat diferite articole de către armata sovietică. Iată modelul unei declarații colective:

„DECLARAȚIE

> Subsemnații locuitori ai comunei Blăjeni, cu satul Mihăleni, județul Hunedoara, prin prezenta confirmăm cu martori oculari că în zilele de la 6 până la 30 octombrie 1944 cu ocazia trecerii armatei sovietice prin comună spre front, ostaşii sovietici au luat de la locuitorii din comuna Blăjeni şi satul Mihăleni diferite bunuri şi materiale specificate în procesul verbal şi situația anexată fără forme.
>
> Blăjeni la 21 martie 1945”[2358].

Fiecare proces-verbal astfel încheiat era semnat de către grupul de locuitori care reclamau jaful. Locuitorii erau chestionați de către o comisie compusă din şeful de post şi notarul comunei, întocmindu-se şi în acest caz un proces-verbal, care conținea mai multe date decât cel colectiv. Un astfel de proces-verbal tip se întocmea în modul următor:

PROCES VERBAL

> Astăzi anul una mie nouă sute patruzeci şi cinci, luna februarie, ziua paisprezece, dresat în Oficiul Primăriei comunale Blăjeni. Noi Serg. Major Costică Ioan, şeful postului de Jandarmi Buceş din Legiunea de jandarmi Hunedoara în unire cu dl. Birău Nicolae, notarul comunei Blăjeni, județul Hunedoara.
>
> Constatăm prin prezentul proces verbal că, cu ocazia trecerii trupelor sovietice prin comuna Blăjeni, satul Mihăleni, au ridicat de la locuitorul Lupaş Simion din comuna Blăjeni, satul –, județul Hunedoara următoarele vite: un cal, fără ca să-i lase alte vite în loc. Având în vedere cele de mai sus am invitat la Oficiul Primăriei comunale Blăjeni pe locuitorul Lupaş Simion care fiind interogat de noi ne declară următoarele:

2351 *Ibidem*, f. 30.
2352 *Ibidem*, f. 8.
2353 *Ibidem*, f. 64.
2354 *Ibidem*, f. 65.
2355 *Ibidem*, f. 7.
2356 *Ibidem*.
2357 *Ibidem*.
2358 *Ibidem*, dosar 12/1945, f. 12.

Mă numesc Lupaş Simion, de ani 48, român ortodox, agricultor, născut şi domiciliat în comuna Blăjeni, satul –, județul Hunedoara, căsătorit cu 2 copii, avere posed, serviciu militar am făcut, declar următoarele: În ziua de 23 octombrie 1944 cu ocazia trecerii trupelor sovietice prin comuna noastră mi-a fost ridicat de către ostaşii trupelor aliate sovietice un cal fără să-mi lase alte vite în loc.

Aceasta declar, susțin şi semnez propriu.

Semnătura: Lupaş Simion

Drept care am dresat prezentul proces-verbal în patru exemplare, spre cele legale.

Şeful Post. Jand. Buceş Notarul comunei Blăjeni

Serg. Major I. N. Costică Birău Nicolae

Semnătura: ss indescifrabil Semnătura: ss indescifrabil[2359].

Procese-verbale individuale au mai fost întocmite şi pentru Marcu Nicolae, de 28 ani din Blăjeni, căruia i s-au ridicat 2 cai[2360] şi pentru Lupaş Simion Resiga, de 48 ani, căsătorit cu 2 copii, căruia, în data de 23 octombrie 1944, i-a fost confiscat un cal[2361].

Conform situației întocmite, până la data de 1 decembrie 1944, din comuna Blăjeni s-au ridicat diferite produse în valoare totală de 3.344.000 lei[2362]. Produsele ridicate constau din grâu, porumb, orz, ovăz, cartofi, cabaline, bovine, porcine, ovine, fân, căruțe, îmbrăcăminte rufe de corp, obiecte prețioase din metal, alte produse (băutură)[2363]. Au fost ridicate următoarele cantități: grâu 505 kg în valoare de 18.200 lei, 5.000 kg porumb (144.000 lei), 100 kg orz (4.000 lei), 2.360 kg ovăz (70.500 lei), 1.000 kg cartofi (14.100 lei), 1 cal (120.000 lei), 3 bovine (170.000 lei), 1 porc (8.000 lei), 6 ovine (14.000 lei), 50.400 kg fân (472.000 lei), 200 kg paie (15.000 lei), căruțe (96.000 lei), îmbrăcăminte (38.000 lei), rufărie (8.000 lei), obiecte din metal prețios (161.000 lei) şi alte obiecte (băutură în valoare de 31.800 lei).

Dar cantitățile şi valoarea produselor ridicate de către armata sovietică erau mult mai mari. Mulți dintre locuitori încă nu şi-au declarat pagubele. Notarul Birău Nicolae îi transmitea primarului din Blăjeni ordinul Preturii din Brad pentru a „pune în vedere locuitorilor din comuna Blăjeni Sat, cărora li s-au luat furaje de către trupele aliate sovietice în trecere, fără forme, să se prezinte, în ziua de 20 august 1945, la Mihăileni pentru a li se lua declarații. Straja va bate toba în acest scop în tot cătunul”[2364].

Au fost ridicate fără forme de către trupele sovietice, în toamna anului 1944 şi în intervalul de la 10 iunie la 15 august 1945, din comuna Blăjeni cantități de furaje în valoare totală de 3.682.200 lei[2365]: 141.150 kg fân în valoare de 2.357.800 lei, 50.650 kg trifoi (1.195.400 lei), 2.400 kg lucernă (72.000 lei), 3.000 kg paie (45.000 lei) şi 2.400 kg coceni de porumb (12.000 lei)

Aceste furaje au fost ridicate de la un număr de 134 de proprietari din comuna Blăjeni şi satul Mihăileni[2366]. Numai în perioada 23 august-11 septembrie 1944 au fost ridicate, de la populația comunei, 199.600kg furaje, 35 de animale, 28.440 kg cereale, 5.180 kg substanțe diferite şi 2 păsări[2367]. De asemenea, au mai fost confiscate 38 căruțe, 18 roți de căruță, 7 bucăți îmbrăcăminte, 9 perechi încălțăminte, 1 şa, 3 ceasuri, 14 bucăți lenjerie, 20 bucăți accesorii bucătărie, 1 bucată scule, 12 bucăți unelte de fierărie, 1 sac, 3 osii de căruță şi 25 articole marfă de prăvălie[2368].

Conform unei situații privind bunurile şi materialele luate fără forme cu ocazia trecerii trupelor sovietice prin comună, se constata că numai în luna octombrie 1944, s-au ridicat de la 20 de locuitori din Blăjeni animale (5 cai), atelaje (2 căruțe), cereale, legume şi alte obiecte în valoare totală de

---

2359 *Ibidem,* f. 76.
2360 *Ibidem*, f. 77.
2361 *Ibidem*, f. 95.
2362 *Ibidem*, f. 109.
2363 *Ibidem*.
2364 *Ibidem*, f. 178.
2365 *Ibidem,* f. 144.
2366 *Ibidem*, f. 146-148.
2367 *Ibidem,* f. 172.
2368 *Ibidem*, f. 174.

114.812.000 lei. Satul Mihăileni fiind înşirat de-a lungul şoselei Abrud – Brad a fost mult mai expus unor astfel de jafuri.

Jafurile au continuat şi la reîntoarcerea trupelor după capitularea Germaniei. Grupuri de soldați sovietici s-au abătut din drumul lor, prin localitățile Blăjeni şi Mihăileni, şi au confiscat numeroase animale şi atelaje fără a-şi dezvălui identitatea. Conform unui proces-verbal întocmit la 23 august 1945 s-a constatat că în intervalul 10 iunie - 15 august, cu ocazia trecerii trupelor sovietice prin comună, ostaşii sovietici au luat de la locuitorii mai jos notați, diferite bunuri şi materiale fără forme: Ciocan Ioan Bădău (500 kg trifoi în valoare de 15.000 lei), Ciocan Avram Mituşa (1.200 kg trifoi, 600 kg fân, în valoare de 50.400 lei), Ştefan Candin (600 kg fân, 600 kg paie, în valoare de 23.400 lei), Fruja Ilie (1.200 kg fân, 600 kg trifoi, în valoare de 46.800 lei), Faur Avram l. Ioan (300 kg fân, în valoare de 7.200 lei), Lupaş Avram (2.400 kg fân în valoare de 57.600 lei), Stanciu Petru (600 kg fân, 600 kg trifoi, în valoare de 32.400 lei), Ştefan Candin l. Avram (1.200 kg fân, în valoare de 28.800 lei), Bibarț Traian (1.200 kg trifoi, în valoare de 36.000 lei), Ciocan Nicolae (600 kg fân, 600 kg trifoi, în valoare de 32.400 lei), Ciocan Ioan l. Candin (1 căruță cu 1 cal în valoare de 60.000 lei), Ciocan Ioan l. Nicolae (25 kg untură în valoare de 100.000 lei), Duma Avram (1 oaie în valoare de 30.000 lei), Cioflica Simion (1 oaie în valoare de 30.000 lei), Neag Solomon l. Pasc (1 roată de car în valoare de 30.000 lei), Vârdea Traian (una roată de căruță în valoare de 25.000 lei), Micu Aron (600 kg trifoi în valoare de 18.000 lei), Andraş Petru (600 kg trifoi în valoare de 18.000 lei), Bucur Alexandru (500 kg fân în valoare de 12.000 lei), Jurca Avram Beluş (15 kg untură în valoare de 60.000 lei) şi Hărăguş Maria (1 căruță cu 1 cal în valoare de 80.000 lei)”[2369].

Conform unei situații întocmite de către Primăria şi notariatul comunei Blăjeni au mai fost confiscate, în perioada 15 septembrie-23 octombrie 1944, diferite animale şi atelaje şi de la alți locuitori din comună[2370]. Din Blăjeni au fost luate de la locuitorii: Marcu Nicolae (2 cai), Lupaş Simion (1 cal, 1 căruță), Lazăr Ioan l. Candin (1 căruță), Hărăguş Maria (1 căruță), Polverea Candin (1 cal), Ciocan Ioan (1 cal)[2371]. De asemenea a fost ridicată căruța comunei Blăjeni. Unui număr de 12 locuitori din Mihăileni le-au fost ridicate fără forme, animale şi atelaje: Simulescu Simion (1 bou), Filip Nicolae (1 junincă), Ciocan Nicolae (1 oaie, 1 porc), Lupaş Lina (1 porc), Neag Petru (1 porc), Florinca Ioan (1 cal, 1 căruță), Ştefan Nicolae (1 oaie), Vârciu Romulus (2 boi, 4 oi), Brătima Gheorghe (1 cal), Rus Ioan l. Iosif (2 oi), Birău Nicolae Papuc (1 oaie) şi Trifa Nicolae (1 oaie)[2372]. Procesul-verbal, întocmit la 24 august 1945, a fost semnat de către primarul (Vârtei Gheorghe) şi notarul comunei Blăjeni[2373].

Pentru cunoaşterea pagubelor suferite de locuitorii comunei Blăjeni s-a efectuat un recensământ privind „Situația vehiculelor cu tracțiune animală şi a bicicletelor pe categorii de proprietate, a animalelor, harnaşamentului ale proprietarilor particulari” din comuna Blăjeni. Cu acest prilej la particulari s-au înregistrat: Cai de la 2 la 15 ani - 88; Cai peste 15 ani -12; Căruțe de Braşov - 15; Căruțe orzăreşti - 6; Hamuri cu piept - 15; Boi, sub 2 ani - 7; Boi de la 3 la 15 ani - 112; Care cu osii de fier - 3; Care cu osii de lemn - 70; Biciclete - 1[2374].

Recensământul nu înregistrează nici vehiculele şi nici animalele deținute de autoritățile comunale. În schimb proprietarii IOVR sunt înregistrați cu următoarele animale şi atelaje: Cai de la 3 la 15 ani – 6; Căruțe de Braşov – 3; Hamuri cu piept – 3; Boi de la 3 la 15 ani – 7; Care cu osii de lemn – 7[2375].

La 20 iulie 1945, pretura din Brad cerea Primăriei din Blăjeni să trimită „imediat caii admişi de Comisia din Brad ca buni pentru aplicarea Convenției de armistițiu, la Mintia unde urmează a se îmbarca, cel mai târziu până la 28 iulie a.c. Proprietarii de cai vor prezenta caii cu căpestre de cânepă bune şi vor aduce pentru fiecare cal câte 120 kg grăunțe şi 120 kg fân. Aceste furaje se vor plăti pe loc”[2376].

Locuitorul Raț Gheorghe din Blăjeni este somat a prezenta „calul pe 3 octombrie 1945 la Centrul de colectare Mintia. Veți aduce 100 kg fân, 50 kg grăunțe, căpăstru bun, iar după 48 de ore veți primi

2369 *Ibidem*, dosar, 12/1945, f. 152-153.
2370 *Ibidem*, dosar, 11/1945, f. 11.
2371 *Ibidem*.
2372 *Ibidem*.
2373 *Ibidem*.
2374 *Ibidem*, f. 5.
2375 *Ibidem*.
2376 *Ibidem*, f. 22.

suma de lei 170, valoarea calului”[2377]. Pentru a nu fi siliți să-şi predea caii apți pentru diferitele munci din gospodărie, dar mai ales pentru deplasare la târgurile din Abrud, Câmpeni şi Brad sau pentru cumpărarea de cereale din zonele de câmpie, locuitorii prezintă de multe ori cai slabi sau bolnavi. Astfel în cazul lui Raț Gheorghe, notarul Nicolae Birău informa Pretura din Brad că respectivul a „prezentat calul dar i-a fost refuzat din cauza scabiei”[2378].

Presat la rândul său de către autoritățile superioare, notarul se adresa Postului de Jandarmi Buceş cerând „luarea de măsuri ca locuitorii să fie duşi cu forța la Centrul de iernare Mintia, în ziua de 18 noiembrie 1945, întrucât acestor oameni li s-a pus în vedere ca să se prezinte cu caii dar au refuzat. Locuitorilor care au înstrăinat caii li se va dresa acte de dare în judecată pentru sabotaj la aplicarea Convenției de armistițiu”[2379]. Lista înaintată Postului de jandarmi din Buceş cuprindea patru locuitori din Blăjeni: Raț Gheorghe, Jurca Avram, Jurca Candin Mocu şi Poienar Ioan”[2380]. Nu sunt scutiți nici locuitorii cu anumite grade de invaliditate.

Comuna Crişcior. Deşi predarea de animale, fân şi alte contribuții trebuia făcută pe bază de acte şi raportată comisiei mixte româno-sovietice şi aici se întâmplă numeroase abuzuri. La 2 august 1944, notarul comunei Crişcior înainta Preturii din Brad un proces-verbal din care reieşea că în comuna „noastră şi satele aparținătoare nu avem fân blocat deoarece au trecut coloane din armata sovietică şi tot fânul l-au ridicat”[2381].

La 15 octombrie 1944, Marcu Candin, din Crişcior declara că „la 11 octombrie 1944, în timp ce mai multe coloane ruseşti cu cai treceau pe şoseaua națională de la Abrud la Brad, mai mulți soldați ruşi au venit pe proprietatea mea care este aproape de şosea şi au dus 2½ care trifoi, circa 2.100 kg ceea ce valorează 20.000 lei”[2382]. În aceeaşi dată reclamau jafuri ale soldaților ruşi alți doi locuitori din comuna Crişcior. Vârdea Ioan, notarăşu, reclama că „fără forme, militari sovietici neidentificați i-au luat 2 care de trifoi, în valoare de 12.000 lei”[2383].

La rândul său, Zăhuț Ioan l Avram declara ridicarea de către soldații sovietici a următoarelor materiale: 1 car de fân (4.000 lei), 1 cearşaf alb (3.000), 1 față de masă (4.000), 1 cămaşă bărbătească (2.000), 2 cămăşi femeieşti (3.500), 1 năframă de învelit (2.500), 1 pereche ciorapi (1.000), 10 farfurii (4.000), 1 maşină tocat carne (3.000), 1 capac pentru oale (400), 4 căni pentru ceai (800), 10 linguri (1.000), 1 plev pentru lapte (500), 3 saci cu porumb (2.400), 7 kg cartofi şi 10 bucăți varză (2.000), 15 litri bulion (3.000), 15 kg marmeladă şi 4 kg untură (4.000) şi 15 kg castraveți (1.500)[2384].

Locuitorii făceau față cu greu predării de alimente, animale şi produse animale (lapte, ouă, unt etc.) pentru armata sovietică. Familia trebuie să ia laptele şi ouăle şi să le predea lăsându-şi de multe ori copiii să rabde de foame. Primarii erau presați de către Pretură şi Prefectură să ia toate măsurile, până la trimiterea în judecată, pentru a preda cantitățile impuse. Primarul comunei Crişcior, Gheorghe Bocan, se adresa, la 1 decembrie 1944, delegatului sătesc din Zdrapți, Almăşan Avram, cerându-i următoarele: „Luați măsuri pentru colectarea cantității de lapte cu care ați fost impus şi a trimite cantitatea de lapte la Gurabarza, mâine, 2 decembrie 1944. Totodată țin să vă avertizez că în cazul că nu veți depune mâine cantitatea de lapte şi celelalte alimente ce aveți de predat voi raporta preturii pentru a lua măsuri să fiți deferit Curții Marțiale pentru dezinteresarea ce o arătați la colectarea laptelui, căci nu înțeleg că Dv. cu 160 de vaci ați predat până în prezent numai 100 kg lapte”[2385]. Cu toată stăruința depusă de Almăşan Avram nu se pot îndeplini cerințele imperative ale preturii, transmise prin primarul Bocan. Acesta este nevoit să se adreseze din nou delegatului satului Zdrapți avertizându-l că: „prin rezultatul obținut în ziua de azi cu laptele am constatat că Dv. nu ați luat nici o măsură, dovada este că de la comuna D-voastră

2377 *Ibidem*, f. 34.
2378 *Ibidem*, f. 47.
2379 *Ibidem*, f. 45.
2380 *Ibidem*.
2381 SJHAN, *Primăria comunei Crişcior*, dosar 9/1945, f. 30.
2382 *Ibidem,* dosar 2/1944, f. 60.
2383 *Ibidem,* dosar 5/1945, f. 3.
2384 *Ibidem.*
2385 *Ibidem,* dosar 2/1944, f. 24.

numai 13 kg de lapte s-au adus, care este motivul. Aşa se vede că D-voastră luați în glumă toată afacerea. Dacă este aşa, D-ta vei trage urmările”[2386].

Almăşan Avram este chemat la ordin la Crişcior pentru a explica „care este situația în satul D-voastră ca să putem raporta celor în drept”[2387]. Primarii care nu îndeplinesc, indiferent prin ce mijloace, condițiile impuse prin armistițiu sunt înlocuiți cu alți mai devotații noii puteri instalate la 6 martie 1945. Noul primar al comunei Crişcior, Traian Paşca, transmitea primarului din Zdrapți ordinul telefonic al pretorului din Brad să ia măsuri „ca vitele cornute în număr de două, date pentru armata sovietică, în ziua de 22 ianuarie 1945 le veți prezenta la Deva, unde se vor prelua. Vitele la şapte dimineața vor fi la Luncoiul de Jos unde se vor duce toate vitele din plasă, având mâncare pe trei zile. Cu vitele se va duce şi un delegat”[2388].

La 17 februarie 1945, primarul comunei Crişcior, notarul, şeful de post de jandarmi şi păgubaşul semnau un proces-verbal în care se preciza: „În timpul trecerii armatei sovietice prin Crişcior de la cetățeanul Almăşan Gheorghe din comuna Crişcior, satul Zdrapți, ruşi neidentificați i-au ridicat o iapă roibă de şapte ani, în valoare de 100.000 lei. Aceşti ruşi nu au dat pentru calul ridicat nici hârtia de primire şi nici nu au achitat prețul animalului ridicat”[2389].

Deşi războiul în Europa luase sfârşit la 9 mai 1945 prin capitularea Germaniei continuă să fie aplicate condițiilor armistițiului, pentru a susține armata de ocupație sovietică. La 28 iulie 1945, orele 8.00, sunt convocați, conform ordinului preturii din Brad, să se prezinte la gara din Mintia cu caii clasați la art. 11 şi 12 din Convenția de armistițiu, următorii cetățeni: Bărăştean Petru (1 cal), Țurlea Simion (1 cal), Demian Alexandru (1 cal), Stan Gheorghe (1 cal), Grueț Ioan (1 iapă) şi Fes Gheorghe (1 iapă)[2390]. „Sunteți obligat – continua ordinul – a avea pentru fiecare cal, căpăstru, 120 kg grăunțe şi 120 kg fân, acestea vor fi plătite de la comisia aliată. Cine nu se va prezenta la data fixată va fi deferit curții marțiale pentru a fi internat în lagăr”[2391].

Împotriva persoanelor care nu respectau ordinele transmise se luau măsuri drastice. Pretorul din Brad transmitea notarului din Crişcior că potrivit instrucțiunilor primite în Conferința administrativă, din 30 VIII 1945, aveți toate măsurile de constrângere contra acelora care sabotează executarea condițiilor de armistițiu. „Întrucât cel vizat în raportul Dv. este pantofar în comuna Crişcior, vă rugăm a-i face control riguros şi veți avea ocazia a-l constrânge la satisfacerea condițiilor de armistițiu”[2392]. La 1 iunie 1945 se consemna că din comuna Crişcior s-au predat ruşilor şapte vite mari în greutate totală de 2.700 kg[2393].

O mare cantitate de fân trebuia predată de către locuitorii comunei Crişcior pentru caii armatei sovietice de ocupație. Cu deosebită „amabilitate” este adresată invitația celor care urmau să transporte cantitățile de fân repartizat: „Cu onoare vă rugăm a lua la cunoştință că, comisia comunală v-a repartizat cantitatea de fân specificată în dreptul Dv. Vă rugăm ca fânul să fie pregătit pentru a-l putea transporta la Brad şi a-l preda comandamentului sovietic”[2394].

Tabloul cuprindea următorii locuitori din comuna Crişcior[2395]: Simon Gheorghe, Măteş Nicolae, Rusanda Ştefan, Faur Nicolae, Tomodan Ioan, Badea Simion, Bucureştean Romulus (câte 100 kg fân), Kneizel Iosif (140 kg), David Ioachim, Jurca Ioan, văduva Groza Ana, Stanciu Ioan, Demian Petru, Adam Gheorghe, Stanciu Petru, Macra Filimon, Stanciu Traian, Tod Petru, Oprean Lina, Adam Maria, Olar Nicolae, Bogar Nicolae, Uibariu Ioan, Sicoe Dumitru, Matieş Petru, Feier Gheorghe, Moş Lazăr, Faur Elisabeta, Codrean Nicolae, Oprean Nicolae, Oarga Toma (câte 200 kg), dr. Cornel Glava (250 kg), Petrean Nicolae, văduva Grueț Maria, Circo Lazăr, văduva Furdui Emanoil, Buligoi Luca (câte 300 kg) şi Bocan Gheorghe (500 kg fân).

2386 *Ibidem*, f. 23.
2387 *Ibidem*.
2388 *Ibidem,* dosar 4/1945, f. 93.
2389 *Ibidem*, f. 330.
2390 *Ibidem,* dosar 1/1945, f. 71.
2391 *Ibidem*.
2392 *Ibidem,* f. 104.
2393 *Ibidem,* dosar 4/1945, f. 461.
2394 *Ibidem*.
2395 *Ibidem,* f. 52-53.

O serie de cetăţeni ai comunei Crişcior au fost obligaţi să transporte propriul fân sau al unor văduve la locul stabilit, primind la domiciliu o somaţie în acest sens: „Domnului Stanciu Ioan, Valea Arsului, sunteţi obligat să predaţi la Brad, în ziua de 2 aprilie 1945, ora 8, cantitatea de 200 kg fân, iar în cazul că nu veţi preda veţi achita primăriei 6.000 lei"[2396]. Somaţii identice primesc învăţătorul Uibariu Ioan, Demian Petru, Adam Gheorghe şi Petrean Nicolae, locuitori în Valea Arsului[2397].

O împuternicire este trimisă de către primarul Traian Paşca, la 6 aprilie 1945, lui Filip Solomon din Crişcior, în care se menţiona că: „Sunteţi delegat să luaţi măsuri pentru a transporta în termen de 3 zile fânul de la văduva Grueţ Maria de la Valea Arsului. În acest scop au fost însărcinaţi cu transportul acestui fân locuitorii Jurca Ioan l. Gheorghe şi Stanciu Ioan l. Ioan. Le puneţi şi Dv. în vedere că în caz că nu execută ordinul dat vor fi daţi în judecată pentru sabotaj la comisia sovietică de control"[2398].

Pretura din Brad ordona, la 4 mai 1945, să se bată „doba că toţi sunt obligaţi să predea pieile la serviciul ORAT din localitatea Crişcior. Pieile sunt blocate şi au rămas tot blocate pentru armata aliată sovietică şi română"[2399]. Primăria comunei Crişcior mai cerea primarului comunei Zdrapţi ca, în termen de 8 zile, fiecare locuitor să se prezinte la primăria comunei Crişcior şi să facă „declaraţie despre toată lâna tunsă de pe oile ce le-au tuns anul acesta. În ziua de 10 iunie se va face controlul şi toţi aceia care nu vor face declaraţiile legale li se va face proces verbal de dare în judecată"[2400]. La 1 iulie 1945, primarul comunei Crişcior raporta pretorului din Brad că pe ziua de 2 iulie nu poate „trimite trăsuri pentru Batalionul 5 Pionieri de Munte deoarece s-au luat 3 trăsuri din partea ruşilor care s-au dus la Beiuş şi 1 trăsură care s-a dus la Abrud, în comună avem în total 6 trăsuri"[2401].

Raportul pretorului din Brad către prefectul comunist al judeţului Hunedoara, din 10 iunie 1946, oferă date privind starea de spirit a populaţiei din Pretura plasei Brad, pe care o prezintă ca fiind satisfăcătoare: „Cum subsemnatul sunt mai mult pe teren, cu care ocazie am vizitat nenumărate locuinţe atât a celor înstăriţi cât şi a celor lipsiţi pentru a vedea condiţiile de trai ale lor am constatat cu bucurie că încă n-am aflat pe nimeni atât de sărac ca să nu aibă ce mânca"[2402].

Comuna Ribiţa era impusă la predarea a 14 vite pentru armata sovietică[2403]. Potrivit unei situaţii privind mărfurile ridicate de armata sovietică, până la 30 septembrie 1944, acestea reprezentau: 100 kg ovăz în valoare de 600 lei, 1 cal (60.000 lei), 1 porc (6.000 lei), 2.200 kg fân (23.800 lei), pături în valoare de 30.000 lei şi diferite obiecte casnice în valoare de 181.050 lei[2404]. Tot din Ribiţa, conform unei alte situaţii, întocmite la 25 octombrie 1944, au fost ridicate, fără forme: 2.000 kg porumb în valoare de 20.000 lei, 500 kg orz (10.500 lei), 2 porci (50.000 lei), 28 oi (84.000 lei), 1.000 kg fân (12.000 lei) şi diferite obiecte casnice în valoare de 117.400 lei[2405].

O altă statistică privind mărfurile ridicate din Ribiţa menţionează 190 litri de ţuică în valoare de 58.000 lei, 100 kg orz (600 lei), 1 cal (60.000 lei), 1 porc (6.000 lei), 2.200 kg fân (23.800 lei), pături (30.000 lei) şi obiecte casnice în valoare de 123.050 lei[2406]. Se cunosc şi alte nume ale unor locuitori care au suferit pagube importante din partea armatei sovietice. Pe măsură ce noi subunităţi treceau prin localitatea respectivă, urma confiscarea de alte bunuri de la alţi locuitori.

În Ribiţa furturile au fost săvârşite în 12, 15, 18, 21 şi 24 septembrie 1944, după cum se poate observa din tabloul următor, întocmit la 25 octombrie 1944[2407]:

2396 *Ibidem*, f. 82.
2397 *Ibidem,* f. 83 şi 87.
2398 *Ibidem*, f. 88.
2399 *Ibidem*, f. 487.
2400 *Ibidem*, f. 394.
2401 *Ibidem,* dosar 1/1945, f. 13.
2402 SJHAN, Fond *Pretura plasei Brad*, dosar 1/1946, f. 59-62.
2403 *Ibidem*, dosar 4/1944, f. 77.
2404 *Idem, Primăria comunei Ribiţa*, dosar 11/1945, f. 175.
2405 *Ibidem,* f. 138 şi 139.
2406 *Ibidem*, f. 177.
2407 *Ibidem*, f. 156.

Numele şi prenumele locuitorilor	*Data furtului*	*Paguba*	*Valoare*
Gorcea Marcu l. Teodor	21.IX	1 butoi cu țuică de 190 kg; 1 pereche cizme, 1 pereche pantaloni şi 2 bluze, 1 plev de tinichea, 1 butoi de 10 litri, 2 briciuri.	88.000
Văd. Dan Lucreția	21.IX	30 bucăți ouă.	450
Niță Lazăr l. Ioan	18.IX	O uşă de sticlă.	2.500
Obădău Ioan l. D-tru	15.IX	1 maşină de tuns, 2 briciuri, 1 pereche foarfeci, 1 pereche ochelari, 1 briceag, 500 lei numerar.	4.600
Vlad Tănase l. Aron	15.IX	20.000 lei numerar, 6 kg marmeladă de cireşe, 50 kg țuică tare.	46.000
Dan Iosif, notar	15.IX	1 pereche pantofi, 1 pereche şoşoni, 2 perechi ciorapi, 1 cearşaf, bani numerar 4.500 lei, 1 ceas de argint.	39.500
Comşa Iosif, preot	12 şi 24 IX	100 kg porumb, 800 kg fân, 800 kg otavă.	17.800
Ioan Santei	12.IX	500 kg trifoi, 200 kg porumb.	6.000

Documentul de mai sus a fost întocmit la 25 octombrie 1944, de către notarul Iosif Dan, care a calculat valoarea pagubei la 205.450 lei, în realitate ea ridicându-se la 206.850 lei[2408].

Un alt document se întitulează „Tabel de locuitorii comunei Ribița ce declară sub semnătură că li s-au ridicat cu forța diferite produse în cursul anului 1945, de către armata sovietică în trecere”. În tabel sunt cuprinşi locuitorii, cantitatea şi valoarea furajelor confiscate[2409]:

Numele şi prenumele	*Felul produselor ridicate*						*Valoare totală*
	Fân			*Trifoi*			
	kg	*Preț*	*Total*	*kg*	*Preț*	*Total*	
Preot Iosif Comşa	4.500	35	157.500	-	-	-	157.500
Obădău Vasile l. D-tru	500	35	17.500	-	-	-	17.500
Santeiu Ioan	-	-	-	1.000	40	40.000	40.000
Văd. Uibariu Sofia	500	35	17.500	500	40	20.000	37.500
Onea D-tru l. Adam	800	35	28.000	500	40	20.000	48.000
Vlad Alexandru	-	-	-	1.000	40	40.000	40.000
Onea Marcu	50.000	35	17.500	-	-	-	17.500
Total general	800	-	238.000	3.000	-	120.000	358.000

Fostului primar din Ribicioara, Trifa Solomon, i s-a confiscat un cal în valoare de 60.000 lei[2410]. Confiscarea s-a făcut în afara localității Ribicioara, el fiind singurul din sat care a suferit daune din partea armatei sovietice.

2408 *Ibidem*.

2409 *Ibidem*, f. 45.

Situația populației județului Hunedoara a fost agravată în anul 1946 de seceta care a lovit o serie de regiuni ale țării, de lipsa unor bunuri de larg consum la care se adaugă colectările forțate şi contribuțiile pentru armata sovietică, conform convenției de armistițiu. În repetate rânduri se răspunde Preturii Brad despre imposibilitatea colectării unor produse. „În comuna Băița nu se poate colecta nici o cantitate de secară, porumb, ovăz, orz, orzoaică şi mazăre, aceste cereale sunt lipsite în această comună”[2411]. „Din cauza secetei, recolta de fasole este compromisă, nu se poate colecta nimic”[2412], îi raporta primarul Alexandru Herbai pretorului din Brad.

Subcentrul de exploatare Brad trimite pe sergentul major Roşca Gheorghe cu trei însoțitori pentru colectarea următoarelor cote: fân, 1.000 kg de la Sălişte, 1.000 kg din Hărțăgani şi se vor mai colecta 4.000 kg în afară. Cartofi, 2.500 kg pe notariat, plus cei blocați, fasole, 300 kg pe notariat[2413]. La 22 octombrie 1945, notarul comunei Băița cerea primarilor să dea concursul „caporalului Pleşa Gherasim, delegatul centrului de exploatare Hunedoara din subcentrul Brad, pentru a ridica uiumul şi pentru luarea în primire a cartofilor pentru acel sat”[2414].

În contul comisiei de armistițiu, notariatul Băița trebuia să achite cantitatea de 800 kg de legume (varză, morcovi, pătrunjel, ceapă). „Luați măsuri de colectarea lor şi predarea în 10 zile”[2415]. Notariatul Băița mai raporta predarea, până la 1 noiembrie 1945, a 3 bovine pentru armata sovietică[2416]. Acelaşi notariat din Băița primeşte o nouă cerere din partea Preturii plasei Brad pentru predarea de noi animale: „Luați măsuri ca pe 8 noiembrie 1945, joi la ora 9, să duceți la Comisiunea de Armistițiu Brad, cota de vite: Băița 2 vite reproducție, Hărțăgani 1 vită de tăiere şi 1 reproducție, Ormindea 2 vite tăiere, Crăciuneşti şi Peştera 1 vită tăiere, Căinelul de Sus, Sălişte şi Trestia, fiecare câte o vită de tăiere şi toate trei satele încă o vită de tăiere”[2417].

La 3 mai 1946 se preciza că Băița şi satele aparținătoare au predat 22 vite şi 6 porci, cumpărate de satul respectiv[2418]. Prefectul Augustin Almăşan ordona pretorului plasei Brad să se predea cantitatea de 600 kg unt țărănesc sau 300 kg unt presat[2419]. La 22 octombrie 1946, primăria comunei Băița raporta preturii din Brad că s-au încasat 81.430 lei şi a cheltuit aceeaşi sumă pentru cumpărarea de produse, iar cele 8,5 kg unt au fost colectate în mod gratuit[2420].

Din Pretura Brad, raporta pretorul Radu Victor, la 21 martie 1946, au fost ridicate de către armata sovietică, în perioada 23 august 1944 - 11 septembrie 1945 următoarele materiale şi bunuri: 7 camioane auto, 65 căruțe diferite, 75 roți de car şi căruțe, 75 articole de îmbrăcăminte, 4 ceasornice, 50 bucăți rufărie de pat, 55 perechi încălțăminte, 1 şa, 3 hamuri, 14 bucăți lenjerie diferită, 20 bucăți accesorii de bucătărie, 12 unelte de fierărie, 3 osii de căruță, 25 bucăți marfă de prăvălie, 89 bucăți diverse, 1.098 litri de benzină, 2 biciclete, 9 m³ materiale, 1 maşină de cusut, 28 m³ lemne de foc şi altele[2421].

La 7 noiembrie 1945, primăria comunei Țărățel comunica Preturii Brad că locuitorii nu cultivă „ceapă, morcovi, pătrunjel şi varză, locuitorii fiind în majoritate muncitori mineri sunt aprovizionați prin cantinele Societății Mica, şi numai o mică parte din ei îşi cultivă, în cantități insuficiente unele din aceste zarzavaturi, iar restul şi le procură de pe piața Bradului”[2422]. Se menționează, în aceeaşi informare, că locuitorii comunei au mai predat 2.000 kg subcercului de colectare Brad care i-a predat armatei sovietice”[2423].

2410 *Ibidem*, f. 167.
2411 *Ibidem*, f. 27.
2412 *Ibidem*, f. 11.
2413 *Ibidem*, dosar 7/1946, f. 18.
2414 *Ibidem*, dosar 1/ 1946, f. 68.
2415 *Ibidem*, dosar 7/1946, f. 7.
2416 *Ibidem*, f. 6.
2417 *Ibidem*, f. 9.
2418 *Ibidem*, f, 13.
2419 *Ibidem*, f. 20.
2420 *Ibidem*, f. 24
2421 *Ibidem*, dosar 12 /1946, f. 26.
2422 *Ibidem*, dosar 9/1945, f. 3.
2423 *Ibidem*.

Întrucât comunele nu făceau față predării de produse pentru armata sovietică, Societatea Mica a sprijinit cu fonduri achiziționarea de pe piață a diverse produse agricole în contul comunelor. Comuna Țărățel a fost creditată în acest scop cu suma de 120.000 lei[2424]. Cererea Prefecturii Hunedoara de a preda 20 de porci pentru armata de ocupație ridica noi dificultăți. Răspunzând prefectului, Pretorul Ştefan Popa preciza, la 27 martie 1945, că a predat deja 14 porci dar pentru ceilalți 6 va fi nevoit să predea vite întrucât „porci de la 100 kg în sus şi nici de la 60 kg nu sunt în Brad”[2425]. Satul Crişan a fost nevoit să contribuie la cumpărarea unei bovine, în contul obligațiilor Convenției de armistițiu[2426]. Prefectul comunist al județului, Augustin Almăşan, este nemulțumit de activitatea primarilor din comunele Merişor, Buceş şi Țărățel care vor fi înlocuiți cu alții de încredere. Primarul comunei Țărățel, Nicolae Grama, era înlocuit, la 5 ianuarie 1945, cu Gruieț Ioan[2427].

Pe lângă animale, locuitorii satului erau obligați să predea şi diferite cantități de fân pentru hrana cailor armatei sovietice. Prefectura județului Hunedoara solicita Preturii plasei Brad să predea, până la 1 septembrie 1945, 15 vagoane pentru Frontul 3 Ucrainean, din care comunei Țărățel îi reveneau 20.000 kg fân[2428]. Au loc însă şi aici o serie de abuzuri din partea trupelor sovietice de ocupație. Un grup de locuitori din satul Crişan declarau, în fața primarului Ioan Gruieț şi a martorilor Magdalina Nistor şi Ana Tulea că le-a fost ridicate „fără nici o formă de plată de către soldații sovietici, în cursul lunii iunie – iulie 1945, cantitățile de fân scrise în dreptul fiecăruia”[2429]. Tabelul locuitorilor cărora li s-au ridicat de către armata sovietică diferite cantități de fân cuprinde pe: Comşa Marc (900 kg fân), Avram Ioan (1.200), Lup Ioan (1.200), Stânga Lazăr (1.200), Tulea Lazăr (1.500), preotul Tiberiu Perian (1.500), Ionuțiu Tănase (1.200) şi Vlad Dionisie (1.100).

Coloane ale trupelor sovietice au trecut şi pe şoselele Geoagiu – Simeria şi respectiv Orăştie – Deva – Ilia. În ziua de 13 septembrie 1944 şi-au făcut apariția în Uroi primele unități ale armatei sovietice. Cu ocazia trecerii trupelor sovietice spre vest, preotul Tiruța notează că nu „s-a produs stricăciuni”. Nu acelaşi lucru s-a întâmplat în localitățile Simeria Veche, Şăuleşti şi Sântandrei unde au avut loc adevărate jafuri asupra populației.

Printre cei mai năpăstuiți de acest fenomen au fost locuitorii satului Sântandrei. Conform documentelor întocmite din satul Sântandrei trupele sovietice au ridicat fără nici o formă animale, cereale, furaje, atelaje, lenjerie, ceasuri şi alte obiecte de la următorii locuitori: Modola Ioan Costa, 1 căruță (80.000 lei), 1 ham (20.000 lei), fân 1.200 kg (12.000 lei); Murar Ioan Tuldan, 1 iapă (60.000 lei), 1 ham (20.000 lei), 100 kg sământă trifoi (5.000 lei); Muntean Petru Flețu, 400 kg orz (7.600 lei), 100 kg cartofi (1.500 lei),1.000 kg fân (13.000 lei); Muntean Lăscuț, 1.200 kg fân (15.600 lei), 100 kg sămânță trifoi (5.000 lei); Murar Ioan Cioncu, 1 iapă (90.000 lei); Murar Ioan Diacu, 500 kg fân (4.500 lei), 1 cearşaf (4.000 lei); Dugaci Adam Dulu, 2 roți (10.000 lei), 1500 kg fân (13.500 lei), 1 iapă (100.000 lei); Chirilă Maria, 3.000 kg varză (27.000 lei), 500 kg fân (4.500 lei); Murar Nicolae Rohoaza, 1 porc (14.000 lei),1.000 kg fân (9.000 lei), 2 hamuri (6.000 lei), 150 kg cartofi (2.250 lei), 1 funie şi 1 lanț (7.000 lei); Murar Aron Şoric, 1 iapă (100.000 lei), 1.000 kg fân (9.000 lei), 1 frânghie (6.000 lei), 4 m pânză (12.000 lei), 1 maşină de tuns (1.000 lei); Modola Adam Adămici, 1.500 kg trifoi (13.500 lei), 300 kg porumb (8.400 lei); Ocoş Petru Ciapa, 1 căruță (50.000 lei), 1.000 kg fân (9.000 lei); Popovici Gheorghe, 1 iapă (80.000 lei), 1 țol de lână (30.000 lei), 1 cearşaf (16.000 lei), 1.000 kg fân (9.000 lei); Artean Nicolae Crețu, 600 kg lucernă (5.400 lri), 1 ceas de masă (3.000 lei), 1 toc rezervor (4.000 lei), 2 saci (2.000 lei); Septimiu Câmpeanu, 1 radio (100.000 lei), 2 gâşte (4.000 lei); Elisabeta Herț, 2 bluzuri (20.000 lei), 1 cămaşă (3.000 lei) 1 năframă (2.000 lei); Danciu Ioan, 700 kg porumb (19.600 lei); Visirin Petru, 1 porc (34.000 lei), 2 oi (10.000 lei); Mariş Alexă, 1 porc (27.600 lei), 1 oaie (5.000 lei); Toloş Ioan, 1 porc (27.600 lei); Anghel Gheorghe, 2 hamuri (30.000 lei); Borița Abel, 3 oi (15.000 lei); Rotea Ioan, 1 vițel (20.000 lei); Bardoş Mihai, 1 vițel (20.000 lei); Anghel Ioan, 1.000 kg fân (9.000 lei); Mărcuş Francisc, 2 căciuli (10.000 lei); Popa Dionisie l Aron, 300 kg orz (5.700 lei); Anghel Ioan, 1 ceas (5.000 lei); Popa Ioan Nandra, 1.000 kg trifoi (12.000 lei), 1.200 kg măzăroi (10.800 lei), 1.000 kg lemne de foc (6.000

2424 *Ibidem,* f. 42.
2425 *Ibidem*, f. 47.
2426 *Ibidem*, f. 93.
2427 *Ibidem,* dosar 1/1945, f. 37.
2428 *Ibidem*, dosar 9/1945, f. 144.
2429 *Ibidem*.

lei), 2 briciuri de ras (2.000 lei), 1 cojoc (10.000 lei); Popa Avram Pintaluc, 2 hamuri (40.000 lei), 1 funie (6.000 lei), 1 lanț (2.000 lei), 500 kg fân (4.500 lei), 300 kg porumb (8.400 lei); Crişan Mihai, 1.000 kg fân (9.000 lei), 800 kg porumb (22.400 lei), 800 kg cartofi (12.000 lei), 1 mânză (25.000 lei); Andreşel Ioan Ciciu, 900 kg fîn (8.100 lei), 1.500 kg sfeclă (11.250 lei); Murar Nicolae Busuioc, 1 iapă (45.000 lei), 2 hamuri (40.000 lei), 2.000 kg cartofi (30.000 lei); Ocoş Ioan Cocoş, 400 kg ovăz (7.600 lei), 1.000 kg fân (9.000 lei), lemn construcție (1.500 lei), 1 cojoc (7.000 lei); Ocoş Gheorghe Ciapa, 1.000 kg fân (9.000 lei), 300 kg varză (2.700 lei); Sora Ioan Florica, 900 kg porumb (20.700 lei), 200 kg cartofi (3.000 lei); Murar Aron l Aron, 15.000 kg varză (135.000 lei); Sâncrăian Mihai, 1.200 kg trifoi (14.400 lei), 200 kg porumb (5.600 lei); Munteanu Mihăilă, 2 cai (200.000 lei), 3.000 kg fân (27.000 lei), 7 gâşte (14.000 lei), 1 roată (10.000 lei), 9 găini (5.400 lei); Chirilă Veronica, 1.200 kg fân (10.800 lei), 1 căruță (100.000 lei); Ocoş Aron Cocoş, 1.000 kg lucernă (13.000 lei), 3.500 kg fân (35.000 lei), 1.000 kg trifoi (13.000 lei), 2 oi (4.000 lei), 200 kg cartofi (3.000 lei), 200 kg porumb (5.600 lei), 500 kg grâu (4.500 lei); Roman Adam, 600 kg lucernă (8.400 lei), 600 kg orz şi trifoi (8.400 lei), 12 scânduri (6.000 lei); Murar Ioan l Petru, 2.000 kg cartofi (30.000 lei), 1.000 porumb (28.000 lei), 500 kg fân (4.500 lei); Băda Adam Saie, 1.200 kg fân (10.800 lei), 1.000 kg porumb (28.000 lei); Murar Gheorghe Serof, 600 kg trifoi (7.200 lei); Sâncrăian Ioan Teicu, 600 kg orz (11.400 lei), 1.200 kg lucernă (15.600 lei), 1.500 kg porumb (42.000 lei); Dugaci Adam Cobor, 1.000 kg sămânță trifoi (50.000 lei), 1.200 kg cartofi(18.000 lei), 2.000 kg sfeclă (15.000 lei); Artean Petru, R. Murar, 1.500 kg fân (18.000 lei); Ocoş Ioan Licu, 500 kg sămânță trifoi (25.000 lei); Simonfi Francisc, 600 kg cartofi (9.000 lei), 350 kg ovăz (5.700 lei), 500 kg porumb (14.000 lei), 600 kg trifoi (7.800 lei)[2430].

Unui mare număr de locuitori din satele Simeria Veche, Simeria şi Şăuleşti li s-au confiscat produse a căror valoare mergea de la 5.000 (Lădar Aron din Şăuleşti) la 1.515.120 lei (Ocskay Ştefan din Simeria)[2431].

În majoritatea proceselor-verbale se preciza că ridicarea a avut loc în mod „forțat"[2432]. Luca Aron din Simeria Veche declara că atunci când soldații ruşi au fost „cantonați pe la noi, când au plecat ne-au luat şi lucrurile cu ei"[2433]. La rândul său Samoilescu Alexandru din Simeria Veche declara că i-au fost confiscate lucrurile pe când „trupele erau în trecere şi cantonate în comună"[2434]. Ghinea Alexandru din Simeria Veche declara că „Fiind cantonați şi cu bucătăria în curte şi fiind timp ploios mi-au ars lemnele puse la adăpost"[2435].

În satul Sârbi casa de fier a primăriei a fost devastată, aruncându-se pe jos toate documentele şi furându-se toți banii[2436].

Aceste cifre reprezintă doar o parte din bunurile locuitorilor din localitățile hunedorene situate în apropierea şoselelor pe care înaintau unitățile armatei sovietice spre linia frontului şi care au fost despuiați în mod abuziv de bunurile lor.

Documentele menționate evidențiază jaful la care au fost supuşi locuitorii județului Hunedoara aflați pe traseele de înaintare sau de retragere ale trupelor sovietice. La acestea s-a adăugat comportamentul violent şi iresponsabil al soldaților sovietici, consemnat în numeroase mărturii orale.

2430 SJHAN, *Pretura plasei Deva*, dosar 16/1946, f. 221-223.
2431 *Ibidem,* dosar 13/1946, f. 148-305.
2432 *Ibidem*.
2433 *Ibidem*.
2434 *Ibidem*.
2435 *Ibidem*.
2436 *Idem, Pretura plasei Ilia*, dosar 9/1944.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Foto 11	Terase agricole în ținutul Pădurenilor. Satul Ferigi, comuna Cerbăl. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 12	Munții Metaliferi, zona Săcărâmb. Fotografie realizată de I. P. Mihai Stoicovici.
Foto 13	Dimineața în Munții Metaliferi. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 14	Muntele Vulcan văzut dinspre satul Buceş-Vulcan. Fotografie realizată de Dumitru Rus.
Foto 15	Muntele Vulcan. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 16	Depresiunea Petroşani. Fotografie realizată de profesorul Dumitru Rus.
Foto 17	Depresiunea Petroşani, vedere spre Munții Retezat. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 18	Vedere spre Țara Hațegului. Fotografie realizată de I. P. Mihai Stoicovici.
Foto 19	Țara Hațegului văzută din Retezat. Fotografie realizată de Dacian Muntean.
Foto 20	Mureşul între Simeria şi Deva. Fotografie realizată de Augustin Bortoş.
Foto 21	Râul Mureş la Deva. Fotografie realizată de Dumitru Rus.
Foto 22	Traversarea Mureşului cu brodul la satul Tisa, comuna Burjuc. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 23	Lacurile din Căldarea Bucurei, Retezat. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 24	Tăul Pietricelelor – Retezat. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 25	Amenajarea hidrotehnică de pe Râul Mare. Fotografie realizată de Augustin Bortoş.
Foto 26	Lacul de la barajul Gura Apei. Fotografie din colecția Muzeului din Deva.
Foto 27	Sanatoriul Geoagiu-Băi la sfârşitul secolului al XIX-lea. După o ilustrată din colecția I. Lazăr.
Foto 28	Vața de Jos în perioada interbelică. După o ilustrată din colecția I. Lazăr.
Foto 29	Pădure de fag. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 30	Smirdar (*Rhododendron myrtifolium*). Fotografie realizată de Tudor Popescu.
Foto 31	Floare de colț (*Leontopodium alpinum*) de pe muntele Piatra Iorgovanului. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 32	Richi, cea mai prietenoasă vulpe din Retezat. Fotografie realizată de Cosmin O. Manci.
Foto 33	Lup. Fotografie realizată de Kerekes Istvan (AFIAP).
Foto 34	Capre negre (*Rupicapra rupicapra*) în Retezat. Fotografie realizată de Farkas Gyorgy
Foto 35	Marmotă (*Marmota marmota*). Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 36	Vultur (*Acvila pomarina*). Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 37, 38	Medalie bătută cu ocazia împlinirii a 50 de ani de la înființarea Parcului Național Retezat – avers şi revers. După medalia din colecția ing. Stelian Radu.
Foto 39	*Loiseleuria procumbens* (Familia *Ericaceae*), în Şaua Retezatului. Fotografie realizată de Horațiu Popa.
Foto 40	Ursoaică cu pui. Fotografie realizată de Rainer Pohlmann.
Foto 41	Acvilă regală. Fotografie realizată de Kerekes Istvan. (AFIAP).
Foto 42	Uliul (*Accipiter gentilis*). Fotografie realizată de Călin Hodor.
Foto 43	Vedere din Rezervația ştiințifică „Gemenele”. Fotografie realizată de A. P. Badea.
Foto 44	Casa-laborator „Gemenele”. Fotografie realizată de Daniel Vallauri.
Foto 45	Peştera cu corali. Fotografie realizată de A. P. Badea.
Foto 46	Peştera Zeicului, Câmpul lui Neag. Fotografie realizată de A. P. Badea.
Foto 47	Vedere din Parcul Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina. Fotografie realizată de Laurian Gherman.
Foto 48	Colonie de lilieci. Fotografie realizată de Laurian Gherman.
Foto 49	Intrarea în peştera Cioclovina cu apă. Fotografie realizată de Dumitru Rus.
Foto 50	Intrarea în peştera Şura Mare, Ohaba Ponor. Fotografie realizată de A. P. Badea.
Foto 51	Peştera Tecuri, comuna Baru. Fotografie realizată de A. P. Badea.
Foto 52	Dealul Bolii. Fotografie realizată de Nicu Jianu.

Foto 91	Menhir de la Baia de Criş. După fotografie din colecţia Muzeului CDR Deva.
Foto 92	Celturi din bronz. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *Muzeul arheologic din Deva*, Bucureşti, 1972.
Foto 93	Lance şi topoare cu disc şi spin descoperite la Deva şi Petroşani. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, op. cit., pl. 12.
Foto 94	Ceramică Wietenberg, descoperită pe Dealul Cetăţii Deva. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *op. cit.*, pl. 10.
Foto 95	Vas aparţinând culturii Otomani, descoperit la Deva. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *Muzeul arheologic din Deva*, Bucureşti, 1972, fig. 10.
Foto 96	Fibule din bronz de tip „ochelari”, descoperite la Boş (Hunedoara). După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *op. cit.*, fig. 17.
Foto 97	Verigă cu semiove descoperită la Uroi. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *op. cit.*, fig. 18.
Foto 98	Sarmizegetusa Regia, zona sacră. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 99	Sarmizegetusa Regia, poarta de vest a fortificaţiei. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 100	Scenă din lupta de la Tapae, imortalizată pe Columna lui Traian. După C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966.
Foto 101	Regele Decebal (87-106) După *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970.
Foto 102	Împăratul roman Marcus Ulpius Traianus (98-117). După *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970.
Foto 103	Scenă de pe Columna lui Traian reprezentând asaltul unei cetăţi. După C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Columna lui Traian*, Bucureşti, 1966.
Foto 104	Costeşti-Cetăţuie, turnul-locuinţă cu scara monumentală. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 105	Zid de cărămidă de la unul din turnurile-locuinţă de la Costeşti-Cetăţuie. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 106	Cetatea Blidaru, vedere aeriană. După Eugen Pescaru, Adriana Rusu Pescaru, *Monumente hunedorene*, 2009, p. 126.
Foto 107	Cetatea Blidaru, o parte din zidul cetăţii şi intrarea. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 108	Cetatea Blidaru, zidul cetăţii cu bloc cu literă grecească. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 109	Piesă din argint cu reprezentarea unei feline, descoperită la Blidaru-Pietroasa lui Solomon. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 110	Masivul stâncos Piatra Roşie, vedere aeriană. După Eugen Pescaru, Adriana Rusu Pescaru, *Monumente hunedorene*, 2009, p. 31.
Foto 111	Piesă din bronz descoperită la Piatra Roşie, reprezentând un personaj feminin. După Adriana Pescaru, Eugen Pescaru, Cetăţile dacice din Munţii Orăştiei, Bucureşti, 2009, pl. 79.
Foto 112	Drumul pavat de la Piatra Roşie. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 113	Coloană de andezit refolosită de romani în zidul de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 114	Unelte din fier descoperite la Sarmizegetusa Regia. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *Muzeul arheologic din Deva*, Bucureşti, 1972, pl. 14-16.
Foto 115	Ceaşcă dacică descoperită în cetatea Costeşti. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *op. cit.,* pl. 22.
Foto 116, 117	Tipare de la Băniţa. După fotografie din colecţia Muzeului CDR Deva.
Foto 118	Fragment de vas dacic pictat descoperit la Sarmizegetusa. Fotografie realizată de Mihaela Ion.
Foto 119	Monede dacice din aur, tip Koson. După Adriana Pescaru, Eugen Pescaru, *Cetăţile dacice din Munţii Orăştiei*, 2009, pl. 67.

Foto 120	Monede dacice din argint de tip Răduleşti-Hunedoara. După I. Andriţoiu, L. Mărghitan, *op. cit.*, fig. 26.
Foto 121	Pond (greutate) din plumb descoperit la Sarmizegetusa. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 122	Vasul dacic cu ştampilele DECEBALVS şi PER SCORILO. După *Istoria Românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001, pl. 51.
Foto 123	Drumul pavat cu lespezi de calcar, de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 124	Templul mare circular de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 125	Templu patrulater din andezit de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 126	Canalul din zona sacră de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 127, 128	„Soarele de andezit" din zona sacră de la Sarmizegetusa Regia. Fotografie realizată de Bodó Cristina.
Foto 129, 130	Monedă reprezentând ritualul religios de fondare a unui oraş roman. După C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana. (Sarmizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966, p. 9.
Foto 131	Sarmizegetusa. Amfiteatrul. După *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti, 2001, pl. 2.
Foto 132	Cap de statuie imperială. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 133	Picior de statuie imperială. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 134	Judecata lui Paris. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 135	Implorarea lui Ahile de către Priam. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 136	Inscripţie ce atestă pegma. După IDR, III/2, 321.
Foto 137	Caius Valerius Maximus *pegmarius*. După IDR, III/2, 321.
Foto 138	Bloc de racord amfiteatru cu inscripţie. Fotografie din fototeca Muzeului arheologic Sarmizegetusa.
Foto 139	Blocuri de racord amfiteatru. După IDR, III/2, 53-61.
Foto 140	Statuia lui Aesculap. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 141	Zeii medicinii şi şarpele. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 142	Aesculap şi Hygia – „zeii ascultători". Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 143	Zeiţa Nemesis care ţine în mână balanţa. După IDR, III/2, 308.
Foto 144	Zidul de nord al oraşului roman Sarmizegetusa. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 145	*Domus Procuratoris*, substrucţie *horeum*. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 146	*Domus Procuratoris*, complex termal. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 147	Propunere de reconstituire fântână. După Al. Diaconescu, E. Bota, *Le Forum de Trajan à Sarmizegetusa. Arhitecture et sculpture*,Cluj-Napoca, 2009, p. 192, fig. 43.
Foto 148	Capul lui Neptun. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 149	Statuia lui Neptun. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 150	Statuia unei nimfe. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 151	Curtea Forului. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 152	Tribunalul de răsărit. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 153, 154	Forul, *curia* şi *aeraria*. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 155	Bloc de calcar pentru canalizare. Fotografie realizată de Gică Băeştean.
Foto 156	Conducte de plumb cu inscripţii. După Piso I., Băeştean G., *Des plumbeae à Sarmizegetuse*, în „AMN", 37/1, 2000, p. 223-229.
Foto 157	Bazinul roman de la Aquae (Călan-Băi). Fotografie realizată de Emil Scripcariu.
Foto 158	Complexul termal roman de la Germisara (Geoagiu Băi). După *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti, 2001, pl. 6.

Foto 159	Plăcuțe votive din aur descoperite la Germisara. După E. Pescaru, A. R. Pescaru, *Monumente hunedorene*, Bucureşti, 2009, p. 41.
Foto 160	Castrul militar roman de la Cigmău. După E. Pescaru, A. R. Pescaru, *Monumente hunedorene*, Bucureşti, 2009, p. 41.
Foto 161	Termele şi amfiteatrul de la Micia, vedere aeriană. Micia, vedere aeriană. După *Istoria Românilor*, vol. II, Bucureşti, 2001, pl. 5.
Foto 162	Fibulă descoperită la Vețel, sec. III-IV. După Kurt Horedt, *Ținutul hunedorean în secolul IV-XII, în Contribuții la cunoaştere regiunii Hunedoara*, Deva, 1956, p. 107.
Foto 163	Fibulă descoperită la Sarmizegetusa, sec. VII. După Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 107.
Foto 164	Fibulă descoperită la Vețel, sec. VII. După Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 108, fig. 3.
Foto 165	Fibulă fragmentară de argint cu inscripția QVARTINE VIVAS, descoperită la Vețel (secolul IV). După Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 104.
Foto 166	Obiecte descoperite în cimitirul de la Hunedoara. După Kurt Horedt, *op. cit.*, p. 112.
Foto 167	Dealul Orlea cu turnul cetății Hațegului. După Adrian Andrei Rusu, Ileana Burnichioiu, *Monumente medievale din Țara Hațegului*, 2008.
Foto 168, 169	Turnul medieval de la Crivadia, comuna Bănița, vedere de ansamblu şi din interior. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 170	Cetatea Colț, comuna Râu de Mori. Fotografie realizată de Dacian Muntean.
Foto 171	Cetatea Colț, vedere spre şesul Hațegului. Fotografie realizată de Dacian Muntean.
Foto 172	Turnul medieval de la Răchitova. După A. A. Rusu, I. Burnichioiu, *Monumente medievale din Țara Hațegului*, 2008.
Foto 173	Ruinele şi donjonul curții nobiliare de la Sălaşu de Sus. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 174	Cetatea cnezială de la Mălăeşti, comuna Sălaşu de Sus. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 175	Cahlă reprezentând un cavaler în turnir, descoperită în cetatea cnezială de la Mălăieşti. După Adrian A. Rusu, *Cahle din Transilvania*, Ziridava,1996.
Foto 176	Castelul de la Hunedoara. Stampă de la începutul secolului al XIX-lea, publicată de I. Lazăr, V. Răceanu, L. Evelei, *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, Bucureşti, 1976.
Foto 177	Cetatea Devei – stampă din secolul al XVIII-lea. După exemplarul păstrat în colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 178	Ruinele Cetății Deva la începutul secolului al XX-lea. După o carte poştală ilustrată.
Foto 179	Cetatea Deva cu bastionul Bethlen în prim-plan. Din colecția personală Gyenge Gavrilă.
Foto 180	Castelul Magna Curia cu scara monumentală. Fotografie realizată de Eugen Pescaru.
Foto 181	Iancu de Hunedoara (1407-1456). După *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, fig. 15.
Foto 182	Elisabeta Szilágyi, soția lui Iancu de Hunedoara (?-1482). După Bodochi Ioan, Nicolae Cerişer, *Istoricul şi legendele castelului*, Hunedoara, 2011, p. 12.
Foto 183	Castelul de la Hunedoara. Stampă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. După I. Lazăr, V. Răceanu, L. Evelei, *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, Bucureşti, 1976.
Foto 184	Regele Ungariei, Matia Corvinul (1458-1490). După Horia Ursu, *Alba Iulia*, 1962, p. 89.
Foto 185	Loggia Matei cu fresca reprezentând legenda familiei Corvinilor. După I. Lazăr, E. Bugnariu, *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, 1998, p. 29.
Foto 186	Stema familiei Corvinilor. După Bodochi Ioan, Nicolae Cerişer, *Istoricul şi legendele castelului*, Hunedoara, 2011, p. 13
Foto 187	Stema militară a lui Iancu de Hunedoara. După I. Lazăr, V. Răceanu, L. Evelei, *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, Bucureşti, 1976.
Foto 188	Lupta de la Zlatița, 1443. După Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, Bucureşti, 1968.
Foto 189	Iancu de Hunedoara primind o solie turcă la Seghedin, 1444. După Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, Bucureşti, 1968.

Foto 190 Capela Castelului din Hunedoara cu mormântul (mulaj) al lui Iancu de Hunedoara. După I. Lazăr, E. Bugnariu, *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, 1998, p. 13.

Foto 191 Sarcofagul lui Iancu de Hunedoara aflat în Catedrala Romano-Catolică „Sfântul Mihail" din Alba Iulia. După Camil Mureşan, *Iancu de Hunedoara*, Bucureşti, 1968.

Foto 192 Mihai Viteazul (1593-1601), unificatorul provinciilor româneşti, Muntenia, Moldova şi Transilvania. După *Istoria poporului român*, Bucureşti, 1970, fig. 29.

Foto 193 Uciderea lui Mihai Viteazul pe Câmpia Turzii (9 august 1601). Litografie de Carol Popp de Szathmáry, publicată de Horia Ursu, *Alba Iulia*, Bucureşti, 1962, p. 109.

Foto 194 Gabriel Bethlen, principe al Transilvaniei (1613-1629). După Horia Ursu, *Alba Iulia*, Bucureşti, 1962, p. 115.

Foto 195 Castelul lui Gabriel Bethlen din Ilia. Fotografie realizată de I. Lazăr.

Foto 196 Gheorghe Rákóczi I principe al Transilvaniei (1630-1648). După *Istoria României, compendiu*, Bucureşti, 1969, p. 214.

Foto 197 Acațiu Barcsay, principe al Transilvaniei (1658-1660), născut la Bârcea Mare.

Foto 198 Castelul de la Hunedoara după incendiul din 1854. După o stampă din anul 1866.

Foto 199 Cloşca (1747-1785). Tablou în ulei pictat de Johann Martin Stock din Sibiu. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*,Bucureşti, 1934, pl. XXXIV.

Foto 200 Horea (1730-1784). Tablou în ulei pictat de Johann Martin Stock din Sibiu cu inscripția: „Nik. Ursz. Alias Hora tumultus rusticani valachorum în Transilvania Ao 1784 excitate author". După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. XII.

Foto 201 Crişan (1732-1784). Tablou în ulei de Johann Martin Stock din Sibiu. Sub tablou inscripția: „Crisan Dsurdg ex Kerpenyes tumultus Transilv, in Ao 1784 excitate coripheus tertius". După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. pl. XLVII.

Foto 202 Horea în audiență la împăratul Iosif al II-lea. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. XLVII.

Foto 203 Horea îndeamnă țăranii la răscoală. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. XLVII.

Foto 204 Horea, Cloşca şi Crişan în fruntea țăranilor răsculați. Gravură în aramă. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. I.

Foto 205 Horea şi Cloşca conducând atacul asupra unui castel nobiliar. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. V.

Foto 206 Cetatea Devei. Ilustrație de Götffy Borbála de Mătiseşti (Pesta 1823). După Nicolae Edroiu, *Două documente narative despre atacul țărănesc asupra Devei*, în „Sargetia", VI, 1969, p. 82.

Foto 207 Pagină din Ultimatumul lui Horea, din 11 noiembrie 1784, adresat nobilimii refugiate în Cetatea Devei. Document păstrat în cadrul Secției Județene Hunedoara a Arhivelor Naționale.

Foto 208 Prinderea lui Horea şi Cloşca. Gravură de Johann Hieronymus Loeschenkohl. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. LXXVI.

Foto 209 Escortarea lui Horea şi Cloşca prin Zlatna. Gravură în aramă de Johann Hieronymus Loeschenkohl. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. LXXIX.

Foto 210 Horea şi Cloşca în celula închisorii din Alba Iulia. Gravură de Johann Martin Will din Augsburg. După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. LXXX.

Foto 211 Martiriul lui Horea şi Cloşca, Alba Iulia, 28 februarie 1785. Gravură de Johann Martin Will din Augsburg, importantă prin cuvintele „ Ich sterbe for die Nation " (Mor pentru popor). După Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. LXXXVII.

Foto 212 Ofițer austriac citind țăranilor decretul de amnistie generală. Desen de L. Hansen din Lipsca. Octavian Beu, *Răscoala lui Horia*, pl. CIV.

Foto 213 Diploma de eliberare din iobăgie a lui Ştefan Trif din Arieşul Mare. După originalul păstrat la Biblioteca „Astra" Sibiu, nr. inv. 2744.

Foto 214	Monumentul lui Horea, Cloşca şi Crişan, inaugurat, în 1936 la Deva, autor Ioan Vlasiu. Fotografie din colecția personală Gyenge Gavrilă.
Foto 215	Casa memorială şi bustul eroului din satul Crişan, comuna Ribița. Fotografie realizată de I. Lazăr.
Foto 216	Prefectul Zarandului, Ioan Buteanu. După *Istoria Românilor*, vol. VII, tom. I, pl. 22.
Foto 217	Avram Iancu (1824-1872), conducătorul revoluției române din Transilvania. Pictură de Barbu Iscovescu. După *Istoria Românilor*, vol. VII, tom. I, Bucureşti, 2003, pl. 19.
Foto 218	Prefectul Simion Balint. După Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând revoluția 1848-2008*, Cluj-Napoca, 2008, p. 24.
Foto 219	Simion Bărnuțiu (1808-1864), ideologul revoluției române. După *Istoria Românilor*, vol. VII, t. I, Bucureşti, 2003, p. 262.
Foto 220	Adunarea Națională de la Blaj din 3/15 mai 1848. După *Istoria Românilor*, vol. VII, t. I, Bucureşti, 2003, pl. 21.
Foto 221	Profesorul Aron Pumnul (1818-1866). După *Aron Pumnul, voci asupra vieții şi însemnătății lui, Cernăuți*, 1889.
Foto 222	Casa Iancului din Vidra de Sus. După o carte poştală ilustrată.
Foto 223	Biserica veche din Țebea şi Gorunul lui Horea în anii revoluției. După Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu*, Cluj, 1924, p. 80.
Foto 224	Baia de Criş, capitala comitatului Zarand, la 1848. După Silviu Dragomir, *Ioan Buteanu*, Cluj, 1924, p. 25.
Foto 225	Hanul din Simeria Veche, în jurul căruia s-a desfăşurat bătălia dintre austrieci şi unguri (9 februarie 1848). Fotografie realizată de Emil Scripcariu.
Foto 226	Generalul polonez Josef Zacharias Bem, comandantul trupelor revoluționare maghiare. După http://ro.wikipedia.org/wiki/J%C3%B3zef_Bem
Foto 227	Mihăileni, locul în care s-au desfăşurat tratativele dintre deputatul Ioan Dragoş şi Avram Iancu însoțit de o parte dintre prefecții şi tribunii săi (23 aprilie 1849). Fotografie inedită, colecția I. Lazăr.
Foto 228	Apărătorii naționalității române din Transilvania, 1848-1849. Pictură de Barbu Iscovescu. După Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând revoluția 1848-2008*, p. 19.
Foto 229	Sigiliul lui Ioan Buteanu. După Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând revoluția 1848-2008*, p. 57.
Foto 230	Tun mic folosit de moți (1848-1849). După Melinda Mitu, Ovidiu Muntean, *Rememorând revoluția 1848-2008*, p. 34.
Foto 231	Clădirea fostei Bănci „Ardeleana” din Orăştie. Fotografie realizată de Călin Jorza.
Foto 232	Gura furnalului de la Govăjdie. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 233	Bocşă pentru mangal de pe pârâul Runcu Mare. Fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 234	Vedere generală a Uzinelor de Fier din Hunedoara. După fotografie din colecția de istorie modernă a Muzeului CDR Deva.
Foto 235	Gara din Simeria. Carte poştală ilustrată.
Foto 236	Gara din Petroşani. Carte poştală ilustrată.
Foto 237	Primii salariați ai Gării Simeria (Piski), 1890. Fotografie inedită din colecția doamnei Tontici Elisabeta.
Foto 238	Stația finală Retişoara (Ghelari). După *Combinatul Siderurgic Hunedoara. Tradiție şi progres în siderurgie, 1884-1974*, 1974.
Foto 239	Tren încărcat cu minereu de fier în stația Retişoara (Ghelari), 1905. După *Combinatul Siderurgic Hunedoara. Tradiție şi progres în siderurgie, 1884-1974*, 1974.
Foto 240	Deva la sfârşitul secolului al XIX-lea. Fotografie oferită de Gyenge Gavrilă.

Foto 241	Bradul la sfârşitul secolului al XIX-lea. După o fotografie din colecția Primăriei din Brad.
Foto 242	Simeria, Târg în actuala piață a Unirii, 1900. După o fotografie din colecția doamnei Camelia Stârcescu Enăchiță.
Foto 243	Zi de târg în Hunedoara la începutul secolului al XX-lea. După o fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 244	Centrul vechi al oraşului Haţeg la începutul secolului al XX-lea. După o carte poştală ilustrată.
Foto 245	Centrul vechi al oraşului Orăştie în anul 1858. După *Orăştie 775*, Deva, 1999.
Foto 246	Petroşani la începutul secolului al XX-lea. Fotografie din colecția lui Ioan Velica.
Foto 247	Conducerea comitatului Zarand la 1861. În față stând pe scaune: dr. Iosif Hodoşiu, Ioan Pipoş, comite suprem. În mijloc, Sigismund Borlea. În spate, de la stânga la dreapta: Ioan Moțiu, George Secula, Ioan Frâncu, Haralambie Munteanu şi Ioan Coşeriu.
Foto 248	Deputații români în Parlamentul de la Budapesta, 1861. După o fotografie din vechea expoziție a Muzeului CDR Deva.
Foto 249	Tricolorul din anul 1869 descoperit în satul Vaca (azi Crişan, comuna Ribița). Fotografie realizată de Eugen Pescaru.
Foto 250	Dr. Iosif Hodoşiu (1829-1880) din circumscripția electorală Brad, comitatul Zarand. După http://asztrorege.blogspot.ro/2011_09_01_archive.html, accesat la 18 iulie 2012.
Foto 251	Înmormântarea lui Avram Iancu în cimitirul din Țebea. După Florian Dudaş, *Avram Iancu în tradiția poporului român*, Timişoara, 1989, p. 293.
Foto 252	Casa lui Ioan Simionaşiu unde a fost depus pe catafalc sicriul cu trupul lui Avram Iancu. Fotografie actuală de I. P. Mihai Stoicovici.
Foto 253	Adam Henţescu, din satul Rişca, voluntar în Războiul pentru Independenţa de Stat a României. După o fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 254	Frații Ciuceanu, voluntari în Războiul din 1877-1878, defilând la Sibiu în anul 1936. După o fotografie păstrată la Biblioteca Astra din Sibiu.
Foto 255	Ana Petco (1844-1916) din Deva, preşedinta Comitetului pentru ajutorarea ostaşilor români răniţi. După o fotografie inedită.
Foto 256	George Dănilă (1844-1912) din Hunedoara, inițiatorul colecției de ajutoare pentru armata română. După o fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 257	Vechea biserică ortodoxă din Deva, modificată în perioada interbelică. Fotografie inedită din colecția Victor Şuiaga.
Foto 258	Memoriul românilor adresat împăratului Francisc Iosif I. După Aurelia Cozma, *Mişcarea Națională a românilor din sudul Transilvaniei, zona Sibiului*, Sibiu, 2008, p. 34.
Foto 259	Alegerea lui Vasile Damian ca deputat (Baia de Criş, ianuarie 1905). Fotografie inedită din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 260	Ana Vlad, militantă pentru drepturile românilor. După o fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 261	Dr. Aurel Vlad (1873-1953). Fotografie din volumul *Orăştie 775*, Deva, 1999.
Foto 262	Dr. Ioan Mihu (1854-1927). Fotografie din volumul *Orăştie 775*, Deva, 1999.
Foto 263	Cazarma militarilor din Deva (astăzi Colegiul Național Sportiv „Cetate" Deva. Fotografie realizată de Nicu Jianu.
Foto 264	Militari răniți în spitalul militar din Deva. După o fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 265	Trecerea prin Brad a trupelor germane spre frontul din Valea Jiului, 8 septembrie 1916. După I. Lazăr, N. M. Morar, *Hunedorenii şi Marea Unire din 1918*, Deva, 2009, p. 682.
Foto 266	Tren cu trupe maghiare în retragere, 1919. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 682.
Foto 267	Corpul ofițeresc al Regimentului 64 Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 681.
Foto 268	Ofițeri ai Regimentului Horia, Brad, 1918. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 723.

Foto 269	Garda Națională Română din Iscroni. Fotografie din colecția SJHAN Deva.
Foto 270	Forțarea Mureşului de către garda Națională din Orăştie (pictură de Walter Widmann. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 681.
Foto 271	Toma Roşu (1875-1949), învățător Dobra. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 696.
Foto 272	Dr. Simion Dragomir (1883-1968), avocat Ilia. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 682.
Foto 273	Miron Oprean (1876-1959), preot Gothatea. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 695.
Foto 274	Simion Moşuț (1875-1969), plugar Săcămaş. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 698.
Foto 275	Dr. Ştefan Rozvany (1874-1949), avocat Ilia. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 695.
Foto 276	Dr. Gheorghe Dubleşiu (X), preşedintele Consiliului Național Român Hunedoara, jucând într-o piesă de teatru. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 707.
Foto 277	Ioan Lăscuş Cicea (în dreapta), 1872-1926, plugar. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 706.
Foto 278	Adam Bolcu (1871-1933), plugar, Brad. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 693.
Foto 279	Petru Pârva (1865-1942), plugar, Sălişte. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 693.
Foto 280	Dr. Ioan Mihu (1854-1927), avocat, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 709.
Foto 281	Dr. Aurel Vlad (1873-1953), avocat, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 709.
Foto 282	Dr. Aurel Munteanu (1859-1934), avocat, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 709.
Foto 283	Ioan I. Vulcu (1869-19520, comerciant, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 709.
Foto 284	Gheorghe Silian (1880-1965), plugar, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 714.
Foto 285	Dr. Augustin Deac (1879-1960), avocat ,Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 712.
Foto 286	Ioan Robu (1892-1968), plugar, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 714.
Foto 287	Ioan Herța (1869-1949), zidar, Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 710.
Foto 288	Augustin Nicoară (1858-1924), jurist Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 690.
Foto 289	Petru Seleşan (1877-1937), maistru zidar, Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 690.
Foto 290	Învățătorul Andrei Grecu (1883-1943) din Grădişte şi familia. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 703.
Foto 291	Dr. Ioan Radu (1866-1936), profesor Brad. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 693.
Foto 292	Ioan Branga (1863-1936), învățător Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 711.
Foto 293	Constantin Baicu (1865-1945), învățător Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 710.
Foto 294	Ioan Budoiu (1867-1954), preot Câmpuri-Surduc. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 699.
Foto 295	Eugenia Branga (1894- ?), Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 711.
Foto 296	Ioan Popovici (1885-1961), învățător Vețel. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 691.
Foto 297	Otilia Octavia Mazzuchi (1897-1977), Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 690.
Foto 298	Dora Zmeu (1888-1976), Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 691.
Foto 299	Cornelia Velțianu (1888-?), Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 691.
Foto 300	Virgil Popoviciu (1865-1943), comerciant Haţeg. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 702.
Foto 301	Elena Albu (1879-1933), Hunedoara. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 706.
Foto 302	Ana Macrea (1877-1932), Hunedoara. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 706.
Foto 303	Dr. Dominic Stanca (1892-?) medic, Petroşani. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 701.

Foto 304	Ioan I. Jenea (1879-1954), protopop gr. cat., Orăştie. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 711.
Foto 305	Nicolae Munteanu (1869-1951), protopop gr. cat., Ulpia Traiana. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 702.
Foto 306	Iosif Morariu (1865-1948), protopop gr. ort. Dobra. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 698.
Foto 307	Ioan Dobre (1875-1928), protopop gr. ort. Deva. După I. Lazăr, N. M. Morar, *op. cit.*, p. 689.
Foto 308	Plecarea participanților din Lupeni la Alba Iulia. Fotografie din colecția SJHAN Deva.
Foto 309	Plecarea trenului din gara Petroşani spre Alba Iulia. Fotografie din colecția SJHAN Deva.
Foto 310	Alba Iulia în anul Unirii Transilvaniei cu România. După albumul Adunarea Națională a Unirii, 1 Decembrie 1918, pl. 1.
Foto 311	Iuliu Maniu, preşedintele Consiliului Dirigent. După albumul *Adunarea Națională a Unirii, 1 Decembrie 1918*, pl. 8.
Foto 312	Gheorghe Pop de Băseşti, preşedintele Adunării Naționale. După albumul *Adunarea Națională a Unirii, 1 Decembrie 1918*, pl. 8.
Foto 313	Mulțimea pe Platoul Romanilor în aşteptarea hotărârilor Adunării. După albumul *Adunarea Națională a Unirii, 1 Decembrie 1918*, pl. 9.
Foto 314	Regina Maria (1875-1938). După Aurelia Cozma, *Mişcarea Națională a românilor din sudul Transilvaniei, zona Sibiului, Sibiu*, 2008, p. 44.
Foto 315	Regele Ferdinand Întregitorul (1916-1927). După Aurelia Cozma, *Mişcarea Națională a românilor din sudul Transilvaniei, zona Sibiului*, Sibiu, 2008, p. 44.
Foto 316	Atelier de lemnărie din oraşul Hunedoara. După fotografie din colecția Muzeului CDR Deva.
Foto 317	Piața Unirii şi Primăria din Deva. Fotografie din colecția personală Gyenge Gavrilă.
Foto 318	Banca „Decebal" din Deva. Fotografie din colecția personală Gyenge Gavrilă.
Foto 319	Deva, parcul oraşului şi casa dr. Petru Groza. Fotografie din colecția personală Gyenge Gavrilă.
Foto 320	Hunedoara, stradă de-a lungul Cernei. Fotografie după *Albumul monografic Municipiul Hunedoara*, Deva, 1998, pl. 99.
Foto 321	Primăria Hunedoara construită între anii 1935-1937. Fotografie după *Albumul monografic Municipiul Hunedoara*, Deva, 1998, pl. 181.
Foto 322	Petroşani, vedere generală. Fotografie din colecția personală Ioan Velica.
Foto 323	Petroşani, vedere generală spre Muntele Parâng. Fotografie din colecția personală Ioan Velica.
Foto 324	Orăştie, hotelul „Central". După o carte poştală ilustrată.
Foto 325	Orăştie, Calea „Mihai Viteazul". După o carte poştală ilustrată.
Foto 326	Brad, vedere generală. Fotografie din colecția Primăriei Brad.
Foto 327	Brad, centrul vechi. Fotografie din colecția Primăriei Brad.
Foto 328	Vedere din Hațeg. După o carte poştală ilustrată.
Foto 329	Hațeg, piața Regele Ferdinand. După o carte poştală ilustrată.
Foto 330	Lupeni, vedere generală. Fotografie din colecția personală Ioan Velica.
Foto 331	Stradă din Simeria interbelică. Fotografie din colecția personală C. Stârcescu Enăchiță.
Foto 332	Soldați hunedoreni pe frontul de est, la un ceai cald. Fotografie din colecția personală I. Lazăr.

BIBLIOGRAFIE

CADRUL GEOGRAFIC

BADEA, L., *Valea Jiului, monografie*, Bucureşti, 1971.

BALINTONI, I., *Structure of the Apuseni Mountains*, în „ALCAPA II, Field Guide Book, ,,Roumanian Journal of Tectonic and Regional Geology", vol. 75, supliment II, Bucureşti, 1994.

BĂLAN, V. I., *Numiri de localități*, Caransebeş, 1898.

BURILEANU, D. D., *Recherches morphologiques dans le défilé du Jiu*, în „LIGUC", VII, Bucureşti, 1942.

CHIRICĂ, N., RĂCEANU, V., *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976.

COCEAN, P., *Peşterile României*, Cluj-Napoca, 1995.

CONEA, I., *Din geografia istorică şi umană a Carpaților*, în „Buletinul SRG", 55, Bucureşti, 1936.

FICHEUX, R., *Munții Apuseni*, în „Banatul, Crişana, Maramureşul (1918-1928)", Bucureşti, 1929.

\- *Terrasses et niveaux d' érosion dans les vallées des Munții Apuseni*, în „CRSIGR", XXI (1932-1933), Bucureşti, 1937.

Geografia României, vol. III, *Carpații Româneşti şi Depresiunea Transilvaniei*, Bucureşti, 1987

GHEORGHIU, C., *Studiul geologic al Văii Mureşului între Deva şi Dobra*, în „Analele Comitetului Geologic", vol. XXVII, Bucureşti, 1954.

GHEORGHIU, C., MAREŞ, I., *Erupțiile neogene din Valea Mureşului (regiunea Deva-Zam)*, în „Comunicări de Geologie", vol. II, Bucureşti, 1963.

GRIGORE, M., *Defileuri, chei şi văi de tip canion în România*, Bucureşti, 1989.

GRIGORESCU, D., *Cadrul stratigrafic şi paleoecologic al depozitelor continentale cu dinosaurieni din Bazinul Hațeg*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, XIII, Deva, 1983.

\- *New paleontological data on the dinosaur beds from the Hateg Basin, 75 years of the Laboratory of Paleontology*, Bucureşti, 1984.

GRUMĂZESCU, Cornelia, *Depresiunea Hațegului. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1975.

IANCU, S, *Munții Parâng, Studiu geomorfologic*, Universitatea „Babeş-Bolyai" Cluj-Napoca, 1970.

IANOVICI, V., BORCOŞ, M., BLEAHU, M., PATRULIUS, D., LUPU, M., DUMITRESCU, R., SAVU, H., *Geologia Munților Apuseni*, Bucureşti, 1976.

IANOVICI, V., GIUŞCĂ, D., GHIȚULESCU, T., BORCOŞ, M., LUPU, M., BLEAHU, M., SAVU, H., *Evoluția geologică a Munților Metaliferi*, Bucureşti, 1969.

ILINCA, N., *Masivul Poiana Ruscă*, Bucureşti, 1994.

KRAUTNER, H. G., *Munții Poiana Ruscă*, Bucureşti, 1984.

LUPU, Silvia, *Depresiunea Petroşani, studiu geomorfologic*, Universitatea din Cluj-Napoca, 1970.

MAC, I., *Relieful structural din sectorul vestic al Munților Mureşului*, în „Studia, Universitatea Babeş-Bolyai", Series Geologie-Geografie, XXVII, Cluj-Napoca, 1982.

MARTONNE, Emm. de, *Sur la période glaciaire dans les Karpates méridionales*, în „Buletinul Societății Regale. Române de Geografie", tom XX, fasc. IV, Bucureşti, 1899.

\- *Recherches sur la période glaciaire dans les Karpates méridionales*, în „Buletinul Societății Regale. Române de Geografie", an. IX, nr. 4, Bucureşti, 1900.

\- *La Valachie. Essai de monographie géographique*, Arrmand. Colin Publishing, Paris, 1902.

\- *Notice sur les reliefs du Parângu et de Soarbele (Karpates méridionales)*, Bucureşti, 1906.

\- *Recherches sur l`évolution morphologique des Alpes de Transylvanie (Karpates méridionales)*, în „Rev. de Géogr. Annuelle", t. I (1906-1907), Paris, 1907.

MIHĂILESCU, V., *Carpații Sud-Estici de pe teritoriul R. P. Române*, Bucureşti, 1963.

- *Platformes d'érosion et couverture d'altération dans les monts Cindrel-Carpates Méridionales*, în „Bull. Inst. Géogr.”, Bucureşti, 1970.

MRAZEC, L., *Quelques remarques sur le cours des rivières en Valachie*, în „Annal. Mus. Géol. Bucarest”, (1896), Bucureşti, 1898.

MUTIHAC, V., *Unităţile geologice structurale şi distribuţia substanţelor minerale în România*, Bucureşti, 1982.

- *Structura geologică a teritoriului României*, Bucureşti, 1990.

MUTIHAC, V., IONESI, L., *Geologia României*, Bucureşti, 1974.

NICULESCU, Gh., *Suprafaţa de eroziune Borăscu în Munţii Godeanu şi Ţarcu (Observaţii preliminare)*, Comunic. Acad. R.P.R., t. IX, nr. 4, Bucureşti, 1959.

- *Munţii Godeanu. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 1965.

- *Relieful glaciar din Munţii Şureanu şi Cindrel*, în „Stud. cerc. geol., geofiz., geogr., Geografie”, t. XVI, nr. 1 Bucureşti, 1969.

- *Munţii Ţarcu – caracterizare geomorfologică*, în „Lucrări Ştiinţifice, Seria Geografie”, Inst. Ped. Oradea, 1971.

NICULESCU, Gh., DĂNUŢ, C., *Muntele Mic-Ţarcu*, Bucureşti, 1990.

NIMIGEANU, Gh., *Munţii Vîlcanului*, în „Lucrările Simpozionului de geografie fizică a Carpaţilor”, Bucureşti, septembrie 1970, Inst. Geogr. Bucureşti, 1972.

ORGHIDAN, N., *Văile transversale din România*, Bucureşti, 1969.

POP, Gh., *Suprafaţa Cârligata din Munţii Apuseni*, Universitatea Bucureşti, 1970.

- *Noi contribuţii geomorfologice privitoare la cursul inferior al Mureşului. Vechiul curs Mureş-Bega*, în „Lucrările Institutului Geografic Universitar”, VII, Cluj, 1947.

POP, P. Gr., *Carpaţii şi Subcarpaţii României*, Cluj-Napoca, 2000.

POPA, T., *Iancu Corvin de Hunedoara*, Hunedoara, 1928.

POPESCU, N., *Munţii Retezat, Ghid turistic*, Bucureşti, 1982.

- *Munţii Parâng. Ghid turistic*, Bucureşti, 1986.

POPP, N., *Valea hunedoreană a Mureşului*, în „Lucrări Ştiinţifice, Institutul de Învăţământ Superior Oradea”, 1976/1977.

POSEA, Gr., *Antecedenţă şi captare la văile transversale carpatice*, în „Lucrări Ştiinţifice”, nr. 1, Institutul Pedagogic, Oradea, 1967.

- *Evoluţia principalelor văi carpatice*, în „Probleme de Geomorfologia României”, vol. 1, Bucureşti, 1969.

POSEA, Gr., POPESCU, N., IELENICZ, M., *Relieful României*, Bucureşti, 1974

RESMERIŢĂ, Al., *Dicţionarul etimologico-semantic al limbii române*, Craiova, 1924.

RODEANU, I., *Observaţii geomorfologice la zona de contact a bazinelor Oltului şi Mureşului, în judeţul Sibiu*, în „Lucrările Institutului Geografic Universitar Cluj”, II, 1924 - 1925, Cluj, 1926.

ROŞU, Al., *Geografia fizică a României*, ediţia a II-a, Bucureşti, 1980.

RUS, D., *Judeţul Hunedoara. Ghid turistic*, Deva, 1998.

- *Istoric al dezvoltării turismului şi ocrotirii naturii în judeţul Hunedoara*, în „GEIS - Referate şi Comunicări de Geografie”, vol. V, Deva, 1998.

- *Ocrotirea naturii în România*, Deva, 2001.

- *Geografie şi geografi hunedoreni*, Deva, 2003.

- *Legende geografice hunedorene*, Deva, 2004.

- *Judeţul Hunedoara. Geografie şi geografi*, Deva, 2005.

- *Culoarul Mureşului. Sectorul Brănişca-Păuliş. Studiu geografico-uman*, Cluj-Napoca, 2006.

- *Geoparcul dinozaurilor Haţeg*, în „Terra Magazin”, nr. 2, Bucureşti, 2008.

SAWICKI, L., *Beiträge zur Morphologie Siebenbürgens*, Cracovia, 1912.

SĂNDULESCU, M., *Geotectonica României*, Bucureşti, 1984.

SUCIU, C., *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. I, Bucureşti, 1967.

TRUFAŞ, Constanţa, TRUFAŞ V., *Munţii Şureanu. Ghid turistic*, Bucureşti, 1986.

URDEA, P., *Munţii Retezat. Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 2000.

VELCEA, Valeria, SAVU, Al., *Geografia Carpaţilor şi Subcarpaţilor*, Bucureşti, 1982.

VELESCU, O., *Castelul de la Hunedoara*, Bucureşti, 1968.

VESPREMEANU, E., *Dealurile Lipovei şi Defileul Mureşului*. Rezumatul tezei de doctorat, Universitatea Bucureşti, 1972.

- *Pedimente, piemonturi şi glacisuri în Depresiunea Mureşului inferior*, Bucureşti, 1998.

ARIILE NATURALE PROTEJATE

BADEA, A. P., *Ocrotirea patrimoniului natural hunedorean în secolul XXI*. Comunicare la Simpozionul Naţional de Geografie, Geoagiu, 2012.

BALAZS, M, *Conspectul sistematic al plantelor vasculare din zona Cheile Taia*, în „Sargetia", Ser. Sci. Nat., 14-15, 1988-1992.

- *Contribuţii la cunoaşterea florei rezervaţiei naturale Cheile Măzii*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, 14-15, 1988-1992.

- *Cercetări fitotaxonomice în zona Godineşti-Zam, Munţii Metaliferi*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, 14-15, 1988-1992.

- *Calcarele de la Godineşti-Zam, prima staţiune naturală cu Ruscus aculeatus L., din judeţul Hunedoara*, în „Studia Univ. Vasile Goldiş", Arad, nr. 2, 1993.

- *La caracterisation phytogéographique et écologique des espèces vasculaires de la zone Pojoga, le département de Hunedoara*, în „Sargetia", Ser. Sci. Nat., 16, 1994.

- *Des investigations phytotaxonomiques dans la zone de la Grotte Cioclovina*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, 16, 1994.

- *Rezervaţii botanice din judeţul Hunedoara*, în „Ecos", Piteşti, 1995.

- *La caractérisation de la flore des Gorges calcarifères des Monts Métallifères. Des aspects phytocoenologiques*, în „Sargetia", Ser. Sci. Nat., 17, 1997.

- *Les associations saxicoles des Gorges calcareuses des Monts Métallifères*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, 18, 1999.

- *Les phytocoenoses arborescentes des Gorges calcareuses de Monts Métallifères (le département de Hunedoara, Roumanie)*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, 19, 2002.

BAVARU, A., GODEANU, S., BUTNARU, G., BOGDAN, A., *Biodiversitatea şi ocrotirea naturii*, Bucureşti, 2007.

BOISSON, B., RADU, S., *Roumanie. Forêts séculaires: patrimoine à sauver / România. Păduri seculare: patrimoniu ce trebuie salvat*, Bucureşti, 2007.

BORZA, Al., *Retezatul, viitorul Parc Naţional al României*, în „Revista Carpaţi", nr. 13, 1933.

- *Studii fitosociologice în Munţii Retezat*, în „Bul. Muz. Bot. al Grăd. Bot.", vol. XIV, nr. 1-2, Cluj, 1934.

- *Retezatul – Parcul Naţional al României*, în „Revista ONT", an II, nr. 8, august, 1937.

BOŞCAIU, N., *Flora şi vegetaţia Munţilor Ţarcu, Godeanu şi Cernei*, Bucureşti, 1971.

BURNAZ, S, *Macrolepidoptere din Munţii Şureanului*, Deva, 2008.

BURNAZ, S, BALAZS M, *Date privind flora, vegetaţia şi fauna de lepidoptere diurne (Ord. Lepidoptera, S. ord. Rhopalocera) din zona Valea Dobrii şi rezervaţia forestieră de la Bătrâna – Bunila (Munţii Poiana Ruscă, jud. Hunedoara, România)*, în „Bul. Inf. Soc. Lepid. Rom.", 12 (1-4), Cluj-Napoca, 2001.

- *Date privind flora, vegetaţia şi fauna de macrolepidoptere din pădurile de foioase (Quercete) – Rezervaţii naturale ale judeţului Hunedoara, România*, în „Sargetia", XXX, 2001-2002.

COANDĂ, C, *Arboretumul Simeria*. Prezentare la sesiunea de Comunicări Ştiinţifice MCDR., 14.06.2012.

COANDĂ, C., RADU, S., *Arboretumul Simeria – Monografie*, Bucureşti, 2006.

CRISTEA, V., *La conservation de la nature en Roumanie. L'uomo e l'ambiente*, Camerino, Universita degli Studi, 1995.

CSÜRÖS, Şt., *Excursii în Munții Retezatului*, Bucureşti, 1971.

FLOCA, O., *Regiunea Hunedoara – Ghid turistic*, Deva, 1957.

FLOCA, O., STOICAN, P., BOŞCAIU, N. ş. a., *Parcul Natural Grădiştea de Munte-Cioclovina*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, X, Deva, 1974.

MĂRCULEȚ, I., MĂRCULEȚ, C., MARCU, D., MĂRCULEȚ, V., *Superlativele României. Mică enciclopedie*, Bucureşti, 2010.

MINISTERUL DEZVOLTĂRII REGIONALE ŞI TURISMULUI, APTR, *Transilvania. Trasee turistice în zonele naturale de recreere şi agrement din Transilvania*, 2011.

MINISTERUL TRANSPORTURILOR, CONSTRUCȚIILOR SI TURISMULUI, ANPT, *Ghidul ariilor naturale protejate*, Bucureşti, 2007.

MOHAN, Gh., ARDELEAN, A., GEORGESCU, M., *Rezervații şi monumente ale naturii din România*, Bucureşti, 1993

Natura 2000. Pliant Agenția Regională pentru Protecția Mediului Timişoara – Regiunea V Vest 2007.

NYÁRÁDY, E. I., *Flora şi vegetația Munților Retezat*, Bucureşti, 1958.

PAPP, T., FÂNTÂNĂ, C., (editori), *Ariile de importanță avifaunistică din România*, publ. SOR şi Asociația Grupul Milvus, Târgu Mureş, 2008.

Parcul Național Retezat. Studii ecologice, Iuliana Popovici (ed.), West Side Computers, Braşov, 1993.

Planul de management al Parcului Natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina, APNGM-C, 2007

Planul de management al Parcului Național Retezat. Rezervație a Biosferei, APNR, 2003.

POP, E., *Pădurile şi destinul nostru național*, Biblioteca viață şi cultură, Sibiu, 1943.

POP, E., BOŞCAIU, N., *Importanța Parcului Național Retezat pentru documentarea fitoistorică*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, X, Deva, 1974.

POP, E., SĂLĂGEANU, N., *Monumente ale naturii din România*, Bucureşti, 1965.

PUŞCARIU, V., *Parcul Național Retezat în actualitate şi perspectivă*, în „Sargetia", Series Scientia Naturae, X, Deva, 1974.

RACOVIȚĂ, E. G., *Les Monuments Naturels. Définition, Classification, Normes pour l'application des lois et règlements*. Société de Biogéographie, vol. 5, 1937.

RACOVIȚĂ, G., *Conservarea geosistemelor carstice. Ocrotirea naturii*. (coord. Stugren B.), Cluj-Napoca, 1988.

RADU, S., *Monografia Parcului Național Retezat*. Raport final, în „APNR" Deva, 2004.

- *Munții Retezat: Patrimoniu Natural Mondial*, în „Vox Libri", nr. 3 (20), 2011.

- *Inventar preliminar al pădurilor virgine şi cvasivirgine din teritoriul arondat şi învecinat Parcului Național Retezat*, în „APNR", Deva, 2002.

- *Parcul natural Grădiştea Muncelului-Cioclovina: Cadru natural, obiective, realizări şi perspective.* Comunicare la Simpozionul. „Cu privire la ariile naturale protejate în fondul forestier al României", organizat de Academia Română, Academia de Ştiințe Agricole şi Silvice, Regia Națională a Pădurilor – Romsilva, 18.11.2011.

- *Forest Reserves in Romania*, în „European Forests Reserves", Pudoc Scientific Publishers, Wageningen, 1993.

RADU, S., POPESCU, F., COANDĂ, C., *Rolul arboretumului Simeria în ştiința silvică, silvicultura şi arhitectura peisageră din România,* în „Compoziții optime pentru pădurile României", Bucureşti, 2005.

Recherches écologiques dans le Parc National de Retezat. Travaux du symposion du 14 Avril 1984, Cluj-Napoca.

SPIESS von, August, *Caprele negre din Masivul Retezat*. Traducere din limba germană Walter Frank, Sibiu, 2005.

TERRAZ, L., şi alţii. *Ghid metodologic pentru realizarea planurilor de management pentru siturile Natura 2000*, Timişoara, 2007.

TONIUC, N., OLTEAN, M., ROMANCA, G., ZAMFIR, M., *List of Protected Areas in Romania (1932-1991) Ocrotirea naturii şi mediului înconjurător*, t. 36, nr. 1, Bucureşti, 1992.

URDEA, P., *Munţii Retezat – Studiu geomorfologic*, Bucureşti, 2000.

CIVILIZAŢIA UMANĂ PE TERITORIUL HUNEDOREAN
DIN PALEOLITIC PÂNĂ LA ÎNCEPUTURILE ISTORIEI DACILOR

ANDRIŢOIU, I., *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bucureşti, 1992.

DUMITRESCU, Vl., VULPE, Al., *Dacia înainte de Dromihete,* Bucureşti, 1998.

FERENCZ, I. V., *Celţii pe Mureşul Mijlociu*, Sibiu, 2007.

GLODARIU, I., *Introducere în istoria antică a României*, Cluj-Napoca, 2001.

LUCA, S. A., *Aşezări neolitice pe Valea Mureşului (I). Habitatul turdăşan de la Orăştie – Dealul Pemilor (punct x_2)*, Alba Iulia, 1997.

- *Aspecte ale neoliticului şi eneoliticului din sudul şi sud-vestul Transilvaniei*, în „Apulum”, 36, 1999.

- *Arheologie şi istorie (III). Descoperiri din judeţul Hunedoara*, Bucureşti, 2005.

- *Amuleta incizată din săpăturile arheologice de la Turdaş*, în „De la primele scrieri la multimedia. O scurtă istorie a comunicării şi mai mult”, Alba-Iulia, 2010.

MONAH, D., în *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001.

PĂUNESCU, Al., *Paleoliticul şi mezoliticul din spaţiul transilvan*, Bucureşti, 2001.

PETRESCU-DÂMBOVIŢA, M., *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.

- *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001.

RIŞCUŢA, N. C., *O nouă descoperire arheologică la Baia de Criş (jud. Hunedoara*), în „Thraco-Dacica”, XXII, 1-2, 2001.

ROTEA, M., *Istoria Transilvaniei* (coord. Ioan Aurel Pop şi Thomas Nägler), Cluj-Napoca, 2003.

RUSTOIU, A., *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

URSULESCU, N., în *Istoria românilor*, vol. I, Bucureşti, 2001.

URSUŢIU, A., *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureş),* Cluj-Napoca, 2002.

VASILIEV, V., *Sciţii agatârşi pe teritoriul României*, Cluj-Napoca, 1980.

VASILIEV, V., în *Istoria Transilvaniei* (coord. Ioan Aurel Pop şi Thomas Nägler), Cluj-Napoca, 2003.

MUNŢII ORĂŞTIEI – CENTRUL REGATULUI DAC

BODÓ, C, FERENCZ, I. V., *Câteva consideraţii privind fortificaţia şi aşezarea dacică de la Ardeu (com. Balşa), jud. Hunedoara*, în „Istros”, XI, 2004.

BODÓ, C., *Quelques considérations sur les temples datant de l’époque du Royaume Dace*, în „Iron Age Sanctuaries and Cult Places in the Thracian World”, Braşov, 2007.

CASSIUS DIO, *Istoria romană*, LXVII, 10, 1.

- *Istoria romană*, LXVIII, 8.

CRIŞAN, I. H., *Burebista şi epoca sa*, Bucureşti, 1977.

DAICOVICIU, H., FERENCZI, Şt., GLODARIU, I., *Cetăţi şi aşezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, Bucureşti, 1989.

DAICOVICIU, C., în „Materiale”, III, 1957.

DAICOVICIU, C., şi colab., *Şantierul arheologic Grădiştea Muncelului*, în „Materiale", VII, 1961.

DAICOVICIU, H., GLODARIU, I., *Considerații asupra cronologiei aşezării de la Fețele Albe*, în „ActaMN", VI, 1969.

DAICOVICIU, H., *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj-Napoca, 1972.

DAICOVICIU, H., GLODARIU, I., PISO, I., *Un complex de construcții în terase din aşezarea dacică de la Fețele Albe,* în „ActaMN", XI, 1973.

FLOCA, O., *Cuptor dacic de ars vase descoperit la Deva*, în „Apulum", IX, 1971.

FLOREA, G., *Archeological Observations concerning the Roman Conquest of the Area of the Dacian Kingdom's Capital*, în „ActaMN", 29-30, 1, 1989-1993.

- *Ceramica pictată. Artă, meşteşug şi societate în Dacia preromană (sec. I, a. Chr.-I p. Chr.),* Cluj-Napoca, 1998.

- *Noi fragmente ceramice cu semne grafice de la Sarmizegetusa Regia*, în „Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu", Cluj-Napoca, 2001.

- *Dava et oppidum. Débuts de la genèse urbaine en Europe au deuxième âge du Fer*, Cluj-Napoca, 2011.

GHEORGHIU, G., *Primele ponduri descoperite la Sarmizegetusa Regia*, în „Studii de Istorie Antică", Deva – Cluj – Napoca, 2001.

- *New Weights Discovered in the Area of Sarmizegetusa Regia*, în vol. „Daco-Geții", Deva, 2004.

- *Dacii pe cursul mijlociu al Mureşului*, Cluj-Napoca, 2005.

- *„Deposits" and Consecrated Material Reused within the Sacred Area from Sarmizegetusa Regia*, în „Studia historiae et religionis daco-romanae", Bucureşti, 2006.

GHEORGHIU, G., MATEESCU, R., *Ruinele unei construcții necunoscute aflată în zona sacră de la Sarmizegetusa Regia*, în „Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblata", Cluj-Napoca, 2007.

GHEORGHIU, G., CRIŞAN, V., *Noi ponduri dacice din colecția Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei*, în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi", Cluj-Napoca, 2010.

GLODARIU, I., *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974.

- *Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică*, în „ActaMN", XII, 1975.

- *Arhitectura dacică*, Cluj-Napoca, 1983.

- *Arhitectura dacilor – civilă şi militară (sec. II a. Chr.– I d. Chr.),* Cluj-Napoca, 1983.

- *Din nou despre „Decebalus per Scorilo*", în „Sargetia", XX, 1986-1987.

- *Blocuri cu marcaje în construcțiile dacice din Munții Şureanului*, în „Ephemeris Napocensis", VII, 1997.

- *Introducere în istoria antică a României*, Cluj-Napoca, 2001.

- *The destruction of sanctuaries in Sarmizegetusa Regia*, în „Studia historiae et religionis daco-romanae. In honorem Silvii Sanie", Bucureşti, 2006.

GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E., *Civilizația fierului la daci*, Cluj-Napoca, 1979.

GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E., RUSU, A., *Die Münzstatte von Sarmizegetusa Regia*, în „Ephemeris Napocensis", II, 1992.

GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E., RUSU-PESCARU, A., STĂNESCU, Fl., *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.

GLODARIU, I., şi colab., *Grădiştea de Munte, com. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara [Sarmizegetusa Regia]*, în „CCA, campania 2006", Tulcea, 2007.

GLODARIU, I., şi colab., *Ocolişu Mic, com. Orăştioara de Sus, jud. Hunedoara, punct La Vămi – Poiana lui Mihu*, în „CCA", campania 2007", Târgovişte, 2008.

HORATIUS, *Satire*, II, 6, 51-53.

IAROSLAVSCHI, E., *Au prelucrat dacii sticla?*, în „Studii dacice", Cluj-Napoca, 1981.

- *Tehnica la daci*, Cluj-Napoca, 1997.

- *Zona siderurgică din preajma capitalei statului dac*, în „Geto-Dacii*”*, Deva, 2004.

IORDANES, *Getica,* X, 67.

Istoria Transilvaniei, Cluj -Napoca, 2003.

JAKÒ*,* S., *Cercetări arheologice la cetatea Grădiştea Muncelului în anii 1803-1804*, în „ActaMN*”*, III, 1966.

- *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anul 1803 (I)*, în „ActaMN*”*, V, 1968;

- *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anii 1803-1804 (II),* în „ActaMN”, VIII, 1971.

LAZĂR, M. D., *Un nou cuptor dacic pentru ars ceramică descoperit la Deva*, în „Sargetia”, XIV, 1979.

MATEESCU, R., *Între aducere de ofrandă şi ascundere. Studiu de caz asupra depunerii brățărilor dacice de aur,* în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi”, Cluj-Napoca, 2010.

MÂRZA, I., *Les calcaires utilisés à la construction des citadelles daciques des Monts d'Orăştie et les carrières antiques*, în „ActaMN*”*, 32/1, 1995.

- *Andezitul utilizat de daci în construcțiile sacre de la Sarmizegetusa Regia – petrografie şi proveniență*, în „Acta MN”, 34/1, 1997.

MĂRGHITAN, L., *Fortificații dacice şi romane. Sisteme de pe cursul mijlociu şi inferior al Mureşului*, Bucureşti, 1978.

MORARU, V., PÂRVU, V., *Noutăți la Măgura Călanului*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991.

PESCARU, A., PESCARU, E., BODÓ, C., *New Elements of Fortification in the Area of Citadel of Costeşti-Blidaru*, în „Daco-Geții”, Deva, 2003.

PETOLESCU, C. C., *Le nom de Decebalvs dans l'onomastique dace*, în „SCIVA*”*, 58, 1-2, 2007.

PIRENNE-DELFORGE, V., *Religion grecque*, în „Religions de l'antiquité”, Paris, 1999.

PUPEZA, P., *Distrugerea Sarmizegetusei Regia, un fapt comun sau o excepție a politicii romane?*, în „Studii de Istorie şi Arheologie. Omagiu cercetătorului dr. Eugen Iaroslavschi*”*, Cluj-Napoca, 2010.

RUSTOIU, A., *Metalurgia bronzului la daci*, Bucureşti, 1996.

- *Războinici şi artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.

RUSU-PESCARU, A., *Sanctuarele Daciei*, Deva, 2005.

SÎRBU, V., *Credințe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993.

SÎRBU, V., LUCA, S. A., ROMAN, C., *Vestigiile dacice de la Hunedoara/The Dacian Vestiges in Hunedoara*, Sibiu, 2007.

STRABON, *Geografia*, VII, 3, 11.

SUCIU, L., *Instrumentar medical şi „farmaceutic” în Dacia preromană*, în „Fontes Historiae. Studia in honorem Demetrii Protase”, Bistrița – Cluj-Napoca, 2006.

VULPE, R., *Le Gète Burebista, chef de tous les Géto-Daces*, în „Studia Thracologica*”*, Bucureşti, 1976.

ULPIA TRAIANA SARMIZEGETUSA –

CAPITALA DACIEI ROMANE

ALBU, I. P., *Noi monumente sculpturale în colecția muzeului din Deva*, în „Sargetia”, VIII, 1971.

ALICU, D., *Templul zeiței Nemesis de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 15, 1978.

ALICU, D., POP, C., WOLLMANN, V., *The Figured Monuments from Sarmizegetusa*, în „BAR” 55, 1979.

ALICU, D., *Le camp légionnaire de Sarmizegetusa*, în „Potaissa*”,* 2, 1980.

ALICU, D., POPA, V., BOTA, E., *Cercetări arheologice la Sarmizegetusa. Campania 1993: amfiteatrul*, în „AMN” 31, 1, 1994.

ALICU, D., PAKI, A., *Town-Planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „BAR" 605, 1995.

ALICU, D., *Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Amfiteatrul 1,* Cluj-Napoca, 1997.

ALICU, D., OPREANU, C. H., *Les Amphitéatres de la Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2000.

ALICU, D., *Micia studii monografice I. Monumentele de spectacol şi de cult*, Cluj, 2004.

ANDRIŢOIU, I., *Contribuţii la repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara (vestigii romane)*, în „Sargetia" XIV, 1979.

ARDEŢ, A., *Ceramica dacică de tradiţie celtică la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „TD", 10/1-2, 1991.

ARDEVAN, R., *Veteranen und städtische Dekurionen in römischen Dakien*, în „Eos", 77, 1989.

\- *Viaţa municipală în Dacia Romană*, Timişoara, 1998.

BĂEŞTEAN, G., *Blocuri de piatră pentru aprovizionarea cu apă în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Sargetia", XXVI/1, 1995-1996.

\- *Conducte din tuburi ceramice în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Sargetia", XXVII/1, 1997-1998.

\- *Fântâni publice la Sarmizegetusa*, în „Sargetia", XXVIII-XXIX/1, 1999-2000.

\- *Distribuţia şi canalizarea apei în Colonia Dacica Sarmizegetusa*, „Studia Michaeli Bărbulescu oblata", Cluj-Napoca, 2007.

\- *Aprovizionarea cu apă în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2008.

\- *Legiunea XIII Gemina în Colonia Dacica Sarmizegetusa?*, în „SCIVA", 59-60, 2008-2009.

BĂEŞTEAN, G., TUTILĂ, O., *Construcţia de tip villa de la Ostrovu Mic*, în „Sargetia", 1 serie nouă, 2010.

BĂDĂU-WITTEMBERGER, M., *Consideraţii privind ştampilele Legiunii XIII Gemina de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN", 24-25, 1987-1988.

BĂRBULESCU, M., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.

\- *Atlas-dicţionar al Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2005.

BENEA, D., *Din istoria militară a Moesiei Superior şi a Daciei. Legiunea VII-a Claudia şi Legiunea IIII-a Flavia*, Cluj-Napoca, 1983.

\- *Istoria aşezărilor de tip vici militares din Dacia Romană*, Timişoara, 2003.

BERCIU, I., *Mozaicurile romane de la Apulum – Contribuţii la studiul mozaicurilor din Dacia*, în „Apulum", 4, 1961.

BRANGA, N., *Consideraţii topografice şi arhitectonice cu privire la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „Sargetia", XIII, 1977.

\- *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980.

DAICOVICIU, C., *Fouilles et recherches à Sarmizegetusa. Ier compte-rendu*, în „Dacia", 1, 1924.

\- *Severus Alexander şi provincia Dacia*, în „AMN", 3, 1966.

\- *Un ghid latinesc al Transilvaniei*, în „ACMIT", 1, 1979.

\- *Micia I. Cercetări asupra castrului. (Cu un „*Supliment epigrafic*"). Ricerche sul castro. (Con un „*Supplementum epigraphicum*")*, în „ACMIT", 3.

DAICOVICIU, C., FLOCA, O., *Mausoleul Aureliilor de la Sarmizegetusa. Raport preliminar. Das Mausoleum der Aurelier von Sarmizegetusa. Kurze Beschreibung*, în „Sargetia", I, 1937.

DAICOVICIU, C., *Sarmizegetusa (Ulpia Traiana) în lumina săpăturilor. Les fouilles de Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)*, în „ACMIT", 4, 1938.

\- *Templul Maurilor din Micia. Templum deorum Maurorum Miciensium*, în „Sargetia", vol. II, 1941.

DAICOVICIU, C., DAICOVICIU, H., *Ulpia Traiana (Sarmizegetusa romană)*, Bucureşti, 1966.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., NEMEŞ, E., PISO, I., POP, C., RUSU, A., *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1973-1974 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa şi semnificaţia lor*, în „Sargetia", XI-XII, 1975.

DAICOVICIU, H., PISO, I., *Sarmizegetusa şi războaiele marcomanice*, în „AMN”, 12, 1975.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., PISO, I., POP, C., *Principalele rezultate ale săpăturilor din 1975-1977 la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XIV, 1979.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., PISO, I., POP, C., RUSU, A., *Săpăturile de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA” 14, Tulcea, 1980.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (I)*, în „AMN”, 18, 1981.

- *Edificii de cult la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (II)*, în „AMN” 19, 1982.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., PISO, I., POP, C., SOROCEANU, A., ILIEŞ, C., *Săpăturile din 1980 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „MCA”, 15, Bucureşti, 1983.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., *Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, Bucureşti, 1984.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., COCIŞ, S., DIACONESCU, Al., POP, C., OPREANU, C., PAKI, A., *Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 26-30, 1.2, 1993.

DAICOVICIU, H., ALICU, D., COCIŞ, S., ILIEŞ, C., MEYLAN, Chr., PAKI, A., PISO, I., *Săpăturile arheologice din 1983 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 31, 1, 1994.

DAVID, L., MĂRGHITAN, L., *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia*, în „AMN”, 5, 1968.

DIACONESCU, Al., *Forum and Principia. An Essay on the function of a specific architectural form. New data in the light of the excavations from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Roman Frontier Studies. Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies”, Zalău, 1999.

- *Inscripţia monumentală de la intrarea în forul traianic al Sarmizegetusei. O reconsiderare*, în „EN”, 16-17, 2006-2007.

- *Urme ale centuriaţiei la Sarmizegetusa şi în teritoriul său (I)*, în „Sargetia”, I serie nouă.

DIACONESCU, Al., BOTA, E., *Epigraphy and Arcaeology: The Case of Two Recently Excavated Nymphaea from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în „Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannis Pisonis”, Cluj-Napoca, 2004.

- *Le forum de Trajan à Sarmizegetusa. Architecture et sculpture*, Cluj-Napoca, 2009.

ECK. W., LOBÜSCHER, T., *Ein neuer Stadtplan der Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, în „ZPE”, 137, 2001.

ETIENNE, R., PISO, I., DIACONESCU, Al., *Les deux forums de la Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*, în „REA”, 92, 3-4, 1990, p. 273-297.

- *Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport general*, în „AMN”, 39-40, 2002-2003.

FIEDLER, M., HÖPKEN, C., *Das „gemeinschaftliche“ und das „private“ Opfer: Beispiele aus dem Spektrum von Votivpraktiken in römischen Heiligtümern, dargestellt an Befunden aus Apulum und Sarmizegetusa (Dakien),* în „Kult und Kommunikation. Medien in Heiligtümern der Antike”, Wiesbaden, 2007.

FLOCA, O., ŞUIAGA, V., *Ghidul Judeţului Hunedoara*, Deva, 1936.

FLOCA, O., *O nouă villa suburbana în hotarul Sarmizegetusei. Eine neue Villa Suburbana am Sarmizegetuser Gebiet*, în „Sargetia”, I, 1937.

- *Sistemele de înmormântare din Dacia superioară romană. Gräberarten im oberen römischen Dakien*, în „Sargetia”, II, 1941.

- *Fermă (villa rustica) din epoca sclavagistă romană*, în „MCA”, 1, 1953.

- *O zeitate orientală Jupiter Erapolitanus la Micia*, în „MCA”, 1, 1953.

- *Harta arheologică a municipiului Deva,* în „Sargetia”, VII, 1969.

- *Pagus Miciensis*, în „Sargetia”, V, 1968.

- *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia*, în „AMN”, 5, 1968.

- *Un monument sculptural al împăratului Traianus Decius*, în “Sargetia”, VII, 1970.

- *Dovezi ale continuei locuiri a zonei cetăţii Deva în epoca dacică şi romană*, în „Sargetia”, XI-XII, 1974-1975.

FLOCA, O., VALEA, M., *Villa rustica şi necropola daco-romană de la Cinciş*, în „AMN”, 2, 1965.

FLOCA, O., VASILIEV, V., *Amfiteatrul militar de la Micia*, în „Sargetia”, V, 1968.

FLOCA, O., MĂRGHITAN, L., *Noi considerații privitoare la castrul roman de la Micia*, în „Sargetia”, VII, 1970.

FLOCA, O., FERENCZI, Şt., MĂRGHITAN, L., *Micia. Grupul de cuptoare de ars ceramica*, Deva, 1970.

GLODARIU, I., PESCARU, E., RUSU-PESCARU, A., STĂNESCU, Fl., *Sarmizegetusa Regia. Capitala Daciei preromane*, Deva, 1996.

GOLVIN, J.C., *L'amphithéâtre romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*, Paris, 1988.

GRUMĂZESCU, C., *Depresiunea Hațegului*, Bucureşti, 1972.

GUDEA, N., *Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte*, în „JRGZM”, 44, 1997.

ISAC, D., STRATAN, I., *Monumentele de artă provincială romană în Muzeul din Lugoj*, în „Banatica”, 2, 1973.

LASCU, N., *Cum trăiau romanii*, Bucureşti, 1965.

LOBÜSCHER, T., *Neuer Untersuchungen zum Umwehrung und Stadtenwicklung von Sarmizegetusa*, în „ArchKorr”, 32, 1, 2002.

LUCA, S., *Descoperiri preistorice din județul Hunedoara – din paleolitic până la începutul civilizației dacice*, în „SUC”, 2, 2005.

MACREA, M., *Viața în Dacia romană*, Bucureşti, 1969.

MARINESCU, L., MĂRGHITAN, L., PETOLESCU, C. C., *Thermele romane de la Micia. Raport asupra săpăturilor din anii 1971-1974*, în „CA”, 1, 1975.

MARINESCU, L., SION, A., PETCULESCU, L., ANDRIȚOIU, I., IONESCU, E., BRĂILEANU, M., *Cercetări arheologice de la Micia*, în „CA”, 3, 1979.

MARINESCU, L., SION, A., ANDRIȚOIU, I., *Cercetările arheologice din thermele romane de la Micia (Vețel)*, în „CA”, 7, 1984.

MĂRGHITAN, L., *Micia a fost un „pagus” în tot timpul stăpânirii romane?*, în „SCIVA”, 21, 4, 1970.

- *Un cuptor din centrul de ars obiecte ceramice recent descoperit la Micia*, în „Apulum”, 9, 1971.

- *Urme romane pe cuprinsul județului Hunedoara*, în „Sargetia”, XI-XII, 1974-1975.

MĂRGHITAN, L., POP, C., *Două piese sculpturale de bronz, recent descoperite la Deva şi Geoagiu*, în „Sargetia”, VIII, 1971.

MĂRGHITAN, L., ANDRIȚOIU, I., *Monumente sculpturale romane în Dacia Superioară*, în „SCIVA”, 27, 1, 1976.

MĂRGHITAN, L., PETOLESCU C. C., *Les cultes orientaux à Micia*, în „Hommages à Marten Vermaseren”, 2, Leiden, 1978.

MITROFAN, I., *Villae rustice în Dacia Superioară (I)*, în „AMN”, 10, 1973.

- *Villae rustice în Dacia Superioară (II)*, în „AMN”, 11, 1974.

MOGA, M., *Muzeul Județului Hunedoara*, în „Transilvania”, 72, 1941.

MOGA, V., *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina*, Cluj-Napoca, 1985.

NEMEŞ, E., *Locuitorii Țării Hațeguluipână la cucerirea romană*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991.

- *Descoperiri de epocă romană în Țara Hațegului*, în „Sargetia”, XXVI, 1995-1996.

OLTEAN, I. A., HANSON, W. S., *Military Vici in Roman Dacia: An Aerial Perspective*, în „AMN”, 38/I, 2001.

OLTEAN, I. A., RĂDEANU, V., HANSON, W., *New discoveries in the military vicus of the auxiliary fort at Micia*, în „Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies”, 2005.

OPREANU, C. H., *Despre structurile subterane ale arenei amfiteatrului de la Sarmizegetusa*, în „AMN”, 22-23, 1985-1986.

- *Activitatea constructivă a Legiunii IIII Flavia Felix la nordul Dunării, în anii 101-117 d. Chr.* în „Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei”, Bucureşti, 2006.

PALAMARIU, O., *Informații documentare referitoare la unele descoperiri de monedă antică în județul Hunedoara (prima jumătate a sec. XIX - prima jumătate a sec. XX)*, în „Sargetia”, XXV, 1992-1994.

PESCARU, E., *Încă o plăcuță votivă din aur descoperită la Germisara (Geoagiu-Băi)*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991.

PESCARU, E., RUSU-PESCARU, A., *Faze şi etape de amenajare ale complexului termal Germisara (Geoagiu-Băi, județul Hunedoara)*, în „Sargetia”, XXVI/1, 1995-1996.

PETCULESCU, L., *Castrul de la Micia*, în „Muzeul Național”, 5, 1981.

- *Raport asupra săpăturilor arheologice din castrul Micia*, în „Cercetări arheologice”, 6, 1983.

- *Roman Military Granaries in Dacia*, în „SJ”, 43.

PETOLESCU, C. C., *Cohors II Hispanorum la Micia*, în „Sargetia”, IX, 1972.

PISO, I., *Epigraphica IX*, în „*Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj (AIIA)*”, 21, 1978.

- *Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (I)*, în „ZPE”, 50, 1983.

- *Le territorie de la Colonia Sarmizegetusa*, în „EN”, 5, 1995.

- *Inschriften von Prokuratoren aus Sarmizegetusa (II*), în „ZPE”, 120, 1998.

- *Zu den Fasten Dakiens unter Trajan*, în „*Ad Fontes!* Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburstag am 15. September”, Viena, 2004.

- *Le forum vetus de Sarmizegetusa*, Bucureşti, 2006.

PISO, I., DIACONESCU, Al., *Forurile din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „AMN”, 22-23, 1986.

PISO, I., RUSU, A., *Nymphaeum-ul de la Germisara*, în „Revista Monumentelor Istorice”, 59, 1990, 1.

PISO, I., BĂEŞTEAN, G., *Des fistulae plumbeae à Sarmizegetusa*, în „AMN”, 37/I, 2000.

POP, C., NEMEŞ, E., *Diana de la Ostrov*, în „AMN”, 11, 1974.

POPA, P., *Săpături într-o villa rustica de lângă Hațeg*, în „AMN”, 9, 1972.

- *Villae, vici, pagi. Aşezările rurale din Dacia romană intracarpatică*, Sibiu, 2002.

PROTASE, D., *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării şi apartenența Banatului şi a Olteniei de Vest la provincia Dacia*, în „AMN”, 4, 1967, p. 47-72.

RUSSU, I. I., *Note epigrafice (XIV), Inscripții din Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, în „SCIVA”, 25/ 4, 1974.

- *Veterani et cives Romani Micienses*, în „SCIVA”, 31, 3.

RUSU, A., NEMEŞ, E., POP, C., *Bronzuri figurate în Muzeul de Arheologie din Sarmizegetusa*, în „Sargetia”, XI-XII, 1974-1975.

RUSU, A., *Bronzuri figurate romane în Muzeul județean din Deva*, în „Sargetia”, XIV, 1979.

RUSU-PESCARU, A., ALICU, D., *Templele romane din Dacia*, Deva, 2000.

RUSU, M., *Castrul roman Apulum şi cetatea feudală Alba-Iulia*, în „AIIA”, 22, 1979.

STANCA, S., *Descoperiri arheologice şi numismatice la Petroşeni*, în „AMN”, 9, 1972.

STROBEL, K., *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mitteleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984.

TATU, Hr., POPA, O., KALMAR, Z., *Contribuții la repertoriul arheologic al Țării Hațegului (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia”, XXI-XXIV, 1988-1991.

TIMOC, C., *Bătălia de la Tapae şi locul Coloniei Ulpia Traiana Augusta dacica Sarmizegetusa*, în „Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei”, Bucureşti, 2006.

TUDOR, D., *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968.

ȚEPOSU, L., MĂRGHITAN, L., *Monumente funerare de la Micia (Partea II)*, în „AMN”, 6, 1969.

ȚEPOSU-MARINESCU, L., *L'atelier de Micia*, în „Sargetia”, XIV, 1979.

ȚEPOSU-MARINESCU, L., *Cu privire la urbanizarea Miciei*, în „Sargetia”, XVIII-XIX, 1984-1985.

WINKLER, I., *Despre două tezaure de monede antice descoperite la Deva*, în „Sargetia”, IX, 1972.

WOLFF, H., *Miscellanea Dacica (II)*, în „AMN”, 13, 1976.

WOLLMANN, V., *Cercetări privind carierele de piatră din Dacia romană*, în „Sargetia”, X, 1973.

WOLLMANN, V., *Mineritul metalifer, extragerea sării şi carierele de piatră în Dacia romană. Der Erybergbau, die Salzgewinnung und Steinbrüche in römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 1996.

ȚINUTUL HUNEDOAREI DE LA RETRAGEREA ROMANĂ PÂNĂ ÎN SECOLUL AL XI-LEA

HOREDT, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, Bucureşti, 1958.

Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541), Cluj-Napoca, 2003.

POPA, Radu, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Bucureşti, 1988.

PROTASE, D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei şi numismaticii*, Bucureşti, 1966.

COMITATUL HUNEDOARA ÎN EVUL MEDIU

Izvoare edite

CSÁNKI D., *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában,* vol. V, Budapesta, 1913.

Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacul XI, XII, XIII, vol. II (1251-1300), Bucureşti, 1952.

Documenta Romaniae Historica, C. Transilvania, XII (1361-1365), Bucureşti, 1985.

Istoria Transilvaniei, vol. I (până la 1541), (coord. Ioan-Aurel Pop, Th. Nägler), Cluj-Napoca, 2003.

Lucrări

ANDRIȚOIU, I., ALBU, I. P., *Deva şi împrejurimile sale în sec. IV-XIV*, în „Sargetia”, VI, 1969.

ANGHEL, Ghe., *Fortificații medievale de piatră din sec. XIII-XIV,* Cluj-Napoca, 1986.

BOGDAN, Al., *Contribuții arheologice la cunoaşterea castelului Corvineştilor de la Hunedoara,* în „BMI”, 39, nr. 2, 1978.

CODREA, I., *Magna Curia. Studiu de arhitectură*, în „Corviniana”, 13, 2009.

DRĂGAN, I., *Nobilimea românească din Transilvania, 1440-1514*, Bucureşti, 2000.

DRĂGUȚ, V., *Vechi monumente hunedorene*, Bucureşti, 1968.

ESKENASY, V., *New archaeological research in Transylvania: a complex of Romanian monuments at Colț-Suseni (Hunedoara county)*, în „ARA Journal”, Davies-California, 11, 1988.

\- *Complexul de monumente al cnezatului Sălaşului*, în „Documente noi descoperite şi informații arheologice”, Bucureşti, 1981.

ESKENASY, Victor, RUSU, Adrian Andrei, *Cahle cu cavaler în turnir din cetatea cnezială de la Mălăieşti (jud. Hunedoara)*, în „Sargetia”, XV, 1980.

\- *Cercetările arheologice de la Mălăieşti şi Sălaşul de Sus (județul Hunedoara). Campania 1978*, în „MCA”, 13, 1979.

\- *Cercetările arheologice la cetatea de la Mălăieşti (județul Hunedoara)*, în „MCA”, 14, 1980.

\- *Cercetările arheologic la cetatea de la Mălăieşti (județul Hunedoara). Câteva rezultate şi perspective ale campaniei 1978*, în „Sargetia”, XIV, 1979.

FENEŞAN, C., *Districtul Dobra şi privilegiile sale până spre sfârşitul veacului al XV-lea*, în „AIIA”, Cluj-Napoca, XXVII, 1985-1986.

FLOCA, O., *Cetatea Deva*, Deva, 1965.

FLOCA, O., BASSA, B., *Cetatea Deva*, Bucureşti, 1965.

HALAVÁTS, Gy, *A Krivádiai ortorony*, în „Erdélyi Múzeum", 27, 2, 1910.

KOVÁCS A., W., *Administrația comitatului în evul mediu*, în „Sargetia", XXXV-XXXVI, 2007-2008.

KOVÁCS A., *A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén*. in. „Ez a világ, mint egy kert…", Budapest, 2010.

- *Magna Curia din Deva. Contribuții la istoria construcțiilor*, în „Ars Transilvaniae", 3, 1993.

LAZĂR, I., *Castelul şi domeniul Hunedoarei în timpul lui Matia Corvin (1458-1490)*, în „Sargetia", XXI-XXIV, 1988-1991.

- *Castelul Corvineştilor Hunedoara*, Bucureşti, 1976.

LUPESCU, R., *Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor*, în „Medievalia Transilvania", V-VI, 2001-2002, nr. 1-2.

PÁL, E., *Regatul Sfântului Ştefan. Istoria Ungariei medievale. 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006.

PAPACOSTEA, Ş., *Românii în secolul al XIII-lea. Între Cruciată şi Imperiul Mongol*, Bucureşti, 1993.

PASCU, Şt., *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, Cluj, 1972.

PATAKI, I., *Domeniul Hunedoarei la începutul secolului al XVI-lea. Studii şi documente*, Bucureşti, 1973.

POP, I. A., *Instituții medievale româneşti. Adunările cneziale şi nobiliare (boiereşti), în secolele XIV-XVI,* Cluj-Napoca, 1991.

POPA, R., *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Bucureşti, 1988.

- *Cetățile din Țara Hațegului*, în „BMI", 41, nr. 3, 1972.

PRODAN, D., *Urbariul domeniului Deva la 1673*, în „Sargetia", XV, 1981.

- *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. II, Bucureşti, 1968.

RĂDUȚIU, A., *Domeniul cetății Deva. Localitățile: 1453-1673*, în „Studii Istorice. Omagiu profesorului Camil Mureşanu", Cluj, 1998.

RUSU, A. A., *Biserica Sfântul Nicolae şi curtea nobiliară a Arceştilor de la Densuş*, în „Arheologia Medievală", VII, 2008.

- *Castelarea Carpatică*, Cluj-Napoca, 2005.

- *Ctitori şi biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu-Mare, 1997.

- *Cetatea Hațegului. Monografie istorică şi arheologică*, în „Sargetia", XVI-XVII, 1982-1983.

- *Cetatea Mălăieşti şi cnezatul Sălaşului (sec. XIV-XVII)*, în „AIIA Cluj-Napoca", 25, 1982.

- *Castelani din Transilvania în secolele XIII-XIV,* în „AIIA Cluj-Napoca", XII, 1979.

TĂNĂSESCU, C-tin, *Din trecutul municipiului Deva. De la prima atestare documentară până în secolul al XVI*-lea, în „Sargetia", XX, 1986-1987.

- *Date privitoare la oraşul şi cetatea Deva în secolele XVI şi XVII*, în „Sargetia", XV, 1981.

ȚIPLIC, I. M., *Monumentele din comuna Râu de Mori, jud. Hunedoara*, în „Saşii şi concetățenii lor ardeleni. Studia In Honorem Dr. Thomas Nägler", Alba Iulia, 2009.

SĂLĂGEAN, T., *Un voievod al Transilvaniei: Ladislau Kán (1294-1315)*, Cluj, 2007.

SCHUSTER, M., *Schloss Déva in Siebenbürgen. Topografisch-historisch-touristiche Skizze*, Hermannstadt, 1905.

SZABÓ, I., *Déva vára*, Deva, 1910.

SZINTE, G., *Kerek eröd Krivádia fölött*, în „Archaeologiai Értesíto", 14, 2, 1894.

- *Kolzvár*, în *HTRTÉ*, nr. 7, 1891-1892.

ŞUIAGA, V. I., *Deva: contribuții monografice. Vol. 1: Oraşul, cetatea şi domeniul*, Deva, 2010.

VELESCU, O., *Castelul de la Hunedoara*, Bucureşti, 1968.

VERESS, E., *Déva vára és uradalma I. Rákóczi György fejedelem idejében*, în „Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve”, 16, 1907.

IANCU DE HUNEDOARA – APĂRĂTORUL CREŞTINĂTĂȚII ÎN FAȚA PERICOLULUI OTOMAN

Izvoare inedite

Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale, *Colecția de documente. Parohia ortodoxă română Sf. Nicolae,* 2/XVI.

Lucrări

HÓMAN, B., SZEKFÜ, Gy., *Magyar történet*, II, Budapesta, 1939.

Istoria românilor, vol. IV, Bucureşti, 2001

LUPESCU, R., *Domeniul cetății Hunedoara în timpul Hunedorenilor,* în „Medievalia Transilvanica”. Satu Mare, 2001-2002, 5-6, nr. 1-2.

MUREŞAN, Camil, *Iancu de Hunedoara,* Ed. a II-a, revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1968.

PASCU, Şt., *Rolul cnezilor din Transilvania în lupta antiotomană a lui Iancu de Hunedoara,* în „Studii şi cercetări de istorie*”,* Cluj, VIII, nr. 1-4, 1957.

PATAKI, I., *Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Studiu şi documente,* Bucureşti, 1973.

RUSU, A. A., *Ioan de Hunedoara şi românii din vremea sa. Studii,* Cluj-Napoca, 1999.

TERITORIUL JUDEȚULUI HUNEDOARA ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI TRANSILVANIEI PÂNĂ LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XVIII-LEA (1541-1750)

ANDEA, A., *Programul lui Inochentie Micu*, în „Istoria Românilor”, vol. VI, Bucureşti, 2002.

\- *Biserica românilor transilvăneni în secolul al XVII-lea şi Unirea cu Roma*, în „Istoria Românilor”, vol. V, Bucureşti, 2003.

ANDEA, S., ANDEA, A., *Principatul Transilvaniei în vremea Rákóczeştilor,* în „Istoria Românilor”, vol. V, Bucureşti, 2003.

ANDEA, S., *Instituții centrale şi locale în Transilvania*, în „Istoria Românilor”, vol. V, Bucureşti, 2003.

BARIȚIU, G., *Părți alese din istoria Transilvaniei cu două sute de ani din urmă*, vol. I, Sibiu, 1890.

BERZA, M., *Transilvania în timpul Războiului de 30 de ani*, în „Istoria poporului român”, Bucureşti, 1970.

Constituțiile Aprobate ale Transilvaniei, 1653, ediție îngrijită de Liviu Marcu, Cluj-Napoca, 1997.

DÖRNER, A. E., *Orăştia în epoca principatului*, în „Orăştie 775”, Deva, 1999.

DRAGOMIR, S., *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în sec. XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920.

EDROIU, N., *Transilvania*, în „Istoria Românilor”, vol. VI, Bucureşti, 2002.

FELEZEU, C., *Cadrul politic internațional (1541-1699)*, în „Istoria Transilvaniei”, vol. II, Cluj-Napoca, 2007.

GIURESCU, C-in C., *Istoria românilor*, vol. III, Bucureşti, 2000.

ILIESCU, I., ISTRATE, T., *Orăştie. 750 de ani*, Deva, 1974.

KLIMA, H., *Guvernatorii Transilvaniei. 1774-1867*, în „AIIN”, nr. 9, 1943-1944.

KUTSCHERA, R., *Guvernatorii Transilvaniei. 1691-1774*, în „AIIN”, nr. 9, 1943-1944.

MUREŞAN, C., *Situația politică a Transilvaniei după crearea principatului autonom (1541-1571)*, în „Istoria Românilor”, vol. IV, Bucureşti, 2001.

MUREŞAN, O., *Cultura românilor*, în *Istoria Românilor*, vol. V, Bucureşti, 2003.

PAPACOSTEA, Ş., *Transilvania sub regimul absolutismului habsburgic*, în „Istoria poporului român”, Bucureşti, 1970.

PASCU, Şt., *Cum se înfățişa principatul autonom al Transilvaniei?* în „Ce este Transilvania? Was ist Siebenbürgen?”, Cluj-Napoca, 1983.

- *Care a fost statutul Transilvaniei sub dominația habsburgică?* în „Ce este Transilvania? Was ist Siebenbürgen?”, Cluj-Napoca, 1983.

TEODOR, P., *Monarhia feudală (1601-1716)*, în „Istoria României”, Bucureşti, 1998.

PRODAN, D., *Iobăgia în Transilvania în secolul XVI*, vol. I, Bucureşti, 1967.

ŞUIAGA, V., I., *Deva. Contribuții monografice*, vol. I, Deva, 2010.

TĂNĂSESCU, C-tin, *Date privitoare la oraşul şi cetatea Deva în secolele XVI şi XVII*, în „Sargetia”, XVIII-XIX, 1984-1985.

TEODOR, P., *Pro Rebuplica Christiana*, în „Istoria României”, Bucureşti, 1998.

- *Monarhia feudală (1601-1716)*, în „Istoria României”, Bucureşti, 1998.

VERESS, E., *Déva és környéke Castaldo idejében*, în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve”, IX, 1898, Deva.

- *Oklevelek és kivonatok az Országos levéltárbol (1529-1786),* în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve”, X, 1899, Deva.

- *Hunyadvármegye János király és Izabella királyné korában*, în „A hunyadmegyei tört. és rég. társ. évkönyve”, XIV, 1904, Deva.

RĂSCOALA ȚĂRANILOR ROMÂNI DIN 1784, CONDUSĂ DE HOREA, CLOŞCA ŞI CRIŞAN, ÎN COMITATELE HUNEDOARA ŞI ZARAND

Izvoare edite

Izvoarele răscoalei lui Horea, seria A, Diplomataria, vol. I, Premisele răscoalei, 1773-1784, Bucureşti, 1982.

Izvoarele răscoalei lui Horea, seria B, Izvoare narative, Vol. II, 1786-1860, Bucureşti, 1983.

Izvoarele răscoalei lui Horea, seria B, Izvoare narative, Vol. III. Presă, broşuri. 1784 -1785, Bucureşti, 1984.

Lucrări

BOZAC, I., PAVEL T., *Călătoria împăratului Iosif al II-lea în Transilvania la 1773*, Cluj-Napoca/Klausenburg, 2007.

CORBU, C., *Rolul țărănimii în istoria României, secolul XIX*, Bucureşti, 1982.

DUDAŞ, F., *Zărandul, chipuri şi fapte din trecut*, Bucureşti, 1981.

EDROIU, N., *Lupta de la Brad (28 nov. 1784) dintre țărănimea răsculată şi trupele de represiune*, în „Sargetia”, XIII, 1977.

- *Răscoala lui Horea 1784-1785*, Bucureşti, 1978.

- *Pe urmele lui Horea*, Bucureşti, 1988.

KOVÁCS, I., *Agitații țărăneşti în Munții Apuseni după răscoala lui Horea*, în „Stat, societate, națiune. Interpretări istorice”, Cluj-Napoca, 1982.

METEŞ, Şt., *Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII-XX*, Bucureşti, 1977.

PASCU, Şt., *Revoluția populară de sub conducerea lui Horea*, Bucureşti, 1984.

PRODAN, D., *Misiunea lui Ioan Piuariu-Molnar în cursul răscoalei lui Horea*, în „Apulum”, VII/I, 1968.

- *Problema iobăgiei în Transilvania, 1700-1848*, Bucureşti, 1981.

- *Răscoala lui Horea*, Vol. I-II, Bucureşti, 1984.

- *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984.

- *Ultimatul țăranilor adresat nobilimii în răscoala lui Horea*, în „Răscoala lui Horea (1784). Studii şi interpretări istorice”, Cluj-Napoca, 1984.

REVOLUȚIA ROMÂNĂ DIN 1848-1849

ÎN COMITATELE HUNEDOARA ŞI ZARAND

Izvoare edite

Două raporturi ale acelor prefecți de legiuni româneşti cari în anul 1848/9 au susținut luptele cu insurgenții unguri până la intrarea trupelor imperiali în Transilvania, Sibiu, 1884.

Memorialistica revoluției de la 1848 în Transilvania. Studiu introductiv, ediție, note şi glosar de Nicolae Bocşan şi Valeriu Leu, Cluj-Napoca, 1988.

Studii şi documente privitoare la revoluția românilor din Transilvania în anii 1848-1849, vol. II, Sibiu, 1944.

ŞUIAGA, V., *Cronica preotului Nistor Socaci din Simeria*, în „Analele Banatului”, nr. 7-9, 1992.

Lucrări

ANGHEL, Ghe., *Asediul fortificației din Alba Iulia în timpul revoluției de la 1848-1849*, în „Sargetia”, XXXV-XXXVI, 2007-2008.

BARIȚ, G., *Părți alese din istoria Transilvaniei pe 200 de ani în urmă,* vol. II, Ed. a II-a, Braşov, 1994.

DRAGOMIR, S., *Ioan Buteanu, prefectul Zarandului în anii 1848-1849*, Bucureşti, 1928.

- *Avram Iancu*, Bucureşti, 1968.

Istoria românilor, vol. VII, tom. I, Bucureşti, 2003.

LAZĂR, I., *Tragedia clerului şi distrugerile suferite de bisericile româneşti în timpul revoluției din Transilvania de la 1848-1849*, în „Sargetia”, XXXII, 2004.

- *Comuna Băița, monografie*, Deva, 2007.

NEAMȚU, G., *Revoluția românilor din Transilvania, 1848-1849*, Cluj-Napoca, 1996.

NETEA, V., *Lupta românilor din Transilvania pentru libertate națională (1848-1881)*, Bucureşti, 1974.

Orăştie 775, Deva, 1999.

PĂCURARIU, M., *Revoluția românească din Transilvania şi Banat în anii 1848-1849. Contribuția bisericii*, Sibiu, 1995.

MODERNIZAREA COMITATULUI HUNEDOARA

ÎNTRE ANII 1849-1918

Izvoare şi documente

Anuarul Camerei de Comerț şi Industrie, Arad, 1911.

Raportul camerei de comerț şi industrie din Braşov, 1880-1885.

SJHAN, Fond *Banca Vorkschussverein Orăştie*.

Lucrări

ALBU, I. P., WARDEGGER, N., GĂINARU, V., *Deva la începutul secolului al XX-lea*, în „Sargetia”, VII, 1970.

ANDRUŞ, R., *Fondurile cultural-filantropice ale Băncii „Corvineana” din Hunedoara (1885-1948*) în „Corvineana”, nr. 4, 1998.

- *Considerații privind instituțiile de credit hunedorene*, în „Corviniana”, VII, 2003.

BALOGH, I. M., *Agenți interni ai modernizării economice a Transilvaniei la mijlocul secolului al XIX-lea (1850-1875)*, în „Tradiție şi modernizare în societatea transilvăneană (1850-1918)", Cluj-Napoca, 2003.

CHINDLER, N., POPA, S., *Producția de fontă la Govăjdia (I)*, în „Metalurgia", nr. 23, 1971.

CHIRICA, N., RĂCEANU, V., *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976.

Combinatul Siderurgic Hunedoara – tradiție şi progres în siderurgie, 1884-1974, Sibiu, 1974.

FLOCA, O., ŞUIAGA, V., *Ghidul județului Hunedoara*, Deva, 1936.

JULA, S., *Monografia comunei şi şcoalei primare Simeria-Hunedoara*, Târgu Jiu, 1935.

KOVACS, I., *Desființarea relațiilor feudale în Transilvania*, Cluj, 1973.

ILIESCU, I., ISTRATE, T., *Orăştie 750*, Deva, 1974.

LAPEDATU, I. I., *Monografia Institutului de credit şi economii „Ardeleana", societate pe acții în Orăştie, 1885-1910*, Sibiu, 1912.

LAZĂR, I., *Un primar român al Hunedoarei, avocatul George Dănilă*, în „Corviniana", I, 1995.

LAZĂR, M. D., *Aspecte ale exploatării fierului la Ghelar (Jud. Hunedoara) în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi până la sfârşitul secolului al XIX-lea*, în „Sargetia", XVI-XVII, 1982-1983.

NEAG, R., *Monografia municipiului Brad*, Deva, 2002.

NEGOESCU, C., S., *Ardealul nostru* în „Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul din punct de vedere geografic, economic, administrativ şi mai ales financiar", Bucureşti, 1919.

PETRA, N. N., *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat*, Sibiu, 1936.

RETEGAN, S., *Structura social-economică a burgheziei româneşti din Transilvania în anii regimului liberal*, în „AMN", 1971.

ŞUIAGA, V. I., *Deva: contribuții monografice. Vol. 1: Oraşul, cetatea şi domeniul*, Deva, 2010.

TÉGLÁS, G., *A piski-petrozsényi hegyi vasút*, în „Földrajzi Közlemények", vol. VIII, fasc. III.

VAJDA, L., *Prima cale ferată din Transilvania*, în „AMN", VIII, 1971.

VISKI, L., JIANU, I., *Poiana Ruscăi. 220 (1754-1974)*, Deva, 1974.

ACȚIUNI ALE ROMÂNILOR HUNEDORENI PENTRU EMANCIPARE ŞI UNITATE NAȚIONALĂ (1849-1914)

Izvoare inedite

Biblioteca Academiei Române, *Arhiva Nicolae Densuşianu*, VIII, varia I.

Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga" Cluj-Napoca, *Corespondența Hossu-Longin*, vol. II.

SJHAN, fond *Vicariatul greco-catolic Haţeg*, dosar 187/1883.

SJSAN, fond *ASTRA*, doc. 738/1899.

Izvoare edite

Pentru libertate şi unitate națională. Documente hunedorene, 1848-1920, Bucureşti, 1990.

Procesul Memorandului românilor din Transilvania, Acte şi date, Cluj, 1933.

Presă

Foaie pentru minte, inimă şi literatură, 1861.

Gazeta Transilvaniei, 1861.

Hunyad, 1883.

Observatorul, 1883.

Revista Orăştiei, 1895-1899.

Lucrări

ANDRUŞ, R., *Revista Orăştiei* şi *lupta națională a românilor ardeleni*, în „Sargetia", XXVII/2, 1997-1998.

BĂLAN, N., *Înainte şi în zilele Unirii din 1 Decembrie 1918*, în „Mitropolia Ardealului", an. XXXIII, nr. 6 noiembrie-decembrie 1988.

GYÉMÁNT, L., *Epoca Renaşterii naționale,* în „Istoria Transilvaniei”, vol. III, (De la 1711 până la 1918), Cluj-Napoca, 2008.

- *Memoriul românilor ardeleni din anul 1834*, în „AIIA Cluj-Napoca”, 17, 1974.

HODOŞ, E., *Cercetări, probleme* şcolare *confesionale*, Sibiu, 1944.

Istoria Transilvaniei, vol. III, (de la 1711 până la 1918), Cluj-Napoca, 2008.

Jocul periculos al falsificării istoriei, Bucureşti, 1986.

JOSAN, N., *Românii din Munții Apuseni de la Horea şi Avram Iancu la Marea Unire din 1918,* Alba Iulia, 2001.

LAZĂR, I., *Inculpați şi apărători hunedoreni în procesul Memorandului*, în „Ziridava”, XVIII, Arad, 1993.

- *Aron Budai (1763-1847) şi mişcarea pentru emancipare națională a românilor din Transilvania*, în „Sargetia”, XXVII/1, 1997-1998.

MARINESCU, C. Gh., *Epopeea Marii Uniri*, Galați, 1993.

NETEA, V., *Lupta românilor din Transilvania pentru libertatea națională (1848-1881),* Bucureşti, 1974.

PAPP, I., *Procesul Memorandului românilor din Transilvania*, vol. II, Cluj, 1934.

PÂCLIŞANU, Z., *Guvernele ungureşti şi mişcarea memorandistă a românilor din Ardeal,* în „Revista Fundațiilor Regale”, an. I, nr. 5/1934.

PRODAN, D., *Supplex Libellus Valachorum*, Bucureşti, 1984.

RETEGAN, S., *Lupta națională a românilor în jurisdicțiile Transilvaniei în anul 1861*, în „AIIC”, XIII, 1970.

SOFRONI, R., *Mişcări sociale* şi *naționale în comitatul Hunedoara (1860-1861)*, în „Sargetia”, X, 1973.

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎNTRE ANII 1914-1918

Izvoare inedite

SJHAN, fond *Prefectura județului Hunedoara,*
fond *Vicariatul greco-catolic Hațeg,*
fond *Primăria oraşului Petroşani,*
fond *Parohia ortodoxă Crişcior,*
fond *Primăria oraşului Hațeg,*
fond *Protopopiatul greco-catolic Lupeni,*
fond *Primăria oraşului Hunedoara,*
fond *Pretura plasei Baia de Criş,*
fond *Pretura plasei Hunedoara,*

SJSAN, fond *ASTRA, județul Hunedoara*, 1922.

Izvoare edite

Arhiva dr. Petru Groza, Memorii, cap. V, Alba Iulia, 1 Decembrie 1918.

Muzeul Civilizației Dacice şi Romane Deva, Colecția istorie modernă.

1918 la Români, Documentele Unirii, vol. VII, VIII, X, Bucureşti, 1989.

Pentru libertate şi unitate națională. Documente hunedorene, 1848-1920, Bucureşti, 1990.

Lucrări

ARIMIA, V., *Gărzile naționale în lupta pentru înfăptuirea unității de stat a României*, în „Revista arhivelor”, nr. 2, 1968.

ATANASIU, V., IORDACHE, A., IOSA, M., OPREA, I. M., OPRESCU, P., *România în primul război mondial*, Bucureşti, 1978.

Bihorul în epopeea Unirii, Oradea, 1978.

CLOPOȚEL, I., *Revoluția din 1918 şi unirea Ardealului cu România*, Cluj, 1926.

DAMŞA-TOMA, M., ZAHARIA, F., *Hărțăgani, monografie*, Deva, 2001.

DECEI, A., *Procesele verbale ale şedințelor Consiliului Național Român din Deva şi alte documente privind comitatul Hunedoara în anii 1918-1919*, în „Sargetia", V, 1968.

DRAGOMIR, S., *Un sfert de veac de la Unirea Transilvaniei*, Sibiu, 1943.

IORGA, N., *Supt trei regi*, Bucureşti, 1932.

JOSAN, N., *Iuliu Maniu orator al Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918*, în „Apulum", XXVII-XXX, 1990-1993.

\- *Românii din Munții Apuseni de la Horea şi Avram Iancu la Marea Unire din 1918*, Alba Iulia, 2001.

KIRIȚESCU, C-tin, *Istoria războiului pentru întregirea României,* vol. I, Bucureşti, 1925.

\- *Istoria războiului pentru întregirea României, 1916-1919*, Ediția a II-a, vol. I. Bucureşti, f. a.

KOVÁCS, I., POPEANGĂ, V., *Lupta țărănimii din Transilvania din toamna anului 1918 pentru unirea cu România*, în „Studii, Revista de Istorie", tom 21, nr. 6, 1968.

LAZĂR, I., *Participarea hunedorenilor la lupta pentru înfăptuirea României Mari*, în „Corviniana", nr. 6, 2000.

LAZĂR, I., TĂMAŞ, I. P., *Monografia comunei Baru Mare,* Deva, 2003.

LAZĂR, I., *Vălişoara, studiu monografic,* Deva, 2006.

\- *Comuna Băița, monografie*, Deva, 2007.

LAZĂR, I., DOBREI, Gh.-L., DOBREI, L.-M., *Comuna Brănişca, monografie*, Deva, 2007.

LAZĂR, I., *Românii din sud-vestul Transilvaniei şi Marea Unire. Țara Hațegului şi Valea Jiului*, Deva, 2007.

LAZĂR, I., ENĂCHIȚĂ-STÂRCESCU, C., *Monografia oraşului Simeria*, Deva, 2008.

LAZĂR, I., CERIŞER, N., *Hunedoara şi Marea Unire. Contribuția românilor din Ținutul Pădurenilor şi zona Hunedoarei la realizarea Unirii*, Alba Iulia, 2009.

LUPAŞ, I., *Istoria unirii românilor*, Bucureşti, 1937.

Marea Unire, 1 Decembrie 1918, Bucureşti, 1943.

NEAG, R., *Monografia municipiului Brad*, Deva, 2004.

NICULESCU-VARONE, G. T., *Şăuleşti,* Bucureşti, 1945.

OGĂŞANU, V., *Structura puterii revoluționare româneşti din Transilvania*, în „Acta MP", XXIII/2, 2000.

PASCU, Şt., *Făurirea statului național unitar român*, vol. II, Bucureşti, 1983.

PĂCURARIU, M., *Politica statului ungar față de biserica românească din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar*, 1867-1918, Sibiu, 1986.

PELIGRAD, D., *Câmpul lui Neag* (lucrare în manuscris).

PETRESC, D., LĂZĂRESCU, I., *Istoria Regimentului cezar şi regesc nr. 64 Orăştie*, Deva, 2004.

PETRESC, D., GOȚIU, O.-M., *Mânerău, Evocarea istorică a unei străvechi vetre de locuire din Ținutul Hunedoarei*, Deva, 2006.

POPA, I. Zlatna, *Amintiri din Țara Corvinilor*, Alba Iulia, 2004.

POPA, T., *Monografia oraşului Târgu-Mureş*, Târgu-Mureş, 1932.

POPOROGU, I., BLAJ, T., *Din activitatea Sfatului Național Român din Petroşani în preajma Unirii Transilvaniei cu România*, în „Sargetia", VII, 1970.

PREDA, D., ALEXANDRESCU, V., PRODAN, C., *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918-1919*, Bucureşti, 1994.

ŞUIAGA, V., *Hunedorenii la Marea Unire*, Deva, 1993.

\- *Consiliul Național Român din Deva, 1918-1919*, Deva, 1994.

UNC, Gh., DEAC, A., *Gărzile naționale române din Transilvania*, Bucureşti, 1979.

VLAD, Al., *Monografia comunei Ghelari*, Deva, 2003.

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎN PERIOADA INTERBELICĂ

Izvoare inedite

SJHAN, Fond *S.C. Sidermet SA Călan, S.A*, Dosar.

SJHAN, Fond *Primăria oraşului Haţeg*, Dosar 17/1924.

Lucrări

Anuarul Partidului Poporului pe anul 1925 – Secretariatul General al Partidului Poporului, Bucureşti, 1925.

BACIU, P., *Fabrica ,,Vidra", Orăştie*, Deva, 1972.

- *Orăştia. De la târg, reşedinţă de scaun şi oraş la municipiu. Compendiu monografic*, Deva, 1995.

BATHORY, L., *Uzinele de fier ale statului de la Hunedoara între anii 1919-1940*, (II), în „AIIA", XXIX, Cluj-Napoca, 1988-1989.

BARON, M., *Manifestări antirevizioniste în Valea Jiului în deceniul patru al secolului XX*, în ,,Sargetia", XXVI/2, Deva, 1995-1996.

- *Mineritul de la Lupeni până la sfârşitul anilor `20 ai secolului al XX-lea*, în „Studia Archaeologica et Historica in honorem magistri Dorin Alicu", Cluj-Napoca,

BÎTFOI, D.-L., *Petru Groza, ultimul burghez. O biografie*, Bucureşti, 2004.

BOTGROS, D., BARNA, D., *Monografia oraşului Aninoasa*, Deva, 2011

BOZDOG, M., *Chimica – începuturi*, în „Fragmentarium documentar", Orăştie, 1995.

CÂNDEA, N., *Culturi de viţă de vie în judeţul Hunedoara*, în „Societatea de Istorie şi Retrologie Agrară din România". Simpozionul naţional XV, Arad, 28 august - 1 septembrie 1995.

CERNELEA, E., *Păşunile şi păstoritul în Parcul Naţional Retezat*, Deva, 2004.

CHIRICA, N., RĂCEANU, Viorel, *Sub cerul purpuriu al Hunedoarei*, Hunedoara, 1976.

CHIRIŢOIU, M., *Băcia-Bucureşti. Reperele vieţii unui ,,burghez roşu". Cine a fost dr. Petru Groza?*, în „Dosarele istoriei", nr. 2, 1998.

Combinatul siderurgic Hunedoara. Tradiţie şi progres în siderurgie. 1884-1974, Sibiu, 1974.

CRĂCIUN, C., *Viaţă culturală şi reclamă în Brad – consideraţii pentru perioada deceniului patru al secolului XX*, în „Sargetia", XXV, Deva, 1992-1994.

DEMŞEA, D., *Dr. Aurel Vlad – date biografice comprehensive*, în „Corviniana", I, Deva, 1995.

Din istoria metalurgiei hunedorene. 110 ani de la punerea în funcţiune a primului furnal de la Hunedoara 1884-1994, Deva, 1994.

DOBOŞ, A., *Iuliu Maniu. Un creator de istorie*, Bucureşti, 2008.

Dr. Ioan Mihu, *O scurtă schiţare referitoare la monografia Orăştiei*, în „Fragmentarium documentar", Orăştie, 1995.

ELEFTERESCU, Em., *Locuri ardelene*, Bucureşti, 1934.

Enciclopedia României, III, Bucureşti, 1937.

FLOCA, O., ŞUIAGA, V. I., *Ghidul Judeţului Hunedoara*, Deva, 1937.

GĂLĂŢAN-JIEŢ, D., SVOBODA, T., *Petrila în oglinda timpului*, Petrila, 2009.

GHIBU, O., *Politica religioasă şi minoritară a României. Fapte şi documente care impun o nouă orientare*, Cluj, 1940.

GROZA, P., *Adio lumii vechi! Memorii*, Bucureşti, 2003.

HERBAN, A., *Momente din trecutul judeţului Hunedoara în câteva lucrări din prima jumătate a secolului XX*, în „Sargetia", XXI-XXIV, 1988-1991.

- *Un reprezentant devean al artei muzicale: I. Ignaton*, în ,,Ardealul literar şi artistic", Deva, 2001.

Colecţia ziarului *Hunyadvármegye,* Deva, 1919.

ILIESCU, I., ISTRATE, T., *Orăştie. 750 de ani*, Deva, 1974.

Indicatorul statistic al satelor şi unităţilor administrative din România cuprinzând rezultatele Recensământului general al populaţiei din 29 decembrie 1930, Bucureşti, 1932.

IONIȚĂ, Gh. I., *Dr. Petru Groza – un portret politic în două acte. De la Marea Unire la guvernul ,,democrat popular" (1918-1945)*, în „Dosarele istoriei", nr. 2 (18), 1998.

Istoria românilor. România întregită (1918-1940), vol. VIII, Bucureşti, 2003.

JIANU, N., SVOBODA, T., *Turism şi istorie în Valea Jiului*, Petroşani, 2010.

JULA, S., Monografia comunei şi a şcoalei primare Simeria-Hunedoara, Târgu-Jiu, 1935.

LAPEDATU, I. I., *Monografia Institutului de Credit şi de Economii ,,Ardeleana" Societate pe acții în Orăştie*, Sibiu, 1912

LAZĂR, I., STÂRCESCU ENĂCHIȚĂ, C., *Monografia oraşului Simeria*, Deva, 2008.

LAZĂR, L., *Mişcarea antirevizionistă din Transilvania în perioada interbelică*, Deva, 2003.

MANUILĂ, S., *Studiu etnografic asupra populației României*, Bucureşti, 1940, p. 34-35.

MARTINOVICI, C., ISTRATI, N., *Dicționarul Transilvaniei, Banatului şi celorlalte ținuturi alipite*, Cluj, 1921.

MICLE, Gh., *Răscoala pământului. Istoria luptelor politice ale țărănimii române 1933-1945*, Bucureşti, 1945.

Monitorul oficial, nr. 252/27 octombrie 1932.

MUŞAT, M., ARDELEANU, I., *România după Marea Unire, vol. II, partea I. 1918-1933*, Bucureşti, 1986.

\- *România după Marea Unire, vol II, partea a II-a*, Bucureşti, 1988.

NEAG, R., *Monografia municipiului Brad*, Brad, 2004.

ORGA, V., *Moța. Pagini de viață, file de istorie*, Cluj-Napoca, 1999.

\- *Aurel Vlad. Istorie şi destin*, Cluj-Napoca, 2001.

125 de ani în slujba Căii Ferate, 1869-1994, Simeria, 1994.

PĂCURARIU, M., *Dicționarul teologilor români*, Bucureşti, 1996.

PETRA, N. N., *Băncile româneşti din Ardeal şi Banat*, Sibiu, 1936.

Colecția revistei şcolare *Plaiuri hunedorene*, Hunedoara, 1932.

Raport asupra situației generale a județului Hunedoara pe anul 1930 prezentat de dr. Ieronim Atirescu preşedintele Delegației Consiliului județean, în sesiunea ordinară a Consiliului județean din 1 aprilie 1931, Deva, 1931.

RAZBA, M., *Personalități hunedorene (sec. XV-XX). Dicționar*, Deva, 2000.

RUSIECKI, E., *Județul Hunedoara. Monografie*, Deva, 1925.

SCURTU, I., *Istoria Partidului Național Țărănesc*, Bucureşti, 1994.

SCURTU, I., ALEXANDRESCU, I., BULEI, Ion, MAMINA, I., *Enciclopedia de istorie a României*, Bucureşti, 2002.

SIMIONESCU, I., *Oraşe din România*, Bucureşti, 1925.

ŞUIAGA, V. I., *Deva: contribuții monografice. Vol. 1: Oraşul, cetatea şi domeniul*, Deva, 2010

Tradiție şi actualitate în asistența medicală din municipiul Orăştie, în „Fragmentarium documentar", Orăştie, 1995.

VELICA, I., BARBU, M., SCHRETER, Carol, *Petroşaniul de altădată*, Petroşani.

VISKI, L., JIANU, I., *Poiana Ruscăi 220 (1754-1974),* Deva, 1974.

JUDEȚUL HUNEDOARA ÎN TIMPUL CELUI DE-AL DOILEA RĂZBOI MONDIAL

CIUBANCAN, V., T., *Contribuții hunedorene la dezideratul apărării integrității naționale a României, în perioada interbelică*, în „Sargetia", XV, 1981.

Armata română în al doilea război mondial, 1941–1945, Dicționar enciclopedic, Bucureşti, 1999.

NEAG, R., *Monografia municipiului Brad,* Deva, 2004, p. 310.

HERBAN, A., *Acțiuni militare antihitleriste pe teritoriul hunedorean,* în „Sargetia" XV, 1981.

Arhiva M.F.A. – M. St. M., fond 1.

PAGUBELE PRODUSE LA TRECEREA TRUPELOR SOVIETICE PRIN JUDEȚUL HUNEDOARA

Izvoare inedite

SJHAN Fond. *Pretura plasei Brad*,
Pretura plasei Deva,
Pretura plasei Ilia,
Primăria comunei Blăjeni,
Primăria comunei Crişcior,
Primăria comunei Ribița,
Primăria comunei Țărățel.

Lucrări

CIUBĂNCAN, V. T., *Contribuții hunedorene la dezideratul apărării integrității naționale a României*, în „Sargetia”, XV, 1981.

DUȚU, Al., *Armata română în al doilea război mondial, 1941-1945*, Dicționar enciclopedic, Bucureşti, 1999.

HERBAN, A., *Acțiuni militare antihitleriste pe teritoriul hunedorean*, în „Sargetia”, XV, 1981.

NEAG, R., *Monografia municipiului Brad*, Deva, 2004.

LAZĂR I., *Monografiile comunelor Blăjeni şi Crişcior, lucrări în manuscris*.

- *Crişan, un sat istoric din Zarand*, Deva, 2006.
- *Comuna Băița, monografie*, Deva, 2007.
- *Monografia comunei Ribița*, Alba Iulia, 2010.

LAZĂR, I., STÂRCESCU ENĂCHIȚĂ, C., *Monografia oraşului Simeria*, Deva, 2008.

LISTA ABREVIAȚIILOR

ACMIT – Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania, Cluj, vol. I 1926-1958.
AE – L'année épigraphique, Paris.
AIIA – Anuarul Institului de Istorie şi Arheologie, Cluj, vol. I, 1957-1958.
AMN – Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca, vol. I, 1964.
Apulum – Acta Musei Apulensis, Alba Iulia.
ArchKorr – Archäologisches Korrespondenzblatt, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz am Rhein.
Banatica – Banatica. Muzeul Județean Caraş-Severin, Reşița.
BAR – British Archaeological Reports (International Series), Oxford.
CA – Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie, Bucureşti.
CCA – Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Bucureşti.
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin, vol. I, 1877.
Dacia – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti, 1 (1924) – 12 (1948); N.S., Revue d`archéologie et d`histoire ancienne, Bucureşti, 1 (1957) şi urm.
Eos – Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum, Wroclaw.
EN – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie Cluj-Napoca.
IDR – Inscripțiile Daciei Romane, Bucureşti, 1957-1988.
JRGZM – Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz.
MCA – Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
Potaissa – Potaissa. Studii şi comunicări, Turda.
REA – Revue des études anciennes, Bordeaux.
Rep. Hd – Repertoriul arheologic al județului Hunedoara, Sibiu, 2008.
Sargetia – Sargetia. Acta Musei Regionalis Devensis, Deva.
SJHAN – Serviciul Județean Hunedoara a Arhivelor Naționale.
SJSAN – Serviciul Județean Sibiu a Arhivelor Naționale.
SJ – Saalburg Jahrbuch, Bericht des Saalburg Museum, Mainz am Rhein.
SCIVA – Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie, Bucureşti, vol. I 1950.
SUC – Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica, Sibiu.
TD – Thraco-Dacica, Bucureşti.
Transilvania – Transilvania, Sibiu.
ZPE – Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn.

TIMPUL

ISBN 978-9773-753-253-4

ISBN 978-973-612-436-5

Județul HUNEDOARA, monografie